

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

גיליון 4 | תשפ"ג, 2022

20 שנים ל'חומת מגן' ו־40 שנים לשל"ג

יסודות

גיליון 4 | דצמבר 2022

20 שנים ל'חומת מגן' ו־40 לשל"ג

יסודות

כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל
גיליון 4 | דצמבר 2022
20 שנים ל'חומת מגן' ו־40 לשל"ג

המחלקה להיסטוריה בצה"ל

YESODOT
The Journal of the IDF's History Department
Vol. 4 | December 2022

Editor-in-Chief: Eli Michelson
Editors: Yogev Elbaz, Yaniv Friedman

עורך ראשי: אלי מיכלסון
עורכים: יוגב אלבז ויניב פרידמן
המערכת: זיו אורנשטיין ושאול ברונפלד

הוועדה האקדמית: אלון קדיש (יו"ר), אלון פלד, יגאל שפי, עוזי בן־שלום, טל טובי וברק בוקס
ייעוץ אקדמי: אייל ברלוביץ', שמעון גולן, יצחק גרינברג, דותן דרוק, יגיל הנקין, אסף חזני, יוסרי ח'זראן, דוד טל, רפי יקר, הלל כהן, אהד לסלוי, ארז מייזל, בני מיכלסון, ענת שטרן, דן שיפטן ואבי שלו

עיצוב גרפי: מירב ניסן אלעד
עיצוב הכריכה: אסף בארי
הפקה והוצאה לאור: משרד הביטחון – ההוצאה לאור

תמונת הכריכה: חיילי חטיבת הצנחנים עוברים דרך קירות במחנה הפליטים בלאטה שבשכם, 28 בפברואר 2002

כל התמונות בספר נלקחו ממאגר דובר צה"ל, אלא אם כן צוין אחרת.

ISSN 2790-5659, e-ISSN 2790-5667

© כל הזכויות שמורות למדינת ישראל – משרד הביטחון – ולצה"ל – המחלקה להיסטוריה
בכל שימוש שייעשה מהמתפרסם בספר זה, יש לציין את המקור. אין לעשות בו כל שימוש מסחרי.
Copyright by MOD – IDF

הספר יצא לאור באמצעות משרד הביטחון – ההוצאה לאור, ישראל, 2022

תוכן העניינים

הקדמה 7

שער א' – מלחמת שלום הגליל

הקדמה – השפעתה של מלחמת שלום הגליל על דמותה של לבנון 15
אייל זיסר

סקירת מלחמת שלום הגליל 29
מאור לוי

התבססות סוריה בלבנון עד מלחמת שלום הגליל ומדיניות ישראל כלפיה 59
שמעון גולן

מעורבות סוריה בלבנון כשיקול במדיניות ישראל במלחמת שלום הגליל 119
שמעון גולן

ממלחמה לביטחון שוטף במלחמה, 11 ביוני עד 29 בספטמבר 1982 151
דותן דרוק

הלקחים הטקטיים ממבצע ליטני 199
בעז זלמנוביץ

שער ב' – מבצע 'חומת מגן'

סקירת מבצע 'חומת מגן' 243
אהד לסלוי

הקרב על מחנה הפליטים ג'נין במבצע 'חומת מגן' 255
אהד לסלוי

מהפסד למיתוס: הקרב במחנה הפליטים בג'נין מנקודת המבט הפלסטינית 321
אורי זינגר

ההסלמה בגבול לבנון במבצע 'חומת מגן' – תהליך קבלת ההחלטות בצה"ל 363
חוה מודריק עברוני

שער ג' – מאסף

מתי החלה מלחמת העצמאות? 405
אלון קדיש

רחוק מהעין, רחוק מהלב: הר חברון במלחמת העצמאות 419
בני גשור

משק הדלק של היישוב היהודי בתש"ח ובשנות המדינה הראשונות 459
יעקב נאור

שילוב הדרוזים בצה"ל: שלושים השנים הראשונות 493
ישראל בן דור

'בכוחם להכריע' – מפקד אוגדת עזה בהכנות
ובמבצע 'עופרת יצוקה' 547
אלי מיכלסון ושי קלפר

שער ד' – מדורים

תעודה היסטורית 573

תולדות סמל המודיעין 585
ליעד גלבוע

| הקדמה

"תהליך הכתיבה של ההיסטוריה (היסטוריוגרפיה) מלא בשאלות... ההיסטוריה, במובנים רבים, מתחילה ומסתיימת בשאלות; זאת אומרת שלמען האמת היא אינה מסתיימת לעולם, היא **תהליך**"[1]

מה בין מלחמת שלום הגליל למבצע 'חומת מגן'?

עשרים שנים מפרידות בין מלחמת שלום הגליל (1982) למבצע 'חומת מגן' (2002). אף שמדובר בעשרים שנים ובעשרות קילומטרים, הניצים (כמעט) אותם ניצים. ב־14 במאי 1982, פחות מחודש לפני יציאת צה"ל למבצע 'שלום הגליל', פרסם הכתב יואל מרקוס טור ובו צפה את המלחמה, אך יותר מכך הניח ניתוח היסטורי־אסטרטגי צופה פני העתיד הכולל את התוצאות ואת ההשלכות מן המלחמה בלבנון: "אפילו [אם] נפרק את כל מחנות הפליטים ונגרש את כולם מלבנון - נמצא בסופו של דבר את אש"ף במקום שהכי פחות היינו רוצים לראות - בגדה המערבית. כי אין ואקום לתנועת גרילה".[2] ואכן זו הייתה נבואה שהגשימה את עצמה. עשרים שנים שצה"ל נלחם בפתחלד שבלבנון כדי למגר את הטרור הפלסטיני, הוא נדרש להילחם בהם באיו"ש.

1 ג'ון ה. ארנולד, **היסטוריה**, תל אביב: משכל, 2007, עמ' 19.

2 יואל מרקוס, "פוקר הדמים", **הארץ**, 14 במאי 1982.

לכאורה, ממבט הציפור ניכר הדמיון בין המבצעים, לדוגמה, באויב (טרור וגרילה, בלתי סדור), במאפייני השטח (צפוף ובנוי) ואפילו בהנהגה (שרון וערפאת). המבצעים דומים במידה מסוימת גם בצורך להישאר ולהמשיך להילחם בטרור עוד שנים רבות אחרי כל אחד מן המבצעים. מבצעים אלה אינם מסיימים את הלחימה בטרור, אלא לרוב משנים את המצב ומאפשרים להילחם בו באופן שונה. לפיכך את הישגיהם אין 'קוטפים' מייד אלא לאחר עוד זמן ולאחר עוד לחימה מתמשכת, קשה ואף סיזיפית. על אף הדמיון ניכרת גם השונות בין המבצעים - לדוגמה, אין דומה לבנון, המצויה במלחמת אזרחים עם נוכחות צבא סוריה בתוכה, לאיו"ש המחולקת לתאי שטח שונים, בהתאם להסכמים בין־לאומיים שנחתמו בין ישראל ובין הרשות הפלסטינית. בולט כי מלחמת שלום הגליל הייתה המלחמה האחרונה שצה"ל נלחם בצבא סדיר עם טנקים, אך במידה מסוימת היא הייתה מלחמה משולבת (היברידית) - גם נגד צבא וגם נגד מחבלים.

מתוך כך ומן הניסיון להביט אל העבר באופן רחב ניתן לזהות כי מבצעים אלה ממשיכים זה את זה, וניתן להיווכח בדמיון ביניהם. אך התבוננות מעמיקה גם אל העבר הרחוק יותר תאפשר לזהות שזו התנגשות שהיו לה סימנים מובהקים קודם לכן - בהתשה, במלחמת ששת הימים, במלחמת העצמאות, בין המלחמות, אך כמובן, אף קודם לכן, בראשית המאבק על השליטה בארץ ישראל. מתוך כך ההיסטוריה מאפשרת לנו להתבונן על העבר, אך גם מעלה שאלות באשר לעתיד.

מה בגיליון?

שערי הגיליון נבחרו בהתאם לאירועי ציון השנה (2022): ארבעים שנים למלחמת שלום הגליל ועשרים שנים למבצע 'חומת מגן'. בשערים אלה הנחנו את היסודות עם סקירת בסיס לכל מבצע - **ד"ר לוי** סוקר את מלחמת שלום הגליל, ו**ד"ר לסלוי** סוקר את מבצע 'חומת מגן'. אך בעיקר ניסינו להעשיר את זוויות ההתבוננות על מבצעים אלה עם מחקרים המעלים סוגיות ושאלות חשובות ומעניינות ללמידה על אודותיהם. הללו מעשירים את עשייתה של המחלקה להיסטוריה, ובין השאר, בשנה זו פרסמה מחקר חדש עבור כל אחד מן המבצעים: 'מלחמת שלום הגליל - מפות ומבצעים' וספר 'חומת מגן - מהכלה להכרעה'.

שער 'שלום הגליל' נפתח במבט כולל של **פרופ' זיסר** על המארג המורכב בתוך לבנון, ועוסק בשאלות מה מקומה של מלחמת שלום הגליל בתוך מלחמת האזרחים הלבנונית ומהן תוצאותיה והשלכותיה של לחימה זו. השער כולל גם התבוננות חשובה שהניח לנו **ד"ר גולן** על אופן התמודדותה של ישראל עם המעורבות הסורית בלבנון. באופן חריג שילבנו שני מאמרים בנושא. המאמר הראשון דן בשאלה: "מה הייתה מדיניות ישראל כלפי המעורבות הסורית בלבנון לפני מלחמת שלום הגליל?" ממאמר זה צצות ועולות שאלות הקשורות לאתגרים הישראליים במזרח התיכון ובזירה הבין־לאומית. המאמר השני עוסק בסוגיות התמודדותה של ישראל עם סוריה תוך כדי המלחמה, ובשאלה: "מה הייתה המדיניות הישראלית כלפי סוריה במלחמה, בדגש על הדילמות שעימן נאלצה להתמודד בעת הלחימה?"

מאמרו של **ד"ר דרוק** מאפשר לנו להתבונן גם על השלב האחרון במלחמה, המעבר מתמרון לתוך לבנון לשלב הביטחון השוטף והשהייה בתוך לבנון. במאמר זה נשאלת השאלה: "איך מנהלים את השלב הזה?", או יותר מכך, "איך מסיימים מלחמה?" היבט נוסף של המלחמה משתקף על ידי התבוננות על לקחי מבצע ליטני. את מבצע ליטני שהתרחש כארבע שנים לפני מלחמת שלום הגליל, חקר **אל"ם (במיל') זלמנוביץ**, ומחקרו המעמיק מהווה נקודת התייחסות למלחמת שלום הגליל ברבדים שונים וללקחים ולתובנות שהופקו ממנו. מכך עולה השאלה: "מה נלמד ממבצע ליטני למלחמת שלום הגליל?".

שער 'חומת מגן' עוסק בשני היבטים של המבצע. מצד אחד, מאמרה של **הגב' מודריק עברוני** מאפשר לנו להתבונן על המרחב כולו ולא רק על הנעשה ביהודה ושומרון ולזהות שבמבצע היו התרחשויות נוספות ומשפיעות שחשוב לשים לב אליהן. מתוך השאלה מה התרחש בגבול הצפוני של מדינת ישראל במבצע 'חומת מגן' עולות תובנות מעניינות עם השלכות עד לימינו. מן הצד האחר, המאמרים בהמשך השער מאפשרים לנו ללמוד על אחד הקרבות הקשים ביותר במבצע - הקרב בג'נין. מחקר ממוקד ויסודי שערך **ד"ר לסלוי** על הקרב מציף שאלות רבות, כגון: "במה היה שונה האתגר בג'נין ממקומות אחרים באיו"ש?" או "מה היו לקחי הלחימה בג'נין?" התבוננות אחרת על קרב זה עולה ממחקרו של **סא"ל (במיל') זינגר**, והיא מאפשרת לנו לנסות להבין כיצד נתפס קרב זה בעיני הפלסטינים ומהו המיתוס שנוצר מבחינתם לגביו.

לגיליון התווסף **שער מאסף** ובו נכללו מאמרים מתקופות שונות, מרביתם מראשית הקמת צה"ל וממלחמת העצמאות. בשער זה **פרופ' קדיש** עונה על שאלה מעניינת: "מתי החלה מלחמת העצמאות?" שאלה אחרת העלה **מר נאור**: "איך התפתח משק הדלק בישראל במלחמת העצמאות?" או ליתר דיוק, "מה היו אתגריה של ישראל בתחום הדלק והאנרגייה במלחמת העצמאות?" **ד"ר גשור** דן בסוגיה, שכנראה זכתה להתייחסות מעטה בחקר מלחמת העצמאות: "מה התרחש בחברון במלחמת העצמאות?" **ד"ר בן־דור** מעמיק בסוגיה חשובה - השתלבות הדרוזים בצה"ל בשלושים השנים הראשונות. בסוף השער מופיע גם המאמר על מבצע 'עופרת יצוקה' שאותו כתבו **תא"ל קלפר** ו**הח"ם**, ובו דנו בשאלות: "כיצד השפיע מפקד אוגדת עזה על ההכנות של צה"ל למבצע?" ו"כיצד ניהל מפקד אוגדת עזה את הלחימה במבצע?"

הגיליון מכיל שני מדורים חדשים. האחד, מדור תעודה היסטורית בהקשר לגיליון עם ערך ללמידה. התעודה בגיליון זה היא מסמך הלקחים של צה"ל ממלחמת שלום הגליל. האחר, מדורו של **ד"ר גלבוע** העוסק בהתפתחות הסמלים בצה"ל, ובגיליון זה הוא מעמיק בהתפתחות הסמל של אגף המודיעין בצה"ל.

כפי שעולה מן הציטוט בראשית ההקדמה, ההיסטוריה היא תהליך אין־סופי, במובן שהיא היא פותחת בשאלה או בשאלות ומסתיימת בשאלות נוספות ואחרות. הדבר נובע מן הטבע האנושי, ואף שבירנו סוגיה מסוימת, נחשפו דברים אחרים שיש להעמיק בהם. לשמחתנו, כל אחד מן המאמרים שבגיליון זה מאיר שאלות רבות, אך לא פחות חשוב מכך, מסיים עם שאלות נוספות שראוי יהיה להמשיך לדון בהם בעתיד.

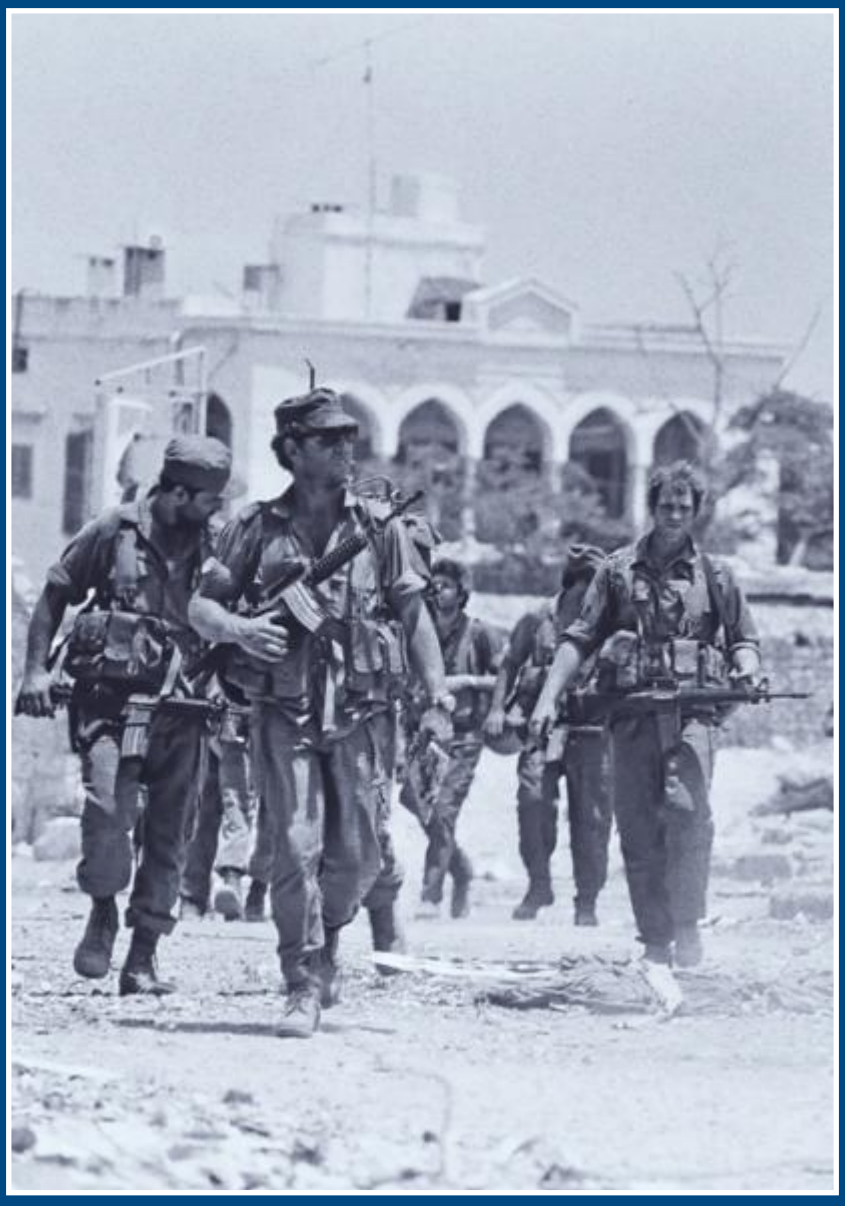
למי תודה?

תודתי לכותבים ולעורכים על השקעתם הרבה ועל תרומתם לפיתוח הידע ההיסטורי והמקצועי. תודה מיוחדת לאלו שלראשונה מעשירים אותנו מפרי עטם בכתב העת של המחלקה להיסטוריה.

גיליון זה (גיליון 4) הוא הראשון שהמועצה להשכלה גבוהה מכירה בו כשפיט, והוא מופיע ברשימת כתבי העת המוכרים לרכיב הפרסומים במודל התקצוב של ות"ת (הוועדה לתכנון ולתקצוב). על כך אני מודה לכל מי שנרתם למהלך חשוב זה, ובראשם לעורך 'יסודות', מר יוגב אלבז, שבזכותו התממש התהליך.

בברכת קריאה נעימה ומועילה,
וכרגיל, מזמין אתכם להגיש מאמרים ל'יסודות'.

ד"ר אלי מיכלסון
רמ"ח היסטוריה

מלחמת שלום הגליל לאחר שוך הקרבות - חיילי צה"ל בפעילות ביטחון שוטף בלבנון
(באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

שער א׳

מלחמת שלום הגליל

הקדמה / אייל זיסר 15

סקירת מלחמת שלום הגליל / מאור לוי 29

התבססות סוריה בלבנון / שמעון גולן 59

מעורבות סוריה בלבנון / שמעון גולן 119

ממלחמה לביטחון שוטף במלחמה / דותן דרוק 151

לקחי מבצע ליטני / בעז זלמנוביץ 199

הקדמה - השפעתה של מלחמת שלום הגליל על דמותה של לבנון

אייל זיסר[1]

הקדמה

מלחמת לבנון הראשונה, מלחמת שלום הגליל (של"ג), הייתה אירוע משמעותי, עד כדי נקודת מפנה בתולדותיה של מדינת ישראל. שהרי במהלכה לראשונה נסדק הקונצנזוס שהתקיים בישראל זה שנות דור בכל האמור בשאלות של צבא ושל ביטחון. תוצאה זו נובעת מהפיכתה של החברה הישראלית מ'חברה מגויסת' ל'חברה נורמלית', המטילה ספק בשיקול הדעת של מנהיגיה ושל מפקדי צבאה ואף מגלה רגישות, ויהיו שיטענו רגישות מופרזת, לחיי חייליה.[2]

1 פרופ' אייל זיסר, סגן הרקטור של אוניברסיטת תל אביב, הוא מומחה להיסטוריה המודרנית של סוריה ולבנון, הסכסוך הישראלי־ערבי והמערכת הבין־ערבית.

2 לא לחינם הוכתר הפרק על אודות המלחמה בסדרת הטלוויזיה 'תקומה' שהפיק הערוץ הראשון של הטלוויזיה הישראלית בשנת 1998, שנת החמישים לעצמאותה של ישראל, בכותרת 'סדק בבית'. כאן, תאגיד השידור הישראלי, **תקומה**, פרק 17 – "סדק בבית" מלחמת לבנון הראשונה (1982). https://www.kan.org.il/program/?catid=1635&page=2; ראו פנינה שוקר, "רגישות החברה הישראלית לנפגעים והשפעתה על קבלת החלטות בסוגיות צבאיות", **מכון ירושלים לאסטרטגיה ולביטחון**, 4 בפברואר 2022.
/https://jiss.org.il/he/shuker-the-sensitivity-of-israeli-society-to-casualties

למלחמה נודעו גם השלכות על התנועה הלאומית הפלסטינית, שהרי קו ישיר מחבר בין גירושו של אש"ף מלבנון ויציאתו לגלות בתוניס באוגוסט 1982 ובין נכונותו משלהי שנות השמונים להפגין מתינות מדינית - גם אם מתוך אילוץ ואולי גם מן הפה אל החוץ - נכונות שבספטמבר 1993 הביאה אותו לחתום על הסכם אוסלו.[3]

לצד כל זה היוותה המלחמה גם שלב חשוב במהלכה של מלחמת האזרחים העקובה מדם שהתנהלה בלבנון. מעורבותה של ישראל במלחמה זו חוללה, ולכל הפחות האיצה, תהליכי עומק בחברה ובמדינה בלבנון, והללו סללו את הדרך להסכם 'טאיף' באוקטובר 1989 שבישר את סיומה של מלחמת האזרחים במדינה. בכך תרמה המעורבות הישראלית במלחמה - גם באופן עקיף - לעצב את פניהן של החברה ושל המדינה בלבנון מכאן ואילך.

מבצע 'שלום הגליל' - שלב חדש במלחמת האזרחים בלבנון

יציאתה של ישראל ב־5 ביוני 1982 למלחמת לבנון הראשונה - או בכינוי שהוענק לה באותה העת, מלחמת שלי"ג - מצאה את לבנון נתונה במלחמת אזרחים עקובה מדם שפרצה במדינה עוד באפריל 1975. פרוץ המלחמה ביטא את כישלונה של המערכה הלבנונית להכיל את המתחים ואף את הניגודים - חלקם מתחים מובנים שעמדו ביסוד מערכת זו - בין גורמי הכוח המרכזיים במדינה.

מצד אחד, 'מחנה הסטטוס קוו' או 'המחנה השמרני' שהובילו הנוצרים, ובעיקר בני העדה המרונית, ביקש לשמר את מעמדם ההגמוני במדינה ובחברה בלבנון. מצד אחר, 'מחנה השינוי' שהובילו המוסלמים, ובעיקר בני העדה הסונית אך לצידם גם בני העדה הדרוזית, בהנהגתו של כמאל ג'ונבלאט, ביקש להכניס שינוי באופן חלוקת עמדות הכוח בין בני העדות במדינה. כמו כן הוא שאף לשנות את האורינטציה המדינית שלה, שהייתה ביסודה מערבית, ולכל הפחות ניטרלית, במאבקים הבין־לאומיים והאזוריים של אותה העת - המלחמה הקרה בין ארה"ב לברה"מ והמאבק האזורי בין הנאצריזם והכוחות המהפכניים בעולם הערבי

3 משה שמש, "אש"ף: הדרך לאוסלו – שנת 1988 כמפנה בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית", **עיונים בתקומת ישראל 9**, 1999, עמ' 186–245. https://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/9/8.pdf

למול הכוחות השמרניים בו.[4]

יוזכר כי לבנון היא מדינה רבת־עדות, ואף אחת מהן אינה נהנית מרוב בקרב האוכלוסייה. כשהוקמה בידי שלטונות המנדט הצרפתי בספטמבר 1920 - כמדינה שנועדה לשמש בית לאומי לעדה הנוצרית־מרונית, וממילא, כזו המצויה בשליטה (הגמוניה) נוצרית - היוו בני העדות הנוצריות רוב של כ־55% מכלל תושביה (מתוכם היוו המרונים 29%) למול 45% מוסלמים (סונים - 22%, שיעים - 18% ודרוזים - 5%). האמנה הלאומית של שנת 1943, אותה הסכמה בלתי כתובה בין מנהיגי העדות במדינה, ביקשה להשיב את האיזון בין העדות במדינה לקראת עזיבת הצרפתים וקבלת העצמאות. האמנה חילקה אפוא את עמדות המפתח במדינה בין נציגי העדות השונות - נשיא - בן העדה המרונית, ראש ממשלה - בן העדה הסונית, ויושב ראש בית הנבחרים - בן העדה השיעית.[5]

אלא שבחלוף השנים התחולל שינוי במאזן הדמוגרפי המהווה בסיס להתנהלותה של המערכת הפוליטית והחברתית במדינה, וכבר בראשית שנות השבעים היה ברור כי הנוצרים איבדו את הרוב שהיה להם בקרב האוכלוסייה. מכאן הרצון של בני העדות המוסלמיות, ובראשם בני העדה הסונית, לקרוא תגר על מפתחות העבר לחלוקת עמדות הכוח בין העדות במדינה.[6] אגב, כיום הנוצרים מהווים כ־30% מכלל האוכלוסייה במדינה לעומת כ־70% מבני העדות המוסלמיות (הסונים כ־30% והשיעים כ־30%, והשאר דרוזים ועלווים).

עם זאת חשוב להדגיש כי תולדותיה של לבנון אינם עומדים בהכרח רק בצילו של מתח בין שני המחנות הדתיים העיקריים, ולמעשה, היריבים, החיים במדינה - נוצרים ומוסלמים. מעולם לא היו מחנות אלה מאוחדים ומלוכדים, אלא לרוב היו מפוצלים בתוך עצמם על פי קווי חלוקה עדתית.

4 עוד על פרוץ המלחמה בלבנון ראו:
Kamal Salibi, Farid el Khazen, **The Breakdown of the State in Lebanon, 1967–1976** (London: I. B Tauris, 2000); **Crossroads to Civil War, Lebanon 1958–1976**, Delmar, New York: Caravan, 1976.

5 עוד על אודות המדינה הלבנונית ראו מאיר זמיר, **כינונה של לבנון המודרנית**, תל אביב: הוצאת מערכות, 1993;
Kamal Salibi, **The Modern History of Lebanon**, Delmar, New York: Caravan Books, 1965; **A House of Many Mansions, the History of Lebanon Reconsidered**, London: I. B. Tauris, 1988.

6 ראו גם: איתמר רבינוביץ וחנה זמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1977.

בתוככי כל מחנה דתי התקיימה יריבות בין בני העדות השונות המרכיבות אותו: במחנה המוסלמי - סונים, שיעים ודרוזים, ואילו במחנה הנוצרי - מרונים, יוונים אורתודוקסיים, יוונים קתוליים.

אלא שגם במפתח העדתי, היינו ההתבוננות בלבנון דרך נקודת המבט העדתית, אין די, שהרי מסגרת ההזדהות הבסיסית בלבנון הייתה ונותרה המסגרת המשפחתית. בכל עדה ניתן היה לזהות משפחות מובילות רבות, וראשיהן שלטו ביד רמה בבני עדתם, במעין יחסי פטרון-לקוח, והשכילו לשמר את מעמדם המוביל בחברה הלבנונית עד עצם ימינו אלו. הפסיפס הלבנוני היה מבוסס אפוא על מערכת איזונים עדינה שהתקיימה בין שני המחנות הדתיים במדינה - נוצרים ומוסלמים; בין בני העדות השונות בכל מחנה דתי; ולבסוף, בתוככי כל עדה בין משפחות הנכבדים בעלות ההשפעה בעדה.[7]

בראשית שנות השבעים למערכת הלבנונית הצטרף שחקן חדש, ארגון אש"ף. בעקבות הסכם קהיר בנובמבר 1969 אולצה לבנון לקבל את לוחמיו של הארגון שגורשו מירדן לשטחה. עד מהרה ביסס אש"ף נוכחות צבאית בחלקים נרחבים של המדינה, בעיקר מביירות דרומה, והפכם למעין מאחז חוצני (אקסטריטוריילי) שאינו כפוף למרותה של ממשלת לבנון ושממנו פעל נגד ישראל. זו האחרונה ביקשה, כפי שעשתה במקרה של ירדן בשלהי שנות השישים, להפעיל לחץ על המדינה הלבנונית כדי שתרסן את פעילות הטרור של אש"ף. אבל המערכת הלבנונית הייתה חלשה מכדי להתייצב למול הארגון ולא הצליחה לשדלו מלחדול מפעילותו נגד ישראל. התוצאה הייתה מעגל קסמים של פיגועי טרור ושל תגובות נגד של ישראל שלא פעם כוונו נגד לבנון - המדינה - וחוזר חלילה.[8]

אבל חשיבות תפקידו של אש"ף בתהליך ההידרדרות למלחמה הייתה טמונה לא רק בקריאת התגר שלו על המדינה הלבנונית ועל מוסדותיה אלא

7 Michael C. Hudson, **The Precarious Republic, Political Modernization in Lebanon** ,Boulder, Colorado: Westview Press, 1985; Michael Johnson, **Class and Client in Beirut, The Sunni Muslim, Community and the Lebanese State, 1840–1985** (London: Ithaca Press, 1986);Leonard Binder, **Politics in Lebanon** ,New York: John ;Wiley and Sons, 1966
Michael Johnson, **All Honourable Men, The Social Origins of War in Lebanon** .London: I. B. Tauris, 2001,

8 ראו: אהרון אמיר, **ארץ, עם, מלחמה**, תל אביב: הדר, 1980; Youssef Choueiri (ed.)**Breaking the Cycle, Civil Wars in Lebanon** ,London: Stacey International, 2007, pp. 31–66.

גם בלהיטותו להתערב בענייניה הפנימיים ולהתגייס לצד 'מחנה השינוי', קרי בני העדה הסונית ושותפיהם הדרוזים, נגד יריביהם הנוצרים.

הסונים ואף הדרוזים היו נכונים אפוא להתעלם מכלל הברזל של הפוליטיקה הלבנונית, ולפיו במלחמות בלבנון 'אין מנצחים ואין מנוצחים' לנוכח מאזן האימה המתקיים בין העדות ובין משפחות הנכבדים במדינה, ועתה נטו להאמין כי בעזרת כוחו הצבאי של אש"ף יוכלו לגבור על יריביהם ולהכתיב להם כללי משחק חדשים. יצוין כי לעדה הסונית לא הייתה מיליציה צבאית משל עצמה, ואילו כוחם של הדרוזים היה מוגבל לאזורי המחיה של בני העדה בהרי השוף שמדרום־מזרח לביירות.

הקרבות במדינה פרצו באפריל 1975, אבל הם לא הביאו עימם כל הכרעה. מיוני 1976 הובילה קריסתה של המדינה הלבנונית למעורבות צבאית של סוריה במלחמה, אך גם בה לא היה כדי להכריע את הכף ולהביא לסיומם של הקרבות. בתחילה התערבו הסורים לצד הנוצרים ונגד אש"ף ובעלי בריתו לאחר שאלו האחרונים סירבו לקבל את 'מסמך דמשק' - הצעת הפשרה הסורית ליישוב הסכסוך בלבנון, שנועדה להשיב איזון למערכת הלבנונית ובעיקר להכפיפה לרצון הסורי.

מאוחר יותר פרצו עימותים גם בין הסורים ובין הכוחות הלבנוניים, המיליציה המרונית בהנהגת משפחת ג'ומייל, בעיקר סביב לעיר זחלה שבבקעת הלבנון.[9]

כאמור גם מעורבותם של הסורים בקרבות בלבנון, שהייתה חלקית ומוגבלת בשל לחץ בין־לאומי ובין־ערבי, כמו גם החשש מפניה של ישראל, לא הביאה למפנה או להכרעה, וכלל הצדדים הלוחמים - הגורמים הלבנוניים אך לצידם גם אש"ף וסוריה - שקעו בביצה טובענית בלא יכולת להביא את מלחמת האזרחים בלבנון לידי הכרעה וסיום.

זו הייתה אפוא ישראל שבמעורבותה במלחמה מיוני 1982 הניעה, גם אם שלא במתכוון, מהלכים רבים, ואלה הביאו לחלץ את הסורים, וגם את הלבנונים עצמם, מאותה ביצה טובענית שבה שקעו, ובסופו של דבר הובילו לסיומה של המלחמה במדינה.

9 Adeed I. Dawisha, **Syria and the Lebanese Crisis**, New York: St. Martin's Press, 1980; ראובן אבי רן, **המעורבות הסורית בלבנון (1975–1985)**, תל אביב: הוצאת מערכות, 1986; דני אשר, **הפעלת כוח משוריין בהר – המעורבות הצבאית הסורית בלבנון (1975–1976)**, תל אביב: הוצאת מערכות, 1985.

מעורבותה של ישראל במלחמה בלבנון החלה עוד משזו פרצה באפריל 1975, אבל זו הייתה מעורבות עקיפה שעניינה סיוע - הספקת ציוד לחימה ומתן הדרכה - לכוחות הנוצריים הלוחמים במדינה. לצד זאת סייעה ישראל ותמכה בכוחות הנוצריים שפעלו בפיקודו של סעד חדאד בכפרים הנוצריים הסמוכים לגבול ישראל-לבנון (פרויקט 'הגדר הטובה').[10]

היציאה למבצע 'שלום הגליל' ב־5 ביוני 1982 בעקבות ההתנקשות בחייו של שגריר ישראל בלונדון, שלמה ארגוב, הובילה להעמיק את המעורבות הישראלית במלחמה בלבנון. זו לא נועדה עוד להבטיח את השקט בגבול הצפון או לסייע לכוחות הנוצריים הלוחמים 'לעזור לעצמם', כדבריו של יצחק רבין, ראש הממשלה בעת מלחמת האזרחים בלבנון. לנגד עיניהם של מקבלי ההחלטות בישראל עמדו מטרות מרחיקות לכת דוגמת שידוד מערכות כולל - פנים־לבנוני ואף אזורי - ובמסגרת זו כינונו של סדר חדש בלבנון בהנהגת בעלי בריתה, בעיקר אנשי הכוחות הלבנוניים, דחיקת רגליהם של הסורים מן המדינה וסילוקו של אש"ף משטחה.[11]

בתוך שבוע הגיעו כוחות צה"ל אל פאתי הבירה ביירות וחברו לכוחות הנוצריים שלחמו בה. בתום מצור שנמשך כחודשיים על מערב ביירות, האזור הסוני של העיר שבו היו ערוכים גם כוחות אש"ף וכוחות סוריים, הושג הסכם לפינויו של אש"ף מן העיר וליציאתם של הכוחות הסוריים ממנה.

מאוחר יותר, ב־23 באוגוסט 1982, נבחר בשיר ג'ומייל, מפקד הכוחות הלבנוניים, לנשיא לבנון.

אלא שאז החלו העניינים להשתבש. ב־14 בספטמבר 1982 נרצח בשיר ג'ומייל בידי עושי דברה של דמשק. מותו הביא לקריסתו של אותו סדר חדש שביקשה ישראל לכונן במדינה ושהתבסס עליו ועל אנשיו תוך התעלמות ממגבלות כוחו, כמו גם מהעובדה שמטרותיו לא תאמו בהכרח את מטרותיה של ישראל בכל האמור בכינון יחסי שלום ונורמליזיציה בין

10 Beate Hamizrachi, **The Emergence of the South Lebanon Security Belt : Major Saad Haddad and the Ties with Israel, 1975–1978**, Westport, Conn. : Praeger, 1988.

11 זאב שיף ואהוד יערי, **מלחמת שולל**, ירושלים: הוצאת שוקן, 1984, עמ' 40–53. ראו גם: יצחק רבין, **פנקס שירות**, תל אביב: ספרית מעריב, 1979, עמ' 500–504.

שתי המדינות.[12] מהלכיה של ישראל בלבנון נעשו גם תוך התעלמות מכוחות פוליטיים וחברתיים אחרים שפעלו בלבנון, ובהם הסונים, הדרוזים והשיעים. בעקבות רצח בשיר ג'ומייל, ולאחריו טבח סברא ושתילא בספטמבר 1982 שאותו ביצעו כוחות נוצריים שנכנסו למחנות הפליטים בחסותו של צה"ל כדי ללחום במחבלי אש"ף שנותרו בהם, בלחץ בין־לאומי אולצה ישראל לסגת מאזור ביירות. היא החלה אפוא מסע כואב וממושך חזרה לגבולה הבין־לאומי עם לבנון. בספטמבר 1983 נסוגה ישראל מהרי השוף אל נהר האוולי, וביוני 1985 היא נסוגה אל רצועת הביטחון בדרום לבנון שאותה נטשה במאי 2000. אומנם ב־17 במאי 1983 נחתם הסכם עם ממשלת לבנון על כינון שלום בין שתי המדינות, אבל הממשלה בביירות או בית הנבחרים לא אשררוהו מעולם.[13]

חיילי צה"ל פותחים ציר על רקע ארזי הלבנון (באדיבות דובר צה"ל).

12 יגאל קיפניס, **1982 – לבנון הדרך למלחמה**, תל אביב: כנרת, זמורה, דביר, 2022; אליעזר (גייזי) צפריר, **פלונטר, שוטר תנועה בסבך הלבנוני**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2006. ראו גם: שמעון גולן, **של"ג בלבנון, קבלת החלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"**, אמ"ץ–תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומושב בן־שמן: מודן – הוצאה לאור, 2017.

13 אייל זיסר, **לבנון, דם בארזים**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, (2009), להלן: זיסר, **לבנון, דם בארזים**, עמ' 82–89.

מעורבותה של ישראל בלבנון במבצע 'שלום הגליל' ולאחריו הובילה, כאמור, לשבירת הקיפאון במלחמת האזרחים בלבנון, ובסופו של יום תרמה לסיומה של המלחמה שהשתוללה במדינה. בהקשר זה ראוי להציג כמה מהשלכותיה המיידיות כמו גם ארוכות הטווח.

בעקבות סילוקו של אש"ף מלבנון המרונים והסונים נותרים לנפשם

אש"ף היה שחקן ציר מרכזי בזירה הלבנונית בשנותיה הראשונות של מלחמת האזרחים. הוא שלט על חלקים נרחבים בלבנון, דוגמת המרחב שמביירות דרומה. אומנם סילוקו שחרר את לבנון מעול מעורבותו בענייניה הפנימיים, שהרי אחרי הכול קריאת התגר שלו על מוסד המדינה הלבנונית היא שהובילה לפרוץ המלחמה. אבל עזיבתו הותירה את בני העדה הסונית ללא כוח צבאי שיילחם את מלחמתם ביריביהם. הסונים פנו לסורים, אלא שאף אלו יצאו מביירות ואיבדו את אחיזתם במדינה.

מצבם של המרונים לא היה טוב יותר. נכונותם להתעמת עם יריביהם נסמכה על האמונה כי סוריה או ישראל תחלצנה לעזרתם ותסייענה להם לשמר את מעמדם המוביל במדינה. אלא שמלכתחילה לא התכוונו הסורים למסור את לבנון לידי המרונים בהנהגת ג'ומייל אלא לשמר את מערכת האיזונים העדינה המתקיימת במדינה תוך הכפפתה של לבנון למרותם. יתרה מזו לאחר ביקור סאדאת בירושלים בשנת 1977 נזקקה סוריה לאש"ף כדי לבלום את מהלכי השלום שהובילו האמריקאים באזור. משכך, פנו המרונים בהנהגת ג'ומייל לישראל, ושיאו של המהלך וגם סופו היו היציאה למלחמת לבנון הראשונה. זו הובילה את ישראל לשקוע בבוץ הלבנוני וסדקה את תדמיתה ככל יכולה וכמי שמסוגלת להשליט את רצונה בלבנון.[14]

וכך, המרונים הסונים שדחפו לפרוץ המלחמה באפריל 1975 נותרו בלא משען ותמיכה ולמול כוחם העולה של השיעים. מצב זה הניעם למאמץ לסיים את המלחמה, גם אם במחיר של פשרה.

14 Walid Pahres, **Lebanese Christian Nationalism, The Rise and Fall of an Ethnic Resistance**, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1995; Nader Moumneh, **The Lebanese Forces, Emergence and Transformation of the Christian Resistance**. Lanham, Maryland: Hamilton Books, 2019, pp. 3–136.

עלייתם של השיעים

מהלך האירועים בלבנון בעקבות מבצע של"ג עמד גם בסימן של פריצתם של השיעים אל מרכז הבמה הפוליטית בלבנון משום גירושו של אש"ף מדרום לבנון וממערב ביירות יצר חלל באותם אזורים שבהם שלט ביד רמה ושהיו מאוכלסים בעיקר בשיעים. עם זאת טעות לראות בישראל מי ששחררה את השד השיעי מהבקבוק או 'יצרה יש מאין' את ארגון חזבאללה. תהליך זה של צמיחה ושל התחזקות מעמדה של העדה השיעית, ובכלל זה הופעת חזבאללה והתחזקותו בזירה הפנים־שיעית וזו הפנים־לבנונית, החל שנים קודם לכן והיה נעוץ בנעשה בזירה הפנים־לבנונית - גידול במשקלם הדמוגרפי של בני העדה השיעית בכלל האוכלוסייה, הפיכתה לעדה הגדולה במדינה שמשקלה מוערך בכ־30% מכלל האוכלוסייה, הגירה מואצת מן המרחב הכפרי לערים הגדולות, תהליכים של קיצוניות (רדיקליזציה) דתית בהובלתו של איש הדת מוצא צדר בשנות השישים ועוד. לצד זאת יש להזכיר גם התפתחויות אזוריות, בהן המהפכה האסלאמית באיראן בשנת 1979, ובסופו של דבר הגיעו גליה גם ללבנון.[15] עם זאת סילוקו של אש"ף ששלט עד אז בדרום לבנון הקל על מהלך זה.

בני העדה השיעית היו עולים אפוא בלא חזבאללה על דרך של מאבק חברתי ופוליטי ואולי גם צבאי כדי לקדם את מעמדם בלבנון. אולם הטרגדיה השיעית, וזו של לבנון, הייתה שבמאבק זה עלה חזבאללה. ראשיתו של הארגון שהוקם בעידוד ובסיוע של איראן היה בפיגועי טרור שביצעו אנשיו במהלך שנת 1983 כנגד יעדים ישראליים ואמריקאיים וכנגד חיילי הכוח הבין־לאומי שנשלח לביירות. בספטמבר 1985 פרסם הארגון את עקרונותיו 'במכתב הפתוח', ולראשונה הכריז בפומבי על דבר קיומו ואף פירט את עקרונותיו ואת מטרותיו, ובהם כינונה של מדינה אסלאמית בלבנון על פי המודל האיראני כחלק מים אסלאמי, ולמעשה שיעי, הנמתח מאיראן אל חופי הים התיכון.[16]

15 פואד עג'מי, **האמאם הנעלם, מוסא צדר והשיעה של לבנון**, תל אביב: עם עובד, 1988.

16 **נץ אל-ריסאלה אלמפתוחה אלתי וג'ההא חזבאללה אלי אלמוסתדעפין פי לובנאן ואלעאלם** (נוסח האיגרת הגלויה שהפנה חזבאללה לנדכאים בלבנון ובעולם), בירות: פברואר 1985.

מכאן ואילך הפך חזבאללה, בסיוע נדיב של איראן, לגורם מרכזי - חברתי, כלכלי ופוליטי - במרחב השיעי.[17]

בשנים הראשונות, טרם מיקד עצמו במאבק בישראל, נאבק ארגון חזבאללה ביריבים מבית. בשנת 1985-1986 התעמת עם ארגונים פלסטיניים על השליטה במחנות הפליטים שבדרום לבנון ('מלחמת המחנות'), ולאחר מכן בשנת 1987-1988 יצא למאבק בתנועה השיעית האחות, תנועת אמל, על השליטה בריכוזי השיעים במדינה ('מלחמת האחים').[18]

עלייתם של השיעים והצל שהטילו על המערכת הלבנונית, צילו הכבד של חזבאללה, אילצו את המרונים ואת הסונים שעתה נותרו בלא תמיכה - סורית או ישראלית - למהר ולהגיע להסכם שיביא את המלחמה לסיומה שהרי מעתה שירת המשך הקרבות את המטרות ואת האינטרסים של ארגון חזבאללה. לשם כך נדרשה מעורבותה של דמשק משום שרק זו יכולה הייתה להתייצב מולו. וכך, בסוף שנת 1986 זרמו כוחות סוריים לביירות, ואט אט השליטו את הרצון הסורי גם בשאר חלקיה של המדינה.

הסכם 'טאיף', שנחתם בשנת 1989 בתיווך של ערב הסעודית שנחלצה לסייע לבני העדה הסונית, ובברכתה של דמשק, היטיב עם הסונים, שכן למעשה (דה־פקטו) הפכם לבעלי כוח כמעט שווים למרונים. אך הוא היטיב גם עם המרונים שכן שימר הרבה ממעמדם למרות הירידה במשקלם הדמוגרפי בלבנון. עם זאת הוא התעלם מהתחזקות כוחם הדמוגרפי והצבאי של השיעים. לכן ארגון חזבאללה התנגד לו בתחילה ואף נאבק כדי למנוע את יישומו.

כדי להגיע לסיומה של המלחמה היה צורך להתגבר על התנגדות גם בתוך המחנה הנוצרי מצידו של הגנרל מישל עאון, מפקד הצבא הלבנוני, ששימש גם ממלא מקום נשיא המדינה. עאון יצא למלחמה כוללת בסורים, בתנועות השיעיות ובדרוזים, אבל גם נלחם בכוחות הלבנוניים שבאותה העת הנהיג סמיר ג'עג'ע. אלא שבאוקטובר 1990 הוכרע עאון בידי הסורים שתקפו את המובלעת שבה החזיק בארמון בעבדה ובסביבותיו ובכך השלימו

17 על אודות חזבאללה ראו: Ahmad Nizar Hamzeh, **In the Path of Hizballah**, Syracuse University Press, 2004; ראו גם ודאח שרארה, **דולת אל-חזבאללה, לבנאן – מוג'תמע איסלאמי** (מדינת חזבאללה – לבנון – חברה אסלאמית), בירות, 1996; Judith Palmer Harik, **Hezbollah, the Changing Face of Terrorism**, London: I. B. Tauris, 2004.

18 זיסר, **לבנון, דם בארזים**, עמ' 89–99.

את השתלטותם על לבנון כולה, למעט רצועת הביטחון שנותרה בשליטתה של ישראל.[19]

סוריה הייתה אפוא זו שהכתיבה ללבנון סדר סורי, והוא התקיים בה עד לשנת 2005, אז נאלץ בשאר אל־אסד להורות לכוחות הצבא הסוריים לצאת מן המדינה, מותירים מאחוריהם את חזבאללה כגורם בעל עוצמה ונטול ריסונים ובלמים שיאזנוהו כפי שנהגו הסורים לעשות בעבר.[20]

צחוק הגורל הוא כי הסונים והמרונים שבמלחמת האזרחים ולמעשה מרגע שקמה המדינה הלבנונית בראשית המאה הקודמת נאבקו ביניהם על השליטה בה, איחדו עתה שורות למול האתגר השיעי. כך הפך המאבק על השליטה בלבנון ממאבק סוני-מרוני למאבק סוני-שיעי. בכך הוא שיקף את פניו המשתנות של המזרח התיכון ואת הפיכתה של איראן לכוח אזורי המטיל צילו על המרחב הסוני. הנוצרים מצידם הפכו שחקני משנה החלוקים ביניהם בין מחנה שעתה חבר לחזבאללה (הזרם הלאומי החופשי בהנהגת מישל עאון) ולמול אלו כוחות נוצריים שהתייצבו נגד עאון ובעלי בריתו השיעים.

19 William Harris, **Faces of Lebanon, Sects, Wars, and Global Extensions**, Princeton: Markus Wiener Publishers. 1997, pp. 174–176.

20 זיסר, **לבנון, דם בארזים**, עמ' 241–272.

מנהיג הפלנגות בשיר ג'ומייל, מעניק את דגל המפלגה לרמטכ"ל רפאל איתן במהלך המלחמה.
במרכז התמונה, בלבוש אזרחי, איש המוסד אבנר אזולאי (באדיבות ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון).

לסיכום

קו ישיר עובר בין מלחמת לבנון הראשונה ובין החתימה על הסכם 'טאיפ' בשנת 1989 שהביא לסיומה של מלחמת האזרחים בלבנון ולכינונו של סדר לבנוני חדש. לא היה זה 'סדר ישראלי', כפי שקיוו בישראל בעת שזו יצאה למבצע 'שלום הגליל', אלא דווקא סדר סורי, ומאוחר יותר כזה המצוי בצילו המאיים של ארגון חזבאללה.

ישראל יצאה למלחמה זו לקדם אינטרסים אסטרטגיים רבים, בהם הבטחת השקט בגבולה הצפוני, חיסול כוחו של אש"ף והרחקתו מלבנון ואולי אף הקהיית עוקצה של הסוגיה הפלסטינית, ולבסוף, כינונו של סדר חדש בלבנון. אומנם המלחמה הביאה לישראל הישגים מיידיים, בהם הגעת כוחותיה לביירות בתוך שבוע ימים, סילוקם של אש"ף ושל הסורים מביירות, בחירתו של בשיר ג'ומייל לנשיא לבנון ומאוחר יותר אף החתימה על הסכם שלום עם לבנון ממאי 1983, אבל בראייה ארוכת טווח היא הניעה והאיצה תהליכים. עניינם היה אובדן מעמדם המוביל ואף השליטה של המרונים בלבנון, היחלשות כוחם של הסונים - שבהיעדר כוח צבאי לוחם מקרב בני העדה נזקקו לסיוע של הסורים, ולבסוף, שחרור של האנרגיות העצורות בקרב בני העדה השיעית שהשתחררו מעולו של אש"ף והחלו להיאבק על המעמד ועל השליטה בלבנון, אולם כאמור ביסס ארגון חזבאללה את שליטתו בה, ומאז הוא מוביל אותם.

המלחמה ומאוחר יותר הכישלון שנלווה לה עוררו טינה ואף עוינות כלפי ישראל בקרב חלקים רחבים באוכלוסייה הלבנונית, ובעיקר בני העדה השיעית, שבתחילה קיבלו את פניהם של הכוחות הישראליים במטחים של אורז, אבל פנו נגדה לאחר שהתברר להם שישראל לא רק שאיננה 'אורחת לרגע' אלא מתכוונת לשמר נוכחות במדינה, וכל עניינה הוא לקדם את האינטרסים של המרונים תוך התעלמות מהשיעים.

מהלך המלחמה כרסם בתדמיתה של ישראל, שעד אז נתפסה בלבנון כמעצמה כל יכולה. כל זה התגבר עם השנים לנוכח הצלחתו של ארגון חזבאללה להציג עצמו לכל הפחות עד לשנת 2006 כמי שהצליח לעמוד על חולשותיה ועל מגבלות כוחה של ישראל ולקרוא עליה תגר, ושיאה של ההצלחה היה בנסיגתה החד־צדדית מן המדינה במאי 2000.

סקירת מלחמת שלום הגליל

מאור לוי[1]

הרקע למלחמה

גבול לבנון היה השקט שבגבולות ישראל עד סוף שנות השישים, כשארגונים פלסטיניים החלו להשתמש בלבנון כבסיס לפגיעה ביישובי הצפון ולשיגור פעולות טרור כנגד מוסדות ואזרחים ישראלים ויהודים בעולם. התבססות המחבלים בלבנון התעצמה לאחר אירועי ספטמבר השחור (1970) בירדן ולאחר גירוש ארגוני המחבלים ממנה, וזו הפכה למרכז הפעילות העיקרי של ארגוני הטרור הפלסטיניים. אירועי טרור קשים, תקריות ביטחון שוטף וירי ארטילרי לעבר יישובי הצפון תדירים יותר ויותר. בין אירועי הטרור הקשים של ראשית שנות השבעים היו הפיגוע באוטובוס ילדי אביבים (1970), חטיפת מטוס סבנה (1972), רצח הספורטאים במינכן (1972), הפיגועים במעלות, בנהרייה ובקריית שמונה (1974) והפיגוע במלון סבוי (1975). ישראל, מנגד, הגבירה את פעילותה בגבול הצפוני וערכה פשיטות בלבנון, בהן הפשיטה על ג'בל רוס בשנת 1969 (מבצעי 'פלצור'), פשיטה על מעוזי מחבלים במערב ביירות בשנת 1973 (מבצע 'אביב נעורים'), מספר פשיטות משוריינות בדרום לבנון בתחילת שנות השבעים (מבצעי 'קלחות')

1 מאור לוי הוא דוקטור להיסטוריה מטעם האוניברסיטה העברית. עמית מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל. מאמר זה מבוסס בעיקר על אטלס מלחמת שלום הגליל (לוי, מאור [עורך], **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022), ונסמך על מחקרי המחלקה להיסטוריה – רשימת מחקרים אלו מצויה בסוף המאמר.

ומבצעים נוספים. באמצע אפריל 1975, בעקבות תקרית אש בין חמושים מהמחנה הנוצרי־מארוני ובין חמושים פלסטינים, פרצה מלחמת אזרחים בלבנון. במהלכה הגבירה סוריה את מעורבותה בלבנון, שנתפסה בעיניה כמדינת חסות שלה, ומתחילת 1976 הכניסה ללבנון כוחות צבאיים. בתחילה תמכו כוחות אלו בפלגים הפלסטיניים, ובשלב מאוחר יותר פעלו נגדם בניסיון לסיים את תקריות האש בלבנון ולבסס את מעמדה של סוריה בלבנון. באוקטובר 1976 קיבל הכוח הצבאי הסורי בלבנון מעמד רשמי והוכר על ידי הליגה הערבית ככוח הרתעה בין־ערבי לצורך סיום מלחמת האזרחים ופירוק המיליציות הפלסטיניות מנשק כבד. הגברת המעורבות הסורית הביאה לחיזוק האחיזה הפלסטינית בדרום לבנון, ובעקבות זאת ארגוני המחבלים הפלסטיניים העצימו את פעילות הטרור כנגד ישראל, שכללה ירי ארטילרי תדיר לעבר יישובי הצפון. ארגונים אלה זכו למימון ולהכשרה צבאית מברית המועצות, מלוב, מעיראק וממדינות נוספות, כסיוע לבלום את ההשפעה האמריקאית בלבנון.

מלחמת האזרחים גם יצרה שותפות אינטרסים בין ישראל למחנה הנוצרי־מרוני כנגד ארגוני המחבלים הפלסטיניים, ובמידה פחותה, כנגד הנוכחות הסורית בלבנון. נוסף על כך, לנוכח חולשת השלטון המרכזי ולנוכח איום המחבלים החלה ישראל לסייע לאוכלוסיית דרום לבנון ולטפח מיליציה בדרום לבנון, שנקראה יחידת אל־קליעה ומאוחר יותר 'מיליציית חדאד' או 'צבא לבנון החופשית'. המיליציה סייעה לנוצרים בדרום לבנון להתגונן מפני הארגונים הפלסטיניים, וכך שירתה גם את הצרכים הביטחוניים של ישראל.

פעילות הטרור הפלסטיני כנגד ישראל נמשכה. לאחר הפיגוע הקשה בכביש החוף (1978), שבו נרצחו 35 ישראלים, יצאה ישראל למבצע 'אבי החוכמה' (מבצע ליטני), שכלל התקפה בהיקף נרחב למיגור תשתיות הטרור ברצועה רחבה לאורך הגבול בדרום לבנון.[2] סדר הכוחות שהופעל במבצע זה היה הגדול ביותר שהופעל מאז מלחמת יום הכיפורים וכלל כשלוש חטיבות חי"ר, חטיבת שריון ושני אגדים ארטילריים. בעקבות המבצע תפסה 'מיליציית חדאד' חזקה על רצועה ברוחב של

2 בקרוב יתפרסם מחקר של המחלקה להיסטוריה העוסק במבצע ליטני (בעז זלמנוביץ, **הדרך צפונה – מבצע "ליטני" – 11 במארס עד 13 ביוני 1978**).

כ־5 עד 10 ק"מ בדרום לבנון (אזור דרום לבנון - אד"ל). מצפון לה, על פי החלטת מועצת הביטחון 425, נפרסו כוחות מטעם האו"ם (יוניפיל) כדי להרחיק את המחבלים מהמרחב. בעקבות המבצע התברר לדרג המדיני ולפיקוד הצבאי הבכיר שפשיטה עד נהר הליטני אינה מספיקה כדי לעצור את פעילות המחבלים מדרום לבנון.

שריוניות מסוג אי־אם־אל (פאנהרד) בשירות כוח יוניפיל של האו"ם בלבנון (United Nations Interim Force in Lebanon). כוח זה הוקם ונפרס בדרום לבנון בעקבות מבצע ליטני, וסייע למניעת הסתננות מחבלים לעבר גבול ישראל, 1978 (צלם: סער יעקב; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

לאחר מבצע ליטני חיזקה ישראל את יחסיה עם מנהיג המחנה הנוצרי־מרוני הלבנוני, בשיר ג'ומייל, שעמד בראש איגוד המיליציות הנוצריות, 'הכוחות הלבנוניים'. באפריל 1981 הוביל מאבק שליטה בין המיליציות הנוצריות ובין סוריה בעיר הנוצרית זחלה, הסמוכה לגבול הסורי, את ישראל להתערב בסכסוך. במהלך עימות בין הצבא הסורי למיליציות הנוצריות הפיל חיל האוויר הישראלי שני מסוקי תובלה סוריים, כאיתות לסורים להפסיק להשתמש בחיל האוויר הסורי כנגד המיליציות הנוצריות. למחרת התקיפה פרסה סוריה סוללות טילים נגד מטוסים בלבנון, ואלה הגבילו את חופש הפעולה הישראלי.

מנחם בגין, ראש ממשלת ישראל, לוחץ את ידו של מייג'ור סעד חדאד, מפקד מיליציית צבא לבנון החופשית, קריית שמונה, יוני 1982 (צלם: סער יעקב; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

חרף הישגי מבצע ליטני המשיכה ישראל להיות עסוקה בטרור הפלסטיני מלבנון. בתחילת שנות השמונים הביאו ימי קרב ארטילריים בגבול הצפון ופעילות הטרור את ישראל ליזום רצף של מבצעי פשיטה כנגד מעוזי מחבלים באזור העיירה נבטייה, באזור החוף ובאזורים נוספים: מבצע 'מתח גבוה' (אפריל 1980), מבצע 'מוביל' (אוגוסט 1980), מבצע 'לבלוב' (אוקטובר 1980), מבצע 'סיגל' (דצמבר 1980), מבצע 'משלב חדש' (פברואר 1981) ומבצע 'ערבית משולב' (אפריל 1981). לאחר צבר ימי קרב ביולי 1981, שבמהלכו ירו המחבלים אלפי פגזים ורקטות וחיל האוויר לא הצליח לשתק את הירי, בתיווך אמריקאי הושג הסכם הפסקת אש בין ישראל לאש"ף, שנמשכה עד ערב מלחמת שלום הגליל, ובעקבותיה פחתה הפעילות החבלנית. עם זאת צה"ל הכין את עצמו למבצע צבאי רחב בלבנון.

בסוף שנת 1981 הפכה תוכנית 'אורנים' להיות התוכנית האופרטיבית העיקרית לפעולה בלבנון. מלכתחילה היו יעדיה המדיניים שאפתניים ביותר, וכללו חיסול תשתית המחבלים בלבנון, פגיעה במערך הטק"א (טילי קרקע־אוויר) הסורי בבקעת הלבנון, הסגת הצבא הסורי מדרום הבקאע ומהאזור שבין ביירות לזחלה וסיוע להקמת משטר חדש בלבנון, בראשות המחנה הנוצרי־מרוני. השגת יעדים אלו חייבה את צה"ל לכבוש את ביירות, להתייצב על כביש ביירות-דמשק, להילחם בצבא הסורי, להקים

משטר צבאי בלבנון ולשהות בה עד לכינונה של הממשלה החדשה. אחת הגרסאות של תוכנית 'אורנים', 'אורנים קטן', כללה השלמה של תמרון קרקעי מוגבל תוך 36 שעות, ותכליתו הייתה להפסיק את הירי הארטילרי על יישובי הצפון. תוכנית זו הייתה גם השלב הראשון בתוכנית 'אורנים' הגדולה, ובה היו הכוחות הקרקעיים אמורים להתייצב ביעדיהם הסופיים תוך ארבע יממות. גרסה אחרת של 'אורנים' נקראה 'שלום הגליל', וכינויה הפך לשם המבצע הצבאי בכללותו.

חרף הפסקת האש עם אש"ף, שלוותה באווירה מתוחה בגבול הצפוני, מתחילת שנת 1982 גברה מוכנותה של ישראל לקראת מבצע צבאי רחב בלבנון. לתפיסת המחבלים התייחסה הפסקת האש רק לפעילות בגבול ישראל-לבנון, ופעילות טרור המשיכה בגזרות אחרות ולעבר מטרות ישראליות בחו"ל. פעמיים במהלך המחצית הראשונה של השנה הוכרזה כוננות של 24 שעות ליציאה למבצע בלבנון - 'דמי כניסה' בפברואר ו'מעשה אבות' באפריל.

הרמטכ"ל רב־אלוף רפאל (רפול) איתן ושר הביטחון אריאל שרון ברקע העיר ביירות (צלם: אורי דן; באדיבות ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון).

בתחילת אפריל, לנוכח צבר של אירועי טרור, ובהם ההתנקשות ביעקב בר־סימן טוב, דיפלומט ישראלי בפריז, הגיבה ישראל בתקיפת יעדי טרור בלבנון, ובמהלכה הפילה שני מטוסי מיג סוריים. בתגובה הודיע אש"ף על סיום הפסקת האש, ובתחילת מאי קידמה סוריה כוחות לעבר דרום הבקאע. מעט לאחר מכן שוב הגיבה ישראל לפעילות החבלנית בהפצצת יעדים בלבנון, ובעקבות זאת השיבו ארגוני המחבלים בירי. באמצע מאי, לנוכח המתיחות בגבול הצפוני, הוצגה תוכנית 'שלום הגליל' לממשלה כתוכנית המיועדת לתפוס שטח בעומק של כ־40 ק"מ בתוך לבנון תוך זמן קצר ולטהרו מנוכחות ארגוני המחבלים (קרי, 'אורנים קטן'). יישום התוכנית היה צפוי להפסיק את ירי התותחים והרקטות על יישובי הצפון ולפגוע באחיזת המחבלים בלבנון לאורך זמן. כמה ימים קודם לכן הוצגה לממשלה תוכנית 'אורנים', שהייתה רחבה וממושכת יותר. עם זאת 'שלום הגליל' הוצגה כהתאמה של 'אורנים' למצב הנוכחי. בדיוני הממשלה עלתה בבירור אפשרות שהמבצע יתפתח אל מעבר לקו ה־40 ק"מ, וכן שצה"ל יצטרך להילחם גם בצבא הסורי. מאותה עת הובן שהסלמה נוספת תחייב לצאת למבצע צבאי רחב בלבנון.

מפקד פיקוד הצפון, אלוף אמיר דרורי (באדיבות דובר צה"ל).

בליל 3-4 ביוני התנקשו מחבלים פלסטינים בשגריר ישראל בבריטניה, שלמה ארגוב. למחרת הגיב צה"ל בהפצצת יעדיהם בלבנון והחל להיערך לביצוע 'אורנים'. בהמשך היום התפתחה לחימה, ובעקבותיה הכריזה ממשלת ישראל ב-5 ביוני על יציאה למבצע 'שלום הגליל'. יום לאחר מכן החלה ההתקדמות הקרקעית של צה"ל בלבנון. מלחמת שלום הגליל נערכה מ־5 ביוני עד 29 בספטמבר 1982, ואת מהלכה אפשר לחלק לשלוש תקופות עיקריות:

- **שבוע המלחמה הראשון** (6-13 ביוני) - תקופה זו התאפיינה בהתקדמות כוחות צה"ל בלבנון ובלחימה בעצימות גבוהה בשלוש גזרות לחימה: הגזרה המזרחית - בקעת הלבנון ומערך ג'זין; הגזרה מרכזית - גב ההר הלבנוני; והגזרה המערבית - רצועת החוף, אזור רמת נבטייה ורמת תבנין והמורדות המערביים של הר הלבנון. התקדמות הכוחות בגזרה המזרחית ובגזרה המרכזית פסקה עם הכרזת ישראל על הפסקת אש ב־11 בו. אולם הלחימה בגזרה המערבית נמשכה, ועיקר יעדיה הושגו ב־13 ביוני עם כיתור העיר ביירות ועם החבירה לכוחות הנוצריים מדרום־מזרח לעיר. תקופה זו הייתה בעיני רבים עיקר מבצע 'שלום הגליל'.
- **ה'זחילות' והמצור על ביירות** (13 ביוני - 31 באוגוסט) - שלב זה החל עם הגעת כוחות צה"ל אל פאתי ביירות והסתיים עם גירוש ארגוני המחבלים ועם נסיגת הצבא הסורי מהעיר. הלחימה במהלך המצור נערכה בעצימות נמוכה והייתה סטטית ברובה. בד בבד עם המצור עסקו כוחות צה"ל גם בפעילות ביטחון שוטף בשטחי לבנון. בתקופה זו נערכו שני אירועי לחימה חריגים: בימים 20-25 ביוני קידם צה"ל את כוחותיו שבמרכז לבנון לעבר כביש ביירות-דמשק כדי להמשיך לבודד את ביירות אם יידרש להסיג את כוחותיו מהעיר. אירוע אחר, שהתקיים בתגובה על פיגועים רבים שערכו מחבלים בחסות הצבא הסורי, היה יום קרב ב־22 ביולי כנגד הצבא הסורי בגזרה המזרחית (מבצע 'טרף').[3]

3 שם אחר המופיע במקורות המידע בני הזמן הוא 'חיות טרף'.

- **פינוי המחבלים עד נסיגת צה"ל מביירות המערבית** (31 באוגוסט - 29 בספטמבר). לאחר סיום המצור נערך ניסיון כושל להחליף את המשטר בלבנון. ב־23 באוגוסט נבחר בשיר ג'ומייל לנשיא לבנון, ותחילת כהונתו נקבעה לסוף ספטמבר. לכאורה, סימן פינוי המחבלים את השגת יעדי מבצע 'שלום הגליל', ובחירתו של ג'ומייל הייתה אבן דרך חשובה נוספת לקראת שינוי מצב קבוע בלבנון. עם זאת, ב־14 בספטמבר נרצח ג'ומייל, ובעקבות זאת נאלץ צה"ל לכבוש את ביירות המערבית. במהלך ההשתלטות על העיר, בימים 16-18 בספטמבר טבחו הפלנגות הנוצריות בתושבי מחנות הפליטים הפלסטיניים סברא ושתילא. אירוע זה עורר לחץ בין־לאומי וביקורת מבית, ואילץ את ישראל לסגת מביירות. ב־20 בספטמבר החל צה"ל להסיג את כוחותיו מביירות המערבית, וב־29 בו סיים את נסיגתו. תאריך זה הוכר בדיעבד כתאריך סיום המלחמה.

האויב

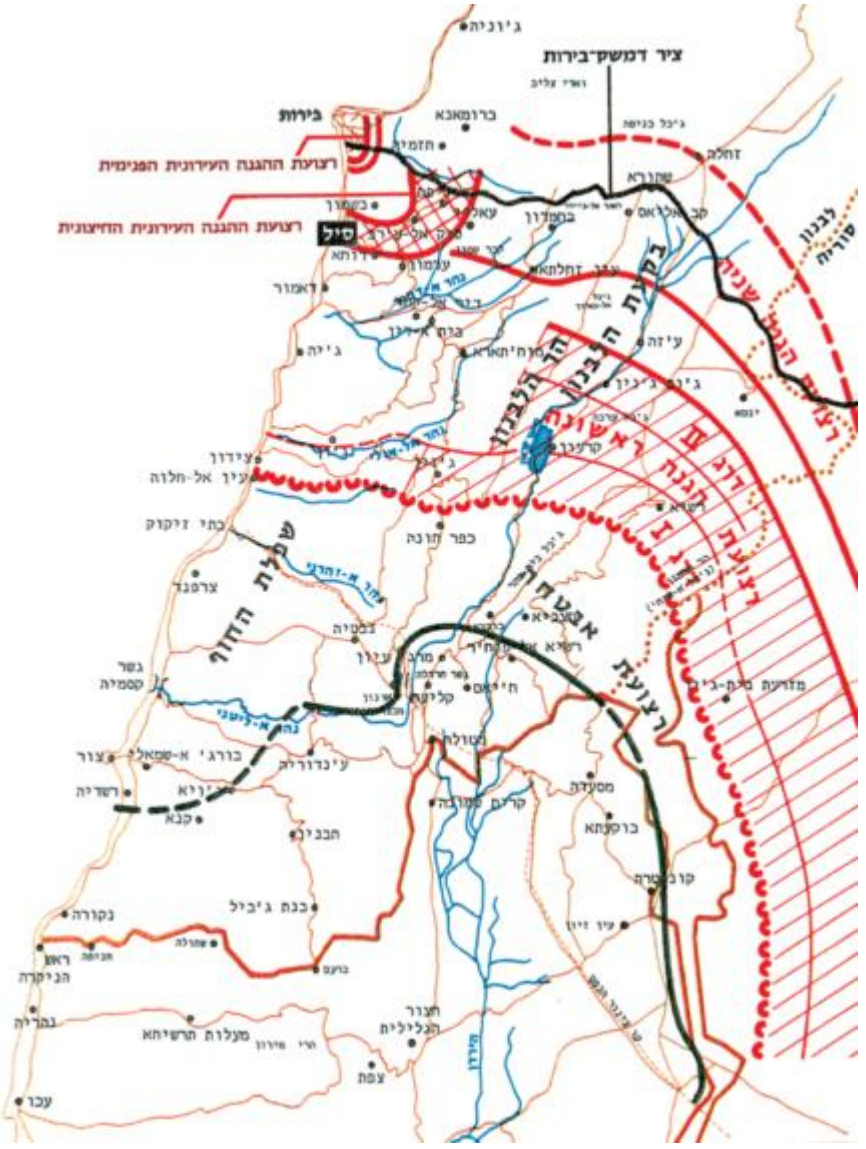
במלחמת שלום הגליל לחם צה"ל בשני אויבים עיקריים, ארגוני המחבלים והצבא הסורי. הכוח הלוחם של ארגוני המחבלים מנה כ־15 אלף לוחמים והורכב ממיליציות שונות. את פעילותן של רוב המיליציות ריכז הפתח, הארגון הגדול ביותר. בשנים שקדמו למלחמה, ובייחוד לאחר מבצע ליטני, ארגן הפתח את שורותיו מחדש כארגון צבאי סדור, הצטייד בנשק רב ונערך לפלישה ישראלית ללבנון. ארגוני המחבלים היו מצוידים בכ־70 טנקי טי־34 ובמאות קני ארטילריה, משגרי רקטות, מרגמות וטילי נ"מ ונ"ט, נוסף על שפע של נשק קל ושל תחמושת. היערכות המחבלים כללה מערך בסיסים, ביצורים, מחסני תחמושת, עמדות ומוצבים השולטים על הצירים ועל השטחים העירוניים. עיקר הכוחות נערכו בגזרה המערבית - לאורך ציר החוף, בערי החוף, צור, צידון וביירות, ובמחנות הפליטים הסמוכים אליהן. שאר המחבלים נערכו באזור הפתחלנד ובדרום הבקאע, רמת נבטייה, ומיעוטם באזור ההר. כוונתם הייתה לנהל קרב השהיה ולמשוך את צה"ל ללחימה בשטח בנוי, שבו הם עשויים להיות מועילים יותר. מתוך השהיית התקדמותו של צה"ל קיווה אש"ף לעורר לחץ בין־לאומי על ישראל, שיביא להפסקת הלחימה.

היערכות הצבא הסורי בלבנון התבססה על הכס"ב (כוח סורי בלבנון), שהיה מוצב כדרך קבע בלבנון ושימש אמצעי לשיטור באוכלוסייה האזרחית,

לנוכח המאבקים הבין־קהילתיים בלבנון, ולאבטחת האגף הלבנוני מפני מהלך אוגף של צה"ל. עיקר הכוח הסורי רוכז בבקעת הלבנון, והשאר רוכז לאורך כביש ביירות-דמשק, סביב ביירות ובביירות עצמה. הצבא הסורי היה ערוך בשלוש רצועות הגנה - רצועת האבטחה, רצועת ההגנה הראשונה ורצועת ההגנה השנייה ובמערך ההגנה על ביירות.

- **רצועת האבטחה**, שהייתה הרצועה הדרומית ביותר, הורכבה בעיקר מכוחות של ארגוני המחבלים, שנערכו באזור הפתחלנד, ואלה תוגברו בכוחות נ"ט, הנדסה וקומנדו סוריים מעטים. עיכוב התקדמותו של צה"ל ברצועה זו נועד לספק זמן לארגן ולעבות את רצועות ההגנה.
- **רצועת ההגנה הראשונה** נפרסה בין מורדות החרמון במזרח דרך קו מאגר קרעון-כפריא עד לדרום הרי הלבנון במערב - אזור ג'זין, זאת מצפון לשטח הנשלט על ידי מיליציית לבנון החופשית והשטח שבפיקוח יוניפיל. עיקר הכוחות ברצועה זו היו בבקאע, אך כוחות קדומניים היו פרוסים בצירי האורך העיקריים באזור ההר.
- **רצועת ההגנה השנייה** התבססה על ציר ביירות-דמשק, משולי החרמון (אזור ה'מעברים') במזרח עד למערך ההגנה על ביירות במערב. ההיערכות הסורית באזור ביירות כללה רצועת אבטחה חיצונית באזור פרווריו העיר והכפרים הסמוכים לה ורצועת הגנה פנימית במערב ביירות.

סדר הכוחות הסורי שבמלחמה כלל כדיוויזיה מוגברת ועוד כשתי חטיבות. בעורף כוחות אלו היו כוחות סוריים נוספים, ולצידם היו כוחות אש וסיוע, שחלקם בא לידי ביטוי וחלקם לא. באזור הבקאע קיבלה דיוויזיה 1 אחריות לרצועת ההגנה הראשונה, והיא עיבתה כל מערך גדודי של הכס"ב בחטיבה נוספת. עיקר קרבות צה"ל בגזרה המזרחית נערכו כנגד יחידות דיוויזיה זו. דיוויזיה 3, שבשלב מאוחר יותר בלחימה התקדמה לתוך לבנון, יועדה להתקפת־נגד בבקאע, וחלקה הקטן סייע לבלום את התקדמות צה"ל בגזרה המזרחית. כוחות סוריים נוספים כללו חטיבה 65 שנערכה באזור כביש ביירות-דמשק וחטיבה 85 שהייתה ערוכה באזור ביירות.

תפיסת ההגנה הסורית בלבנון ערב מלחמת שלום הגליל[4]

4 דני אשר, **הלחימה בגזרה המערבית במלחמת "שלום הגליל" יוני 1982**, אמ"ץ–תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, יולי 2004, עמ' 207.

לחימת צה"ל בלבנון, 6-13 ביוני

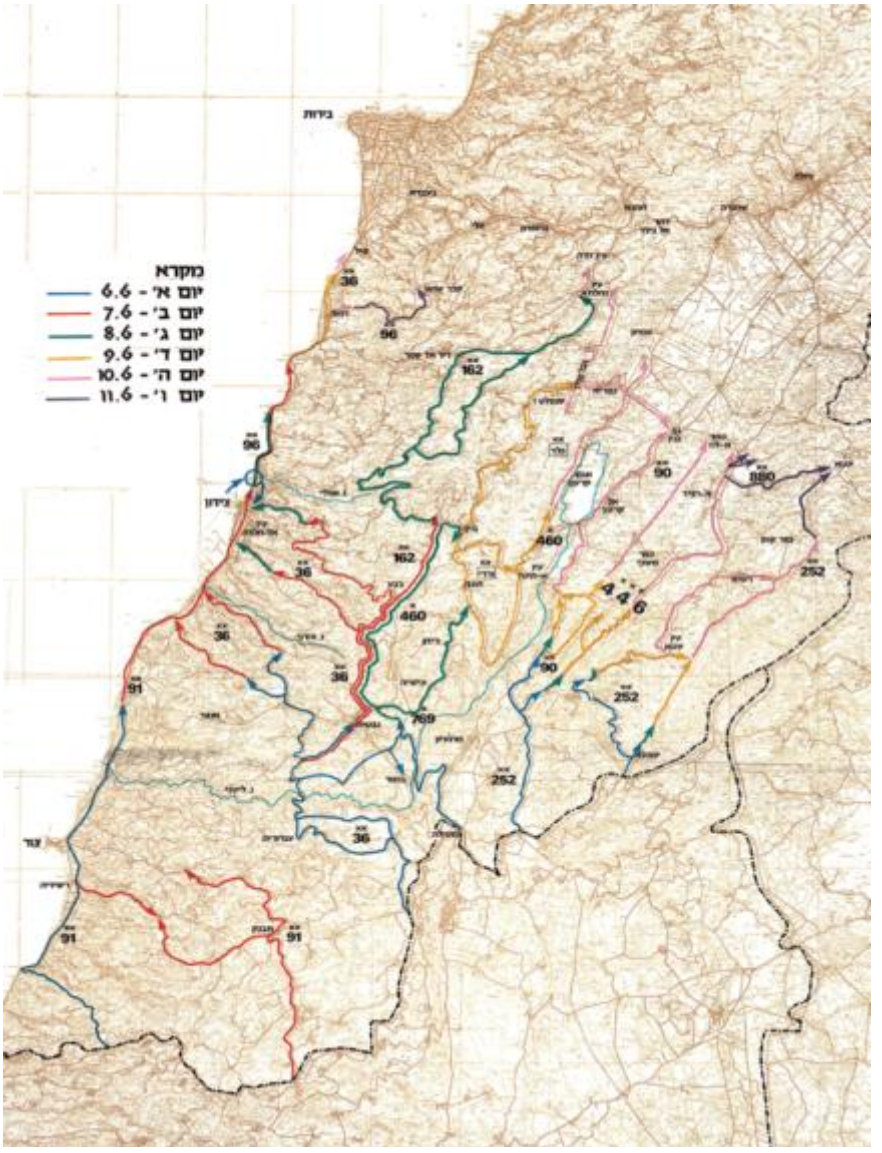
תוכנית מבצע 'שלום הגליל' כללה התקדמות על פי שלבים והשגת היעדים המערכתיים בזמן קצר ביותר. על פי נוסח התוכנית מצהרי 6 ביוני, תוך 96 שעות מתחילת הלחימה תכנן צה"ל להציב כוח אוגדתי על כביש ביירות-דמשק בציר ההר, להיות מוכן להשמיד את הצבא הסורי שבבקאע עד כביש ביירות-דמשק, להציב כוחות על השטחים השולטים על ביירות, לחבור אל הכוחות הנוצריים שבעיר ולהיות מוכן לכבוש אותה. תכנון זה לא התאים למשך הזמן המעשי הדרוש להעביר כוחות בהיקף רחב אל היעדים תוך כדי לחימה. הביצוע התעכב באופן ניכר גם בשל הצורך לקבל את אישור הדרג המדיני לפעולת צה"ל בגזרה המרכזית ובגזרה המזרחית, ואת הזמן הזה ניצלו הסורים לתגבר את מערכיהם בלבנון.

תוכנית מבצע 'שלום הגליל' על פי שלבים
6 ביוני אחר הצהריים

1. **24 שעות לפני הביצוע**
   - א. ריכוז כוחות בשטחי היערכות.
   - ב. גיוס השלמות מילואים.
   - ג. הפלגת הכוח הימי לקראת הנחיתה בציר החוף.
   - ד. ביצוע הכנה אווירית וארטילרית.
2. **עד 24 שעות לאחר תחילת הביצוע**
   - א. תפיסת נשר הזהראני ע"י כוחות מונחתים מהים.
   - ב. כוננות לתפיסת שטחי מפתח ע"י כוחות מונחתים מהאוויר.
   - ג. השתלטות על המרחב שבין הליטני והאולי וכיתור נבטייה.
   - ד. השתלטות על מרחב פתחלנד עד קו כוכבא [כאוכבא]-תצביא ובלימה של התקפות סוריות.
   - ה. הנעת אוגדה בציר החוף, כיתור צור וצידון וחבירה לכוחות המונחתים.
   - ו. הגנה על רמת הגולן.
3. **24 שעות עד 48 שעות לאחר תחילת הביצוע**
   - א. התייצבות כוחות על השטחים השולטים על ביירות מדרום על פי פקודה.
   - ב. התייצבות כוח אוגדתי על ציר ביירות-דמשק במרחב דהר אל-ביידר על פי פקודה.
   - ג. כיבוש צור, צידון ונבטייה.
   - ד. הבקעת מתחם קרעון על פי פקודה.
   - ה. טיהור המרחב שבין הליטני והאולי וכיתור נבטייה.
   - ו. הגנה על רמת הגולן.
4. **48 שעות עד 96 שעות לאחר תחילת הביצוע**
   - א. כוננות להשמדת הצבא הסורי בבקאע עד כביש ביירות-דמשק.
   - ב. חבירה עם הנוצרים באזור ביירות על פי פקודה.
   - ג. כיבוש ביירות על פי פקודה.

כאמור, עיקר התקדמות צה"ל בלבנון נערכה בשבוע הראשון למלחמה ונהוג לחלקה לשלוש גזרות לחימה, **מערבית, מרכזית ומזרחית**. את הלחימה בלבנון ניהל פיקוד הצפון, בפיקוד אלוף אמיר דרורי, והכוחות שפעלו בגזרה המערבית ובגזרה המרכזית היו כפופים ישירות לו. בגזרה המזרחית פעלו הכוחות במהלך רוב השבוע הראשון במסגרת מפקדת גיס 446, בפיקוד אלוף יאנוש בן־גל, שהייתה כפופה לפיקוד. בלחימה הופעלו שבע אוגדות סדירות ובמילואים, חלקן פעלו מתחילת המלחמה, וחלקן הוכנסו ללחימה עם גיוסן בשלב מאוחר יותר. שלוש אוגדות פעלו בגזרה המערבית (91, 96 ו־36), אוגדה אחת בגזרה המרכזית (162) ושלוש בגזרה

המזרחית (252, 90 ו־880). במהלך הלחימה הקים גיס 446 שני כוחות משימתיים שפעלו במערב הגזרה המזרחית, כוח בפיקוד תא"ל דני ורדי ('כוח ורדי') וכוח בפיקוד תא"ל יוסי פלד ('כוח יוסי'). נוסף על כך, שתי אוגדות נוספות (49 ו־131) ומפקדת גיס 479 שימשו עתודה ברמת הגולן לתרחיש שבו תתרחב הלחימה בצבא הסורי לגזרה זו. סדר הכוחות הכולל בלחימה ובעתודה כלל כ־2,000 טנקים, כ־1,400 מתוכם השתתפו בלחימה בלבנון, ולצידם מאות כלי ארטילריה.

מהלכים אוגדתיים בלבנון, 6–11 ביוני (גרפיקה: אילנה אגרבה)

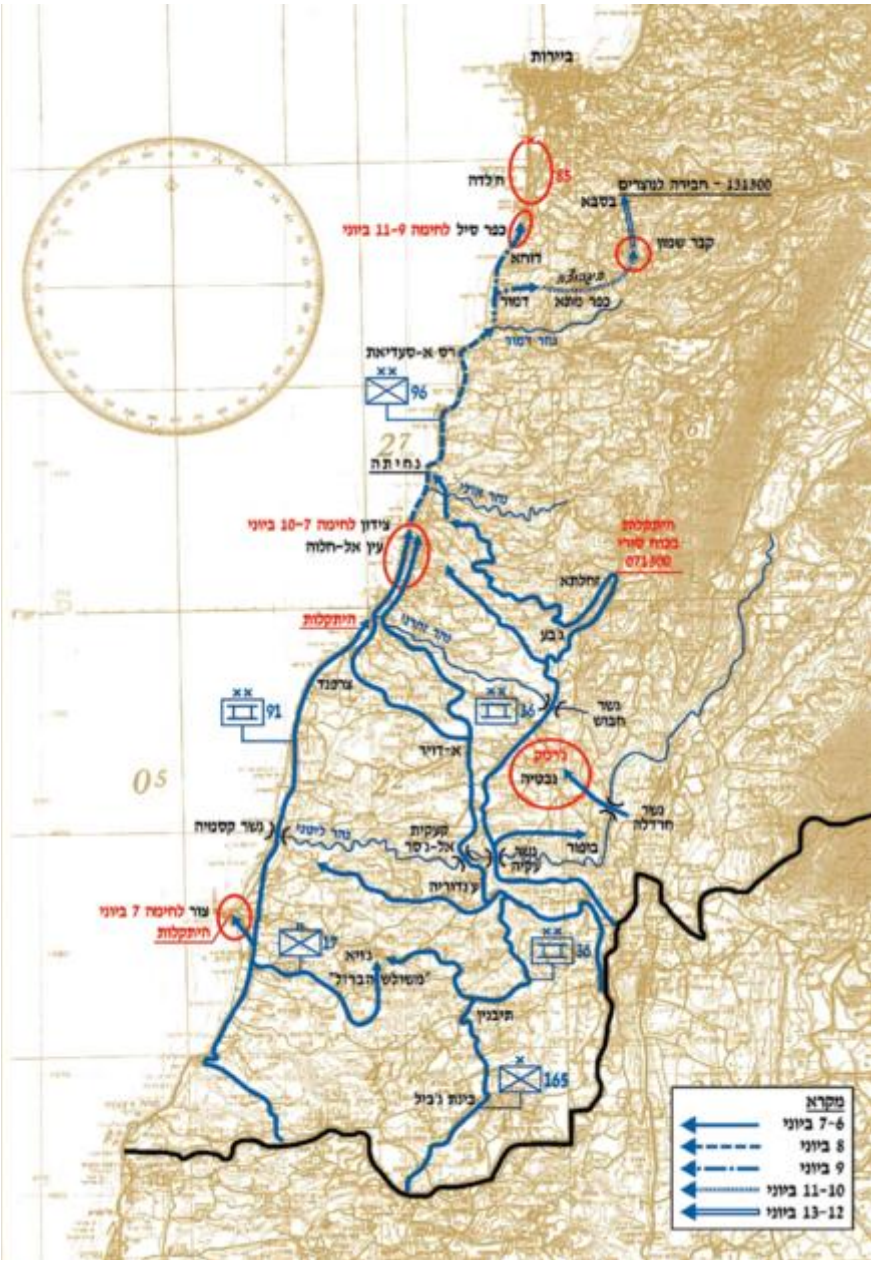
התקדמות צה"ל **בגזרה המערבית** נמשכה מפתיחת המלחמה עד 13 ביוני, עם הכרעת טבעת ההגנה החיצונית על ביירות באזור כפר סיל ועם חבירת כוחות צה"ל לכוחות הנוצריים מדרום־מזרח לביירות. בכך למעשה הושגו היעדים המערכתיים והחל המצור על ביירות המערבית, אף שעדיין היה צורך לטהר את השטחים שנכבשו מאמצעי לחימה וממחבלים. בשונה מהגזרה המרכזית ומהגזרה המזרחית, שבהן עיקר הלחימה היה בסורים, רוב הלחימה בגזרה המערבית הייתה בכוחות המחבלים. במסגרת הלחימה בגזרה זו נכללת גם תנועת כוחות אוגדה 36 באזור רמת נבטייה וחבירתם לציר החוף באזור צידון. עיקר התקדמות הכוחות נערך לאורך רצועת החוף, על ציר מרכזי אחד שעבר סמוך למרכזי האוכלוסייה הצפופים ובתוכם. הלחימה הייתה בשלושה מאמצים אוגדתיים:

אוגדה 91, בפיקוד תת־אלוף איציק מרדכי, החלה כבר בליל 5 ביוני לקדם כוחות ארטילריים לתוך המרחב שהיה מוחזק בידי מיליציית חדאדבדרום לבנון. עיקר כוחותיה החלו להתקדם בבוקר 6 ביוני לעבר צור, ובימים 6-10 ביוני לחמה האוגדה בעיר צור, במחנות הפליטים שבקרבתה ובמרחב שבין צור לצידון. ב־10 בחודש היא החליפה את אוגדה 36 כאוגדה האחראית ללחימה בגזרת צידון, וב־15 בו השלימה לטהר את העיר ואת מחנה הפליטים עין אל־חִלווה. כמו כן פעלו כוחותיה לטהר את השטח שבין גבול ישראל לנהר הליטני מכוחות מחבלים ומאמצעי לחימה.

אוגדה 96, בפיקוד תת־אלוף עמוס ירון, נחתה בשפך האוולי בהדרגה, מ־7 ביוני עד 10 בו. היא בודדה את גזרת הלחימה כלפי דרום וכלפי צפון מאזור הנחיתה, הרחיבה את ראש הגשר וסייעה בקרבות על צפון העיר צידון. ב־8 בחודש המשיכה לנוע צפונה לעבר ביירות ועסקה בפתיחת ציר החוף ובלחימה באזור דאמור. משם היא התקדמה בשני מאמצים. מאמץ אחד, שבו נערכו הקרבות באזור כפר סיל, היה לפתוח את ציר החוף עד פאתיה הדרומיים של ביירות, והוא הושלם ב־13 בחודש. המאמץ השני, שגם הוא הושלם ביום זה, היה לאגף את ביירות ממזרח ולחבור לכוחות הנוצריים מדרום־מזרח לביירות.

אוגדה 36, בפיקוד תת־אלוף אביגדור קהלני, החלה את לחימתה בגזרה המרכזית, וביומיים הראשונים למלחמה עשתה את דרכה לעבר צידון, תוך לחימה בדרום הגזרה המרכזית ובאזור רמת נבטייה. האוגדה לחמה בצידון ובמחנות הפליטים שממזרח לה מליל 7-8 ביוני ועד 10 בחודש, לאחר מכן הועברה האחריות ללחימה באזור צידון לאוגדה 91, ובשלב זה יחידותיה

הוכפפו לאוגדה 91 ולאוגדה 96. חפ"ק אוגדה 36, שנותר ללא יחידות תחת פיקודו, התמקם מדרום לביירות, באזור העיירה דוחא.

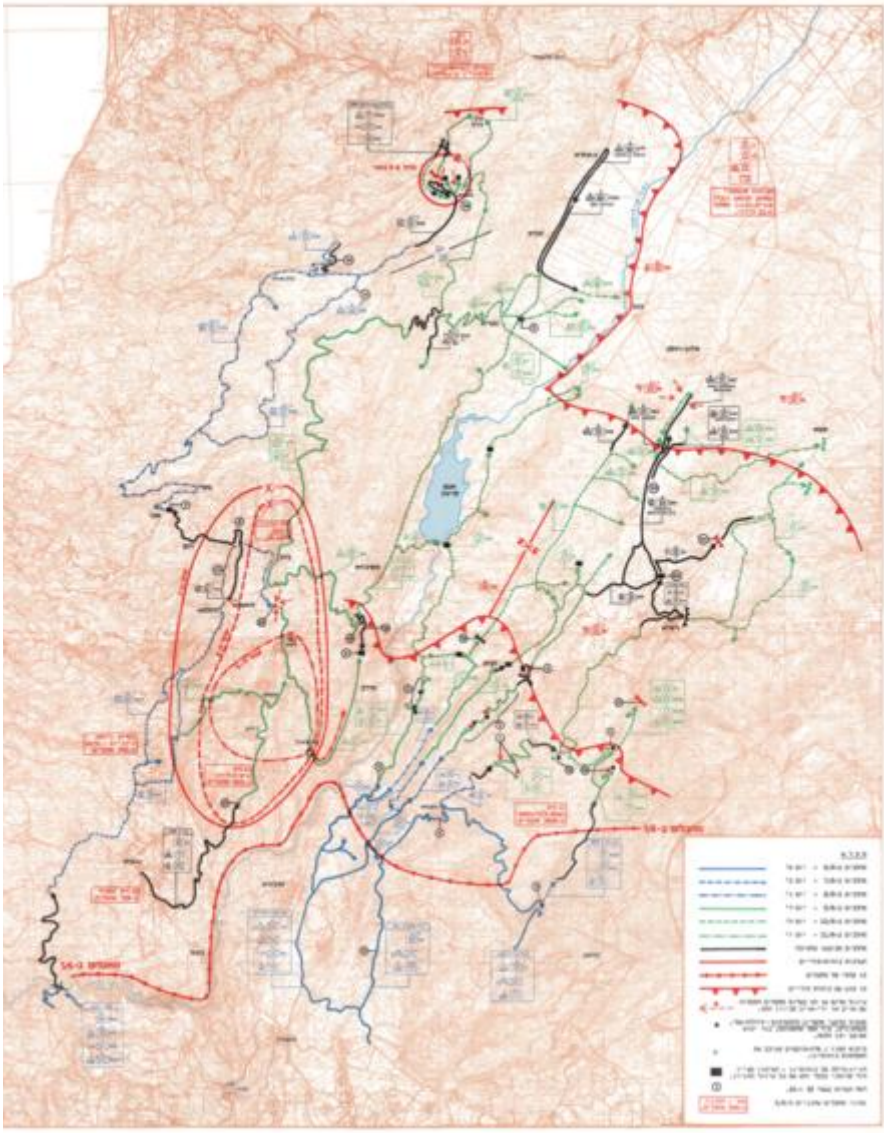

הלחימה בגזרה המערבית, 6–13 ביוני (גרפיקה: אילנה אגרבה)

לחימת צה"ל **בגזרה המרכזית** לעבר כביש ביירות-דמשק כוללת בעיקר את קורות אוגדה 162, בפיקוד מנחם עינן, אף שביומיים הראשונים ללחימה הובילה אוגדה 36 את ההתקדמות בגזרה זו. לצד שתי האוגדות, בגזרה המרכזית פעלו כוחות נוספים, בהם 'יכוח ורדי' שלחם במערך ג'זין וכוח סמח"ט גולני שהתקדם בציר ההר. על פי תכנון היעדים בגזרה המרכזית, הצבת כוחות בכביש ביירות-דמשק הייתה עשויה להניב הישגים רבים ובהם איום מהאגף ומהעורף על הכוחות הסוריים שבבקאע, שיוביל להסגתם ולפגיעה בפעילות המחבלים הפועלים בחסותם, ניתוק התנועה בכביש וחבירה לכוחות הנוצריים ממזרח לביירות. עם זאת הלחימה בגזרה זו הייתה צפויה להביא לידי לחימה בכוחות סוריים שבמערך ג'זין, ועל פי הצהרת ממשלת ישראל ב־5 בחודש, היא לא הייתה רצויה. על כן הפעלת הכוח בגזרה המרכזית הייתה עלולה להשפיע על כלל פעילות צה"ל בלבנון, והיא דרשה את אישור הדרג המדיני. עיכוב בקבלת אישור זה, קצב ההתקדמות בפועל ומאפייני הלחימה הביאו לסיום הלחימה בשבוע הראשון בלי להשיג את היעד המערכתי בגזרה זו.

האויב בגזרה כלל בעיקר כוחות סוריים, שהיו מרוכזים באזור ג'זין, ומיעוט של כוחות מחבלים. ריכוז כוח סורי נוסף היה באזור כביש ביירות-דמשק, ואת חלקו פגשה אוגדה 162 ב־8 בחודש באזור הכפר עין זחלתא.

מתחילת הלחימה הוגדרה אוגדה 162 כאוגדת עתודה מטכ"לית, וזו הוכנסה ללחימה בשעות אחר הצהריים ב־6 ביוני. האוגדה התקדמה בגזרה המרכזית באיטיות בעקבות אוגדה 36. קצב ההתקדמות הושפע מהצורך באישור מדיני, בשל חשש מכניסה ללחימה בכוחות הצבא הסורי. ב־7 בחודש התחככה האוגדה במערך הסורי שבאזור ג'זין, אולם מערך זה הותקף לבסוף למחרת בידי 'יכוח ורדי', בעוד אוגדה 162 המשיכה צפונה. ב־8 בחודש בשעות הערב עברו כוחותיה את הכפר עין זחלתא, ומצפון לה נתקלו בכוח סורי. לחימתם נמשכה כיומיים, עד צהרי 10 ביוני, ולאחר מכן המשיכו הכוחות להתקדם צפונה. ההתקדמות בגזרה זו נעצרה עם הכרזת ישראל על הפסקת אש ב־11 ביוני, כשכוחות האוגדה נמצאים מספר קילומטרים מדרום לכביש ביירות-דמשק. היעד המערכתי בגזרה זו הושג לבסוף כשבועיים לאחר מכן, בשלב 'יזחילותי' אל הכביש.

מהלכי יום ולילה בבקעה ובהר, 6–11 ביוני (גרפיקה: אילנה אגרבה)

לחימת צה"ל **בגזרה המזרחית** בשבוע המלחמה הראשון כללה את עיקר כוחו המשוריין, יותר מכמות הטנקים שהפעיל בגזרה המרכזית ובגזרה המערבית יחדיו. לחימה זו נחלקת לשני שלבים, עד 9 ביוני ולאחריו, הנבדלים זה מזה בקצב ההתקדמות והחיכוך עם האויב. הבדלים אלו נוצרו עקב אישור הדרג המדיני מ־9 ביוני לקדם את כוחות צה"ל בגזרה המזרחית ולהבקיע את המערך העיקרי של הצבא הסורי ועקב מבצע 'ערצב 19' של חיל האוויר שהחל בצהרי היום והביא לעליונות אווירית במרחב הלחימה. מבחינת היערכות האויב ולחימתו נערכה הלחימה כקרב השהיה ונסיגה, שהתבסס על רצועות הגנה. בתחילה נלחמו בכוחות מחבלים ובכוחות סוריים קדומניים ברצועת האבטחה, ובהמשך - ביחידות דיוויזיה 1 ברצועת ההגנה הראשונה וחטיבה אחת מדיוויזיה 3, שרובה נערכה מצפון לגזרת הלחימה להתקפת־נגד.

מפרוץ המלחמה נמנע צה"ל מלהילחם בסורים וריכז מאמץ כנגד המחבלים בגזרה המערבית וברמת נבטייה, ולכן הוגבל קצב ההתקדמות בגזרה המזרחית. מדיניות זו עקבה אחר החלטת הממשלה במוצאי שבת, 5 בחודש, ולפיה "אין לתקוף את הצבא הסורי, אלא אם הוא יתקוף את כוחותינו". תמרון צה"ל בגזרה המזרחית החל ב־6 בחודש והתבסס על כוחות מהאוגדה הסדירה 252. בשלב זה ניהל פיקוד הצפון את הלחימה, עד העברת האחריות ללחימה ממזרח לנהר הליטני לגיס 446 בבוקר 7 ביוני. כוחות הגיס נצברו ונכנסו ללחימה באופן מדורג. בימים 6-9 בחודש התקדמה אוגדה 252 צפונה באזור הפתחלנד, ובהדרגה צברה את כוחותיה שהגיעו מבסיסיהם שבפיקוד הדרום. בהמשך התקדמה גם אוגדת המילואים 90 שגויסה עם תחילת המלחמה, ובבוקר 8 בחודש קיבלה את האחריות למערב הגזרה הגיסית. ההתקדמות בימים הראשונים נעשתה כמעט ללא התנגדות מצד המחבלים בעוד הכוחות נמנעים ממגע עם הכוחות הסוריים חרף הפגזות סוריות עליהם. ב־7 בחודש החלו כוחות מאוגדות 36 ו־162, שפעלו ממערב לליטני, להיתקל בסורים באזור ג'זין. ב־8 ביוני קיבל גיס 446 אחריות גם לגזרת ג'זין שממערב לליטני. לשם כך קיבץ כוחות מגזרה זו ככוח מאולתר - 'כוח ורדי', ובימים 8-9 בחודש כבש כוח זה את מערך ג'זין. בבוקר 9 ביוני התקדמה אוגדה 90 לנוכח התנגדות סורית וכמעט השלימה את ההשתלטות על רצועת האבטחה בגזרתה.

ההשתהות במתן אישור להמשך התקדמות בגזרה המזרחית אפשרה לסורים לתגבר את רצועת האבטחה בכוחות נ"ט וקומנדו, ובהמשך הם

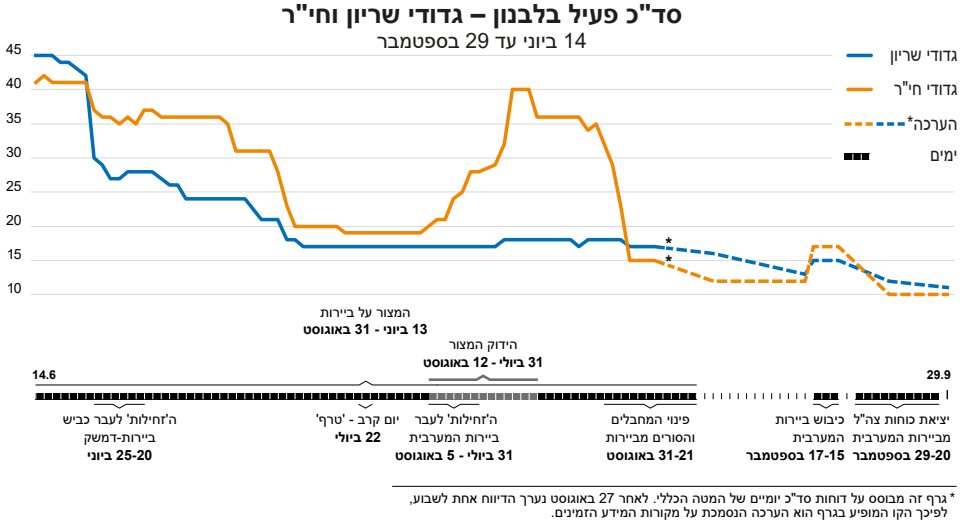
עיכבו את ההתקדמות הישראלית. בשעות אחר הצהריים של 9 ביוני תקף חיל האוויר את סוללות טילי הקרקע־אוויר הסוריות שבלבנון, מבצע 'ערצב 19', והפיל עשרות מטוסי קרב סוריים. עם קבלת האישור מהדרג המדיני, לאחר השגת העליונות האווירית, נדרש הגיס להתקדם במהירות צפונה, הפעם מול מערך סורי מוכן. משימתו הייתה להבקיע את הדרג הראשון של דיוויזיה 1 ולהגיע לקו משערא-ראשיא למחרת (10 בחודש) בבוקר ולקו כפריא-ג'וב ג'נין-ינטא עד הצהריים. ההתקדמות נתקלה בפעילות השהיה יעילה של שתי חטיבות השריון הסוריות (חטיבות 76 ו־91), וזו האטה את ההתקדמות ברוב הצירים ואפשרה נסיגה מסודרת של רוב הכוחות הסוריים. ב־10 בחודש התקדמו כוחות הגיס צפונה, משני עברי אגם קרעון. אוגדות 252 ו־90 נעו ממזרח לאגם, כשהן מתמודדות עם המערך הסורי העיקרי, בעוד 'כוח ורדי' וכוח על־חטיבתי מאולתר נוסף - 'כוח יוסי' - מתקדמים ממערב לו, כשהם תופסים את משערא ואת ג'בל ברוך ופוגעים מהאגף בכוחות הסוריים. באותו יום לגיס הוקצתה גם אוגדה 880, שגויסה בפיקוד המרכז יומיים קודם לכן, וזו החלה להיכנס ללבנון.

בליל 10-11 ביוני הוחלט כי למחרת בצהריים תוכרז הפסקת אש ותיפסק ההתקדמות צפונה. לפיכך הגיס קיבל הוראה לעבור למגננה ובלימה, לנוכח הגעתה הצפויה של דיוויזיה 3 הסורית לחזית. תחילה היה חשש מהיות האגף המזרחי של הגיס חשוף, ולכן הדבר דרבן את אוגדה 252 להתקדם לכיוון ינטא. אולם היקלעות גדוד 362 מחטיבה 399 (שהועברה לפנות בוקר מאוגדה 90 לאוגדה 880) לעומק המערך הסורי באזור הכפר סולטאן יעקוּב חייבה את אוגדה 880 לערוך שורה של התקפות בבוקר 11 ביוני בניסיון לחלץ את הגדוד ולייצב את המצב לפני הפסקת האש. בשעה 12:00 הכריזה ישראל על הפסקת אש חד־צדדית. סמוך לשעה זו נעצרה התקדמות הכוחות בגזרה, ובמקומה נערכו הכוחות להגנה ועסקו בשיפור עמדות. חילופי האש נמשכו גם לאחר הפסקת האש, ושככו תוך כמה ימים עם ייצוב הגזרה.

המעבר לפעילות ביטחון שוטף והמצור על ביירות

עם עצירת התקדמות הכוחות, ב־11 ביוני בגזרה המזרחית ובגזרה המרכזית וב־13 בחודש בגזרה המערבית, השתנו מאפייני הלחימה תוך זמן קצר, ובהתאם השתנה היקף סדר הכוחות הפועל בלבנון. אף שצה"ל המשיך להתקדם לעבר יעדיו, ההתקדמות הייתה איטית ומועטה, לכל היותר

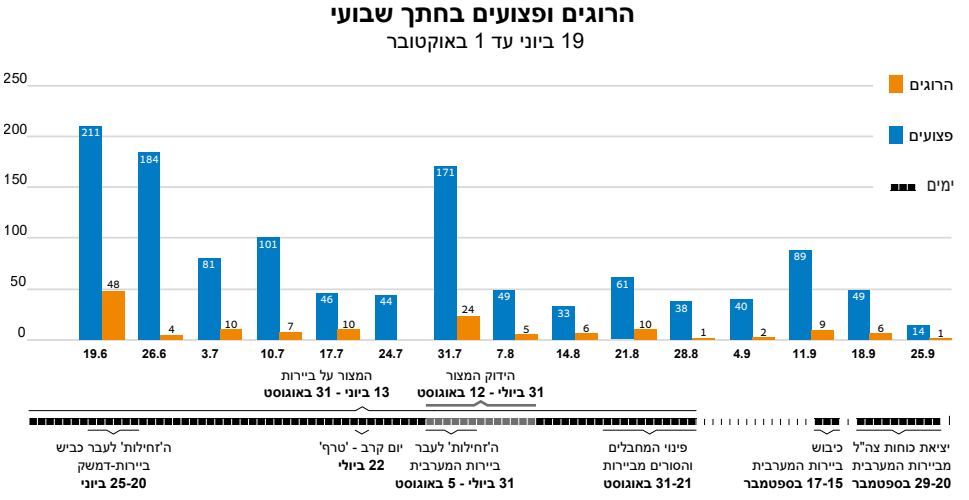
קילומטרים בודדים בכל גזרה, במהלכים שנקראו 'כרסום' או 'זחילות'. עיסוקו העיקרי לאחר תקופה זו היה המצור על ביירות, תוך ייצוב קווי ההגנה מול הסורים ותיקונים קטנים בקווי העמדות. בתקופה זו שוחרר רוב סדר הכוחות שגויס במילואים, וצומצם סדר הכוחות הסדיר הפועל בלבנון (ראו תרשים 1).

* גרף זה מבוסס על דוחות סד"כ יומיים של המטה הכללי. לאחר 27 באוגוסט נערך הדיווח אחת לשבוע, לפיכך הקו המופיע בגרף הוא הערכה הנסמכת על מקורות המידע הזמינים.

תרשים 1 : מלחמת שלום הגליל – הסד"כ הפעיל בלבנון – גדודי חי"ר ושריון, 14 ביוני – 29 בספטמבר (גרפיקה: נתי אלקיים)

לצד המצור והזחילות' עסק צה"ל גם בפעילות של ביטחון שוטף בשטחים שנכבשו. ההתקדמות המהירה של הכוחות בשבוע הראשון לא אפשרה לטהר את כל המרחבים שנתפסו ושבהם עדיין היו מחבלים רבים. כוחות צה"ל נדרשו לסרוק את השטחים שנכבשו ולאתר מצבורי אמצעי לחימה, ובד בבד - לסייע לאוכלוסייה האזרחית שנמצאה בהם. אף שלא חודשה לחימה בהיקף נרחב, בתקופה זו התרחשו תקריות אש תדירות עם כוחות המחבלים וחילופי אש מזדמנים עם כוחות צבא סוריים, ואלו הסבו לצה"ל הרוגים ופצועים (ראו תרשים 2).

תרשים 2 : מלחמת שלום הגליל - הרוגי צה"ל ופצועיו בחתך שבועי, 19 ביוני – 1 באוקטובר (גרפיקה: נתי אלקיים)

בגזרה המזרחית ובגזרה המרכזית נשמרה שגרה שהתבססה על פעילות ביטחון שוטף ללא לחימה בכוחות הצבא הסורי. צה"ל העדיף למקד את מאמציו בגזרת ביירות ולהימנע מלחדש את הלחימה בהיקף נרחב בגזרות אחרות. כמו כן החל להיערך להתקדמות אל עבר כביש ביירות-דמשק כשבוע לאחר הפסקת האש. המניע למהלך זה היה חשש ממצב שבו יאלץ לסיים את המצור על ביירות בלי להכריע את ארגוני המחבלים שהתבססו בה. תפיסת הכביש הייתה מאפשרת להמשיך בפועל את המצור בלי שכוחות צה"ל ישהו בפאתי ביירות. בימים 20-25 ביוני התקדמה אוגדה 162 לעבר הכביש באזור העיירה בחמדון. זו לוותה בחילופי אש עם כוחות הצבא הסורי בגזרה, אף שצה"ל ניסה להימנע מכך והגביל את עוצמת הארטילריה וההפצצות מהאוויר שהפעיל בקרבות כדי להימנע מהסלמה מיותרת. ב־25 בחודש חברו כוחות אוגדה 96, ששהו מדרום־מזרח לביירות, אל כוחות אוגדה 162 באזור עאליי.

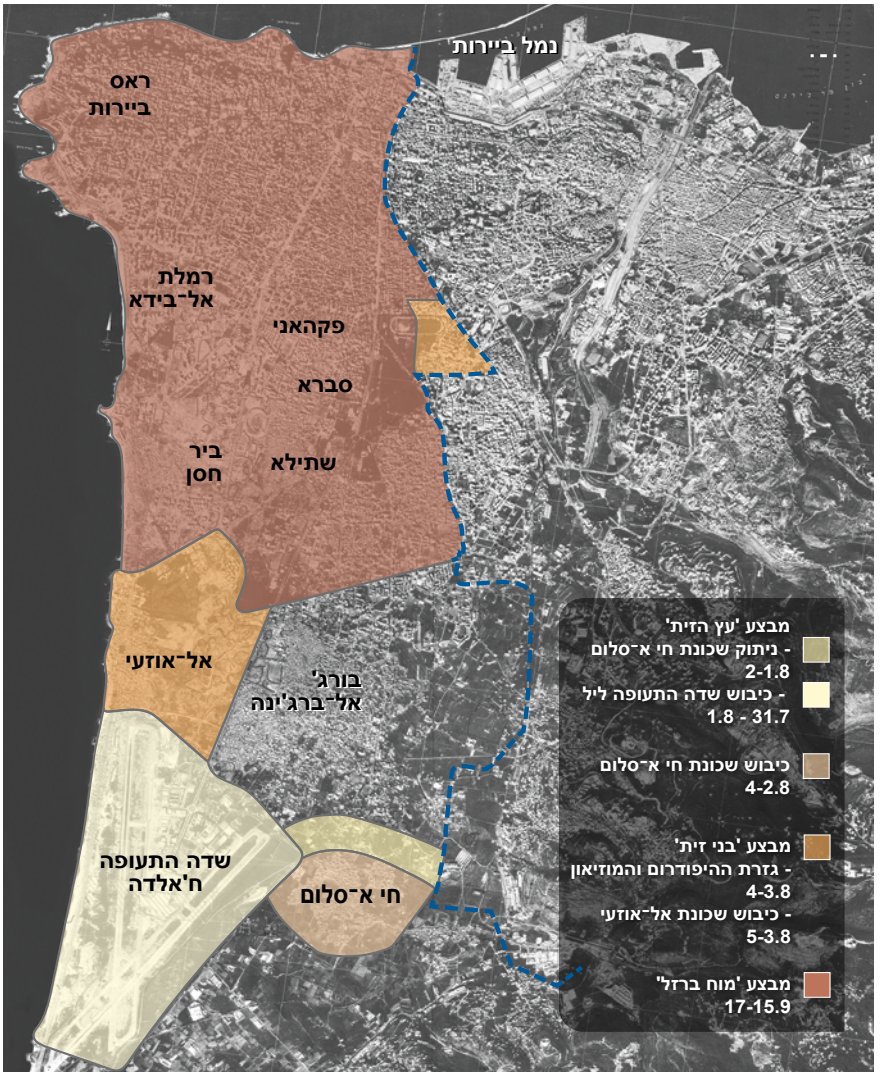
מהפסקת האש עד 22 ביולי ערכו כוחות מחבלים, שפעלו בחסות הצבא הסורי, כ־65 פיגועי טרור נגד כוחות צה"ל, ואלה הסבו הרוגים ופצועים רבים. במהלך חודש יולי גברה תדירות אירועי הטרור, ובימים 18-22 ביולי נערכו 17 פיגועים. כך למשל, ב־21 בחודש נהרגו חמישה חיילים, וחייל נוסף נפצע במהלך סריקות באזור מנצורה. בעקבות זאת ב־22 ביולי

ערך צה"ל יום קרב (מבצע 'טרף') בגזרה המזרחית. את יום הקרב ניהלה מפקדת גיס 479, שהחליפה את גיס 446 בפיקוד על הכוחות בגזרה זו, ומטרתו הייתה לאלץ את הצבא הסורי לרסן את פעילות כוחות המחבלים. במהלך המבצע תקפו כוחות צה"ל מאות יעדים, בהם עמדות וריכוזי כוחות של הצבא הסורי ומטרות שונות של כוחות ארגוני המחבלים. בעקבות המבצע רוסנה פעילות כוחות המחבלים, ופעילות הביטחון השוטף בגזרה המזרחית הפכה לשקטה יחסית.

המצור על ביירות

ב־13 ביוני החל המצור על ביירות, והוא נועד להכריע את כוחות המחבלים ואת מפקדותיהם בעיר. יעד זה היה אחד מיעדי מבצע 'שלום הגליל', והשגתו הייתה מסייעת להקמת שלטון חדש בלבנון בראשות המחנה הנוצרי־מרוני. המצור נערך לאורך כחודשיים, וצה"ל נדרש לקיימו תוך איזון בין הצרכים האזרחיים של עיר בת כחצי מיליון תושבים, המאוכלסת בצפיפות באזרחים ובכוחות אויב, ובין הצרכים המבצעיים. היערכותו בביירות התבססה על 'הקו הירוק', המפריד בין החלק המזרחי - המאוכלס ברובו באוכלוסייה נוצרית - ובין החלק המערבי הכולל בעיקר אוכלוסייה מוסלמית ואת מחנות הפליטים הפלסטיניים. ביום זה החלה אוגדה 96 את המצור, ובהמשך השתתפו בפעילותו גם אוגדות 91 ו־162. למצור היבשתי, לאורך 'הקו הירוק' ומדרום לשדה התעופה נוסף מצור ימי כדי למנוע ממחבלים לתגבר את כוחותיהם בביירות וכדי למנוע מן ההנהגה הפלסטינית לברוח ממנה.

האויב בביירות התבסס על שני סוגי כוחות, הצבא הסורי וכוחות צבאיים למחצה המסונפים אליו, ואלה כללו כ־4,500 חיילים ולוחמים וכ־8,000 לוחמים מארגוני מחבלים שונים. עד תחילת אוגוסט הייתה הלחימה סטטית ברובה, כמעין מלחמת התשה, וכללה ימי קרב מזדמנים שבהם נערכו חילופי ירי טנקים וארטילריה, צליפות, פעולות רגליות ממוקדות והפצצות של חיל האוויר. כוחות האויב שנטמעו בתוך ריכוזי אוכלוסייה אזרחית ושהשתמשו בה כמגן קיוו שעל ידי השהיית צה"ל יופעל לחץ בין־לאומי על ישראל, והוא יאלצה להסיג את כוחות צה"ל מהעיר.

הלחימה בביירות המערבית, - אוגוסט וספטמבר 1982 (גרפיקה: נתי אלקיים)

במהלך המצור ניסה צה"ל להימנע מלפגוע באזרחים לבנונים, הותיר מעברים להכנסת סחורות לעיר ואפשר לאזרחים להימלט ממנה. חופש הפעולה של הכוחות הוגבל גם בהפעלת סיוע אווירי וארטילרי, והדבר היה עלול לגרום לנזק אגבי רב ולהגביר את הלחץ הבין־לאומי כנגד המצור. פעילות המצור כללה ניתוק מבוקר של תשתיות חיוניות ופעולות נוספות, בהן ירי ארטילרי, הפצצות חיל האוויר, מבצעים קרקעיים, לוחמה פסיכולוגית והטעיה. בסוף יולי הגביר צה"ל את הלחץ על ארגוני המחבלים ועל הכוחות הסוריים הנצורים בביירות וכבש חלקים מביירות המערבית. בתחילת אוגוסט התקדם אל תוך ביירות המערבית ותקף את פאתיה הדרומיים ואת מרכזה (מבצע 'בני דודים').

ירי תותח מסוג אם־110 קרדום (203 מ"מ) בעת המצור על ביירות (באדיבות דובר צה"ל).

הלחץ הגובר על המחבלים הוביל לקידום ההידברות. בליל 12-13 באוגוסט הושגה הסכמה של יו"ר אש"ף יאסר ערפאת ליציאת כוחות המחבלים ובעקבותיהם גם הכוחות הסוריים מביירות. הנסיגה לוותה בהצבת כוח רב־לאומי בביירות כדי שיאבטח את נסיגתם, ובהמשך, עם סיום

המלחמה ועם נסיגת צה"ל, יסייע לשקם את לבנון. ב־21 באוגוסט החל פינוי המחבלים והכוחות הסוריים מביירות, והוא הושלם ב־31 בחודש. בסך הכול התפנו, ככל הנראה, כ־6,000 מחבלים וכ־4,500 חיילים סורים.

בעיצומו של פינוי המחבלים, ב־23 באוגוסט, נבחר בשיר ג'ומייל לשמש נשיא לבנון ועמד להיכנס לתפקיד זה חודש לאחר מכן, ב־23 בספטמבר. ג'ומייל וכוחותיו זכו לסיוע רב של ישראל בשנים שקדמו למלחמה, ועם פינוי רוב המחבלים מביירות נסללה דרכו אל הנשיאות. הקמת שלטון ברשותו, על פי התוכניות המדיניות של ישראל ערב המלחמה, הייתה מסייעת לכינון יחסים בין המדינות, אולם ב־14 בספטמבר נרצח ג'ומייל בידי אזרח לבנוני שהיה פעיל מחתרתי פרו־סורי. בעקבות הרצח נערך צה"ל להשתלט על מערב ביירות כדי למנוע התפרצות של אירועי אלימות בין־קהילתיים וכדי לטהר את העיר ממחבלים שנותרו בה. את כיבוש ביירות המערבית (מבצע 'מוח ברזל') ערכו שתי אוגדות, אוגדה 91 השתלטה על חלקה הצפוני ואוגדה 96 על חלקה הדרומי. תוכנית צה"ל לכיבוש העיר לא כללה את מחנות הפליטים סברא ושתילא, שבהם התרכזו חלק ניכר מכוחות המחבלים שנותרו בעיר, ותוכנן שאת ההשתלטות עליהן יערכו הכוחות הנוצריים. צה"ל השלים לכבוש את רוב העיר המערבית עד 16 בספטמבר ללא התנגדות רבה.

בליל 16-17 בספטמבר נכנסו הכוחות הנוצריים (פלנגות) למחנות הפליטים סברא, שתילא ופקהאני לאחר תיאום עם אוגדה 96, שהייתה אחראית למרחב זה. על פי התכנון המקדים, כוחות אלו נועדו לסרוק את מחנות הפליטים ולאתר מחבלים, ואלו החלו לפעול במחנה בשעות הלילה וביום שלמחרת. פעולתם הופסקה ב־18 לחודש, לאחר שהתברר כי פגעו בהיקף נרחב גם באזרחים תושבי מחנות הפליטים, ובעקבות זאת הופעל לחץ על צבא לבנון לסייע לתושבי המחנות.[5] לבסוף, ב־19 בספטמבר נכנסו כוחות צה"ל למחנות הפליטים כדי להגן על התושבים וכדי להרגיע את המצב.

5 דוח ועדת כַּהַן (**דין-וחשבון – ועדת-החקירה לחקירת הארועים במחנות הפליטים בביירות,** התשמ"ג, עמ' 51) קבע שלא ניתן לקבוע במדויק את כמות ההרוגים בסברה ובשתילא. על פי מכתב של ראש משלחת הצלב האדום בלבנון אל משרד הביטחון במחנה 328 נמצאו גופות. מקור לבנוני אחר מונה 460 קורבנות, מהם 328 פלסטינים והשאר סורים, לבנונים איראנים ובעלי אזרחות אחרת. למעט 15 נשים ו־20 ילדים, כל הקורבנות הנזכרים במקור זה הם גברים. מקורות מודיעין של צה"ל העריכו את מספרם בכ־700 עד 800.

הטבח במחנות הפליטים עורר ביקורת רבה בציבור הישראלי ולחץ בין־לאומי, ובעקבות זאת נאלץ צה"ל לסגת מביירות המערבית. ב־29 בספטמבר הושלמה יציאת כוחותיו מביירות לאחר שהשליטה בעיר הועברה לצבא לבנון ולכוח רב־לאומי, שהורכב מחיילים אמריקאים, צרפתים ואיטלקים.

סיכום ומבט לאחר מעשה

מבצע 'שלום הגליל' הוכר באופן בלתי פורמלי כמלחמה על ידי הדרג המדיני במהלך שהיית צה"ל בביירות המערבית.[6] בתחילת שנת 1983, עם קביעת תקנה בנושא הזכאות לאות מערכה, נתחמה המערכה מ־5 ביוני עד 29 בספטמבר 1982, ושמה הרשמי הוא 'מערכת שלום הגליל'.[7] בשונה מעימותים גדולים קודמים שהוגדרו כמלחמה, נראה שהגדרת המבצע כמערכה תאמה למצב בשטח, שבו עדיין פעלו כוחות צה"ל בלבנון וטרם הוחלט על מועד ועל נסיבות סיום שהייתם. המילה מערכה התאימה גם לתיאור שני מתארי הלחימה שנכללו במבצע, הלחימה במחבלים והלחימה בצבא הסורי, ששירתו הגיונות מערכתיים שונים.[8]

גם לאחר פינוי ביירות המערבית נותרו כוחות צה"ל בלבנון כ־18 שנה. עד יוני 1985 נסוג צה"ל בהדרגתיות אל דרום לבנון. משנת 1985 הוא נותר לפעול באזור זה בסיוע של כוחות צבא דרום לבנון במסגרת 'המערכה ברצועת הביטחון'. שהייתו בלבנון הסתיימה במאי 2000, עם הנסיגה מרצועת הביטחון.

במבט לאחר מעשה, במלחמת שלום הגליל הופעלו כוחות צה"ל לעומק לבנון בהיקף חסר תקדים, ואלה הביאו להישגים ייחודיים ביחס

6 כך למשל בדיון במליאת הכנסת ב־8 בספטמבר 1982. מדבריו של שר הביטחון משתמע ש'המלחמה' נגמרה, ובנאומו לכנסת סוקר את הישגיה (הכנסת העשירית, ישיבה מספר 121, 8 בספטמבר 1982, פרוטוקול הדיון זמין באתר הכנסת במרשתת).

7 משרד הביטחון/מחוז חיפה והגליל המערבי, **תקנות העיטורים בצבא הגנה לישראל (אות מערכת שלום הגליל – קביעת זכאים), התשמ"ג 1983**, 9 בינואר 1983. 'שלום הגליל' היה שם התוכנית הצבאית שממשלת ישראל החליטה לקיימה ב־5 ביוני 1982. בעיתונות התקופה זכה מבצע זה לכינוי הפופולרי 'מלחמת לבנון', שנותר כשם לא רשמי שנים לאחר סיומו. משנת 2006, בעקבות מערכה נוספת בלבנון, שנתכנתה 'מלחמת לבנון השנייה',זכה המבצע לכינוי הפופולרי 'מלחמת לבנון הראשונה', אך שם זה לא הוכר כשם רשמי.

8 על פי לקסיקון דביר (בורלא, יאיר, **לקסיקון מונחים צבאיים (עברי–אנגלי)**, הוצאת דביר, 1988, עמ' 276), מערכה היא: "סדרת קרבות הקשורים ביניהם מבחינת המטרה המשותפת ומבחינת הזמן והמרחב, ומבוצעים כשלב ברור ומוגדר במלחמה או במבצע אסטרטגי כולל". בהשאלה מונח זה מתייחס למאבק ממושך וכולל להשגת מטרה מסוימת.

למלחמות ישראל. לראשונה כבש צה"ל עיר בירה ערבית, הנחית מהים כוחות משוריינים בהיקף נרחב, גירש את הנהגת ארגוני המחבלים מלבנון והשמיד, כמעט ללא אבדות, את מערך הנ"מ בבקעת הלבנון וחלק ניכר ממטוסי חיל האוויר הסורי, תוך לחימה אינטנסיבית בצבא סדיר ובאלפי מחבלים. במלחמה הופעלו כוחות בהיקף נרחב, כתשעה כוחות אוגדתיים (קבועים ומשימתיים) שפעלו בלבנון ושתי אוגדות נוספות בעתודה ברמת הגולן, וזו הייתה המלחמה היחידה שבה פעלה מפקדת גיס. במשך מספר שנים לאחר מלחמת שלום הגליל ובעקבות השהייה בלבנון פסקו הירי הארטילרי לעבר יישובי הצפון ופיגועי הטרור כנגד אזרחי המדינה. עם זאת זירה זו המשיכה להיות במרכז פעילות הביטחון השוטף של צה"ל. פעילות הטרור מלבנון לא פסקה והסבה נפגעים רבים לכוחות צה"ל, ולאחר זמן הופנתה שוב גם לעבר אזרחי ישראל ויישובי הצפון.

נסיבות היציאה למלחמה, מאפייני ניהולה המדיניים והצבאיים וסיומה העיבו על ההישגים הטקטיים והמערכתיים המרשימים. היקף הנפגעים לצה"ל כלל 348 הרוגים וכ־2,100 פצועים.[9] הלחימה לוותה בתקריות ירי דו־צדדי קשות ביותר. עד היום הותירה סוגיית השבויים והנעדרים את חותמה בחברה הישראלית. בעסקאות לשחרור השבויים שילמה ישראל מחיר כבד, ולאורך השנים השפיע על יכולת המיקוח של ישראל בעסקאות דומות.[10] המלחמה הסבה נזק אגבי רב, ברכוש ובחיי אדם לאזרחי לבנון, מהם אלפים נהרגו במלחמה.

פעילות צה"ל בלבנון נתפסה באמצעי התקשורת ובתודעה הציבורית כמלחמת ברירה שיזם שר הביטחון אריאל שרון ושנכפתה על ממשלה שלא הייתה מודעת לתוכניות. המלחמה עוררה ביקורת ציבורית נוקבת בחברה הישראלית שבאה לידי ביטוי גם בשורות הצבא, והיא ליוותה לחץ בין־לאומי כבד, שכלל עימות עם ארצות הברית. אירוע הטבח של המיליציות הנוצריות במחנות הפליטים סברא ושתילא הביא להקמת 'ועדת כהן' - ועדת חקירה ממלכתית לבדיקת האירועים, וזו פרסמה את מסקנותיה ב־7 בפברואר 1983. אומנם הוועדה קבעה שלא נמצאו הוכחות למעורבות ישירה של צה"ל בטבח במחנות הפליטים, אולם ציינה שבמהלכו ידעו מספר

9 נפגעים אלו הם ביחס לתקופה שמ־4 ביוני עד 31 באוגוסט. נראה שעד סוף המלחמה היקף הנפגעים גדול יותר בכ־15 חללים ועשרות פצועים.

10 דן קורן ויחיאל (חיליק) גוטמן, **ממשלות ישראל לדורותיהן – החלטות חכמות והחלטות מטופשות, ראשון לציון:** ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2017, עמ' 163–183.

קצינים על קיומו, ולמרות זאת הם לא פעלו בנחרצות מספקת כדי להביא להפסקתו. הוועדה מתחה ביקורת קשה על תפקודם של הדרג המדיני ושל הדרג הצבאי באירוע והמליצה על סיום תפקידו של אריאל שרון לשמש כשר הביטחון.

מעל לכול, במובנים רבים לא הסתיימה המערכה בלבנון עד יציאת צה"ל מלבנון. אף שהלחימה שינתה את פניה, מחיר הפצועים וההרוגים, מסקנות ועדת החקירה ושאלת שהיית צה"ל בלבנון המשיכו להדהד בחברה הישראלית עוד שנים רבות.

מחקרי המחלקה להיסטוריה על מלחמת שלום הגליל

- אורן, אלחנן, **אוגדה 162 בדרך ההר: מבצע "של"ג" 6-11 ביוני 1982**, אג"ם־תוה"ד - מחלקת היסטוריה, אוקטובר 1998 - אוגדה 162.
- אורן, אלחנן, **גיס 446 בלחימה בגזרה המזרחית במבצע "של"ג" 6-11 ביוני 1982 (ארעי)**, אג"ם-תוה"ד - מחלקת היסטוריה, יוני 1995 - פרסום פנימי.
- אלרון, זאב, "יחידות חי"ר חטיבתיות במבצע 'שלום הגליל' - ארגון לקרב ושימוש ביכולות ייעודיות - סקירה מקדמית", **יסודות 2**, המחלקה להיסטוריה, 2020 - יחידות חי"ר חטיבתיות.
- אשר, דני, **הלחימה על הבופור במערכת שלום הגליל 6-7 ביוני 1982,** אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, יוני 2006.
- אשר, דני, **הלחימה בגזרה המערבית במלחמת "שלום הגליל" יוני 1982,** אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, יולי 2004 - הגזרה המערבית.
- בן דור, ישראל, **הלחימה ב"רצועת האבטחה" 6-10 ביוני במלחמת "שלום הגליל",** חלק א' וב', אג"ם-תוה"ד - מחלקת היסטוריה, יוני 1995 - פרסום פנימי.
- ברונפלד, שאול, "'מה עוד תבקשי מאיתנו מכורה?' - הנחיתה בשפך האוולי במלחמת שלום הגליל", **יסודות 3**, המחלקה להיסטוריה, 2021 - הנחיתה.
- גולן, שמעון, **התכנון האסטרטגי-אופרטיבי לקראת מלחמת "שלום הגליל"**, אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה - פרסום פנימי.

- גולן, שמעון, **של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"**, תוה"ד -המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור ומודן, 2017.
- הרשקו, נח (עורך), **לחימת הלילה של צה"ל בבקאע ובהר הלבנון במלחמת של"ג 6-11 ליוני 1982,** אג"ם-מה"ד-מחלקת היסטוריה, 1990 - פרסום פנימי.
- זלמנוביץ, בעז (עורך), **הקרב בסולטאן יעקוב**, תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור ומודן, 2020.
- יקר, רפאל, **המערכה על מערך ג'זין והמסע לג'בל ברוך 6-10 ביוני במלחמת "שלום הגליל"**, אג"ם-מה"ד - מחלקת היסטוריה, אפריל 1990 - ג'זין.
- יקר, רפאל, **'כוח ורדי' בדרום מערך הקרעון 9-10 ביוני 1982 במלחמת "שלום הגליל",** אג"ם-מה"ד - מחלקת היסטוריה, אוקטובר 1990 - כוח ורדי.
- יקר, רפאל, **ההתקפה על המערך העיקרי: הבקעת הדרג הראשון של דיביזיה 1 9-10 ביוני 1982 במלחמת "שלום הגליל"**, כרך א' וב', , אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, אפריל 1993 - פרסום פנימי.
- יקר, רפאל, **חטיבת הנ"ט 409 ממערב לליטאני 10-11 ביוני 1982 במלחמת "שלום הגליל"**, אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, מאי 1993 - חטיבה 409.
- יקר, רפאל, **לחימת צח"ם במלחמת "שלום הגליל"**, אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, ינואר 1995 - פרסום פנימי.
- יקר, רפאל, **'כוח יוסי' ו'כוח ורדי' בבקעת הליטאני 10-11 ביוני 1982 במלחמת 'שלום הגליל'**, אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, ספטמבר 1996 - כוח יוסי וכוח ורדי.
- יקר, רפאל, **בין באב אלוואדי לסולטן יעקוב: אוגדות 90 ו-880 בקרב על הדרג השני של דיביזיה 1 10-11 ביוני 1982**, אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, ספטמבר 1999 - פרסום פנימי, מחקר המקור שעליו מבוסס ספרו של זלמנוביץ.

- יקר, רפאל, **אוגדה 252 ב'מעברים' במלחמת 'שלום הגליל' 10-11 ביוני 1982**, אמ"ץ-תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, יולי 2005 - אוגדה 252.
- לוי, מאור (עורך), **מלחמת שלום הגליל - מפות ומבצעים**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2022 - אטלס.
- קדיש, אלון, "כיבוש צור, 1982", **יסודות 2**, המחלקה להיסטוריה, 2020 - צור.

תקציר

המאמר עוסק במדיניות ישראל לנוכחותם של הסורים בלבנון מתחילת מעורבותם בה עד למלחמת שלום הגליל. תחילה מפרט את יעדיה העיקריים של ישראל למבצע רחב היקף בלבנון, וחושף אותנו לדילמות שהיו בקרב מקבלי ההחלטות למעורבותנו זו. הוא מראה כיצד אירועים שונים, בהם לחימתם של הכוחות הסוריים בנוצרים שבלבנון, שינו את עמדתה, ולבסוף השפיעו על החלטותיה במערכה זו ועל מדיניות 'הקווים האדומים', שהתוותה את פעילותה. הללו התקבלו לאחר ששקלה את ההיבטים האסטרטגיים והאופרטיביים ואת הקשיים הכרוכים בלחימה ישירה זו.

התבססות סוריה בלבנון עד מלחמת שלום הגליל ומדיניות ישראל כלפיה

שמעון גולן[1]

מבוא

בחלק ממאבקיה של ישראל עם האיומים על ביטחונה מצד שכנותיה הערביות או מצד גורמים שפעלו מהן היה עליה להביא בחשבון את השפעתן של מדינות נוספות על הנעשה במדינה הספציפית שעימה התמודדה.

במלחמת ההתשה, בסוף שנות השישים של המאה העשרים, בחזית המצרית היה עליה להתחשב בהשפעתה של ברית המועצות במצרים ובנוכחותם ובפעילותם של הרוסים בה. הקו שנקטה היה להימנע מלפגוע ברוסים אלא במקרה שפעילותם פוגעת מהותית באינטרס שלה. כך למשל היא הפסיקה להפציץ בעומק מצרים כאשר התברר שטייסים סובייטים פועלים שם,[2] היא נמנעה מלפעול באופן שהיה עלול לפגוע במטרות בעלות סממן מובהק של ברית המועצות, כגון בקרבת חופי פורט סעיד, שם חנו

1 אל"ם (במיל') ד"ר שמעון גולן שירת במחלקה להיסטוריה בצה"ל חמישים שנה, ומספטמבר 1979 עד סוף אוגוסט 2020 שימש כראש התחום לחקר הרמה האסטרטגית.
חלק מן המסמכים עליהם נשען מאמר זה אינם נגישים לעיון הציבור.

2 שמעון גולן, **המלחמה להפסקת ההתשה – קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת ההתשה בחזית המצרית**, מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2018, עמ' 183–184.

ספינות נושאות דגל רוסי,[3] אך הפציצה יעד שבו היו סובייטים - שלא נשא סממן כזה;[4] היא נמנעה מלפגוע במטוסים מוטסים בידי רוסים כל עוד הדבר לא פגע באינטרס שלה, אך משחששה שפעילותם בקו התעלה עלולה לפגוע ביכולתה להותיר מרחב זה ריק מטילים שיפריעו לפעילות מטוסיה יזמה קרב אווירי שבו הופלו חמישה מטוסים כאלה.[5] כלומר, כאשר היה מדובר באינטרס שראתה אותו כחיוני, בחרה לפעול על פיו גם אם דבקות בו תביא להתנגשות עם הרוסים.

במאמר זה נבחנת השפעת המעורבות הסורית על מדיניות ישראל כלפי לבנון, מתחילת מעורבותה של סוריה במלחמת האזרחים בלבנון עד מלחמת 'שלום הגליל' לנוכח האינטרס המובהק של סוריה להשפיע על הנעשה במדינה זו ולנוכח נוכחות כוחותיה בה.

לבנון הייתה לזירת עימות של ישראל בסוף שנות השישים של המאה העשרים ובייחוד משנת 1970 - אחרי שהמחבלים הפלסטינים גורשו מירדן. הם ניצלו את חולשת השלטון המרכזי של לבנון והפכוה למרכז פעילותם נגד ישראל. לנוכח כניסתם של כוחות סוריים ללבנון מאמצע שנות השבעים, בד בבד עם פרוץ מלחמת אזרחים בלבנון, על ישראל היה לפעול באופן שימנע את האפשרות שנוכחותם תפריע לפעילותה נגד המחבלים במדינה זו.

בשלב הראשון היא פעלה, מדינית, באמצעות ארצות הברית וקבעה לעצמה 'קווים אדומים', בהם איתור כוחות סוריים בלבנון מבחינת סוגי הכוחות שייכנסו אליה, גודלם, ציודם, אזורי השפעתם ומשך זמן שהייתם בה, שחצייתם תגרום לה לפעול.

באביב 1981, כשש שנים לאחר תחילת מלחמת האזרחים וכניסת כוחות סוריים ללבנון, אירעה התנגשות צבאית בין כוחות סוריה לישראל. בתחילת מלחמת האזרחים תמכה סוריה בכוחות המוסלמיים, ובהמשך העבירה תמיכתה, כמה פעמים, מצד לצד. בצר להם פנו הנוצרים במרכז לבנון, ובראשם המרונים, לישראל, והקשרים ביניהם הלכו והתהדקו. ממשלת ישראל, שבמרכזה מפלגת המערך, נמנעה מלסייע להם באופן פעיל והסתפקה במדיניות "לעזור להם לעזור לעצמם" - סיפקה להם אמצעים

3 שם, עמ' 21–22, 26, 99–100.

4 שם, עמ' 168.

5 שם, עמ' 242.

וכלי נשק, אך נמנעה מלערב את צה"ל. בשנת 1977 החליפה מפלגת הליכוד את המערך כמפלגה שהרכיבה את הממשלה, ובאוגוסט 1978 התחייב ראש הממשלה מנחם בגין לפני המנהיג הנוצרי כמיל שַמְעוֹן כי ישראל תפעיל מטוסים אם הסורים יפעילו מטוסים נגד הנוצרים. בסוף אפריל 1981, משנודע כי בכוונת הסורים לשגר חיילים להר צנין, החליטה ממשלת ישראל להפיל את מסוקי התובלה הסוריים. בעקבות הפלתם הקימו הסורים מערך של טילי קרקע־אוויר במרחב זחלה שבמרכז בקעת הלבנון. ישראל התכוונה לתקוף את המערך, אך בשל תנאי מזג האוויר אי אפשר היה לעשות זאת, ולכן נשיא ארצות הברית שלח שליח להוציא את המערך ללא קרב. השליח פיליפ חביב הגיע לאזור, השפיע על ישראל להימנע מלהשמידו והמערך עמד על מכונו.

בתקופה זו המשיכו מחבלים פלסטינים לפגוע ביעדים ישראליים בארץ ומחוצה לה. בעקבות זאת באמצע יולי 1981 נערכה סדרה של ימי קרב בין ישראל למחבלים. בסיומה נחתם, בתיווכה של ארצות הברית, הסכם הפסקת אש, אך כל אחד מהצדדים פירשׁו לפי האינטרסים שלו: המחבלים טענו כי מדובר בהימנעות מפעילותם כלפי ישראל רק מלבנון עצמה בעוד ישראל טענה כי מדובר בהימנעות המחבלים מפעילות נגד כל יעד ישראלי הן בארץ והן מחוצה לה, מאחר שהיא ניזומה בלבנון ומבוצעת בידי כוחות היוצאים ממנה.

במשך כשנה פעלו מחבלים נגד מטרות ישראליות בארץ ובחו"ל. בכל אחת מהפעמים נשקלה אפשרות לצאת למהלך רחב היקף, אך היא נדחתה בשל הצורך להגיע להבנה עם ארצות הברית באשר להגדרת מעשה של מחבלים שיוכר כעילה מוצדקת ליציאה למלחמה מזה ובשל הצורך להפחית את האימה שניכרה בקרב שרים בממשלת ישראל ובציבור הישראלי מפני התנגשות בכוחות הסוריים מזה.

בסוף אוקטובר 1981 הגדיר שר הביטחון אריאל שרון, שהחל לכהן בתפקידו זה באוגוסט אותה שנה, ארבע מטרות שעל צה"ל יהיה להשיג כאשר יֵצא למבצע רחב היקף בלבנון ושביכולתו להשיגן:

1. המטרה העיקרית הייתה חיסול פיזי של המחבלים - הן הזרוע המדינית והן הזרוע הצבאית שלהם;
2. נסיגת הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון ומהאזור שבין ביירות לזחלה;

3. הקמת ממשלה ריבונית בלבנון, שתהיה חלק מן העולם החופשי ותחתום על חוזה שלום עם ישראל, או לפחות תחיה עימה בשלום;

4. הפסקה מוחלטת של הפגזת יישובים בישראל מתחום לבנון.

המטרה השנייה נגעה לנוכחותם של הכוחות הסוריים בלבנון: נסיגתם מדרום בקעת הלבנון נועדה להפסיק להפגיז יישובים בישראל מדרום לבנון, שכן באזור זה היו כוחות מחבלים בטווח שממנו יכלו להפגיז מטרות בישראל; נסיגת הכוחות מהאזור שבין ביירות לזחלה נועדה לאפשר להקים ממשלה כמתואר בסעיף השלישי ובמידה מסוימת לאפשר חיסול פיזי של הזרוע המדינית של המחבלים השוכנת בביירות.

ראש הממשלה מנחם בגין ושר הביטחון אריאל שרון הציגו לממשלת ישראל בדצמבר 1981 את המטרות הללו ואת דרכי הפעולה להשגתן, וביקשו שהיא תסמיך אותם להפעילן אם תהיה פגיעה בישראל, אך לנוכח הסתייגויות של כמה שרים נמנע בגין מלהעמיד את העניין להצבעה. במהלך חצי השנה שאחרי כן לא הופגו החששות בציבור ובממשלה מהתנגשות בכוחות הסוריים, וישראל פעלה להגיע להבנות עם הממשל האמריקני באשר להגדרת פגיעה של מחבלים שתצדיק יציאה של צה"ל למבצע נרחב נגדם. בסוף מאי 1982 נראה שהושגה הבנה עם ארצות הברית בעניין. ישראל העריכה כי ההתנקשות בשגריר ישראל בבריטניה, שלמה ארגוב, בליל 3-4 ביוני, היא עילה שתתקבל על דעת הממשל האמריקני. בהצגת התוכניות לממשלה ערב היציאה למבצע, במוצאי שבת 5 ביוני 1982, הציגו שר הביטחון והרמטכ"ל תוכנית מצומצמת יותר והדגישו שהכוונה היא להשתלט על המרחב שבטווח ירי קטיושות למדינת ישראל - 40 ק"מ. הודגש כי אין כוונה להתנגש בכוחות הסוריים בלבנון וכי ייעשה כל מאמץ להימנע מכך, אך אפשר היה להבין שייתכן בהחלט שהמבצע יתרחב מעבר לכך ואף יכלול התנגשות בכוחות הסוריים. בסיכומו להצגת התוכניות של צה"ל לפניו בבוקר יום המחרת הדגיש שר הביטחון שאינו מאמין שהמבצע יסתיים בטווח 40 הק"מ וציין שאינו מאמין שהסורים יסכימו להסיג את כוחותיהם מטווח זה בלא קרב.

בניגוד לגישה בקרב הציבור וחלק משרי הממשלה, לא חששו מפקדי צה"ל, שר הביטחון וראש הממשלה מלהתנגש בכוחות הסוריים. כך למשל בדיונים עלתה בין השאר השאלה במי עדיף להתנגש קודם, והיו שסברו שמאחר שהכוח הסורי הוא הכוח החזק מוטב להתנגש דווקא בו

תחילה. בשאלת עיתוי ההתנגשות בכוחות הסוריים סברו גם שר הביטחון והרמטכ"ל שמוטב שהדבר יהיה מאוחר ככל האפשר, אך היו הבדלים ביניהם: לפי הרמטכ"ל, המטרה העיקרית היא לחסל את המחבלים הפלסטינים. לגישתו, יש לאחר את ההתנגשות עם הכוחות הסוריים ככל האפשר, מחשש שהתנגשות מוקדמת תגרור הפסקת אש שלא תאפשר להשלים משימה זו. יותר מכך, לשיטתו, מוטב להימנע מלהתנגש בהם כליל. שר הביטחון, שסבר שאין מנוס מהתנגשות זו, העדיף אך לאחרה.

רקע

ראשיתה של לבנון כיחידה מדינית מוכרת על ידי המערכת הבין־לאומית הייתה בשנת 1861. בתקופה זו בהר הלבנון כונן מחוז אוטונומי ש־80% מתושביו נוצרים. בתום מלחמת העולם הראשונה קיבלה צרפת מנדט על השטח. מתוך רצון לחזקה, ב־1920 היא כוננה את 'לבנון הגדולה', וצירפה אליה שטחים שתלשה מסוריה ובהם ביירות, טריפולי, צור, צידון ובקעת הלבנון. בצעד זה נטמן הזרע לבעיה העיקרית של לבנון בהמשך: השטחים שנוספו היו מאוכלסים במוסלמים ובנוצרים לא־קתולים. בכך הופר המאזן הדמוגרפי ונוצר השסע הבין־עדתי. הנוצרים, ובעיקר המרונים[6] והיוונים־קתולים, ביקשו לשמור על אופייה הנוצרי, בעוד בקרב המוסלמים היו רבים שביקשו להכלילה בסוריה. 'האמנה הלאומית' שעליה הסכימו שני הצדדים בשנת 1943 כללה, בין היתר, את חלוקת משרות השלטון: הנשיא - מרוני, ראש הממשלה - מוסלמי־סוני, נשיא בית הנבחרים מוסלמי־שיעי ולעדות הנוצריות יהיה רוב של 5:6 בפרלמנט.[7] עקרונות אלה עמדו בעינם בשנים שלאחר מכן, אך האינטרסים המנוגדים לא נעלמו, והמערכת הפוליטית הלבנונית התאפיינה בחוסר יציבות. בניגוד להנחה המקובלת אין תולדותיה של לבנון עומדות בהכרח בצילו של המתח בין נוצרים ובין מוסלמים. בקרב בני כל אחת משתי הדתות היו מחנות בעלי עמדות שונות. כך למשל בקרב הנוצרים יש עדות שאינן מזדהות עם עמדותיהם של המרונים, ובקרב המוסלמים לכל אחת מהעדות - סונים, שיעים ודרוזים - יש אינטרסים משלהן.[8]

6 על זהותם ומקורם של המרונים ראו: אייל זיסר, **לבנון - דם בארזים - ממלחמת האזרחים עד מלחמת לבנון השנייה**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2009 **(**להלן: זיסר, **לבנון - דם בארזים)**, עמ' 22–26.

7 שם, עמ' 20–47; איתמר רבינוביץ וחנה זמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון (1975–1981)**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב (להלן: רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון)**, עמ' 16–20.

8 זיסר, **לבנון - דם בארזים**, עמ' 40–43.

בשנת 1958 התפתחה בלבנון מלחמת אזרחים בין פרו־נאצריסטים, רובם מוסלמים, ובין תומכיו של הנשיא המרוני כמיל שַׁמְעוּן. המרידה דוכאה לאחר נחיתתם, לבקשתו של שַׁמְעוּן, של נחתים אמריקנים בביירות.[9]

עד מלחמת ששת הימים הייתה חזית לבנון החזית השקטה ביותר בחזיתות שבין ישראל ובין המדינות הגובלות עימה. באוקטובר 1968 החלו ארגוני מחבלים פלסטיניים להתבסס בשוליים הדרומיים־מערביים של החרמון, באזור שישראל כינתה פתחלנד. בעקבות גירושם מירדן ב'ספטמבר השחור' של שנת 1970 הפכו המחבלים הללו את לבנון למאחזם הראשי: בה התבססו מפקדותיהם וכוחותיהם המזוינים, ובה הוקמו בסיסי אימוניהם. נוסף על פיגועים שמבצעיהם יצאו מדרום לבנון ופגעו בשטחה של ישראל, שוגרו ממנה מחבלים שפגעו ביעדים ישראליים ויהודיים ברחבי העולם. ישראל הגיבה בתקיפת יעדי מחבלים בלבנון מן היבשה והאוויר, בפשיטות על יעדים אלה ובחיסול מנהיגי מחבלים. בפעילותה בלבנון היה עליה להביא בחשבון את האינטרסים של סוריה במדינה זו, את השפעתה בה ואת נוכחותם של כוחות סוריים בה, נוכחות שהחלה באמצע שנות השבעים של המאה העשרים.

האינטרסים הסוריים בלבנון[10]

בגאוגרפיה ההיסטורית הערבית־מוסלמית נכללות סוריה ולבנון בחבל הארץ הנקרא בִּלאד אל־שאם (ארץ הצפון). במחצית השנייה של המאה ה־19 למונח זה ולשם 'סוריה' העניקו מחולליה הראשונים של התנועה הלאומית הסורית משמעות מחודשת. היו אלה צעירים נוצרים, שלאחר מעשי טבח בנוצרים בביירות ובלבנון ב־1860 סברו שהפתרון לבעיית הנוצרים הוא להחליף את הנאמנות הדתית־עדתית בפטריוטיות סורית חילונית. אך הרעיון לא היה מקובל על רוב הנוצרים, שהעדיפו לכונן מדינה עצמאית. ואכן, ב־1861 נוצרה, כאמור, ישות מדינית נוצרית נבדלת – לבנון. לאחר התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה, תבעו לאומנים סורים לאחד את סוריה ב'גבולותיה הטבעיים' – מהרי הטאורוס שבצפון עד לרפיח ועקבה בדרום; מנהר הפרת במזרח עד

9 שם, עמ' 46.

10 המאמר, מכאן ואילך, מתבסס על הספר: שמעון גולן, **של"ג בלבנון – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"**, אמ"ץ–תוה"ד–המחלקה להיסטוריה, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2017 (להלן: גולן, **של"ג בלבנון**). ההפניות במאמר זה מכוונות למקורות הראשוניים.

הים התיכון במערב. בגבולות האלה מהווה ממלכת ירדן של היום את חלקה הדרום־מזרחי של סוריה, 'פלסטין' - את חלקה הדרום־מערבי, ולבנון - את חלקה המערבי. סוריה לא הכירה בעצמאותה של לבנון ואינה מכירה בה עד היום ולכן היא סירבה ומסרבת לכונן עימה קשרים דיפלומטיים כדי שהדבר לא יתפרש כהכרה בה כישות מדינית נפרדת.[11]

נוסף על הגישה העקרונית הזאת, שאיפתה של סוריה להטיל את חסותה על לבנון נבעה גם ממכלול אינטרסים חיוניים שהיו לה בה - ביטחוניים, צבאיים, כלכליים ומדיניים. האינטרס הביטחוני היה הראשון במעלה - לפחות עד להתבססות שלטונו של חאפז אל־אסד. הסיבה לכך נעוצה במאבקים על השלטון בסוריה בין המנהיגים שהדיחו תכופות זה את זה. בשל חולשתה המדינית של לבנון ובשל החופש הפוליטי בה היא היוותה כר נוח לפריחתם של מוקדי התנגדות לשליט בסוריה - מוקדים שהשליטים פעלו לנטרלם.

במישור המאבק בישראל שאפה סוריה לשלב את לבנון בחזית עימות רצופה שתשתרע לאורכם של גבולותיה הצפוניים והצפון־מזרחיים של ישראל. החולשה הצבאית של לבנון הטרידה את הסורים: הם חששו שישראל תנצל זאת למהלכים דרך בקעת הלבנון, אשר יציבו איום מיידי על דמשק ועל מרכזי התעשייה בצפון - חומס וחמה.

במישור הכלכלי היו ניגודי אינטרסים בין סוריה, שנטתה למשטר סוציאליסטי ולכלכלה מתוכננת, ובין לבנון, שכלכלתה הייתה מושתתת על יוזמה פרטית. סוריה הייתה מעוניינת להטיל מכסי מגן על היבוא מלבנון, ואילו לבנון הייתה מעוניינת בהגבלות ובהיטלים מצומצמים ככל האפשר. הסורים שאפו, בין היתר, לפתח את נמל לדקייה, ואילו מעניינה של לבנון היה לשמור על מעמד הבכורה של נמל ביירות. כמו כן היו חילוקי דעות בנוגע לתנאי העסקתם של הפועלים הסורים הרבים בלבנון: הלבנונים היו מעוניינים להעסיקם בשכר נמוך ובתנאים ירודים ולמנוע התרה לפי חוק (לגליזציה) של שהייתם דרך קבע בה, ואילו סוריה תבעה ליצור בסיס חוקי ומסודר לשהייתם ולהחיל עליהם את חוקי העבודה הנהוגים בלבנון.

11 ראובן אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון (1975–1985)**, תל אביב: מערכות, 1986 (להלן: אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**), עמ' 11–14; איתמר רבינוביץ, "הפריזמה המשתנה: מדיניותה של סוריה בלבנון", בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), **סוריה ובטחון ישראל**, תל אביב: מערכות, 1991 (להלן: רבינוביץ, "הפריזמה המשתנה"), עמ' 306.

על אלה נוסף ההיבט הפלסטיני: סוריה ראתה את עצמה כנושאת הדגל של הבעיה הפלסטינית וכבעלת החסות על התנועה הלאומית הפלסטינית. לאחר סילוק המחבלים מירדן והפיכת לבנון למרכז פעילותם גדלה חשיבותה של לבנון בהקשר הזה. סוריה הגישה למחבלים סיוע אינטנסיבי בנשק, באספקה, בהדרכה ובכסף כדי להעמיק את השפעתה עליהם, ובלמה את ניסיונותיהם של שלטונות לבנון לעצור את התבססותם בלבנון. בכך סייעה להפוך את המחבלים לגורם צבאי ופוליטי חזק במערכת הלבנונית, ותרמה לפרוץ המשבר ולמלחמת האזרחים.[12]

מלחמת האזרחים בלבנון ותחילת המעורבות הסורית בה

בראשית שנות השבעים של המאה העשרים התגבשו שני מחנות בציבור הלבנוני - האחד, בראשותה של העדה המרונית, ביקש לשמר את המצב הקיים (סטטוס קוו), והאחר, שעימו נמנו כמה גורמי כוח - סונים, אנשים בעלי תפיסה פאן־ערבית, אנשי שמאל, דרוזים ואנשי ארגון השחרור הפלסטיני - ביקשו לשנותו.[13] כפי שמציין פרופ' אייל זיסר: "במהלך המלחמה לחמו מרונים בסונים; דרוזים במרונים; דרוזים בשיעים; שיעים בסונים; אבל גם מרונים, דרוזים ושיעים בבני עדתם שלהם".[14] המשבר החל בתקרית אש שאירעה ב־13 באפריל 1975 בשכונת עין רומאנה שבמזרח ביירות בין אנשי המיליציה של הפלנגות ובין מחבלים מארגון החזית העממית לשחרור פלסטין בראשות ג'ורג' חבש. בעקבות התקרית היו חילופי אש בין שכונות נוצריות ובין שכונות מוסלמיות בבירה הלבנונית, ובאוגוסט 1975 הם התפשטו למקומות נוספים, בהם טריפולי וזחלה. בהתנגשויות הללו השתתפו אנשי המיליציות הנוצריות, בעיקר מהפלנגות וממפלגת הלאומיים הליברליים בראשות כמיל שַמְעוּן מזה, ואנשי המיליציה של

12 שם, עמ' 305–306; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 15–19; הדברים האלה מובאים בתמציתיות בספרו של דניאל אשר, **הפעלת כוח משוריין בהר – המעורבות הצבאית הסורית בלבנון (1975–1976)**, תל אביב: מערכות, 1985 (להלן: אשר, **הפעלת כוח משוריין בהר**), עמ' 10–13; על הגורמים שבלמו את הסורים מלממש את האינטרסים שלהם בלבנון עד לשנות השבעים ועל ההתפתחויות שגרמו להתערערות הבלמים בשנים 1970–1975 ראו: אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 21–24.

13 זיסר, **לבנון – דם בארזים**, עמ' 49–66.

14 שם, עמ' 67.

המוסלמים והשמאל, שהסתייעו במחבלים, בעיקר מחזית הסירוב, מזה.[15] הממשל הלבנוני בראשות הנשיא פרנג'יה נמנע מלערב את הצבא במשבר מחשש שיתפורר. בשלב הזה, עד סוף 1975, הייתה מעורבותה של סוריה במשבר עקיפה. היא חתרה להרגעתו וניסתה לשכנע את הניצים להפסיק את ההתנגשויות ולהסכים לפתרונות פשרה. עם זאת היא המשיכה להעביר כמויות ניכרות של נשק ותחמושת למוסלמים, ובכך תרמה להסלמת ההתנגשויות. באותה תקופה נמנעה סוריה, כאמור, ממעורבות ישירה במלחמת האזרחים, למעט מקרה אחד: בספטמבר 1975 היא העבירה לאזור טריפולי שני גדודים פלסטיניים כדי להפסיק את הקרבות באזור. אומנם אחד הגדודים - גדוד מצבא השחרור הפלסטיני - הוצא בתוך זמן קצר לבקשת הממשל הלבנוני, אך התערבותו יצרה תקדים.[16]

השלב השני במלחמת האזרחים החל בינואר 1976. לפי הערכתו של ראש אמ"ן דאז, האלוף שלמה גזית, פתחו הנוצרים ב־4 בינואר במתקפה לאחר שהעריכו כי מערכת המשברים תוביל למשא ומתן כדי למצוא נוסחת פשרה חדשה, אשר תקבע את מערכת היחסים בין הנוצרים למוסלמים ואשר תבטל את מעמד הבכורה של הנוצרים. מטרת המתקפה הייתה לרכוש עמדות כוח לקראת המשא ומתן, מה גם שהעריכו שלא יהיה נוח לפתוח חזית חריפה נגדם בעת הדיון על המזרח התיכון, שנועד להיערך במועצת הביטחון של האו"ם ב־12 בינואר. המערכה החלה בהטלת מצור על שני מחנות פליטים - תל זעתר וג'סר אל־בשא - החולשים על הכביש הראשי המוביל מביירות לג'וניה - ובהשתלטות על מחנה הפליטים הקטן דְּבַּיֶה החוסם את הציר. השתלטות זו הביאה להצטרפותם של אנשי הפתח והצאעקה למערכה לצידם של המוסלמים וחזית הסירוב. תקפו הכוחות המוסלמיים והפלסטיניים רבעים נוצריים בביירות, כמה עיירות נוצריות מבודדות מדרום לבירה וכן את זחלה - המרכז הנוצרי בכביש ביירות-דמשק. הנוצרים המשיכו להתקדם קמעה בתוך ביירות, ואילו המוסלמים

15 לפי דברי ראש אמ"ן ב־25 בינואר 1976 בישיבת הממשלה (לצורך מחקר מלחמת שלום הגליל עברתי על סטנוגרמות של ישיבות הממשלה בתקופה שלפני המלחמה וקיבלתי סטנוגרמות של ישיבות הממשלה במהלכה. מזכירות הממשלה הטילה מגבלות שונות על אופן הבאת הדברים במחקר. לפיכך, למשל, לעיתים בהפניות לא מצוינים המועדים המדויקים של ישיבת הממשלה וכלל מספרי העמודים בסטנוגרמה. לאחר שנים התבקשנו להחזיר את החומר למזכירות הממשלה בלי להותיר עותקים מהרשימות ומהסטנוגרמות שבידינו, וכך עשינו); אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 27–29.

16 שם.

והפלסטינים נכשלו בהתקפותיהם. לפיכך נראה היה שמנקודת ראותם לא היה מנוס מלהדק את שיתוף הפעולה עם סוריה; לאחר שזו הכניסה גדודי צש"ף (צבא השחרור הפלסטיני) למערכה הוטתה הכף לצידם. בשלב הראשון, ב־19 בינואר, נכנסו שני גדודים ללבנון, ובמהלך השבוע שלאחר מכן נכנסו שני גדודים נוספים. בין היתר, כבשו המוסלמים והפלסטינים את דאמור ואת סעדָיָת שמדרום לביירות. כך בשלו התנאים לקבלת התיווך הסורי, וב־22 בינואר הסכימו הצדדים להפסקת אש ולהסדר ראשוני, שביטל יתרונות שונים שהיו עד אז לנוצרים. בין השאר, ניטלו סמכויותיו של הנשיא, הנוצרי, למנות את ראש הממשלה ולהטיל וטו על החלטות הממשלה; מספר המוסלמים בפרלמנט הושווה למספר הנוצרים, ולא חולקו עוד משרות בהתאם למפתח עדתי. במישור היחסים בין ממשלת לבנון לפלסטינים הוסכם לחזור להסכם קהיר: המחבלים יכירו בריבונותה של ממשלת לבנון על כל שטח המדינה, ויותר להם להחזיק לוחמים ונשק בתוך תחומי המחנות, אך לא מחוץ להם; בד בבד תכיר לבנון באש"ף (הארגון לשחרור פלסטין) כבנציג החוקי היחיד של כל הפלסטינים בלבנון.[17]

לפי ניתוחם של רבינוביץ וזמיר, שלב זה החל משנוכחו מנהיגי המיליציות הנוצריות לדעת כי אין בכוחם להשיג את יעדיהם, ולכן פעלו להקים מדינה נוצרית נפרדת בהר הלבנון, החוף הצפוני ונתיב הגישה לנמל ביירות. סימני הצלחה ראשונים להגשמת התוכנית הזאת מזה, והצטרפותו המלאה והברורה של אש"ף באותו חודש ללחימה מזה, הם שהניעו את סוריה להתערב, לצד בעלי בריתה המסורתיים - המוסלמים, השמאל והמחבלים. עם זאת היא נמנעה מהתערבות ישירה, ולשם כך ניצלה את היחידות הפלסטיניות שבצבאה. באופן זה היא הטתה עד מרץ 1976 את הכף לטובת בעלי בריתה, רכשה מעמד דומיננטי בלבנון וניסתה לנצלו לאכיפת רפורמה מתונה, שתעניק למוסלמים ייצוג רב יותר וסמכויות במוסדות השלטון.[18]

לפי ניתוחו של אבי־רן, השלב הזה החל משפתחו המיליציות הנוצריות ביוזמה התקפית באזור ביירות, שפוּונה בעיקר כלפי מחנות פליטים פלסטיניים כדי ליצור רצף טריטוריאלי נוצרי וכדי להבליט את העובדה שהלחימה מתנהלת בין לבנונים לפלסטינים, ולא בין לבנונים ללבנונים. ואכן באותה העת היו המחבלים לכוח העיקרי שנלחם במיליציות

17 דברי ראש אמ"ן, **התייעצות צבאית־מדינית**, 23 בינואר 1976 ו־25 בינואר 1976.

18 רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 24.

הנוצריות. הם הגיבו בהטלת מצור על יישובים נוצריים בבקעת הלבנון ובצפון לבנון, ואף כבשו כמה עיירות נוצריות שמדרום לביירות. הסורים ראו בחומרה את ההתפתחויות האלה, שכן הן הוכיחו כי מדיניות תיווכם נכשלה. באותה העת חל שינוי גם באסטרטגיה האזורית הסורית: בעקבות הסדר הביניים בין ישראל למצרים בסיני, שהושג בתיווכה של ארצות הברית בספטמבר 1975, הפסיקה סוריה להשתתף במאמץ האמריקאי להסדרים בשלבים עם ישראל ונקטה אסטרטגיה חדשה, שמטרתה הייתה לבודד את מצרים בעולם הערבי וליצור מוקד כוח בהנהגתה. בעיני סוריה, העולם הערבי, ארצות הברית וישראל, מידת הצלחתה של סוריה בטיפול במשבר בלבנון הייתה למבחן המעשי הראשון של האסטרטגיה הזאת.

עתה, בעקבות מגעים שקיימו עם נציגי הצדדים היריבים בהם נשיא לבנון, גיבשו הסורים מסמך תחיקתי, וב־14 בפברואר פרסם הנשיא פרנג'יה אותו כמסמך לבנוני רשמי ('מסמך הרפורמות'). המסמך הותיר בעינו את חלוקת המשרות הבכירות בין העדות, אך הגדיל את ייצוגם של המוסלמים בפרלמנט, הרחיב במידת־מה את סמכויותיו של ראש הממשלה המוסלמי על חשבון סמכויותיו של הנשיא הנוצרי, והעניק למוסלמים אפשרות להתמנות למשרות שעד אז היו חסומות בפניהם. בסוף ינואר הושג, בתיווך הסורים, הסכם בין הממשל הלבנוני לאש"ף, ובו נקבע בין היתר כי הארגון הפלסטיני יכבד את ריבונותה של לבנון, יסלק את 'הנשק הכבד' ממחנות הפליטים ויתאם את פעולותיו הצבאיות עם שלטונות לבנון; בתמורה, יימנע הממשל הלבנוני מלפגוע בביטחון הפלסטינים בלבנון.

בד בבד עם המאמץ לכפות הסדר פוליטי החלו הסורים במעורבות צבאית הדרגתית במלחמת האזרחים. בתחילה, ב־19 בינואר, שיגרו, כאמור, שני גדודי צש"ף לטריפולי ולזחלה כדי לסייע לשמאל לנוכח המתקפה הנוצרית, אך בהמשך, משדחו הפלסטינים והשמאל את המסמך התחיקתי, החלו להיאבק בהם. במחצית השנייה של מרץ החדירו הסורים גדודי קומנדו סדירים במסווה של מחבלים ושל צש"ף למוקדי הלחימה, וב־9 באפריל העבירו חטיבה משוריינת לקרבת הגבול של סוריה ושל לבנון. משלא הצליחו לשים קץ ללחימה על ידי הפעלה משולבת של לחצים מדיניים ושל מעורבות צבאית מוגבלת, החלו במתקפה צבאית מסיבית. בשלב הראשון ניסו להשתלט במתקפת בזק, בימים 1-9 ביוני, על ביירות ועל צידון, אך בפאתי צידון ובאזור צופר הדפו כוחות מוסלמיים, כוחות שמאל וארגוני המחבלים את הכוח התוקף - דיוויזיה משוריינת 3. לאחר הפסקת האש חזרו הסורים

להפעיל לחצים מדיניים ולנקוט פעולות צבאיות מוגבלות. בעקבות זאת בקיץ 1976 כיתרו הכוחות הסוריים והמיליציות הנוצריות את טריפולי, כוחות סוריים השתלטו על חלק ניכר מבקעת הלבנון, והמיליציות הנוצריות כבשו מחנות פליטים, בהם תל זעתר. בסתיו הנחיתו את השלב השני במתקפתם: מ־28 בספטמבר עד 17 באוקטובר 1976 הצליחו להשתלט על מאחזי השמאל והמחבלים בהר הלבנון ולהכניעם, התייצבו בפאתי ביירות וצידון, ושמו קץ למלחמת האזרחים.[19]

משגר רקטות גראד (122 מ״מ) מתנייע מדגם בי־אם־21. על דלת המשאית כתוב בערבית ״כוח ההרתעה הערבי״ (באדיבות דובר צה"ל).
המעורבות הסורית הגוברת במלחמת האזרחים בלבנון הציבה דילמה בפני מקבלי ההחלטות בישראל.

בימים 16-18 באוקטובר, ביוזמת סעודיה, התכנסה ועידה בריאד, ובה השתתפו נשיאי מצרים, סוריה ולבנון, אמיר כווית ומנהיג אש"ף. בוועידה הוחלט להפסיק את האש בלבנון ולהקים כוח הרתעה ערבי, שימנה 30 אלף איש, ואשר יוכפף לנשיא לבנון. בשלב הראשון היה הכוח אמור לפקח על סיום מלחמת האזרחים, ובין היתר, על פירוק הנשק הכבד; ובשלב השני היה אמור לפקח על יישומו בתוך תשעים יום של הסכם קהיר מ־1969. בהודעה המשותפת הודגש הצורך בהוצאת הנשק והתחמושת ממחנות הפליטים ובנסיגת המחבלים מהאזורים שאליהם נכנסו לאחר מלחמת האזרחים, בייחוד מהר הלבנון. ההחלטות האלה אושרו בוועידת הפסגה של ראשי מדינות ערב, שהתכנסה בקהיר בימים 25-26 באוקטובר. סוריה הזדרזה להכריז שהיא מעמידה 20 אלף מחייליה שבלבנון תחת פיקודו של נשיא לבנון, כחלק מכוח ההרתעה, ובכך הושלמה הלגיטימציה לנוכחותם של הכוחות הסוריים בלבנון.[20]

סוריה הייתה ערה לכך שכדי שיצליחו מהלכיה בלבנון, עליה להבטיח שמעורבותה לא תביא להתנגשות עם ישראל. לפי ניתוחו של אבי־רן, לנגד עיני הנשיא אסד עמדו לקחי מעורבותה של ארצו בספטמבר 1970 בירדן. אז היא נאלצה להסיג את כוחותיה בשל תגובותיהן של ארצות הברית ושל ישראל: ישראל תגברה את כוחותיה ברמת הגולן ואיימה להתערב צבאית בירדן, וארצות הברית גיבתה את מהלכיה.[21] כדי למנוע את הישנותו של תרחיש זה חתר אסד להשיג את תמיכתה של ארצות הברית במהלכיו ולמנוע הסתבכות צבאית עם ישראל.

19 דיווחי ראש אמ"ן ועוזרו למחקר במהלך התקופה הזאת, וכן: אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 29–34. פירוט הסיבות לעימות בין סוריה ובין מחנה השמאל, המוסלמים והמחבלים ושיתוף הפעולה שלה עם הנוצרים, ראו: שם, עמ' 37–58; זיסר, **לבנון – דם בארזים**, עמ' 72–76. פירוט המהלכים הצבאיים והלקחים מהם, ראו: אשר, **הפעלת כוח משוריין בהר**, עמ' 10–13. פירוט הלחימה במעורבותם של הכוחות הסוריים עד אוקטובר 1976 ראו: פסח מלובני, **מצפון תפתח הרעה, צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו – מבט מדמשק**, המכון לחקר מלחמות ישראל, 2014 (להלן: מלובני, **מצפון תפתח הרעה**), עמ' 518–542. לפי מקור זה, ב־6 ביוני הורה הנשיא אסד לשר ההגנה טלאס "לנקוט את הצעדים הנדרשים כדי להביא להפסקת מלחמת האזרחים המדממת וההרג בין כל העדות, עד שכל הרובים יופנו נגד האויב ההיסטורי, הצבא הישראלי" (שם, עמ' 531–532). בעקבות זאת הורחבה מעורבותם של הכוחות הסוריים במלחמת האזרחים מאז עד ועידת ריאד (שם, עמ' 532–542).

20 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 79–83; דברי סגן ראש אמ"ן, תא"ל יהושע שגיא, **ישיבת ממשלה**, 24 באוקטובר 1976 ו־31 באוקטובר 1976.

21 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 63–65.

'הקווים האדומים' של ישראל ופעילותה מול ארצות הברית לנוכח המעורבות הסורית

באותה העת בישראל כיהנה ממשלה שבמרכזה מפלגת המערך. היא החלה לכהן באביב 1974 - לאחר התפטרותה של ראש הממשלה גולדה מאיר בעקבות ספיחי מלחמת יום הכיפורים. ראש הממשלה היה יצחק רבין, שר הביטחון - שמעון פרס, ושר החוץ - יגאל אלון. בעקבות פרסום הדוח החלקי של ועדת אגרנט ב־1 באפריל 1974 חלו חילופי אישים גם בצמרת צה"ל: הרמטכ"ל, רב־אלוף דוד (דדו) אלעזר, התפטר, ובמקומו מונה רב־אלוף מרדכי (מוטה) גור.

נושא ההתערבות הסורית בלבנון עלה לראשונה בשיחה בין שר החוץ לשגריר ארצות הברית בישראל מלקולם טון ב־17 באוקטובר 1975. לשאלת השגריר, מה תהיה תגובת ישראל למהלך כזה, השיב אלון כי הוא לא מצא לנכון לדון בממשלה בשאלה היפותטית. דעתו האישית היא שישראל לא תוכל לעבור על כך לסדר היום. הרושם הוא, הוסיף, שהסורים אינם מתכוונים להתערב בשל חששם מתגובת ישראל. עם זאת, מה שיהיה מקובל על הקהילה הנוצרית, יהיה מקובל גם על ישראל. אם הצבת כוח בין־ערבי בלבנון לפתרון המשבר תהיה מקובלת על הנוצרים, לא תוכל ישראל לשלול את הדבר, אך בתנאי שהכוח לא ימוקם בדרום לבנון.[22]

כאשר באמצע ינואר 1976 הגיעו ידיעות על כניסת גדודי צש"ף ללבנון, גרס שר החוץ שמהלך זה עלול להיות צעד ראשון בהידרדרות המצב מול סוריה. אומנם, הוא אמר, זה אינו כוח סורי ישיר, אך ברור שאת הכוח שנכנס ללבנון שלחו הסורים. לפיכך, סבר, על ישראל להגיב - הן לגופו של עניין והן כדי לשמור על אמינותה. אם לא תביע התנגדות לכך, ולו באמצעים מדיניים, אפילו חשאיים, תאבד ישראל את אמינותה ככוח הבולם את חדירת סוריה ללבנון. שר החוץ העריך כי הסורים לא יוכלו לשקול חדירה גלויה ללבנון בלי להביא בחשבון שהדבר יגרור חדירה של ישראל, אפילו עד הליטני. הוא העריך שהדרך הטובה ביותר להרתיע את הסורים מלשלוח כוחות נוספים היא פעולה באמצעות האמריקנים. בהתאם להצעתו, שאותה קיבל ראש הממשלה, הביעה ישראל לפני ארצות הברית את דאגתה מחדירתם של שני גדודים צש"ף ללבנון, הבהירה שהיא רואה בכך שלב ראשון של חדירה

22 משרד ראש הממשלה, **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**, 26 בינואר 1977 (להלן: **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**).

סורית ללבנון, ושאלה מה בדעתה לעשות.[23] ב־21 בינואר אישרה ארצות הברית כי היא רואה בצעד הסורי מפנה רציני, והודיעה שתזהיר את סוריה מפני התערבות בלבנון. היא הבהירה שהיא שוללת כל התערבות חיצונית בלבנון, וביקשה מישראל התאפקות מְרבית.[24] נראה שפעולותיה של סוריה באותו השלב כגורם מייצב, כמו גם שיתוף הפעולה שלה עם הנוצרים, הקשו על ישראל להתנגד להן, וב־23 בינואר היא הבהירה לארצות הברית: "ביודענו את אופייה של הפעולה הסורית הנוכחית, אין ישראל מתכוונת בשלב הזה להגיב ולנקוט אמצעים הנראים לנו כמתחייבים מעצם הנוכחות הסורית הצבאית שם". עם זאת, נאמר, ישראל לא תסבול התפתחות שפירושה נוכחות קבע סורית בלבנון תוך ניסיון לשלב את לבנון במערך הסורי.[25]

נראה כי במדיניותה, שחתרה לשמור על המשטר הלבנוני הישן, הצליחה סוריה להשיג בהדרגה את תמיכתה של ארצות הברית, הן במהלכיה המדיניים והן במעורבותה הצבאית. נראה שעמדה זו של האמריקנים התגבשה בעקבות המסמך התחיקתי. המסמך עלה בקנה אחד עם תפיסתם, שלפיה תביעות המוסלמים בלבנון מוצדקות, ויש להיענות להן באמצעות רפורמות מתונות.[26]

ב־23 במרץ שיגר אסד שדר לארצות הברית, ובו הודיע כי התקדמות מדינית בלבנון אינה אפשרית ללא כניסת צבא סוריה אליה, וכי הנשיא פרנג'יה עצמו ביקש מהסורים להיכנס לשם כדי להפריד בין הכוחות הניצים. כאשר תושג ההפרדה, צוין בשדר, יֵצאו הכוחות הסוריים.

למחרת העבירה ישראל את תגובתה הרשמית לשדר, וציינה כי היא מעוניינת בהפסקת שפיכות הדמים בלבנון ובהצלת העדה הנוצרית, אך אין לה אמון בכוונותיה של סוריה, אשר גרמה להתלקחות בלבנון, והיא

23 הפנייה לארצות הברית – שם; הצעת שר החוץ, **התייעצות צבאית מדינית**, 19 בינואר 1976; החלטת ראש הממשלה, שם.

24 **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**.

25 שם.

26 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 63. כך, למשל, ב־14 במרץ 1976 ציין שר החוץ יגאל אלון כי העובדה שסוריה היא היחידה שהביאה את הצדדים – הן על ידי שימוש בכוח והן על ידי פעילות דיפלומטית – להידברות ולהסכמה על שינוי באמנה הלאומית, הִקנתה לה יוקרה רבה בעולם. רבים נשמו לרווחה עקב הצלחתה זו, והיא זכתה על כך למחמאות פומביות, גם מצד ארצות הברית וצרפת.

מתנגדת להתערבותה החד־צדדית; ישראל אינה מאמינה שסוריה תוציא מרצונה הטוב את כוחותיה מלבנון. אם תחדיר סוריה כוחות ללבנון, תצטרך ישראל לקיים נוכחות שקטה ככל האפשר בעמדות אסטרטגיות מעבר לקו הנוכחי, ולפנות את כוחותיה משם רק כשתחלוף הסכנה - לאחר פינוי הצבא הסורי מלבנון.

כאשר קיבל מזכיר המדינה של ארצות הברית הנרי קיסינג'ר שדר זה, סיפר לשגריר ישראל שמחה דיניץ על פנייה ראשונה של סוריה לארצות הברית לשיתוף פעולה. הוא הודיע שהסורים יישאלו בכמה כוחות מדובר וכמה זמן יישארו בלבנון, וביקש הבהרות מישראל בנוגע לשדר. בין היתר, היא הבהירה כי לא תוכל להשלים עם התערבות צבאית סורית בתנאים האלה: חדירה צבאית גלויה ומוצהרת; הימצאות כוחות רגלים (אפילו לא גלויים) בהיקף גדול יותר מכוח חטיבתי; הכנסת כלי נשק כבדים, בהם טילי קרקע־אוויר; והפעלת כוחות אוויר וים. כמו כן הובהר כי ישראל לא תשלים עם תנועת כוחות סוריים מעבר לקו 10 ק"מ מדרום לציר דמשק-ביירות, וכי היא תפעל בלבנון בהתאם לצרכיה עד לביטול הצעדים הנוגדים לתנאים דלעיל, תוך הימנעות מפגיעה באזרחים וביישובים.

בסוף מרץ ובתחילת אפריל 1976 נוהלו מגעים אינטנסיביים בין ישראל לארצות הברית כדי להבהיר את עמדותיהן בנוגע למעורבותה של סוריה. ב־9 באפריל הגיעו ידיעות על כניסת חטיבה משוריינת סורית ללבנון ועל התחפרותה בתוך שטחה, וישראל הביעה את תמיהתה על כך. בהקשר זה העלה שר החוץ בפעם הראשונה את המושג 'הקו האדום'. בפגישה עם שגריר ארצות הברית בישראל ב־11 בחודש אמר אלון כי הוא רואה בפעילותם של הסורים קו אדום ואולי הם אף חצו אותו. לפיכך הדבר מחייב את ישראל להערכת מצב מחודשת וייתכן שמחייב אותה אף לנקוט צעדי נגד.[27]

בצמרת המדינית־ביטחונית של ישראל נשקלו היתרונות והמגבלות הכרוכים בהצגת הקווים האדומים לארצות הברית. כך, למשל, בדיון שנערך בתחילת מאי 1976 גרס שר הביטחון שמעון פרס כי יש להבהיר מהו הקו האדום מבחינת ישראל; שניים מהתנאים הכלולים בו הם שכוחות סוריים לא ייכנסו להר הלבנון ולא יגיעו דרומה מכביש ביירות-דמשק. לעומתו התנגד ראש הממשלה יצחק רבין להגדרת קווים אדומים כדי

27 **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**.

להימנע מלכבול את ישראל לקווים אלה.[28] בספרים שנכתבו לאחר זמן בידי מעורבים בהתרחשויות אלה צוינו הקווים האדומים שהגדירה ישראל באותה עת. רבין כתב שהקו הגאוגרפי שורטט על המפה - מדרום לצידון ובקו ישר מערבה, כ־25 ק"מ מצפון לנהר הליטני.[29] האלוף אברהם טמיר, ראש אגף התכנון במטכ"ל באותה עת, כתב כי הקו הגאוגרפי ששורטט במפה הותווה במרחק של 25-30 ק"מ מגבול ישראל-לבנון, וכמו כן אסרו הקווים האדומים על הסורים להציב טילי קרקע־אוויר וקרקע־קרקע בלבנון ולהפעיל מטוסי קרב בשטחה. לדבריו, ישראל דאגה לכך שארצות הברית תיידע את סוריה באשר למדיניות הקו האדום, ובמפה שורטט הקו - מדרום לצידון ובקו ישר מערבה, ובמרחק כ־25 ק"מ מצפון לנהר הליטני.[30]

ראש ממשלת ישראל יצחק רבין ומזכיר המדינה האמריקני הנרי קיסינג'ר בפגישה בירושלים, פברואר 1975 (צלם: סער יעקב; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית). מזכיר המדינה האמריקאי שימש מתווך בין ישראל לסוריה באשר להבנות 'הקו האדום'.

28 **דיון בנושא לבנון**, 2 במאי 1976.

29 יצחק רבין, **פנקס שירות**, תל אביב: ספריית מעריב, 1979 (להלן: רבין, **פנקס שירות**), עמ' 503.

30 אברהם (אברשה) טמיר, **חייל שוחר שלום**, תל אביב: הוצאת עידנים, ידיעות אחרונות, 1988 (להלן: טמיר, **חייל שוחר שלום**), עמ' 138–139. שר הביטחון במלחמת שלום הגליל אריאל שרון טען בהרצאה שנשא חמש שנים לאחר המלחמה: "האירוע החמור ביותר מבחינתנו התרחש ב־1976, עם כניסת צבא סורי ללבנון, ובהסכמה למעשה של ממשלת ישראל דאז. אירוע זה שינה באופן בסיסי, לרעה, את מצבנו הביטחוני, בראיית מלחמה כוללת כמו בראיית הביטחון השוטף" (**עובדות כהווייתן על מלחמת לבנון**, הרצאת השר אריאל שרון במרכז למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל אביב, 11 באוגוסט 1987 – להלן: **עובדות כהווייתן**, עמ' 4). "שגיאת 1976", אמר שרון, "הייתה בשורש בעיית לבנון כפי שמצאה אותה הממשלה החדשה ב־1977, כאשר כל ניסיון להתמודד עם סכנת המחבלים המתעצמת כרוך אוטומטית בסכנת התנגשות כזו או אחרת עם הסורים" (שם).

במהלך מתקפת הבזק הסורית ב־6 ביוני 1976 הבהיר ראש הממשלה רבין את הקו האדום של ישראל בנוגע למעורבות סוריה בלבנון:

> **"הקו האדום" אינו קו גיאוגרפי גרידא. קביעתו נגזרת מהשיקול הביטחוני. שיקול זה מורכב מהצירוף של ארבעה מרכיבים והשתלבותם זה בזה: א. מגמת הכוחות הסוריים והגורם נגדו הם פועלים באותו שלב; ב. מקום פעולתם ופריסתם; ג. עוצמתם; ד. משך שהותם במקומות השונים.**[31]

נראה שהקו האדום הזה התגבש בהדרגה. בסוף 1975 ובתחילת 1976, כשהסתמנה תחילתה של מעורבות סורית בלבנון על ידי שליחים בהנהגה, רווחה הדעה הצבאית־מדינית של ישראל כי כל עוד כוחות סוריים אינם מעורבים ישירות, אל לה לישראל להתערב צבאית בלבנון, אולם כאשר ייכנסו כוחות סוריים ללבנון, לא יהיה מנוס מהתערבות צבאית.[32] תפיסה זו עמדה למבחן באביב 1976, כאשר הסורים שיגרו כוחות שסייעו לנוצרים. אלוף פיקוד הצפון, האלוף רפאל איתן, טען כי כאשר הזהירה ישראל שתגיב בכוח על מעורבות פעילה של סוריה, היא לא התייחסה כלל למגמת המעורבות, ולפיכך אין להתעלם מעצם כניסתם של הכוחות הסוריים - תהיה מגמתה אשר תהיה; מה גם שאי־התערבות של ישראל תאפשר לסורים לגלגל את התהליך לכל כיוון שיחפצו, ובכלל זה להשתלט על לבנון ולהפוך את גבולה לקו עימות. עם זאת באותו דיון אמר כי אם ההערכה היא שמגמת הסורים להשקיט ולהרגיע את המצב, יש לתת לגורמים המעורבים להרוג איש את רעהו, אך אם ההערכה היא שהם הכניסו את הכוחות ללבנון כדי להשאירם שם וכדי להפוך את גבול לבנון לקו עימות - יש להתערב.[33]

ואכן, בשלב הזה כבר נבחנה תגובתה של ישראל על פי קנה המידה של מגמת המהלכים הסוריים ועל פי שאר קני המידה שפירט ראש הממשלה המובאים לעיל. כך, למשל, בדיון שכונס ב־2 ביוני - עם פתיחת המתקפה הסורית - אמר אלוף אביגדור (ינוש) בן־גל, שהחליף את איתן בתפקיד אלוף פיקוד הצפון, כי ישראל לא הגיבה במועד על כניסת הכוחות הסוריים. הוא טען שעתה ישראל מתרגלת לנוכחותם ומשלימה עם מהלכים שבעבר הלא

31 **ישיבת ממשלה**.

32 כך, למשל, טען הרמטכ"ל רב־אלוף מרדכי גור בכמה פגישות עם שר הביטחון, בהן דיונים על לבנון מתחילת נובמבר 1975 עד אמצע ינואר 1976.

33 לשכת שר הביטחון, **התייעצות בעניין לבנון**, 22 במרץ 1976.

רחוק הייתה נזעקת בעטיים, שהסורים קובעים עובדות בדרך לתהליך ההיסטורי שאליו הם שואפים - השתלטות על לבנון ויצירת סוריה רבתי - ושעל ישראל למנוע מסוריה להפוך לגורם דומיננטי בלבנון. השתלטות על השטח עד הליטני תאפשר למנוע את תפיסתו בידי כוחות סוריים או את הפיכתו למקלט למחבלים הבורחים מפניהם. הרמטכ"ל השיב לבן־גל שכוחות סוריים לא ייכנסו לדרום לבנון, שכן הם חוששים מתגובת צה"ל. אם אכן יימנעו מלהדרים ויכוננו מדינה לבנונית כפופה להם, לא תהיה לישראל אמתלה להתערב. רב־אלוף גור גרס שמדינת ישראל אינה יכולה לפעול צבאית, אלא במקרה שיהיה ברור כי לא הייתה לה ברירה.[34]

מעת לעת במהלך התקופה הזאת בחנה הצמרת המדינית־ביטחונית את ההתפתחויות והסיקה שלנוכח המצב אין מקום להתערבות צבאית של ישראל בלבנון. המסקנה הזאת נסמכה על ארבעה נימוקים:

1. לא נוצר איום ביטחוני על ישראל בלבנון;
2. התערבות ישראל בלבנון עלולה לאחד את העולם הערבי נגדה;
3. ההתערבות הזאת עלולה לגרום לעימות עם מדינות שונות, ובייחוד עם ארצות הברית, אם הדבר לא יתואם עימן;
4. "חציית גבול אינה טיול בארץ חופשית; בלבנון חיים מאות אלפי ערבים, ולישראל לא חסרה תוספת אוכלוסייה ערבית".[35]

ב־25 ביולי 1976 קבע ראש הממשלה כי מדיניותה של ישראל בנוגע ללבנון מתבססת על ארבעה עקרונות:

1. מאמצים למנוע מכוחות סוריים ומכוחות אנטי־ישראליים אחרים להתבסס בדרום לבנון;
2. נכונות לסייע לנוצרים אם הם ירצו להיאבק, בלי לקבל אחריות ומחויבות פוליטית כוללת להתפתחויות;
3. חיזוק גורמים בדרום לבנון, המעוניינים בקשרים עם ישראל - הן חיזוק צבאי והן סיוע אחר;
4. התייחסות לאירועים בלבנון מתוך השיקול העיקרי - ביטחון ישראל.[36]

34 לשכת שר הביטחון, **האירועים בלבנון**, 2 ביוני 1976.

35 **ישיבת ממשלה**.

36 שם.

באותה השנה, 1976, החלה מעורבות פעילה של ישראל בלבנון, וזו התבטאה בסיוע לנוצרים המרונים - אנשי כמיל שַמעון והפלנגות בראשות פייר ג׳מייל - במרכז לבנון ולתושבי כפרי הגבול הסמוכים לגבול ישראל-לבנון בדרום. בין היתר, היא שלחה למרונים נשק כבד, תותחים וטנקים, ובאמצעותם הצליחו לעמוד מול המוסלמים.[37] המרונים לחצו על ישראל להעמיק את מעורבותה, אך היא הבהירה להם כי אם ירצו להילחם על קיומם ועל מעמדם, תעזור להם ישראל בנשק, בציוד ובאימונים, אך לא תעשה את המלאכה במקומם.[38] ראש הממשלה רבין פסק כי חובתה של ישראל לסייע לנוצרים בלבנון, אך בלי שישתמע מכך כי היא מתכוונת לקבל על עצמה את האחריות לגורלם. מדיניותה התבססה על העיקרון "לעזור להם לעזור לעצמם".[39]

בעקבות הסכמי ריאד וקהיר (ראו לעיל) נהרו מחבלים רבים לדרום לבנון, ועקב כך התרבו ההתנגשויות ביניהם ובין תושבי האזור. ב־21 בנובמבר 1976 חידשו המחבלים את פעילותם נגד ישראל וירו קטיושות על נהרייה מהגבול הסמוך לראש הנקרה. כמו כן היו ידיעות כי בכוונת הסורים לשלוח כוחות סוריים או בין־ערביים לדרום לבנון - לצור ולנבטייה - במסגרת יישום ההסכמים האלה ועשיית סדר בלבנון.[40] ישראל הדגישה לפני ארצות הברית כי לא תוכל להשלים עם התבססותם מחדש של המחבלים בדרום לבנון ובפתחלנד. אומנם היא לא תיגרר למלחמה בכפרים הנוצריים שבקרבת הגבול, אך לא תוכל להשלים עם כך, בין היתר, בשל מחויבותה ההומניטרית לנוצרים. כמו כן הודיעה ישראל שלא תסכים לכניסת כוחות סוריים או בין־ערביים לדרום באמתלה של עשיית סדר שם.[41] העמדה הזאת הובהרה לארצות הברית, בין היתר, בפגישות שקיים ראש הממשלה עם שגריר בסוף נובמבר 1976. בפגישה שנערכה לבקשת השגריר טון ב־21 בנובמבר הבהיר רבין כי האופן שבו נפרס צבא סוריה בארצו ובלבנון חושף אותו בכל חולשתו בפני צה"ל; בפריסה הזאת, במרחב שבין גבול ישראל

37 רפאל איתן, **סיפור של חייל**, תל אביב: ספריית מעריב, 1985 (להלן: איתן, **סיפור של חייל**), עמ' 153. הסיוע שהעניקה ישראל לנוצרים בצפון לבנון מאפריל 1976 עד אוקטובר 1981 מפורט בנספח של המסמך **המערכת הלבנונית**, עמ' 62–74.

38 איתן, **סיפור של חייל**, עמ' 154.

39 רבין, **פנקס שירות**, עמ' 503. דברי ראש הממשלה, **ישיבת ממשלה**, 23 בנובמבר 1976. יגאל אלון הוא שטבע את המשפט: "אנחנו צריכים לעזור ללבנון לעזור לעצמה" (**דיון בנושא לבנון**, 2 במאי 1976). פירוט הקשרים הראשונים ראו: גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 37–40.

40 דברי ראש אמ"ן, **ישיבת ממשלה**, 23 בנובמבר 1976.

41 **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**.

לדמשק, ערוך כוח בעוצמה הקטנה ביותר שהייתה אי פעם, והוא אינו יכול לבצע כל פעולה צבאית מאיימת על ישראל. ראש הממשלה הציע לנצל את חולשתה הצבאית של סוריה, את חולשתה המדינית, הנובעת מרצונה להשיג הישג מדיני, ואת העובדה שנשיא לבנון, הנוצרים ואש"ף משתפים פעולה ביניהם, ולתבוע מסוריה כי צבאה לא יגיע לדרום לבנון ולא יאפשר למחבלים להתרכז שם ולפעול נגד ישראל.[42] בפגישה נוספת, שנערכה ביניהם כעבור יומיים, ב־23 בחודש, ביקש רבין לברר האם אליאס סַרכִּיס, שהחל לשמש נשיא לבנון ב־23 בספטמבר 1976, יוכל להסמיך את הכוחות השיעיים־נוצריים לפעול מטעמו בדרום לבנון ולשלוט בשטח, והאם ארצות הברית תוכל לקבל ערובות מוצקות, רשמיות וחד־משמעיות ממנו ומהסורים שיפעלו למנוע כל פעילות של מחבלים מדרום לבנון באמצעות כוח לבנוני מוגבל, ללא שריון וללא נשק כבד, שייכנס לצור ולנבטייה. ראש הממשלה הבהיר שאין טעם לשגר את הכוח ללא התחייבות זו. כמו כן ביקש רבין לברר האם ארצות הברית תגבה את פעילותה של ישראל במקרה שההתחייבויות יופרו והמחבלים ימשיכו בפעילותם.[43]

באותו יום ממש, 23 בספטמבר, הודיע מזכיר המדינה קיסינג'ר לשגריר ישראל דיניץ שהסורים מתכוונים לשלוח כוח לצור. עתה הועמד הקו האדום במבחן. ראש הממשלה ביקש מקיסינג'ר שיעשה ככל יכולתו לעכב את הסורים מלהיכנס לצור עד לבירור שאלותיו. בתחילת דצמבר הבהיר הנשיא סַרכִּיס שאין באפשרותו להכיר בכוחות הנוצריים שבדרום, אך אינו יכול גם לשלוח כוחות לבנוניים לדרום מייד. לדבריו, הפתרון הוא להפעיל את הכוחות הערביים (כלומר, הסוריים) שתחת פיקודו. תשובת ישראל שללה לחלוטין מתן היתר לכוח סורי או בין־ערבי לחדור לדרום לבנון.[44]

בדצמבר 1976 הבהירה ישראל חד־משמעית לארצות הברית, ובאמצעותה לשאר הגורמים המעורבים, כי לא תשלים עם חדירה של כוחות סוריים או בין־ערביים לדרום לבנון ועם פעילות מחבלים נגדה משם. ממשלת ישראל הייתה ערה לכך שתיתכן סתירה בין שני הדברים, שכן ידעה כי יהיה קשה למנוע פעילות מחבלים בלי שכוח סורי או בין־ערבי יתמקם בנבטייה ובצור,

42 **ישיבת ממשלה.**

43 **שיחת טלפון רה"מ־שהב"ט**, 23 בנובמבר 1976 בשעה 16:50, רשם: תא"ל אריה בראון; **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**.

44 **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**.

המשמשות בסיסי מחבלים. אולם לנוכח חשש מתקדים של נוכחות סורית - גלויה או מוסווית - בדרום לבנון ובשל חשש שנוכחות זו תהיה לקבועה, בחרה ישראל למנוע זאת כליל, גם בהתבסס על ההנחה שכשם שהצליחה בעבר להתמודד עם נוכחותם של מחבלים רבים בדרום לבנון, היא תצליח בכך גם בעתיד. לפיכך היא החליטה, כאמור, להתנגד להגעת כוח סורי או בין־ערבי לדרום, והביעה את התנגדותה מפורשות.

המצב עמד בעינו עד למחצית השנייה של ינואר 1977. ב־23 בו החלו כוחות סוריים לנוע לעבר נבטייה. כמה ימים קודם לכן, ב־20 בחודש, התחלף הממשל האמריקני; ג'ימי קרטר הדמוקרטי החל לשמש נשיא ומינה את סיירוס ואנס לתפקיד מזכיר המדינה. בישראל העריכו כי המהלך הסורי נועד לבחון את תגובותיהן של ארצות הברית ושל ישראל עם תחילת כהונתו של הממשל האמריקני החדש: מחד גיסא, יהיה לסורים קשה להסיג את הכוחות לאחר שדבר המהלך פורסם ברבים, ומאידך גיסא, חוסר תגובה מצד ישראל עלול לפתוח פתח להמשך 'זחילה' של כוחות סוריים לדרום לבנון. ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל היו תמימי דעים: העמדת כוח מול כוח לא תעזור, ולכן מוטב לפעול באמצעות ארצות הברית, להודיע לה על חציית הקו האדום על ידי סוריה, להדגיש לפניה שישראל אינה מעוניינת להעלות את המתח ולבקשה לפעול להסגת הכוח.[45] השגריר דיניץ הבהיר לוואנס כי ישראל רואה במהלך ניסיון לבחון את מידת שיתוף הפעולה בינה ובין ארצות הברית, ולכן היא מבקשת כי תפנה לסוריה בחשאיות כדי שתסיג את כוחותיה מנבטייה. עתה החלו מגעים רבים בין ישראל-ארצות הברית-סוריה ובין לבנון במאבק על הקו האדום. הסורים השיבו שהם פועלים בפיקוח הלבנונים ובסמכותם, שמטרתם להגן על הנוצרים מפני המחבלים, ושהם יודיעו האם בכוונתם לשלוח כוחות לצור. אולם ישראל חזרה והבהירה כי המהלך חורג מן הפרמטרים המקובלים עליה, וביקשה שוב שהאמריקנים ישפיעו על סַרקִיס להוציא את הכוחות. ארצות הברית סברה שנסיגת סַרקִיס תחת לחץ תחלישוֹ, ביקשה הבהרה בנוגע לאיום הטמון במהלך הסורי והציעה כי תבהיר ללבנון כי לא יהיו מהלכים נוספים וכי החיילים הסורים יוצאו מלבנון ברגע שהתנאים יאפשרו זאת. ישראל השיבה כי הסכנות במהלך הזה הן הפרת המאזן האסטרטגי הטמונה בו והיותו תקדים מסוכן. היא הביעה את הסכמתה להוצאת הכוחות

45 **הערכת מצב לבנון בלשכת שר הביטחון ביום 24 ינו' 77.**

הסוריים בתוך כמה ימים - אם יש צורך בדחייה כזאת - אך ביקשה לקבל מידע על מועד הוצאתם. עד אז, הבהיר שר החוץ, תיאלץ ישראל לתגבר את כוחותיה. עתה החל משא ומתן להיכן ייסוג הכוח הסורי, ובסופו של דבר הוסכם שייסוג לעישייֶה. ניסיונם של הסורים לכרסם בקו האדום נתקל בהתנגדותה של ישראל, ובתיווכה של ארצות הברית הוסכם להסיג את הכוחות הסוריים מנבטייה. מאותה עת הוצב הכוח הסורי הדרומי ביותר בעישייֶה, בהסכמתה של ישראל.

הדאגה העיקרית של ממשלת ישראל נבעה לא מעצם נוכחותו של כוח סורי בנבטייה, אלא מהתקדים שנוצר עם הצעד החד־צדדי שנקטו הסורים, בלי להודיע עליו מראש - בניגוד לדפוס היחסים שהיה קיים עד אז.[46] יעדה של ישראל היה להגיע להבנה, בין כתובה ובין בעל־פה, בנוגע למיקום הקו שמדרום לו לא יימצא צבא בין־ערבי.[47] בינואר 1976 הבהיר ראש הממשלה למזכיר המדינה כי אם ללבנון ייכנסו כוחות ערביים בהיקף שיהיה בו כדי לאיים על ביטחונה של ישראל, או בכוונה מאיימת, לא מן הנמנע שישראל תפעל להגיע לשליטה ביטחונית על כל השטח שעד הליטני. קיסינג'ר ביקש שלא ייעשה דבר בלי לערב את ארצות הברית. בהמשך העבירה ישראל לארצות הברית הבהרות בנוגע להיקף הכוח ולקו המהווים מבחינתה איום על ביטחונה. בשלב הראשון, ב־21 ביוני, כאשר החלו כוחות סוריים להיכנס ללבנון, הוגדר הקו הזה כ־10 ק"מ מדרום לכביש ביירות-דמשק; בשלב השני - באוקטובר-נובמבר - הוגדר קו צידון-ג'זין-כפר משכי כקו שהימצאותם של כוחות ערביים זרים מדרום לו תהווה הפרה של הקו האדום.

הגדרת הקו האדום באה בתגובה על כך שהאמריקנים הציגו לפני ישראל את תפיסתן של סוריה ולבנון בנוגע לשליטה בדרום לבנון. הן גרסו כי יש הכרח שכוח של ממש ימוקם בנבטייה ובצור, שכן בלעדיו קשה יהיה להשתלט על הפלסטינים בדרום. מבין שתי האפשרויות - אי־שליטה בפלסטינים בדרום או כניסת כוח זר עד סמוך לגבולה - העדיפה ישראל את הראשונה.[48] עתה הועמד העניין במבחן: במהלך מדיני נחוש, בלא לערב כוח צבאי, השיגה ישראל את יעדה, והכוח הסורי שהדרים חזר צפונה. ב־12 בפברואר 1977 נסוגה הפלוגה הסורית מאזור נבטייה, ואת מקומה תפסה פלוגת ז'נדרמריה לבנונית.[49]

46 **התפתחות עמדת ישראל בעניין לבנון**.

47 **ישיבת ממשלה**.

48 **ישיבת ממשלה**.

49 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 65–66.

באותה תקופה פעלו הנוצרים בדרום לבנון כדי ליצור רצף בין שתי המובלעות - האחת באזור מרג' עיון-קליעה, והאחת בגזרה המרכזית. רוב הכפרים בשטח זה היו שיעיים, והתנדנדו בין תמיכה במחבלים ובין הצטרפות לכוחות הפועלים נגדם. כשהעריכו תושבי העיירה הגדולה אל־חיאם שהנוצרים חזקים יותר, הם רמזו שיהיו מוכנים לקבל את חסותם; וכך השתלטו הנוצרים ב־12 בפברואר 1977 ללא קרב על אל־חיאם. כאשר הרגישו חזקים דיים, המשיכו להשתלט על כפרים נוספים, בהם טייבה ועין אבל, בלי לעורר תשומת לב. פעילותם זו נעשתה בלא לבקש את רשותה של ישראל, והמחבלים, שלא רצו לוותר על מאחזיהם, ערכו התקפות־נגד, ובין היתר השתלטו על אל־חיאם.[50]

ישראל העריכה כי לנוצרים הייתה תחושה מדומה של יתרון, ולכן חרגו מעבר ליכולתם. הוערך שהסורים נתנו למחבלים את ההיתר הפוליטי לפעול, אך הקפידו שלא להתערב במישרין. נציגי ישראל הגדירו לפני האמריקנים ארבעה תנאים שישראל לא תסבול: כניסת כוחות בין־ערביים אל מדרום לקו שדובר עליו; פיגועים בישראל - בין על ידי חדירות ובין על ידי הפגזות וירי מטולים רקטיים (מטל"רים; כלומר, קטיושות); התנכלות לנוצרים בדרום לבנון; והפרעה לפעילות 'הגדר הטובה'.[51]

לפי ניתוחו של אבי־רן, הסורים הצליחו לנטרל את הסיכון הישראלי בהדרגה באמצעות מדיניות זהירה ומחושבת שהתבססה על ארבעה יסודות עיקריים: ההבנה שהושגה בין הסורים ובין המחנה הנוצרי לעומת הקרע ביניהם ובין הפלסטינים והשמאל; השגת תמיכתה של ארצות הברית במהלכיהם; הכרתם למעשה (דה־פקטו) באינטרס של ישראל בדרום לבנון; וההדרגתיות של תהליך מעורבותם הצבאית.[52] אומנם התנגדות ישראל התנגדה עקרונית להשתלטותה של סוריה על לבנון ולהיווצרות תקדים של נוכחות כוחות סוריים בה, העלול לאיים על גבולה הצפוני ולהאריך את חזית העימות, אך אי־נכונותה להיגרר למעורבות צבאית ישירה והסתפקות במדיניות של "לעזור לנוצרים לעזור לעצמם" לקבל אחריות פוליטית וצבאית מוחלטת על גורלם יצרו בסיס פעולה נוח לסורים, שמעורבותם הוצגה בתחילה כמכוונת להציל את הנוצרים. גישתה האוהדת של ארצות

50 **ישיבת ממשלה**.

51 **ישיבת ממשלה**.

52 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 65–66.

הברית לפעולותיה של סוריה בלבנון, הסכמת סוריה לקו האדום שהציבה ישראל והערכת ישראל שהסתבכותה של סוריה בלבנון מחלישה אותה צבאית הקשו עליה למנוע את מעורבותה של סוריה בלבנון, ובלית ברירה הסתפקה בניסיונות לאתרה - מבחינת סוגי הכוחות שייכנסו ללבנון, גודלם, ציודם, אזורי השפעתם ומשך זמן שהייתם בלבנון.[53]

חילופי שלטון בישראל; שינויים בתמיכת סוריה במחנות הניצים שבלבנון

בשנת 1977 אירעו שני אירועים בעלי השפעה ניכרת על המערכת: בעקבות הבחירות במאי 1977, לראשונה מאז הקמת מדינת ישראל, החליפה מפלגת הליכוד את מפלגת המערך כמפלגה הגדולה, וראשה מנחם בגין כונן ממשלה. בסוף השנה הגיע נשיא מצרים אנואר סאדאת לישראל והחל תהליך שבתוך כשנה ומחצה הוביל לשלום בין שתי המדינות.

אשר להתפתחויות בלבנון: בעקבות ועידת ריאד ווועידת קהיר נכנס כוח ההרתעה הסורי לביירות, לטריפולי ולצידון ללא התנגדות המחבלים והשמאל, ובתוך כמה שבועות השתלטו הסורים על מוקדי הכוח העיקריים בלבנון ועל מרבית השטח שמצפון לקו צידון-חונה. מדרום לקו הזה נוצרו שטחי הפקר, שברובם שלטו המחבלים והשמאל, וכן מובלעות סמוכות לגבול ישראל בשליטת כוחותיו של סעד חדאד. מצפון לקו צידון-חונה שלטו הנוצרים על שכונות נוצריות בביירות וכן על חלק מהר הלבנון ועל צפון המדינה, אך רוב השטח היה נתון לשליטת הסורים.[54]

בשלב הראשון, בתחילת 1977, הצליחו הסורים להכניע את מחנה השמאל והמוסלמים. בדרכם להשיג מטרה זאת הם רצחו, בין היתר, את מנהיג השמאל הדרוזי כמאל ג'ונבלט. רציחתו החלישה את ההתנגדות לסוריה במחנה זה, והקלה את הכפפתו למרותה.[55]

במהלך 1977 נמשכו היחסים הטובים בין הסורים לנוצרים, אך בסוף השנה חלה תפנית. נראה שהמניע העיקרי לה היה יוזמת סאדאת ופתיחת המשא ומתן הישיר בין ישראל למצרים. עתה מצאה סוריה אינטרס משותף

53 שם, עמ' 66–67.

54 שם, עמ' 83–84.

55 שם, עמ' 86–87; רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 43.

עם הפלסטינים - להכשיל את המשא ומתן הישראלי־מצרי ולהגיע עימם לשיתוף פעולה בכל החזיתות של המערכה הבין־ערבית.[56] גם מצד הנוצרים חלה תפנית - ניכרו בקרבם עייפות מן המערכה וחשש מן הבאות. הם חששו שככל שתתבסס סוריה בלבנון יצטמצם חופש פעולתם; והמאבק הממושך התיש את כוחותיהם - הם התקשו להחזיק אנשים מגויסים במשך זמן רב. נוסף על כך החלה בקרבם תנועת הגירה גדולה: כ־250 אלף נוצרים, רובם מן העשירים והאינטלקטואלים, עזבו את לבנון.[57]

במרוצת הזמן נוצרו חיכוכים בין הצבא הסורי לאוכלוסייה הנוצרית. סוריה החלה להצטייר ככובש זר, המקדם את מטרותיו שלו יותר מגורם המסייע לנוצרים.[58] חלק ממנהיגיהם העריכו כי העימות עם סוריה הוא בלתי נמנע וכי מוטב לחוללו בהקדם, בטרם תבסס סוריה את מאחזה בלבנון. נראה גם שהנוצרים העריכו כי בעקבות עליית הליכוד לשלטון תועמק מעורבותה של ישראל בלבנון.[59] בראש הזרם האנטי־סורי במחנה הנוצרי עמדו בשיר ג׳ומייל וכמיל שַמְעוּן. הם הציבו להם מטרה - לשחרר את לבנון מן הכיבוש ומן האפוטרופסות של סוריה; בשלב הראשון - לשחרר את האזורים הנוצריים, ולאחר מכן - את לבנון כולה.[60] גישה זו לא הייתה מקובלת על כל הנוצרים. כך למשל הנשיא לשעבר סלימאן פרנג׳יה, שבסיס כוחו היה בזע׳רתא שבצפון לבנון, התנגד לעימות עם הסורים, ובמהלך ההתנגשויות עם כוחות המיליציה של פרנג׳יה, ב־13 ביוני 1978 רצחו הפלנגות את בנו טוני. בעקבות זאת התגלע קרע במחנה הנוצרי - פרנג׳יה פרש מן ׳החזית הלבנונית׳, התחזק מעמדו של בשיר ג׳ומייל בקרב הנוצרים, והוחרפו ההתנגשויות ביניהם ובין הסורים.[61]

56 כך הערך ראש אמ"ן (**ישיבת ממשלה**, 29 באוגוסט 11978). זו הדעה המובעת גם בשני הספרים שלעיל: רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 44–45; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 91–92.

57 דברי ראש אמ"ן, **ישיבת ממשלה**, 29 באוגוסט 1978.

58 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 96–97; מלובני, **מצפון תפתח הרעה**, עמ' 550; רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 45.

59 זאב שיף ואהוד יערי, **מלחמת שולל**, ירושלים: שוקן, 1984 (להלן: שיף ויערי, **מלחמת שולל**), עמ' 57; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 97, 100.

60 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 100.

61 שם, עמ' 100–103; טמיר, **חייל שוחר שלום**, עמ' 141; רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 45.

ההתנגשויות החלו בחילופי אש באמצע פברואר 1978 בשכונת פיאדיה שבביירות, התחדשו לאחר הפוגה באמצע אפריל, אחרי הפוגה נוספת שבו והתחדשו ביוני, ונמשכו עד אוקטובר.[62] בתקופה זו הועמדו במבחן הפרמטרים לסיוע שישראל הייתה מוכנה להגיש לנוצרים במערכתם נגד הסורים.[63] בתחילת יולי הגיע לחצם של הסורים על הנוצרים לשיא: בליל 27-28 ביוני בעקבות רצח טוני פרנג'יה רצחו אנשי פרנג'יה שלושים אנשי פלנגות בצפון בקעת הלבנון. ב־30 בחודש הגיבו הפלנגות ואנשיו של שַמְעוּן, שראו בסורים השולטים בבקעת הלבנון אחראים לרצח, בהיתקלויות פרובוקטיביות בכוחות סוריים בביירות. הם ארגנו שביתות והפגנות במזרח הבירה הלבנונית, וירו לעבר חיילים סורים. בעקבות זאת החלו הסורים ב־1 ביולי בהרעשות כבדות על מזרח ביירות, תגברו את כוחותיהם בה, תבעו באופן אולטימטיבי להתיר את כניסת כוחותיהם לשכונות הנוצריות במזרח העיר ולפרוק את הנוצרים מנשקם, ולראשונה החלו לתקוף אותם גם באמצעי התקשורת. לפי הידיעות שבידי גופי המודיעין הישראליים, בהתקפות האלה היו לנוצרים כ־300 הרוגים.[64]

לנוכח המצב הקשה ביקשו נציגי הנוצרים מישראל לפעול ככל יכולתה להפסקת פעילותם של הסורים.[65] המנהיגות המדינית־ביטחונית של ישראל נמנעה מלהיגרר למעורבות עמוקה. עם זאת היא נקטה כמה צעדים שסייעו לנוצרים: בישיבתה ב־5 ביולי החליטה ועדת השרים לענייני ביטחון לערוך מטס אווירי של מטוסי כפיר ופנטום מעל ביירות, להכניס בלילה כוחות למובלעות הנוצריות ולהכין תוכניות לתקוף מטרות של מחבלים מצפון לליטני. על שר הביטחון הוטל לפנות לשגריר ארצות הברית בישראל ולבקש שארצות הברית תדרוש מסוריה להפסיק את הטבח בנוצרים.

62 רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 45; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 107–115.

63 כרונולוגית אדלג על מבצע ליטני ואפרט עליו בחלק שיעסוק בתכנון המבצעי ובדילמות בהקשר למבצע משמעותי שבו צפויה התמודדות ישירה עם הסורים.

64 דיווחים של ראש אמ"ן, של עוזרו למחקר ושל סגן ראש המוסד דייב קמחי בכמה פורומים: לשכת שר הביטחון, הקריה, **דיון מטה שר (ישיבה שבועית)**, 30 ביוני 1978; לשכת שר הביטחון, הקריה, **דיון על לבנון**, 3 ביולי 1978; שדה דב, **דיון לבנון**, 5.7.1978, 0735 – רשם רס"ן אריה שור, שליש שר הביטחון; וכן: אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 108; שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 60.

65 דיווח ראש אמ"ן, **ישיבת ממשלה**, 5 ביולי 1978. לפי שיף ויערי **(מלחמת שולל**, עמ' 60–61), תבע בשיר ג'ומייל מישראל לבלום את הסורים – להפעיל את חיל האוויר לשתק את הארטילריה הסורית ואף להנחית בג'וניה כוחות ישראליים. לא מצאנו אישור לכך במקורות הראשוניים שברשותנו, אך הנוצרים שלחו שדר שבו הודו לישראל על מטס שערכה כביכול בשמי ביירות.

כמו כן הוחלט להשאיר לשיקול דעתו של ראש הממשלה האם להעביר שדר בעניין גם לנשיא ארצות הברית.[66] בהתאם להחלטה זו, ערכו למחרת, ב־6 ביולי 1978, מטוסי כפיר מטס ראווה בשמי ביירות תוך שבירת מהירות הקול.[67] אישים ישראלים הצהירו כי ישראל לא תוכל לצפות בשוויון נפש בטבח עָם מעבר לגבולה, ובאמצעות ארצות הברית הועברו שדרי אזהרה לאסד.[68] יום קודם לכן הודיע נשיא לבנון סַרכִּיס על כוונתו להתפטר מתפקידו.[69] נראה שאיום זה וגם צעדיה של ישראל השפיעו על הסורים להפסיק את הפגזותיהם על רובעי הנוצרים בביירות.[70] הנוצרים שאבו עידוד ממעורבותה של ישראל, ולאחר שבועיים חידשו את התגרויותיהם בכוחות הסוריים שבביירות. הסורים הגיבו בסוף אוגוסט במהלך מפתיע, עברו למתקפה בצפון לבנון ובתוך כמה ימים השתלטו על הנפות בתרון ובשארי. הנוצרים פנו שוב לישראל להתערב למענם, אך הפעם היא סירבה.[71] בין היתר, בצמרת המדינית־ביטחונית נשקלה האפשרות לתקוף סוללות ארטילריה סוריות המפגיזות את הנוצרים, אולם היא נדחתה, בין היתר, בשל ידיעות שהנוצרים הם שיזמו את ההתנגשויות, אך בעיקר בשל אי־רצון להתנגש בכוחות סוריים ולהסתבך במהלך העלול להחריף את מצבה הביטחוני והמדיני של ישראל, בייחוד, לנוכח המפגש המתוכנן בתחילת ספטמבר בקמפ דיוויד, בין נשיא ארצות הברית, בין ראש ממשלת ישראל ובין נשיא מצרים.[72] עם זאת נראה שבאותו שלב נפתח פתח למעורבות פעילה בעתיד: באוגוסט 1978 הגיע כמיל שַמְעוּן לישראל וביקש את התערבותה. ראש הממשלה סירב לבקשתו, אך התחייב להפעיל את חיל האוויר נגד הסורים אם יפעילו מטוסים נגד הנוצרים.[73]

66 **ישיבת ממשלה**.

67 **שיחת טלפון של שהב"ט עם שה"ח**, 10:20, 6 ביולי 1978; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 111; שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 61.

68 שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 61; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 111; על הזהרותיהם של בגין וויצמן כתב גם כרים בקרדוני בספרו **השלום האבוד –נשיאותו של אליאס סארכיס (1976–1982)**, תל אביב: מערכות, 1976 (להלן: בקרדוני, **השלום האבוד**), עמ' 139.

69 **שיחת טלפון של שהב"ט עם שגריר ארה"ב**, 1345, 6 ביולי 1978; בקרדוני, **השלום האבוד**, עמ' 136–137; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 111.

70 כך העריך שר הביטחון (**ישיבת ממשלה**). בדיעבד הוערך כך גם באבי־רן, **המעורבות הישראלית בלבנון**, עמ' 111.

71 שם, עמ' 112; שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 61–62. שני המקורות תולים את הסירוב בהתקרבות המועד של ועידת קמפ דיוויד.

72 לשכת שר הביטחון, **מסמכים מישיבות ומשיחות**, 8 באוגוסט 1978. לשכת שר הביטחון, הקריה, **דיון מטה שר (ישיבה שבועית)**, 11 באוגוסט 1978.

קרבות זחלה ומשבר הטילים

בהמשך, בשנים 1979-1981, הופעל חיל האוויר בעקבות פיגועי מחבלים נגד בסיסי מחבלים בלבנון, בין היתר, בביירות ובאזורים שבתחום השפעתה של סוריה. כמו כן ערכו שם מטוסיו גיחות סיור וצילום בתדירות גבוהה. סוריה החליטה שלא לעבור בשתיקה על כך. הקרב האווירי הראשון התחולל ב־27 ביוני 1979 - מטוסים סוריים הוזנקו לעבר מטוסי חיל האוויר שהפציצו יעדי מחבלים באזור דאמור ומדרום לצידון; בקרב הופלו חמישה מטוסים סוריים. מאז ועד אפריל 1981 התחוללו עוד כמה התנגשויות באוויר, כולן נותרו בתחום האווירי ולא התגלגלו לכדי הסלמה.[74]

לאחר כשנתיים של שקט יחסי התחדשו העימותים בלבנון שבהם הייתה מעורבת סוריה. העימות החל בעיר המפתח זחלה שבבקעת הלבנון - בדרך לדמשק. השלב הראשון בעימות התפתח כתוצאה ממאבקי כוח בקרב הכוחות הנוצריים עצמם. ב־14 בדצמבר 1980הופיע בזחלה אחד ממנהיגי המיליציה השַמעוניסטית עם שישים אנשים, ובעקבות זאת תקפו אנשי בשיר גו'מייל את משרדי מפלגתו של שַמְעון - המפלגה הלאומית הליברלית - בזחלה. הסורים ראו באפשרות של השתלטות הפלנגות על העיר הנמצאת בבקעת הלבנון על הציר המוביל לדמשק שינוי במצב הקיים, שאיים על ביטחונם הלאומי, ולכן הכניסו לעיר סיורים כדי להשליט סדר. הסיורים התנגשו בכוחות הפלנגות, ומ־19 בדצמבר הפכו התקריות בין המיליציות הנוצריות ובין עצמן לתקריות ביניהן ובין הכוחות הסוריים. הסורים כיתרו את זחלה בכוחות קומנדו והפגיזוה קשות, והמיליציות הנוצריות כיתרו את הכוחות הסוריים המעטים בעיר וירו לעברם. ב־26 בדצמבר הושגה הפסקת אש, ובה הוסכם להפסיק את הלחימה, לפתוח את הדרכים

---

73 אין בידי דוח ישיר על הפגישה עם כמיל שַמְעון, אך ממקור עקיף (**פגישת שר הביטחון-הרמטכ"ל**, 21 באוגוסט 1978, רשם: אילן תהילה) ידוע שהוא הגיע לישראל בליל 21–22 באוגוסט. אשר לתוכן ההתחייבות שנתן לו ראש הממשלה: כמה ימים לאחר מכן סיפר בגין כי באותה הפגישה הבטיח לשַמְעון, בעצת שר החוץ משה דיין ובהסכמת שר הביטחון עזר ויצמן, שאם הנוצרים יותקפו בידי חיל האוויר הסורי, יופעל חיל האוויר של ישראל כדי לסייע להם (**ישיבת ממשלה**). דבר ההתחייבות פורסם גם בספרים: אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 113–114; שמעון שיפר, **כדור של"ג - סודות מלחמת לבנון**, תל אביב: עידנים – ידיעות אחרונות, 1984 (להלן: שיפר, **כדור של"ג**), עמ' 90; איתן, **סיפור של חייל**, עמ' 158.

74 בקרדוני, **הפלישה הישראלית ללבנון**, עמ' 173–183. מספרי האבדות מתבססים על אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 138.

המובילות לעיר ולא לנצל את הפסקת האש לתפיסת עמדות דשות.[75]

הפסקת האש נמשכה כשלושה חודשים, אולם ב־31 במרץ חודשו הקרבות. כל אחד מן הצדדים האשים את משנהו ביריית הכדור הראשון.[76] ב־2 באפריל הנחיתו הסורים הפגזות כבדות על זחלה ועל השכונות הנוצריות במזרח ביירות; בהמשך החודש הם השתלטו על הדרכים המחברות את זחלה להר הלבנון, ומ־25 באפריל הפעילו יחידות קומנדו, בסיוע מסוקי תקיפה מסוג גאזל וארטילריה, נגד מוצבי הנוצרים בהר צנין, והשתלטו על מוצב 'החדר הצרפתי', השולט על בקעת הלבנון.[77] לדברי אברהם טמיר, הקרבות פרצו עקב ניסיונות הפלנגות לקנות להן אחיזה בזחלה ולסלול דרך עוקפת משם להר צנין שבשליטתן.[78] לפי רבינוביץ וזמיר, מגמת הסורים הייתה לחסל את מאחז הפלנגות בזחלה על ידי החדרת אנשיהם אליה ועל ידי הכשרת דרכים ממנה למרכזם שבהר הלבנון, ולמנוע מהחזית הלבנונית הנוצרית להמשיך להתעצם. הם מציינים, בין היתר, כי הברוטליות שנקטו הסורים נגד אוכלוסייה אזרחית נבעה מחשש מפני ההתפתחויות האלה ומהחשיבות שהם ייחסו לשליטה בבקעת הלבנון. לפי ניתוחם, סוריה חשה עצמה בטוחה יותר לאחר שנחתם חוזה ידידות ושיתוף הפעולה בינה ובין ברית המועצות, וייתכן שהעריכה כי לנוכח בידודה תועיל לה עמדה תקיפה נגד ישראל ונגד בעלי בריתה; מה גם שלאחר שהתנסה בהפעלת כוח ברוטלי נגד מוסלמים בסוריה, לא נרתע נשיא סוריה מלהפעיל כוח דומה נגד אוכלוסייה נוצרית בלבנון.[79]

במערכה בזחלה הצליחו הפלנגות להביא את ישראל להעמיק את מעורבותה בסיועה להן. הן העבירו לה דיווחים מסולפים על רצח עָם (ג'נוסייד) שסוריה עורכת כביכול בנוצרים בזחלה, יצרו תמונה מטעה שלפיה בכוונת סוריה למחות את העיר, וביקשו את סיועה במניעת חיסולה של זחלה ותפיסת הר צנין בידי הסורים. כמו כן נמנעו הפלנגות מלספר

75 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 132–131; רבינוביץ, "הפריזמה המשתנה", עמ' 309–310; מלובני, **מצפון תפתח הרעה**, עמ' 561–563.

76 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 132–133. גרסת הסורים לאירועי זחלה מבוטאת אצל בקרדוני, **הפלישה הישראלית**; ואצל: ראובן אבי־רן, **מלחמת לבנון – מסמכים ומקורות ערביים, כרך א' – הדרך ל"מלחמת שלום הגליל"**, תל אביב: מערכות, 1987.

77 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 133–134.

78 טמיר, **חייל שוחר שלום**, עמ' 146.

79 רבינוביץ וזמיר, **מלחמה ומשבר בלבנון**, עמ' 50–51.

לישראל שסוריה מוכנה לפשרה בעניין זחלה: היא הסכימה להסיר את המצור מהעיר, בתנאי שהפלנגות יֵצאו ממנה, ולעיר ייכנסו יחידות של צבא לבנון מחטיבה שמפקדה מקורב לסוריה; אך בשיר גו'מייל סירב לתנאים אלה, והכריז על נכונותו 'ללכת עד הסוף'.[80]

באגף המודיעין של צה"ל קראו נכונה את מגמותיהם של הסורים מזה ושל הפלנגות מזה. מהדיונים שנערכו באפריל בממשלה ובמטה הכללי עולה שבנוגע לרקע לקרבות, למגמות הצדדים ולמהלכיהם הצטיירה בישראל תמונה זו: זחלה היא עיר שמרבית תושביה נוצרים והיא שולטת על כביש ביירות-דמשק, שהוא הדרך הראשית המובילה מסוריה לבירת לבנון. הסורים ראו בשליטה בזחלה אינטרס חיוני, שכן בה מותנים חופש התנועה לאזור ביירות והשליטה בבקעת הלבנון, ובה ראו שטח חיוני להגנת דמשק.[81] הפלנגות הנוצריות ייחסו חשיבות רבה לקשר בין העיר הנוצרית הגדולה ובין האזור שבשליטתם - מרחב ג'וניה - וכבר ב־1980 ניסו לסלול דרך המוליכה מג'בל צנין לזחלה; הניסיונות האלה גרמו לתקריות ביניהם ובין הסורים.[82]

בינואר 1981 התחלף הממשל בארצות הברית. במקום הנשיא ג'ימי קרטר החל לכהן הנשיא רונלד רייגן, שמינה את אלכסנדר הייג לשמש מזכיר המדינה. עמדתו של הממשל החדש בנוגע למקומם הנאות של הסורים ושל המרונים בלבנון הייתה שונה מזו של הממשל הקודם. בניגוד לממשל קרטר, שהשלים עם ההנחה שלסורים יש אינטרסים בלבנון והם יישארו בה, גרס ממשל רייגן שעל הכוחות הסוריים לעזוב את לבנון; ובניגוד לממשל קרטר, שראה בפלנגות מטרד, ראה ממשל רייגן בהן גורם שיוכל לסייע לאינטרס האמריקני.[83] ב־5 באפריל 1981 עמד מזכיר המדינה החדש לבקר במזרח התיכון.[84]

עתה החלו הסורים לנקוט צעדים לפתרון בעיית לבנון על ידי 'פיוס לאומי', כלומר, הסכמה למעמדה הבכיר של סוריה בלבנון תוך בידודן

80 שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 23–24; אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 133–134.

81 דברי ראש אמ"ן, **ישיבת ממשלה**, 5 באפריל 1981.

82 **ישיבת ממשלה**.

83 דברי ראש הממשלה ב**הערכת מצב בהשתתפות ראש הממשלה שנערכה בלשכת הרמטכ"ל ב־30 באפריל 1981**.

84 **ישיבת ממשלה**.

של הפלנגות.[85] נראה שעל הרקע הזה החליטו הפלנגות ליזום תקריות כדי להעלות לכותרות את בעייתן. עילה לכך שימש מעצרו של מפקד הפלנגות בזחלה בידי הסורים, וב־28 במרץ 1981 הן תקפו מחסום דרכים סורי. הסורים הגיבו בתקיפות: הם ירו על זחלה בטנקים ובתותחים במשך כשבוע, הפגיזו את החלק הנוצרי של ביירות וקידמו כוחות קומנדו לזחלה. מפקד הכוחות הסוריים בדרום לבנון, סעד חדאד, שהיה לו קשר ישיר עם מפקדת הפלנגות שבביירות, קיבל ממנה הוראות לפתוח באש על צור ועל צידון, כדי להקל את המצב בזחלה, וכוחותיו אכן ירו על צור, על צידון, על רשידייה ועל אזור ריחן-עישייֶה, שבו ישבו כוחות סוריים, וגרמו לכמה נפגעים. נראה כי הפגזה זו היא שהביאה לירי מחבלים על מרגי עיון ועל קליעה ולירי קטיושות על קריית שמונה.[86]

בהמשך החודש תפסו כוחות סוריים את רכס הרי צנין ששימש את הפלנגות להפגזת אזור זחלה ולתצפיות עליו. ככל הידוע, התכוונה סוריה להגיע ליסדר סורי בזחלה - כלומר, למנוע איום עליה מהעיר ומסביבתה, להותירה כעיר יוונית־אורתודוקסית, אך ללא אנשי פלנגות וללא נשק, עיר פרזות בבקעת הלבנון - ולא עיר לוחמת על הציר הראשי המוליך מדמשק לביירות -ולא יותר[87]; כלומר, בניגוד לתמונה המאיימת שניסו להציג נציגי הפלנגות לפני נציגי ישראל כדי להמריץ את ישראל להתנגש בסוריה - לא התכוונה סוריה לטהר את זחלה מכוחותיהם.[88]

ב־8 באפריל החליטה ועדת השרים לענייני ביטחון, בין היתר, כי בפגישה שתוכננה לאותו הלילה עם בשיר ג'ומייל, יחזור נציג ישראל על ההבטחה שאם יתקוף חיל האוויר הסורי את אוכלוסיית הנוצרים - תסייע להם

85 אמ"ן־מחקר, **הפעילות המדינית סביב אירועי זחלה וביירות – תמונת מצב נכון ל־080500 אפריל**.

86 דברי ראש אמ"ן, **ישיבת ממשלה**, 5 באפריל 1981.

87 דברי ראש אמ"ן, **דיון הערכת מצב בלשכת הרמטכ"ל בתאריך ה-28 באפריל 1981**.

88 דבריו, שם. במסמך אמ"ן־מחקר, **השוואת דיווחי הנוצרים, הסורים והתקשורת הלבנונית בעת אירועי זחלה וביירות – ממצאים ומסקנות**, 23 באפריל 1981, נכתב בין היתר: "'דיווחי הנוצרים יצרו **תמונה מגמתית מובהקת**. מטרתה – ניסיון לדרבן את ישראל להתערב צבאית נגד סוריה [...] לגייס תמיכה בין־לאומית לעניינם וליצור לחצים על סוריה. [...] הדיווחים הפנימיים הסוריים הצטיינו, כבעבר, באמינות. בהתייחסויותיהם הגלויות והדיפלומטיות ניכר כי מטרת הסורים הייתה **להפגין את כוונתם להרגיע את המצב ולמנוע התפתחות העימות לכדי משבר בלתי רצוי** העלול להוביל להתערבות חיצונית בלבנון. זאת, תוך הדגשת נחישותם לפעול בכוח נגד הפלנגות המאיימים על הסטטוס־קוו בלבנון" (ההדגשות במקור – ש"ג). הרחבה נוספת בעניין פרשת זחלה ראו: יגאל קיפניס, **1982 – לבנון, הדרך למלחמה**, חבל מודיעין: דביר, 2022 (להלן: קיפניס, **1982 – לבנון, הדרך למלחמה**), עמ' 51–77.

ישראל באמצעות חיל האוויר.[89] באמצע אפריל נודע שהסורים הקימו מחפורות לסוללות טילים,[90] ובעקבות זאת החליטה ועדת השרים לענייני ביטחון ב־21 באפריל כי אם הסורים יציבו טילי קרקע־אוויר במחפורות שהכינו בתחום לבנון, יכנס ראש הממשלה את ועדת השרים לדון בהצעת הרמטכ"ל לתקוף אותם; אם יתברר לראש הממשלה כי מבחינה צבאית אפשר ורצוי להוציא את הפעולה לפועל, וכי קשה לכנס את השרים לישיבה, תתקבל ההחלטה במשאל טלפוני. כמו כן הוחלט בשתי הישיבות הללו לתקוף בסיסי מחבלים מן האוויר בתגובה על כמה אירועים של ירי קטיושות ולהיערך לרכז כוחות בתחומי ישראל. על הרמטכ"ל הוטל להמשיך לתכנן מבצעים נוספים.

ב־25 וב־26 באפריל דיווח הרמטכ"ל לראש הממשלה כי מסוקי קרב סוריים מפציצים בזחלה. משום כך הזכיר מנחם בגין לממשלה את המחויבות של ישראל לעזור לנוצרים אם אוכלוסייתם האזרחית תותקף מן האוויר, והציע לקבל את הצעת הרמטכ"ל לערוך מטס מעל זחלה, בלי להיכנס לקרבות, כדי להרתיע את הסורים. סגן שר הביטחון מרדכי ציפורי מסר שאין המדובר בפעולה אווירית של הסורים בעיר זחלה אלא בפעולה נגד הארטילריה של הנוצרים בהרים שלידה, בהתאם לכוונתה של סוריה להשתלט על הרכסים האלה ולהרחיק את הארטילריה הנוצרית מטווח הפגיעה באזורים החשובים לה. ראש הממשלה חזר וטען שהרמטכ"ל מסר במפורש כי מדובר בפעולה נגד זחלה, והממשלה החליטה לאשר מטס של חיל האוויר מעל זחלה וסביבותיה בלי להיכנס לקרב אוויר עם הסורים. במהלך הישיבה דיווח הרמטכ"ל כי מטוסי חיל האוויר ערכו שני מטסים, אך הדבר לא השפיע על פעילות הסורים, ולכן ביקש לערוך מטס נוסף. הדבר אושר לו.[91]

לקראת סוף אפריל הגיעו הכוחות הסוריים עד למוצב 'החדר הצרפתי' שברכס צנין והפעילו מסוקי תקיפה מסוג גאזל נגד הפלנגות ומסוקי מי־8 כדי לתצפת על התקיפות האלה וכדי להעביר אספקה לכוחותיהם שבפסגות המושלגות.[92]

89 **ישיבת ממשלה**.

90 לשכת שר הביטחון, **מבצעים וגיחות**, 14 באפריל 1981.

91 **ישיבות ממשלה**.

92 דברי ראש אמ"ן, **דיון הערכת מצב שנערך בלשכת הרמטכ"ל בתאריך ה־28 באפריל 1981; ישיבת ממשלה**.

בעקבות זאת העבירה ארצות הברית לסוריה שדר שבו צוין, בין היתר, כי היא אינה מוכנה להפרת האיזון שכן היא עלולה לפגוע בסיכויים להשיג הסדר בלבנון, וכי היא דורשת בתוקף ממנה לפנות את העמדות שכבשו כוחותיה בגב ההר. לפיכך היא מבקשת מישראל להתאפק ולא לפעול נגד הסורים.[93]

ב־28 באפריל בבוקר כונסה ועדת השרים לענייני ביטחון, והללו שמעו את סקירותיהם של הרמטכ"ל, של ראש אמ"ן, אלוף יהושע שגיא, ושל ראש המוסד יצחק חופי. שגיא הבהיר, בין היתר, שנראה כי סוריה מתכוונת להביא ליציאתם של כוחות הפלנגות מהעיר זחלה, לנוכח ראייתה את בקעת הלבנון כאזור סורי שעליו להישאר בשליטתה בכל הסדר עתידי בלבנון; כי בעיני הפלנגות הפכה השליטה בזחלה לנקודת מבחן. לדבריו, בנוגע לזחלה קיימים חילוקי דעות גם במחנה הפלנגות: בעוד בשיר גו'מייל מייחס חשיבות רבה, גם משיקולי יוקרה, לשליטה בה, מוכנים גורמים אחרים בקרב הפלנגות לוותר על כך; לראשונה במלחמת האזרחים החלה ג'וניה לספוג פגיעות - ב־26 בחודש הגיבו המחבלים על הפצצות צה"ל לא רק בירי על יישובים בצפון, שכלל כ־40 קטיושות וכ־200 פגזים, אלא הפגיזו גם את ג'וניה. כמו כן דיווח כי בצילום אוויר שנעשה יום קודם לכן התגלו שני טילי קרקע־אוויר אס־אֵיי־9 בקרבת דאמור.

ראש המוסד הסביר כי אנשי הפלנגות, שחודש קודם לכן היו באופוריה, טוענים עתה שהגיעו לקצה הדרך. הרגשתם זו נובעת מהעובדה שזחלה מכותרת, מהשתלטותה של סוריה על גב ההר ומפעילותם של מסוקי הגאזל הסוריים. בעקבות ההתפתחויות האלה, שהעמידו את האוכלוסייה במצב קשה, חלה ירידה במעמדו של בשיר גו'מייל, ופחתה התמיכה בו בקרב האוכלוסייה. לפיכך לפלנגות היה חשוב שהכוחות הסוריים יפונו מגב ההר.

ראש הממשלה קבע כי ישראל אינה יכולה לסבול בשום אופן את השתלטותה של סוריה על ההר, שממנו יוכלו חייליה להפגיז את זחלה, ואת הממד החדש שהכניסה ללחימה - הפעלת מסוקי קרב. הוא הזכיר שכבר שנתיים קודם לכן הבטיח לכמיל שַמְעוּן ולבשיר גו'מייל, בעצתו של שר החוץ משה דיין, שאם הסורים יתקפו את הנוצרים מן האוויר -

93 **ישיבת ממשלה**.

תפעיל ישראל את חיל האוויר שלה נגדם,[94] והוא חזר על הבטחתו זו בכתב כשלושה שבועות קודם לכן.[95] בגין הוסיף שאי אפשר להפר הבטחה זו, וביקש מהממשלה לאשר לפעול לגירושם של הסורים מן ההר על ידי כתישת כוחותיהם מן האוויר.

הרמטכ"ל הציע להבהיר לסוריה שישראל רואה את מעשיה בחומרה על ידי פעולת הזהרה בהיקף מצומצם. במהלך הישיבה נודע על כוונה קונקרטית של סוריה להטיס חיילים להר צנין, והרמטכ"ל הציע שלא לאפשר להם להנחית שם כוחות - אם על ידי המתנה להם ברכס ואם על ידי פגיעה בהם בשדה התעופה בריאק.

לאחר שראש הממשלה שמע את דעותיהם של חלק מן המשתתפים בדיון, הוא הורה לרמטכ"ל לפעול נגד המסוקים הסוריים.[96] הרמטכ"ל הסביר שהורה לא לתקוף את המסוקים בריאק, אלא למנוע תגבור של הכוחות בהר והפעלת מסוקי גאזל; כלומר, אם מסוקים ינחתו או יתקפו שם - הם יופלו; ואם יגיעו מטוסי מיג לחפות עליהם - ייכנסו מטוסי חיל האוויר לקרב איתם. ראש אמ"ן ציין שהנחת היסוד היא כי הסורים אינם מעוניינים במלחמה עם ישראל בשל מצבם הפנימי והבין־ערבי, וכי הם מעריכים שישראל לא תסתבך במלחמה עימם אלא אם הם יחצו קו אדום - הכנסת טילי קרקע־אוויר ללבנון והפעלת נשק אווירי בה. הסורים יתעקשו לשלוט על בקעת הלבנון ועל רכס החולש עליה - שליטה שבה הם רואים אינטרס חיוני. להערכתו, הנוצרים מתארים לפני ישראל את מצבם כקשה מכפי שהוא במציאות. בנוגע לפעולות ישראל אמר ראש אמ"ן כי פגיעתה במטרה אווירית סורית - במסוקים, או בטילי אס־אֵיי־9 בדאמור, אם יתברר שאכן הם נמצאים שם - תיתפס בעיני סוריה כרמז של ישראל לכך שהיא עברה את הקו האדום, והדבר לא ייצור כל בעיה מעבר לכך; לעומת זאת, פעולה כפי שמציע ראש הממשלה - הפצצה של כוחות סוריים - תעמיד בסימן שאלה את יכולתה של סוריה להישאר בלבנון ותוביל, בסבירות גבוהה מאוד, להכנסת טילי קרקע־אוויר מסוג שונה ללבנון.

במהלך הישיבה הודיע הרמטכ"ל שמסוק מי־8 הופל. בסיומה הוחלט לאשר לחיל האוויר לפגוע במסוקים הסוריים ולהפילם, כפי שהציע

94 ראו עמ' 3 לעיל. למעשה, ניתנה אז ההבטחה לכמיל שַמְעוּן בלבד.

95 ראו עמ' 21 לעיל.

96 ראש הממשלה הבהיר שכבר הורה על כך קודם לכן – לפני ששמע את דעות המשתתפים.

הרמטכ"ל. ראש הממשלה ושר הביטחון הוסמכו לאשר, בהתייעצות עם שר החוץ, את הפצצת המתקן הידוע כ'הבית הצרפתי' ולקבוע את עיתוי המבצע; נקבע כי שש שעות לפני ההפצצה תועבר האוכלוסייה האזרחית ברמת הגולן וביישובי הצפון למקלטים. הוחלט כי אם יתברר לראש הממשלה כי יש צורך בדיון נוסף של ועדת השרים - תכונס הוועדה. כמו כן הוחלט לפרסם את ההודעה הזו: "ממשלת ישראל שבה ומודיעה שהיא לא תוכל להשלים עם ניסיונם של הסורים להשתלט על לבנון ולחסל את הנוצרים בארץ זו".[97]

בראיונות פומביים הדגיש ראש הממשלה מנחם בגין: "מה שעושים היום לנוצרים בלבנון הוא בדיוק מה שהנאצים עשו ליהודים בשנות הארבעים באירופה".[98] לדעת אבי־רן, הדברים האלה מעידים על כך שאצל "ראש הממשלה נקלטה היטב ההצגה השקרית [של הנוצרים] של אירועי זחלה כטבח ורצח עם".[99] לעומת זאת שיף ויערי ציינו כי לאחר שראש אמ"ן ציין את ביטחונו בכך שהנוצרים יוצרים פרובוקציות והדגיש בהערכותיו שייתכן מאוד שמטרתם לגרור את ישראל להתנגש בסורים, ביקש ראש הממשלה להביא לשולחנו את הידיעות הגולמיות שעליהן ביסס אלוף שגיא את הערכותיו.[100]

בהמשך היום הפיל חיל האוויר מסוק מי־8 נוסף. ראש אמ"ן העריך שהסורים לא יוכלו להרשות לעצמם להתקפל. השליטה בזחלה חיונית להם, ולנוכח האיום שהציב חיל האוויר הישראלי הם יַגנו על זחלה בטילי קרקע־אוויר. הוא סבר כי בתקיפת המסוקים גורמת ישראל לכך שהסורים יציבו טילי קרקע־אוויר בלבנון וימשיכו את מתקפתם. לפיכך צפה שלמחרת בבוקר יציבו הסורים את הטילים האלה באזור זחלה;[101] ואכן כך היה. ב־29 באפריל בבוקר הם הציבו שלוש סוללות טילי אס־אֵיי־6 במחפורות

97 **ישיבת ממשלה**.

98 ראיונות מנחם בגין לרדיו ולטלוויזיה, **מעריב**, 29 באפריל 1981 ו**מעריב**, 3 במאי 1981, מובאים אצל אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 139–140.

99 שם.

100 שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 24. אם אומנם כך היה, הרי מכיוון שקשה להאמין כי למקרא הידיעות הגולמיות שאפשר היה להגיע להערכה שונה מהערכת ראש אמ"ן, לא נראה שראש הממשלה האמין לדיווחים המטעים של הנוצרים, ונראה שדבריו אלה באשר לרצח עם נועדו להצדקה כלפי חוץ של פעולותיה של ישראל.

101 דברי ראש אמ"ן, **דיון הערכת מצב**, 28 באפריל 1981.

שליד זחלה. ממשלת ישראל החליטה לתקוף אותן ב־30 בחודש, אולם בשל מגבלות מזג האוויר נדחתה התקיפה ליום המחרת.[102]

הרמטכ"ל הבהיר כי הכנסת הטילים ללבנון היא נקודת מפנה: מרגע זה, העילה לפעולה צבאית אינה עוד מצבם של הנוצרים - כפי שהייתה בעת הפלת המסוקים - אלא שמירה על חופש פעולתו של צה"ל בלבנון נגד המחבלים או לכל צורך שהוא.[103]

לדברי אבי־רן, במשבר הטילים הסתיימה ההבנה העקיפה בין סוריה לישראל בנוגע ללבנון, וזו נשחקה בהדרגה בהתמודדויות בין חילות האוויר של שתי המדינות בשמי לבנון. אבי־רן רואה את ראשית השחיקה במטס הישראלי בשמי ביירות ביוני 1978 ובהתחייבותו של ראש ממשלת ישראל, באוגוסט 1978, להפעיל את חיל האוויר אם סוריה תתקוף את הפלנגות מהאוויר; באירועים אלה ניתן לראות את ראשיתה של מעורבות ישראלית, עדיין צנועה, בתחום השפעתה של סוריה בלבנון.[104] אולם מצב זה השתנה בקרבות זחלה באפריל 1981. כאמור, ב־8 בחודש החליטה ועדת השרים לענייני ביטחון לחזור על המחויבות של ממשלת ישראל לנוצרים - להפעיל את חיל האוויר אם סוריה תפעיל את חיל האוויר שלה נגדם. לדעת שיף ויערי, סוריה אותתה לישראל לבל תפעיל את כוחותיה נגדה: חפירת המחפורות לטילים סמוך לזחלה בלי להכניס אליהן טילים הייתה, לדעתם, איתות לישראל להימנע מהתערבות "שהרי בדרך־כלל אין מורים לאויב מראש היכן יש בדעתך להציב מערכות נשק, שאחד מיתרונותיהם נעוץ ביכולת לנוע במהירות ממקום למקום ולהפתיע".[105]

אם אכן זה היה איתות, ממשלת ישראל בחרה להתעלם ממנו, או שלא הבינה את היותו איתות, והחליטה, כאמור, לאשר את הצעתו של הרמטכ"ל להפיל את המסוקים הסוריים.[106] בסופו של דבר, לא הותקפו מחפורות הטילים. לאחר שב־30 באפריל נדחתה התקיפה ליום המחרת, בשל מגבלות מזג האוויר, נענתה ממשלת ישראל ב־1 במאי לפניית מזכיר המדינה של ארצות הברית לתת סיכוי למצות את הדרך הדיפלומטית -

102 דברי ראש הממשלה, **דיון הערכת מצב**, 30 באפריל 1981.

103 שם.

104 אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 137.

105 שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 23; מובא גם באבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 139.

106 על התפלגות הדעות בממשלה בסוגיה הזאת, ראו: שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 24–25. על השיקולים האפשריים שעמדו מאחורי סיום ההבנה העקיפה מצד ישראל ראו: אבי־רן, **המעורבות הסורית בלבנון**, עמ' 141–142.

להמתין כמה ימים לקבלת התחייבות מסוריה להוצאת כוחותיה מהר צנין, לאי־העלאת כוחות אחרים במקומם ולהוצאת הטילים מלבנון, וכן להמתין שבוע נוסף ממועד קבלת ההתחייבות עד לביצועה. הוחלט כי אם לא תתקבל התחייבות כאמור מצד סוריה, תפעל ישראל בכוחות עצמה.[107] נשיא ארצות הברית שלח את פיליפ חביב לפעול בעניין, אולם פעולתו לא נשאה פרי; סוריה לא הוציאה את הטילים. למרות זאת לא פעלה ישראל צבאית להוצאתם, וההתנגשות עם הכוחות הסוריים בלבנון התחוללה רק כעבור יותר משנה, במלחמת 'שלום הגליל'.[108]

אנשי הפלנגות ראו בתקרית המסוקים אות לכך שישראל מוכנה להרחיב את פעילותה, וציפו שצה"ל יפעל להכות את סוריה. אולם הובהר להם כי ישראל אינה מתכוונת להפעיל את צבאה למענם. באמצע יוני 1981 אמר ראש הממשלה לבשיר ג'ומייל כי ישראל לא התחייבה מעולם לשלוח את צבאה; הנוצרים ביקשו נשק - ויקבלו אותו. פעולת המסוקים נעשתה כדי להעלות את מורל הנוצרים שעמדו להישבר, אך צבא לא יישלח לסייע להם.[109]

משהבין בשיר ג'ומייל כי ישראל אינה מוכנה להרחיב את מעורבותה, וכי סוריה תישאר מוקד כוח עיקרי בלבנון, החל לפעול להשגת הסכם עימה. בתיווכה של סעודיה, ב־2 ביולי 1981 נחתם הסכם זחלה, שהתבסס על עקרון החזרה למצב הקיים שלפני המלחמה (סטטוס קוו אנטה בלום), וכלל פינוי הלוחמים הנוצרים שאינם תושבי זחלה מהעיר וחזרה של הסורים לעמדותיהם לפני המשבר.[110]

107 **ישיבת ממשלה**.

108 על המגעים באמצעות חביב להוצאת הטילים ראו: קיפניס, **1982 – לבנון, הדרך למלחמה**, עמ' 85–116.

109 **ישיבת ממשלה**.

110 שיפר, **כדור של"ג**, עמ' 52–53.

הלחימה בסורים כשיקול בתכנון האסטרטגי־אופרטיבי לקראת מלחמת שלום הגליל

התכנון עד קיץ 1981

בתקופה שתוארה לעיל נמשכה פעילותם של המחבלים הפלסטינים נגד ישראל. זו כללה חדירות, מארבים, ירי ארטילרי וירי קטיושות מלבנון למטרות בישראל וכן פגיעות במטרות ישראליות ויהודיות מחוץ לגבולות ישראל. שיאה היה הפיגוע בכביש החוף ב־11 במרץ 1978. חוליית מחבלים נחתה בחוף מעגן מיכאל והשתלטה על אוטובוס כדי להגיע עימו לתל אביב. כוחות הביטחון עצרו את האוטובוס במחסום שהציבו בצומת הקאנטרי קלאב שמדרום להרצלייה. מירי המחבלים בדרכם ממעגן מיכאל עד לצומת ומהקרב עם כוחות הביטחון נהרגו 35 אנשים, מרביתם נוסעי האוטובוס, ו־71 נפצעו. תשעה מהמחבלים נהרגו ושניים נשבו.

בתגובה יצא צה"ל למבצע, שבמקורו כונה 'אבי החוכמה', ובמהלך הוצאתו לפועל שונה שמו ל'מבצע ליטני'. במבצע זה השתלטו כוחות צה"ל על המרחב שעד נהר ליטני, למעט מובלעת צור. הם שהו בו כשלושה חודשים, ובמהלכם טיהרו בסיסי מחבלים, גילו מחסני נשק וכמויות גדולות של תחמושת ויצרו קשרים הדוקים עם האוכלוסייה המקומית. הם נשארו בשטח עד שהובטחו סידורי ביטחון שהניחו את דעתה של ישראל. המובלעות שנוצרו בתמיכת ישראל לאורך גבול לבנון-ישראל תחת שלטונו של סעד חדאד אוחדו לרצועת ביטחון, ועל פי החלטת מועצת הביטחון, באזור נערך כוח מטעם האו"ם, יוניפיל, ועליו הוטל לשמור על הפסקת האש בדרום לבנון, לשקם את השלום והביטחון באזור, לפרזו כדי למנוע חדירה של גורמים חמושים אליו ולקדם את החלתה של ריבונות לבנונית עליו.[111] באזור שעליו השתלטו כוחות צה"ל לא היו כל כוחות סוריים, וכך בהוצאת המבצע לפועל לא הצטרכה ישראל לשקול את שיקול האינטרסים של סוריה או את נוכחות כוחותיה בשטח.

התכנון המבצעי של צה"ל באשר לחזית לבנון, כלומר התוויית אופן הפעלת הכוחות ועיתוי השלבים השונים של הפעלתם במבצע כאשר יוצא

111 אג"ם־מה"ד־היסטוריה – ענף סיקור בט"ש, **פיגוע בכביש החוף (11 במרס 1978)**. ראו גם בפרסומים גלויים: מרדכי גור, "מבצע ליטני", בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, החברה למחקר מדעי שימושי – אוניברסיטת חיפה בע"מ, עמ' 869 ואילך; טמיר, **חייל שוחר שלום**, עמ' 139–143.

לפועל, בתקופה שעד קיץ 1981 עבר כמה שלבים. כך למשל בדיונים בסתיו 1979 קבע שר הביטחון עזר ויצמן כי המטרות והאינטרסים של ישראל בלבנון הם למנוע את הפיכתה למדינת עימות, להחליש את הפלסטינים בלבנון בכל דרך אפשרית, להוציא את הסורים מלבנון וליצור במתכונת זו או אחרת מערכת יחסים נוחה יותר עם לבנון.[112] הרמטכ"ל, רא"ל רפאל איתן, גרס כי הפלסטינים מהווים את הבעיה העיקרית של מדינת ישראל בלבנון. גם הוא סבר כי מעניינה של ישראל שסוריה תצא מלבנון כדי שהנוצרים יתפסו בה עמדות כוח, בהן עמדות שלטוניות, ויוכלו להתמודד עם הפלסטינים, אך הוא הדגיש כמרכיב עיקרי את הצורך לשבור את כוחם של המחבלים הפלסטינים.[113] ויצמן התווה את מטרותיה של פעולה צבאית נרחבת של ישראל, כאשר יוחלט על ביצועה, כלהלן: המטרה העיקרית היא לשבור את קיומם של המחבלים בדרום לבנון ובאזור החוף באמצעות מהלך צבאי לאורך החוף בין ראס בידה לביירות; המטרה המשנית היא לחבור לנוצרים שבאזור ג'וניה ולכונן ממשל נוח לישראל בלבנון.[114] כלומר, בשלב זה לא נגעה המטרה באינטרסים של סוריה בלבנון ובנוכחות כוחותיה בה.

אולם מצב זה השתנה בעקבות הצבתן של סוללות טילים סוריות בבקעת הלבנון באפריל 1981. לנוכח חשש שהצבתן שם תפגע בחופש הטיסה של חיל האוויר בלבנון - למטרות השגת מודיעין ופגיעה במחבלים - נראה חיוני לסלקן. בעקבות ההתפתחויות האלה בצה"ל הוכרזה כוננות 'אוויר פסגות'. באותה תקופה במטה הכללי הניחו כי לא יהיה מנוס ממבצע צבאי בלבנון, אך הייתה מחלוקת בנוגע ליעד המבצע - הסורים? המחבלים? או אלה וגם אלה? האפשרויות הללו עלו לדיון במשחק מלחמה 'אוויר פסגות' שנערך במאי 1981. הרמטכ"ל סיכם את הדיון בקביעה כי המטרה העיקרית שיש להשיג בלבנון היא החופש לפעול נגד המחבלים: למנוע מהם לפעול נגד ישראל, להיות גורם פוליטי וצבאי בלבנון וגורם משפיע במאבק על ארץ ישראל; ההנחה הייתה כי החלשת ההנהגה המדינית הפלסטינית, הנמצאת בלבנון, תקל על ישראל להשיג את מטרותיה במאבק מול הפלסטינים על הארץ. למשל היא תקטין את התנגדות האוכלוסייה הפלסטינית בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה ליישם את תוכנית האוטונומיה שאותה ביקשה

112 לשכת שר הביטחון, **דיון מטה – המדיניות בלבנון**, 12 באוקטובר 1979.

113 לשכת שר הביטחון, **המדיניות בלבנון**, 22 באוגוסט 1979.

114 קטע מסיכום מטה שר, 7 בספטמבר 1979.

ממשלת ישראל להחיל עליהם. מטרה משנית היא להפחית את הלחץ מעל הנוצרים, בלי שצה"ל יילחם עבורם. אשר לסורים, אם אין כוונה להגיע למלחמה עימם, אין לחשוב במושגים של הוצאתם מלבנון.[115] על הרקע הזה בצה"ל גובשו שלוש תוכניות מבצעיות לפעולה בלבנון: 'דובון', 'דב צפוני' ו'ארזים'. שתי הראשונות היו תוכניות מצומצמות.

תוכנית 'ארזים' הייתה תוכנית רחבת היקף. אג"ם־מבצעים הגדיר את מטרות המבצע כך: השמדת מערך טילי קרקע־אוויר בבקעת הלבנון, כיבוש לבנון עד לקו זחלה-שתורא-ביירות והשמדת מחבלים במרחב כדי ליצור 'מצב חדש' באזור. לביצועה הוקצו 96 שעות. פיקוד הצפון הכין שתי חלופות לתוכנית 'ארזים' שהיו שונות זו מזו בדירוג המהלכים. תוכנית 'ארזים ב'' נועדה להשתלט במהירות על השטח, כדי להשמיד את תשתיות המחבלים בתוך זמן קצר, ולהגיע במהירות לפרוורי ביירות. מהירות זו הייתה אמורה להיות מושגת בין היתר על ידי הימנעות מלהתכתש כבר בשלבים הראשונים עם הכוח הסורי הערוך בגב ההר, באזור ג'זין. לעומתה 'ארזים א'' כללה התנגשות בכוח הסורי שם כבר בשלב הראשון. הרמטכ"ל העדיף את תוכנית 'ארזים ב'', בעיקר משום שסבר כי חיוני לדחות את הלחימה בכוחות הסוריים ככל האפשר. לדבריו, ההישג העיקרי של המבצע אמור להיות הנחתת מכה של ממש על המחבלים; התנגשות מוקדמת מדי בסורים עלולה לפגוע באפשרות להשיגו. לנוכח הנחיית הרמטכ"ל עובדה תוכנית 'ארזים ב'', ובסתיו 1981 הייתה לתוכנית־האב למבצע נרחב בלבנון. שמה שונה ל'אורנים'.[116]

קביעת מטרות המבצע מפי שר הביטחון אריאל שרון

ביולי 1981 התחוללה סדרת קרבות בין המחבלים הפלסטינים ובין ישראל. בהסכם הפסקת האש שנחתם בסיומם ב־24 ביולי נקבע כי לא תהיה כל פעילות עוינת מלבנון נגד מטרות בישראל ביבשה, בים ובאוויר ולא תהיה

115 להשקפתו של רפאל איתן, מתחולל מאבק בין היהודים ובין הערבים – הן בתחומי מדינת ישראל והן ביהודה, שומרון ועזה – בשאלה אם הארץ תהיה בשליטה של היהודים, או שהערבים יצליחו להשיג הישגים מדיניים, כגון מדינה פלסטינית בחלק ממנה. כך, למשל, תוכנית האוטונומיה נועדה, בין היתר, למנוע הקמת ישות מדינית פלסטינית. ככל שממסמד המחבלים בלבנון חזק יותר גדלה השפעתו על התנגדות ערביי יהודה, שומרון ועזה לכינון האוטונומיה.

116 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 115–117.

פעילות כזאת מישראל נגד מטרות בלבנון.[117] כל אחד מהצדדים פירש את ההסכם בהתאם לאינטרסים שלו: המחבלים טענו שהוא מונע פיגועים שלהם מתחום לבנון רק לתחום ישראל, ואילו ישראל גרסה שהוא מונע כל פעילות של מחבלים נגד יעדים ישראליים ויהודיים ברחבי תבל - שכן פעילות זו יזומה בלבנון. במהלך החודשים הבאים היו פיגועים מצד מחבלים, רובם במטרות ישראליות בחו"ל, ובעקבות כל אחת מהן נראה היה שצה"ל עומד לפתוח במערכה בלבנון. באוגוסט 1982 מינה ראש הממשלה מנחם בגין את אריאל שרון לשר הביטחון. ב־30 באוקטובר 1981 הציג צה"ל את תוכניות הפעולה שלו בלבנון לשר החדש.

לפי הצגה זו, בשלב הראשון ישאף צה"ל לטפל במחבלים, להשמיד את תשתיותיהם ולהימנע מלחימה בסורים. הוא ישאף להגיע, בשלב הראשון לפחות, לטווח שימנע ירי לעבר יישובים בישראל. המבצע ייבנה נדבכים־נדבכים, באופן שבכל מצב שיופסק - יהיו לצה"ל הישגים. לחימה בכוח הסורי בלבנון, כניסה לביירות וחבירה לנוצרים יבוצעו רק על פי החלטה נוספת של הממשלה. אשר לתקיפת טילי קרקע־אוויר - ייתכן שתבוצע לפני המבצע וייתכן שבמהלכו; עיתויה ייקבע עניינית לקראת הביצוע.

על בסיס הנחות היסוד הללו, הוגדרה כוונת המבצע כלהלן:

> **להשמיד מחבלים ותשתית עד קו האוָלי ומובלעת צור עד "ש" ועוד 48 שעות; להיות בכוננות לכבוש את לבנון עד קו בֵּירות-רַיָק ולהשמיד מחבלים במרחב; לחבור לנוצרים עד "ש" ועוד 96 שעות - [כל זאת?] על־מנת ליצור מצב חדש בלבנון. להיות בכוננות למגננה ברמת־הגולן ובפיקודים האחרים.**

בסיכומו לקד"ם (קבוצת דיון מבצעי) זה קבע שר הביטחון שרון את המטרות שיש, לדעתו, להשיג ואפשר להשיג באמצעות מבצע צבאי בלבנון. על המטרות הללו חזר גם בקד"מים שנערכו באמצע דצמבר, בכוננות ימעות חנוכהי שהוכרזה עם החלת החוק הישראלי על רמת הגולן, כדי לקדם אפשרות של מעשי איבה בגבול הצפון:

1. המטרה העיקרית: חיסול פיזי של המחבלים - הן הזרוע המדינית והן הזרוע הצבאית שלהם;
2. נסיגת הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון ומהאזור שבין ביירות לזחלה;

117 על הקרבות ראו: שם, עמ' 68–76.

3. הקמת ממשלה ריבונית בלבנון, שתהיה חלק מן העולם החופשי ותחתום על חוזה שלום עם ישראל, או לפחות תחיה עימה בשלום;
4. הפסקה מוחלטת של הפגזת יישובים בישראל מתחום לבנון.[118]

במטרות שהציג צה"ל לא נכלל כל אזכור הנוגע לסוריה, אך שר הביטחון קבע כאחת מארבע המטרות שיהיה צורך להשיג במבצע את הסגת הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון ומהאזור שבין ביירות לזחלה. הדבר יסייע להשיג שתיים משלוש המטרות האחרות: הסגתם מן האזור שבין ביירות לזחלה חשובה לכינון ממשלה ריבונית בלבנון שתחיה בשלום עם ישראל, שכן כל עוד נוכחים כוחות סוריים באזור זה יכולה סוריה לסכל את השגתה של מטרה זו. הסגת הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון חשובה להפסקה המוחלטת של הפגזת יישובים בישראל מתחום לבנון, שכן כל עוד נמצאים כוחות סוריים בטווח פגיעה ביישובים בישראל - יכולים המחבלים לירות מן השטח שבשליטתם ולחסות בצל הגנתם. אומנם רצוי להסיג את הכוחות הסוריים מלבנון לחלוטין, וייתכן שאפשר יהיה לעשות זאת במקרה של התנגשות כללית, אך בתנאים הנוכחיים די להסיגם מן האזורים שצוינו.

ב־4 במאי 1982 - חודש לפני שהחל מבצע 'שלום הגליל' - חילק שר הביטחון את ארבע המטרות לשתי קבוצות: כאלה שלמען השגת כל אחת מהן תצא ישראל למבצע צבאי, וכאלה שלמען השגתן לא תצא למבצע, אך כאשר צה"ל יֵצא למבצע כדי להשיג את המטרות מן הקבוצה הראשונה - יהיה עליו להשיג גם אותן. שרון הבהיר כי ישראל לא תצא למבצע כדי להסיג את הסורים מלבנון, ולא - כדי לכונן בה ממשל נוח לה. לעומת זאת היא תצא למבצע אם יימשכו מעשי הטרור או אם יתחדשו ההפגזות על יישובי הצפון.

ההנחה הייתה שיציאה למבצע כדי להסיג כוחות סוריים או כדי להחליף את הממשל בלבנון לא תתקבל בארץ ובעולם כפעולה מוצדקת; בעוד יציאה למבצע כדי להפסיק את הירי על יישובים בישראל או כדי לפגוע במחבלים, תתקבל בהבנה. נראה שמכאן נבעה ההבחנה בין שני סוגי המטרות. עם זאת, הבהיר שר הביטחון מפורשות שכאשר יֵצא צה"ל למבצע, יהיה עליו

118 מפ"ע, **קד"ם שהב"ט "אורנים" שהתקיים בחמ"ל מבצעים בתאריך 30 אוקטובר 81**; מפ"ע, **קד"ם שהב"ט "אורנים" שנערך בחמ"ל פיקוד צפון בתאריך 15 דצמבר 1981;** מה"ד- היסטוריה, **אישור תוכניות באוגדה 36 בנוכחות שר הביטחון, נערך באוגדה בתאריך 15.12.81 בשעה 14:20.**

להשיג את כל ארבע המטרות מכמה סיבות: ניסיון העבר מלמד שבעקבות כל מבצע צבאי נחלש מעמדה המדיני של ישראל בעולם, ולכן לא תוכל להרשות לעצמה לצאת פעם אחר פעם לפעולות רחבות היקף בלבנון; לפיכך כאשר תצא למבצע - יהיה עליה להשיג באמצעותו את כל ההישגים הנדרשים. זאת ועוד, הגורמים השונים בלבנון שזורים זה בזה, ואי אפשר לנתקם זה מזה. גם אם המבצע נועד לפגוע במחבלים ותו לא, הרי בשל הימצאותם בשטח שבחסות הסורים, אי אפשר לפעול נגד המחבלים בלבד. כל פעולה נגדם תביא את ישראל גם לפעולה נגד הסורים, הוסיף שרון. אם הסורים לא יבינו בעצמם שעליהם להסיג את כוחותיהם משטח זה, לא יהיה מנוס מלהילחם בהם.[119]

הדילמות בתכנון המבצעי באשר ללחימה בכוחות הסוריים

בתקופה שעד היציאה למבצע דנה צמרת צה"ל בכמה סוגיות הנוגעות ללחימה בכוחות הסוריים בלבנון: האם להילחם תחילה במחבלים או בסורים? מאיזה כיוון לתקוף את הכוח הסורי בבקעת הלבנון? מתי לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר הסורי?

רוב המתדיינים הסכימו שכאשר יֵצא לפועל מבצע צבאי בלבנון, הוא יכוון נגד המחבלים. עם זאת אי אפשר היה להתעלם מנוכחותם של הכוחות הסוריים בלבנון. בהקשר זה עלתה השאלה האם אפשר להשיג את המטרות המוגדרות של המבצע בלי להילחם בסורים; לשאלה הזאת היו שתי שאלות משנה: האם יש להימנע מלחימה בסורים? האם אפשר להימנע מכך?

הרמטכ"ל שאף כאמור להימנע מהתנגשות בכוחות הסוריים, או לדחותה ככל האפשר, בהנחה שהתנגשות זו עלולה להוביל להפסקת המבצע לפני שיושגו המטרות שאותן ראה כעיקריות - אלו הקשורות ללחימה במחבלים.

שר הביטחון אמר אף הוא שיש להשתדל להימנע מלהתכתש עם הכוחות הסוריים, אך העריך כי יהיה קשה, ואולי אף בלתי אפשרי, להימנע מכך. הוא סבר כי כדי להשיג את המטרות שציין - חיסול המחבלים, יצירת רצף טריטוריאלי עם הנוצרים והסגה חלקית של הכוחות הסוריים - די לפעול בגזרה המערבית ולהימנע מלהתכתש עם הכוחות הסוריים בבקעת הלבנון. אולם נראה שהוצאת יישובי הצפון מטווח הפגיעה של המחבלים תחייב

119 מפ"ע, **שיחת מפקדים עם שהב"ט שנערכה בפיקוד צפון בתאריך 4 במאי 1982**.

לחימה בסורים, בשל הימצאותם של המחבלים בשטח שבחסות סוריה בבקעת הלבנון - בתוך הטווח האמור. יש להבהיר לסוריה כי אין בכוונת ישראל להתכתש עימה, אין בכוונתה לתקוף את סוריה, והיא אף מוכנה שכוחות סוריים יישארו בלבנון - מקו אגם קרעון וצפונה. המצב הרצוי הוא שצה"ל יצליח ליצור את הרצף הטריטוריאלי עם הנוצרים, לחסל את המחבלים לחלוטין ולהביא, כתוצאה מתנועת כוחות בלבד, ללא התנגשות צבאית, לנסיגת הכוחות הסוריים אל מצפון לאגם קרעון. אולם, הוסיף שר הביטחון, נראה לו שהסורים לא ייאותו להסיג את כוחותיהם מדרום בקעת הלבנון ומכביש ביירות-דמשק. כדי להסיגם משם לא יהיה מנוס מלהילחם בהם. כלומר, לדעתו של שרון, יש למצות כל סיכוי להשיג את מטרות המבצע בלי להתכתש עם הכוחות הללו, אך נראה לו שההתנגשות עימם בלתי נמנעת.[120]

המפקדים שהביעו את דעותיהם בדיונים בתקופה הזאת היו תמימי דעים שאי אפשר להימנע מהתכתשות זו. היו שביססו את דעתם זו על חוסר האפשרות להשיג את הרחקת הארטילריה של המחבלים מטווח הפגיעה ביישובי הצפון בלי להסיג את המחבלים מן השטח שבחסות סוריה; היו שטענו שכדי להשיג את המטרות יהיה צורך לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר, ובעקבות זאת ירגישו עצמם הסורים מחויבים להילחם; היו שגרסו כי מהלכים שונים של צה"ל, כגון תנועה בבקעת הלבנון, עלייה לרמת ג'זין, תקיפת טילי קרקע־אוויר או התקרבות לביירות, שגם בה כוחות סוריים, ייצרו אצל הסורים מחויבות להילחם. אחת מהנחות היסוד של תוכנית 'אורנים' הייתה כי בעקבות המהלכים האלה, ובהם גם מעבר כוחות צה"ל אל מצפון לאוולי, תעריך סוריה שבכוונת צה"ל לחסל את מאחזה בלבנון, ומשום כך תצטרף למערכה. הדעה הכללית הייתה: "להגיד שאתה נכנס ללבנון ולא נוגע בסורים זו א - אשליה טכנית, ב - אם תצליח בזה לא ביצעת את המשימה, אפילו לא הִרְחַקְתָּ תותחים".

לנוכח ההערכה כי אין מנוס מלחימה בסוריה, עלתה השאלה כיצד מוטב לפעול - האם להילחם תחילה במחבלים או דווקא בסורים? היו שגרסו כי אם אכן אין מנוס מלחימה בכוחות הסוריים, יש להילחם בהם תחילה

120 מפ"ע, **אישור תוכניות באוגדה 36,** 15 בדצמבר 1981. בדיונים עם צמרת צה"ל לאורך כל התקופה חזר השר שרון על העמדה שלפיה יש לעשות כל מאמץ להימנע מלחימה בכוחות הסוריים, אולם הוא סבור שלא יהיה מנוס מכך. ראו למשל: מפ"ע, **שיחת מפקדים עם שהב"ט שנערכה בפיקוד צפון בתאריך 4 במאי 1982**.

שכן הם האויב החזק, ולאחר שיחדלו מלהוות גורם משמעותי, יהיה קל יותר לטפל בחיסול המחבלים ולחבור לנוצרים. היו אף שהרחיקו לכת: מפקד אוגדה 91, תא"ל יצחק מרדכי, טען כי מאחר שהסורים הם הגורם הדומיננטי בלבנון, ועל פיהם יישק דבר בארץ הארזים, הם צריכים להיות לא רק האויב שנגדו יש לפעול תחילה, אלא אף האויב העיקרי. מפקד הגיס, אלוף משה בר־כוכבא, טען שמכיוון שסוריה היא האויב המסוכן יותר, יש להתכונן ללחימה בו, הן בסוריה והן בלבנון.

מול הגישה הזאת היו שהדגישו כי לחימה בסוריה תיתקל בהתנגדות עזה בעולם בכלל ובדעת הקהל בארץ בפרט; והיו אף שהעריכו כי ממשלת ישראל לא תאשר יציאה למבצע צבאי, אם תדע שהוא כרוך בהתנגשות בכוחות סוריים. לפיכך העדיפו ללחום תחילה במחבלים. שיקול נוסף שתמך בכך היה הסכנה שהלחימה בסוריה תביא להפסקת המבצע בשל התערבות המעצמות לפני שיושגו היעדים העיקריים - המכוונים כלפי המחבלים.[121]

שר הביטחון לא נמנה עם הסבורים כי הסורים הם האויב העיקרי בלבנון. גישתו זו נבעה, כפי שאמר, מראייתו זה שנים רבות באשר להישגים שאפשר להשיג על ידי הפעלת כוח צבאי מול כל אחת ממדינות האויב: סוריה, מצרים וירדן. לפי ראייה זו, הנחתת מהלומה צבאית על סוריה עשויה להקנות לכל היותר הישג חלקי. אפשר ללמוד זאת ממלחמות העבר, שגם כאשר איבדה סוריה מערכות נשק וכלי נשק רבים, היא חזרה והצטיידה במהירות. כל עוד יש לברית המועצות דריסת רגל בסוריה, לא ניתן יהיה להכריעה, וסוריה לא תסכים לחתום על הסכם שלום עם ישראל ולא לוותר ויתור כלשהו. במצרים, גרס שרון (לפני חתימת חוזה השלום עימה), יכולה הייתה הנחתת מהלומה צבאית להקנות תנאי שלום טובים יותר. המקום שבו אפשר להשיג הישג של ממש ממלחמה הוא ירדן: רק שם אפשר לתת ביטוי פוליטי לפלסטינים. שרון ציין כי בדיונים שהתקיימו בסתיו 1970 בנוגע לשאלה האם להיענות לפנייתה של ארצות הברית לסייע לירדן נגד סוריה הוא היה בדעת מיעוט - שאין להיענות לכך. כבר אז סבר כי עדיפה הקמת מדינה פלסטינית פרו־סובייטית בעבר הירדן המזרחי על פני סכנת התקדרותה של הענה הפלסטינית בשמי ישראל עצמה לאורך זמן. מן

121 [לא מצוין כותב המסמך, כנראה אג"ם־מבצעים], **סיכום תמציתי מתוך קד"ם הרמטכ"ל למשחק מלחמה "שושנים" מיום 21 במארס 1982**; מפ"ע, **קד"ם הרמטכ"ל "מעשה אבות" שנערך בחמ"ל אג"ם־מבצעים ב־5 באפריל 1982**; מפ"ע, **שיחת מפקדים עם שהב"ט שנערכה בפיקוד צפון בתאריך 4 במאי 1982**.

הניתוח הזה הסיק שר הביטחון שיש להימנע, ככל האפשר, מלהסתבך במלחמה כללית נגד סוריה, ויש לעשות כל מאמץ כדי להימנע מהתכתשות עם הכוחות הסוריים בלבנון, אף שהסיכויים לכך נמוכים מאוד.[122]

הרמטכ"ל סבר כי הכלל שלפיו תחילה יש להכות את האויב החזק אינו תופס לגבי תוכנית 'אורנים' משום שהבעיה העיקרית שיש לפתור בלבנון היא בעיית המחבלים. הבעיה הפלסטינית היא מורכבת, כוללת ונמשכת זמן רב. היא החלה לפני מאה שנים, "והיא תיגמר, אינשאללה, בעוד מאה שנה", אמר רב־אלוף איתן. היא קיימת בכל מקום שישנם פלסטינים בו, ובכלל זה בישראל עצמה. בטווח הזמן הקרוב הבעיה העיקרית בתחום המאבק בפלסטינים היא בלבנון; ייתכן שבעוד זמן־מה היא תתרכז במקום אחר, אולי בשטחים שבשליטת ישראל או ביישובים ערביים בישראל עצמה, אולם עתה היא מתרכזת בלבנון. לנוכח ראייה זו יש לשאוף להימנע מלחימה בכוחות סוריים, או לדחותה ככל האפשר, כדי למנוע את הפסקת המבצע לפני שתושג במלואה המטרה המכוונת כלפי המחבלים.[123] לפיכך שינה הרמטכ"ל באמצע מאי 1982 את התוכנית, וביטל מהלכים שהפעלתם עלולה לשמש "עילה לסורים לירות קצת יותר מוקדם." התוכנית שגובשה ענתה, לדעתו ולדעת אלוף פיקוד הצפון, על המגמות האלה: עשיית מהלכים כלפי המחבלים תוך הימנעות מלחימה בסוריה, מחד גיסא, והכנות ללחימה בהם, אם הדבר יידרש, מאידך גיסא.[124]

למקרה שיהיה צורך ללחום בכוח הסורי שבבקעת הלבנון, נידונה השאלה מהיכן עדיף לתקוף אותו. תוכנית 'אורנים' נבנתה על התקפה מדרום. בשלב הראשון הייתה אמורה אוגדה 252 להתקדם בפתחלנד עד לטווח שלא יחייב את סוריה להתערב בלחימה - אם לא התכוונה לכך מלכתחילה. במקרה שיהיה צורך להילחם בכוח הסורי בבקעת הלבנון - אם משום שהתערב בלחימה ואם מסיבה אחרת - הייתה אמורה להצטרף אל אוגדה 252 אוגדה נוספת, ושתיהן יחד היו אמורות, תחת פיקוד גיס או בכפיפות ישירה לפיקוד, ללחום בכוחות האלה. בנובמבר 1981 נוסף מהלך לתוכנית 'אורנים' - מהלך של כוח שהיה אמור לנוע בציר הר הלבנון

122 שם.

123 **סיכום משחק מלחמה "שושנים"**; לשכת הרמטכ"ל, **סיכום לשכת הרמטכ"ל לאישור התוכניות,** 16 בדצמבר 1981.

124 מפ"ע, **אישור תוכנית "אורנים" שנערך בפיקוד צפון בתאריך 11 במאי 1982.**

שבמרכז הזירה ולהתייצב בדהר אל־ביידר שעל ציר ביירות-דמשק. משם היו כמה אפשרויות להפעלתו בהמשך. אחת מהן הייתה להתקיף את הכוח הסורי בבקעת הלבנון מכביש ביירות-דמשק. אלוף בר־כוכבא הציע לבחון אפשרות שבמקרה שעיכוב הלחימה בבקעת הלבנון יאפשר לסורים לעבות את מערכם שם, לא יתקפו כוחות צה"ל מדרום - שהוא הכיוון שמולו ערוך המערך הסורי, אלא ממערב - מצפון לאגם קרעון. הרמטכ"ל הטיל ספק ביכולתם של הטנקים לרדת לבקעת הלבנון בציר המפותל (ציר בתר א־שוף-ג'וב ג'ינין), וחשש שפריסת שרשרת של טנק עלולה לעכב את כל הטור שעות רבות. עם זאת הוא לא שלל את האפשרות הזאת לחלוטין, וגרס שיהיה די והותר זמן להחליט כיצד לנהוג. למשל, אמר, ייתכן שחיל האוויר יכתוש את הכוח הסורי בבקעת הלבנון לפני תחילת המתקפה הקרקעית, ובכך יחסוך את הצורך בהבקעה, ואפשר יהיה להתקדם מדרום ללא התכתשות קשה.[125]

אשר לתקיפת מערך טילי הקרקע־אוויר: מרגע שהקימה סוריה, באביב 1981, את המערך באזור זחלה, שאפה ישראל לחסלו. כאמור, המאמצים להביא לפינויו באמצעים דיפלומטיים לא עלו יפה. כאשר גובשה תוכנית 'אורנים', דנו בקשרי הגומלין בינה ובין התוכנית לתקוף את טילי הקרקע־אוויר - תוכנית 'חפרפרת' או 'ערצב 19'. היה ברור שנקל יהיה להוציא לפועל חלק מן המהלכים הקרקעיים אם חיל האוויר יסייע לכוחות הקרקע. לסיוע הזה היה צורך בשמיים נקיים מטילי קרקע־אוויר; כלומר, מבחינה מבצעית המצב הטוב ביותר היה חיסול מערך טילי הקרקע־אוויר כבר בתחילת המבצע היבשתי, או אפילו לפני תחילתו. מול השיקול הזה עמדה ההערכה שתקיפת המערך תחייב את הסורים להתערב בלחימה, והאינטרס הוא כאמור למנוע את ההתערבות הזאת או לדחותה ככל האפשר. לפיכך נקבע שעיתוי תקיפתו ייקבע ענייניית - סמוך לתחילת המבצע או במהלכו, וההחלטה בעניין זה תותנה בין היתר בהחלטה אם להילחם בסוריה.[126]

125 **סיכום משחק מלחמה "שושנים"**; מפ"ע, **אישור תוכניות הרמטכ"ל "אורנים" שנערך בחמ"ל פיקוד צפון בתאריך 6 אפריל 1982**; מפ"ע, **דיון אלופים בתוכנית הפעולה בלבנון, 13 במאי 1982.**

126 **סיכום משחק מלחמה "שושנים"**.

הרתיעה מלחימה בכוחות הסוריים ערב מלחמת שלום הגליל

מהצגת התוכנית לשר הביטחון ועד לפרוץ מלחמת שלום הגליל עמד צה"ל, לנוכח פיגועי מחבלים, כמה פעמים לפני יציאה למבצע. הדבר נדחה שוב ושוב לנוכח התנגדותם של כמה גורמים.[127] צמרת צה"ל וכן ראש הממשלה מנחם בגין ושר הביטחון אריאל שרון לא חששו מלהילחם בכוחות הסוריים בלבנון, אך בקרב שני גורמים ניכרה התנגדות לכך שישראל תצא למבצע צבאי נרחב בלבנון: הממשל האמריקני התנגד לכך מטעמים מדיניים, ואילו בישראל פנימה ניכרה התנגדות, ואף אימה, מפני התנגשות בכוחות הללו. לפיכך על ראש הממשלה ועל שר הביטחון היה ליצור תנאים שיאפשרו את הוצאת המבצע לפועל מבחינת הגורמים הללו. היה עליהם להגיע להסכמה עם ארצות הברית אלו מעשים של המחבלים ייחשבו מבחינתה כעילה ליציאה למבצע ולהחליש את האימה בקרב שרי ממשלת ישראל ובציבור בארץ מפני התנגשות בסורים. כך למשל ב־10 בדצמבר 1981 הוצגה תוכנית 'אורנים' לממשלה. שר הביטחון והרמטכ"ל הסבירו את מטרות המבצע ואת מהלכיו המתוכננים. בין היתר, ציין השר שרון את המטרה להסיג את הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון ומאזור ביירות, הסביר את תכליות הסגתם משני האזורים וציין כי הכוונה היא להשיג מטרה זו בעיקר באמצעות תנועה ופחות באמצעות לחימה. רא"ל איתן הבהיר שהתוכנית בנויה בשאיפה שלא ליצור מגע עם הסורים, ואם ייווצר מגע - יהיה זה בשלב מאוחר ככל האפשר. לכן למשל אין כוונה שכוחות צה"ל יתקדמו ישירות לעבר הכוחות הסוריים בבקעת הלבנון ויש להניח שהכוחות הסוריים הראשונים שבהם ייתקלו יהיו אלה הנמצאים מדרום לביירות. ראש הממשלה הציע שהממשלה תסמיך אותו, את ממלא מקומו, את שר הביטחון ואת שר החוץ לקבוע, בהתייעצות עם הרמטכ"ל, האם לצאת למבצע, והכלל המנחה בעניין יהיה "לא נתקוף אלא אם נותקף", ולקבוע את מועד היציאה למבצע. אלא שבקרב השרים נשמעה התנגדות לכך. בגין בחר שלא להעמיד את העניין להצבעה. הוא סבר כי אילו היה מעמיד אותו להצבעה הוא היה זוכה לרוב, אלא שחשב כי נכון שהחלטה כזאת תתקבל פה אחד וקבע כי אם יתעורר צורך יכנס את הממשלה להחליט בעניין.[128]

127 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 94–111.

128 **ישיבת ממשלה**, 10 בדצמבר 1981.

תוכנית 'אורנים' הוצגה שוב לממשלה ב־10 במאי 1982. זה היה במסגרת כוננות 'קלע עץ', שעליה הוחלט בעקבות אירועים רבים: 'זחילה' של כוחות סוריים, שהדרימו ממאחזיהם בעורף הפתחלנד, גילוי מוקשים שהניחו מחבלים בשטח ישראל בחרמון ופיצוץ מטען חבלה שגרם לכמה פצועים באוטובוס בירושלים. בעקבות זאת החליטה ממשלת ישראל לתקוף שלושה יעדים מהאוויר. בהנחה שהמחבלים יגיבו על כך הוחלט שבתגובה על תגובתם תחליט הממשלה להפעיל את תוכנית 'אורנים'.

התוכנית הוצגה לממשלה. שר הביטחון ציין כי מטרת המבצע היא להשמיד את ארגוני המחבלים הנמצאים בשטח שבין גבול ישראל-לבנון ובין ביירות. מטרתו המשנית היא להביא לנסיגה מסוימת של הסורים מאזורים שבהם פרוסים כלי ארטילריה של מחבלים בטווח ירי ליישובי הצפון. הרחקת המחבלים אל מעבר לטווח הפגיעה ביעדים בישראל קשורה גם לסורים משום שבבקעת הלבנון, בשטח שבחסות סוריה, פרוסים ארטילריה וקטיושות של המחבלים. לא ייתכן, אמר שרון, שלאחר סיום המבצע ייפלו פגזים ביישובי הצפון - הדבר יהיה חמור הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. לפיכך הכרחי להרחיקם מן הטווח הזה, אך יש להימנע מלהביאם לתגובה שתתפתח למלחמה כללית.

לשאלה בדבר הסיכוי שהסורים יתערבו בלחימה, השיב השר כי קשה להניח שלא יתערבו, אך חשוב מאוד שהתערבותם תהיה מוגבלת. בנוגע לברית המועצות, הוא סבר שהיא לא תתערב כל עוד מדובר בלבנון. היא הייתה מתערבת לו קיומה של סוריה היה נתון בסכנה, כלומר, לו צה"ל היה מתקדם לעבר דמשק. הרמטכ"ל ציין כי התוכנית מאפשרת לסורים מוצא של כבוד מהעניין. צה"ל אינו תוקף את הכוחות הסוריים בלבנון, וריכוז כוחו של צה"ל ברמת הגולן יאפשר להם להבין שאינם חופשיים לנקוט צעד כלשהו נגד ישראל - לא בלבנון ולא ברמת הגולן. למרות זאת, אמר, ייתכן שהסורים יתערבו.

התוכנית עצמה לא הועמדה להצבעה, אלא רק עניין התגובה המיידית. הממשלה החליטה להגיב בהפצצת חלק מהמטרות שהציג הרמטכ"ל, אך זמן קצר לפני המועד שבו עמדה ההפצצה לצאת לפועל הוחלט לדחותה מחשש שתגובת המחבלים על כך תפגע בהמונים שיעלו ביום המחרת לחגוג את ל"ג בעומר במירון.[129]

129 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 101–103.

שישה ימים לאחר מכן, ב־16 במאי 1982, הוצגה לממשלה תוכנית המבצע בלבנון, ושמה שונה ל'שלום הגליל'. בניגוד לדיון הקודם, שבו הוצגה תוכנית 'אורנים' על מלוא ההישגים שייתכנו באמצעותה, הגבילו עתה שר הביטחון והרמטכ"ל את המבצע, ומטרתו לכבוש שטח בטווח 40 ק"מ מן הגבול - טווח פגיעת קטיושות. את מטרתו הגדיר שר הביטחון במילים "הרחקת המחבלים מטווח אפשרות פגיעה בארטילריה ובנשק רקטי ביישובי גבול הצפון שלנו". עם זאת בעקבות שאלות של השרים לא נשללה האפשרות שהמבצע שהציגו יהיה אך שלב ראשון במבצע רחב יותר.

לשאלות שרים בנוגע לאפשרות התערבותם של הסורים בלחימה הסביר הרמטכ"ל כי בעבר התערבו הסורים, באוויר, כמעט אחת לכל שלוש תקיפות של צה"ל. עתה ייתכן שיתערבו אווירית, אפשר שיסייעו למחבלים בארטילריה, ייתכן שיקדמו כוחות; מכל מקום, צה"ל תכנן את מהלכיו באופן שהניעתם (מוטיבציה) של הסורים להתערב בשלב מוקדם תהיה נמוכה ככל האפשר. לשם כך הוא ביטל מהלכים שהיו טובים מבחינה טקטית, אך היו עלולים להקדים את המגע עם הסורים. התוכנית נבנתה כך שהמגע עם הסורים יהיה מאוחר ככל האפשר. רצוי שלא יהיה כלל עימות, אך אם יהיה - שייידחה ככל האפשר. במפה שהוצגה בישיבה הזאת צוין מהלך של כוחות צה"ל בשטח שבידי הסורים, ובתשובה לתמיהות בנוגע למשמעותו, אמר רב־אלוף איתן כי אם יימשך הירי על יישובי הצפון מן השטח שבידי הסורים בבקעת הלבנון - יהיה צורך לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר ואת הכוחות הסוריים שם. כמו כן ציין כי יש כוחות סוריים גם בג'זין, וגם בעישיֵה יש כיתה סורית.

שר הביטחון היה חד־משמעי בעניין הזה. הוא אמר שקשה להניח כי לא תהיה מעורבות סורית כלשהי. השאלה היא, הוסיף, האם ישראל תצליח להבהיר לסורים כי כוונתה לפעולה מוגבלת, וכי אין פניה לסכן את דמשק. אם תצליח בכך, ייתכן שהסורים יסתפקו בפעילות מוגבלת, אולם אי אפשר לומר שלא יפעלו כלל. בסיכומו אמר שרון כי המגמה היא שלא להסתבך עימם, אך **הדגיש שהוא אומר לממשלה כי לדעתו הסורים יהיו מעורבים בלחימה**. להערכתו, הדבר יקרה משום שצה"ל יטפל בהם מאחר שתותחים ומשגרי רקטות של המחבלים בטווח ירי על יישובי הצפון נמצאים בתחום של המערכים הסוריים. הבעיה היא שאי אפשר יהיה לתקוף רק את סוללות טילי הקרקע־אוויר הסוריים בלבנון, משום שהן חלק ממערך שעיקרו נמצא בסוריה. תקיפת המערך הזה עלולה להצית אש בכל החזית. לפיכך סבר כי מוטב להשמיד את סוללות הארטילריה של המחבלים באזור מוגן־

הטילים (אמ"ט) בפעולה קרקעית ולא בפעולה אווירית. הדבר אפשרי משום שבשטח יימצא צה"ל עם כוחות רבים מאוד, הרבה יותר מהכוחות שנגדו. שרון הצטרף להערכת ראש אמ"ן שלפיה ברית המועצות לא תתערב כאשר צה"ל יפעל בלבנון.

הממשלה לא הצביעה על התוכנית אלא רק על דחיית פירושם של ארגוני המחבלים את הסכם הפסקת האש כאילו אין בו כדי למנוע את "המשך פעילותם הצבאית החוקית של לוחמינו נגד הכיבוש בתוך המולדת הכבושה ודרך החזיתות הערביות האחרות".[130]

כאמור, במהלך החודשים הללו הבליגה ישראל כמה פעמים על פגיעות המחבלים בה ופעלה להשיג הכרה מצד הממשל האמריקני בהגדרת אופי הפיגוע שישמש עילה מוצדקת ליציאה למבצע ולהפיג את החששות בישראל מהתנגשות בכוחות הסוריים. ב־19 במאי 1982 יצא שר הביטחון אריאל שרון לארצות הברית ונפגש, בין היתר, עם מזכיר המדינה אלכסנדר הייג. שרון התרשם כי הייג הבין שישראל לא תוכל להבליג אם תבוצע נגדה פרובוקציה חריפה, וכי במקרה כזה תזכה לגיבוי מצד הממשל האמריקני.[131] נראה היה כי החששות בישראל מהתנגשות בכוחות הסוריים טרם פגו, אולם משהושגה, להבנת שרון, ההבנה עם האמריקנים, ראתה ממשלת ישראל בפיגוע הבא שפגעו המחבלים במטרה ישראלית עילה שתצדיק בעיני הממשל האמריקני את היציאה למבצע והחליטה לצאת אליו.

מרכיב הלחימה בסורים בהחלטת הממשלה לצאת למבצע ובהצגת התוכנית לשר הביטחון (5–6 ביוני 1982)

בליל 3–4 ביוני התנקשו מחבלים פלסטיניים בשגריר ישראל בבריטניה שלמה ארגוב, ובעקבות זאת בבוקר 4 ביוני החליטה ממשלת ישראל, ללא שר הביטחון שבאותה עת ביקר ברומניה, להפציץ מטרות שונות בלבנון, ובהן בביירות. ההנחה הייתה שהמחבלים לא יוכלו לעבור בשתיקה על כך, ובתגובה על תגובותיהם יֵצא צה"ל למבצע רחב היקף.[132]

אחרי שהמחבלים אכן הגיבו בירי התכנסה ממשלת ישראל במוצאי שבת

130 **ישיבת ממשלה**, 16 במאי 1982.

131 **ישיבת ממשלה**; שיף ויערי, **מלחמת שולל**, עמ' 122.

132 **ישיבת הממשלה**, 4 ביוני 1982; מזכירות הממשלה, **החלטה מס' 675 של הממשלה, מישיבתה ביום ו, י"ג בסיוון התשמ"ב (4.6.1982), ההתנקשות בשגריר ישראל בבריטניה.**

5 ביוני 1982 בבית ראש הממשלה. שר הביטחון הציג את תוכנית המבצע וקבע כי מטרתו של מבצע 'שלום הגליל' להרחיק את הארטילריה ואת קני הקטיושות הנמצאים בידי המחבלים מעבר לטווח שממנו הם יכולים לפגוע ביישובי הצפון. המדובר, אמר, במבצע שעומקו כ־40 ק"מ, שכן בידי המחבלים יש כבר קטיושות שטווחן הוא 35 ק"מ.

השר הבהיר כי מטרתו החד־משמעית של המבצע אינה לפגוע בסורים; פגיעה בהם תהיה רק אם הם יתערבו בלחימה. הכוונה היא לעשות את כל המאמצים כדי להבהיר להם שהמבצע אינו מכוון כלפיהם אלא כלפי המחבלים. לנוכח מגמה זו יוכנס לפתחלנד כוח שתפקידו להגיע קרוב לכוחות הסוריים ולאיים עליהם מאגפם כדי להניאם מלהתערב בלחימה. הוא הסביר כי הכוונה היא למנוע, ככל האפשר, מעורבות מסיבית של הסורים במלחמה. לשם כך תופעל גם תוכנית הסברה ופרסום, שתכלול כרוזים שיוטלו על הסורים, הודעות ברדיו ובאמצעות גורמים אחרים. הדבר עלול לגרום לכך שיישובי אצבע הגליל יימצאו יום נוסף תחת הפגזה, שכן בשטח זה פרוסה ארטילריה של המחבלים בתוך עמדות סוריות, אך מוטב ליטול את הסיכון הזה כדי להבהיר לסורים שההתקפה אינה מכוונת כלפיהם, ולהניא אותם מהתערבות כוללת בלחימה. ללא ספק תהיה פעילות סורית, בין היתר של מטוסים, אולם על ישראל להתאמץ כדי שלסורים יהיה מספיק זמן להבין שההתקפה אינה מכוונת נגדם.

דבריו של שרון עוררו תהייה מה מבטיח שיישובי אצבע הגליל יהיו רק יום אחד נוסף תחת הפגזות, שהרי המחבלים יוכלו להמשיך לירות מן השטח שבחסות הסורים הרבה יותר זמן. בתשובה הבהיר השר שאין כל כוונה שהמחבלים יישארו בשטח הזה. אם הדבר יקרה, ממשלת ישראל לא תוכל לספק תשובה - לא בפנים ולא בחוץ - לשאלה כיצד סיימה את המבצע בעוד המחבלים וכלי נשקם נותרו בטווח המאיים על יישוביה. הכוונה היא שלא להתקדם ישירות, מדרום, אל מול הכוחות הסוריים בבקעת הלבנון, אלא ליצור עליהם, בעקבות מהלך בצירים עמוקים יותר, איום גם מהחרמון (מדרום־מזרח) וגם משטח לבנון (ממערב ומצפון). ייתכן שבשל איום זה הם ייסוגו משם, כדי שלא ימצאו עצמם מוקפים. אם ייסוגו - תפחת הסכנה מעורבות מלאה שלהם; אם הם לא ייסוגו - יפעל צה"ל להסגתם.

הרמטכ"ל הבהיר כי לאחרונה קודמו כוחות סוריים קדמיים על ציר הפיתולים ובדרך ערפאת. הוא חזר על כך שאין כוונה להגיע למגע עם הכוחות הסוריים, ולכן נקבע הקו שאליו צריכים כוחות צה"ל להגיע בגזרה

המזרחית, קו שצויר במפה: קו חאצביא-צומת כאוכבא, הנמצא כ־5 ק"מ מאותם כוחות סוריים קדמיים. כמו כן ציין כי יינקטו אמצעים שונים שיבהירו לסורים כי אין כוונה לבוא עימם במגע. לנוכח זאת ייתכן, כאמור, שיישובי הצפון יצטרכו לסבול עוד יממה כדי לדחות ככל האפשר את מועד ההתנגשות עם הסורים, אם יהיה הכרח בכך. בעבר, הבהיר הרמטכ"ל, הייתה תוכנית אחרת, שלפיה הכוחות היו אמורים להגיע בגזרה הזאת לקו קדמי יותר, אולם הוא שונה כדי שלא ייווצר מגע עם הסורים ביום-יומיים הראשונים למבצע. אם תימשך האש על יישובי הצפון מעמדות אלה, אף שכוחות צה"ל יימצאו שם, יפעל צה"ל גם נגדן.

לשאלה כיצד מרחיקים את המחבלים שנמצאים באזור, השיב הרמטכ"ל כי פתרונה של בעיה זו יידרש כעבור 36 שעות כדי שלצה"ל יהיה די זמן לטהר את השטח שבו נמצאים רוב המחבלים - כלומר, בגזרה המערבית - ורק לאחר מכן, אם יהיה צורך בכך, יטפל במחבלים הנמצאים בשטח שבשליטת הסורים. מדבריו אלה של הרמטכ"ל ניתן ללמוד כי הוא דבק בעמדתו, שלפיה המטרה העיקרית היא לפגוע במחבלים, שרובם מרוכזים בגזרה המערבית, וכדי לאפשר זאת הוא דוגל לדחות ככל האפשר את הלחימה בגזרה המזרחית, בשטח שבו נמצאים כוחות סוריים. ייתכן, הוסיף רב־אלוף איתן, כי לאחר שהסורים יראו מה יעשה צה"ל בגזרה המערבית, הם לא יאפשרו למחבלים לירות מן השטח שבשליטתם; עם זאת ייתכן שיאפשרו להם זאת, ואפילו ייתכן שהם עצמם יירו.

שר הביטחון הציג עמדה שונה מזו של הרמטכ"ל בסוגיה זו. הבעיה, אמר שרון, אינה האם הסורים יאפשרו למחבלים לירות, אלא אם הם ייסוגו ויסיגו עימם את המחבלים. מכאן ניתן ללמוד כי הוא סבר שהמבצע חייב להביא למצב שבו לא יהיו רק מחבלים אלא גם כוחות סוריים בטווח ירי מישראל. הבעיה מסובכת, הוסיף שר הביטחון, ולכן הממשלה תצטרך להתכנס פעם או פעמיים ביום כדי להתעדכן בהתפתחויות, לבחון את משמעויותיהן ולקבל החלטות. מן הדברים האלה ניתן להסיק ששרון הניח כי המגמות שאותן עומדת הממשלה לאשר בישיבה זו לא יהיו בהכרח המגמות הסופיות, וכי צפויות התפתחויות שיחייבוה לקבל החלטות נוספות בהמשך.

בסיום הישיבה קיבלה הממשלה את ההחלטה הזו:

מחליטים...:

א. להטיל על צה"ל את המשימה להוציא את כל יישובי הגליל מטווח האש של הטרוריסטים, המרוכזים, הם, מפקדותיהם ובסיסיהם, בלבנון.

ב. שם המבצע: "שלום הגליל".

ג. בעת ביצוע החלטה זו, אין לתקוף את הצבא הסורי, אלא אם הוא יתקוף את כוחותינו.

ד. מדינת ישראל מוסיפה לשאוף לחתימת חוזה שלום עם לבנון העצמאית תוך שמירת שלמותה הטריטוריאלית.

ה. ועדה בהרכב שלהלן תקבע את העיתוי: ראש הממשלה, סגן ראש הממשלה ש ארליך, שר הביטחון, שר הבריאות, שר החוץ ושר הפנים.

ו. לאשר את ההצעה שהוצגה ע"י שר הביטחון והרמטכ"ל.[133]

בבוקר יום המחרת, 6 ביוני 1982, הציגו מפקדי צה"ל את תוכנית המבצע לשר הביטחון. הרמטכ"ל הדגיש בסיכומו כי אין כוונה להתנגש עם הכוחות הסוריים, לפחות לא ב־24 השעות הראשונות, שהן הקריטיות, שכן ככל שהמגע עימם יהיה מאוחר יותר - אפשר יהיה להשיג הישגים רבים יותר ולהתקדם צפונה יותר - אם אכן יאושר להתקדם מעבר לטווח 40 הק"מ שהוגדר לשלב הראשון. לפיכך אין להיכנס בשלב מוקדם לוואדי שבעא, וודאי שאין להטיס אליו כוחות במסוקים; די לחסום אותו בתחילה מעט צפונה מן הכפר שבעא. יש להיזהר מלעבור את קו בִּרעוז-חאצביא ולהימנע מלנקוט פעולות העלולות להתפרש כמאיימות על הכוחות הסוריים שמנגד. ייתכן שמסיבות שונות, בעיקר סיבות מדיניות, ייעצר צה"ל בקו שמצפון לו ייוותרו תותחים שטווח הירי שלהם מגיע ליישובים בישראל. המצב הזה אינו טוב, אך יש לזכור שכדי לפגוע במטרות בישראל יצטרכו המחבלים לקדם את התותחים לטווח 3-4 ק"מ מכוחות צה"ל, ואז יוכלו הכוחות לפגוע בהם.

שר הביטחון אריאל שרון ציין בסיכומו כי הוא חוזר על הדברים שאמר בפגישה שערך חודש קודם לכן עם המפקדים: מדינת ישראל לא הייתה

133 **ישיבת הממשלה**, 5 ביוני 1982.

יוצאת למבצע צבאי בלבנון כדי לכונן שם ממשלה שעימה אפשר יהיה לחתום על חוזה שלום, אף אם הייתה ודאות שהדבר אפשרי; היא גם לא הייתה יוצאת למבצע כזה כדי להוציא את הסורים מלבנון. שרון סבר שממשלת ישראל טעתה טעות חמורה ביותר, בהסכימה ב־1976 לרעיונה של סוריה, שבו תמכה ארצות הברית, לתת לסורים לשלוט על חלקים מלבנון בהנחה שבכך תיפתר בעיית הטרור, שכן יהיה מי שיפקח על פעילות המחבלים. המצב הזה לא התהווה, הסורים אינם מפקחים על המחבלים, ונוכחותם בלבנון אינה נוחה לישראל. למרות זאת לא הייתה ישראל יוצאת למבצע צבאי רק כדי להוציאם מלבנון.

מטרת הפעולה, הוסיף, אינה להחליף את המשטר בלבנון ואינה להוציא את הסורים ממנה. אם כתוצאה מן הפעולה יתפתחו מצבים שיאפשרו זאת, יושגו אלה כתוצרי לוואי וכרווחים נוספים, אך מטרתה של ישראל בצאתה למבצע זה היא לחסל את תשתית המחבלים בטווח שבו הם מסכנים את ישראל. עם זאת אמר השר:

> **אני רוצה לדבר פה גלויות, הרי אנחנו מדברים פה עם אנשים שיילחמו בעוד כמה שעות: אני אינני מאמין, אני אומר זאת בצורה גלויה, אני אינני מאמין שאנחנו נבוא לקו של צידון, שזה הקו של ה־40 קילומטרים, והאש כאן תיפסק. אני לא מאמין שזה יקרה.**

לפיכך על הכוחות להיות בכוננות להמשיך את המבצע מעבר לאותו הקו. שרון חזר על נקודה שהדגיש בכל הפורומים הקודמים: המצב החמור ביותר שיכול להיות הוא שלאחר שהמבצע יסתיים תישאר ארטילריה של מחבלים בשטח שבחסות הסורים בטווח פגיעה ביישובי הצפון, וזו תוכל להמשיך להפגיז את היישובים. בכך תישאר בלתי פתורה הבעיה שכדי לסיימה החליטה ממשלת ישראל לצאת למלחמה, והיא לא תוכל להסביר מצב כזה - לא כלפי פנים ולא כלפי חוץ. לפיכך יש לנקוט צעדים שיביאו את הסורים לכך שיסיגו את הכוחות מטווח הפגיעה במטרות בישראל. הוא ציין כי אינו סבור שהצעדים האלה יועילו, ולכן יש להתכונן לכך שהמבצע לא יסתיים בשלב הראשון, אלא יהיה לו המשך.

המגמה היא לתקוף את הכוחות הסוריים בבקעת הלבנון מאוחר ככל האפשר. ייתכן שיישובי אצבע הגליל יהיו נתונים לירי ולהפגזות 24 שעות נוספות, אך יהיה צורך לעמוד בכך, ואף בביקורת על כך. הכוונה היא להימנע ממלחמה כללית עם סוריה. ריכוז הכוח הגדול ברמת הגולן נועד

למנוע מן הסורים לצאת למלחמה רבתי, אך אין ודאות שימנע זאת. לדעת השר, אם יחליטו הסורים להילחם, המרחב שבו יש להילחם בהם אינו רמת הגולן אלא לבנון. ייתכן שלמחרת בערב יהיה צורך לעסוק במעורבות הסורית ולדון כיצד לנהוג במעורבות סורית חלקית ובמעורבות מלאה. בכל מקרה, יש לתת את הדעת כבר באותו יום לאפשרות לפתוח במבצע נגד סוריה דרך לבנון, והאפשרות הזאת צריכה לבוא לידי ביטוי גם בריכוז הכוחות. ייתכן כי הדבר לא יהיה בידי ישראל וכי הסורים ייזמו מלחמה רבתי, אך ישראל שואפת להימנע מכך. שונים הדברים בנוגע ללחימה בכוחות הסוריים בלבנון. אומנם השאיפה היא לדחותה ככל האפשר, אך נראה לו שהסורים לא יסכימו להסיג את כוחותיהם מהשטח שבתחום הקשת הארטילרית, ו"אז נצטרך לקבל החלטה ממשלתית אחרת, נוספת [להחליט להילחם בסורים]. הרי לא נשאיר אותם כאן [בשטח שבחסות הסורים ובטווח פגיעה בישראל] - את המחבלים - בשום פנים ואופן".[134]

כלומר, בהציגם את תוכנית המבצע לממשלה הדגישו שר הביטחון והרמטכ"ל כי המבצע מכוון נגד המחבלים הפלסטינים וכי יינקטו צעדים להימנע מלהתנגש בכוחות הסוריים בלבנון. עם זאת יכלו טובי השמע, או ההבנה, בין השרים להבין כי השר שרון סבור שהמאמצים הללו לא יועילו, ולכן אין מנוס מהתנגשות זו. בסיכומו למפקדי צה"ל היה מפורש יותר בעניין.

סיכום

מתחילת מעורבותה הפעילה של סוריה בלבנון היו האינטרסים שלה בנוגע ללבנון, השפעתה בה ונוכחות כוחותיה על אדמתה משמעותיים במדיניות ישראל כלפי לבנון. האינטרס העיקרי של ישראל בלבנון היה למנוע ממחבלים פלסטינים - שהנהגתם, מפגעיהם ביעדים ישראליים בארץ ובעולם ומרכזי אימוניהם שכנו בלבנון - לפעול נגדה. ישראל נמנעה מלהגיב באופן שיפגע באינטרסים הסוריים הנוגעים ללבנון כל עוד סברה כי נוכחותם של הכוחות הסוריים בלבנון אינה מאיימת על ביטחונה. יתר על כן, בתקופות מסוימות סברה כי נוכחותם בה תורמת לביטחונה, שכן נראה היה שבכוחם להשליט סדר בתוהו ובוהו הלבנוני, שהיה בו כדי

134 מה"ד־היסטוריה, **'שלום הגליל' – הקלטות בחמ"ל פיקוד צפון, אישור תכניות עם שהב"ט והרמטכ"ל**, נערך בתאריך 6 ביוני 1982, שעה 05:05.

לאיים על ישראל. אולם היא קבעה קווים אדומים לנוכחותם, ואלה כללו, בין השאר, מרכיבים גאוגרפיים, וכשנראה היה שהסורים חרגו מהם פעלה מדינית מול ארצות הברית כדי לבלום אותם. כמו במקרה של המעורבות הסובייטית במצרים בתקופת מלחמת ההתשה פעלה ישראל תוך התחשבות באינטרסים הסוריים, אך כאשר נראה היה שפעילותם או נוכחותם של כוחות סובייטיים באזורים מסוימים במצרים ושל כוחות סוריים באזורים מסוימים בלבנון פוגעים באינטרסים שלה היא ראתה לנכון לפגוע בהם. במקרה המצרי־סובייטי היה מדובר בעימות עם מעצמה, במקרה הלבנוני־סורי - עם מדינה מזרח תיכונית. בשני המקרים לא חששו ההנהגות הביטחוניות־מדיניות של ישראל מלהתעמת עם הגורם שממול.[135]

כך למשל, בתחילה ניסתה ישראל להתמודד עם נוכחותם של כוחות סוריים בלבנון באמצעים דיפלומטיים, תוך עירובה של ארצות הברית. משנראה היה שנוכחות זו מאיימת על חופש פעולתה בלבנון, בין השאר, עם הצבת מערך טילי קרקע־אוויר סורי בלבנון, שקלה לנקוט מהלך צבאי ולהשמידם, אך נמנעה מכך וניסתה להביא להוצאתם משם תוך היעזרות בתיווך האמריקני. משהגיעה הצמרת הביטחונית למסקנה כי יהיה צורך לצאת למהלך צבאי רחב היקף כדי לשים קץ לאיום על יישובי הצפון וכדי לחסל את המחבלים על הנהגתם המדינית והצבאית נבחנה השפעתה של נוכחותם של כוחות סוריים על האפשרות להשיג משימות אלו. מאחר שבגזרה המזרחית נכחו מחבלים בטווח פגיעה בישראל באזור שבו היו כוחות סוריים, נקבע כי יש להביא להסגתם מאותו טווח, ומאחר שנוכחות כוחות אלה באזור ביירות הייתה עלולה לפגוע במטרה להביא, באמצעות מהלך צבאי, להקמת ממשלה לבנונית שתקיים יחסי שלום עם ישראל, נקבע כי יש להסיגם גם משם. היה רצוי שהם ייסוגו בלא שכוחות צה"ל יתנגשו עימם, אולם לפי גישת שר הביטחון אריאל שרון ורוב צמרת צה"ל

135 מעניין להשוות את ההתחשבות של ישראל באינטרסים של מדינה שלישית באשר לפעולותיה אל מול אויב כאשר מדובר באינטרסים המדיניים של המדינה השלישית, שכוחות שלה אינם נוכחים במדינת היעד. פעולה בניגוד לאינטרסים שלה לא תגרור עימות פיזי בין כוחות ישראליים לכוחות של אותה מדינה, אך היא עלולה לפגוע בישראל בשל תלותה באותה מדינה בתחומים שונים, כגון תמיכה מדינית, תמיכה כלכלית והספקת נשק. זה המצב באשר לארצות הברית. במקרים שזו הבהירה לישראל שפעילות מסוימת שלה כלפי גורם ערבי מנוגדת לאינטרסים שלה נמנעה לרוב ישראל לפעול כך, אולם כאשר היה מדובר באינטרס שנראה לה חיוני פעלה ישראל גם בניגוד לאינטרס האמריקני. על כך ראו בספר: שמעון גולן, **שיקולים והחלטות בפיקוד העליון – שיקולים ותהליכים בקבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמות ישראל, 1967–2006**, מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2022.

נראה היה כי הסורים לא יסכימו להסיג את כוחותיהם מאזורים אלה, ולפיכך לא יהיה מנוס מללחום בהם. כך, כאשר אינטרס מובהק של ישראל סתר את השאיפה להתחשב בשיקולי סוריה, היא העדיפה לממשו ולפעול בלא להתחשב באינטרסים של סוריה.

תקציר

מאמר זה הוא המשך למאמרו של המחבר, 'ההתבססות הסורית בלבנון עד מלחמת שלום הגליל ומדיניות ישראל כלפיה'. המחבר בוחן את הדילמות שעמדו לפני מקבלי ההחלטות הישראלים בנוגע לכוחות הסוריים בלבנון במלחמת שלום הגליל ב־1982.
לצד דיוני ממשלה והתלבטויות בקרב הדרג הבכיר בצה"ל הוא מתאר גם את ההיערכות הסורית לצעדים הישראליים. חלקו האחרון של המאמר דן בדרך להפסקת האש, ומסכם את המדיניות האסטרטגית הישראלית לשהיית הכוחות הסוריים בלבנון.

מעורבות סוריה בלבנון כשיקול במדיניות ישראל במלחמת שלום הגליל

שמעון גולן

הרקע

במאמר 'ההתבססות הסורית בלבנון עד מלחמת שלום הגליל ומדיניות ישראל כלפיה'[1] נדונה מדיניות ישראל בהקשר זה בתקופה שעד פרוץ מלחמת שלום הגליל, ומאמר זה הוא המשכו. משניהם אפשר ללמוד על המתחים ועל הדילמות שלפניהם עמדה ההנהגה המדינית־ביטחונית של ישראל עקב מעורבותה של סוריה בלבנון: מהראשון - בתקופת התבססותה בלבנון עד מלחמת שלום הגליל ומזה - במלחמה עצמה. שני המאמרים מתבססים על ספרי 'ש"ג בלבנון', שאותו כתבתי בהיותי ראש התחום לחקר הרמה האסטרטגית במחלקה להיסטוריה בצה"ל, והוא יצא לאור בשנת 2017.[2] שר הביטחון אריאל שרון קבע שהסגת הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון ומהאזור שבין ביירות לזחלה היא אחת מארבע המטרות שעל צה"ל יהיה להשיג כאשר יֵצֵא למבצע צבאי בלבנון. הסגתם מדרום בקעת הלבנון

1 ראו בגיליון זה.

2 שמעון גולן, **ש"ג בלבנון – קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"**, מודן, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, 2017 (להלן: גולן, **ש"ג בלבנון**).

נועדה למנוע הפגזה לעבר יישובים בישראל מדרום לבנון, שכן באזור זה היו כוחות מחבלים בטווח שממנו יכלו להפגיז מטרות בישראל; הסגתם מהאזור שבין ביירות לזחלה נועדה לאפשר להקים ממשלה בלבנון שתחיה בשלום עם ישראל ובמידה מסוימת תחסל את הזרוע המדינית של המחבלים השוכנת בביירות.

בהציגם את תוכנית הפעולה לממשלה במוצאי שבת 5 ביוני 1982 הדגישו שר הביטחון שרון והרמטכ"ל רפאל איתן כי המטרה היא להשתלט על המרחב שבטווח ירי קטיושות למדינת ישראל - 40 ק"מ. הם ציינו כי אין כוונה להתנגש בכוחות הסוריים בלבנון וכי ייעשה כל מאמץ להימנע מכך, אך אפשר היה להבין כי אפשר בהחלט שהמבצע יתרחב מעבר לכך ואף יכלול התנגשות בהם. בסיכום הצגת תוכניותיו של צה"ל לפניו בבוקר יום המחרת הדגיש שר הביטחון כי הוא אינו מאמין שהמבצע יסתיים בטווח 40 הק"מ וציין שאינו מאמין שהסורים יסכימו להסיג את כוחותיהם מטווח זה בלא קרב.

בניגוד לגישה בקרב הציבור ובקרב חלק משרי הממשלה, לא חששו מפקדי צה"ל, שר הביטחון וראש הממשלה מהתנגשות זו. באשר לעיתויה סברו גם שר הביטחון וגם הרמטכ"ל שמוטב שהדבר יהיה מאוחר ככל האפשר, אך היו הבדלים ביניהם: הרמטכ"ל ראה את המטרה העיקרית כחיסול המחבלים הפלסטיניים. לגישתו, יש לאחר ככל האפשר את ההתנגשות עם הכוחות הסוריים מחשש שהתנגשות מוקדמת תגרור הפסקת אש שלא תאפשר להשלים את המשימה של חיסול המחבלים. בשל כך, לשיטתו, מוטב להימנע כליל מהתנגשות זו. שר הביטחון, שסבר שאין מנוס מכך, העדיף אך לאחרה.

איגוף הכוח הסורי בבקעת הלבנון

ב־6 ביוני 1982 בשעה 11:00 פתח צה"ל במבצע 'שלום הגליל'. כארבע שעות לאחר מכן קיבל שר הביטחון, שהיה במפקדה הקדמית של פיקוד הצפון בהר כנען, אשר ממנה נוהלה המערכה, חומר מודיעיני שלפיו קיבל גדוד סורי פקודה לירות ברגע שטנקי צה"ל יגיעו לטווח האש שלו. שרון סבר כי כדי למנוע ירי זה צריך להעמיק חדור לתוך השטח שבו אין כוחות אויב, ולהגיע אל הכוחות הסוריים מעורפם. הוא חזר על עמדתו הבסיסית: אין להיתקל בכוחות הסוריים במישרין, אלא ליצור איום עליהם על ידי תנועות ועל ידי איגוף מהיר לאורך ציר החוף ובציר גב ההר באזור ג'זין כלפי

צפון. הרמטכ"ל שלל אף הוא היתקלות חזיתית, ראש בראש, בסורים. שר הביטחון ציין כי סיכם עם ראש הממשלה על מהלך האיגוף כדי להימנע מהתנגשות ישירה בהם; פעולה זו כשלעצמה הייתה צפויה. את האיגוף עמד שר הביטחון להציג לשרים "בצורה זהירה יותר", בלשונו, בישיבת הממשלה באותו ערב בירושלים. אלוף פיקוד הצפון, אלוף אמיר דרורי, ציין כי הכוחות יתקדמו למעשה בשולי ציר גב ההר, בציר התנועה לבסרי, כדי להתחבר לכביש 'האוטוסטרדה'; כלומר לכביש בית א־דין-עין זחלתא ולכביש ביירות-דמשק.[3]

ראש הממשלה מנחם בגין הגיע גם הוא למפקדה, ובשעה 18:40 בחמ"ל נערך דיון בהשתתפותו ובהשתתפות שר הביטחון, הרמטכ"ל ואלוף פיקוד הצפון. דרורי ציין כי מאש ארטילריה סורית בגזרה המזרחית נהרג לוחם צה"ל, ושלושה נפצעו. שרון ראה בכך הוכחה שהסורים היו הראשונים שפתחו באש. הוא הסיק מכך שאם אכן רוצים להימנע מהתקפה ישירה על הכוחות הסוריים, על כוחות צה"ל לחדור לעומק ולאיים על אגפם. הדבר נראה לו עדיף על פני תקיפתם מדרום. הוא חזר וציין שהציג מהלך זה לראש הממשלה קודם לדיון, והדבר התקבל על דעתו, אולם את פעולת השכנוע של השרים לאישור המהלך יצטרך לעשות הוא (שר הביטחון) עצמו, שכן ראש הממשלה בחר להישאר בצפון. בגין אמר כי ימליץ על מהלך זה, אך הממשלה היא שצריכה לקבלו ולאשרו.[4]

שר הביטחון טס לירושלים לישיבת הממשלה שהחלה בשעה 20:00, ובין היתר, הציג לפניה את 'סיכום הדיון המצומצם', שנערך בנוכחותו ובנוכחות ראש הממשלה, הרמטכ"ל וראש אמ"ן, בעניין אפשרויות הטיפול בבעיית הסורים. לדבריו, באותו דיון הועלו שתי אפשרויות: הראשונה - להכיר בעובדה שהסורים מעורבים במלחמה ולתקוף אותם במישרין; השנייה - להתקדם עוד צפונה, ממערב למקומות היערכותם, ולנסות ללחוץ עליהם או להתקרב אליהם מעורפם. ייתכן כי בשל הסיכון שיישארו מוקפים בדרום הבקאע הם יחליטו להסיג את כוחותיהם משם. הוא הדגיש כי המלצת

3 לשכת הרמטכ"ל – מזכירות הפיקוד העליון (מפ"ע), **הערכת מצב "של"ג מתגלגל", שנערך בפיקוד הצפון בתאריך 6 ביוני 1982** (לא צוינה השעה המדויקת של הדיון, להערכתי, בשעות 15:30–16:20, ש"ג).

4 אג"ם־מה"ד־היסטוריה, **נוהל קרב עם ראש הממשלה, השר והרמטכ"ל** (הוקלט בחמ"ל אלוף פיקוד הצפון ב־6 ביוני 1982 בשעה 18:40–19:35); רישום נלווה ב: מחלקת היסטוריה – צוות סיקור פיקוד הצפון, **מחברת אירועים** (להלן: **היסטוריה צפון**).

מפקדי הצבא, שהוא שותף לה, הייתה לנקוט את הדרך השנייה, וציין כי ראש הממשלה סמך את ידיו על המלצה זו וביקש להעבירה לממשלה. שרון השיב בחיוב לשאלה אם פעולת האיגוף, הנובעת מהרצון להימנע מלהתנגש עם הסורים, משנה את התכנון המקורי שהוצג לממשלה בלילה הקודם וכרוכה בהתקדמות אל מעבר לקו 40 הק"מ. העדפת מהלך האיגוף על פני התקפת מצח לא נבעה מדאגה לסורים, אמר שר הביטחון; מגיעה להם מכה קשה, הוסיף, והאיגוף נובע מהרצון שלא להסתבך במלחמה עימם. המגמה הבסיסית היא להשאיר את המערכה לתחומי לבנון.

בדיון שהתפתח לאחר הסקירות חזר שר הביטחון לעניין המחבלים השוהים בשטח שבשליטת הסורים בדרום הבקאע. הוא ציין כי לנוכח התקדמות כוחות צה"ל בגזרה המערבית אין המחבלים יכולים לפגוע עוד ביישובי הגליל המערבי, אך הם עדיין יכולים לפגוע ביישובים בגליל המזרחי ובאצבע הגליל. הם אף עשו זאת ממאחזם בשטח שבשליטת הסורים. שרון הבהיר כי אין כל כוונה להשאירם בשטח זה, שכן ממשלת ישראל לא תוכל להצדיק את מעשיה, לא כלפי פנים ולא כלפי חוץ, אם בתום המבצע ימשיכו ליפול פגזים ביישובי הצפון. הובא בחשבון הסיכון שבמשך 24 שעות ימשיכו היישובים בגזרה המזרחית להיות נתונים תחת ירי, אך אין כוונה להותיר מצב זה על כנו. השטח ינוקה; השאלה היחידה היא כיצד. השיטה שהוא קיווה כי הממשלה תתמוך בה כרוכה בעקיפת הכוחות הסוריים, תוך הימנעות מהתקפה חזיתית עליהם. אם בכל זאת תהיה היתקלות בסורים, מוטב שהדבר יהיה בשלביה הסופיים של המלחמה, לקראת הפסקת האש. עוד ציין השר כי נעשו כמה פעולות שתכליתן להודיע לסורים כי בכוונת ישראל להימנע מלהתנגש בכוחותיהם, אלא אם כן הם ייזמו התנגשות: הממשלה פרסמה הודעה בנדון, היו שידורים ברדיו ובטלוויזיה, וכן נעשתה פנייה עקיפה אליהם באמצעות האמריקנים. לא היה לו כל ספק שהעניין מחוור להם היטב.

בישיבת הממשלה לא התקבלו כל החלטות.[5] לאחר סיומה חזר שר הביטחון למפקדת פיקוד הצפון, ובשעה 23:00 החל דיון בראשותו. בפתח דבריו דיווח על ישיבת הממשלה. בין היתר, סיפר כי הציג לה את הבעיה הסורית ואת המסקנה שהסיקו בהערכת מצב עם אנשי הצבא, ולפיה "עדיף לנסות ולאגוף אותם איגוף עמוק מאשר לתקוף אותם". לדבריו,

5 **ישיבת ממשלה**, 6 ביוני 1982.

קיבלה הממשלה את הרעיון ואישרה אותו. שרון חזר על הנחייתו מדיון אחר הצהריים בפיקוד בעניין תכנון 'תנועה עמוקה' על שני צירים: אחד לאורך החוף עד לפנייה מזרחה בצומת דאמור, ואחד על הרכס שממערב למערכים הסוריים. להנחיה זו, אמר, יש אישור.[6] בסיכום הכתוב של הדיון כתב שליש שר הביטחון: "בתחילת הדיון מסר שר הביטחון למפקדים על החלטת הממשלה מישיבתה ב־6 ביוני, האומרת שצריך להימצא החל ממחר בעורפם של הסורים".[7]

דברי שר הביטחון, שלפיהם הממשלה אישרה את הרעיון, לא היו מדויקים; כאמור, לא התקבלו בישיבת הממשלה כל החלטות. עם זאת השרים גם לא החליטו לשלול את המהלך, וייתכן שאפשר לראות בכך אישור עקיף.

אי־פסילתו של המהלך התאימה לגישתו הבסיסית של שרון. בפורומים שונים - מדיניים וצבאיים - אמר כי יש לעשות כל מאמץ להימנע מלהתנגש בכוחות הסוריים, אך מדבריו לפני מפקדי צה"ל עולה שהוא סבר כי המאמצים הללו לא יועילו: האינטרס העיקרי של ישראל באשר לבקעת הלבנון היה שהמחבלים השוהים בשטח זה שבחסות הכוחות הסוריים יוסגו אל מעבר לטווח 40 הק"מ - טווח הפגיעה בישראל. הוא סבר שהסורים לא יסכימו לכך, ולכן לא יהיה מנוס מלהתנגש עימם. בשלב זה התאים מהלך האיגוף, שיציב איום על הכוחות הסוריים בבקעת הלבנון מעורפם, כחלק מהמאמצים, אליבא דשרון, להשפיע עליהם להסכים להסיג את המחבלים. אם לא ייאותו לכך חרף האיום - והוא העריך כאמור שלא ייאותו - יהיה אפשר להציג קבל עם ועולם שלא היה מנוס מהתנגשות. זאת ועוד, שרון היה מודע לרתיעתם של השרים מהתנגשות זו, לכן הציג לפניהם מצב שלפיו החלופות הן התנגשות מצח או איגוף. בברירה זו ברור שיעדיפו את האיגוף. אחד השרים שם לב לכך שמהלך האיגוף מעמיק את פעולת צה"ל אל מעבר לתחום 40 הק"מ שעל אודותיו חזרו ודיברו שר הביטחון והרמטכ"ל שוב ושוב בישיבת הממשלה שאישרה את היציאה למבצע, ושרון אישר זאת. כלומר פחות מ־12 שעות מתחילת המבצע כבר נפרץ תחום זה. בהמשך אישרה הממשלה שוב ושוב עוד מהלכים שהלכו והרחיבו את היקפו של המבצע.

6 מפ"ע, "של"ג מתגלגל" – הצגת תכניות לשר הביטחון שנערך בפיקוד הצפון בתאריך 6 ביוני 82 – שעה 22:00 (להלן: מפ"ע, **"של"ג מתגלגל"**).

7 שליש שר הביטחון, **הנחיות שר הביטחון ליום לחימה שני – מבצע "של"ג", 6.6.82, 01:00** (להלן: שליש שר הביטחון, הנחיות שר הביטחון ליום לחימה שני).

הכנת ארצות הברית, ממשלת ישראל ודעת הקהל בארץ להתנגשות בסורים

באותו דיון במפקדת פיקוד הצפון התייחס שר הביטחון לתוכנית הפעולה שהציג הרמטכ"ל ולהערות הנוכחים. היו כאלה שהציעו לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר בבקעת הלבנון כבר באותו יום, 7 ביוני. השר ציין כי התנועה צפונה תיעשה בשני מאמצים - מאמץ בציר החוף שיפנה בדאמור מזרחה, ומאמץ של אוגדה 162 בגב ההר. הוא סבר שאסור לתקוף את הטילים ב־7 ביוני בשל תגובתן הצפויה של המעצמות לכך, שכן הן יפרשו תקיפה זו ככוונה של ישראל לעבור ל'מלחמה כוללת'. 7 ביוני אמור להיות "יום שקט", אמר שרון, יום המיועד לפגישה עם השליח האמריקני פיליפ חביב (כדי להעביר באמצעותו הצעה לסורים שיסיגו את המחבלים שבתחום שבחסותם בבקאע אל מעבר לטווח הפגיעה בישראל) ולדיון מדוקדק בממשלה. היום שלאחריו יהיה "יום גבולי, שבו [...] [יהיה מוטל עלינו] לעשות מאמץ עליון ולעצור". המאמץ הזה "בהחלט יכול להיות דבר שיחייב לתקוף את כל מערך הטילים [...], זה יחייב את הריצה של שתי האוגדות [252 ו־90] מדרום לצפון [בבקעת הלבנון], את המשך הפעולה של [אוגדה] 162 כדי להגיע לדהר אל־בידר [...]. יום שלישי [8 ביוני] זה יום מאמץ מקסימלי - טילים וסורים, ומחר לא לנגוע [...] אבל נשתדל מחר [7 ביוני] לגמור את הנושא הזה של החוף, כדי שיהיה לנו מרב הכוחות ליום שלישי".

בסיכום הדיון הורה שר הביטחון לפעול ביום הלחימה השני, 7 ביוני, בשני מאמצים התקפיים עיקריים. המאמץ האחד - "המשך טיהור החוף, חטיבה מול בירות בצומת ה'אוטוסטרדה' של דמור ותנועה פנימה מכיוון חוף הים לכיוון דהר אל־בידר. זה אוגדה 36 בתוספת מה שמתווסף אליה"; המאמץ השני - "אוגדה 162 מהבוקר מעפילה בצירים המרכזיים במגמה להגיע, שוב, אל הדרך שמובילה לדהר אל־בידר".

שרון הִנחה לוודא שאוגדה 162 לא תסתבך בלחימה בסורים מוקדם מדי, כלומר כבר ב־7 ביוני, שכן לחימה זו תדרוש לטפל בטילי הקרקע־אוויר כבר באותו יום, עניין המנוגד למגמה שקבע: ש־7 ביוני יהיה יום שקט וב־8 ביוני יתרחש עיקר המאמץ: "ליום שלישי [8 ביוני] בבוקר צריך להכין התקפה מסיבית על הטילים ובאותו יום יצטרכו לרכז מאמץ, זה יהיה היום אולי הכי ארוך והכי מואץ". באותו יום, 'יום שלישי הארוך', ייעשו שלושה מהלכים: חיסול מערך טילי הקרקע־אוויר; השמדת השריון הסורי בבקאע;

ומאמץ ליצירת קשר עם הנוצרים, "איזה שהוא קשר". שרון המליץ שלא לפעול בביירות, אבל רצה ליצור רצף עד אליה.[8]

מהחלטות אלו עולה בבירור שהוא לא ציפה כי מהלך האיגוף ישפיע על הסורים להסיג את המחבלים מטווח פגיעה בישראל, והיה ברור לו כי על צה"ל יהיה ללחום בהם. בדיון במפקדה כעבור כמה שעות, בבוקר 7 ביוני,

חיילי צש"ף סורים רכובים על משאית במגרת פינוי הכוחות הסוריים מביירות, נושאים את דיוקניהם של מנהיג אש"ף יאסר ערפאת ושל נשיא סוריה חאפז אל־אסד (באדיבות דובר צה"ל). היחס לכוחות הצבא הסוריים בלבנון היווה שיקול מכריע בתהליך קבלת ההחלטות הישראלי במהלך המלחמה.

הדגיש שר הביטחון שני עניינים: האחד - הצורך להאיץ את תנועתה של אוגדה 162 שנעה בציר המרכזי; והאחד - הצורך להכין את דעת הקהל בארץ, את הדרג המדיני ואת הממשל האמריקני להתנגשות בכוחות הסוריים שבבקעת הלבנון על ידי יצירה הדרגתית של תמונת מצב שתשכנעם שלא היה מנוס מכך. הוא הדגיש שיש להתבונן במצב מכמה היבטים: היבט אחד - הרצון להימנע מלהתכתש עימם, והניסיון ליצור אצלם תמונה שלפיה

8 מפ"ע, **של"ג מתגלגל – הצגת תכניות לשר הביטחון שנערך בפיקוד צפון בתאריך 6 ביוני 82 – שעה 22:00**; שליש שר הביטחון, הנחיות שר הביטחון ליום לחימה שני.

אין בכוונת צה"ל להתכתש עימם; היבט שני - יצירת אווירה שתפחית את האימה, גם בהנהגה המדינית וגם בציבור, מפני ההתכתשות. לשם כך יש ליצור תמונה המוכיחה כי אין מנוס מהתכתשות כזו, שהרי באמת אין מנוס מכך. "מוכרחים להוריד את האימה של הציבור מפני הסורים, כי זה הפך לאימה", אמר שרון, "וההודעה של דובר צה"ל [שבאותה עת שמע השר ברדיו] הייתה טובה מאוד בנושא הזה, היא אמרה - 'אין לנו מגע עם הסורים אבל נקטנו בכל האמצעים נגד הסורים'". השר דיבר על "התודעה הכללית [...] גם של הדרג המדיני וגם של הציבור. התחושה היא אמנם 'לא ידוע [...] מה יביא העתיד', אבל התחושה היא שבעצם מצליחים על־ידי משחק זהיר להימנע מהיתקלות עם הסורים". מניסיונו למד, אמר השר, שאסור להפתיע ציבור אנשים, שכן "תמונה מוכרחים ליצור באופן רצוף [...] הדרג המדיני יודע היום שאנחנו עושים כל מאמץ [...] לא מזה [משום] שאנחנו חוששים [מההתכתשות עם הכוחות הסוריים], אלא מזה [משום] שאנחנו לא רוצים להרחיב [את המערכה] [...] כדי לא לעסוק בסורים. אבל מוכרחים לבנות תמונה, כי אנחנו יודעים שמחר [יום שלישי, 8 ביוני] אנחנו כן נטפל בסורים כי אין מנוס".

השאלה ששאל השר הייתה זו:

> **האם ליצור את התמונה של המגע עם הסורים על־ידי ידיעות שהסורים הכניסו כוחות ללבנון, או כבר ליצור את ההיתקלות איתם? האם כדאי כבר עכשיו, בשעות האלה, להיכנס כבר להיתקלות עם הסורים או כדאי שלא נפתיע [...] כי [...] יגידו האמריקאים: 'מה פתאום מה אתם קופצים?' [...] השאלה [היא] איך ליצור את התמונה: על־ידי זה שזזנו כמה קילומטרים או על־ידי זה שנכנסו כוחות?**

לדעתו, "להתכתש הבוקר עם הסורים [...] זו טעות. [...] ממילא יצטרכו את הסורים האלה להשמיד, אנחנו לא יכולים להשאיר אותם פה כי אחרת תיאורטית אפשר להגיד לכל אלה מקריית שמונה וצפונה [...] 'תמשיכו לחיות במקלטים כל הזמן'". השר הדגיש את הצורך בגיבוש תמונה בדעת הקהל בהדרגתיות במשך היום על ידי החדרת המידע "שהסורים לא קיבלו את הצעתנו הנדיבה שלא להשתתף במערכה הזאת והם הזרימו ומזרימים כוחות ללבנון". הוא רצה שתמונה זו תיקלט בתודעתם של הציבור ושל השליח האמריקני פיליפ חביב, שעימו אמורים להיפגש בערב נציגים ישראלים, ובקרב השרים שעמדו להתכנס לישיבה באותו ערב.

שר הביטחון סיכם את הדיון בהורותו על ביצוע שלושה מאמצים ביום הלחימה השני, 7 ביוני: מאמץ אחד יכוון להמשיך במשימת חיסול המחבלים בציר החוף במלוא התנופה, באותן דרכים שסוכמו ביום הקודם; מאמץ שני - התקדמותם של אוגדה 162 ושל כוחות אחרים שיוכלו להתפנות מציר החוף "במאמץ להגיע לכביש בירות-דמשק כדי להוות את האיום על עורף הכוחות הסוריים בבקאע וכדי להשיג את המטרות האחרות [שדובר עליהן] או שנובעות, או שיכולות להיות מושגות מעצם ההגעה לציר בירות-דמשק". מאמץ שלישי - "מאמץ של יצירת דילמות [לסורים]"; למשל, צבירת כוחות במשך היום בגזרת חאצביא שבדרום בקעת הלבנון. הצטברות הכוחות שם תביא את הסורים למצב "שיהיה ברור להם שאין אפשרות שלא להחזיק כאן מאמץ גדול מאוד סורי ולהפנות אותו למקום אחר". הדילמות היכן להציב כוחות וכמה צריכות להעסיק את הסורים ולהטרידם "כל היום".[9]

מכאן ברור שחרף דבריו טרם המלחמה שייעשה כל מאמץ להימנע מלהתנגש בכוחות הסוריים, היה ברור לשר הביטחון שלא יהיה מנוס מכך. לנוכח הגישות בדעת הקהל, בדרג המדיני בישראל ובארצות הברית ראה צורך להכינם כדי שיבינו שאכן לא היה מנוס מהתנגשות זו.

הדיונים בממשלה בעניין הפגיעה בסורים

באותו יום בשעה 17:00 נפגש ראש הממשלה מנחם בגין עם השליח האמריקני פיליפ חביב בירושלים. בפגישה נכחו מצד ישראל, בין היתר, שר החוץ, שר הביטחון וראש אמ"ן. חביב ציין כי הנשיא רונלד רייגן ביקשו לברר עם בגין את מגמותיה של ישראל: לאן כוחות צה"ל נעים? מה הם יעדיה של ישראל? וכיצד בכוונתה להשיגם? שר הביטחון ניצל את הפגישה ליצירת תמונת מצב, שאמורה לשכנע את האמריקנים כי אין מנוס מהתנגשות בסורים. הוא ציין כי חלה התפתחות מסוכנת עימם: הם ניצלו את העובדה שצה"ל נמנע מלהיכנס לשטח שבשליטתם וקידמו למרחב ג'זין כוחות חדשים. במקום שני גדודים שהיו שם קודם לכן, כעת יש בו חטיבה מופחתת. הם גם הניעו כוחות קומנדו דרומה לעבר כוחות צה"ל. כמו כן קידמו הסורים דיוויזיה מופחתת לזחלה, והם מקדמים חטיבה נוספת של טילי קרקע־

9 מפ"ע, **של"ג מתגלגל – הערכת מצב עם שר הביטחון (נערך בפיקוד צפון בתאריך 7 יוני שעה 07:00;** שליש שר הביטחון, **דיון בוקר – הנחיות שר הביטחון, 7.6.82,** 15L09.

אוויר ללבנון. עובדות אלו משנות את המצב, אמר שרון. חשבנו שזה עלול לקרות, הסביר, אולם החלטנו להסתכן ולא לתקוף את הסורים. הוא הוסיף כי הופתע: הסורים עשו את הדבר האחרון שחשב שיעשו - תגברו את כוחותיהם כדי לשמור על השטח. על שאלת חביב אם במקרה שהכול יתנהל כשורה, והדבר לא יהיה כרוך בעימות נרחב עם הסורים, יכבוש צה"ל את השטח שעד קו 40 הק"מ בגזרה המזרחית, התחמקו הישראלים מלענות מפורשות. שרון השיב שאם הסורים ייסוגו, יוכל צה"ל לסיים את המלאכה עד צהרי יום המחרת; אם לא יסתדרו הדברים - תימשך המערכה עוד יומיים-שלושה. ראש הממשלה השיב כי הקבינט הוא שיחליט בעניין.[10]

בישיבת הממשלה, שהחלה ב־7 ביוני בשעה 19:30 ושנמשכה ארבע שעות, הוטרדו כמה שרים מהאופן שבו התפתח נושא ההתנגשות בסורים. בין השאר צוין כי בישיבה שבה הוחלט לצאת למבצע הובן שהכוונה היא להרחיק את המחבלים אל מעבר לתחום הפגיעה בישראל בלי להתכתש עם הכוחות הסוריים. עתה התחושה היא שישראל עלולה להיגרר, בהדרגה, להתנגשות עימם. כעת ברור, נאמר בישיבה, כי הסורים אינם מוותרים על מאחזם בטווח 40 ק"מ מהגבול בבקאע, ויש לאגוף אותם מצפון. בדרך זו מגיעים אל 'התוכנית הגדולה' (כלומר תוכנית 'אורנים'). אם אומנם זה המצב, נטען, הרי הייתה הממשלה צריכה לדעת מראש שכדי להבטיח את שלום הגליל הכרחי לבצע את 'התוכנית הגדולה'. עתה, לנוכח הטיעון שלא ייתכן להשאיר את יישובי אצבע הגליל בטווח פגיעה של האויב, תתקשה הממשלה להתנגד למהלך שיהיה כרוך בהתנגשות בסורים. עם זאת ייתכן שאפשר להשיג את מטרת ההרחקה של המחבלים אל מעבר לטווח זה על ידי הפעלת האמריקנים.

בתגובה על דברים אלה חזר שר הביטחון על עיקרי תפיסתו בסוגיה זו: שני מצבים היו אפשריים והם אפשריים עתה: האחד - מלחמה מאותרת, כלומר מוגבלת בהיקפה מבחינת עוצמת הכוחות המתמודדים ומבחינת גודל השטח שבו תתחולל, בסורים בתחום לבנון, כלומר להשמיד את כוחות המחבלים ואת הכוחות הסוריים באזור שבו מצויים ארטילריה וטילים בטווח פגיעה בישראל; המצב השני - מלחמה כללית בסוריה; כלומר אפשרות שהלחימה תתרחב אל מעבר לתחומי לבנון ותכלול גם את

10 **משרד החוץ – מחלקת הקשר [באנגלית], מפגש בין ראש הממשלה בגין והשגריר פיליפ חביב במשרד ראש הממשלה, 7 יוני 82' שעה 17:00.**

חזית רמת הגולן. מלחמה מאותרת, הסביר, משמעה לחימה מול 350-400 טנקים; מלחמה כללית היא מול 3,000 טנקים. הוא שלל מלחמה כללית בסורים, שכן הסיכוי שישראל תשיג הישג כלשהו בה הוא אפסי. לדבריו, אם הכוונה היא להרחיק את המחבלים אל מעבר לתחום פגיעה בישראל, מלחמה מאותרת בכוחות הסוריים שבבקאע היא ודאית; אם הכוונה להשאירם במקומם, אפשר להימנע ממלחמה זו. לעומת זאת אין שום הכרח להסתבך במלחמה כללית. הסורים יצטרכו להתלבט בשאלה אם כדאי להם להסתבך בה.

הוא ניסח שוב את שתי האפשרויות שראה להמשך המבצע - התקפה חזיתית או איגוף. את האפשרות הראשונה - התקפת מצח על הכוחות הסוריים והמחבלים בבקעת הלבנון כדי להרחיקם אל מעבר לטווח 40 הק"מ - תיאר כמהלך שמשמעו דבקות כפשוטה בהחלטת הממשלה "להרחיק את יישובי הצפון מטווח הפגיעה של המחבלים". אם יוחלט להוציאה לפועל, ייעשה הדבר מבוקר המחרת, 8 ביוני. על השאלה אם הדבר יבוצע בלי לפגוע בטילי הקרקע־אוויר הסוריים, השיב שהדבר תלוי במחיר שתרצה הממשלה לשלם. את האפשרות השנייה הציג כמהלך מתוחכם יותר, שמשמעו העברת הבעיה אל הסורים; במקום שישראל תהיה בבעיה, יהיו הסורים בבעיה. לא הייתה כל כוונה להערים על איש, הבהיר. הוא מעולם לא הסתיר ש'התוכנית הגדולה' טובה בעיניו - טובה יותר מתוכנית זו, אלא שהממשלה החליטה [אחרת]. הוא עצמו ממליץ להמשיך במהלך האיגוף, ולהסמיך אליו מהלך מדיני: להציע לסורים שישראל תהיה מוכנה להסיג את כוחותיה בתנאים מסוימים, אחד מהם הוא נסיגת הכוחות הסוריים שבבקאע אל מצפון לאגם קרעון. קו זה יאפשר להם להגן על מבואות דמשק, ובו בזמן ישחרר את ישראל מאיום הקטיושות. כך תועמד הדילמה בפני הסורים. אם יקבלו את ההצעה - מה טוב; אם לא - תהיה ישראל במצב נוח יותר, הן מדינית והן צבאית: כוחותיה כבר יהיו בעמדה שממנה יוכלו לתקוף את הכוח הסורי מצפון, ומבחינה מדינית תוכל לטעון שהיא הציעה לסורים הצעה שהיה בה כדי למנוע התנגשות צבאית, אך הם דחוה. שרון הציע להעבירה לסוריה ולאפשר לה להתלבט בה יום אחד.

ראש הממשלה הציע לאמץ את הצעתו של שר הביטחון - בשינוי קל. הוא המליץ לנסות להימנע מהתנגשות בסורים, להמשיך במהלך האיגוף ולהגיע למקום שעליו דיבר שר הביטחון (דהר אל־ביידר שעל כביש ביירות-דמשק). כאשר כוחות צה"ל יגיעו לשם, יש לנצל את שהייתו של פיליפ חביב

בארץ ולבקשו למסור לסורים בשם ישראל כי אף שכוחות צה"ל איגפו את כוחותיהם, ישראל אינה מעוניינת ברעתה של סוריה; היא חפצה בדבר אחד בלבד - שהסורים יורו למחבלים לסגת למרחק 18 ק"מ מהמקום שבו הם נמצאים בבקעת הלבנון. **אין היא מבקשת שהכוחות הסוריים עצמם ייסוגו**, שכן צבא סוריה הוא צבא ממושמע; קיימת הפסקת אש בין שתי המדינות, וישראל סומכת על סוריה שצבאה לא יפתח באש. אולם על המחבלים היא אינה יכולה לסמוך, ולכן היא תובעת את הסגתם. אם יוסגו, יסתיים המהלך הצבאי בלא פגיעה בצבא סוריה ובלא השפלתה בשל הצורך להסיג את כוחותיה.

פאתי ביירות - דיון מפקדים בתוכניות המבצעיות. מימין יושבים שר הביטחון, אלוף (במיל') אריאל שרון, וחבר הכנסת, רא"ל (במיל') יצחק רבין. משמאל עומד הרמטכ"ל, רא"ל רפאל איתן, לצדו יושב ראש מחלקת המבצעים, תא"ל אורי שגיא, ומימינו האלוף אברהם (אברשה) תמיר (באדיבות דובר צה"ל). שר הביטחון שרון זיהה בסורים איום מהותי לכוחות צה"ל בלבנון.

מול תיאורו של ראש הממשלה את הכוחות הסוריים הדגיש השר שרון כי במהלך 24 השעות האחרונות הם קידמו כוחות בכמה קילומטרים מעבר לקו שבו היו קודם, וגם הכניסו טילים ללבנון. על כך הגיב ראש הממשלה שכבר הועברה להם התביעה להחזיר את המצב לקדמותו. אם הסורים לא ייענו לפנייה להסיג את המחבלים, יהיו ידיה של ישראל חופשיות לפעול בדרכים אחרות, שכן היא הייתה מוכנה לפשרה מרחיקת לכת, אולם הם דחוה.

בדיון זה העלה שר הביטחון לפני השרים אפשרות תאורטית, שלא העלה קודם לכן: התנגשות כללית עם צבא סוריה גם בסוריה עצמה - נראה שבאותה שעה לא עמדה אפשרות זו על הפרק, והבחין בינה ובין התנגשות מאותרת, רק עם הכוחות הסוריים בלבנון. עתה כבר ציין במפורש שאם הכוונה היא להסיג את המחבלים מטווח פגיעה בישראל אין מנוס מהתנגשות מאותרת, אלא אם כן ייעתרו הסורים להצעת ישראל. כאמור, טרם פרוץ המלחמה ציין שרון כי ייעשה כל מאמץ להימנע מהתנגשות בכוחות הסוריים בלבנון, בדיון זה עלתה אפשרות לכך: לנקוט מהלך מדיני שאפשר כי ימנע זאת. באופן זה תועבר האחריות להתנגשות, אם תתחולל, לסורים. אם ייענו להצעת ישראל - היא תימנע. כאמור, הוא האמין שלא ייענו לה, ולפיכך כאשר תתחולל ההתנגשות יהיה אפשר לומר שישראל עשתה מאמצים להימנע מכך, והאחריות לה תוטל על סוריה.

בסיום הדיון התקבלה החלטה שנוסחה כך: "מחליטים: להמשיך את האיגוף של הכוח הסורי ולהודיע לסורים, באמצעות השגריר פיליפ חביב, כי יפנו את המחבלים בשטח שבשליטתם עד לטווח 40 קילומטרים מגבולנו".[11]

ליל 7–8 ביוני בפיקוד הצפון

ישיבת הממשלה הסתיימה ב־8 ביוני בשעה 01:00, וכעבור שעתיים הגיע שר הביטחון למפקדת פיקוד הצפון והחל דיון בראשותו. הרמטכ"ל הציג לפניו את התוכנית שגובשה להמשך המערכה, אולם כאן אירע אירוע יוצא דופן: השר פסלה מכול וכול. בפתח סיכומו הביע שרון את צערו על כך שנאלץ להיעדר מהמפקדה זמן כה ממושך. הדבר נבע מכך שהיה עליו להשתתף בפגישה עם חביב, בישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת ובישיבת הממשלה, שהחלה בשעה 19:30 ושהסתיימה, כאמור, בשעה 01:00. עקב

11 **ישיבת ממשלה**, 7 ביוני 1982.

היעדרותו הממושכת, במפקדה הושקעה עבודה רבה בכמה עניינים. לדבריו, הם אינם עולים בקנה אחד עם החלטות הממשלה, ולא יהיה מנוס מלשנותם.

לגישת שרון, תקיפת הכוחות הסוריים (שאותה תכנן הרמטכ"ל ל־9 ביוני) מחייבת החלטה ממשלתית נוספת, לעומת זאת לאיגופם תקֵף האישור שהתקבל ביום הקודם. ללא החלטה ממשלתית מפורשת אי אפשר לעשות מבצעים יזומים הכרוכים בתקיפתם. לכן אין לנקוט שני מהלכים שהציג הרמטכ"ל: תקיפת המערך הסורי באזור ג'יזין-ריחן והתקדמות בצירי דאמור-עאליי. את המהלך האחרון אין לעשות מסיבה נוספת: הממשלה אינה מעוניינת לפעול בביירות. בשלב זה יש להמשיך להתקדם בציר של אוגדה 162, לסיים לנקות את רצועת החוף ממחבלים ולהשתלט על צידון.

הרמטכ"ל הוסיף להיאבק ליישום תוכניותיו. בין היתר, טען כי לא רק באזורים שציין השר נמצאים כוחות סוריים אלא גם בדהר אל־ביידר - שאליה אמורה להגיע אוגדה 162. שרון הגיב כי כל עוד לא החליטה הממשלה לתקוף את הסורים אפשר שהאוגדה תגיע עד למרגלות המוצבים הסוריים. לטענת הרמטכ"ל, שמעבר לדיר אל־קמר ייכנסו כוחות צה"ל לתחום האמ"ט (אזור מוכה טילים), השיב השר שעל הכוחות להימנע מלעשות את המהלך בגזרת עאליי-דאמור בשעות הבוקר של 8 ביוני; ייתכן שבמשך היום ישיג את אישורה של הממשלה למהלך.

שר הביטחון העלה בעיה שנתקל בה: נראה כי בין הנוכחים בדיונים הנערכים במפקדת פיקוד הצפון יש המדווחים לאישים פוליטיים על עניינים העולים בהם. הוא נתקל בכך בישיבות ועדת החוץ והביטחון ובישיבות הממשלה. כך, למשל, בדיון במפקדה התעוררו ספקות אם אפשר להכות בסורים, והועלו חששות שמהלכים שונים יובילו למלחמה כוללת; לא עברו אלא חמישים דקות מעת עזיבתו את המפקדה ועד הגעתו לישיבה בירושלים, ושם כבר שמע הדים לספקות ולחששות אלה. "אני לא גומר לצאת, אני כבר שומע מאחורי את הלחשושים איך דוחפים את המדינה למלחמה כוללת נגד הסורים", אמר שרון. האם מישהו חשב שהסורים יֵצאו מרצונם הטוב? - תמה. אם למישהו יש ספקות באשר למהלכים כלשהם, עליו להעלותם בפורום המתאים - בפורום הצבאי. כל אחד יכול להביע בו את דעתו. הוא עצמו ינסה לשכנעו בטעותו, אך ייתכן גם שישתכנע לשנות את דעתו. לדבריו, הספקות אינם מתחילים בדרג המדיני. "הדרג המדיני לא יודע בין ימינו לשמאלו. הוא לא יודע איפה זה ג'יזין, הוא לא יודע איפה

זה דהר אל־בַּידר. גם אי אפשר לתבוע שהוא יֵדע [...] אבל כשמכניסים לו מִפֹּה (מצה"ל) את הספק שגוררים את המדינה למלחמה כוללת, אז זה משפיע מיידית, וזה בא מִפֹּה". יש לדאוג לכך שבפורומים השונים ישתתפו רק האנשים שצריכים להשתתף בהם, ושלא יועברו דיווחים מהם אל אישים פוליטיים. עוד הדגיש:

> **אף אחד לא יכול היה לדעת בממשלה ולא בוועדת חוץ וביטחון את כל הפרטים שהיו מונחים שם היום על השולחן. ואף אחד לא מסתיר את זה מפניהם. אבל תלוי איך אתה מציג דבר. אם מציגים דבר במגמה להטיל אימה - זה דבר אחד, ואם מציגים להציג עובדה - זה דבר אחד. וזה לא תפקידם - לזה יש רמטכ"ל, יש אלוף פיקוד, יש ראש אמ"ן, יש סגן רמטכ"ל.**

לקראת סיום הדיון חזר הרמטכ"ל רפאל איתן וביקש לאשר את המהלך לעבר דאמור ועאליי. "למה שלא נלך לעאליי? זה לא בטוח שזה קומנדו", אמר. "רפול, תן לי לסדר את זה", השיב שר הביטחון. אשר למהלך בגזרת ג'זין-ריחן הקשה הרמטכ"ל כיצד יש לנהוג אם תיירה משם אש. "אם יורים מהגדוד הזה - אז תתקוף, ואם מחבלים מפגיזים - אז תתקוף", קבע שר הביטחון. ראש הממשלה, אמר שרון, קבע ש"יורים - תוקפים". אם מפגיזים מאזור זה, יש להפעיל מטוסים וארטילריה, ולהימנע מלהיכנס לאמ"ט.[12]

בעקבות הדיון שיגר שלישו של שר הביטחון, רב־סרן עודד שמיר, לראש לשכתו של הרמטכ"ל את סיכומו לדיון. בין היתר נכתב בו: "תקיפת הסורית מחייבת החלטה ממשלתית נוספת. תנועת איגוף כלפי הסורים שתהווה איום על הכוח הסורי בבקעא מאושרת. מכאן שבתוכנית שהוצגה אין אישור לתקוף בבוקר את דמור ואת עליי ולבצע בערב תקיפת שני גדודים סוריים הנמצאים מערבית לאמ"ט".[13] לנוכח סיכום זה חלו שינויים בפקודות שהעבירה מפקדת פיקוד הצפון לעוצבותיה.[14]

12 מפ"ע, **של"ג מתגלגל – דיווח לשהב"ט, נערך בפיקוד הצפון בתאריך 8 יוני 82 שעה 03:00**.

13 שליש שר הביטחון, **דיון בוקר – סיכום שר הביטחון**, 8.6.82, 04:50.

14 שמעון גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 295.

ההתנגשות בכוחות הסוריים, 8 ביוני 1982

בדיון זה שלל, כאמור, שר הביטחון שני מהלכים שתכנן צה"ל: לתקוף את הכוח הסורי במרחב ג'זין-ריחן ולהתקדם לעבר דאמור ועאליי; אך בתוך שעות מעטות הם אושרו. אין בידינו כל מסמך בעניין דיון, כנראה בהול, שנערך בבוקר 8 ביוני במפקדה שבצפון בראשות השר, ובו אישר לתקוף מייד את המערך הסורי במרחב ג'זין-ריחן.[15]

בעקבות זאת זומנה הממשלה לישיבה, ובפתחה, בשעה 10:30, הסביר ראש הממשלה את הרקע לכינוסה הבהול: חלו התפתחויות מישיבתה הקודמת, לאחר חצות הלילה האחרון. בגין הזכיר כי על פי הצעתו סוכם כי הוא יתקשר בבוקר לשליחו של נשיא ארצות הברית פיליפ חביב, ויבקש ממנו למסור לסורים שיסיגו את כוחותיהם שהתקדמו כמה קילומטרים דרומה. כמו כן עליהם להסיג את המחבלים הנמצאים בשטח שבשליטתם, ולמעשה תחת פיקוחם, 25 ק"מ מהמקומות שהם נמצאים בהם כעת. בגין הסביר כי הוא התכוון להתקשר לחביב בשעה 09:00 בערך. בעודו חושב לנהוג כך, סיפר, קיבל קריאה טלפונית משר הביטחון, שבאותה עת היה בצפון. בשיחה זו סיפר לו שרון שלא זו בלבד שהסורים התקדמו דרומה, אלא הם גם מתקדמים לקראת כוחות צה"ל ממזרח למערב. שרון ביקש להיפגש עימו במהירות האפשרית, והנחה שלא יטלפן לפיליפ חביב לפני פגישתם. ראש הממשלה נענה לבקשתו, ועשרים דקות טרם פתיחת הישיבה הגיע אליו השר והסביר לו את ההתפתחויות החדשות ואת קווי פעולתם, תוך שהוא מציגם על המפה. לנוכח זאת הוא החליט לכנס את הממשלה, למען תשמע את דיווחו של שר הביטחון ותקבל החלטות מתאימות. לדבריו, זהו הרקע לזימון הפתע של הממשלה.

לאחר הקדמתו של ראש הממשלה הציג שר הביטחון לממשלה את ההתפתחויות וביקש את אישורה. בין היתר סיפר לשרים כי ההערכה היא שכעת יש "מעין רגע של מהפך": נשמעות קריאות רבות של כוחות סוריים המבקשים לסגת. נראה אפוא כי על ידי הפעלת מעט לחץ עליהם אפשר יהיה לצמצם את הסכנה למעורבותם. יש לנהוג בזהירות, להפעיל עליהם לחץ קל תוך השמדת כוחות מוגדרים ומצומצמים המפריעים לפעולותם של כוחות צה"ל, ולהימנע ממתקפה רחבת היקף ומפעולות שלא לצורך כדי שלא יתנגדו יתר על המידה. כך תימנע הרחבת פעילותם של הסורים. בלילה

15 שם, עמ' 300.

הם הכניסו כוחות חדשים, שאינם מכירים את השטח. אם תינתן להם מנוחה של יומיים, יוכלו להתארגן - וזאת יש למנוע. הוא ציין שבמקומות רבים נמצאים כוחות מעורבים של סורים ושל מחבלים.

שרון עדכן על התפתחויות בנוגע לכוח האויב הנע לכיוון ג'זין. הוא סיפר כי קיבל קריאה בהולה מהרמטכ"ל, ולפיה על גדוד 452 הסורי, שלו 40 טנקים, הוטל לנוע לג'זין, והוא נמצא בתנועה כדי לתקוף שיירה של צה"ל. אזור הפעולה נמצא בתחום 40 הק"מ מהגבול, הדגיש שרון. ברגע שהכוח הסורי הגיע למקום, הוא אישר לרמטכ"ל לתקוף אותו מהאוויר, שכן לו היה ממשיך לנוע לעבר כוחות צה"ל היה גורם להם אבדות כבדות. הוא הדגיש שמהיום הראשון למבצע לא פגע צה"ל בסורים מיוזמתו, אולם עתה נוצר מצב חדש: הסורים תקפו כוח של צה"ל, תוך שחרגו מהשטח שבו ישבו קודם לכן. המצב חַיֵּב להחליט מהר, והוא קיבל את ההחלטה. לאחר שנתן את ההוראה, דיווח עליה לראש הממשלה. התקיפה נערכה, הוסיף שרון, ודיווח על פגיעות טובות במטרות.

אחרי דבריו של שר הביטחון נמסר לראש הממשלה מברק, ואת תוכנו קרא באוזני הנוכחים. נכתב בו כי בתשובה על המסר שהתבקש השליח חביב להעביר לסורים, ולפיו פעילות צה"ל מכוונת אך ורק נגד המחבלים ולא נגדם, מָסר הנספח (הכוונה כנראה לנספח הצבאי האמריקני) מֶסר מסוריה לישראל, ובו נאמר כי הסורים אינם מאמינים למסר שלה משום שכוחות צה"ל נעים בצירים המוליכים לעבר כוחותיהם. ברור אפוא שהם גילו את כוונת צה"ל, הוסיף ראש הממשלה.

שר הביטחון העריך כי הכוח הסורי במרחב ג'זין, אחרי שהותקף מהאוויר, נמצא במצב של התפוררות. השר שרון העיר הערה למחשבה לדיון הבא: ייתכן שאם כוחות צה"ל יפעלו בזהירות ובאיטיות, יתאפשר לכרסם במערך הסורי שבבקעת הלבנון מהאגף, תוך לחימה מאותרת ובלא להביא למלחמה כללית. אפשר לעשות זאת בכמה מקומות, ובהם הציר שבו נכנסו ארבעים טנקים סוריים [מצפון לאגם קרעון], ובעיקר מהאזור שאליו אמור להגיע הכוח המתקדם בציר המרכזי, כלומר אוגדה 162; זהו כוח רב־עוצמה שבו כ־200 טנקים, המהווים איום ממדרגה ראשונה לכל כיוון. ראש הממשלה גיבה בדיעבד את הוראתו של שר הביטחון לתקוף את הכוח הסורי באזור ג'זין בלא להתייעץ עימו - בשל קוצר הזמן.

לאחר שהשרים הביעו דעות שונות בעניין ההצעות שהוצעו, סיכם ראש הממשלה את הדיון. בעניין הפנייה לחביב התייחס בגין גם לתוכן וגם למועד: הוא לא ראה טעם בהצעתו של שר הביטחון לדרוש מהסורים להסיג גם את כוחותיהם 25 ק"מ צפונה. הנחתו הייתה שהסורים לא יוכלו להיענות לתביעה כזאת. לעומת זאת לתביעה להסיג רק את המחבלים יש סיכוי כלשהו להתקבל. ייתכן שהסורים יסרבו גם לכך, אך במקרה כזה תרוויח ישראל נקודות חשובות אצל הנושאים ונותנים על ההסכם - האמריקנים - שכן היא הציעה הצעה הגיונית. אם היא תתממש, תושג מטרת המבצע, תיפתר הבעיה הצבאית על ידי הסרת האיום על יישובי הצפון, ואפשר יהיה לדון בהיבטים המדיניים. אם יסרבו הסורים להסיג את המחבלים, המשמעות היא שהם מעוניינים להותיר את המצב על כנו, כלומר לאפשר למחבלים לפגוע ביישובי הצפון; דבר שישראל אינה יכולה להסכים לו. במקרה כזה יהיו ידיה של ישראל חופשיות לפעול בדרך הצבאית כדי להפסיק את הירי על יישוביה.

בגין קבע שהישיבה אינה נעולה, ויהיה לה המשך בערב. בסיכומה הוחלט שבפגישה שנקבעה לאחר הצהריים יציע ראש הממשלה לחביב לפנות לסורים בדרישה להפסיק מייד את ההפגזות על יישובי ישראל ולהוציא את המחבלים מהשטח שבשליטתם עד מעבר לטווח הירי על ישראל. כמו כן הוחלט כי ראש הממשלה יציין כי במשא ומתן המדיני תהיינה דרישות נוספות.[16]

בישיבה זו אישרה הממשלה את בקשותיו של שר הביטחון להרחיב את המערכה: תקיפת המערך הסורי במרחב ג'זין-ריחן משמעה התנגשות יזומה עם כוחות סוריים. אישור ההתקדמות לעבר עאליי מהווה חריגה נוספת, הרחק אל מעבר לטווח 40 הק"מ שאישרה הממשלה ערב פתיחת המבצע.

אחרי ישיבת הממשלה טס שר הביטחון לפיקוד הצפון, ובשעה 14:30 החל דיון בראשותו. בין השאר, התווה השר את מדיניות הפעולה נגד הסורים: "איום למעלה [בצפון הגזרה], כרסום למטה [ממערב ומדרום לה]"; כלומר יש להציב כוח מאיים בצפון - בדהר אל־ביידר, מקום שממנו יתאפשר להמשיך לכל הכיוונים - אם לתקוף את הבקאע מצפון, ואם מערבה - לביירות ולחבור לנוצרים. מאחר שלא ידוע מה תהיה החלטת הממשלה בעניין מתקפה כוללת להכרעת הכוחות הסוריים, יש לכרסם

16 **ישיבת ממשלה**, 8 ביוני 1982.

בהם בגזרות האחרות - כל עוד אפשר לעשות זאת בלא לעורר את הרושם שמדובר במלחמה כללית. כך למשל, אם הכוח הסורי שבדרום בקעת הלבנון ימשיך להדרים, יש להתקדם לקראתו ולצמצם את המרחק ממנו. כמו כן יש להתמיד בתהליך של הכרסום האיטי מדרום, העשוי להימשך אף כמה ימים, כדי להגיע בסופו אל הקו שאליו יגיעו כוחות צה"ל בכל מקרה - קצהו הצפוני של אגם קרעון, שבקצה הטווח של 40 הק"מ מהגבול.

התייצבות אוגדה 162 על כביש ביירות-דמשק אמורה להשיג כמה מטרות: הצבת איום, שאפשר להוציאו לפועל או להשאירו בגדר איום על הכוחות הסוריים שבדרום הבקאע; איום באפשרות שכוחות צה"ל יתקמו לעבר דמשק; השגת קלף מיקוח מדיני, תוך אפשרות להתקדם מערבה וצפונה, לביירות, ולחבור לנוצרים.

אשר לכרסום, מאחר שלא ידוע כיצד יתפתחו המהלכים המדיניים בתיווכו של השליח האמריקני חביב, יש לנסות לכרסם באיטיות במערכים הסוריים בדרום הבקאע. ברור לו כי אילו הייתה מתקבלת החלטה על מתקפה רבתי, היה גיס 446 מגיע בתוך כמה שעות 'למעלה', כלומר עד לקו 40 הק"מ מגבול ישראל-לבנון; אלא שלנוכח הנסיבות הנוכחיות אי אפשר לעשות זאת, ויש לכרסם במערך צעד־צעד. בכל מהלך יש להשתלט על שטח מצומצם שהשליטה בו תקנה הישג. חשוב כי בתום הימים שעוד נותרו לסיום המערכה יצליחו הכוחות להשתלט על כל השטח שבטווח זה. מהלך הכרסום ירחיק את כוחות האויב מהיכולת לפגוע ביישובים בישראל, וההתייצבות בכביש ביירות-דמשק תקנה קלף מיקוח להסדרים המדיניים העתידיים בלבנון; ככל שהכוחות יגיעו צפונה יותר, אפשר יהיה להגביר את הלחץ שיביא להסגת הכוחות הסוריים מלבנון ולטפל בארגוני המחבלים פרק זמן ממושך יותר.

שר הביטחון קבע כי חשוב "בצורה בלתי רגילה" שכבר בערב הקרוב - 8 ביוני - יתייצב כוח (הכוונה לאוגדה 162 המתקדמת בציר המרכזי) בכביש ביירות-דמשק. כאשר ראש הממשלה ייפגש עם פיליפ חביב, יהיה ברור שכוח צה"ל נמצא בכביש ושביכולתו לתקוף את הכוח הסורי שבבקאע מעורפו; באמצעות חביב תוכל ישראל להשתמש בעובדה זו כמנוף ללחוץ על הסורים להסכים לתביעותיה להסיג את כוחותיהם.[17]

17 מפ"ע, **של"ג מתגלגל - דיון עם שהב"ט, נערך בפיקוד צפון בתאריך 8 ביוני 82, שעה 14:30**; שליש שהב"ט, **קד"ם שר הביטחון - סיכום, 8.6.82 16:00**.

בשעות הערב של 8 ביוני חלה התפתחות אסטרטגית במערכה. כאמור, שר הביטחון תלה תקוות רבות בהתייצבותה של אוגדה 162 בכביש ביירות-דמשק, בדהר אל־ביידר, כמאפשרת כמה מהלכים. במהלך היום דחק שוב ושוב להאיץ את הגעתה לשם, אולם בשעה 21:55 לפיקוד הצפון נודע שהאוגדה נתקלה בכוח אויב במרחק כ־8 ק"מ ממוצא הציר לכביש ביירות-דמשק.[18] ההיתקלות בלמה את התקדמותה, ומאותו מועד ועד לתום המלחמה לא הצליחה האוגדה להגיע לכביש.

בדיון בראשות שר הביטחון, שהחל בשעה 23:30 ונמשך שלוש שעות, ציין ראש אמ"ן, אלוף יהושע שגיא, כי פעולת צה"ל במרחב ג'זין הורידה את המסך מעל עיני הסורים: ברור להם שצה"ל כבר אינו נמנע מלהילחם בכוחותיהם. בעקבות זאת הם נקטו כמה צעדים, ובהם תגבור הכוחות במוצא הציר המרכזי לכביש ביירות-דמשק (שבהם נתקלה אוגדה 162). בין היתר, דיווח השר כי הם מתגברים את מרחב הפעולה בחטיבה נוספת של טילי קרקע־אוויר אס־אֵיי־6, ודיוויזיה משוריינת 3 החלה לנוע ממקומה - ייתכן שלעבר לבנון. נציג חיל האוויר, תת־אלוף עמוס עמיר, הציג עמדה, שלדבריו טרם שוחח על אודותיה עם מפקד חיל האוויר, ולפיה ביום המחרת יש לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר הסורי שבבקעת הלבנון. בסיכומו לדיון ציין שר הביטחון כי עד לסיום המלחמה יש להשתלט על כביש ביירות-דמשק ולהסיג את המחבלים ואת הסורים אל מצפון לאגם קרעון; השר פירט את הדרכים להשגת מטרות אלו.[19]

תקיפת מערך טילי הקרקע־אוויר הסורי

בדיון הערכת המצב בבוקר המחרת, 9 ביוני, בשעה 07:30, בראשות שר הביטחון, נדונה תקיפה של מערך טילי הקרקע־אוויר. הרמטכ"ל ציין כי טילים נורו לעבר מטוסים שפטרלו ליד האמ"ט - מסוללות טילי הקרקע־אוויר הכבדות, אס־אֵיי־3 ו־אס־אֵיי־2 - שבתחום סוריה. הוא אמר כי אין לדעת אם זה היה בשוגג. הוא לא אישר לתקוף אותן, אך ייתכן שיש לחשוב על פעולת עונשין - בדמות הפצצת סוללה אחת, כדי להרתיע את הסורים מלחזור על כך.

18 רשת קשר 'נסיך'.

19 מפ"ע, **של"ג מתגלגל – דיון עם שהב"ט, נערך בפיקוד צפון בתאריך 8 ביוני 82, שעה 23:30**; שליש שהב"ט, קד"ם שר הביטחון, 9 ביוני, 02:30, סיכום דיון.

הרעיון לתקוף סוללה אחת לא נראה לשר הביטחון שכן מדי יום הולך המערך הסורי בלבנון ומתעבה; הדבר נכון הן בעניין המערך הקרקעי והן בעניין טילי הקרקע־אוויר. יש עדות לכך שעיבוי מערך טילי הקרקע־אוויר נועד לאפשר להכניס את דיוויזיה 3 ללבנון.[20] לנוכח זאת נשאלת השאלה אם לתקוף את מערך הטילים כולו. לשאלה זו נלווית השאלה איזו משמעות יש לתקיפת מערך טילי הקרקע־אוויר בלא לתקוף קרקעית את הכוחות הסוריים שבבקעת הלבנון. לכך השיב ראש אמ"ן כי לדברי מפקד חיל האוויר, במקרה זה יכולים הסורים לחדש את מערך טילי הקרקע־אוויר בתוך לילה. על שאלת השר אם תקיפת טילי הקרקע־אוויר עשויה לעכב את כניסתה של דיוויזיה 3 ללבנון, השיב ראש אמ"ן בחיוב.

הרמטכ"ל חידד את הבעיה שהציג קודם לכן. מערך טילי הקרקע־אוויר מפריע למטוסי צה"ל לפטרל ולפעול בלבנון. החטיבה שנוספה, 82, כוללת סוללות של טילים קלים, שלא הרחיבו את גבול האמ"ט מעבר לזה שכוסה קודם לכן באמצעות הסוללות של הטילים הכבדים. השאלה שעל הפרק, במקרה שעד הצהריים לא תחליט הממשלה לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר, היא אם יש לפגוע בסוללה אחת להענשה ולהרתעה. לו היה מדובר בסוללה הנמצאת בשטח לבנון, הייתה הדילמה קלה יותר, אלא שהסוללות שירו לעבר המטוסים היו הסוללות הכבדות שמעבר לגבול, בתחום סוריה. תקיפת סוללה כזאת משמעה להעביר את המלחמה לממד אחר, והוא היה רוצה להימנע מכך. לפיכך ביקש הרמטכ"ל משר הביטחון שבמהלך ישיבת הממשלה יודיע לו טלפונית אם מאושר לתקוף סוללה אחת. הוא הציע שהשר יבקש את אישור הממשלה לתקיפת עונשין של סוללה אחת. הוא העדיף תקיפה כזאת על תקיפת המערך כולו משום שאין חושפים בה את השיטה של תקיפת מערך שלם, ומשום שחשש שאם תחילה יבקש לתקוף את המערך כולו לא תקבל הממשלה את בקשתו, ואם יבקש לאחר מכן לתקוף סוללה אחת להענשה, יאמרו לו שהיה עליו לבקש זאת בטרם ביקש לתקוף את כל המערך; כך לא יתאפשר לתקוף סוללה אחת, ולא - את המערך כולו. שר הביטחון חלק עליו: אם יבקש קודם לתקוף סוללה אחת והדבר יאושר, ולאחר מכן יבקש לתקוף את שאר המערך, עלולים לומר לו להמשיך לדבוק בדרך של תקיפת סוללות יחידות. "אבל אם המלחמה תיגמר בדרך זו, אז מה אכפת לנו? אם המלחמה נגמרה כמו שרצינו והלכנו בדרך א' אז

20 עד אותה עת בלבנון שהתה רק דיוויזיה 1 של צבא סוריה. החלו להגיע ידיעות על יציאת דיוויזיה 3 ממקום היערכותה והיה חשש שהסורים יפנו אותה לבקעת הלבנון.

מה אכפת לנו?" תמה הרמטכ"ל. עתה סיפר רב־אלוף איתן כי מפקד חיל האוויר הוא שביקש לנקוט דרך זו (תקיפת סוללה אחת), והשר תמה מדוע לא אמר זאת קודם לכן. לדברי שר הביטחון, הוא רואה את הבעיה שנוצרה בעקבות פריסת חטיבת טילי הקרקע־אוויר הנוספת כחמורה יותר מכפי שהציג הרמטכ"ל, וסיכם שעתה בממשלה יש לנהל את המערכה לתקיפת מערך הטילים כולו כדי להשהות את כניסתה של דיוויזיה 3 ללבנון. הוא יודיע לרמטכ"ל טלפונית על ההחלטה.[21]

בשעה 09:30 התכנסה ממשלת ישראל לישיבה, שזומנה בעקבות בקשת שר הביטחון, כדי לדון בהמשך המערכה, ובייחוד בעניין תקיפת מערך טילי הקרקע־אוויר הסורי בלבנון ובגבול סוריה-לבנון. השר שרון צירף שני אנשי צבא: ראש אמ"ן, אלוף יהושע שגיא, ותת־אלוף עמוס עמיר מחיל האוויר. הרמטכ"ל לא נכח בישיבה זו.

בפתח דבריו של ראש הממשלה הוא ציין שעל סדר היום של הממשלה עומדים שני סעיפים - האחד מדיני והאחד צבאי. בעניין הסעיף המדיני מסר כי בעקבות החלטת הממשלה, ב־8 ביוני אחר הצהריים נפגש עם פיליפ חביב ועם עוזריו, והם ביקשו להעביר לנשיא סוריה הודעה דחופה בשמו, ובה ארבעה סעיפים:

א. ישראל אינה רוצה במלחמה עם צבא סוריה;

ב. על הנשיא אסד להורות לצבאו שלא לפגוע בחיילי צה"ל - ואם חיילי צה"ל לא ייפגעו, הם גם לא יפגעו בצבא הסורי;

ג. עליו להסיג את חייליו ממערב למזרח ומדרום לצפון אל נקודת המוצא - העמדות שתפסו ב־5 ביוני 1982, לפני פתיחת המערכה;

ד. עליו להורות למחבלים לסגת 25 ק"מ צפונה.

ה. אם כל אלה יתקיימו, יסתיים השלב הצבאי של המלחמה, ויחל השלב המדיני.

בבוקר 9 ביוני סיפר בגין כי חביב טס לדמשק, אך בינתיים התעוררה בעיה צבאית, ולכן היה עליו לבוא עימו בדברים. חמש דקות קודם לפתיחת ישיבת הממשלה ביקש ראש הממשלה משגריר ארצות הברית בישראל, סמואל לואיס, שיעביר אליו, באמצעות שגרירות ארצות הברית בדמשק, שדר ובו דרישה מנשיא סוריה; את הרקע לדרישה, אמר בגין, יסביר שר הביטחון.

שרון תיאר לנוכחים את ההתפתחויות שחלו בשדה המערכה מישיבתה

21 **מפ"ע, של"ג מתגלגל – הערכת מצב עם שהב"ט והרמטכ"ל,שנערך בפיקוד צפון בתאריך 9 ביוני 82 – שעה 07:30.**

הקודמת של הממשלה - בשעות שלפני צהרי 8 ביוני. כמו כן הציג את מגמותיו: איום בצפון וכרסום בדרום. המהלך בצפון הגזרה מיועד להציב איום ולהשיג קלף מיקוח מדיני טוב יותר. בדרום הגזרה המזרחית ניסו להרחיב את מאחז צה"ל, ואט־אט - להרחיק ככל האפשר את המחבלים ואת הסורים מהגבול בפעולות מצומצמות של כרסום, תוך הימנעות ממתקפה כוללת.

הגזרה המזרחית, טנק טי-62 סורי (צלם: בישקו הרברט; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

במסגרת מימוש מגמות אלו נמצא כוח אוגדה 162 בציר המרכזי, 8 ק"מ מדרום לכביש ביירות-דמשק.[22] מאמץ שני עושה דרכו אל הכביש באזור שהוא מחוץ לטווח טילי הקרקע־אוויר, במקום שעליו הצביע במפה (כוונתו למאמץ של אוגדה 96 מדאמור לעאליי). מפעולת הכרסום בגזרה הדרומית, ב־8 ביוני נחל צה"ל הישג בעל חשיבות מכרעת; לאחר שכוח של חטיבה

22 ראו: מאור לוי (עורך), **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022 (להלן: לוי, **מלחמת שלום הגליל - מפות ומבצעים**).

מופחתת סורית תקף את הטור שנע צפונה (כך!),[23] תקפוהו כוחות צה"ל, השמידוהו ותפסו את רכס ג'זין ואת השטח שממנו ועד ריחן, השולט מבחינת תצפית על החלק הדרומי של בקעת הלבנון. אוגדה 162, הנמצאת כ־8 ק"מ מכביש ביירות-דמשק, מנהלת קרב קשה מול כוחות קומנדו ושריון. אזור זה, הסביר, היה ריק מכוחות אויב עד לפנות ערב של 8 ביוני; אז הגיעו לשטח זה, שהוא שטח הררי מבותר, כוחות סוריים, המונעים מכוח צה"ל להמשיך בדרכו ליעדו. אוגדה 162 הייתה יכולה להתגבר על כוחות האויב שמולה לוּ היה אפשר להפעיל שם מטוסים. אולם משום שהאזור נמצא בתוך אמ"ט, אי אפשר היה להפעיל את חיל האוויר בו.

זאת ועוד, הסורים לא ישבו בחיבוק ידיים. ב־8 ביוני ניסו מטוסים סוריים לתקוף את כוחותיו של צה"ל, למשל בצידון, אולם שישה או שבעה מהמטוסים הופלו. הפעולה החמורה ביותר הייתה הכנסתן של שש סוללות טילי קרקע־אוויר אס־אֵיי־6 ללבנון: סוללה אחת הוכנסה בלילה הקודם (ליל 7-8 ביוני), וחמש סוללות הוכנסו בלילה האחרון (ליל 8-9 ביוני). הן מוקמו מדרום למקומן של הסוללות שהיו בלבנון עוד קודם לכן - באזור זחלה. בשל כך פעולותיו של חיל האוויר וההגנה על כוחות הקרקע מפני תקיפות אוויריות של הסורים במרחב שבין ג'זין לריחן ובציר לדהר אל־ביידר נמנעות. יתרה מזו לפי ידיעה אחת, ב־8 ביוני הורו הסורים לעתודה האסטרטגית שלהם, דיוויזיה משוריינת 3 שמקומה הקבוע הוא מצפון־מזרח לדמשק, לצאת ללבנון. הם ריכזו את דיוויזיה 1 בחלק הדרומי של הבקאע, ובכוונתם למקם את דיוויזיה 3 בחלק המרכזי של בקעת הלבנון. בכך יתווספו 250 טנקים למערך הסורי שבבקאע. הידיעה השנייה היא שהסורים הורו להכניס לבקעת הלבנון חטיבה נוספת ובה שש סוללות של טילי קרקע־אוויר כבדים כדי לאפשר לדיוויזיה 3 להגיע לשם. ידיעה שלישית היא שהחטיבה כבר עושה דרכה ללבנון, אך טרם הגיעה לשם. שר הביטחון סיפר כי בשעות המאוחרות של הלילה העיר את ראש הממשלה, מסר לו את הידיעות, תיאר לפניו את תמונת המצב שהצטיירה וביקשו לכנס את הממשלה כדי שתחליט ב"בעיה קרדינאלית ממדרגה ראשונה".

23 למעשה, לא תקף הכוח הסורי את כוח צה"ל, אלא רק התקדם לעברו.

בגין סיפר כי על רקע הודעתו של שרון בעניין הטילים ועל פי הצעתו הוא, התקשר לשגריר לואיס וביקשו להעביר לחביב מסר, ולפיו הוא מתבקש להודיע לנשיא אסד שעליו להוציא ללא דיחוי את שש הסוללות שהכניס ללבנון מליל 7-8 ביוני. אם לא ייענה לפנייה זו, יפעל צה"ל.

עתה תיאר שר הביטחון את מערך טילי הקרקע־אוויר. לנוכח המצב שנוצר, כאשר בכל יום שנדחית הפעולה הולכים ומתווספים כוחות סוריים, ביקש שהממשלה תאשר לתקוף מערך זה. בהמשך הישיבה עדכן שרון את הנוכחים בידיעה דחופה שהגיעה אליו באותו רגע: נוסף על חטיבת טילי הקרקע־אוויר, עושה את דרכו ללבנון כוח ארטילרי כבד בן 30 גדודים. הוא הטעים כי בעוד הממשלה דנה כיצד לפעול לנוכח המסר שהעבירה באמצעות חביב, הסורים ממשיכים לצבור כוחות בלבנון ואף תוקפים את כוחות צה"ל. כוחות צה"ל אינם מותקפים בידי מחבלים, שכן אלה כבר חוסלו; הכוחות התוקפים הם סוריים.

ראש הממשלה סבר שאַל לה לישראל להעמיד את פיליפ חביב לפני עובדה קיימת, ובעוד הוא נשלח עם בשורת שלום מסוימת, צה"ל מכה בסורים. חביב כבר בא קודם לכן בטענות על כך שבעוד השיחות מתנהלות באמצעותו, ישראל עושה כחפצה. בעקבות הודעת ישראל שעל הסורים להוציא מייד את 19 סוללות טילי הקרקע־אוויר מלבנון - אין להפתיעו בתקיפה. בגין אמר כי יתקשר לשליח האמריקני בשעה 12:15 כדי לברר מה עלה בגורל המסר שהיה עליו להעביר לסורים, ומשביקש שר הביטחון להקדים את ההתקשרות לשעה 12:00, נענה ראש הממשלה לבקשתו.[24]

בגין הביע דעתו שהסורים לא היו מכניסים את הסוללות הנוספות אלא אם כן בכוונתם להפעילן, והפעלתן משמעה סכנה למטוסי צה"ל ופגיעה בחופש פעולתו. לדבריו, חובתה הראשונה במעלה של ממשלה השולחת צבא לקרב היא לדאוג לשלומו; שיקול זה צריך שיהיה מעל לכל השיקולים הפוליטיים. אם הצבא ייפגע, תיכשל כל הפעולה. זאת ועוד, הטילים נועדו מלכתחילה להשמדה. אפילו חביב אמר כי יש להחזיר את המצב לקדמותו;

24 מהערת אגב של ראש הממשלה, שלהערכתו לא ייענו הסורים בכל מקרה לדרישה, וייתכן שלא יגיבו עליה כלל, אפשר ללמוד כי כנראה לא ציפה שנשיא סוריה ייענה לדרישות שהפנה אליו באמצעות השליח חביב. מכאן עולה שמבחינתו הייתה הפנייה בגדר יציאה ידי חובה, אולי כלפי ארצות הברית וכלפי הגורמים מבית שחששו מפני התנגשות בסורים. אי־היענותם של הסורים לפנייה – דבר שציפה לו, כאמור – תשמש הצדקה לתקוף אותם, אם לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר בלבד ואם למהלך יבשתי כדי לדחוק אותם אל מעבר לטווח 40 הק"מ.

כלומר להוציא את הטילים הסוריים מהמרחב. לפיכך תקיפתם היא פעולה לגיטימית לחלוטין. הישיבה הסתיימה בהחלטה לאשר את הצעת שר הביטחון לתקוף את הסוללות הללו.[25]

ההתפתחות בבוקר 9 ביוני סימנה שלב נוסף בהתרחבות הפעולה. עתה תיאר שר הביטחון לשרים צירוף של כמה עובדות שבשלהן יש לתקוף את מערך טילי הקרקע־אוויר הסורי: הטילים מונעים מחיל האוויר לסייע לאוגדה 162, העושה דרכה למלא את שהוטל עליה - לתפוס מאחז בכביש ביירות-דמשק; הסורים ממשיכים לצבור כוחות, להזרים סוללות נוספות של טילי קרקע־אוויר לזירה, להפנות את העתודה האסטרטגית ללבנון ולתקוף את כוחות צה"ל. אומנם שליחו של נשיא ארצות הברית התבקש להעביר לנשיא סוריה מסר, שאם ארצו תיענה לו תימנע תקיפת המערך, אך נראה שלא שר הביטחון ולא ראש הממשלה ציפו שסוריה תיענה לתביעות ישראל. יש לשים לב לכך שלישיבת הממשלה שדנה בעניין הביא שר הביטחון את תת־אלוף עמוס עמיר, אשר תמך בתקיפת מערך טילי הקרקע־אוויר, ולא את הרמטכ"ל - שהעדיף לתקוף סוללה יחידה. על בסיס תמונת המצב שהציג השר אישרה הממשלה מהלך זה. מערך טילי הקרקע־אוויר הותקף בשעות אחר צהריים של אותו יום, ובעקבות זאת הפכה תנועת חטיבותיו של הגיס הצפוני מכרסום להתקדמות מואצת - להסיג את המחבלים ואת הכוחות הסוריים שבחסותם הם פועלים אל מעבר לטווח פגיעה בישראל.

הדרך להפסקת האש

בצהרי 9 ביוני הותקף מערך הטק"א הסורי שבבקאע ושבגבול סוריה-לבנון במבצע 'ערצב 19'.[26] בעקבות זאת האיץ גיס 446, שעד אז הסתפק ב'כרסום', את התקדמותו בבקעת הלבנון, ועד מועד היכנסה של הפסקת האש לתוקף השתלט על השטח שבטווח 40 ק"מ מהגבול באזור זה.[27]

בדיון בפיקוד הצפון ב־9 ביוני לפנות ערב הרחיב עוד שר הביטחון את תחומי המבצע. עתה הדגיש כי לישראל יש עניין שהמלחמה לא תיגמר "כאן" (נראה שכוונתו לטווח 40 הק"מ); המלחמה צריכה להסתיים

25 **ישיבת ממשלה**, 9 ביוני 1982.

26 **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**.

27 ראו שם, עמ' 127–142; בעז זלמנוביץ (עורך), **הקרב בסולטן יעקוב**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2020.

באזור שתורא-זחלה, אפילו בריאק, בלא לעבור את הגבול לסוריה. המשימה החשובה מכול, סיכם, היא לנקות את כל אזור הבקאע, להסיג את כוחות האויב שם צפונה ולהתייצב על כביש ביירות-דמשק על הגבול (גבול סוריה-לבנון) ובריאק, כלומר הרחק מעבר לטווח 40 הק"מ.[28] בדיון הבא, שהסתיים בחצות 9-10 ביוני, עמדה מגמה זו בעינה. בסיום המערכה, אמר שר הביטחון, הוא היה רוצה להימצא במצב שבו כל הכביש מזחלה עד מבואות ביירות יהיה בידי צה"ל, עם חיבור לנוצרים הצפוניים, תוך חסימה כלפי צפון באזור ריאק - צפונה לה או דרומה לה; ובמזרח יש להדוף את הכוחות הסוריים אל מעבר לגבול הבין־לאומי. "זה לא אומר שאפשר מחר להשיג את זה", הוסיף השר ואמר, "אבל זו צריכה להיות המגמה הסופית. זה המצב שהיינו צריכים למצוא אותו בסיום הפעולה. אז השגנו לפי דעתי הכול".[29]

כמה שעות אחרי ישיבה זו חלה התפתחות מדינית חשובה. בעקבות שדר שקיבל ראש הממשלה מנשיא ארצות הברית ב־10 ביוני בשעה 02:00, זימן את השרים לביתו לישיבה דחופה שהחלה בשעה 04:00. הוא עדכנם כי לנוכח מכתב שנמסר לרייגן מנשיא ברית המועצות, הוא ביקש מראש ממשלת ישראל ומנשיא סוריה, להסכים להפסקת אש מהשעה 06:00. בגין הציע לשרים נוסח של תשובה, שעיקרה: ישראל מקבלת את הרעיון של הפסקת אש, היא אף יזמה אותה - שכן בהצעות שהעבירה באמצעות השליח חביב לנשיא אסד הציעה הפסקת אש, אלא שהסורים לא נענו להן והם אף מוסיפים לשגר כוחות, ובהם סוללות טילי קרקע־אוויר, ללבנון.[30]

בהמשך היום הוחלט כי הפסקת האש תיכנס לתוקפה ביום המחרת, 11 ביוני, בשעה 12:00. על רקע זה, סקר שר הביטחון, בדיון במפקדה בליל 10-11 ביוני, את מטרות המלחמה ואת השתלשלות ההחלטות במהלכה. מטרתה כפי שהוגדרה בזמנו היא להגיע למצב שבטווח 40-45 ק"מ מהגבול לא יהיו כלים ארטילריים בידי המחבלים, כדי שהם לא יוכלו להגיב על פעולות נגדם על ידי הפגזת יישובים בישראל. כלומר הוא לא התייחס למטרות שהוא עצמו קבע טרם המלחמה אלא רק למטרה הספציפית שעליה החליטה הממשלה בישיבתה ערב היציאה למבצע. הוא הדגיש כי המטרה

28 **הקלטות נציגות מחלקת היסטוריה בפצ"ן, 091605; שליש שהב"ט, קד"ם שר הביטחון – סיכום, 9 ביוני 1982, שעה 18:30**.

29 מפ"ע, **של"ג מתגלגל – הערכת מצב עם שהב"ט, שנערך בפיקוד צפון בתאריך 9 ביוני 1982**.

30 **ישיבת ממשלה**, 10 ביוני 1982.

לא הייתה מלחמה בסוריה. לפיכך קבע שצה"ל השיג את מטרות המלחמה בשלמותן. אי לכך בטלות החלטות שהתקבלו בהמשך, כגון ההגעה לכביש ביירות-דמשק. החלטה זו התקבלה כאמצעי לאיים על הכוח הסורי על ידי התייצבות בעורפו. עתה, משהוכרע כוח זה, כבר אין צורך להתייצב בכביש. לדבריו, המשימות העיקריות שנותרו עד הפסקת האש היו למנוע את בנייתו מחדש של מערך טילי הקרקע־אוויר הסורי ואת כניסתה של דיוויזיה 3 הסורית לבקעת הלבנון ולהשלים את ההשתלטות על השטח שבטווח 40-45 ק"מ מישראל. לפיכך, למשל, על כוח שהתקדם באגף המערבי של הבקע - ממערב לאגם קרעון - לסגת ולהיערך במקום שבו יוכל לקדם באופן המיטבי את פניה של הדיוויזיה הסורית, אם תגיע.[31] כלומר עם קבלת ההחלטה על הפסקת האש צמצם שר הביטחון את המטרות למטרה המפורשת שקבעה הממשלה בהחליטה על היציאה למבצע; הנחיות כגון הגעה עד זחלה וריאק - בוטלו.

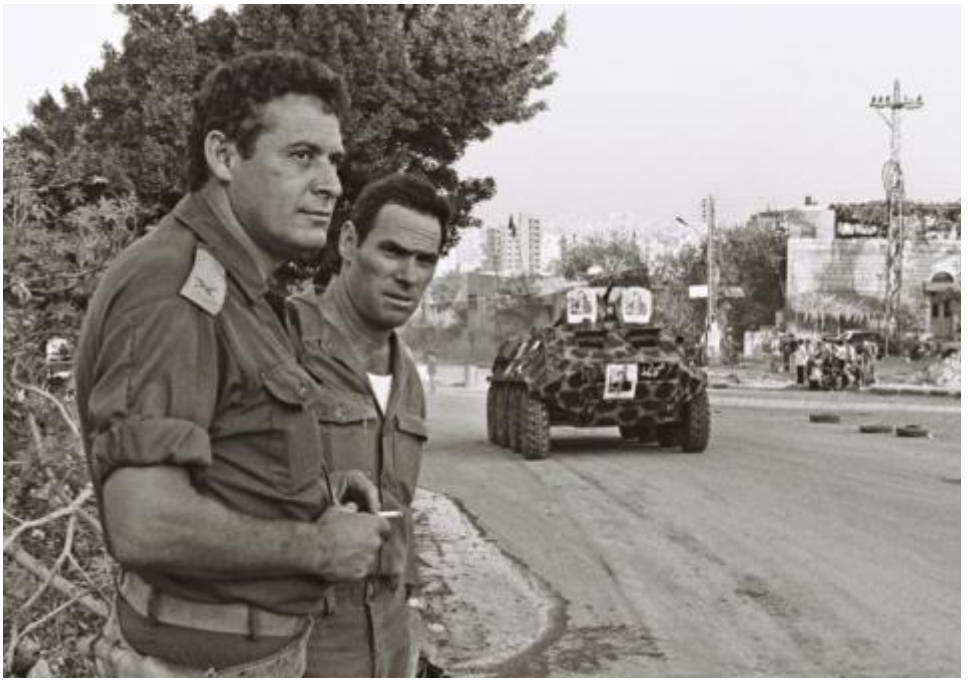
יציאת המחבלים והכוחות הסוריים מביירות

הפסקת האש, שנכנסה לתוקפה ב־11 ביוני 1982 בשעה 12:00, לא חלה על המלחמה במחבלים, אלא רק על המערכה נגד סוריה. בחודשים הבאים הטיל צה"ל מצור על ביירות, ובין היתר, השתלט על קטע נרחב מכביש ביירות-דמשק. בעקבות זאת מ־21 באוגוסט עד 31 בו פונו המחבלים והכוחות הסוריים מביירות.

נראה היה אפוא שהולכת ונשלמת השגת ארבע המטרות שהציב שר הביטחון אריאל שרון: ארגוני המחבלים הוסגו מטווח ירי לעבר מטרות בישראל; הכוחות הסוריים הוסגו ממערכיהם בדרום הבקאע, ששימשו מטרייה לפעילות המחבלים נגד ישראל משם; הם הוסגו גם מביירות ומהדרך המובילה אליה, ואיבדו בכך את כושר ההשפעה על המהלכים הפוליטיים בלבנון; מפקדותיהם של המחבלים ומרבית לוחמיהם עזבו את ביירות ואת לבנון. המטרה העקיפה ביותר גם היא הייתה קרובה להשגה - בתוך ימים מספר עמדה לבנון לכונן משטר בראשות הנשיא בשיר ג'ומייל שעלה לשלטון הודות למהלך צה"ל, ושנראה כי יש לו אינטרסים משותפים עם ישראל, ובהם חיסול המחבלים וההשפעה הסורית בארצו. ישראל קיוותה שבלבנון תקום ממשלה אוהדת לה, וכי בסיועו אפשר יהיה לבער

31 מפ"ע, **של"ג מתגלגל – דיון בנוכחות השר מודעי, נערך בפיקוד צפון ב־10 ביוני 1982**.

את המחבלים שעדיין נותרו בביירות ובלבנון. אולם ב־14 בספטמבר 1982 – תשעה ימים טרם מועד כניסתו לתפקיד – הוא נרצח; בכך החל תהליך ההתמוססות של הישגי ישראל בלבנון.[32]

מפקד אוגדה 162, תא"ל מנחם עינן (משמאל), ומפקד אוגדה 96, תא"ל עמוס ירון, צופים בנסיגת כוחות האויב מביירות. על הכביש: בי־טי־אר־60 סורי ועליו תמונות הנשיא הסורי חאפז אל-אסד (באדיבות דובר צה"ל).

סיכום

האינטרסים של סוריה בנוגע ללבנון, השפעתה בה ונוכחות כוחותיה על אדמתה היוו שיקולים רבי־משמעות במדיניות ישראל כלפי לבנון במלחמת שלום הגליל. מטרתה העיקרית בלבנון הייתה למנוע ממחבלים פלסטינים, שהנהגתם שכנה בלבנון וכמותה גם הפעילים שהוציאו לפועל את הפגיעות ביעדים ישראליים בארץ ובעולם ומרכזי אימוניהם, לפעול נגדה. הסעיף האופרטיבי בהחלטת הממשלה במוצאי שבת 5 ביוני 1982 היה "להטיל

32 שמעון גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 505 ואילך.

על צה"ל את המשימה להוציא את כל יישובי הגליל מטווח האש של הטרוריסטים, המרוכזים, הם, מפקדותיהם ובסיסיהם, בלבנון". שר הביטחון ראה כמטרה עיקרית שיהיה צורך להשיג כאשר ישראל תצא למבצע צבאי את החיסול הפיזי של המחבלים בלבנון - הן הזרוע המדינית והן הזרוע הצבאית שלהם. כמו כן קבע מטרות נוספות שיהיה צורך להשיגן במבצע כזה: כינון ממשלה ידידותית לישראל בלבנון נועד להביא לכך שבכוחות משותפים יושם קץ ל'מדינה בתוך מדינה' שיצרו המחבלים הפלסטינים בלבנון; הסגת הכוחות הסוריים מדרום בקעת הלבנון נועדה להביא להסגת המחבלים ששהו שם בחסותם אל מעבר לטווח פגיעה בישראל, והסגת הכוחות הסוריים מאזור ביירות נועדה לחסל את השפעת סוריה על זהות המשטר בלבנון ולאפשר את כינוה של אותה ממשלה לבנונית.

משהחליטה ממשלת ישראל, ב־10 ביוני 1982, על הפסקת אש שתצא לפועל בצהרי יום המחרת קבע שר הביטחון כי מטרות המבצע הושגו. בדבריו אלה כיוון לחלקה הראשון של המטרה המוצהרת - "להטיל על צה"ל את המשימה להוציא את כל יישובי הגליל מטווח האש של הטרוריסטים" - כפשוטה. למרות זאת חלה הפסקת האש רק על הפעילות נגד הסורים; צה"ל המשיך לפעול בגזרה המערבית כדי להשיג את שאר המטרות שהגדיר שרון בשעתו. באותו שלב הושג חלק מהמטרות שקבע באשר לסורים - כוחותיהם הוסגו מדרום בקעת הלבנון. אולם כוחותיהם באזור ביירות נותרו במקומם, והסגתם משם הייתה בגדר סעיף משנה של המטרה לחסל את מפקדות המחבלים שבביירות. המהלכים שנקט צה"ל בהמשך, בהתאם לאישורי הממשלה, הובילו להסגתם משם ולהוצאת המחבלים ומפקדותיהם מבירת לבנון.

מסקירה זו בולטת דמותו של שר הביטחון אריאל שרון כמי שהצליח לנתב במהלך המלחמה את הממשלה להחלטות שראה כנחוצות, בהן ההחלטות להתנגש בכוחות הסוריים, תוך שהביא בחשבון את חששם של כמה מהשרים מכך. יש לזכור כי ראש הממשלה מנחם בגין היה שותף מלא לגישתו של שרון בדבר המטרות שיש להשיג במבצע צבאי בלבנון. כך למשל הן הוצגו לממשלה בדצמבר 1981, והוא התכוון שהממשלה תסמיך אותו ואת שר הביטחון לצאת למבצע במועד המתאים, אולם רק בשל עמדותיהם של כמה שרים נמנע מלהציג את העניין להחלטה. הוא סמך את ידיו על המלצות שר הביטחון טרם המלחמה ובמהלכה. עם זאת, ביום פרוץ המלחמה שוחח טלפונית עם רעייתו עליזה ועם מזכירו יחיאל קדישאי ואמר להם כי "מחר

סוף המפעל". אף כי בישיבה שבה הוחלט לצאת למבצע אמר כי הממשלה תתכנס אם יהיה צורך לחרוג מטווח 40 הק"מ שאותו הדגישו שר הביטחון והרמטכ"ל בהצגתם, וכי דבר לא יתגלגל מעצמו, נראה שסבר כי אכן הכוונה היא למבצע לטווח זה, שיסתיים בתוך 24-48 שעות, כלומר בלא התנגשות עם כוחות סוריים.

בסופו של דבר, ישראל נמנעה מלפעול באופן שיפגע באינטרסים הסוריים הנוגעים ללבנון כל עוד סברה כי נוכחותם של הכוחות הסוריים בלבנון אינה מאיימת על ביטחונה. כמו במקרה של המעורבות הסובייטית במצרים בתקופת מלחמת ההתשה היא פעלה תוך התחשבות באינטרסים הסוריים, אך כאשר נראה היה שפעילותם או נוכחותם של כוחות סובייטיים באזורים מסוימים במצרים ושל כוחות סוריים באזורים מסוימים בלבנון פוגעים באינטרסים שלה היא ראתה לנכון לפגוע בהם. במקרה המצרי־סובייטי היה מדובר בעימות עם מעצמה, במקרה הלבנוני־סורי - עם מדינה מזרח תיכונית. בשני המקרים לא חששו ההנהגות הביטחוניות־מדיניות של ישראל להתעמת עם הגורם שממול.[33]

33 מעניין להשוות את ההתחשבות של ישראל באינטרסים של מדינה שלישית באשר לפעולותיה אל מול אויב כאשר מדובר באינטרסים המדיניים של המדינה השלישית, שכוחותיה **אינם נוכחים** במדינת היעד. פעולה בניגוד לאינטרסים שלה לא תגרור **עימות פיזי** בין כוחות ישראליים לכוחות של אותה מדינה, אך היא עלולה לפגוע בישראל בשל תלותה באותה מדינה בתחומים שונים, כגון תמיכה מדינית, תמיכה כלכלית והספקת נשק. זה המצב באשר לארצות הברית. במקרים שזו הבהירה לישראל שפעילות מסוימת שלה כלפי גורם ערבי מנוגדת לאינטרסים שלה נמנעה לרוב ישראל לפעול כך, אולם כאשר היה מדובר באינטרס שנראה לה חיוני פעלה גם בניגוד לאינטרס האמריקני. על כך ראו בספר: שמעון גולן, **שיקולים והחלטות בפיקוד העליון - שיקולים ותהליכים בקבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמות ישראל, 1967-2006**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה, מודן ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022, עמ' 226–250.

| תקציר

התמרון העיקרי של כוחות צה"ל בלבנון החל ב־6 ביוני 1982 והסתיים ב־11 בו, ולאחריו נערכו מבצעים בהיקפים משתנים, בהם מלחמת שלום הגליל, שהסתיימה ב־29 בספטמבר. הללו נועדו לייצב את הקו מול הכוחות הסוריים שבבקאע, להציב כוחות צה"ל על כביש ביירות-דמשק בגזרת אוגדה 162 וממערב לה כדי לנתק את ביירות מהכוחות הסוריים שבמזרח, לכתרה, לכבוש אותה ולהסיג את הכוחות ממנה. מ־11 ביוני, ובחלק מהגזרות אף מוקדם יותר, עברו כוחות צה"ל למבצעים לייצוב המצב המבצעי או למה שכונה בזמנו 'ביטחון שוטף'. הם טיהרו את המרחבים מכוחות אויב, מתשתיות ומאמצעי לחימה, אבטחו את הצירים שבהם נעו כוחות לעומק לבנון וממנה לעבר ישראל ופעלו לאפשר לאוכלוסייה המקומית לקיים אורח חיים תקין ככל האפשר, עד כדי הפעלת רכיבים של ממשל צבאי.
מאמר זה מציג את הפעולות שנעשו תחת שני ההגיונות שבהם פעלו כוחות צה"ל מ־11 ביוני עד לנסיגה מביירות ולסיומה של המלחמה ב־29 בספטמבר 1982. בכך הוא מוסיף על המחקרים ההיסטוריים שתיארו את הלחימה בגזרות השונות ומשלימם הן בתיאור המבצעים ההתקפיים והן בתחום מבצעי הייצוב שנערכו במלחמה. ייחודו בכך שלראשונה מתוארת פעולה בזירת מבצעים בשני הגיונות - מבצעים התקפיים רחבי היקף עד כדי כיבושה של בירת לבנון בד בבד עם מבצעי ייצוב וביטחון שוטף.

ממלחמה לביטחון שוטף במלחמה, 11 ביוני עד 29 בספטמבר 1982

דותן דרוק[1]

מבוא

מלחמת שלום הגליל החלה בתנופה גדולה, ובה ערך פיקוד הצפון תמרון קרקעי רחב היקף בשלוש גזרות עיקריות: בגזרה המזרחית פעל גיס 446, בגזרה המרכזית פעלה אוגדה 162, ובגזרה המערבית פעלו אוגדות 91, 36 ו־96 שחלק מכוחותיה הונחתו מן הים באוולי. ב־11 ביוני הוכרזה הפסקת אש, ובגזרה המזרחית התייצבו הכוחות מול הכוחות הסוריים שייצבו קו הגנה מולם. כוחות הגיס לא המשיכו להתקדם בימים הבאים, בעוד בשאר הגזרות המשיכו הכוחות להתקדם לעבר קווי הסיום גם לאחר הפסקת האש. בגזרות המרכזית והמערבית המשיכו אוגדות 162 ו־96 להתקדם ב'זחילות' כפי שהדבר כונה גם בפקודות וגם בשיח בעל־פה, והתייצבו בקווי

1 סא"ל (במיל') ד"ר דותן דרוק הוא עמית מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל, מדריך במכללות הצבאיות ומרצה מן החוץ באוניברסיטאות העברית וחיפה.

סיום התמרון שלהם - כיתור ביירות מדרום (13 ביוני) וממזרח (25 בחודש).[2] למעשה, מסוף השבוע השני של המלחמה, שבזמנו כונתה 'מבצע', עבר צה"ל לבט"ש (ביטחון שוטף), ובימים 20-23 ביוני שוחררו יחידות מילואים וחלק מיחידות ההכשרה שגויסו למבצע, והכוחות נערכו לתעסוקה מבצעית כדי לקיים בט"ש שמטרתו לשמר את ההישגים הקיימים ולהיערך לחדש את הלחימה, בעיקר בסורים. בפיקוד הצפון פורסם גרף לתעסוקה המבצעית ובו המועדים שבהם יוחלפו יחידות המילואים בשלושת הסבבים הבאים עם ציפייה לעדכון לנוכח ההתפתחויות העתידיות.

המעבר לבט"ש בא לידי ביטוי בפקודות, ובהן פורסמו הנחיות לפריסת הכוחות, לסידורי ההחלפות בגזרות השונות ולשחרור יחידות המילואים וההכשרה. כמו כן הן הגדירו את המוכנות הנדרשת מהכוחות שנותרו בלבנון ומהיחידות ששוחררו למקרה שתתחדש הלחימה. בזמן קצר עברו הכוחות שבלבנון לפעולות בט"ש. הם אבטחו עמדות, מוצבים ומחנות שבהם שהו, ואף אבטחו את התנועה בצירים. בה בעת ערכו מבצעים התקפיים לטהר את המרחבים ולהרחיב את שליטתם בהם, בעיקר במרחבים המשפיעים על היכולת לאבטח אותם ואת התנועות בלבנון. בד בבד עם המצור הימי שערך חיל הים, המשיכו כוחות צה"ל להדק את המצור על ביירות מדרום וממזרח. בימים 15-17 בספטמבר כבשו את מערב ביירות כדי לייצב את המצב שנוצר לאחר רציחתו של הנשיא הנבחר בשיר ג'ומייל. זה היה המבצע השלישי והנרחב ביותר לכיבוש שטח בנוי עירוני, לאחר כיבוש צור וצידון בימים הראשונים של המלחמה.

מלחמת שלום הגליל - ממלחמה לבט"ש ולמבצעים מוגבלים

ציר הזמן שלפנינו מתאר את פעילויותיו של צה"ל מ־11 ביוני עד 29 בספטמבר, תוך התמקדות בכל הגזרות שכן כל אחת מהן מבטאת היגיון ייחודי מתוך היגיון כללי של הפעלת הכוח בלבנון בפרק הזמן המוצג. בתקופה זו עיקר הקשב של צה"ל נתון למבצעים התקפיים שנועדו להשיג את היעד המערכתי במרחב ביירות ולשמר את המצב בגזרה המזרחית מול צבא סוריה. הוא מתמקד פחות בפעולות אבטחה ובט"ש שנעשות כדי לשמר את ההישגים הקרקעיים של הכוחות וכדי לאבטח את צירי תנועתם לשמירת רציפות המבצעים. מעבר הכוחות למבצעי בט"ש, עם הפסקת

2 להרחבה בנושא ראו מחקרי מלחמת שלום הגליל באתר המחלקה להיסטוריה של צה"ל.

התקדמותם בכל מקום שאליו הגיעו, היה טבעי והתבסס על ידע מקצועי שנרכש בפעילותם ברצועת עזה וביהודה ושומרון. פעילות הבט"ש נדרשת אף לנוכח המאפיינים השונים של לבנון ולנוכח אופן פעולתו של צה"ל שזה עתה השיג שליטה בשטח, לרוב ללא טיהורו. המחקר נסמך על מחקרים מועטים שפורסמו, על סיכומי היחידות שהשתתפו במלחמה, על סיכומי דיונים ועל סקירות שהוכנו בצה"ל.

התייצבות כוחות צה"ל בהפסקת האש

לאחר חמישה ימי לחימה, בצהרי 11 ביוני 1982, הכריזה ישראל על הפסקת אש חד־צדדית. ההכרזה הייתה סמלית בלבד מאחר שבכל הגזרות המשיכה הלחימה, אם כי לא בתנופה שהייתה בימים הקודמים. האוגדות התקדמו לעבר קווי סיום הלחימה[3] ופעלו להשיג את ההישגים שנדרשו מהן ובעיקר כדי לשלוט על כביש ביירות-דמשק ולכתר את ביירות ממזרח ומדרום. בגזרה המערבית המשיכה אוגדה 96 להתקדם לעבר פאתיה המזרחיים והדרומיים של ביירות בעוד אוגדות 36 ו־91 מבססות אחיזה בשטחים שנכבשו מדרום לביירות ולאורך ציר החוף. בגזרה המרכזית המשיכה אוגדה 162 להתקדם לאט לעבר כביש ביירות-דמשק כדי להשלים את משימתה במרחב זה. בגזרה המזרחית פעלו אוגדות 252, 90 ו־880, בפיקוד גיס 446, לייצב קו עמדות והגנה מול הכוחות הסוריים. בגזרה המזרחית התקדמו מאות מטרים עד קילומטרים בודדים, ואילו בגזרות המרכזית והמערבית התקדמו קילומטרים בודדים ואף יותר בכל הקשור לתנועה לכיתור ביירות ממזרח ומדרום.

כניסתה של הפסקת האש החד־צדדית ב־11 ביוני לא הפסיקה את הלחימה, ולפיקוד הבכיר של צה"ל ולשר הביטחון היה ברור שיש להגיע לקווי סיום לחימה שיאפשרו לעמוד במטרות המלחמה, לפחות בכל הקשור לקו הגאוגרפי של 40 ק"מ מגבול ישראל ולכיתור ביירות ממזרח ומדרום. על ייצוב המצב המלחמתי ביום הפסקת האש ניתן ללמוד מהנחיות

3 קווי סיום לחימה – המקומות הגאוגרפיים שהכוחות נדרשים להגיע אליהם בסיומו של שלב מסוים בלחימה. במקרה זה הכוונה היא לכביש ביירות–דמשק, לפאתי ביירות ובגזרה המזרחית לעמדותיו של הצבא הסורי שבבקאע.

שר הביטחון לרמטכ"ל.[4] הוא הנחה שלא לתגבר טילי קרקע־אוויר בבקאע משום שהדבר עלול היה לצמצם את חופש הפעולה האווירי של צה"ל. כמו כן הבהיר שהפסקת האש תלויה במשא ומתן שיתקיים בימים הבאים ובהחלט ניתן לצפות לחידוש הלחימה בכל הגזרות או בחלקן. עוד הורה שר הביטחון לשמור על קו ה־40 ק"מ מול הסורים ולמנוע כרסום שלהם בקו שהושג והיכן שלא הושג יש להשיגו; לטהר את המרחבים שבאחריות צה"ל ממחבלים על ידי סריקה שיטתית; לשמור על הפסקת האש ככל האפשר; לתכנן מתקפה נגד הסורים אם אלה יפתחו במלחמה; להחזיר את החיים האזרחיים לסדרם באמצעות מנגנוני השלטון המקומיים בסיוע יחידות הממשל הצבאי; לאפשר פעילותם של ארגוני הצלה וסיוע בין־לאומיים.

לצד המהלכים ההתקפיים שנועדו להגיע ל'קווי סיום הלחימה'[5], המשיכה הלחימה במחבלים בכל הגזרות, במקומות שבהם לא טוהר המרחב שנכבש ואף לא הושלט ממשל צבאי או מרכיבים ממנו במרחב שבשליטת צה"ל.[6] אולם ההתקדמות המהירה של הכוחות לעבר מרחב ציר ביירות-דמשק ומבואות ביירות לא אפשרה להם לטהרם. למעשה, גם לאחר שכוחות צה"ל כבשו חלקים מהערים לאורך ציר החוף הם לא טוהרו, ומחבלים פלסטינים המשיכו להילחם ולפגוע בכוחות צה"ל הנעים צפונה, לעבר ביירות. בגזרה המזרחית נערכו גם הסורים, בכוחות מתוגברים, למנוע מכוחות גיס 446 להמשיך להתקדם, ובעקבות זאת הגיס נערך להגנה.

כבר בהנחיות שר הביטחון לצה"ל ביום הפסקת האש נדרשו הכוחות לשנות את שיטת פעולתם, שעד כה עיקרה הייתה התקפית, והאחריות לגזרות גאוגרפיות הייתה רק מתוך ראייה של תנועה לעבר היעדים. כעת, הנחה, לפחות בגזרה המזרחית, להגדיר גזרות אחריות ליחידות, למקם תצפיות ומוצבים (ארעיים) ולערוך סיורים במרחבים אלה כדי למנוע

4 שמעון גולן, **של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"**, תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור ומודן, 2017 (להלן: גולן, **של"ג בלבנון**), עמ' 501.

5 'קווי סיום הלחימה' הוא מושג צבאי המגדיר את הקו הקדמי שהכוחות המתמרנים נדרשים להגיע אליו בשלב מסוים במבצע או בסיומו.

6 ראו לדוגמה את הפקודות שקיבלה אוגדה 91 ב־10 ביולי: "המשך טיהור צידון והשלטת ממשל צבאי במרחב מהאוולי דרומה". מובא אצל: דני אשר, **הלחימה בגזרה המערבית במלחמת "שלום הגליל" יוני 1982**, אמ"ץ–תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, יולי 2004 (להלן: אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**), עמ' 155.

מהסורים לכרסם בקו ה־40 ק"מ.[7] אולם בגזרות המרכזית והמערבית המצב היה שונה. הכוחות לא ייצבו קו אלא המשיכו להתקדם לעבר כיתורה של ביירות ממזרח וממערב ב'זחילות' ולא בתנופה כפי שפעלו עד כה. בגזרות אלה נדרשו, כאמור, לאבטח את העמדות שבהן שהו כוחות צה"ל לפני שהמשיכו להתקדם, וכמובן, את הצירים מהקווים הקדמיים.

ייתכן כי עם סיום התמרון לא תוכנן המעבר להגנה באופן מספק לפי הוראות תורת הלחימה[8] של צה"ל. נכתב בה: "כאשר המשימה הבאה של הכוח היא להתבסס להגנה, תפורט תכנית ההתבססות עוד לפני תחילת ההתקפה. התכנון יכלול... תכנון ההגנה... תכנון דילוג אמצעים להתארגנות ולהתבצרות"[9]. אומנם צה"ל היה מאומן בכך כפי שעשה לאחר הגעת הכוחות לקווי סיום התמרון במבצע ליטני, שבו עברו הכוחות למבצעי ייצוב כפי שעשו גם לאחר מלחמות קודמות, בהן מלחמת ששת הימים, אך נראה כי לא נערכו כהלכה, לא בתכנון היערכות הכוחות ולא באמצעים הנדרשים לה. לדוגמה, בסיכום אוגדה 252 למלחמת שלום הגליל בפרק ההנדסה נכתב שלשלב המגננה (כך במקור) "לא הוגדרה ברמה הפיקודית רמת ההתבצרות ומידת ההשקעה בקרקע".[10] הערה זו בסיכום האוגדתי למלחמה ממחישה את היעדרן של הכנות לשלב סיום הלחימה, בייחוד בגזרה המזרחית שבה היה חשש שהצבא הסורי יתייצב מול כוחות צה"ל. אומנם בעקבות הערכת המצב של המפקדים ושל הדרג המדיני שנערכה לקראת 11 ביוני וביום זה עצמו ניתנו הנחיות מתאימות לכוחות, כגון חלוקה לגבולות גזרה, היערכות להגנה ואף חיבור לרשויות המקומיות כדי לאפשר חיים אזרחיים במרחבים שנכבשו, אך נראה שתכנון מקדים לשלב זה היה מסייע טוב יותר לביצוען.

עם ההגעה לקווי סיום לחימה יש היבט פיזי לפעולות הנדרשות במעבר להגנה, בהן הקמת ביצורים, וגם היבט מנטלי של כל המשתתפים במבצע, שבו הכוחות עוברים מתנועה להישארות במרחבים קבועים יחסית. שלב זה לא תוכנן היטב רק בהכנות למבצע זה אלא גם באימונים, במלחמות

7 שליש שר הביטחון, **קד"ם שר הביטחון – סיכום – 11.6.82, 20:15** מובא אצל: גולן, **של"ג בלבנון**, עמ׳ 501.

8 המטה הכללי, **תורת הקרב, כרך א׳**, 1964, עמ׳ 81–82.

9 שם, עמ׳ 82.

10 מפקדת אוגדה 252–אג"מ, **סיכום לקחי מלחמה**, ספטמבר 1982, עמ׳ 59.

ובמבצעים קודמים וכאלה שבאו לאחר מכן. אף שיעדיו הגאוגרפיים של התמרון היו ידועים בדרגים הגבוהים, הלכה למעשה הם תוכננו רק עם ההגעה אליהם. אי־התכנון התבטא גם בכל הקשור ליכולותיו של ממשל צבאי שהיה ברור שיידרשו להן, גם לאור התכנון האופרטיבי וגם לאור תורת הלחימה של צה"ל שהטמיעה את לקחי מלחמת ששת הימים ובה עודכן ספר תורת הלחימה בנושא השלטת ממשל צבאי. חוליות מקצועיות של מערך הממשל הצבאי לא הוכנסו עם הכוחות בשלבים הראשונים, ולמעשה אלה הצטרפו באופן חפוז ולא מאורגן ימים אחדים אחרי הפסקת האש וכמה מהן אף קודם לכן, כדי לסייע בתקשורת עם האוכלוסייה האזרחית ולתת מענה לסוגיות של הקשורות לניהול החיים האזרחיים במרחב בו צה"ל שלט. מלבד יחידת הממשל של פיקוד הצפון (507) הופעלה ללבנון גם יחידת הממשל הצבאי של פיקוד הדרום (522).[11] עם זאת נראה שגם ההיבטים הפיזיים של הקמת הביצורים וגם השינוי המנטלי הנדרש בכל הדרגים באו לידי ביטוי הודות לגמישות ולאלתור האופייניים לצה"ל, למבנהו ולגודלו באותם הימים. היקפם הגדול של הכוחות ורמות המלאי שהיו אפשרו למפקדים להתאים את פעולות הצבא להגיע לקווי סיום התמרון.

תמרון ומבצעי אש – מבצעים להשגת יעדיו של המבצע

בימים שלאחר הפסקת האש העלו היחידות את כשירות הכוחות ואת מוכנותם לקראת משימות ההמשך. חלקן החלו אותן כבר כעבור יומיים וחלקן – מאוחר יותר, כל יחידה לפי משימתה ולפי הפקודות שקיבלה. הכוחות נערכו לאבטחתם העצמית, וכל יחידה פעלה לטהר את המרחבים שבאחריותה. לפיכך פיקוד הצפון הורה לאוגדה 162 להשלים את פתיחת הצירים בגזרתה, לאוגדה 96 (חטיבה 35) – להמשיך להתקדם בציר 'תגהוצת', לאוגדה 36 – להיות בכוננות להפעלה בגזרת גיס 446, אוגדה 91 – לטהר את המרחב מאוולי עד לגבול ולאבטח שלושה צירי תחזוקה (צירים לוגיסטיים).[12]

11 ראה לדוגמה: אליעזר בן יקיר, ישראל בו יהודה ושמעון מוניטה, **יחידת מילואים 522 – ממשל צבאי חוץ פיקוד הדרום**, 2003, עמ' 140–189.

12 פיקוד צפון–אג"ם, **מבצע "שלג" – פקודת יום 11 יוני 82**, 1982. מברק שהופץ ב־11 ביוני בשעה 09:00 בבוקר.

כדי להשיג את היעדים המערכתיים של המבצע, שעיקרם היו כיתור ביירות ממזרח ומדרום וייצוב קו מול כוחות הצבא הסורי בגזרה המזרחית, נדרשו כוחות הפיקוד להגיע למקומות גאוגרפיים שיאפשרו זאת, בעיקר בגזרות המרכזית והמערבית. בגזרה המזרחית נדרש גיס 446 לייצב קו מול הסורים, והאוגדות שפעלו תחתיו ערכו התקפות מקומיות לאחר הפסקת האש החד־צדדית שהכריז צה"ל ב־11 ביוני, כדי להשתלט על עמדות בקו שייצב הגיס כבר ביום זה. בגזרות המרכזית והמערבית נדרשו האוגדות, בעיקר 96 ו־162, להתקדם לעמדות שיאפשרו לכתר את ביירות ממזרח וממערב, בעוד אוגדה 91 מטהרת את המרחב העורפי.

הגזרה המערבית (13–26 ביוני)

התמרון לכיתור ביירות

אוגדה 96 צריכה הייתה להשלים את משימתה להגיע לכביש ביירות־דמשק כדי לנתק את הכוחות הסוריים שבביירות, כדי לחבור לכוחות הנוצריים וכדי לכתר את המחבלים (כוחות אש"ף) הנמצאים בעיר. האוגדה לחמה בשני צירים עיקריים: בציר החוף שבו פעלו חטיבות 211, גולני (1) ו־188, ובציר ההררי שממזרח לו שבו פעלו חטיבת הצנחנים הסדירה (35) שהובילה את המאמץ ואחריה חטיבות 828 ו־844. במאמץ המזרחי חברו כוחות חטיבה 35 לנוצרים בכפר בסבא בצהרי 13 ביוני ובכך היו לכוח הראשון שהגיע לקווי סיום התמרון שלו בכביש ביירות־דמשק.[13]

במאמץ העיקרי של האוגדה הצליחה ההתקפה השלישית על כפר סיל להכריע את הכוח הסורי לאחר ששתי ההתקפות הראשונות של החטיבות 211 ו־188 כשלו. את ההתקפה השלישית הובילה חטיבת גולני, ובשעות הבוקר המוקדמות של יום א', 13 ביוני, הושלם כיבוש כפר סיל והמרחב שסביבו.[14] לאחר סיום הקרב התקדמה חטיבה 188 לעבר שדה התעופה של ביירות, שבו התבצרו כוחות מחבלים וכוחות סוריים, חלקם כאלה שנסוגו מכפר סיל. בד בבד עם התקדמותה של חטיבה 188 לעבר שדה התעופה ביירות הופעלו חטיבות 211, 828 ו־844 לפתיחת הצירים במרחב החוף ולטיהור המרחב משרידי אויב. ההשתלטות על 'יפקק' כפר סיל, התייצבותם של כוחות אוגדה 96 בשעריה הדרומיים של ביירות והתייצבותם של כוחות

13 אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**, עמ' 237.

14 שם, עמ' 285.

חטיבה 35 וחטיבה 828, שביצעה איגוף מזרחי דרך אוגדה 162, על ציר ביירות-דמשק ממזרח לעיר הביאו להשלמת הכיתור ולתחילת המצור על העיר ביירות.

מלחמת שלום הגליל לאחר שוך הקרבות. טנק מפקד חטיבה 844 בתנועה מזרחה לעבר הר הלבנון והבקאע (באדיבות דובר צה"ל).

טיהור המרחב והקרב על מחנה הפליטים עין אל־חִלווה

אוגדה 91 עסקה בטיהור מרחב הלחימה שבגזרת אחריותה מאחר שהיא החזיקה את המסדרון שהוביל לעבר ביירות, אשר בצפונו פעלה אוגדה 96. במאמץ הלחימה לצפון לא טוהרו כל המרחבים, ולכן היה צורך לאתר בהם אויב ותשתיות ולהשמידם. בימים שישי ושבת, 11 ו־12 ביוני, נלחמו חטיבות 847 ו־165 במרחב עין אל־חִלווה. חטיבה 939 שאבטחה את הציר המרכזי בצידון החליפה את חטיבה 847 והתייצבה בפאתים המזרחיים והדרומיים של מחנה הפליטים; חטיבה 847 התקדמה צפונה לכבוש את הפאתים המזרחיים והצפוניים של צידון, ובשעה 15:00 התייצבה במרחב הפעולה הצפוי לה. מיום למחרת סרקו יחידותיה את המרחב שבאחריותה

עד ל־17 ביוני, עת עברה למשימה בגזרה אחרת;[15] חטיבה 165 שלחמה במחנה ביום שישי 11 ביוני, ניצלה את שבת, 12 ביוני, להתארגנות, ואחר הצהריים, בעקבות מידע מודיעיני, השתלטו גדוד 7003 וכוח הנדסה על מרחב בונקר הפיקוד של חטיבת הקסטל במחנה, אך לא פוצצו את הבונקר בשל הזמן הקצר שנותר עד לרדת החשכה. הבונקר פוצץ רק כיממה לאחר מכן, ב־13 ביוני, לקראת השעה 16:00 אחר הצהריים. פיצוצו התברר כזרז לנפילת המחנה בידי כוחות צה"ל. אומנם כוחות המחבלים שהיו בו המשיכו להילחם עוד כיומיים, אך מעתה לחימתם לא הייתה מאורגנת כפי שהייתה בימים הקודמים.[16] ביום ב', 14 ביוני, לאחר הפצצת מחנה הפליטים עין אל־חִלווה מן האוויר ולאחר הפגזתו בארטילריה תקפוהו שתי חטיבות, 939 ממזרח למערב ו־165 בחלקו הצפוני. חטיבה 165 פעלה, כאמור, בעיקר בצפונו של המחנה, וגדוד 9316 שתחת פיקודה טיהר את המרחב ופוצץ עמדות ובונקרים של האויב. מהרכסים השולטים ממזרח למחנה מערבה תקפה חטיבה 939 בשלושה צוותי קרב גדודיים, שהתבססו בעיקר על כוחות רגליים והנדסה, כדי לפוצץ עמדות אויב. הטנקים חיפו על התקדמות הכוחות מהרכסים שממזרח מבחינת זוויות הירי ומאפייני השטח הבנוי הצפוף.

האויב במחנה נלחם באומץ, וברוב המקרים לא נכנע והיה צורך להשלים לטהר את העמדות ואת הבונקרים ולפוצצם. בעקבות זאת במשך כשבעה ימים נדרשו כוחות צה"ל לפעול במרחב המחנה ובתוכו עד לכיבושו השלם. הדבר גבה קשב ממפקדת האוגדה והצריך כוחות לוחמים לא מעטים עד כדי התקפה דו־חטיבתית להשלמת כיבוש המחנה בימים 12–13 ביוני. ב־15 בחודש נפסקה הלחימה במחנה, והציר במרכזו נפתח לתנועה. עתה הסתיים המבצע ההתקפי שניהלה אוגדה 91, והיא התפנתה למבצעי ייצוב שעיקרם מימוש רכיבי ממשל צבאי, אבטחת הצירים בגזרתה כדי לאפשר להמשיך במאמץ הפיקודי לעבר ביירות וטיפול בשבויים ובשלל.[17]

למעשה, כיבוש מחנה הפליטים עין אל־חִלווה היה מבצע אוגדתי התקפי לטיהור מרחב בעורף מרחב הלחימה הפיקודי כדי לאפשר את רציפות הפעולה של הכוחות בציר החוף וכדי להגביר את הביטחון בהעברת כוחות

15 מפקדת חטיבה 847, **שלום הגליל – מהלכים**, 7 ביולי 1982.

16 אשר, **הלחימה בגזרה המערבית**, עמ׳ 164.

17 שם, עמ׳ 167.

בציר זה. כיבוש המחנה השלים את פתיחת פקק צידון, ושלוש אוגדות פעלו במרחבו. אוגדה 96 נחתה מצפון לצידון ובודדה את הפקק מצפון תוך כדי שהיא מונעת את נסיגת המחבלים צפונה; אוגדה 36 התייצבה ממזרח ומדרום, ובד בבד עם משימות אחרות בודדה את הפקק בכיוונים אלה; ואוגדה 91 פתחה אותו במסגרת אחריותה לציר החוף במרחב זה.

מרשם קרב גדוד 9255 לטיהור מחנה הפליטים עין אל־חִלווה ב־14 ביוני 1982[18]

הגזרה המזרחית – ייצוב הקו מול הצבא הסורי (11–12 ביוני)

כוחות גיס 446 השלימו את ההיערכות להגנה כלפי מזרח וצפון לקראת הגעתה הצפויה של דיוויזיה 3 הסורית למרחב שבו כבר היו כוחות מחטיבות 81 ו־21 וכוחות נוספים.[19] אוגדה 252 התייצבה במרחב בקה-סהל אל־כניסה-ג'בל צפחה מדרום לינטא; אוגדה 880 – במרחב תלת אבו עאמר; אוגדה 90 – במרחב כמד א־לוז וג'וב ג'נין אחרי יכוח ורדי',

18 שם, עמ' 166.

19 גייס 466–לשכה, **מבצע "שלום הגליל" – מהלכי הגייס**, 1 אוק' 1982, עמ' 23; אביגדור בן-גל (ינוש), "לחימת הגיס בגזרה המזרחית", **מערכות** 413, יולי 2007, עמ' 50–51.

בסיוע חטיבה 623, כבש את האחרון. לאחר שיחידותיו הוכפפו לאוגדה, הוא פורק; 'כוח יוסי' נערך ממערב לליטני במרחב ממערב לג'וב ג'נין ובמנצורה ממערב לע'זה.[20] מכניסתה של הפסקת האש לתוקף ב־11 ביוני הונחו הכוחות לפתוח באש רק אם תיפתח אש סורית לעברם. ב־12 בחודש באוגדה 252 נערכו 'התקדמויות מקומיות', ובמסגרתן השלימה חטיבה 401 את פתיחת ציר 'טולוס' ותפסה את אזור ג'בל א־צפחא, וחטיבה 7 השתלטה על ג'בל אל־ביידה ועל שעב אל־מעצרה.[21] גם בגזרת אוגדה 880 היו 'התקדמויות מקומיות', ועיקרן השתלטות על השטחים שמהם יהיה אפשר להגן טוב יותר מפני הכוחות הסוריים ולהיות מוכנים למקרה של התחדשות הלחימה וההתקפה של דיוויזיה 3 הסורית.[22] ככלל, הסורים שמרו על הפסקת האש, אך אפשרו ואף תמכו בפעילות המחבלים נגד כוחות צה"ל מגזרתם. הכוחות בגזרה זו שינו את אופן פעולתם ממוכנות להתמודדות עם צבא סדיר, סורי, לפעולה המתאימה לבט"ש, ובין השאר, הקימו מוצבים ארעיים, ערכו תצפיות וסיורים[23] וניהלו שגרת בט"ש כפי שהייתה מוכרת מהפעילות בגבולות טרם המלחמה.

מבצע אוגדתי – ה'זחילות' אל כביש ביירות–דמשק (20–25 ביוני)

עד 20 ביוני נותרו כוחות אוגדה 162 במרחב שמדרום לעין דארה ולאל־עזוניה. בימי ההמתנה פעלו כוחותיה לטהר את המרחב העורפי מכוחות מחבלים ולפנות מצבורי אמצעי לחימה, בעיקר לאורך הצירים שבהם

20 אלחנן אורן, **גיס 446 בלחימה בגזרה המזרחית במבצע של"ג, 6–11 ביוני 1982**, אג"ם-תוה"ד - מחלקת היסטוריה, יוני 1995, עמ' 163–166; אג"ם–מה"ד–מחלקת היסטוריה, **לחימת הלילה של צה"ל בבקאע ובהר הלבנון במלחמת של"ג (6–11 ביוני 1982)**, אפריל 1990, עמ' 41 (מפה).

21 אוגדה 252–אג"ם, **סיכום לקחי מלחמת "שלום הגליל"**, מאי 1983.

22 אוגדה 880–אג"ם, **מבצע "שלום הגליל" – סיכום הלקחים במבצע**, אוגוסט 1982, עמ' 7.

23 פעילות של תצפית ושל סיור (תו"ס) הייתה מוכרת לכוחות שערכו פעילות בט"ש לפני המלחמה ולאחריה ועד לנסיגה מדרום לבנון במאי 2000, או לפחות עד לשנת 1997 שבה הופסקה פעילות זו באופן לא־רשמי לאחר שקצין צה"ל נהרג מירי מרגמות של חזבאללה במהלך תו"ס יום בגזרה המרכזית בדרום לבנון.

התקדמו.[24] בד בבד השתלטו על שטחים קרובים כדי לקדם את הגעתם לכביש ביירות-דמשק.[25] ב־18 בחודש מסר אלוף פיקוד הצפון אמיר דרורי פקודת התראה[26] לאוגדה להיערך להתקדמות צפונה, תוך הימנעות ממגע עם האויב (הסורי). כך יערכו 'כרסום' (מילה שחזרה על עצמה בעל־פה ובמסמכים שונים) ויתפסו שטחים שולטים שיאפשרו לשלוט על ציר ביירות-דמשק. כוונתו הייתה לקדם את הכוחות לעבר ציר זה בלי להפר את הפסקת האש. מהלך זה נדרש כדי לאפשר לצה"ל לשלוט על התנועה בכביש ביירות-דמשק אם כוחות צה"ל ייאלצו לסגת מפאתי ביירות. שיטת הפעולה ההתחלתית הייתה לקדם כוחות חי"ר בלילה, ואליהם יחברו כוחות שריון למחרת לנוכח הלקחים מהקרבות הקודמים, אם כי לעיתים בפועל היו אלה גדודי הטנקים שהובילו את הלחימה. האוגדה כמעט שלא קיבלה סיוע ממטוסי קרב בשל הצורך לשמור על 'הפסקת האש' עם הסורים. עם זאת מדי פעם קיבלה סיוע אש בעיקר כדי לתקוף סוללות ארטילריה סוריות שירו על כוחותיה. במרחב פעולתה היו ערוכים כוחות לא גדולים של מחבלים וכן כוחות קדומניים סוריים, חלקם מחטיבה 51 ומהחטיבה המשוריינת הסורית 62, כולל פלוגות קומנדו שנערכו בעיקר בתוך הכפרים. אומנם האויב לא נערך בכוחות גדולים, אך ללחימה בשטח הררי, לאורך הצירים ובתוך הכפרים די היה בכוחות מועטים כדי להשהות את כוחות האוגדה המתקדמים וכדי לקיים הגנה יעילה, בעיקר בתוך הכפרים כפי שעשו קודם לכן בעין זחלתא.[27]

ב־20 ביוני בשעות הערב החלו כוחות האוגדה ב'זחילות', שתוכננו לעבר עין אל־חילזון ולעבר כפר עמי, אך הם נתקלו בקשיי התקדמות. עד שעות

24 מפקדת אוגדה 162, **יומן מבצעים בקדמית**, 1982 (להלן: מפקדת אוגדה 162, **יומן מבצעים בקדמית**), עמ׳ 3–12; מפקדת אוגדה 162, **יומן האזנה (מבצעים)**, אוגוסט 1982 (להלן: מפקדת אוגדה 162, **יומן האזנה**), עמ׳ 10–19; מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, 3 ביולי 1984 (להלן: מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**), עמ׳ 19; גדי יעקב, **מלחמת שלום הגליל – לחימת אוגדה 162**, ניתוח אירוע, הקורס לפיקוד ולמטה כללי, 1991(להלן: יעקב, מלחמת שלום הגליל), עמ׳ 63.

25 מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ׳ 18–19.

26 אלוף הפיקוד נפגש עם מפקד האוגדה (ללא מטה האוגדה) יום קודם לכן, ב־17 ביוני בשעה 14:30 בערך, ונראה שכבר אז מסר לו פקודת התראה. ראו: מפקדת אוגדה 162, **יומן האזנה**, עמ׳ 19. סגן מפקד האוגדה מסר שהפקודה הרשמית הועברה ב־19 ביוני ותיאר אותה כ׳פקודת זחילה׳. מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ׳ 19.

27 גדי יעקב, **מלחמת שלום הגליל – לחימת אוגדה 162**, ניתוח אירוע, הקורס לפיקוד ולמטה כללי, 1991 (להלן: יעקב, **מלחמת שלום הגליל**), עמ׳ 63–68.

הערב התקדמה חטיבה 500 מערבה אל אזור מזרעת א־נהר, ובשעה 18:00 לערך החלה לנוע לכיוון צפון־מערב. במהלך התנועה השתדלו הכוחות שלא לנוע על צירים ראשיים. התנועה נערכה בשני נתיבים: גדוד 9263 מחטיבת צנחנים 939 נע לעבר רויסת א־נעמן, וגדוד 195 – לעבר כפר ניס ומגד'ל מעוש. עד שעות הבוקר הגיע גדוד 9263 אל מצפון לכפר רשמיא, ומאוחר יותר המשיך לעבר רויסת א־נעמן, ואליה הגיע בשעה 11:45.[28]

במהלך תנועת גדוד 195 קרס הציר לאחר מעבר מפקד הגדוד ופלוגה אחת, ושאר הכוח נאלץ לשוב על עקבותיו לעמדות שמהן יצא כמה שעות קודם לכן.[29] בשעות הבוקר המוקדמות הוכשרו הצירים עבור חבירת הטנקים לכוחות החי"ר שהתקדמו בלילה ובבוקר. לקראת הערב את גדוד 9263 החליף גדוד מוקטן 466 מחטיבת צנחנים מילואים 525 שחבר לחטיבה עם הגעתו מהגזרה המזרחית.[30] בבוקר למחרת עזב גדוד 9263 את חטיבה 500, שב לארץ והשתחרר.[31]

ב־22 ביוני בשעה 03:30 החלו להתקדם למרחב הכפר מנצוריה. התנועה לעברו נערכה כקרב התקדמות לנוכח מאפייני השטח והשליטה של הרכסים על הציר שבו התקדמו הכוחות המשוריינים. השיטה הייתה לחפות על טנקים שלעבר הרכסים השולטים, ולאחר מכן כוחות החי"ר מגדודים 932 ו־466 ופלוגות החי"ר, שהיו חלק מצוותי הקרב של גדודי הטנקים, יכבשו שטחים אלה. לקראת צהרי היום לא הצליח גדוד 466 שספג נפגעים רבים, בהם אחד ממפקדי הפלוגות, לכבוש את 'המסולעת' שנמצאה מדרום־מערב למנצוריה. 'המסולעת' הייתה כיפה שבה הוקמו ביצורים, וכך התאפשר לכוח הסורי שהגן עליה למנוע לזמן מה את כיבושה.[32] מפקד החטיבה החליט להעביר את המשימה לגדוד 430 אשר בעקבותיו ינוע גדוד 932 כדי לטהר את העמדות ב'מסולעת'. לאחר שהסתיימה הפגזתה, מעט לפני השעה 15:30, וכאשר גדוד 195 מחפה מעמדות מדרום לציר ול'מסולעת',

28 שם, עמ' 68–69.

29 שם, עמ' 69–70.

30 אבירם ברקאי, **אנחנו על השחור, סיפורה של חטיבה 500 במבצע שלום הגליל**, חבל מודיעין: כנרת זמורה-ביתן, 2016 (להלן: ברקאי, **אנחנו על השחור**), עמ' 354, 358; מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ' 22.

31 יעקב, **מלחמת שלום הגליל**, עמ' 70. ב-12 בדצמבר 1982 נהרג מפקד גדוד 9263, סא"ל משה סלע, במבואות כאמד א-לוז שבלבנון.

32 מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ' 23–24.

יצא גדוד 430 להתקפה, ועד השעה 17:00 כבשוה גדוד 430 וגדוד 932 שנע אחריו ושטיהר את תעלות ואת עמדות הלחימה. לאחר כיבוש 'המסולעת' המשיך גדוד 430 צפונה והתייצב בעמדות השולטות לעבר מנצוריה, ומאוחר יותר הצטרף גדוד 466 אליו.[33]

חטיבה 609 - שעם פרוץ הלחימה כבר הספיקה להגן ברמת הגולן ובהמשך סרקה את המרחב בגזרת דאמור וטיהרה יעדי מחבלים - הוכפפה לאוגדה 162 שבגזרה המזרחית וחברה אליה בשעות הלילה המאוחרות של 21 ביוני. מייד עם הגעת כוחות החטיבה, בהם גדוד 9203 והיחידות החטיבתיות, קיבל מפקד החטיבה משימה להשתלט על מרחב בסרין-בתתר, ולשם כך הוכפף לו גדוד 532 שעד כה פעל תחת חטיבה 500. בד בבד עם לחימת חטיבה 500 על מנצוריה התקדמו כוחות חטיבה 609 ממזרח, ובשעה 18:30 התייצבו במרחב הכפר בסרין-בתתר.[34]

בבוקר 23 ביוני התגלו כוחות סוריים שנעו דרומה לכיוון בתלון ומנצוריה. אלה הופגזו בארטילריה כדי למנוע מהם להגיע למנצוריה וכדי להפסיק את הירי שלהם על כוחות האוגדה.[35] כוח סורי נוסף, שלקראת השעה 12:00 ניסה לתקוף את המרחב שבו שהו כוחות חטיבה 609, נהדף.[36] במהלך היום חבר גדוד 13 לחטיבה 609, תספק את גדוד 9203 בציוד רפואי (צר"פ) וכבש את שקיף בתלון בשעה 20:00 בערך ואת הגבעה שמצפון לו ('אדום 5113') לקראת השעה 23:00. בהמשך עסק הגדוד בפתיחת ציר 'אהרונסון'. בצהרי היום ביקר הרמטכ"ל בחפ"ק האוגדתי שהתמקם במרחב 'המסולעת', ובמהלך הביקור ולאחריו הופגזו הכוחות. חלקם נפגעו, וחלקם נהרגו. הרמטכ"ל הבין את החיכוך שבלחימת האוגדה, אך בד בבד הבין שהסורים אכן לא נגררים ללחימה עזה, וכי ההיגיון ושיטת הפעולה של האוגדה מתאימים למטרות שהוגדרו. בשעות אחר הצהריים, עם ההבנה שהסורים נסוגים ממנצוריה לאחר שזו הופגזה בידי כוחות האגד הארטילרי של האוגדה, נכנסו גדודי החי"ר 466 ו־932 אליה וכבשוה ללא קרב. לצד אירועי הלחימה תכננו הכוחות לכבוש את בחמדון ולאחר מכן להיערך להגנה

33 ברקאי, **אנחנו על השחור**, עמ' 374–386.

34 יעקב, **מלחמת שלום הגליל**, עמ' 70–71; מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ' 22–23.

35 יעקב, **מלחמת שלום הגליל**, עמ' 74.

36 מפקדת אוגדה 162, **יומן האזנה**, עמ' 23; יעקב, **מלחמת שלום הגליל**, עמ' 75.

על ציר ביירות-דמשק. למשימה המתוכננת לאוגדה הוכפפה גם חטיבת גולני, מוקטנת, וכעת תחת מפקדת האוגדה פעלו שלוש מפקדות חטיבה: חטיבה 500, ובה גדודים 430, 195, 466 ו־601; חטיבה 609, ובה גדודים 532, 9203, פלס"ר, פלחה"ן ופלנ"ט מוקטן; וחטיבת גולני, ובה גדודים 51 ו־13, ולעיתים הוכפף זה האחרון לחטיבה 500.[37] מעבר לכוחות אלה פעלו יכוח טומי וגדוד 433 בעורף מרחב הלחימה האוגדתי, במרחב נבע א־צפע. ב־23 ביוני בשעה 23:00 היו הכוחות הקדומניים של האוגדה פרוסים כך: גדודים 430 ו־932 בגזרה שמשקיף בתלון עד יאדום 3105'; גדודים 466 ו־195 מאל־מנצוריה עד נ"ג 1107; גדוד 13 שהיה תחת חטיבה 609 נערך בשקיף בתלון באזור נ"ג 1209 ובאזור יאדום 5113'; גדוד 532 בנ"ג 1243; וגדוד 9203 מחטיבה 609 בין כפר שאנאי לעין אל־חילזון באזור נ"ג 1094.[38] בשעות הערב חברה חטיבת גולני לאוגדה, והיא השתלטה על מרחב הכפר שאנאי.

בבוקר 24 ביוני, בשעה 06:30, נצפו כוחות סוריים נסוגים מבחמדון, ומפקד חטיבה 609 החל לקדם את כוחותיו על הציר המוביל לרויסת צופר, ואלה התייצבו מצפון לעין אל־חילזון. בעקבות ההבנה שישנה הזדמנות להשלים את ההשתלטות על כביש ביירות-דמשק במרחב אוגדה 162, הנחה הרמטכ"ל לתכנן התקפה דו־אוגדתית לעבר כביש ביירות-דמשק כך שאוגדה 162 תכבוש את בחמדון ותפתח את הציר עד לדהור אל־עבדיה מערבה, ואילו אוגדה 96, בסיוע חטיבה 828, תכבוש את עאליי ואת סוק אל־ערב. אוגדה 162 תכננה שחטיבת גולני תתקדם צפונה ותשלוט על כביש ביירות-דמשק מג'בל א־רציף (גדוד 13) וממקלעת דבעה (גדוד 51), ובעקבותיה תשתלט חטיבה 500 על המרחב שבין רויסת צופר לבחמדון. מהצהריים התקדמו כוחות חטיבה 500 לעבר כביש ביירות-דמשק. גדוד 195 הוביל את התנועה, והודות להפגזת הרכסים השולטים על כביש ביירות-דמשק התאפשר לכוחותיו להתקדם מהר. כמה דקות אחרי השעה 18:00 התייצבו הכוחות הראשונים של גדוד 195 על כביש ביירות-דמשק, וכך הושג היעד המערכתי בגזרה המרכזית. למרחב התקדמו שאר כוחות החטיבה ונערכו להגנה בשטחים השולטים על הכביש ולהתארגנות לקראת המשך לחימה. כך עשו גם כוחות חטיבת גולני שהתקדמו עם כוחות חטיבה 500 ולעיתים ממש בתוכם. חטיבת גולני, שבשלב זה פיקדה על גדוד 532 שקודם לכן הוכפף

37 מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ' 25.

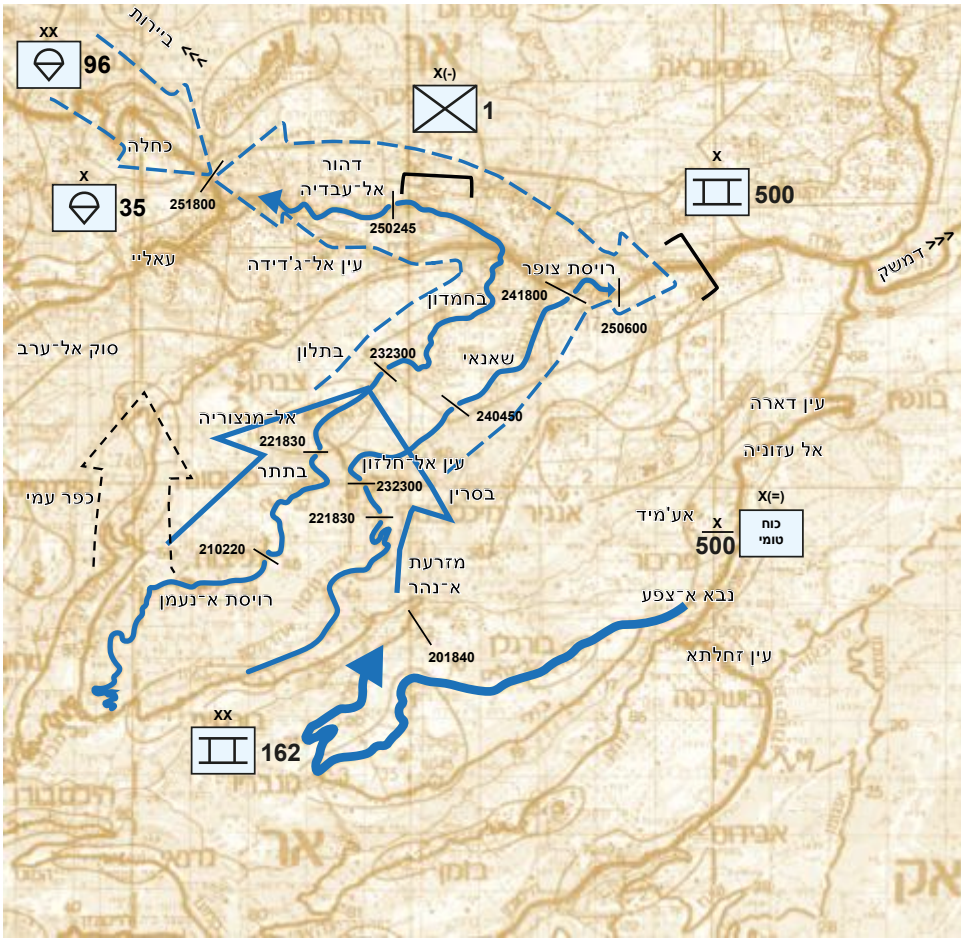
38 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 516.

לחטיבה 609, התקדמה בשעות הערב לציר ביירות-דמשק (ימוש') ופנתה מערבה עד למרחב מתג 13 על הציר סמוך לנ"ג 1100, וממנו ניתן לשלוט היטב על התנועה בציר.[39]

אחר חצות, בליל 24-25 ביוני, הרחיבה אוגדה 162 את השתלטותה על כביש ביירות-דמשק מרויסת א־צופר במזרח עד דהור אל־עבדיה במערב. חטיבת גולני נעה צפונה וקידמה את גדוד 13 עד לצומת דהור אל־עבדיה, ובהמשך - מזרחה לעבר פאתי העיירה בחמדון. חטיבה 828 כבשה את המרחב שממערב לדהור אל־עבדיה ואת הכפר עין א־ג'דידה, מדרום־מערב לו. חטיבה 500 הרחיבה את השליטה מבחמדון מזרחה, עד כק"מ ממזרח לרויסת א־צופר. חטיבה 609 טיהרה את הכפרים עין אל־חילזון ובתתר ופתחה את הצירים צפונה למעבר כוחות נוספים. בד בבד עם פעילות כוחות אוגדה 162 קידמה אוגדה 96 את כוחותיה מזרחה. חטיבה 35 התקדמה עד העיירה עאליי, תוך השתלטות על הכפר כחלה בסיוע של הכוחות הנוצריים. בשעה 18:00 חברו האוגדות 162 ו־96 אליה, ובכך הושלמה ההשתלטות על כביש ביירות-דמשק, מפאתי ביירות המזרחיים עד רויסת א־צופר בגזרה המרכזית.[40]

39 מפקדת אוגדה 162, **יומן מבצעים בקדמית**, עמ׳ 18–20; מפקדת אוגדה 162, **יומן האזנה**, עמ׳ 25–26; מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ׳ 28–29; יעקב, **מלחמת שלום הגליל**, עמ׳ 77.

40 גולן, **שלי"ג בלבנון**, עמ׳ 521–522; מפקדת אוגדה 162, **יומן מבצעים בקדמית**, עמ׳ 20–21; מפקדת אוגדה 162, **יומן האזנה**, עמ׳ 26–28; מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ׳ 29; יעקב, **מלחמת שלום הגליל**, עמ׳ 77.

מרשם קרב 20–25 ביוני[41]

ארגון הסד"כ בלבנון – מבינים שפה כדאי להישאר, בינתיים...

(20–23 ביוני)

בפיקוד הצפון, במטה הכללי ובממשלה מכינים את המשכו של המבצע הצבאי 'שלום הגליל' בלבנון, ומבינים שטרם השיג את מטרותיו. בישיבת קציני האג"ם בפיקוד הצפון שנערכה ב־19 ביוני הנחה דוד אגמון, קצין אג"ם הפיקוד, לארגן את הסד"כ כדי להחליף יחידות בתוך שטח לבנון,

41 מאור לוי (עורך), **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022 (להלן: לוי, **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**), עמ' 163.

לשחרר יחידות מילואים ולהחליפן באחרות. השינויים הללו אמורים היו להיערך תוך כדי לחימתן של אוגדות 162 ו־96 להשלמת כיתור ביירות ממזרח ולהשגת שליטה על ציר ביירות-דמשק. פיקוד הצפון פרסם פקודת תעסוקה מבצעית שתחילתה ב־23 ביוני 1982. בסעיף הכוונה נכתב: "פיקוד צפון ייערך למגננה לאורך הקווים הקדמיים החדשים אשר נוצרו עקב מבצע 'שלג'. במקביל הכוחות שבשטח יבצעו פעילות בט"ש בגזרותיהם לצורך איתור ומניעת פעילות פח"ע באזור זה. הפיקוד יהיה בכוננות להמשך מתקפה לפי פקודה".[42] בפקודה הוגדר הסד"כ בכל גזרה: בגזרת הבקאע - גיס 446 בהרכב שתי מפקדות אוגדה, חמש חטיבות שריון, חטיבת חי"ר, גדוד נ"ט, שני גדודי הנדסה, שתי מפקדות אגד ארטילרי, שישה גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), שני גדודי ארטילריה כבדה (175 מ"מ) וגדוד נ"מ; בגזרה מרכזית - אוגדה 162 בהרכב חטיבת שריון, שני גדודי חי"ר, מפקדת אגד ארטילרי, שלושה גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), שני גדודי ארטילריה כבדה (175 מ"מ), גדוד הנדסה וגדוד נ"מ; בגזרת ביירות - אוגדה 96 בהרכב שתי חטיבות חי"ר, חטיבת שריון, גדוד ארטילרי בינוני (155 מ"מ), סוללת מרגמות כבדות (160 מ"מ) וסוללת נ"מ; בגזרת דאמור - אוגדה 36 בהרכב חטיבת שריון, שתי חטיבות חי"ר, מפקדת אגד ארטילרי, שני גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), גדוד הנדסה, מפקדת גדוד וסוללת נ"מ;[43] בגזרת דאמור-אד"ל (אזור דרום לבנון) - אוגדה 91 בהרכב חטיבת חי"ר, שתי חטיבות מרחביות (חטמ"ר), שלושה גדודי חי"ר, גדוד שריון, מפקדת אגד ארטילרי, גדוד ארטילריה בינוני (155 מ"מ), שלוש פלוגות מג"ב, גדוד אבטחת מכלאות שבויים ומחנה מעצר אנצאר, גדוד הנדסה, סוללת נ"מ ומפקדת אד"ל; בגזרת רמת הגולן - אוגדת מילואים (49 לימים 'עוצבת הבשן') בהרכב שתי חטיבות שריון, חטיבת חי"ר, מפקדת אגד ארטילרי, שלושה גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), פלוגת הנדסה וגדוד נ"מ.[44]

בשבוע זה, שתחילתו ב־20 ביוני (יום א'), החלו חלק מחטיבות המילואים לעזוב את המרחבים שבהם פעלו בלבנון ולחזור לימ"ח (יחידת מחסני חירום) הן כדי לשחרר סד"כ מילואים שלא נדרש כעת ללחימה מעבר לצורכי

42 מפקדת פיקוד צפון–אג"ם, **פקודת תע"ם והיערכות בלבנון החל מ-23 יוני 82**, 18 ביוני 1982 (להלן: מפקדת פיקוד צפון–אג"ם, **פקודת תע"ם והיערכות בלבנון**).

43 מפקדת אוגדה 36, **פקודת תע"ם והיערכות יחידות האוגדה**, 21 ביוני 1982.

44 מפקדת פיקוד צפון–אג"ם, **פקודת תע"ם והיערכות בלבנון**.

בט"ש וללחימה הלא עצימה יחסית שנערכה בעיקר בגזרה המרכזית לעבר כביש ביירות-דמשק והן כדי לאפשר אורך נשימה מבחינת היכולת לגייס סד"כ לתעסוקה המבצעית לצורכי בט"ש ככל שצה"ל יישאר בלבנון. מאחר שלדרג המדיני ובוודאי לדרג הצבאי לא היה ידוע מתי יושגו יעדי המבצע, הצבא נדרש להיערך לכך שההימצאות של הכוחות בלבנון עשויה להיות ארוכה, ולכן יש לנהל את משאב כוח האדם, בעיקר את כוחות המילואים. כך, במהלך השבוע של 20 ביוני, שוחררו חטיבות המילואים 399,[45] 166 (לימים חטיבה 4), 810, 767 (לימים חטיבה 130), 673 (לימים חטיבה 179), 943, 514 (לימים חטיבה 205), 165 (לימים חטיבה 2), 847, 645, 409 (לימים חטיבה 551) ו־844. כמו כן חטיבה 460 חזרה עם גדודי בה"ד 1[46] ועם פלוגות באי"ח (בסיס אימון חטיבתי) גולני לשגרת ההכשרה. במסגרת שחרור חטיבות השריון והחי"ר במילואים (לצד השארת אחרות בלבנון) שוחררו גם יחידות ארטילריה במילואים מאגדים 219 ו־209. בפקודה[47] נקבע שעד 14 ביולי 1982 ימשיכו יחידות המילואים לשרת במילואים במסגרת התעסוקה המבצעית בלבנון, ומחזור המילואים שיחליפם, ככל שזה יידרש, יגויס ב־11 בחודש כדי לבצע את ההכנות הנדרשות. בפקודה נקבע גם המחזור הבא של תחלופת המילואים: ב־8 באוגוסט יגויס הסד"כ המחליף, וב־11 בו יחליף את היחידות שיידרש לשחררן. בפקודה לא נקבע מחזור נוסף והודגש כי תעסוקתו תסתיים ב־8 בספטמבר. אולם בפקודות הבאות נקבעו מחזורים נוספים, שכן כוחות צה"ל נותרו בלבנון.

הסד"כ של גדודי השריון והרגלים בלבנון, 14 ביוני – 29 בספטמבר[48]

ייצוב הקו בלבנון מ־26 ביוני והמעבר להגיון בט"ש

"התוכנית העיקרית שעליה נדבר, זה כל ההיערכות המחודשת, וההנחיות לפעילות בט"ש, לראות איך אנחנו מיישרים קו ונכנסים למערכת של בט"ש מסודר... אנחנו מדברים על כניסה להיערכות בט"ש, או לתע"מ החל

45 החטיבה, בכפוף לאוגדה 90, לחמה בקרב סולטאן יעקוב.

46 חטיבת בה"ד 1 תופעל שוב בגזרת לבנון בפעולה בביירות.

47 מפקדת פיקוד צפון–אג"ם, **פקודת תע"ם והיערכות בלבנון החל מ-23 יוני 82**, 18 ביוני 1982; מה"ד היסטוריה, **מלחמת "שלום הגליל" – כנס קציני אג"מ בפיקוד צפון (נערך ב-19.6.1982)**, 29 בדצמבר 1982 (להלן: מה"ד היסטוריה, **מלחמת "שלום הגליל" – כנס קציני אג"מ**).

48 לוי, **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, עמ' 167.

מה־23 לחודש, כאשר עד ה-23 לחודש אנחנו צריכים להתארגן בהיערכות הזו, כאשר אוגדה 36 נשארת בגזרה שלה... אוגדה 96 על גזרת ביירות כמו היום... אוגדה 162 כמו היום בגזרתה, מרחב גייס 446 כמו היום... אוגדה 91... כרגע בגזרתה עד לקו הסגול".[49] כך פתחו קצין האג"ם והקמב"ץ שבפיקוד הצפון את ישיבת קציני האג"ם שנועדה לעדכן את קציני האג"ם של היחידות הכפופות לפיקוד בתמונת המצב ובהנחיות להמשך הפעילות בלבנון כפי שאלה נכתבו בפקודה[50] שפרסם אג"ם הפיקוד יום קודם לכן.

לאחר שחרור יותר מעשר חטיבות שריון וחי"ר מילואים מלבנון וחלק מיחידות ההכשרה הסדירות ולאחר התייצבות אוגדות 162 ו־96 בפאתי ביירות ועל כביש ביירות-דמשק ניתן לומר שכעת רוב הסד"כ עסק בפעולות בט"ש שלאחר מלחמה. הללו כבר נערכו בעורף הכוחות הקדמיים, ככל שכוחות צה"ל התקדמו לעבר קווי סיום התמרון, ונדרש לטהר את המרחבים שנכבשו הן כדי למגר את כוחות המחבלים שנותרו בהם והן כדי להגן על הכוחות המנהלתיים והלוחמים שנעו בצירים.[51] עיקר הפעולות כללו סריקות, מעצרים, הכשרת צירים, אבטחתם ופתיחתם למעבר כוחות מנהלה ולוחמים וכן הצבת מחסומים כדי לשלוט על התנועות במרחב שבאחריות צה"ל. בד בבד פעלה מפקדת אד"ל,[52] עם יחידות הממשל הצבאי ועם שירות הביטחון הכללי שהחלו לפעול בלבנון, מול האוכלוסייה האזרחית בלבנון ומול גורמי ממשל מקומיים שונים.

בגזרה המזרחית שמרו הסורים על הפסקת האש, אך לא מנעו פעילות מחבלים בגזרתם ואף תמכו בה באופן פעיל. המחבלים בגזרה זו פעלו ללא לאות בניסיון לחדור לתוך השטח שהחזיקו כוחותינו ולפגוע בכוחות השוהים והנעים הן על ידי הנחת מוקשים ומטענים והן על ידי תקיפה

49 מה"ד היסטוריה, **מלחמת "שלום הגליל" – כנס קציני אג"מ**, עמ' 1.

50 מפקדת פיקוד צפון–אג"ם, **פקודת תע"ם והיערכות בלבנון החל מ-23 יוני 82**, 18 ביוני 1982.

51 ראה לדוגמה: מה"ד היסטוריה, **תחקיר סגן מפקד אוגדה 162**, עמ' 30.

52 יחידת אד"ל הוקמה בסוף שנות השבעים על יסוד התארגנויות קודמות שלפני מבצע ליטני. לאחר מבצע זה הורחבה פעילותה, וזו היוותה בסיס לארגונה של מפקדת היחידה לקישור ללבנון (יק"ל) אחרי סיומה של מלחמת שלום הגליל, והיא פורקה לאחר הנסיגה מלבנון בשנת 2000. על סקירת ראשיתה של אד"ל ראו: ארז מייזל, "תקופת מעבר – מיזם הסיוע לתושבי דרום לבנון (מרס–נובמבר 1976)", **בין הקטבים** 1, 2014, עמ' 97–156.

באש נק"ל ופצצות אר־פי־ג'י של הכוחות במוצבים, בעמדות השונות ובתנועה.[53] פעולות אלה נערכו גם בשאר הגזרות, ורובן כוונו לעבר כוחות שהיו בתנועה בצירים, שכן קל יותר להפתיעם ולפגוע בהם מלתקוף עמדות ומוצבים שבהם הכוחות ערוכים היטב למצבים כאלה. המחבלים הרבו להפעיל אש מרגמות, מטל"רים ותותחים לעבר כוחות צה"ל ששהו במוצבים ולעבר ריכוזי כוחות גדולים, בהם שדה התעופה של ביירות. מאש תלולת מסלול זו לצה"ל היו נפגעים רבים בשל היעדר מיגון מספק, אף שכל העת עסקו הכוחות בהקמת ביצורים ומחסות לכוחות, אך לא היה בכך כדי למנוע את הפגיעות אלא רק לצמצמן. משלמדו המחבלים את הצירים שבהם כוחות צה"ל נעים, לא רק שהציבו להם מארבים של נק"ל ושל מטולי אר־פי־ג'י, אלא אף הניחו מוקשים ומטענים.[54] אלה ושאר סוגי הפיגועים הסבו נפגעים לצה"ל, ובהם מפקדים מדרג מ"מ עד מג"ד.[55] בפעילות מול המחבלים, בעיקר בגזרה המזרחית, ניסו שלא להתחכך בכוחות הסוריים, למעט במקרים שבהם היו הסורים הראשונים לפתוח באש או כפי שנעשה במבצע 'טרף', שבו פתח צה"ל בלחימה בהם כדי להרתיעם מלתמוך במחבלים שפעלו מגזרתם.

מצבת הנפגעים מציגה את עוצמת הלחימה בבט"ש בתקופה זו של לאחר מלחמה שבה לא טוהר כל השטח שנכבש וטרם מוגרו המחבלים מהשטח שבו שלט צה"ל. עם זאת היא משקפת גם את המבצעים ההתקפיים המוגבלים, בהם כיבוש מערב ביירות באמצע ספטמבר. לכך יש להוסיף את 'גרף הלמידה' של הכוחות האופייני לכל לחימה ובעיקר במעבר בין מצבים, ממבצעים התקפיים למבצעים הגנתיים ולמבצעי ייצוב. במהלך הסתגלות הכוחות למצב החדש - לבט"ש ולתנאים ולמאפיינים הייחודיים שלו בלבנון השונים ממה שהכירו בגבולות ובשטחי עזה, יהודה ושומרון - בדרך כלל לאויב יש הצלחות רבות, ולכוחותינו - נפגעים. ככל שההסתגלות משתפרת, כמות ההצלחות של האויב קטנה, וכך כמות

53 אוגדה 880–אג"ם, **מבצע "שלום הגליל" – סיכום הלקחים במבצע אוגדה 880**, אוגוסט 1982; מה"ד–היסטוריה – ענף סיקור הבט"ש, **דו"ח בט"ש יולי 1982**, ללא ציון שנה (להלן: מה"ד–היסטוריה, **דו"ח בט"ש יולי 1982**).

54 שם.

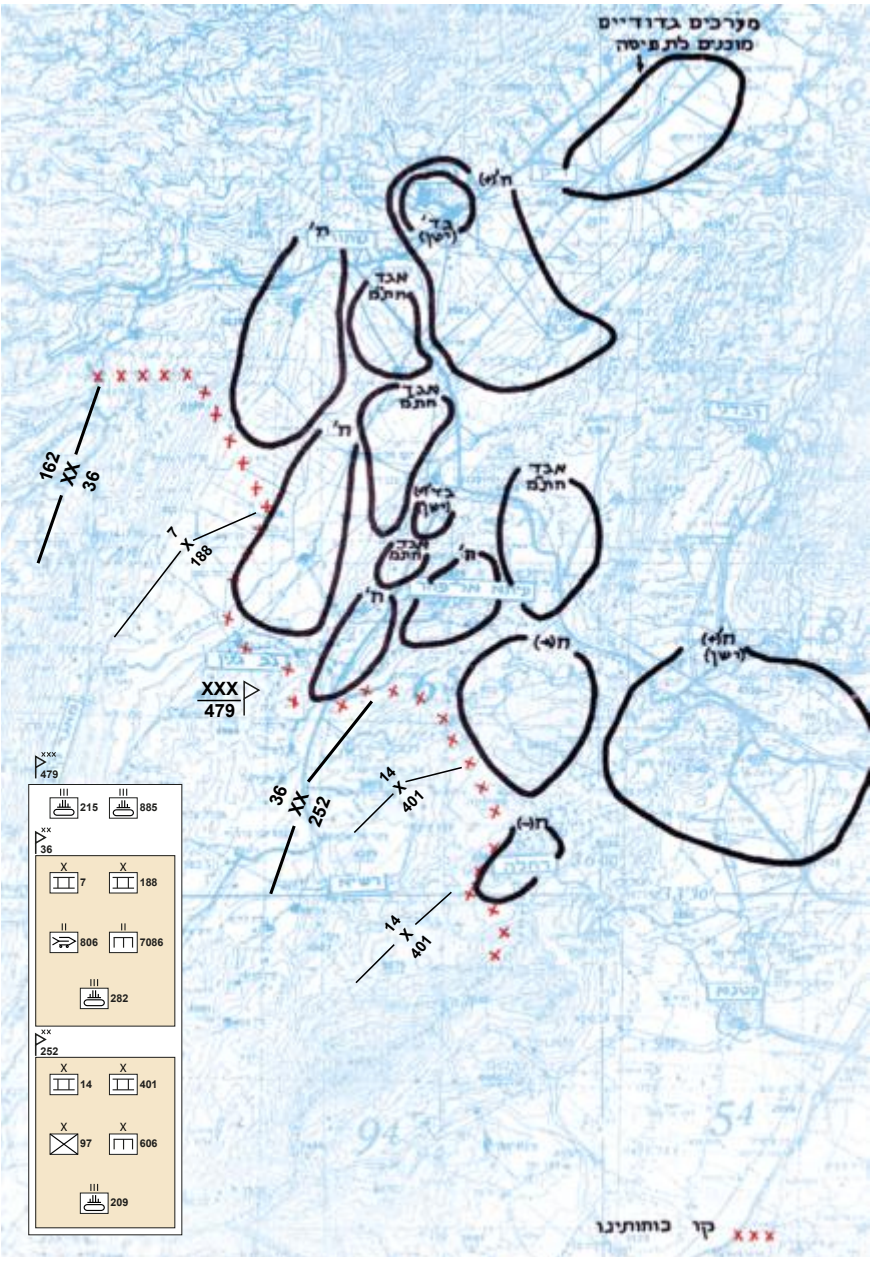
55 ראו לדוגמה את נפילתו של מג"ד 9263, סא"ל משה סלע, מעליית רכב על מוקש סמוך לכמד א־לוז בגזרה המזרחית ב־21 בדצמבר 1982. באירוע נהרגו שני חיילים נוספים, ושניים אחרים נפצעו. ראו: מה"ד–היסטוריה, **דו"ח בט"ש יולי 1982**.

הנפגעים לכוחותינו פוחתת. כמובן, יש להוסיף את השפעת ההחלפה של הכוחות בבט"ש, המייצרת גם היא 'גרף למידה' ו'מחיר כניסה' המבוטאים בדרך כלל בעליית כמות הנפגעים בימים הראשונים לתעסוקה המבצעית בבט"ש. התקופה שמאמצע יוני עד לסוף ספטמבר משלבת גם מבצעים התקפיים לכיבוש שטח ולטיהור מרחבים שנכבשו, לרבות מבצעי בט"ש, וקשה להבחין בגורמים לכמות הנפגעים הקשורה במבצעים אלה, מעבר לעדויות החבויות בסיכומי היחידות. כאמור, המחבלים ניהלו מלחמת גרילה בצה"ל, ועם הזמן אליהם הצטרפו ארגונים נוספים אשר התנגדו להמשך שהיית צה"ל בלבנון לאחר גירוש אש"ף בסוף אוגוסט 1982.

נפגעים בחתך שבועי, 19 ביוני – 1 באוקטובר[56]

הגרף מציג את הנפגעים (הרוגים ופצועים) בחתך שבועי מ־19 ביוני עד 1 באוקטובר, ובחלקו התחתון ניתן ביטוי לתקופות המבצעים של צה"ל בלבנון. במקומות שבהם ערכו הכוחות מבצעים התקפיים, בהם 'זחילות' לעבר כיתור ביירות ממזרח בשליש האחרון של חודש יוני, תקיפות בפאתי ביירות בתחילת אוגוסט וכיבוש מערב ביירות באמצע ספטמבר, כמות הנפגעים הייתה גבוהה יחסית. מנגד, במקומות שבהם ערכו הכוחות רק מבצעי בט"ש, כמות הנפגעים בחתך שבועי הייתה קטנה יחסית לתקופה שבה נערכו מבצעים התקפיים, והיא עמדה על כ־45 נפגעים, ומספר ההרוגים מתוכם היה נמוך מעשרה.

56 לוי, **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, עמ' 162.

פריסת הסד"כ בלבנון, 22 ביולי 1982 [57]

57 אג"ם–מבצעים 88 – מרכז כשירות הסד"כ, **דו"ח מכ"ס "טבעת מתכת" נתוני סד"כ**, 22 ביולי 1982 (להלן: אג"ם–מבצעים 88, **דו"ח מכ"ס "טבעת מתכת"**).

עד 14 ביולי הוחלף הסד"כ, והסתיים מעבר חלק מהכוחות בין הגזרות. לדוגמה, ב־12 בחודש עברה חטיבה 188 מגזרת החוף לגזרה המזרחית וקיבלה אחריות למרחב ג'וב ג'נין. בחודש יולי בפיקוד הצפון פעלו שש אוגדות, וגזרת הפיקוד נחלקה לחמש גזרות: **גזרה מזרחית** - גיס 479, שהחליף את גיס 446 בתחילת חודש יולי, היה ערוך בבקאע ובגזרה המזרחית. בו פעלו אוגדות 252 ו־36, שבעה גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), גדוד ארטילריה כבדה (175 מ"מ) וגדוד רקטות ('יחביב'). באוגדה 252 פעלו חטיבות השריון 14 ו־401, חטיבת חי"ר מוקטנת 97 (מילואים) וגדוד הנדסה 606, ובאוגדה 36 פעלו חטיבות 7 ו־188, שני גדודי חי"ר מחטיבה 97, גדוד נ"ט 806 וגדוד הנדסה 7086 מאוגדה 131 (לימים אוגדה 319 ו־146).

גזרה מרכזית - אוגדה 162 הייתה ערוכה בגזרה המרכזית בציר הלחימה שלה בתחילת המלחמה, ובה פעלו חטיבה 500, חטיבת חי"ר 408, שלושה גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), שני גדודי ארטילריה כבדה (175 מ"מ) וגדוד הנדסה 601.

גזרת ביירות - אוגדה 96 הייתה אחראית למרחב ביירות, ובה פעלו חטיבה 211, שתי חטיבות החי"ר 1 ו־35, חמישה גדודי ארטילריה בינוניים (155 מ"מ), גדוד ארטילריה כבדה (175 מ"מ) שהיה כפוף לאוגדה 162 אך פעל עבור אוגדה 96 במרחב ביירות, סוללת מרגמות 160 מ"מ, שני גדודי מטל"ר (9229 ו־8812) ושני גדודי הנדסה, 605 ו־7172.

גזרת צור-צידון - אוגדה 91 פעלה בגזרה זו עם חטיבת החי"ר 5 ועם גדוד הנדסה 749 מאוגדה 194.[58] מעבר לאחריות בגזרת צור-צידון, בסיוע חטיבות 769 ו־300, היא הייתה אחראית לגבולה הצפוני של ישראל עם לבנון.[59]

גזרת רמת הגולן - אוגדה 131 (לימים אוגדה 319 ו־146) הייתה אחראית לגזרת רמת הגולן (החליפה את אוגדה 49), ובה פעלו חטיבת שריון 434, חטיבת חי"ר 204, גדוד ארטילריה בינוני (155 מ"מ), גדוד ארטילריה כבדה (175 מ"מ) וסוללת מרגמות 160 מ"מ.

בעת השהייה בלבנון החלו הכוחות לבסס את המענה המנהלתי לכוחות שבקו. חיל החימוש היה החלוץ בהסדרת המענה האחזקתי, וביולי הוחלט להקים שתי יחידות חימוש מרחביות (יחש"ם) בלבנון: מערבי 7353 ובו

58 לאחר מלחמת יום הכיפורים הקים משה בר־כוכבא את אוגדה 194. במלחמת שלום הגליל, בפיקוד אמנון ליפקין־שחק, החליפה את אוגדה 36 בהגנה ברמת הגולן, ופורקה כאוגדה 370 בשנת 2004.

59 אג"ם–מבצעים 88, **דו"ח מכ"ס "טבעת מתכת"**.

חמש סדנאות (מנצוריה, עין זחלתא, דאמור, זהראני וצור); ומזרחי 7331 ובו שתי סדנאות (סמוך למרג׳ עיון ולקרעון).[60] מהלך זה חזה הלכה למעשה את הישארות צה״ל בלבנון, וכך חזה את הפריסה של סדנאות אחזקה בתוך לבנון עם הקמת מוצבים וביצורם שהלך והועמק ככל שהכוחות נדרשו למיגון מפני התקפות המחבלים והסורים באש תלולת מסלול, נק״ל וטילי נ״ט, ולמעשה החלה ההתבססות הארעית־קבועה של כוחות צה״ל בלבנון.

מבצע 'טרף' – מבצע אש (22 ביולי 1982)

מסיום הלחימה ב־11 ביוני 1982 בגזרה המזרחית ובבקאע שבה היה ערוך גיס 479 מול הכוחות הסוריים היו אירועי לחימה בכוחות סוריים ובכוחות מחבלים, מארגונים שונים, שפעלו בחסות הסורים. מתחילת יולי 1982 ועד ליום המבצע, ב־22 ביולי, נערכו כ־65 פיגועים, בעיקר של המחבלים בחסות סורית, נגד כוחות צה״ל בגזרה, מתוכם 17 בשבוע שקדם למבצע (18–22 ביולי).[61] פעילותם התאפיינה בירי צלפים, מקלעים ופצצות אר־פי־ג׳י, בהנחת מוקשים ומטענים[62] ובחדירות של חוליות מחבלים לשטח שבשליטת כוחותינו. המחבלים למדו את שגרת פעילותו של צה״ל מבחינת עיתוי תנועת כוחותיו ומבחינת המקומות שבהם נעים רכוב ורגלית, ובעקבות זאת כיוונו את פעולותיהם אליהם. בין השאר, הניסיונות להתקרב למוצבי צה״ל נעשו בדרך כלל בשעות הלילה. במקרים אלה ה׳קשת׳[63] הייתה אמצעי האיסוף שאפשר לגלותם ולהפעיל לעברם אש, בייחוד מקלעים, פגזי טנקים וארטילריה. אם הונח מארב של כוחות צה״ל בנתיבים שבהם הוערך שהמחבלים נעים, היה המארב מתקיל את המחבלים מטווח קצר ומסתער

60 עמירה שחר, **חיל החימוש כמכפיל הכוח – חיל החימוש בשנים 1967–1985**, אמ"ץ-חט׳ תוה"ד – המדור לפרסומים ולמינוח, 2006, עמ׳ 213–216.

61 מפקדת גייסות השריון, **מבצע "טרף" – יום קרב בלבנון**, 1983 (להלן: מפקדת גייסות השריון, **מבצע "טרף"**), עמ׳ 151 (מבוסס על סיכום גייס 446 למבצע); נתונים חלקיים מצויים בתוך: מה"ד–היסטוריה, **דו"ח בט"ש יולי 1982**.

62 ראו לדוגמה, ב־4 ביולי עלה ג׳יפ של צה"ל על מוקש בציר היוצא מג׳וב ג׳נין, ובעקבות זאת שני חיילים נפצעו. המוקש הונח במקום שבו היה פגם בכביש עקב עבודת טרקטור בימים הקודמים. מה"ד–היסטוריה, **דו"ח בט"ש יולי 1982**.

63 ׳קשת׳ הוא הכינוי למכ"ם הפועל על בסיס תוצא (אפקט) דופלר. מכ"ם זה נקלט בצה"ל בסוף שנות השישים ונגרע ממנו בתחילת שנות האלפיים. הוא שימש לגילוי תנועות בשטחים הפתוחים והבנויים, גם במלחמה ובעיקר בבט"ש לאורך הגבולות ובימי שהיית צה"ל בלבנון. דניאל רוזן ומיכאל לנג, **שבעים שנות חיל הקשר והתקשוב – מערכות, שיטות ואמצעים**, יהוד מונוסון: העמותה להנצחת חללי הקשר והתקשוב, 2018, עמ׳ 312–314.

עליהם. בשיטה זו נהגו גם המחבלים והיו מניחים מארבים לכוחות צה"ל בנתיבים היוצאים מהמוצבים, גם בגזרה המזרחית וגם בגזרות אחרות.[64] תצפיותיהם היו מאתרות כוחות צה"ל הנעים בשטחים שמחוץ למוצבים, ובצירים הן היו מכווינות אש ארטילרית ותול"רים לעבר כוחותיו. במקרה זה סייעו גם, ככל הנראה, הסורים, וכאשר תצפיותיהם גילו כוחות צה"ל הם היו מעבירים את המידע למחבלים, ואלה היו משתמשים בו לצורכיהם. לאחר שנורתה אש לעבר מארב שנתגלה ב־20 ביולי באזור מנצורה, ב־21 ביולי יצא כוח לסריקות באזור, ולעברו נפתחה אש. ממנה נהרגו חמישה חיילי צה"ל, וחייל נוסף נפצע.[65]

לוחמי נח"ל מוצנח במרדף אחר מחבלים בעיירה דיר אל-קמאר, יולי 1982 (צלם: אורי נאמן; באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

פעילות המחבלים בגזרה המזרחית והצלחותיהם בחודש יולי היו מצב שלא ניתן היה להמשיך בו גם מבחינת פעילות הבט"ש של צה"ל וגם בשל הסיכון שהחיכוך יביא להסלמה מול הצבא הסורי כאשר המדיניות היא שלא לעוררה. מאחר שהסורים היו הכוח הדומיננטי במרחב זה, ומאחר שפעולת המחבלים הייתה בחסותם ובעידודם, לפי הבנת הצד הישראלי, נדרש היה ליזום פעולה שתביאם להפסיק את התמיכה האקטיבית

64 על ניתוח אירועי הבט"ש שהתרחשו ביולי 1982 ראו: מה"ד–היסטוריה, **דו"ח בט"ש יולי 1982**.

65 משה בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, תל אביב: מערכות, 1989 (להלן: בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**), עמ׳ 333–342; מפקדת גייסות השריון, **מבצע "טרף"**, עמ׳ 151–159; אג"ם–מה"ד-היסטוריה, **דו"ח בט"ש לשנת 1982**.

במחבלים בלי להביא להסלמה ולפריצתה של לחימה עצימה מולם. מפקד גיס 479 משה בר־כוכבא תכנן יום קרב מול הסורים, ומטרתו הייתה לשנות את המצב בגזרת הגיס על ידי פגיעה ניכרת בכוחות הסוריים ובמחבלים הפועלים בחסותם. עמנואל סקל, מפקד אוגדה 252, כתב על כך בספרו והסביר כי את השיטה הזו של 'יום קרב' הביא מפקד הגיס מניסיונו כמפקד חטיבה 188 ברמת הגולן ובפתחלנד בשנות השבעים.[66] מטרתם של 'ימי הקרב' שהיו מוכרים מגזרות סוריה ולבנון הייתה להנחית מכה על האויב ובכך להגדיר את גבולות החיכוך בין שני הצדדים. צה"ל יזם ימי קרב כל אימת שנראה כי האויב חצה גבולות מסוימים בהפעלת הכוח או שהיו לו נפגעים רבים מהממוצע הרגיל שהיה בגזרה מסוימת. ימי הקרב התאפיינו בהפעלת אש מאמצעי לחימה שונים (אוויר, תותחים, רקטות וטנקים), ולרוב לא נערך בהם תמרון, מעבר להגעת כוחות האש המשתתפים לעמדות שיאפשרו את הפעלתם האפקטיבית. לפי דגם זה, מפקד הגיס רצה לאותת לסורים שצה"ל לא ימשיך לספוג את פעילותם של המחבלים בגזרה זו, וכי הם נדרשים למנוע מהם לפעול וכמובן שלא לסייע להם בלי שהדבר יביא לחידוש הלחימה בין הצבאות.

היערכות הסורים והמחבלים

בגזרת הגיס היו ערוכים כוחות סוריים בבקאע, ואלה כללו חטיבה משוריינת 47, חטיבת חירמ"כ (חיל רגלים ממוכן) 68 מדיוויזיה 1, חטיבה משוריינת 65 מדיוויזיה 3 בעומק ואלמנטים מיחידות תותחנים מטכ"ליות; בגזרה המזרחית היו ערוכים כוחות דיוויזיה משוריינת 1, בהם שתי חטיבות משוריינות 91 ו־76, חטיבת חירמ"כ 58 ולצידה פעל פוג' קומנדו 555 שתוגבר בגדוד מפוג' 554, שניהם מדיוויזיה 569 (יחידת ריפעת אסד). חטיבות חירמ"כ והשריון מוקמו בחזית, וכוחותיהם נמצאו בתהליך התבצרות שכלל הקמת סוללות עפר, מוצבים ועמדות לטנקים לצד הנחת מוקשים ומכשולים נוספים לאורך החזית. לסורים היו כ־400 טנקים וכ־200 משגרי נ"ט בשתי הגזרות הדיוויזיוניות וכן כ־400 קני ארטילריה.[67]

המחבלים היו ערוכים בבסיסים בעורף הכוחות הסוריים הן בבקאע, במרחב סולטאן יעקוּב וע'זה-לודי, והן בגזרה המזרחית, בין השאר, בינטא ובאיתא אל־פוח'אר. הללו נהנו מתמיכה ומהגנה של הצבא הסורי במרחב

66 עמנואל סקל, **ימי לבנון – אוגדה 252 במלחמת שלום הגליל**, ליאור שרף-הפצות, 2019, עמ' 105.

67 מפקדת גייסות השריון, **מבצע "טרף"**, עמ' 151–152.

זה, והיקף כוחותיהם מוערך ב־3,500 לוחמים מארגונים שונים.[68] למעשה, פריסתם של כוחות הצבא הסורי והמחבלים במוצבים ובשטחי ריכוז יצרה מטרות צבאיות ברורות, ולכן לצה"ל היה פשוט לתכנן את תקיפתן.

היערכות צה"ל בגזרה המזרחית ובבקאע ערב המבצע

במרחב גיס 479 פעלו שתי אוגדות: אוגדה 36 פעלה בחלקה המערבי של גזרתו, וזו פיקדה על שתי חטיבות טנקים סדירות, 7 ו־188, וכן על שני גדודי חי"ר מחטיבה 97 (מילואים), על גדוד נ"ט 806 ועל אגד ארטילרי 282 (שמונה גדודי ארטילריה בינוניים - גד"ב, וגדודי ארטילריה כבדים - גד"כ); ואוגדה 252 פיקדה על שתי חטיבות טנקים סדירות, 14 ו־401, על חטיבת חי"ר (מילואים) 97 עם גדוד אחד, פלס"ר ופלנ"ט, על גדוד חי"ר 424 ועל אגד ארטילרי 209 (שלושה גדודי ארטילריה בינוניים ושני גדודי ארטילריה כבדים). הכוחות לא תוגברו בכוחות אש קרקעיים לקראת המבצע כדי שלא לאפשר לסורים להבין כי צה"ל מתכנן מבצע בגזרה וכדי שלא לגרום לערנות מוגברת מצידם. הכוחות תוגברו במסוקי קרב, צוות (צמד) מכל סוג, להטוט (יוז - 500, דיפנדר) וצפע (קוברה). מלבד כוחות אלה, גם אמצעי הנ"מ שהיו פרוסים במרחב הגיס נדרשו להשתתף במבצע לא רק למשימות הגנה אווירית כבכל יום אלא גם לירות אש שטוחת מסלול (תותחי נ"מ המסוגלים לירות אש מסוג זה).

תוכנית המבצע

התוכנית שהוכנה כדי לפגוע בכוחות הסוריים התבססה על הפתעה ועל אש מנגד שתוטל לעבר הסורים הן באמצעות כלי טיס והן באמצעות כוחות הארטילריה, הטנקים, הנ"ט והנ"מ בגזרת הגיס. פעולה זו תיערך תוך הפעלתה של האש מעמדות שחלקן מחוץ לעמדות המוכרות לסורים כדי לצמצם את יכולתם לירות אש נ"ס (נגד סוללות) אפקטיבית ולמנוע מהם להסב נפגעים לכוחותינו. לפיכך כוחות שלא היו אמורים לירות בסורים ושלא נדרשו לאבטח מוצבים, עמדות ותצפיות, הוסגו לאחור. התוכנית הכתיבה הפעלה מתואמת של כל אמצעי האש בעיתוי אחד לשעה או לשעתיים כדי לפגוע באויב באופן מרבי וכדי להפסיק את האש בעיתוי אחד, כמובן, בהתאם להישגים שיהיו ובהתאם לתגובותיו של האויב.

68 שם, עמ' 152–153; בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 333–335.

הפסקת האש בסיומו של המבצע בעיתוי אחיד נועדה הן כדי לסמן לסורים כי המבצע הסתיים והן כדי למנוע מישראל להיגרר למבצע מתמשך שיוביל לאיבוד יוזמתה ותגובתיותה לפעולות הסורים, כאשר אלה יפעלו.

ההכנות למבצע וניהולו

ב־21 ביולי בשעה 10:00 בבוקר קיבל הגיס פקודה מהפיקוד לערוך יום קרב בגזרתו. לאחר התאמת התוכניות הבסיסיות שכבר הכין בעבר, גובשה תוכנית גיסית, ולקראת הערב מסר הגיס פקודה לאוגדות, ואלה החלו בתכנון. בלילה נערכו רוב ההכנות הפיזיות למבצע, שכן היה נכון להסתירן מעיני הסורים, ולכך יועד ליל 21–22 ביולי. במהלכו דולגו חלק מסוללות הארטילריה מעמדותיהן הקבועות כדי שלא יהיו מטרות נוחות לאש נ"ס סורית, דוללו המוצבים מכוחות חי"ר ומנהלה בעיקר כדי לצמצם כוחות שאינם משתתפים במשימות המבצע, והועלתה מוכנותם של הכוחות המבצעים מבחינת הכנת מערומי תחמושת, תדלוק הכלים ועוד. המרחבים הקדמיים של האוגדות הוכנו ללחימה, והצירים המובילים לחזית נחסמו כדי למנוע מהכוחות להסתובב שלא לצורך. כמו כן נפרסו והוכנו תאג"דים (תחנת איסוף [נפגעים] גדודית) בגזרות הגדודיות, רוכזו רכבי פינוי, הועלתה הכוננות למסוקי פינוי והוכנו צוותי חימוש לטפל בכלים פגועים ותקולים ביום המבצע.[69]

ב־22 ביולי לפני הצהריים, בהשתתפות מפקדי האוגדות והכוחות שבפיקודם, אושרו התוכניות[70] הפיקודיות לגיס, תוך סיור בשטח ותוך בדיקת עמדותיהם של הכוחות המבצעים, פינוי הכוחות שלא נדרשים למשימות והשלמת ההכנות הנדרשות בכל היחידות. מאחר שנדרש תיאום מרבי בין הכוחות, וידאו הדרגים הגבוהים את מוכנותם על ידי בקרתם את הכנותיהם ואת יישום מטרותיהם כדי למצות את ההפתעה ואת ריכוז העוצמה בעיתוי שנקבע לפתיחה באש, בשעה 16:00. מפקד הגיס הדגיש את הצורך לייחד תשומת לב להכנות של הדרגים הזוטרים עד לטנק הבודד מאחר שביצועיהם ישפיעו על הישגי המבצע באופן ישיר.[71]

---

69 שם, עמ׳ 336; מפקדת גייסות השריון, **מבצע "טרף"**, עמ׳ 153; חטיבה 188–אג"ם, **סיכום מבצע "טרף"**, 26 ביולי 1982 (להלן: חטיבה 188–אג"ם, **סיכום מבצע "טרף"**).

70 אומנם בצה"ל נהוגה שיטת ׳פיקוד משימה׳, שבה המפקד מציג את תוכניותיו לרמה הממונה, אך במקרה של מבצע ׳טרף׳ מוטב יהיה לאשר את התוכניות בכתב משום הצורך בתיאום הדוק ובווידוא של פיקוד הצפון את יישומן.

71 בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ׳ 336.

שעת השי"ן נקבעה כאמור לשעה 16:00, ובעיתוי זה פתחו כל הכוחות באש לעבר המטרות הסוריות, בהן כוחות ארטילריה, טנקים, מוצבים, מפקדות, סוללות הגנה אווירית, נגמ"שים, משאיות וריכוזי כוחות. כחצי שעה לפני הפתיחה באש של כוחות הקרקע פעלו מטוסי חיל האוויר נגד מטרות סוריות. על אף עוצמתם של הכוחות הסוריים בחזית ניכר כי הירי שלהם לא היה משמעותי. הם הצליחו לבצע ירי טנקים מועט לעבר כוחות בגזרת אוגדה 252, וממנו נהרגו מפקד הפלוגה ולוחם (קָשָׁר) מחטיבה 97 (חי"ר מילואים). טילי סאגר נורו גם הם בכמות נמוכה, הן בגזרת סולטאן יעקוּב מול כוחות אוגדה 36 והן בגזרת אוגדה 252, בלי להסב נזק ממשי. הארטילריה הסורית הייתה הכוח העיקרי שנשא בעול התגובה לפעולה, אך גם במקרה הזה לא הופעל רוב הסד"כ הארטילרי הסורי, למעט מספר סוללות מצומצם שהשתתפו בלחימה.

בשעה 17:00 הנחה הפיקוד את הגיס להמשיך במבצע 'טרף' אף שתוכנן להפסיק את האש בשעה 17:00. לאור הצלחתם של כוחות הגיס בשעה הראשונה העריך הפיקוד שהארכת המבצע בשעה נוספת תגדיל את ההישגים ותמנע לחימה מתמשכת בסורים. בשעה 17:53 מסר מפקד הגיס לאוגדות להיות מוכנות להפסקת הירי (מילת קוד 'יבוסי') בשעה 18:00, ואכן בשעה זו דיווחו שתי האוגדות, 36 ו־252, על חדל אש. מייד עם הפסקתה מצד כוחות הגיס פסקה האש גם מהצד הסורי, והחשש מהיגררות ללחימה מתמשכת הוסר כפי שהוערך גם במפקדת הפיקוד עם הארכת המבצע בשעה שנייה.

במבצע נורו יותר מ־1,600 פגזי ארטילריה 155 מ"מ מסוגים שונים, יותר מ־200 פגזי ארטילריה 175 מ"מ, כ־15 רקטות כבדות מסוג 'חביבי',[72] יותר מ־1,000 פגזים חודרי שריון 105 מסוג 'ליטוף',[73] כ־67 פגזי 105 חודרי שריון, יותר מ־450 פגזי 105 חלול, יותר מ־460 פגזי 105 מעיך, יותר מ־730 פצצות מרגמה 60 מ"מ שרובם נורו מהטנקים, יותר מ־860 פצצות מרגמה 81 מ"מ מסוגים שונים וכ־65 טילי עורב.[74] מעבר לירי אפקטיבי זה, נורתה אש מקלעים ופצצות מרגמה 52 מ"מ, בעיקר כדי להגן על העמדות וכדי להסתירן על ידי מיסוך מאש הסורים, היכן שאש כזו נורתה לעברן.

72 רקטות שנורו ממשגר בקוטר 290 מ"מ עם ראש קרב נפיץ ומצרר, היו בשימוש בצה"ל מאמצע שנות השבעים ועד לשנת 1991, עת פורק הגדוד. מערך המנתץ – MLRS – החליף אותן.

73 פגזים מסוג 'ליטוף' היו עם נתיבה שאפשרה לעקוב אחר מעופם בלילה עד לטווח של 2,000 מ'.

74 מפקדת גייסות השריון, **מבצע "טרף"**, עמ' 156–157.

תוצאות מבצע 'טרף'

הגיס השיג את מטרות המבצע היטב. לסורים נפגעו כ־70 טנקים, יותר מ־20 נגמ"שים, תותחים, כלי נ"מ, משאיות, טרקטורים ועשרות עמדות מסוגים שונים.[75] ההפתעה השיגה את מטרתה, והסורים לא הצליחו להתארגן ולהגיב באופן אפקטיבי, וכך הסבו נזק מועט לכוחות הגיס. לכוחותינו היו שני הרוגים, מ"פ ולוחם (סַמָּר) מחטיבה 97, חמישה פצועים וכן שלושה טנקים שנפגעו מירי טנקים ומטילי סאגר סוריים.

הסורים הבינו את המסר שהועבר במבצע 'טרף', ובימים שלאחריו הגבירו את הפיקוח שלהם על המחבלים שהיו בגזרתם, סילקו את חלקם מקו החזית מתוך הבנה שפעילות המחבלים נגד צה"ל מביאה לתגובה של זה האחרון מולם. מפקד הגיס סבר ש"הסורים הבינו את המסר שהתלווה למבצע 'טרף': צה"ל רואה בהם אחראים למרחב ולכוחות שבשליטתם כולל אלה של המחבלים, למימוש תנאי דו־קיום והפסקת אש".[76] בימים שלאחר המבצע הכוננות ביחידות הגיס הייתה גבוהה מחשש לתגובה סורית,[77] אך זו לא הגיעה.[78] זו הייתה עדות נוספת לכך שהסורים לא היו מעוניינים, לפחות כעת, לחמם את הגזרה והבינו את מטרתה של פעולת צה"ל במבצע 'טרף'. מבצע זה הוא דוגמה להפעלת עוצמה צבאית שנועדה להסדיר מחדש את גבולות הלחימה בין צדדים יריבים וכן לכך שצבאות התומכים בפעולתם של ארגוני טרור וגרילה (ואף פרוקסי) מהשטח שתחת אחריותם עלולים להיות חשופים לפגיעות מהצד השני. עניין זה אינו חדש, והוא כבר הובהר לסורים (וגם לירדנים ולמצרים) בעשרות השנים הקודמות, ובעיקר בשנות החמישים והשישים.[79]

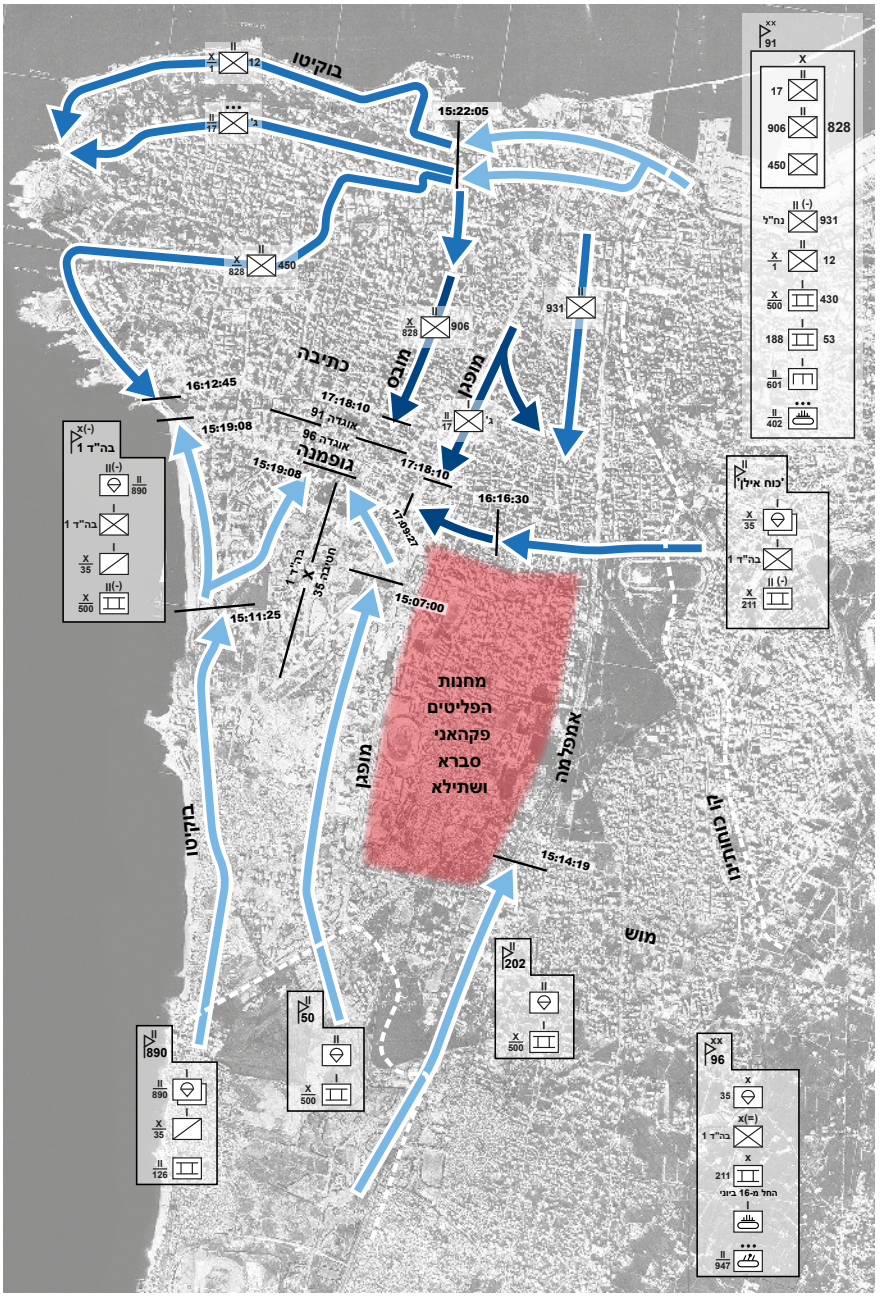
75 שם, עמ' 155.

76 בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 340.

77 חטיבה 188–אג"ם, **סיכום מבצע "טרף"**.

78 בר־כוכבא, **מרכבות הפלדה**, עמ' 340–341.

79 ראו לדוגמה הלחימה על המים בשנות השישים בסורים ובפדאיון בשנות החמישים בגזרת הגבול עם מצרים במסגרתה הפעיל צה"ל עוצמה צבאית מוגבלת, שכללה הפעלת כוחות קרקע ובעיקר ירי של תותחים וטנקים מנגד ולעיתים אף תקיפת יעדים באמצעות מטוסי חיל האוויר.

מרשם קרב מבצע 'טרף' (22 ביולי 1982)[80]

80 לוי, **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, עמ׳ 169.

הפעולה בביירות – המצור, הכיבוש והפינוי

המצור (13 ביוני – 31 ביולי)

ב־25 ביוני נכנסה לתוקף הפסקת אש נוספת. כוחות של אוגדות 162 ו־96 סיימו להשתלט על כביש ביירות-דמשק שממזרח לביירות ובכך החל המצור עליה. בדרג המדיני ניכרה הבנה שהיעדים הצבאיים הושגו, וכעת יש לקדם הסדר מדיני שבו תוקם ממשלה בלבנון ושכוחות המחבלים יוצאו מהמדינה. כך יוסר האיום על יישובי הצפון כפי שהיה בשנים שקדמו ליציאה למלחמת שלום הגליל. עד לסיום התהליך המדיני נדרש מצה"ל להישאר על אדמת לבנון, לצמצם את הסד"כ בה ככל האפשר על ידי שחרור יחידות המילואים שהשתתפו במלחמה, ולאחר מכן לסגת לגבול הבין־לאומי.[81] בד בבד עם פעולות המצור על ביירות ועם הכנת תוכניות ללחימה בעיר, הן כגיבוי לנוצרים והן, במידת הצורך, לבד, המשיכו כוחות צה"ל שהיו פרוסים בלבנון לטהר ולהשמיד את המחבלים ואת תשתיות הלחימה שלהם כדי שביום מסירת השטח לממשלת לבנון ולצבאה, יהיו כמה שפחות מחבלים, וכדי שיכולתם להתארגן מחדש ולאיים על תושבי ישראל לא תתאפשר.[82]

בחודש יולי תוכננה הפעולה הצבאית שתידרש בביירות כדי ליצור את התנאים לגירוש המחבלים ממנה וכדי לאפשר לממשל בלבנון להקים ממשלה ולהחיל ריבונות בבירה. לצורכי הפעולה בתוך העיר הועדפה הפעלתן של חטיבות סדירות בעוד חטיבות המילואים יפעלו בשאר רחבי לבנון במשימות בט"ש וימשיכו לנקות את השטח ממחבלים ומתשתיות הלחימה שלהם. במהלך הדיונים על הפעולה בביירות ביקש מח"ט 211, אלי גבע, לשחררו מלפקד על החטיבה בפעולה זו.[83] בעוד הוחלט לצאת למבצע בעיר ביירות, כולה או חלקה, ב־22 ביולי בגזרה המזרחית פתח גיס 479 במבצע 'טרף', ובו הושמדו עשרות טנקים וכלי ארטילריה סורית במבצע אש שארך כשעתיים כדי לגרום לסורים למנוע פעילות מחבלים מהשטח שבשליטתם. נראה כי למבצע זה היו השלכות על הערכת המצב הסורית, ונוסף על גורמים אחרים הביאו לכך שהסורים לא התערבו באופן פעיל במערכה בביירות ולא נלחמו בכוחות צה"ל בחזית המזרחית כדי לפגוע ביכולתיו לפעול בביירות.

81 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 523–527.

82 שם, עמ' 530.

83 שם, עמ' 537.

כחלק מפעולות המצור נדרש ידע על העיר ביירות כדי להתאים את הפעולות הצבאיות באופן מיטבי. אף שבמודיעין היה קיים 'תיק עיר'[84] ובו מידע על העיר ביירות, ב־22 ביוני 1982 הוקם צוות בראשותו של יוסי לנגוצקי, והוא נדרש לרכז את כל המידע על העיר כדי שניתן יהיה להפעיל את המצור על המחבלים בעיר ביעילות. לעבודת הצוות ניתן השם 'מבצע הונק־קונג'.[85] צוות זה חקר את העיר והכין תשתית מידע שכללה את הנדרש כדי להבין את אורח החיים בעיר ואת התשתיות המצויות בה. כך מופו כל תשתיות המים, החשמל, התקשורת, הדלק, התחבורה, הביוב, המזון ועוד. הודות להכרת התשתיות ניתן היה להחליט על סוג הפגיעה בהן כחלק מהפעולות הצבאיות ולהבין את המשמעויות מכך עבור האוכלוסייה האזרחית, עבור המחבלים ועבור כוחות צה"ל שהיו עתידים להיכנס לעיר.

'זחילות' למערב ביירות - 1–5 באוגוסט

תוכנית 'בני דודים' שעברה שינויים בחודש יולי, עודכנה לקראת סוף יולי והוצגה לרמטכ"ל ב־29 בחודש. תוכננו לפעול בה שלוש חטיבות חי"ר, גולני, 828 ובה"ד 1, כאשר הן מתוגברות בטנקים. מטרת התוכנית הייתה לכבוש את פאתיה הדרומיים של ביירות מצפון לשדה התעופה במרחב אל־אוזעי וממזרח לשדה התעופה, את חי א־סלום וכן את מרחב המוזאון הלאומי אשרפייה שבמזרח ביירות כדי להגביר את הלחץ על המחבלים בעיר וכדי לנסות להביא לגירושם. ב־31 ביולי ניתן 'אור ירוק' לביצוע תוכנית 'בני דודים' והחלו ה'זחילות' בפאתי ביירות. ה'זחילות' או ה'כרסום' היו הרעיון המבצעי ברמה המערכתית להתמודד עם השפעות אפשריות של ארה"ב ושל האו"ם לפעולה צבאית ישראלית בבירה הלבנונית. למעשה, נקבע שהפעולות יהיו מקומיות ומותנות תדירות על פי תמונת המצב הבין־לאומית. בפעולות עצמן ייעשה מאמץ שלא להיקלע לקרבות קשים, ובעיקר לא כאלה שיסבו נפגעים רבים לאוכלוסייה האזרחית. בד בבד יהדקו את המצור ואת הלחץ על המחבלים בביירות[86] כדי למנוע התערבות בין־לאומית, ובעיקר אמריקנית, שתביא לעצירת המבצע לפני השלמת היעדים המערכתיים.

84 'תיק עיר' הוא הכינוי לחומרים שנאספו בישוב מסוים ובו כל הפרטים הנדרשים כדי לתכנן מבצע צבאי. אפשר למצוא בהם מידע על תשתית הצירים, על סיווג הרובעים והשכונות, על האוכלוסייה ועל אופייה, לרבות חלוקה למשפחות ולחמולות, שיוך ארגוני, דתי ופוליטי ומתקני תשתית אזרחיים.

85 יוסי לנגוצקי, **המצור על מערב ביירות 1982 – טיפול בתשתיות הלוגיסטיות**, מצגת, 30 במאי 2012.

86 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 540–542.

בליל 31 ביולי ובוקר 1 באוגוסט השתלטה חטיבת גולני - שהייתה כפופה לאוגדה 96, בהרכב גדודי החי"ר 12, 51 מוקטן־מוקטן בפיקוד הסמג"ד, ו־13 שהיה פרוס במשימות הגנה במרחב, וגדוד השריון 74 מחטיבה 188 - על שדה התעופה חיאלדה והתייצבה בחלקו הצפוני ובחלקה הדרומי של שכונת אל־אוזעי. הפעולה הייתה מוגבלת בהיקפה ובעוצמת האש שהופעלה, לפי מדיניות היזחילות' כדי שלא יביאו את הגורמים הבין־לאומיים להפסיק את הלחימה מצד ישראל לפני הידוק הכיתור על ביירות ולפני יצירת לחץ על המחבלים שיביא לכניעתם. למחרת, בליל 1-2 באוגוסט, השתלטה חטיבה 35 באמצעות גדוד 890 על מרחב חי א־סלום. ב־2 בחודש חברו כוחות הגדוד לחטיבת גולני שהייתה ערוכה בשדה התעופה חיאלדה ופעלו לטהר את מרחב חי א־סלום ממחבלים. חיל האוויר וכוחות ארטילריה תקפו מטרות בעיר ביירות במבצע 'חיות טרף 2'.[87] לאחר ההשתלטות על מרחב חי א־סלום ועל שדה התעופה חיאלדה נערכה אוגדה 96, שאליה הוכפפו שתי חטיבות חי"ר, גולני, 35, ושתי חטיבות שריון, 188 ו־211, להמשיך את היזחילות' ולהשתלט על מרחב אל־אוזעי. חטיבה 211 מוקטנת, שאליה הוכפף גדוד 906, קיבלה אחריות למרחב העורפי ובו גם חי א־סלום. ההתקפה האוגדתית נערכה בשלושה נתיבים: חטיבה 188, בהרכב גדודי שריון מוקטנים 74, 71 ו־12, ופלוגת הנדסה מגדוד 605, התקדמה בגזרה המזרחית לשטחים השולטים ממערב בורג' אל־ברג'ינה; בעקבותיה התקדמה חטיבת גולני, בהרכב גדוד 13, הפלס"ר, הפלחה"ן ושתי פלוגות טנקים מחטיבה 188, וכוחותיה השתלטו על מבנים גבוהים ועל מחנה הנרי שיהב; חטיבה 35, בהרכב הגדודים 50, 202, 890, שלוש הפלוגות החטיבתיות (אורגנו כגדוד חס"ע - חה"ן, סיירת, עורב), פלוגת טנקים מחטיבה 211 ופלוגת הנדסה מגדוד 7172, התקדמה במרחב ציר 'בוקיטו' ופתחה אותו לקראת המשך הלחימה אם יידרש.[88] ב־5 באוגוסט, עם השלמת התייצבות כוחות אוגדה 96, נשלט המרחב הצפוף של בורג' אל־ברג'ינה מאל־אוזעי ולא נדרש מהכוחות להיכנס אליו. ב־4 בחודש נכבשו מרחב המוזאון הלאומי ומרחב אשרפייה בידי כוחות מאוגדה 162,[89]

87 מטכ"ל–אג"מ–מבצעים–88–זירת צפון, **התקדמות צה"ל בביירות במועדים 31 יולי – 5 אוגוסט 82**, 6 באוגוסט 1982.

88 מפקדת אוגדה 96–אג"מ, **אוגדה 96 במבצע של"ג – עיקרי מהלכים**, אוקטובר 1982 (להלן: מפקדת אוגדה 96–אג"מ, **אוגדה 96 במבצע של"ג**).

89 מפקדת אוגדה 96–אג"מ, **אוגדה 96 במבצע של"ג**.

והם עצרו את התקדמותם. עד 5 בחודש הושגו חלק מיעדי תוכנית 'בני דודים', אך התוכנית השלמה לא הופעלה.

פינוי המחבלים מביירות (21–31 באוגוסט 1982)

כעת שונה שמה של התוכנית לכיבוש מערב ביירות ל'אחדות לוחמים', והיא הוצגה לרמטכ"ל ב־8 באוגוסט. עיקרה היה לכבוש את העיר ביירות כולה תוך כשישה ימים בשני שלבים עיקריים: בשלב הראשון לכתר את פקהאני ואת מחנות הפליטים עד יום העי"ן ושלוש יממות, ובשלב השני לטהר את המרחב ממחבלים ומתשתיות עד יום העי"ן ועוד שש יממות, סך הכול שישה ימים להשלמת התוכנית.[90] במסגרתה הוגדרו יעדים לפינוי האוכלוסייה האזרחית לתוך מרכז העיר למקומות שהוגדרו בהם כדי להפריד מהמחבלים וכדי לצמצם ככל האפשר את הפגיעה בהם תוך כדי הלחימה.

לאחר סיום ה'זחילות' לפאתי ביירות, ב־5 באוגוסט המשיכו כוחות צה"ל להפעיל אש מנגד, מהאוויר, מהיבשה ומהים, לעבר מטרות בעיר ביירות. האש כוונה למטרות שהופללו בעיר, ובהן אמצעי לחימה, כגון תותחים ומרגמות, ועמדות שונות של המחבלים. מדיניות זו כונתה 'דג מלוח', ולכל הפרה של הפסקת האש מצד המחבלים ניתנה תגובה באש. מטרת המדיניות הייתה להמשיך להפעיל לחץ על המחבלים כדי להביא לכניעתם ולגירושם מהעיר תוך כדי המשך פגיעה באמצעי הלחימה ובכוחותיהם למקרה שיסרבו ושתידרש פעולה לכיבוש העיר לפי תוכנית 'אחדות לוחמים'.[91] אף שהקהילה הבין־לאומית, ובראשה ארה"ב, התנגדה למדיניות זו, לא הפעילה לחצים על ישראל להפסיק את פעילותה.

במהלך הימים שלאחר השלמת ה'זחילות' בפאתיה של ביירות הדרומיים והמזרחיים ערכו דרגים שונים מצה"ל ומישראל שיחות עם מקביליהם הלבנונים והנוצרים ועם שליח ארה"ב ללבנון פיליפ חביב כדי לקדם את השגת היעד של גירוש המחבלים מביירות. בד בבד הופעלה לוחמה פסיכולוגית, ועיקר מסריה היו שמדינות ערב אינן מסכימות לקבל את המחבלים לשטחן וכי מחבלים שירצו יוכלו להניח את נשקם ולזכות ליחס הוגן מצד ישראל. לכוחות הסוריים בביירות הועבר מסר שמדינתם

90 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 544.

91 שמה של התוכנית לכיבוש ביירות.

זנחה אותם. באמצעותו ניסו למנוע מהם להשתתף בלחימה העתידה להתרחש לפי תוכנית 'אחדות לוחמים' ולהביא לנסיגתם מזרחה כדי שלא יחברו לכוחות הסוריים בגזרה המזרחית. לפי הערכות המודיעין, בביירות היו כ־7,000 מחבלים[92] וכ־6,000 חיילים סורים.

אלוף פיקוד הצפון, אמיר דרורי, צופה בנסיגת המחבלים (באדיבות דובר צה"ל).

במסגרת הלוחמה הפסיכולוגית, הלחץ הגובר על המחבלים 'לזחולי בתחילת אוגוסט, להעביר את המסרים באמצעות פיליפ חביב ואחרים הביא אותם להבין כי נכון יהיה שיסכימו לתנאי גירושם מביירות. בליל 12–13 באוגוסט הושגה הסכמה של יו"ר אש"ף יאסר ערפאת שהמחבלים והכוחות הסוריים יֵצאו מביירות. לפיכך הוחלט שכוח רב־לאומי, ובו חיילים מארה"ב, מצרפת ומאיטליה, ישהה בביירות עד 26 בספטמבר לכל המאוחר, והוא יאפשר למחבלים לעזוב את ביירות כשעליהם כלי נשק אחד, ואת שאר אמצעי הלחימה ימסרו לצבא לבנון. אוגדה 96 קיבלה

92 ההערכות לגבי מספר המחבלים לא היו מדויקות מאחר שהיו מדדים שונים לספירתם לאור שייכות ארגונית, היכולת להגדיר נושאי נשק כחברי אחד הארגונים וכו'. ככלל, האומדן הקיף בעיקר את המחבלים שהשתייכו לאש"ף על פלגיו.

אחריות לאבטח את מרחב ביירות, ואוגדה 162 שלטה על ציר ביירות-דמשק בגזרתה ואבטחה את מעבר המפונים שנעו בו מזרחה. ב־21 באוגוסט החלו לפנות את המחבלים ואת הכוחות הסוריים מביירות, וב־31 בחודש הושלמה משימה זו. בכל יום פונו המחבלים למספר יעדים, לדוגמה, ב־25 באוגוסט פונו מחבלים מפתח, מהחזית הדמוקרטית, מחזית ג'בריל, מחזית חבש ומהחזית העממית לנמל טרטוס שבסוריה ולסודאן. בסך הכול פונו יותר מ־8,500 מחבלים (בהם גם אנשי מיליציות אחרות) וכ־6,000 חיילים סורים.[93] לא כל המחבלים פונו מביירות, ולפי הערכות שונות, כ־2,000 מחבלים נותרו בה. היוותרותם הובאה בחשבון אם תידרש פעולה לכבוש את ביירות, כפי שאכן נערכה זמן קצר לאחר מכן. המחבלים שנותרו בה שיפרו את עמדותיהם בעיר והתכוננו לאפשרות שצה"ל ייכנס לביירות וכן נערכו להתמודד עם מיליציות חמושות, כגון הנוצרים.

כיבוש מערב ביירות (15–16 בספטמבר 1982)

במהלך פינוי ביירות, ב־23 באוגוסט, נבחר בשיר ג'ומייל לנשיא לבנון ועמד להיכנס לתפקיד זה חודש לאחר מכן, ב־23 בספטמבר. לקראת כניסתו הצפויה לתפקידו נערכו עימו ועם אנשיו דיונים על האופן שבו נדרש עוד לטפל במחבלים שעדיין נותרו בביירות. בדיונים סוכמו העקרונות לכניסת צבא לבנון למערב ביירות ולסיוע שיינתן לו מצה"ל. הדרג המדיני והדרג הצבאי בישראל לא רצו להיכנס לתוך ביירות פיזית, ולכן תכננו שאת היעדים ישיגו כוחות מקומיים שייתמכו על ידי צה"ל במודיעין ואף באש. התיאום נערך ישירות עם ההנהגה הלבנונית שהייתה אמורה להיכנס לארמון הנשיאות ב־23 בספטמבר וללא תיווך כלשהו, עד כדי התנגדות לניסיונות תיווך מצד גורמים כמו ארה"ב כדי להימנע מהשפעות לא רצויות. את תמונת המצב הפסטורלית לגבי דרך הפעולה בביירות קטעה הידיעה על הירצחו של ג'ומייל ב־14 בספטמבר. כעת נראה שנדרש ליישם את התוכניות לכניסת צה"ל לביירות שהוכנו בימים האחרונים, ומקומו של צבא לבנון בהן יהיה שונה משתוכנן. כבר ב־14 בספטמבר בשעות הערב הורה שר הביטחון להיערך לכניסה למערב ביירות, ובעקבות זאת אגף המבצעים הנחה את פיקוד הצפון להיות בכוננות להשתלט על מערב ביירות, מבצע 'מוח ברזל', ובתוך כך לסרוק את מחנות הפליטים כדי

93 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 550; מטכ"ל–אג"מ–מבצעים–88 כך בסימוכין של המסמך אש כתבתי את ה- 88 – ענף ממשל צבאי, **פינוי המחבלים וצבא סוריה מביירות – "גלות בבל"**, 28 באוגוסט 1982.

לייצב את המצב בבירה הלבנונית, למנוע מהומות ולחסל את המחבלים שנותרו בה.[94] פיקוד הצפון החל לצבור את הכוחות לפעולה, ויחידותיהם, בהן גדודים 12 ו־202, הוטסו לביירות ונחתו בה ב־15 בספטמבר בשעות הבוקר.[95] התוכנית הכללית שהתגבשה בלילה, על פי התוכניות שהוכנו בימים הקודמים, הייתה שאוגדה 96 תשתלט על החלק הדרומי של מערב ביירות עד מצפון לציר 'גופמנה', ובפיקודה יפעלו חטיבת הצנחנים, חטיבת בה"ד 1 וחטיבה 211 (לא יועדו לה משימות בשלבים הראשונים).[96] חטיבת הצנחנים תתקוף מדרום לצפון, וחטיבת בה"ד 1 תתקוף ממזרח למערב; אוגדה 91 תשתלט על החלק הצפוני של מערב ביירות, וחטיבה 828 וגדוד 12, שכפופים אליה, יתקפו ממזרח למערב. ב־15 בספטמבר בשעה 03:00 לפנות בוקר נפגש מאו"ג 96 עם כוחות צבא לבנון לתיאום אחרון, והבין שהם לא ישתתפו בלחימה כפי שתוכנן במפגשים הקודמים לאחר בחירתו של בשיר ג'ומייל לנשיאות. לכן ביקש מהם שיישארו במחנותיהם ולא יפריעו לפעולת צה"ל.[97] מפקדי צבא לבנון המשיכו לסרב לפעול לפי התוכנית שבה גובש כי הם אלה שייכנסו לסרוק אחר מחבלים בתוך השטחים הבנויים הצפופים ובתמיכת צה"ל. למעשה, הם נסוגו מכל התחייבות קודמת בנושא, וכך נותר צה"ל לבדו לקראת המבצע לכיבוש ביירות.[98]

הכוחות החלו את פעולתם לפנות בוקר 15 בספטמבר, ובשעה 05:00, אחרי שנתפסו שטחי מפתח בפאתי מערב ביירות, החלו כוחות משתי האוגדות, 96 ו־91, לנוע כדי להשיג שליטה על מערב ביירות. אוגדה 96, בהרכב שתי חטיבות חי"ר, צנחנים (35) וחטיבת בה"ד 1, וחטיבת שריון מוקטנת 211, תקפה מדרום לצפון על בסיס כביש החוף. חטיבה 35, בהרכב גדודי החי"ר 50 ו־890, היחידות החטיבתיות וגדוד שריון מוקטן 126, התקדמה ב־15 לחודש במרחב ציר 'בוקיטו' ועצרה מדרום לציר 'גופמנה'. בד בבד, משעות הצהריים המאוחרות של 15 לחודש, תקפה חטיבת בה"ד 1, בהרכב גדוד חי"ר 'גפן', גדוד 890 שהוכפף אליה מחטיבה 35, כוח טנקים מאולתר, סוללת 'מחבטי' (נ"מ) וסוללת תותחים 155 מ"מ (לצורך ירי

94 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 553.

95 מפקדת אוגדה 96–אג"מ, **אוגדה 96 במבצע של"ג**.

96 שם.

97 גולן, **של"ג בלבנון**, עמ' 556.

98 השימוש במונח 'כיבוש' נעשה כאן כדי להקל על הקורא ולא להכניסו לעיון מעמיק בהישגים מבצעיים כמו 'שליטה מבצעית'. בכל מקרה, לא היה מדובר בהישג מבצעי טוטלי של 'כיבוש' אלא בייצוב המצב בביירות לאחר הירצחו של ג'ומייל ובמניעה מהמחבלים לערער את המצב בבירה.

בכינון ישיר),[99] לאורך ציר 'גופמנה' ממזרח למערב לעבר צומת 'גופמנה'-'בוקיטו', ואליה הגיעה בערב של אותו היום. לגדוד 202 שצבר את כוחותיו בשדה התעופה חיאלדה, לאחר שנחת בו בשעות הבוקר המוקדמות, הוכפפה פלוגת טנקים מחטיבה 500, ועד לערב התקדם ככוח עצמאי בציר 'אמפלמה' עד מצפון לצומת 'אמפלמה'-'מושי', ובבוקר שלמחרת הצטרף לחטיבה 35.[100]

במאמץ הצפוני פיקדה חטיבה 828, בהרכב שלושת גדודיה, 450, 17 ו־906, על גדוד 12 לאחר שנחת בשדה התעופה חיאלדה, ואליו היו כפופות פלוגת הנדסה מגדוד 601 ופלוגת טנקים מחטיבה 500. החטיבה התקדמה בציר החוף - 'בוקיטו', מהנמל לעבר רס ביירות, ובשעה 14:00 הוכפפה לפיקוד אוגדה 91 ונקבע גבול גזרה בין שתי האוגדות: השטח מצפון לציר 'גופמנה' היה באחריות אוגדה 91, והשטח שמדרום לו באחריות אוגדה 96.[101] באוגדה פעלו גם גדוד 931, מסגרות וכוחות שריון מחטיבות 188, 500 ו־211 וסוללת תותחים מגדוד 402. במהלך ההתקדמות נתקלו הכוחות בהתנגדות באזור המלונות הילטון, סנט ג'ורג' והוליידיי־אין, ולמעשה, ההקדמות נעצרה באזור הנמל והתחדשה רק למחרת, בבוקר 16 בחודש. ב־15 בחודש הייתה אמורה להיערך נחיתה מהים של כוח משייטת 13, ואליו היה אמור לחבור גדוד 12 על ציר 'בוקיטו', אך פעולתה של השייטת בוטלה עם רדת הערב. התקדמות הכוחות המשיכה בבוקר 16 בספטמבר והושגה שליטה על ציר החוף מהנמל עד לרס ביירות.[102]

בשעות הבוקר של 16 בספטמבר כבר התייצבו כל הכוחות בקווי סיום התמרון והושגה שליטה מבצעית על רובה של מערב ביירות, ללא טיהורה ממחבלים ומתשתיות הלחימה שלהם. כעת סרקו הכוחות אחר מחבלים ותשתיות במרחב שבו שהו, פתחו צירים מרכזיים לתנועה ואבטחו את הצמתים לאורכם, כפי שעשתה חטיבה 211 מ־17 בספטמבר. בשלב זה לא נכנסו כוחות צה"ל לפקהאני, לסברא ולשתילא, שכן היה ידוע כי מסתתרים

99 אג"מ–מה"ד–היסטוריה, **תחקיר הלחימה בביירות – אל"ם שמואל ארד – מח"ט בה"ד 1**, 15 בדצמבר 1983, עמ׳ 5.

100 מפקדת אוגדה 96–אג"מ, **אוגדה 96 במבצע של"ג**.

101 שם.

102 פצ"ן–אג"מ, **מהלכי קרב במבצע "שלג" – סיכום ראשוני**, 17 באוקטובר 1982 (להלן: פצ"ן–אג"מ, **מהלכי קרב במבצע "שלג"**).

מחבלים רבים מאלה שנותרו בעיר. הרצון לסיים את התייצבות הכוחות בשטחים השולטים ברחבי העיר ולהפסיק את לחימת צה"ל במערב ביירות בשעות הבוקר של 16 בספטמבר נבע מלחץ אמריקני מסיבי על ישראל להפסיק את הלחימה. בשעות הבאות נשמר השקט ברחבי העיר, למעט מספר אירועים בודדים שבהם נורתה אש לעבר הכוחות. באחד מהם פגעה רקטת אר־פי־ג'י בנגמ"ש של חטיבת בה"ד 1 שהיה באזור ההיפודרום. לקראת השעה 13:00 בצהריים בצומת 'בוקיטו'-'כתובה' חבר גדוד 450 מחטיבה 828 בגזרת אוגדה 91 לגדוד 890 מחטיבת הצנחנים שמגזרת אוגדה 96, ובכך הושלמה הלכה למעשה פעולת ההשתלטות על מערב ביירות.[103] העוצר שהוטל על העיר עם תחילת הלחימה הוסר, ועל כך הודיעו כוחות צה"ל כמה פעמים ב־16 לחודש. לצבא לבנון ולפלנגות הנוצריות הותר לנוע בחופשיות ברחבי העיר, ולכוחות צה"ל ניתנה הנחיה לירות אך ורק במקרה שלעברם נורית אש יעילה. במהלך ההשתלטות על מערב ביירות, בד בבד עם תנועת הכוחות של שתי האוגדות, נערך מבצע של לוחמה פסיכולוגית, ובו קראו דוברי ערבית שנעו עם הכוחות, למחבלים להניח את נשקם. נוסף על ניסיונות אלה נערכו מפגשים עם כמה ממנהיגיהם, ונציגי צה"ל ניסו לשכנעם למסור את נשקם ואף הובטח להם כי יפונו לשטח שבשליטת הסורים כדי להגן עליהם מהנוצרים, שינסו לפגוע בהם אם יניחו את נשקם. אולם רוב המחבלים לא מסרו את נשקם, סירבו להצעה להתפנות ונטמעו באוכלוסייה האזרחית.[104]

בליל 16-17 בספטמבר נכנסו כוחות של הפלנגות הנוצריות למחנות הפליטים סברא, שתילא ופקהאני, וסרקו את מרחב הצירים 'מוש'-'אמפלמה'-'גופמנה'-'מופגן', לאחר תיאום עם אוגדה 96 שהייתה אחראית למרחב זה.[105] בלילה ובשעות הבוקר המוקדמות פעלו כוחות הפלנגות בשני מחנות הפליטים סברא ושתילא ופגעו, כך נודע ב־18 לחודש, גם באזרחים. לאחר שהתברר שהפלנגות ערכו טבח בתושבי מחנות הפליטים, הופסקה פעולתם והופעל לחץ רב על צבא לבנון. לבסוף, ב־19 לחודש, נכנסו כוחותיו למחנות הפליטים כדי להגן על התושבים וכדי להרגיע את המצב. בעקבות הטבח הוחלט להקים ועדת חקירה ממלכתית לבדיקת האירועים, וזו

103 גולן, **שלי"ג בלבנון**, עמ' 562.

104 שם, עמ' 565.

105 שם, עמ' 568.

הוקמה ב־1 בנובמבר 1982 ופרסמה את מסקנותיה ב־7 בפברואר 1983. הוועדה קבעה שלא נמצאו הוכחות למעורבות ישירה של צה"ל בטבח במחנות סברא ושתילא, אך במהלך הטבח ידעו כמה קצינים על פעולות לחימה של הפלנגות הנוצריות, ואף שהיה חשש לפגיעה בבלתי מעורבים במחנה, לא פעלו בנחרצות מספקת כדי להביא להפסקתו.[106]

כיבוש ביירות (מבצע 'מוח ברזל')[107]

יציאת צה"ל מביירות (29 בספטמבר 1982)

לנוכח הירצחו של בשיר ג'ומייל, שהיה עתיד לכהן בתפקיד נשיא לבנון ב־23 בספטמבר 1982, נכנס צה"ל למערב ביירות. כניסתו נועדה לייצב את המצב לאחר הירצחו של ג'ומייל ולהשיג את יעדיו נגד המחבלים, שכ־2,000 מהם נותרו בעיר לאחר פינוים. היה ידוע כי הימצאותם של כוחות צה"ל בבירה הלבנונית זמנית בלבד, ולא היה כל רצון צבאי ומדיני להישאר בה. כך, בימים 29–30 בספטמבר, לאחר לחץ בין־לאומי ומדיני פנימי, הם יצאו מביירות ונותרו בעמדותיהם כפי שהיו לפני הכניסה לפאתיה. עם הגעתו של הכוח הרב־לאומי לביירות פינו כוחות צה"ל גם את שדה התעופה ח'אלדה, ולמעשה, הועברה השליטה בעיר לצבא לבנון ולכוח רב־לאומי ובו אלפי חיילים.[108] עתה שלט צה"ל על הדרכים המובילות לביירות מדרום וממזרח, ובמידת מה, שמר על הכיתור החלקי שהושג ערב כניסת הכוחות לעיר.

ביטויים של בט"ש ולא של מלחמה

תחקור והפקת לקחים - בשבועיים הראשונים של יולי 1982, כאשר הכוחות עדיין פועלים להשיג את היעדים המערכתיים והטקטיים בלבנון בכל הגזרות, בחלק מהיחידות, ובעיקר בחילות, בזרועות ובאגפי המטכ"ל, נערכו סיכומים ראשוניים ללחימה.[109] אג"ם־מה"ד־תו"ל, הגוף האמון

106 שם, עמ' 568–578; המלצות ועדת כַּהַן באתר ארכיון המדינה: https://catalog.archives.gov.il/chapter/comission-verdict/

107 לוי, **מלחמת שלום הגליל – מפות ומבצעים**, עמ' 187.

108 פצ"ן–אג"מ, **מהלכי קרב במבצע "שלג"**.

109 ראה לדוגמה: מטכ"ל–אכ"א – מחלקת ארגון ובקרה, **כנס הפקת לקחי מטכ"ל–אכ"א מ"מבצע שלג"**, 19 ביולי 1982; מקמנ"ר–תוא"ר, **מבצע "שלום הגליל" – לקחי חמ"ן ראשוניים**, 11 ביולי 1982.

על התחקור ועל הלמידה המתכללת בצה"ל,[110] פרסם מסמך, ובו ריכז לקחים מסיכומי הגופים השונים בצה"ל.[111] רובם מכוונים לבניין הכוח בכל התחומים, וכבר בלחימה ניתן ליישם את חלקם. מטרת מסמך זה לא הייתה לאפשר למידה מבצעית מהירה כדי לשפר את לחימת הכוחות בימים הבאים, אלא נבעה מתוך הבנה שעיקר הלחימה הסתיים. לכן מוטב לפרסם את הלקחים הראשוניים, שילכו ויעובו ככל שהגופים המקצועיים יאספו את כל הנתונים וידונו בהם. לעומת זאת האוגדות מסכמות את הלחימה רק בספטמבר ובאוקטובר[112] ומפיצות את מסמכיהן, והחטיבות מפרסמות את מסמכי הסיכום שלהן בהתאם לסיום העסקתן בלחימה בלבנון. כאשר חטיבות המילואים מפרסמות סיכומים בסיום פעילות הלחימה הראשונה ועם שחרורן בימ"חים,[113] החטיבות הסדירות מפיצות את מסמכי הסיכום שלהן עם סיום הלחימה העיקרית,[114] לרוב לקראת הסיכומים האוגדתיים בחודשים ספטמבר ואוקטובר.

נהלים ומשמעת - כוחות גדולים של צה"ל מצויים בתוך לבנון, וכוחות מהארץ נעים אליהם, ולהפך, כחלק ממאמץ לסייע להם. הכוחות שבלבנון שוהים במרחבים שחלקם מאוכלסים, ומטבע הדברים באים במגע עם האוכלוסייה המקומית. מעבר למשמעת הבסיסית המפורטת בפקודות הצבא, התמודדו הכוחות עם אתגרים נוספים בהקשרי האוכלוסייה, התנועה לשטח הארץ לצרכים שונים (טיפול רפואי, חופשות) וכמובן השהייה במוצבים ארעיים ללא אמצעים בסיסיים שלהם הורגלו הכוחות עת פעלו בגזרות הבט"ש בישראל. דוגמה לאתגרים ולאי־הסדר הקיים במבצעים ההתקפיים ניתן למצוא בסיכום ביקורת על התנועות בלבנון שנערכה בסוף יולי ובתחילת אוגוסט 1982.[115] הפקודות העדכניות לעת

110 כיום הכוונה היא לחטיבת התורה, ההערכה וההדרכה באגף המבצעים. היא הנושאת באחריות לתחקור וללמידה מתכללת בצה"ל.

111 אג"מ–מה"ד–תו"ל, **ריכוז לקחים ראשוני ממבצע "שלום הגליל"**, 12 ביולי 1982.

112 ראה לדוגמה: מפקדת אוגדה 96–אג"מ, **אוגדה 96 במבצע של"ג**; מפקדת אוגדה 252–אג"מ, **סיכום לקחי מלחמה**, ספטמבר 1982.

113 ראו לדוגמה: חטיבה 645, **לקחי "שלום הגליל" חטיבה 645**, 30 ביוני 1982.

114 ראו לדוגמה את פרסום סיכום לקחי הלחימה על ידי חטיבה 188 בשבוע האחרון של יולי, לאחר מבצע 'טרף'. מפקדת חטיבה 188, **סיכום פעילות חטיבתית במבצע "שלג"**, יולי 1982.

115 מחלקת בקרה ומעקב, **ביקורת התנועה בלבנון – סיכום, מטכ"ל 128–אג"מ–מחלקת בקרה ומעקב**, 13 באוגוסט 1982.

הביקורת מפורטות במסמך הסיכום, והן עודכנו במבצע ותיארו את התנהלות הכוחות בלבנון ואת התנועות בה, אף שלא הסתיימו הקרבות ואף שלא טוהרו השטחים:

> **חיילים נעים בכל ציר אפשרי, בקבוצות ובבודדים, עוצרים טרמפים במקומות האסורים על-פי הפקודות... עובדי מע"צ וכלי רכב אזרחיים העובדים נמצאים ללא אבטחה או אבטחה עצמית לקויה... אוטובוס של אל-על שהסיע תיירים מלבנון ללא אבטחה... מוביל אזרחי שהוביל מפלסת לאגם קרעון, שני האנשים שהיו ברכב היו ללא נשק.**[116]

נראה כי אי־אכיפת נוהלי התנועה ואי־הבנת המשמעויות המבצעיות לתנועת חיילים ורכבים בגזרה שלא טוהרה מאויב, לא היו בראש מעייני המפקדים. לפיכך למחבלים היו הזדמנויות רבות לפגוע בכוחות צה"ל.

פקודות הבט"ש - עם סיום עיקר התמרון החלו הכוחות שקיבלו אחריות לגזרות גאוגרפיות לקיים בהן פעולות בט"ש ניידות, כגון סיורים ותצפיות (תו"סים), מארבים ותשמועים (בשל התנועה אליהם ומהם), ופעילות בט"ש נייחות, כגון מוצבים ומחסומים (קבועים). כלל כוחות צה"ל הכירו את מאפייני פעילות הבט"ש מתוך ניסיונם בגזרות השונות לאורך הגבולות, ביהודה ושומרון, בחבל עזה וכן בסיני בשנים הקודמות למבצע. הדרגים השונים פרסמו פקודות בט"ש, בדרך כלל מדרג הפיקוד עד לדרג החטיבה שתפקדה כמו חטיבה מרחבית. היא ערכה מבצעים להגנת המרחב, המתקנים והכוחות שבאחריותה, אולם לא ערכה תמרונים חטיבתיים כפי שעשתה במהלך החלק ההתקפי של המבצע או במלחמות בעבר. כך ניתן היה להחיל הגיונות בט"ש ושיטות לביצועו מייד עם קבלת האחריות לגזרה מסוימת ולהתאימם למאפיינים הייחודיים של כל גזרה, כפי שמתקיים בצה"ל גם כיום. דוגמה לכך היא פקודת הבט"ש שפרסמה חטיבה 401 באוגוסט 1982, ובה פורטו משימותיה: "למנוע ולאתר פעילות אויב ותהיה בכוננות לבצע יום קרב ולעבור למגננה [בגזרה המזרחית]".[117] פקודות הבט"ש פירטו את כל הפעולות הנדרשות למשימות המבצעיות והלוגיסטיות, את מרכיבי הסד"כ ואת אופיו בכל אחת מהמשימות. כמו כן

116 שם, עמ' 2.

117 חטיבה 401–אג"מ, **הנחיות מבצעיות**, 1982, עמ' 1.

הן פירטו את פריסתם של הכוחות ושל אמצעי לחימה במוצבים המצויים בגזרה, לפי התקן שקבע מפקד החטיבה שפרסמה את הפקודה, כמובן, על פי הגדרות הרמה הממונה והקצאת הכוחות לכך. בחלקה השני של פקודות הבט"ש הופיעו ההנחיות הייעודיות לכל אחד מהמוצבים בגזרה על פי מאפייניו הייחודיים. נראה כי השימוש במונחי בט"ש והעבודה עם הפק"לים (פקודות קבע לקרב)[118] סייעו בהשתנות שנדרשה מהכוחות עם ההגעה לקווי סיום התמרון ועם המעבר לשיטת פעולה הדומה לבט"ש על אדמת לבנון ולרוב בטווחים גדולים ומול יריבים שונים (מחבלים מארגונים שונים וכוחות צבא סוריים).

דוח הבט"ש - אירועי הבט"ש בגזרות שבאחריות צה"ל מפורטים בדוחות המחלקה להיסטוריה שבצה"ל. במחצית השנייה של שנת 1982 היא פרסמה דו"ח בט"ש, ובו פירטה את האירועים שבהם היה מגע קרבי בין כוחות האויב (מחבלים וסורים) ובין כוחות צה"ל. היא ציינה את המועד ואת המקום שבו התרחש האירוע, וכן תיארה אותו ואת הנפגעים מכל צד בכלליות.[119] סקירת האירועים כאירועי בט"ש לאורך חודשי מבצע 'שלום הגליל', יוני (לפחות מ־13 בחודש) - ספטמבר 1982, מדגישה את הגישה ללחימה כאל מבצע או סדרת אירועים ולא כמלחמה.

סיכום

סיום עיקר התמרון ב־11 ביוני הביא את כוחות צה"ל לפתח מבצעים שנועדו להשלים את השגת היעדים המערכתיים שלא הושלמו עד ליום זה. לאחר 11 ביוני היו פעולות הגיס, האוגדות וחילות האוויר והים מדודות יותר ותחת הגבלות רבות מאלה שהיו לכוחות לפני כן בעת שהיו בתנופת המתקפה לתוך לבנון. למעשה, המעבר מתנופת מתקפה, בעיקר קרקעית, למבצעים מוגבלים בהיקפם, תוך ניסיון שלא לגרור את הסורים למלחמה כוללת (גם לא על אדמת לבנון) ותוך ניסיון למנוע התערבות בין־לאומית שתביא להפסקת המבצע ולאי־השגת היעדים המערכתיים, היה בשלבים המוקדמים של המבצע, ב־11 בחודש. עם זאת האוגדות שבגזרה המזרחית ושבגזרה המערבית המשיכו לפעול כבמלחמה וחתרו להשיג את היעדים

118 פק"ל – פקודות קבע לקרב. בדרך כלל הכוונה היא לפקודות ולנוהלי עבודה שבהם רגילים הכוחות לפעול.

119 אג"מ–מה"ד–היסטוריה – ענף סיקור בט"ש, מסמך של המחלקה להיסטוריה ללא כותרת, 1982.

המערכתיים שהוצבו להן (יעדים גאוגרפיים בעיקר). אוגדות אלו לא נערכו לשהייה בשטחים שנכבשו, אך דאגו לטהר את השטחים הנדרשים כדי לאפשר תנועות לעורף ואבטחו את הכוחות השוהים בחניונים. ככל ששהייתם בלבנון התארכה וככל שהשטח אורגן בחלוקה לגזרות גאוגרפיות גיסיות,[120] אוגדתיות וחטיבתיות, ולעיתים גדודיות, ידעו היחידות להחיל את הגיון הבט"ש ואת השיטות שהכירו מתעסוקות מבצעיות לאורך גבולות ישראל, בסיני ובשטחי עזה, יהודה ושומרון.

פיקוד הצפון ידע לערוך מבצעים מסוגים שונים לאור ההיגיון שהתפתח במבצע מעבר למתוכנן, בעיקר לנוכח התנהלות האויב, המחבלים וצבא סוריה. כך, בעוד אוגדה 91 פועלת לטהר את המרחב העורפי בציר החוף (לפני כניסתה ללחימה בביירות), אוגדה 96, באותה הגזרה אך בחלקה הצפוני, התקדמה צפונה וכיתרה, עם אוגדה 162, את ביירות ממזרח ומדרום. בד בבד עם הפעולות בגזרת החוף ובגזרה המרכזית שכוונה ליעד המערכתי – ביירות, פעלו כוחות גיס 446 לייצב קו מגע מול הסורים ולהימנע מלגרור אותם לעימות רחב היקף. ברמת הגולן נערכו למנוע מהם הישגים אם יחליטו להרחיב את גזרת הלחימה. במסגרת הפעולה בהגיונות מרובים ומגוונים ערך הפיקוד מבצעי אש אשר נועדו להשיג הישגים קונקרטיים, כגון מבצע 'טרף' ב־22 ביולי, שבו הופעלה אש רבה ומגוונת (אווירית וקרקעית) לעבר עמדות הצבא הסורי והמחבלים בגזרה המזרחית למשך שעתיים. מבצע אש זה דמה לימי הקרב שהיו מוכרים מגזרות הבט"ש, ובעיקר מגזרות לבנון וסוריה בשנים שקדמו למבצע 'שלום הגליל'.

במעבר ממלחמה או מפעולה כבמלחמה (מאחר שהוכרז מבצע 'שלום הגליל') לפעולה בהגיון בט"ש, מהמפקדים ומהלוחמים, וכמובן, מכל חלקי הצבא הקשורים בכך, נדרש להגדיר את המצב המבצעי החדש ולפעול בהתאם. כך, עם מעברן של היחידות השונות בכל גזרה במועד אחר ולעיתים במעבר חוזר ונשנה בין שני ההגיונות, כפי שקרה באוגדות 162, 91 ו־96 בפעולות לכיתור ביירות ואחר כך לכיבושה, הן פרסמו פקודות המתאימות לבט"ש. אלו התבססו על הידע הקיים בניהול מבצעי בט"ש, והן הותאמו למציאות בלבנון. מפקד אוגדה 252 עמנואל סקל הדגיש בספרו על המלחמה את היום שאותו סימן כמעבר בין שני ההגיונות. הוא כתב: **"את יום שני, ה-14 ביוני בחרתי לסמן... כקו המפריד בין שבוע**

120 תחילה בגזרת לבנון היה רק גיס אחד, גיס 446, ולאחר מכן צורף גיס 479 שלמעשה החליף אותו.

המלחמה ותקופת הבט"ש אליה נכנסנו באופן מלא ותובעני".[121]

הבט"ש אינו חלק נפרד ובלתי קשור למלחמה או למבצעים התקפיים רחבי היקף (אם לא הוגדרו כמלחמה במובן המשפטי שלה), אלא הוא שזור הלכה למעשה בתוכה. הוא מבטא הגיון פעולה המאפשר לכוחות לארגן את המרחב ואת פעולותיהם לפי משימות ברורות תוך אימוץ השיטות והנהלים שלהם הורגלו בתעסוקות מבצעיות בימי שגרה ולהחילם למציאות בהווה. כך ערך צה"ל מבצעים התקפיים בימים הראשונים של מלחמת שלום הגליל, ולאחריהם פעלו רוב הכוחות בהגיון בט"ש בעוד מדי פעם הופעלו כוחות בהיקף אוגדתי ודו־אוגדתי למבצעים התקפיים מוגבלים במרחב ובזמן, בהם מבצעים לכיבוש פאתי ביירות ואחר כך מערב ביירות.

לאחר הנסיגה מביירות ב־29 בספטמבר 1982 החלה תקופת שהיית צה"ל בלבנון, ועיקר פעילותו הייתה בט"ש. מדי פעם נערכו מבצעים התקפיים מוגבלים בהיקפים חטיבתיים לכל היותר ומבצעי אש ('ימי קרב') שלעיתים נמשכו כמה יממות, ולאחריהם הושגה הפסקת אש ונמשכה שגרת הבט"ש בלבנון עד לנסיגת צה"ל במאי 2000. בתקופה זו הגיון הפעולה היה ברור, והפקודות והנהלים היו ברורים במסגרת בהירה של בט"ש, ולא במבצעים רחבי היקף או במלחמה.

121 עמנואל סקל, **ימי לבנון**, עמ' 87.

| תקציר

המאמר מביא לפנינו את התובנות העיקריות ממבצע 'אבי החוכמה' או 'ליטני'. לקחיו נבחנים בפרט ברמה הטקטית מכיוון שמדובר במבצע הגדול ביותר בהיקפו לאחר מלחמת יום הכיפורים. אופיו המיוחד מאפשר לזקק את תובנותיו גם לימינו אלה.
המאמר מציג את מספרי הפצועים וההרוגים וגם את אופי הלחימה. מקום מיוחד מוקדש לסוגיות בלחימה בשטח בנוי, בהן ההתמודדות עם האוכלוסייה המקומית, שהקשתה על הכוחות במשימתם. לצידן מובאות גם תובנות בדבר לחימה בשטח הקשה לתמרון, בייחוד בלילה.
המאמר דן אף ביעילות שיתוף הפעולה בין הכוחות ובין הזרועות ובקשיים שעימם התמודד צה"ל. הלקחים בנושאי מודיעין, מנהלה, לוחות הזמנים ופקודות הקרב וכן הערכים והמשמעת מהווים את חלקו המסכם של המאמר. הנספח בסופו מפרט את מהלכי המלחמה העיקריים.

הלקחים הטקטיים ממבצע ליטני

בעז זלמנוביץ[1]

מבוא[2]

ב־14 במרץ 1978, בעקבות הפיגוע הרצחני בכביש החוף (11 במרץ 1978),[3] יצא צה"ל למבצע 'אבי החכמה', ולאחר מכן שונה שמו למבצע ליטני. בסד"כ (סדר כוחות) של כשתי אוגדות מוקטנות, בהן שלוש חטיבות חי"ר, חטיבת שריון ומספר רב של גדודי ארטילריה, תחילה כבש צה"ל את הרצועה הקרובה לגבול הלבנון, ולאחר מכן השלים לכבוש את השטח שמדרום לליטני, למעט מרחב העיר צור. צה"ל שהה שלושה חודשים באד"ל (אזור דרום לבנון).[4]

1 אל"מ (במיל') בעז זלמנוביץ משמש עמית מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 מאמר זה מבוסס על פרק מתוך מחקר מקיף על המבצע. בעז זלמנוביץ, **הדרך צפונה – מבצע ליטני**, תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, 2022 (טיוטה); לפרסומים מוקדמים יותר על אודות המבצע ראו: אלחנן אורן, **מבצע "ליטאני" מרץ 1978**, תוה"ד-המחלקה להיסטוריה, דצמבר 1998 (פרסום פנימי). מרדכי גור, "מבצע ליטני", בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל ב**, חיפה: חברה למחקר מדעי שמושי, אוניברסיטת חיפה, 1983 (להלן: גור, "מבצע ליטני"). הדברים פורסמו גם ב: מוטה גור, **ראש המטה הכללי**, תל אביב: מערכות, 1998 (להלן: גור, **ראש המטה הכללי**).

3 מה"ד–היסטוריה, **פיגוע כביש החוף (11 מרס 1978)**, דצמבר 1983 (פרסום פנימי).

4 לתיאור המהלכים העיקריים של המבצע ראו נספח.

מבצע 'אבי החכמה' (ליטני) לא תוכנן מראש, אף שתוכניות מבצעיות חלקיות למרחב דרום הלבנון היו מוכנות.[5] זה היה בעיקרו מבצע גמול רחב היקף לפיגוע שהדהים את הציבור, את הממשלה ואת צה"ל. התדהמה נבעה משילוב של חשיפת תורפתה של הגנת החופים, העזתם של המחבלים החוטפים, מספר הקורבנות וזירת המעשה - מבואות תל אביב. המבצע נערך בחודש האחרון בכהונתו של הרמטכ"ל, רא"ל מרדכי (מוטה) גור, והיה מעין בוחן לבניין הכוח של צה"ל לאחר מלחמת יום הכיפורים. במבט פרספקטיבי שלושה עניינים מעצימים את חשיבותו.

הראשון, המבט האסטרטגי - מקומו של מבצע ליטני במארג הקשרים והיחסים של מדינת ישראל עם מדינת לבנון ועם הגורמים הפועלים בה. לא נרחיב בכך משום שהמאמר איננו עוסק ברמה זו. נעיר רק כי יש לראות את המבצע כנקודת התפתחות חשובה במדיניות ישראל כלפי דרום לבנון על רצף שלבי הלחימה במחבלים הפלסטינים וכחלק מהתבססות היחסים עם הנוצרים בלבנון. זרעי התפתחויות אלו יובילו למלחמת שלום הגליל ב־1982 וליצירת אזור הביטחון בדרום הלבנון. במילים אחרות, מגמה זו היא חלק מהותי במעורבות ישראלית בלבנון משנות השבעים של המאה הקודמת ועד שנת 2000 ואולי אף עד ימינו.[6]

העניין השני הוא היות המבצע נקודת ציון בבניין כוחותיו של צה"ל לאחר מלחמת יום הכיפורים בדרך למלחמת שלום הגליל.[7] בהיותו המבצע הגדול הראשון לאחר מלחמת יום הכיפורים, חקר המבצע מעניק לנו תובנות

5 על תוכנית 'ארבעת המינים' שנועדה להיערכות צה"ל על קו הליטני כנגד תנועת הסורים דרומה, ראו: אג"ם–מבצעים, **מבצע "ארבעת המינים"**, 17 ביוני 1976, עמ' 1–2, 3–6, 16; מה"ד–היסטוריה, **הסכסוך הישראלי–ערבי, מטרות המלחמה ותוצאותיהן, 1948–1979**, אפריל 1980, עמ' 120; ותוכניות ללחימה במחבלים במרחבים הקרובים לגבול – תוכניות 'זעם' – השתלטות על אזור נקורה וראס ביידה, 'חמורבי' – השתלטות על מרחב מארון א־ראס ובינת ג'בל, ו'אפרת' – השתלטות על אזור אל־ח'יאם.

6 דן נאור, "ביקורת ספר: 'של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"', מאת שמעון גולן, **כתב העת הבינתחומי ללימודי המזרח התיכון**, 2018, עמ' 61–64.

7 באפריל 1982 ריכזה המחלקה להיסטוריה את לקחי ליטני במסגרת ההכנות למבצע 'אורנים' [שלום הגליל]: מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני" 15–21 במרס 1978**, אפריל 1982 (להלן: מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**); על בניין הכוח היבשתי המשולב של צה"ל בשנים 1973–1982, ראו: בעז זלמנוביץ, "בניין כוח צה"ל וחילות השדה ממלחמת יום הכיפורים עד מבצע 'שלום הגליל' (יוני 1982) דרך מבצע 'ליטני' (מרס 1978)", בתוך: מאיר פינקל (עורך), **התפתחות הקרב המשולב בצה"ל**, מודן, המכללה לביטחון לאומי ומערכות, 2022, עמ' 155–197.

חשובות בנוגע להפעלת הכוח בשטח מורכב וסגור ובאופן רב־חילי.[8] כך, במסמך שריכז את עיקרי מהלכי יחידות החי"ר במבצע ואת לקחיהן, כתב אל"ם יורם יאיר (ייה), שהיה ראש תורת החי"ר והצנחנים במקחצ"ר בעת המבצע ושפיקד על כוח משימתי בתחילתו: "מבצע 'ליטני' היה המבצע האופרטיבי הראשון הגדול לאחר יום הכיפור, שבמהלכו הגיעו יח' החי"ר הסדיר לידי הפעלת מירב הטכניקות והתרגולות הקרביות בשטח הררי, לש"ב, יע"מ, שטח חשוף, בתנועה רגלית וע"ג נגמ"שים תוך שת"פ טנקים, ארטילריה ואוויר".[9]

הרמטכ"ל גור, אמר בסיכומו: "צה"ל בנה את עצמו וקיבל את כל הציוד על מנת להילחם יותר טוב. יותר טוב? זאת אומרת, להשיג את המשימות ביתר קלות, ביתר מהירות ולהיפגע עד כמה שאפשר פחות".[10] עניין זה נמצא ברקע המאמר, אך הוא איננו מעמיק בו. יש בכך לקונה שראוי לחוקרה.

העניין השלישי שבמאמר הוא הלקחים הטקטיים שנלמדו במבצע. לאחר הפסקת האש שהכריזה ישראל ב־21 במרץ, נערכו כנסי סיכומים ולקחים ביחידות השונות ובחילות, ורגע לפני החלפת הרמטכ"לים ב־16 באפריל 1978 נערך כנס ספ"כ (סגל הפיקוד הכללי) בראשותו של גור. הסיכומים שנכתבו בעקבות כנסים אלה ותמליליה של המחלקה להיסטוריה ריכזו את הלקחים, ומהם ניתן ללמוד אותם. נוסף עליהם תחקרה המחלקה להיסטוריה את המפקדים בסיום הקרבות.[11]

הפקת הלקחים ממבצע ליטני מצריכה זהירות רבה: כוחות צה"ל נלחמו בעיקר בקרקע ובמכשולים מלאכותיים, גם במקומות שבהם כמעט שלא נלחמו מחבלים או שגילו התנגדות מעטה; ולמבצע רוכזו כוחות ואמצעים

8 לא כולם מסכימים עם כך שניתן היה להפיק לקחים מהמבצע, ראו לדוגמה את דברי מח"ט 188 במה"ד–היסטוריה, **סיכום מבצע "ליטני" – תחקיר אוגדה 36**, נערך בעליקה ב־9 באפריל 1978 (להלן: מה"ד–היסטוריה, **תחקיר אוגדה 36**), עמ' 2.

9 מפקדת קצין חי"ר וצנחנים ראשי, **מבצע "ליטני" – לקחי חי"ר**, מאי 1978 (להלן: מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**), עמ' 3; ראו גם: **ריאיון עם אלוף (במיל') יורם יאיר**, תל אביב, 4 במרץ 2020 (להלן: **ריאיון עם יאיר**); דברים דומים אמרו שר הביטחון עזר ויצמן והרמטכ"ל, רא"ל מרדכי (מוטה) גור, בכנס סגל הפיקוד הכללי (ספ"כ) שנערך ב־13 באפריל 1978, ראו: מאיר פינקל, **הרמטכ"ל**, מודן, משרד הביטחון ומערכות, 2018, עמ' 132.

10 לשכת הרמטכ"ל, **כנס סגל הפיקוד הכללי (ספ"כ) ב־13 באפריל 1978**, סיכום הרמטכ"ל (להלן: ספ"כ), עמ' 1.

11 נוסף על כך נעשה שימוש זהיר בראיונות שנערכו עם מפקדים בשנים 2020–2022.

שלא ניתן היה לרכזם אילו חזיתות אחרות היו פעילות.[12] אולם כפי שאמר מפקד גיסות השריון, אלוף משה (מוסה) פלד, ומי שנחשב כבונה הכוח היבשתי הדומיננטי ביותר:

> **כאשר מדובר בלקחי השריון [מן המבצע] צריך לזכור את הפרופורציות. לחימת השריון במצב זה הייתה מוגבלת מאד, בעיקר בתפקידי סיוע, ועיקר לחימת הטנקים הייתה בקרקע (ולא באויב) תוך כדי תנועה. לא שלא ירו, אבל זה לא באמת האופי של לוחמת שריון. אבל זה היה תחת איום של מלחמה (כוללת נגד סוריה), ולכן כול מעשה שבוחנים צריכים לבחון גם לאור האיום הזה. אבל דווקא מפני שיש פה מספר דברים מוגבלים, אז יכולים לבודד כמה וכמה נושאים. בעיקר דברים טכניים שמהם השריון יכול ללמוד. [...] כיוון שמפיקים לקחים גם מתרגיל, ואפילו שלדי, בוודאי יש להפיק גם מ"תרגיל" שכזה. ונדמה לי שהלקח העיקרי, שאני לפחות יכול להעיד עליו, איזה מן צבא אנחנו עשינו. זאת אומרת אנחנו יכולים דרך מבצע כזה, למרות המגבלות של המלחמה שהייתה כאן, להשיב על)השאלה) איזה צבא אנחנו בנינו מאז מלחמת יום הכיפורים? איזה רוח? האם הוא מוכן? לאיזה שיתוף פעולה הגענו? השאלה הזו נשאלה באולם הזה לפני זמן לא רב. ולפי דעתי כל מי שפקפק בשאלה, או פקפק מהי התשובה? לפי דעתי יכול לתת תשובה בריש גלי, שיש לנו צבא המוכן למלחמה.**[13]

חלוקת התובנות והלקחים לתחומים שונים נועדה להקל את המחקר ואת הכתיבה, אך זו חלוקה מתודית שכן יש קשר בין התחומים והנושאים. בתחילה נציג את התובנות והלקחים הקשורים לתורת הלחימה ולהפעלת הכוח ולשטח של דרום לבנון ההררי והמאוכלס. לאחר מכן נעסוק בחילות השונים ובשיתוף הפעולה ביניהם, ונדון בנושאים נוספים, בהם מודיעין, מנהלה וארגון הכוחות.

12 מפקדת גייסות שריון–תורת חש"ן, **דו"ח צוות ליקחי חש"ן מבצע "ליטני"**, 24 באפריל 1978 (להלן: תח"ש, **ליקחי חש"ן**), עמ' 1.

13 תחקיר מבצע ליטני, א"צ 88/969/1984, דברי מוסה פלד, מצוטט: בני מיכלסון, "השריון במבצע ליטני", **שריון 53**, אוקטובר 2018 (להלן: מיכלסון, "השריון במבצע ליטני").

נדגיש כי המאמר בוחן סוגיות אלו רק עד הצומת של אביב 1978, אולם איננו בוחן את השינויים שנעשו בבניין הכוח בעקבות הפקת הלקחים. גם עניין זה מחייב השלמת מחקר.

הרמטכ"ל גור במסיבת עיתונאים ב-15 במרץ (באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון).

מה נלמד?

מאופי הפגיעות והפציעות ניתן ללמוד גם על ההבדל בין הלחימה במבצע ובין המלחמות הקודמות. הטבלות שלפנינו מציגות את אבדות צה"ל ואת נפגעיו בשלב הלחימה העיקרי במבצע, בשבוע הראשון, ובתקופה שמהפסקת האש עד הנסיגה המלאה לגבול. לשלושים ושניים חללי צה"ל נוספו שלושה אזרחים שנהרגו מפגיעת נשק תלול מסלול.

טבלה 1 – אבדות צה"ל ונפגעיו במבצע[14]

סוג הפעולה	15–21 במרץ			22 במרץ – 13 ביוני				סך הכול			
	חללים	פצועים	ס"ה	חללים	פצועים	שבויים	ס"ה	חללים	פצועים	שבויים	ס"ה
מבצעית	18	113	131	3	7	--	10	21	120	--	141
לא מבצעית	3	4	7	8	1	1	10	11	5	1	17
סה"כ	21	117	138	11	8	1	20	32	125	1	158

בשלב הלחימה הראשון, 15-21 במרץ, נהרגו 21 חיילים ונפצעו 117. להלן הנפגעים בחתך נסיבות הפגיעה:[15]

טבלה 2 – נסיבות הפגיעה

נסיבות הפגיעה	פצוע	חלל	סך הכול
אש אויב	50	12	62
מיקוש	31	4	35
אש כוחותינו	9	--	9
תאונות ותקלות	17	5	22
לא ידוע	14	--	14
סה"כ	121	21	142

בכנס סיכום של חיל הרפואה שעסק בנפגעים ובאשפוז, הציג קציין הרפואה הראשי, תא"ל ד"ר דן מיכאלי, ניתוח נפגעים ואת סיבת הפגיעה. הניתוח התבסס על בדיקת החללים והפצועים ועל שאלונים שהועברו לפצועים. עולה כי מתקופת הלחימה עד הפסקת האש 29% מהנפגעים (חללים ופצועים) היו ממיקוש; 16% מתאונות (דרכים, נשק ואחרות); מאש אויב 47% (55% ביום הראשון). מיכאלי הדגיש את מאפייני הלחימה במבצע ואת ההשפעה על הפגיעות:

> **מבחינת סוגי הנשק – שוב אנחנו רואים את החשיבות הפעם של נשק קל. מאחר ולא דובר על קרבות טנקים מול טנקים, לא היו כוויות.**

14 אג"ם–מבצעים, **סיכום מבצע "ליטני" לבקשה מיוחדת להצגה בפני ועדת חוץ ובטחון**, 26 ביוני 1978, עמ' 25.

15 על פי מקרפ"ר, **סקר נפגעים – "מבצע ליטני"**, אפריל 1978.

לא הייתה ארטילריה של אויב בצורה רצינית, המיקוש היווה גורם ל־30% מהפצועים ו־19% מהחללים, ושוב תאונות מכל הסוגים, כולל תאונות קרביות [...] 16% מהפצועים ו־24% מהחללים. הניתוח הזה אולי היה יותר משמעותי אילו היינו מדברים על מלחמה כוללת, אבל בכל אופן אנחנו רואים שבתוך רק"ם, ובמיוחד בנגמ"שים וזחל"מים יש לנו כ־30% מכלל הנפגעים וכ־55% בפעולה רגלית. זה ברור שזאת תוצאה של אופי הפעולה במקרה זה.[16]

הלוחמות

בכנס סיכום המבצע הרהר שר הביטחון עזר ויצמן אם המבצע היה מבחן לתורת הלחימה להבקעה בשיתוף פעולה בין־חילי ובין־זרועי, כפי שגובש בעקבות מלחמת יום הכיפורים. הרהור שני הצביע על האופי המוגבל של הפעילות הטקטית.[17] תורת הלחימה להבקעה לא עמדה למבחן, הלחימה המשתקפת מתיאור הקרבות הייתה, כפי שאמר אחד המרואיינים, "טקטיקה של התקדמות ופתרון בעיות".[18] דבר זה מעורר את השאלה אם צה"ל נלחם עם תורת לחימה מגובשת להפעלת כוחות בשטח הררי ומיושב כנגד אויב במאפייני גרילה.

זו לא הייתה הפעם הראשונה שבה לחם צה"ל **בשטח בנוי ומאוכלס**, אך לבוגרי יום הכיפורים בשטחים 'הנקיים' היה זה שדה קרב שונה, כפי שתיאר זאת יעקב צור שהיה מפקד הסיוע הארטילרי של אוגדת קחצ"ר:

צפיתי על השטח הבנוי של העיירה שמתחתינו. המראה היה לי מוזר. בכל המלחמות הקודמות שלי לחמתי בשטחי סיני, במדבר, מול אויב שהוא צבא סדיר ובלי נוכחות של אזרחים. כאן, לראשונה אני מוצא את עצמי בשטח בנוי ומיושב, מולי כוחות לא סדירים

16 מה"ד–היסטוריה – ענף סיקור צה"ל, **האשפוז העורפי בבתי החולים בתקרית האוטובוס ומבצע ליטני נערך ב־18 באפריל 1978**, 3 במאי 1978, עמ' 2. נציין עוד כי על פי הערכות שונות ערב המבצע היו בגזרת הפעולה כ־3,500 מחבלים, כ־300 מהם נפגעו. כמו כן נהרגו כ־300 אזרחים. ראו: משרד מבקר המדינה, **דו"ח מבקר המדינה – מבצע ליטני, 14 בינואר 1979** (להלן: **מבקר המדינה**), עמ' 1; על פי דיווח אמ"ן, ב־18 באפריל היו 56 עצורים באד"ל, ומהם 18 שוחררו, מקמנ"ר–אג"ם–ק. אג"ם, **מצבת עצורי ליטאני נכון ל־181600 אפר' 78**, 19 באפריל 1978, שעה 10:50. לא מצאנו דיווחים נוספים בהקשר זה.

17 **ספ"כ**, עמ' 95–96.

18 **ריאיון עם תא"ל (במיל') שמאי רן**, תל אביב, 6 בפברואר 2020.

של ארגוני טרור, וביניהם גם אזרחים תמימים, נשים וילדים... מצב לא פשוט.[19]

הלחימה בשטח הבנוי הצפוף של דרום לבנון ומוכנותן (הכשרתן, אימונן וציודן) של יחידות החי"ר ללחימה זו נלמדו ממבצע ליטני. אין הכוונה להתמקד בכשירותה של פלוגה זו או אחרת אשר טרם הספיקה לעבור את האימון הרלוונטי,[20] אלא הדגש הוא להבין האם הוכשר, אומן וצויד החי"ר ללחימה מסוג זה.

נדמה שאין אחידות בתחושות המפקדים בהקשר זה. מח"ט 1 המליץ לקיים "בהקדם אימון לש"ב",[21] וקמב"ץ 202 טען: "הגדוד לא ביצע מספיק אימוני לש"ב והרמה לא הייתה מספקת".[22] אך מבחינת מהלכי הקרבות ניתן לזהות שיש בקיאות בדרג המפקדים לגבי שיטות הלחימה בשטח הבנוי. בתחקיר חיל הרגלים צוין בגאווה כי "הסתבר שתרגולות הלחימה בשטח בנוי הינן נכונות והיו יעילות", אך נלמד כי "היעדים שהוגדרו כשטח בנוי [...] היו יעדים מעורבים כאשר בין הבתים היו תעלות לחימה ועמדות מחוץ לבתים", ועל כן נדרש לבנות מתארי אימון של "שטח מעורב [המורכב] ממבנים, חלקי יע"מ [יעד מבוצר] ושטח חשוף".[23]

נצפו פעולות בשדרות ממוכנות של נגמ"שים ושל טנקים הנעים באש לעבר נקודות שולטות ולאחר מכן טיהור ברגל (אל־חיאם, בינת ג'בל וטייבה לדוגמה), לחימה של רגלים בלבד במארון א־ראס ושילוב רגלים וטנקים, כדוגמת כיבוש אבל א־סקי.[24] עם זאת נשמעו הערות באשר להבדלים בין גישת אנשי השריון לאנשי החי"ר לגבי התנועה המשולבת רק"ם-רגלי בשטח הבנוי.[25] המפקדים הדגישו את מורכבות תנועת הרק"ם בשטח הבנוי

19 יעקב צור, **ישראלי אחד ושש מלחמות**, הוצאה עצמית, 2021 (להלן: צור, **ישראלי אחד**), עמ' 71.

20 מה"ד–היסטוריה, **תחקיר גד' 906 – מבצע "ליטני"** שנערך ב־11 באפריל 1978, אפריל 1978 (להלן: **תחקיר גד' 906**), עמ' 2.

21 מה"ד–היסטוריה, **מבצע ליטני – מהלכי חטיבה 1 במבצע**, יוני 1978, עמ' 11.

22 מה"ד–היסטוריה, **תחקיר קמב"ץ 202**, ללא תאריך (להלן: מה"ד–היסטוריה, **תחקיר קמב"ץ 202**), עמ' 3. את התחקיר ערך סא"ל אבי ירושלמי כשבוע לאחר גמר הקרבות, בשלהי מרץ 1978.

23 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 37. שם, עוד לקחים על אודות טכניקות ותרגולות לחימה בשטח בנוי.

24 מח"ט 828 ציין שהשיטה של תנועה רכובה עד פאתי השטח הבנוי, לפחות לאחר השלב הראשון, בשילוב עם אש מסיבית הוכתבה "על ידי הרמה הגבוהה ביותר", ראו: מה"ד-היסטוריה-ענף סיקור צה"ל, **תחקיר חטיבה 828**, (להלן: **תחקיר חטיבה 828**) עמ' 80.

25 שם, עמ' 73–74.

ואת הקושי בהתמצאות בו. כמו כן העלו את הקושי בשינוי הכוחות וסדרי התנועה.[26] בכל השיטות נכנסו לשטחים הבנויים עם אש כבדה מקדימה ומלווה. כן נלמדו משמעות הסמטאות הצרות ללחימה ולמעבר רק"ם ובעיקר טנקים.[27] ציוד יחידות החי"ר באמצעים המתאימים, כמו אמצעי חבלה ופריצה למבנים, לא היה מספק. גם לגבי הרפואה וטיפול בנפגעים היה קשה להתאים את הארגון ואת שיטות הפינוי ללחימה בשטח הבנוי.[28]

הלחימה בשטח מאוכלס

בסיכום המבצע נדרש הרמטכ"ל גור לעניין האוכלוסייה במרחב הלחימה: "יעם כל צערי האמיתי על כך שנפגעו גם אזרחים, אני מודה שלי לא היה אף רגע אחד הרגשה שאינני נלחם באויב. זאת אוכלוסייה שבמשך 10 שנים נותנת מחסה למחבלים, שפועלים נגד אזרחים שלנו באופן בלתי מופרע".[29]

הרמטכ"ל ציין לפני סגל המפקדים שהפשיטה המקדימה על בסיס המחבלים שממנו יצאה החוליה הרצחנית של 11 במרץ, צומצמה לפגיעה בציודם בלבד מתוך רצון להימנע מפגיעה באזרחים למרות המודיעין שהיה על אודות ההכנות לפיגוע.[30]

שאלת היחס לאוכלוסייה משתקפת במבצע לא רק בנזק שנגרם לתשתיות ולמבנים האזרחיים, אלא גם כיצד לנהוג באוכלוסייה שנמצאה במרחב ההופך לשדה קרב. בתחקיר החטיבתי נשאל מח"ט 828, אל"ם איציק מרדכי, אם הייתה מדיניות באשר לאופן שבו יש להתנהג עם האוכלוסייה, ואם הייתה הוראה להוציאם מהבתים. להלן עיקרי הדברים שעלו בתחקיר:

> **מח"ט 828: זו היתה מדיניות של הרמה מעלינו, ואני ניסיתי בכל כוחותיי לעצור את זה ולא להוביל אותם בלילה כמו עדר ולזרוק אותם בעיטרון. ועד שלב מסוים כשקיבלתי פקודה לעשות את זה וזהו. ואז אמרתי אני לא נותן את הפקודה, תנו את הפקודה ישירות.**

26 דברי מג"ד 906: שם, עמ' 70; מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 37; תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 3–4.

27 **ריאיון עם תא"ל (במיל') יוסטוב תמיר**, נתניה, 12 בפברואר 2020; תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 3.

28 דברי קרפ"ר במה"ד–היסטוריה – ענף סיקור צה"ל, **סיכום מבצע "ליטני" – סיכום חר"פ נערך ב־5 באפריל 1978**, 23 באפריל 1978, עמ' 60–61.

29 **ספ"כ**, סיכום הרמטכ"ל, עמ' 1.

30 שם; כאמור, במקומות אחרים נאמר שהדבר היה כרוך גם בנסיעת ראש הממשלה לארצות הברית.

מ"פ ג' 906: כי היו שמה ילדים בני חודש או בני חודשיים ואנשים שהלכו עם 2 מקלות כל אחד...

מח"ט 828: אנחנו הצענו מהשלב הראשון לכנס אותם בשניים או בשלושה בניינים, להביא להם מזון ומים וסיוע רפואי ולשים שלושה או ארבעה או חמישה אנשים שישמרו שם על המקום בלאו הכי זאת לא אוכלוסייה שיכולה לעשות פיגוע, או איזשהו דבר יוצא דופן ולצערי המדיניות הייתה שונה בשלב הזה, אני שמח שבסוף השתכנעו.[31]

דו־שיח זה מלמד על הדילמות בשעת הקרב וגם על מוסריות המפקדים ועל פעולותיהם למנוע פגיעה מיותרת באזרחים ולסייע לנפגעים מהאוכלוסייה בשטחים שנכבשו בסיום הלחימה או אף במהלכה.[32] לאחר שוך הקרבות פעלה ישראל לתקן את הנזקים החומריים ולטפל בנפגעים מקרב האזרחים.

הפעילות והשהייה בשטחים מאוכלסים הייתה כרוכה במשמעת - מניעת שלל וביזה, יחס לאזרחים (לרבות בעת בדיקות וחיפושים) ופיקוח על התעבורה. הרושם המתקבל מלימוד המבצע הוא שלא העמיקו לשקול גורמים אלה לקראתו, הם נעדרו ממרבית הפקודות, והפיקוד הבכיר הכיר בהם מאוחר יותר.

כך גם בלחימה **בשטח הררי**. האם טכניקה זו תורגלה בשנים שטרם המבצע? על פי כמה מפקדים, תנועה ולחימה בציר הררי תורגלו.[33] מח"ט 1 העיר שניתן ללמוד מהמבצע גם לזירות אחרות: "בשטחים ההרריים כאלה, עם צירים מוגבלים וממוקשים תהיה בעיה גם בעתיד להביא לידי ביטוי את עצמת השריון בעיקר בלילה, לפני שנפתחים או נכבשים שטחים חיוניים שהם מבחינת מעברים הכרחיים או שטחי מפתח להבאת ביטויו של עצמת השריון".[34]

31 **תחקיר חטיבה 828**, עמ' 75.

32 "20 פצועים מלבנון ברמב"ם", **דבר**, 21 במארס 1978, עמ' 2.

33 מה"ד-היסטוריה, **מבצע "ליטני" – תחקיר מג"ד 890 – סא"ל צל נערך בכפר אל בזוריה ב־23 במארס 1978**, יוני 1978 (להלן: **תחקיר מג"ד 890**), עמ' 19; **ריאיון טלפוני עם רס"ן (במיל') ירון אסף**, 22 באוגוסט 2021.

34 מח"ט 1 ב**מה"ד-היסטוריה-ענף סיקור צה"ל, סיכום אוגדה 36**, אפריל 1978, עמ' 11.

פתיחת המבצע בלילה ובתנאים קרקעיים ואקלימיים קשיים הבליטה את הפעולה הרגלית של חי"ר במשימות התקפה בשטח הררי. הפעילות הרגלית ראוי להדגישה ולהפיק את הלקח לקראת פעולות עתידיות בלבנון. מרבית הקרבות בליל הפתיחה של המבצע, שבהם נעו הכוחות הרגליים קודם, ורק לאחר פתיחת הצירים והמכשולים נע הרק"ם, הם דוגמות לכך. עוד ניתן לראות שמרבית הכוחות שהתקדמו בשטח הררי הקפידו ליצור צוות קרב משולב של חי"ר, של שריון ושל הנדסה וקישור ארטילרי בחוד. אולם מיעוט אמצעי ההנדסה הקשה ליצור עתודות הנדסה קרבית החיוניות בתנועה בשטחים סגורים. חולשת האויב לא העמידה במבחן מספק חסרון זה. בכל מקרה ניתן היה ללמוד גם תובנות מיקרו־טקטיות, בהן התמצאות ולחימה בשטחים סגורים ובטווחים קרובים.[35]

נראה כי בשני אירועים הייתה היצמדות יתרה לרק"ם. האחד, במארב לגדוד 906 בציר 'קופיקו' המוליך לצומת צף אל־הווא שמצפון־מערב לבינת ג'בל, והאחד, במארב ליכוח אפרים', בעקבות מג"ד 82, בציר 'גזמני' המוליך מהגבול לדרום בינת ג'בל. ייתכן שתנועת חי"ר באגפי שדרות הרק"ם, כפי שנעשה לאחר פתיחת המחבלים באש, הייתה יכולה לאפשר תגובה נאותה יותר בשלב הראשון.[36]

ניכרה נטייה להמעיט בסיכונים שבהפעלת כוחות רגליים ומוטסים בעומק. ראש אג"ם, אלוף רפאל איתן, התנגד להנחתת כוחות ולמיקום מארבים בעומק וצמצם את הפעולות המושטות של שייטת 13. לעומתו גרס אלוף בן־גל בדיעבד: "האיגוף האנכי לא קיבל את המשקל המתאים לו",[37] ומג"ד 890 אמר: "לקח ראשון, חסימת צירי הבריחה [...] זהו משימה של חטיבת הצנחנים לעשות את זה. זאת משימה קלאסית והיה אפשר לעשות את זה ולהרוג הרבה מחבלים".[38]

35 מה"ד-היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 5; תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 3–4; מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 35–36.

36 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 35.

37 ריאיון עם בן־גל בתוך: זאב שיף, "מבצע ליטני: הרהור שני", **כותרת ראשית 180**, 13 במאי 1986 (להלן: שיף, "הרהור שני").

38 **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 15; על התנגדות מפקד הפיקוד לחסימות ראו: מה"ד–היסטוריה – ענף סיקור צה"ל, **מבצע "ליטני" – תחקיר מפקד בה"ד 1, נערך במחלקת היסטוריה ב־16 באפריל 1978** (סטנוגרמה), 25 באפריל 1978, עמ' 6–7.

גם בהיבט של מבצע ליטני כמערכה לא הופעלו איגופים אוויריים וימיים, כפי שתוכנן ב'ארבעת המינים'. ייתכן שזה נבע מחשיבה אסטרטגית שאין צורך בהרג רב של מחבלים ומחשש טקטי שהכוחות יסתבכו בעומק, כדברי גור בדיעבד: "העניין הוא שבכל מבצע שהיה בו כוח חסימה מנותק הוא ספג אבדות והפך להיות מרכז המערכה כי הפנינו כוחות להצלתו. לא היה אכפת לי שהמחבלים יברחו. לא ספרתי הרוגים".[39]

חילות השדה ושיתוף הפעולה

חיל הרגלים - קרבות החווה הסינית של חטיבת הצנחנים וקרבות החרמון של חטיבת גולני העקובים מדם העידו שחיל הרגלים הזניח את בניין הכוח ואת היערכותו למלחמת יום הכיפורים.[40] כחלק מתוכנית בניין הכוח המטכ"לית 'אתגר', בסתיו 1975 אישר הרמטכ"ל את ארגונן החדש של חטיבות החי"ר. הוחלט לקבוע מבנה אחיד של מערך החי"ר בסדיר ובמילואים, לניידו בנגמ"שים ובזחל"מים ולציידו באמל"ח מתקדם.[41] בתחום האמל"ח נקלטו רובים אישיים מסוג אם־16 ומסוג 'גלי'; נ"ט לדרג החטיבה - טיל מונחה עורב (טאו), לגדוד - טיל מונחה גבנוני (דרגון) ולמחלקה - מטולי רקטות שלל מסוג אר־פי־ג'י, רקטות 'לאו' אם־72 ומטול רימונים אם־203; בתחום הניוד - נגמ"שי אם־113 הוקצו לכל מערכי החי"ר העיקריים, בכללם נמר"שים (מרגמות), ג'יפים חדשים אם־151 ומשאיות דיזל; נוסף על כך התקבלו אמצעי פריצה (צפ"ע חי"ר), אמצעי ראיית לילה, מקלעים (מא"ג) ומקלעי רימונים אם־19. במבנה ובארגון היחידות שונה מסלול הלוחם, ותקן הגדוד הסדיר גדל משתי פלוגות רובאיות לשלוש כחלק מארגון 'המשולש' של המערך שנבע גם מהכנסת הנגמ"שים במקום זחל"מים ליחידות החי"ר;[42] ארגון החטיבה כלל, בין היתר, שלוש יחידות חטיבתיות לוחמות עצמאיות (יח"טיות) - פלוגת

39 שיף, "הרהור שני"; גם במה"ד–היסטוריה, **תחקיר שר הביטחון**, 20 באפריל 1979 (להלן: מה"ד–היסטוריה, **תחקיר שר הביטחון**).

40 עמוס בן־חיים, **חיל הרגלים בצה"ל – לאן?**, מב"ל, יולי 1995, עמ' 9–11.

41 אג"ם–תוא"ר, **ארגון ומבנה חטיבות ה-חי"ר וה-חיר"מ – תקן א' ותקן ב'**, 20 באוקטובר 1975; ראו גם גיורא איילנד, **לא נרדם בלילות**, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2018 (להלן: איילנד, **לא נרדם בלילות**), עמ' 176–179; דברי תא"ל מתן וילנאי, הקרחצ"ר, אצל סופרו הצבאי של "דבר", "מקרה פינטו – חריג", **דבר**, 3 באוקטובר 1979.

42 מקחצ"ר–תחצ"ן–תו"ל, **הוראת אימון 3-76 ארגון והפעלת החי"ר/חיר"מ במבנה המשולש פלוגה רובאית** (טיוטא להערות), ינואר 1976, עמ' 1.

הנדסה (פלחה"ן), פלוגת סיור (פלס"ר) ופלוגת נ"ט (פלנ"ט) המצוידת בטילי 'טאו';[43] והוקמו מחלקות סיור בגדודים.

יחידות החי"ר פעלו במשולב ברגל ובנגמ"שים, הן ככלי ניוד והן ככלי לחימה. ההתניידות בהם שיפרה לפחות את האפשרות לנוע בקצב הטנקים. לאחר מלחמת יום הכיפורים ולפני מבצע ליטני צוידו מרבית יחידות החי"ר בנגמ"שים, אף שעדיין לא הוחלפו כל הזחל"מים בנגמ"שי אם־113, ואף שהיו חסרים נגמ"שים לתקן.[44] מלקחי חיל הרגלים ניתן ללמוד שבגלל מחסור זה במרבית היחידות עלו 12–14 לוחמים עליהם, ולעיתים הם הועמסו בציוד ובתחמושת מעל התקן בניגוד לפקודות ולנהלים. תופעה זו עלולה הייתה לגרום לנפגעים רבים אם נגמ"ש דחוס לוחמים וציוד היה נפגע ממוקש או מרקטת נ"ט.[45] במרבית המקרים לנגמ"שים נגרם נזק מועט ממוקשים, אולם עקב עליית נגמ"ש מגדוד 17 על חביונת חנ"ם ומוקש נהרגו שלושת נוסעיו. הנגמ"שים שימשו בסיס אש ללחימה, כדוגמת לחימתם של פלוגה ב' מגדוד 906 בציר 'קופיקו' שממערב לבינת ג'בל, של גדוד 890 בנקרים בגזרה המזרחית ושל גדוד 202 בהתקדמות צפונה לכפר קאנא.

בלקחי החי"ר צוינה הפסיביות הטקטית בלילות אחרי היממה הראשונה.[46] אמצעי ראיית הלילה שהיו חדשים יחסית במערך ושתוגברו לקראת המבצעים, צוינו לטובה מפי המפקדים, אבל נאמר שמספרם לא הספיק.[47] חוסר באמצעי ראיית לילה ושכמותם הוא בדרך כלל רק תירוץ לאי־פעילות בלילה. שני אירועי ירי בין עמיתים לאחר הפסקת האש, יש בהם להעיד, אולי, על מיומנות נמוכה בפעילות לילית בדרגים הנמוכים.

למרות רכישת האמצעים החדישים לחי"ר ולמרות התחלת ההכשרה בהן עדיין היו פערים במרץ 1978, ואלה התבטאו בהיעדר צלפים בין הכוחות הסדירים.[48] לפיכך אליהם הצטרפו צלפים מתנדבים.[49] גם מערך הנ"ט

43 זאב אלרון, "יחידות חי"ר חטיבתיות במבצע "שלום הגליל": ארגון לקרב ושימוש ביכולות ייעודיות", **יסודות 2**, 2021, עמ' 85.

44 **תחקיר חטיבה 828**, עמ' 75–77.

45 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 34, 45–46.

46 שם, עמ' 36.

47 מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 5; **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 19.

48 כך לדוגמה תחום הצליפה. הקמת קורס צלפים הייתה בעבודת מטה בתקופה שטרם המבצע וסיכומה נעשה רק ביוני. מקחצ"ר–לשכת מפקד, **הקמת קורס צלפים**, 12 ביוני 1978; מקחצ"ר – ענף תוא"ר, **הקמת קורס צלפים למערך החי"ר**, 8 ביוני 1978.

49 **ריאיון עם אל"ם (במיל') גבי פארן**, 24 בפברואר 2021. זאת בדומה למלחמת ההתשה.

הכבד עדיין לא היה במוכנות. הטילים הגדודיים - הדרגון - והחטיבתיים - העורב - לא שולבו בלחימה.[50]

חיל השריון שלפני מלחמת יום הכיפורים היה הדומיננטי בחילות השדה וגדל מאוד לאחריה הן במספר האוגדות המשוריינות והן במספר חטיבות הטנקים הסדירות והמילואים. בסוף 1977 היו 3,736 טנקים,[51] ובראשית 1978 היו שש חטיבות טנקים סדירות בצה"ל. גם איכות הטנקים עלתה במרבית הרכיבים - מיגון, חימוש, מזקו"ם (מערכת זחלים, קפיצים ומרכובים), תובה, צריח ומערכות ירי משופרות, ומערכות ראיית לילה נוספו לחלק מהסד"כ. אולם במבצע הייתה עדיפות בסד"כ של החי"ר על השריון - שלוש חטיבות החי"ר הסדירות וכוחות חי"ר נוספים (בה"ד 1, גדוד 299 וגדוד נח"ל) לעומת שלושה גדודי חש"ן (שניים מחטיבה 188 ואחד מחטיבה 7).

פעילות השריון ביממה הראשונה הוגבלה בעיקר לסייע באש לכוחות החי"ר, עד לתנועה לניצול ההצלחה מבוקר 16 במרץ. הטנקים ירו בדרך כלל מתוך שדרה או מתוך עמדות חיפוי. רק במקרים בודדים היה ניהול אש פלוגתי.[52] זה היה שינוי דפוס פעולה הנובע מסוג האויב. לא נערכו יותר קרבות שריון בשריון, אלא נלחמו בכוחות רגלים לא־סדורים. שינוי בא לידי ביטוי באופי הפציעות - למשל, פחות כוויות של צוותי הטנקים; ובסוגי התחמושת הנדרשת. לחימה בשטח בנוי ונגד אדם חייבה גם להתאים את תחמושת הטנקים, שכן פגזי החי"ש (חודרי שריון) והחלולים היו פחות מתאימים. הטנקים יצאו עם תקן הבטן הרגיל שנועד ללחימה ברק"ם, אך עיקר התחמושת שהושלמה לאחר מכן היה פגזי מעיד לפי דרישות המפקדים ואנשי הטנקים.[53]

---

50 בראיונו אמר סא"ל (במיל') אבנר טלמון, מ"פ עורב 35 במבצע, שפלוגתו לא ירתה טילים במבצע, אלא רק השתמשה במערכות הירי לצורכי תצפית, **ריאיון טלפוני עם סא"ל (במיל') אבנר טלמון**, 10 במרץ 2022; במה"ד–היסטוריה, **תחקיר קמב"ץ 202**, נטען שנורה טיל בצומת רג'מין.

51 עמירה שחר, **חיל החימוש כמכפיל כוח – תולדות חיל החימוש בשנים 1967–1985**, חיל החימוש ואמ"ץ–חט' תוה"ד–המדור לפרסומים ולמינוח, תשס"ו (להלן: שחר, **חיל החימוש כמכפיל כוח**), עמ' 269.

52 תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 5.

53 שם; מח"ט 188 ב**סיכום אוגדה 36**, עמ' 6; תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 5: תחמושת הטנקים שנצרכה במבצע הייתה מעיך – 2,258; חודר שריון (ח"ש) – 731; חלול – 753; זרחן – 192; סך הכול – 3,754.

בגדודים ובחטיבה 188 לא גויסו כוחות הסיור. לפיכך מעבר לקושי בסיור הקדמי במהלך ההתקדמות, שבמקרה של החטיבה היה באמצעות חפ"ק הסמח"ט והיה חסר בשאר הכוחות, נתגלו בעיות בניווט ובהובלת הדרגים.[54]

מהמבצע הופקה שורה של מסקנות ולקחים בתחומים טכנו־טקטיים, בהם יעילות ה'נוכרי' בתנועה ארוכה וכנגד מאפייני המיקוש בדרום לבנון; שימוש במרגמות 60 מ"מ; שינויים ושיפורים (שו"ש) בטנקים; וליקויים בנהיגת הטנקים ובהכוונת המפקדים בשטחים בוציים ובכבישים צרים וחלקלקים שאפיינו את דרום הלבנון.[55]

שיתוף הפעולה בין חילות השדה, ובעיקר בין החי"ר לטנקים, צוין כמוקד בהכשרות ובאימונים שבתקופה שעד המבצע (וגם לאחריו). לא בכל המקומות והכוחות היה שיתוף פעולה בדרג הנמוך. כך למשל אמר מג"ד 890 בתחקירו לגבי שיתוף הפעולה בכיבוש הנקרים: "נעו אתנו טנקים שהם לא ת"פ שלנו, אבל הם השתתפו בהתקפה החטיבתית על התלים". [המתחקר: "ת"פ שלך? כמה היו שלך?"] "לא היו לנו טנקים, זה היה בהתקפה שבמסגרת החטיבה הם סיועו לנו".[56] מג"ד 82 טען שאנשי החי"ר לא הבינו את אופן הפעלת הטנקים מבחינת זמן ומרחב. מנגד, ציינו מפקדים, ובכללם גם מג"ד 890 בניגוד לדבריו הקודמים, את ההכוונה הצמודה שלהם לטנקים בזמן הלחימה.[57] בכמה מקרים הוזכרו צוותי קרב משולבים של טנקים, של חי"ר ושל הנדסה שנעו כמשמר קדמי.[58]

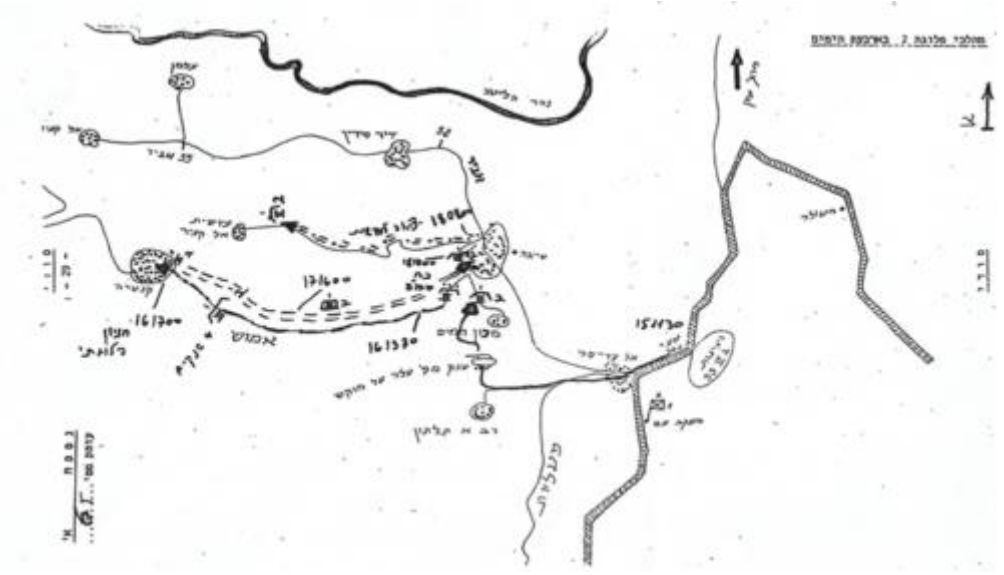
54 תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 10.

55 שם, עמ' 10; דברי מח"ט 188 ב**תחקיר אוגדה 36**, עמ' 3; כמו כן היה צורך להוסיף ערכות טד"ח ו'נוכרי', **ספ"כ**: דברי תא"ל אורי אור, עמ' 32–33; דברי אלוף משה פלד, עמ' 48; דברי תא"ל ד"ר אלעזר ברק, עמ' 81. על התקלות ב'נוכרי', ראו **מבקר המדינה**, עמ' 21–23; גדוד 74, **סיכום מבצע ליטני**, אפריל 1978 (להלן: גדוד 74, **סיכום**).

56 **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 4.

57 שם, עמ' 5, 17–18; **מבצע "ליטני" – תחקיר מג"ד 50, 30 ביוני 1978**, יוני 1978 (להלן: מה"ד–היסטוריה, **תחקיר מג"ד 50**), עמ' 8; ראו גם: תיאורי לחימת גדוד 17 וגדוד 906 ביממה הראשונה; מג"ד 74 ב**סיכום אוגדה 36**, עמ' 7; מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 3; תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 7.

58 **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 19; **ריאיון טלפוני עם רס"ן (במיל') שי כנעני**, 30 באוגוסט 2021; מה"ד–היסטוריה, **מבצע "ליטני" – תחקיר מג"ד 53 שנערך ב־2 באפריל 1978**, יוני 1978, עמ' 17–19; על לקחי חי"ר בעניין שיתוף הפעולה עם ההנדסה הקרבית ראו: מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 35.

מהלכי פלוגה בגדוד 53 בארבעת הימים הראשונים. מתוך תחקיר תח"ש

אש - במטכ"ל ובפיקוד הצפון הדגישו את הצורך בסיוע אש אינטנסיבי בהתקפות של היממה הראשונה, ובהמשך עודדו שימוש באש נגד יישובים המשמשים בסיסי מחבלים, וכאלה שלא יניפו דגלים לבנים. בדיעבד הרהרו מפקדים בכירים, ובכללם הרמטכ"ל גור, אם לא הגזימו באש טנקים וארטילריה. התלקח פולמוס, חלקו בציבור, על הפעלת אש ארטילרית, על הפעלת אש מהאוויר ועל ירי טנקים על כפרים שהתמהמהו להיכנע.[59]

במחצית שנות השבעים כמחצית התקציב לרכש תחמושת ליבשה הוקצתה לתחמושת ארטילרית,[60] וכך זו לא חסרה. על פי מדיניות המפקדים הופעלה

59 **מבקר המדינה**, עמ' 19–20; **ספ"כ**: אלוף בן־גל, עמ' 12; תא"ל אורי אור, עמ' 34; אלוף משה פלד, עמ' 49. על הפגיעה בתושבים ראו בדיון על הממשל ועל השיקום; ראו גם, דברי ראובן הקר, סמג"ד 50 במבצע, אצל: סימה קדמון "דור של נכים", **מעריב סוף שבוע**, 19 בינואר 1990, עמ' 12.

60 אג"ת-מחלקת בנין צה"ל, **פקודת העבודה ל־צה"ל לשנת 1976**.

אש ארטילרית רבה מאוד בשלב תנועת הכוחות.[61] בתשובה על שאלה בעניין זה השיב מת"פ (מפקד התותחנים הפיקודי) צפון בתחקירו: "מגבלות? לא יריינו סתם על כפרים. סתם לבד לא יריינו, אבל כשכוח התקדם והוא רצה להבטיח את ההתקדמות שלו אז הוא קיבל את הסיוע. לא עשינו חשבון".[62]

מבקר המדינה העיר בביקורתו על המבצע: "לא נערך ניתוח למדידת כמויות התחמושת שנורו, לפי המטרות השונות ותחולתן, שהיה עשוי לבסס קביעה זו [שנורתה כמות מוגזמת של תחמושת ארטילרית] ולאפשר הפקת לקחים". הוא הוסיף: "השימוש הרב נגרם, לדעתנו, משילוב של שני גורמים: הנחייה מוקדמת של הרמטכ"ל אשר התפרשה בשטח כהסרת המגבלות המקובלות, וחוסר מודיעין". בעניין האחרון לדוגמה, מניתוח שערך פיקוד הצפון לאחר המבצע התברר ש"מטרות קו שני" שנכבשו היו ריקות ממחבלים. יחידות אגד ארטילרי 282 בלבד ירו לעברן כ־2,200 פגזים.[63]

עלו גם לקחים טקטיים הן בהפעלת האש הארטילרית והן בהפעלת מערך הקישור ביחידות המתמרנות.[64] אחד מהם היה החיוניות בבקרת אש בכוחות הקדמיים. בתל שלעבון בכוח שלא היה בו קת"ק (קצין תצפית קדמי) ובקרת האש נעשתה מאחור, הופסקה האש הארטילרית זמן רב לפני שהכוח הגיע לטווח הבטיחות.[65] לעומת זאת הפעלת המרגמות באופן צמוד

61 ראו לדוגמה: צור, **ישראלי אחד**, עמ' 72; בדיעבד זכרו מרואיינים אחדים את השימוש באש אווירית ובאש ארטילרית כאחד הגורמים המשפיעים העיקריים במבצע, לדוגמה: מג"ד 74 ב**סיכום אוגדה 36**, עמ' 9. ב־21 במרץ הוציא אג"ם–מבצעים הנחיה המגבילה את הוצאת תחמושת ארטילריה וצוין: "במבצע 'אבי-החוכמה' הוצאה תחמושת בכמות גדולה", אג"ם–מבצעים, **הגבלות בהוצאת תחמושת**, 21 במארס 1978, שעה 10:40. עד 31 במרץ ירו יחידות הארטילריה יותר מ־18 אלף פגזים, ראו: אג"ם–מבצעים – ענף תעסוקה מבצעית, **מבצע ליטני – דווח צריכת תחמושת ושע"מ – סיכום**, 8 ביוני 1978; לגבי כמות התחמושת שנורתה עד 31 במרץ ראו: מפקדת פיקוד הצפון-מת"פ, **מבצע "ליטני" סיכום חת"מ פ. צפון כפי שנערך ביום ד' 5 אפריל 78**, 19 באפריל 1978 (להלן: **סיכום חת"ם**), עמ' 22; מפקדת קתמ"ר–אג"ם, **דו"ח הוצאת תחמושת ארטילרית במבצע "ליטני" עד 31/3/78**, 4 באפריל 1978.

62 מה"ד–היסטוריה, **תחקיר מת"פ צפון – מבצע ליטני**, מאי 1978 (להלן: **תחקיר מת"פ צפון**), עמ' 5.

63 **מבקר המדינה**, עמ' 19–20; הערת מפקד אגד ארטילרי 282, **סיכום חת"ם**, עמ' 15; הערת מס"א קחצ"ר, שם, עמ' 11; דברי קמ"ן 282 באגד ארטילרי 282–אג"ם, **סיכום מבצע "ליטאני" מרץ 78**, 17 באפריל 1978, נספח ז', עמ' 7; **תחקיר מת"פ צפון**, עמ' 7, הוא טען כי "בין 90 ל-95 אחוז" הייתה זו אש מבוקרת, וירי מעבר לליטני היה על מקורות אש.

64 לדוגמה: **תחקיר מג"ד 50**, עמ' 8; מקחצ"ר, **מבצע ליטני – מהלכי בה"ד 1 במבצע – תסקיר מסקנות ולקחים**, אפריל 1978 (להלן: **מקחצ"ר, מהלכי בה"ד 1**), עמ' 14–15.

65 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 38.

בידי הגדודים צוינה לחיוב.[66] כמו כן הופעלו מרגמות כבדות 160 מ"מ. המרגמות בעלות קשת הירי התלולה יותר מזו של התותחים היו יעילות בשטח ההררי והמבותר של דרום הלבנון.[67]

עם זאת הפעלת האש עוררה הדים מדיניים מדאיגים. שר הביטחון דיווח לממשלה על תלונה שהתקבלה מהממשל האמריקני על השימוש של חיל האוויר בפצצות מצרר. חלק מהתלונה נבעה מהבטחה שניתנה באמצעות מכתב של השגריר בארצות הברית שמחה דיניץ בדצמבר 1976 שבו נאמר שפצצות המצרר יופעלו במלחמה כנגד צבאות בלבד. גור ציין שאמר לשגריר שהוא מודע לכך שהשימוש בהן לא תאם את הפרמטרים שנקבעו, אך הוא נעשה כנגד "מטרות צבאיות פר אקסלנס".[68]

זו הייתה מהדוגמות הראשונות של פעילות בשטחים מאוכלסים ותחת עינה הפוקחת של התקשורת העולמית, ומהן ניתן ללמוד על הצורך בהגדרות ברורות של מדיניות האש ובייעול השליטה על יישום המדיניות בדרגים המערכתיים והטקטיים.[69]

הנדסה - מייד אחרי מלחמת יום הכיפורים עסק חיל ההנדסה ביישום הסכמי ההפרדה, ובעיקר בבניית מערכי ההגנה החדשים של צה"ל בסיני ובגולן. דבר זה הסיט את קשב ראשיו ולוחמיו מבניין הכוח מחדש ומאימונים.[70] אולם גם עליו לא פסחו תהליכי בניין הכוח וגידול הסד"כ של מחצית שנות השבעים, למרות ויכוחים פנימיים קשים.[71] בחודשים הראשונים של 1978 הוחל בהסבת חלק מהיחידות מתחום הצליחה

66 **תחקיר חטיבה 828**, עמ' 71; **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 5, 17; **תחקיר גד' 906**, עמ' 20; בתח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 6, נכתב: "מרגמות 81 מ"מ אורגניות של גדודי הטנקים כמעט לא באו לידי ביטוי". הסיבה לכך היא שהצוותים בשגרה הם אנשי פלוגת המפקדה ("טבחים, ש"ג, שקמיסטים וכו'") ואינם מאומנים.

67 צור, **ישראלי אחד**, עמ' 73.

68 דיון ב־9 באפריל 1978; הרמטכ"ל הוסיף שהוטלו כ־400 פצצות מצרר על מטרות מחבלים. פרטי החימוש שהוטלו בימים 15–21 במרץ כללו 323 פצצות מצרר. ראו: מפקדת חיל האויר-להק אויר-מחלקת תוא"ר-ענף לתולדות ח"א, **סכום פעילות חיל האוויר במבצע "ליטני"**, 29 במאי 1978 (להלן: **חיל האוויר בליטני**), עמ' 26; לגבי תלונת ארצות הברית ראו גם: משרד החוץ, **רישום פגישת שהב"ט עם השגריר לואיס מיום 6.4.78 שנעשתה בידי אל"מ תהילה**, 7 באפריל 1978, שעה 14:00 מתוך תיק א"מ ISA-PMO-DirectorGeneralPMO-000io49; כתבנו הצבאי, "צה"ל: השימוש במצרר היה רק להגנה", **על המשמר**, 10 באפריל 1978.

69 דברי גור בשיף, "הרהור שני"; ראו גם: "מבצע ליטני: סיכום ביניים", **דבר**, 12 ביוני 1978, עמ' 7.

70 עמי שמיר, **חיל ההנדסה**, תל אביב: משרד הבטחון, עמ' 132–133.

71 אבישי כ"ץ, **חיילי שוקולד**, ירושלים: הוצאת כרמל, 2011, עמ' 309–310.

והגישור להנדסת שדה.[72] יחידות החיל הותאמו בהדרגה להנדסת סער הן בארגון יחידות ההנדסה והן בציודן כדי לשלבן בקרב ההבקעה במערכי הגנה ובמכשולים מורכבים, אולם הדרך להשלמת התהליך עוד הייתה ארוכה.[73]

במבצע השתתפו גדוד סדיר 601 וגדוד סדיר 605 שערב המבצע היה לפני הסבה מגדוד צליחה לגדוד הנדסת שדה. כמו כן אולתרו כוחות ואמצעים. בעקבות זאת מג"ד 605 הצביע על הפער ברק"ם ייעודי ועל הסכנה שבהובלת פלסים וחומרי נפץ בנגמ"שים הרגילים שקיבל הגדוד עבור המבצע.[74] נוסף על כך טען כי גדוד 605 וכוחות ההנדסה האחרים לא היו ערוכים ללחימת חי"ר מבחינת אמל"ח הן להגנה עצמית והן לביצוע משימות עצמאיות.[75]

הפעילות ההנדסית סבלה ממיעוט צמ"ה (ציוד מכני הנדסי) לעומת ריבוי צירי התנועה של הרק"ם. כמו כן היו ליקויים במיקום הצמ"ה ואמצעים הנדסיים נוספים, בדגש על 'נוכרי', בשדרות הרק"ם.[76] הצמ"ה נדרש לפרוץ דרכים ולהכשיר מעקפים בגלל קשיי האקלים ובגלל הפגיעות הרבות יחסית של מוקשים ברק"ם. נוסף על כך יחידות ההנדסה הקרבית פוצצו מבנים שהיה חשד שהם קשורים לארגוני המחבלים, ובהם מבני ציבור, מבני מגורים, בונקרים ומצדיות.[77]

לעומת הצלחתם של המחבלים לגרום אבדות ולהשהות את המיקוש הם כשלו בהפעלת בורות ייקוש. רק אחד הופעל, וברוב המקרים לא הפעילו אותם עקב אובדן השליטה של הכוח הסדיר למחצה בנסיגה. בדיעבד ניתן להיווכח בפער בין כישלונם של מחבלי הפתח בהפעלת בורות הייקוש ובין יעילותו היחסית של הכוח הסורי הסדיר בשבוע הראשון של מבצע 'שלום הגליל' ביוני 1982. לעומת זאת ב־1982 הטריד איום המיקוש פחות מאשר

72 יהורם גלילי, **ראשונים תמיד – מורשת חיל ההנדסה הקרבית**, עמותת חיל ההנדסה ואפי מלצר – הוצאה לאור, תשע"ח (להלן: גלילי, **ראשונים תמיד**), עמ' 216–217.

73 יחידה פיקודית חה"ן 802, **תפעול אגד הנדסה 484 בתרגיל "כפיר" – מצע לדיון**, 9 בפברואר 1978; יחידה פיקודית חה"ן 802, **תפעול אגד הנדסה 484 בתרגיל "כפיר"**, 17 בפברואר 1978.

74 מה"ד–היסטוריה, **"מבצע ליטני" – תחקיר מג"ד 605 – סא"ל אריה שדה, 23 במארס 1978**, יוני 1978 (להלן: **תחקיר מג"ד 605**), עמ' 7, 17.

75 שם, עמ' 17.

76 מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 9–10; מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 36; סא"ל ישי דותן, "סיכום מבצע ליטני", בתוך: מקהנ"ר, **ידיעון תחה"נ**, מאי 1978 (להלן: מקהנ"ר, **ידיעון תחה"נ**), עמ' 16–17.

77 סגן ראובן פירסט, "פיצוצים בלבנון", שם, עמ' 19–20.

ב־1978.[78] מג"ד 605 סיפר בתחקירו שהמחבלים הפעילו מגוון אמצעים ושיטות: "ועל הצירים גילינו המון מוקשים - טמונים וגלויים, מטעני צד, מטענים ממולכדים, מוקשים חדשים לגמרי שהתגלו [...]".[79] המוקשים היו מהאיומים הבולטים על הכוחות. באשר למיקוש וללימוד הלקחים אמר פלד, מפקד גיסות השריון:

> **במלחמה אנחנו לא יכולים לבודד את הנושא של מוקשים ואת הנזק לכלי הרק"ם. כי במלחמה קודם הנגמ"ש או הטנק עולה על מוקש ואחרי זה הוא חוטף פגז ואחרי זה הוא נדלק וכדומה. וכאן יש לנו בכמה טנקים אינפורמציה שיכולה לשרת אותנו בהמשך.**[80]

במרחב דרום הלבנון נמצאו תשעה סוגי מוקשים: חמישה מוקשי נ"ט; ארבעה מוקשים פלסטיים שלא ניתן לגלותם עם מגלה מוקשים; שלושה מוקשי נ"א (נגד אדם); ומוקש דו־תכליתי. ארבעה מהמוקשים היו חדשים בזירה ולא היו מוכרים לאנשי ההנדסה.[81] על המוקשים עלו תשעה טנקים. מתוכם רק לטנק אחד נגרמו נזקים שחייבו לפנותו למרכז השיקום והאחזקה (מש"א) כדי לתקנו, שניים המשיכו בדרכם, ואילו ששת הנותרים תוקנו בידי החוליות הטכניות וחזרו לפעילות במשך שעה עד עשר שעות. נוסף על הטנקים, עלו 14 נגמ"שים וחמישה זחל"מים על מוקשים. שלושה חיילים נהרגו בנגמ"ש שעלה על מטען - כנראה מוקש טי־אם־46 שהפעיל חביונת טי־אן־טי (TNT), וקצין נהרג מפגיעת חלקי מתכת שהועפו מנגמ"ש שעמד לידו ואשר נפגע ממוקש. בשלושה מהנגמ"שים לא היו נפגעים, ובשאר היו הפצועים ברובם קלים, בעיקר מחבטות בתוך הנגמ"ש או שהועפו מהרק"ם ונחבטו בקרקע. יתרה מזו הכוחות חשפו כ־120

78 מחקרי המחלקה להיסטוריה: ישראל בן דור, **הלחימה ב"רצועת האבטחה" 6–10 ביוני 1982 במלחמת "שלום הגליל"**, אג"ם–תוה"ד – מחלקת היסטוריה, יוני 1992; אלחנן אורן, **גיס 446 בלחימה בגזרה המזרחית במבצע "של"ג", 6–11 ביוני 1982**, אג"ם–תוה"ד – מחלקת היסטוריה, יוני 1995.

79 **תחקיר מג"ד 605**, עמ' 4.

80 מצוטט מתוך: מיכלסון, "השריון במבצע ליטני", עמ' 16.

81 מקהנ"ר–מחלקת תורת חה"ן – ענף הנדסת שדה, **מבצע "ליטני" – מוקשים שנמצאו בשימוש ארגוני המחבלים**, אפריל 1978; תחה"ן, **מיקוש אויב**, עמ' א' וב'; מקהנ"ר, **ידיעון תחה"נ**, עמ' 21–30 על המוקש הבלתי מזוהה, מוקש נ"א דגם 59 ('קסת דיו'), מוקש נ"א ונ"ט אם־7־איי־2; על המגוון ראו גם: **תחקיר מג"ד 605**, עמ' 4, 14.

מוקשים ונטרלו אותם, 55 מתוכם בגזרת טייבה ו־20 בגזרת תל שריפה.[82]

על כך העיר מג"ד 906 והזכיר את מה שידוע: "ציר פתוח זה רק ציר שדרכו עליו ברגל ובדקו אותו בצורה יסודית, ודקר לפי דעתי זה לא בדיקה. זה נכון לגבי הציר עצמו וגם לגבי השוליים שלו".[83] מג"ד 74 הוסיף שגם מעבר עם 'נוכרי' איננו מבטיח ציר נקי.[84]

בהקשר להנדסה הקרבית היה מבצע ליטני הזדמנות לבחון את הפעלת ההנדסה בצוות הקרב המשולב בשטח הררי ובצירים בעלי עבירות מוגבלת, ממוכשלים וממוקשים. זו הייתה הדגמה לחשיבות העצמאות ההנדסית לכל כוח הפועל בציר נפרד ולהרכב כוח זה.[85]

שיתוף פעולה יבשה-אוויר - מבחינת חיל האוויר היה המבצע הגדול ביותר ממלחמת יום הכיפורים, אך עוצמתו הייתה נמוכה מבחינת העומס שהוטל עליו.[86] זו הייתה הפעם הראשונה שהמשל"ק (מוצב [מרכז] שליטה קדמי) עבד במלואו. משימות התקיפה חולקו בין מרחב האמנעה שתוכנן ממשל"ט חיל האוויר, ובין תקיפות במרחב הלחימה של כוחות הקרקע שתוכננו במשל"ק.[87] במבצע שולבו תקיפות חיל האוויר במהלכים הקרקעיים, וחלקן נערכו על מטרות שזיהו כוחות הקרקע ושהכווינו קציני התיאום האווירי ביחידות.[88] הסימון לתקיפות האוויר באמצעות פגזי ארטילריה של תאורה רסיקת קרקע וזרחן היה מועיל בחלק ניכר מהמקרים, אך התגלה כמורכב ביותר לתיאום ולתזמון. לפיכך הוצע לפתח

82 תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 9, 74; **תחקיר אוגדה 36**, עמ' 4–5. על פי מח"ט 188, 12 לוחמי החטיבה נפצעו ממוקשים, ארבעה – בלחימה ושניים – בתאונות; מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 9–10.

83 **תחקיר חטיבה 828**, עמ' 69; ראו גם בעניין: **מהלכי בה"ד 1**, עמ' 17; מח"ט 188 ב**סיכום אוגדה 36**, עמ' 5; מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 5.

84 מג"ד 74 ב**סיכום אוגדה 36**, עמ' 8.

85 גלילי, **ראשונים תמיד**, עמ' 223.

86 **ריאיון ב"זום" עם אלוף (במיל') דוד עברי**, 30 באגוסט 2021; **שיחת טלפון עם תא"ל (במיל') יפתח ספקטור**, 19 באוגוסט 2021.

87 מה"ד–היסטוריה – ענף סיקור צה"ל, **תחקיר – ח"א/משל"קים – קמ"ן משולבים**, מאי 1978 (להלן: מה"ד–היסטוריה, **תחקיר קמ"ן משולבים**), עמ' 3; מפרט בתחקירו את שיטת העבודה ואת תכנון המטרות ליום הלחימה הבא, שם, עמ' 2.

88 לדוגמה: רס"ן צוק, **סכום פעילות יומית 151600–161600 עדכון מפקדים**, ח"א – ענף לתולדות ח"א, 17 במארס 1978, שעה 08:11.

תרגולת מתאימה מניסיון זה.[89]

לטענת אל"ם (במיל') אלדר, קת"א (קצין התיאום האווירי) של אוגדה 36, פעילות המסוקים, לפחות בגזרת האוגדה, למעט בימים 21-22 במרץ, בהם שימשה להטסת כוחות לסריקות ולתצפית: "הצטמצמה לפעילות הסייפן של מפקד האוגדה, פינוי נפגעים ולתנועה רבה מאוד של ביקורי מפקדים". לדעתו, ניתן היה לעשות בהם שימוש מועיל יותר בהטסת כוחות לעומק. הסיבות לאי־ניצול מסוקי 'אנפה' לפעילות זו נבעו מפיצול המסוקים לכמה מנחתים ומפיצול הפיקוד עליהם; "חוסר ערנות של הפיקוד ו/או הכוחות לרבות החי"מ לצורך הני"ל"; שימוש יתר בהם לצורכי המפקדים; ובעיקר משום שמכלול המשולבים במשל"ק צפון היה פסיבי והגיב לדרישות המפקדים, עסק בתיאומים ולא יזם ניצול מושכל ויעיל יותר של המסוקים להשגת מטרת המבצע.[90]

כפי שנכתב באחד מדוחות הטייסות: "עבודת הקת"א בעיקר בקשר עין עם המטרות טובה מאוד".[91] בסיכום החילי אף נכתב: "פעילות חיל-האוויר במבצע זה ובעיקר הסיוע הקרוב לכוחות היבשה היוותה נדבך חשוב בהחזרת האמון של כוחות היבשה ביכולתו של חיל האוויר".[92] אולם בסיכום היומי של החיל נכתב שהתכנון לתקוף באופן צמוד יחסי להתקפה הקרקעית נעשה בשלב מאוחר, בשעות הצהריים של 14 במרץ.[93] לא כל המטרות שתקף חיל האוויר, נפגעו, ונוסף על כך אין בידינו מידע על פגיעה במחבלים ובאמל"ח.[94]

גם עניין עזרי שיתוף הפעולה העיד על קשיים מסוימים בשיתוף הפעולה. לדוגמה, בטייסת 109 העירו בסיום היום השני של הלחימה כי "לטייס מפות קוד 1:100,000 שאין עליה סימונים באדום הנמצאים במפות

89 מה"ד–היסטוריה, **תחקיר קמ"ן משולבים**, עמ' 3–4; אוגדה 36–קת"א, **תחקיר מבצע ליטני (אבי החוכמה)**, 20 באפריל 1978 (להלן: אוגדה 36–קת"א, **תחקיר מבצע ליטני**), עמ' 2.

90 שם, עמ' 2–3.

91 טייסת 109, **דוח תחקיר טייסת יומי לתאריך 16.3.78**, 16 במארס 1978, שעה 20:00; לא מצאנו עדות להכוונת מטוסים על ידי קת"קים, אם כי הדבר היה אפשרי והתקיימו השתלמויות בעניין, לפחות לאחר המבצע, אגד ארטילרי 282, **השתלמות טווח והולכת מטוסים 24-25.5.1978**, 19 במאי 1978.

92 **חיל האוויר בליטני**, עמ' 4; ראו דברי קצין אג"ם 188 ב**תחקיר**ו, עמ' 5.

93 מפקדת חיל האויר–להק אויר–מחלקת תוא"ר – ענף לתולדות ח"א, **דוח נתוני פעילות 141200–150530**, 15 במרץ 1978.

94 חיל האוויר, **"מבצע ליטני" סכום תקיפות ח"א לפי מטרות**, ללא תאריך.

1:50,000 (לכוח נטייה לתת את המטרות האדומות)".[95] קמ"ן המשולבים סיפר בתחקירו: "המודיעין בזמן אמת: הצילומים והפיענוח היו בלוח זמנים גרוע, לא היה כמעט מידע ולמעשה לא נעזרנו בו".[96]

במבצע התקיים שיתוף פעולה בין הכוחות שנעו בציר החוף ובין ספינות חיל הים. בדוח שייטת 3 נכתב: "סה"כ נוצרה שפה משותפת בין החי"ר בחוף לבין הסטי"לים, בוצע סיוע אש לפי דרישת החי"ר על פי מפות קוד ובוצעו תיקוני טווח ע"י הקת"ק בחוף. עיקר הסיוע היו בתותחי 76 מ"מ ו־40 מ"מ".[97] השפעת חיל הים על הלחימה הייתה מועטה.

איגודי הכוחות ונוהלי הקרב

לוחות זמנים ונוהל קרב

מהחלטת הממשלה לצאת למבצע בליל 11–12 במרץ נקבע לוח זמנים צפוף ביותר, וגם בדחיות נתנו רק ארכה של 24 שעות מדי יום. נראה שהמתכננים העריכו שהכוחות הפועלים, בהיותם סדירים, יוכלו לעמוד בלוח הזמנים הדוחק. בסופו של דבר, למרות האילוץ המדיני הדוחק הכריע לא רק מזג האוויר הסוער והגשום[98] אלא גם הקושי לרכז את הכוחות מכלל הגזרות ובכלל זה מסיני. הניסיון לעמוד בלוח הזמנים חשף כמה מגבלות של הכוחות הסדירים. מאלה כדאי להזכיר:

95 טייסת 109, **דוח תחקיר טייסת**.

96 מה"ד-היסטוריה, **קמ"ן משולבים**, עמ' 6; אוגדה 36–קת"א, **תחקיר מבצע ליטני**, עמ' 3–4.

97 מספן ים – ענ"ף אימונים והדרכה, **מבצע "ליטני" – סיכום פעילות ש/3**, 29 במארס 1978. השתתפות חיל הים במבצע כלל סגר ימי על מרחב צור, סיוע באש לכוחות היבשה וירי על מטרות חוף באמצעות שניים–ארבעה סטי"לים בכל יום מימי הלחימה; שני מארבי שייטת 13; ושלושה מבצעי 'ג'וב' להעברת ציוד ונוצרים ממרכז לבנון לישראל ובכיוון ההפוך. ראו: מפקדת חיל הים–מחלקת מבצעים – ענף תכנון, **אבי חכמה/ליטני – פעילות ח"י**, 25 ביוני 1978; מפקדת חיל הים – ענף תכנון, **אבי חכמה – סיכום פעילות ח"י**, ללא תאריך [כנראה 19 במארס 1978].

98 נראה שהערכות המצב המיידיות אחרי הפיגוע היו אופטימיות, ביחס לסיכויים המטאורולוגיים, ואולי הושפעו מכך שמהלכי הפתיחה הליליים תוכננו להיות רגליים בעיקר. נשקלו המגבלות של הסיוע האוויר. בדיעבד התברר שמוטב היה לדחות את יום העי"ן מייד ל־48 שעות לפחות כדי לאפשר לשפר את ההכנות. גם אחרי הדחיות הוברר במהלך המבצע עד כמה השפיעו התנאים העונתיים הקשים על הכוחות הממונעים ועל יחידות האש, שהתקשו באיכון מטרות ובסיוע צמוד. יתר על כן מזג האוויר החורפי הכביד על יעילות ההתקפות מהאוויר ועל ירי הנ"ס. התנאים כבר הכבידו על ההיסעים לשטחי הכינוס ועל ההכנות המבצעיות והמנהלתיות. הגשמים והקרקע הבוצית הכבידו על הפעלת דרגי התחזוקה במבצע, והמיקוש הפראי אילץ את הרכב הרך להיצמד לדרכים הסלולות הצרות ולהיזהר גם בירידה לשוליים.

1. כינוס פלוגות מאזורי תעסוקה מבצעית ומשטחי אימונים באשר הם;
2. קיום מרכיבי מילואים בכוחות הסדירים, כמו הפלוגות המסייעות והיחידות החטיבתיות בחטיבת בית הספר למ"כים (828), פלס"ר 188, כוחות רפואה ועוד;
3. השלמת פערי רק"ם וצל"ם (ציוד לחימה מבוקר) לעומת התקנים הצריכו להביאם מיחידות אחרות או ממחסני חירום;[99]
4. תגבור יחידות מוקטנות הכרוך באיגודים ובציוותים במיוחד לשם כך (למשל: 'כוח יאיר', כוח בה"ד 1).

בקושי הושלמו ההכנות החיוניות עד שעת השי"ן, תוך כדי נוהל קרב חפוז אף אחרי הדחיות. הכוחות נאלצו לחזור על נוהלי הקרב החפוזים כמה פעמים.[100] היו כוחות שברגע האחרון שינו את תוכניותיהם, למשל בה"ד 1 עדיין לא אורגן כחטיבה.[101] בסיכום חיל הרגלים נאמר, אולי את הברור מאליו, שיש לשים דגש באימון החטיבות והגדודים על "נוהל הקרב החפוז ומבצעים בלת"ם [בלתי מתוכנן]". ההיכרות המוקדמת עם הגזרה בעקבות פעילות ובאמצעות התוכניות האופרטיביות סייעו להתגבר על הקרב החפוז.[102] ברמות הבכירות יותר עשויה הערכת המגבלות הללו להמעיט "אופטימיזם" של המפקדים והמתכננים בדבר מהירות ה"הקפצה" של כוחות מבצעיים בהיקף עוצבתי.[103]

מכיוון שהמבצע תוכנן רק לרצועה הראשונה שנכבשה ב־15 במרץ, ובסופו של דבר, הגיעו כוחות צה"ל לקו הליטני, פעולתם נוהלה בקיטועים ובתכנון חפוז, למשל, ביציאה להתקדמות ב־19 במרץ, וכפי שאמר יאיר:

99 למשל, בחיל הרגלים צוינו חסרונם של אמצעי ראיית לילה לתצפית וכוונות ללחימה, פצצות ררנ"ט ופצצות מקלע רימונים. מה"ד–היסטוריה, **קובץ מלקחי מבצע "ליטני"**, עמ' 5.

100 על רצף נוהלי קרב חפוזים ראו: מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 33; הנושא בא לידי ביטוי בדיעבד במרבית הראיונות של המפקדים במבצע.

101 מה"ד-היסטוריה-ענף סיקור צה"ל, **תחקיר סא"ל פרקש – מבצע "ליטני", נערך במה"ד היסטוריה ב־25 מאי 1978**, יוני 1978 עמ' 2 (להלן: **תחקיר פרקש**), עמ' 2; שם, עמ' 3 מציין כי ההיכרות עם הגזרה מתפקידיו הקודמים סייע בתכנון ובעמידה בשינויים.

102 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 33.

103 יש להצביע על האיטיות היחסית של ריכוז הסד"כ ושל גיוס המילואים למבצע ליטני ביחס לגיוס היחידות לחזית במלחמת יום הכיפורים.

נושא שני קשור לנוהל הקרב במשך כל השבוע או ימי הלחימה. כל נהלי הקרב היו חפוזים ולא מאורגנים. זה [נובע מכך] שכוונת הדרג הפוקד לא הייתה ברורה לנו. כלומר, כל יום קיבלנו אישור להתקדם איזה שהיא מגמה, או חצי מגמה קדימה. לפעמים כפר, לפעמים איזה שהוא ציר, או איזה רכס שולט על כפר. אז התכננים תמיד היו חפוזים. למרות שניסינו לראות קדימה, זה השפיע על דרך התכנון שלנו.[104]

מבנה הכוחות: סדירים ומילואים

המבצע הבליט מאפיינים שבסד"כ הסדיר, הגורעים מיתרונותיהם ומרמת המוכנות והכוננות הגבוהה שלהם:

1. יחידות השריון והחי"ר הכשירות היו ברובן מוקטנות;
2. אם היחידות נזקקו לתגבור, נפגמה האורגניות וסורבלו נוהלי הקרב;
3. נחשף הצורך בארגון משופר של בסיסי ההדרכה לקראת הפעלה מבצעית.

בהקשר זה יש להדגיש את חלקם של מרכיבי המילואים, לרבות הצל"ם שלהם, הנכללים בסד"כ הסדיר, והדרושים לו לפעולתו התקינה, אם היא חורגת מפעילות טקטית מיידית של כוח גדודי. מבצע ליטני נערך בעיקרו בכוחות סדירים, אולם בכל זאת היו חיילי מילואים, אך במעט ממספר הסדירים: כ־7,300 סדירים וכ־6,300 אנשי מילואים (בכללם יחידות הגמ"ר [הגנה מרחבית] והג"א [הגנה אזרחית]).[105]

כמו כן הובחנו המגבלות הנובעות מהפעלת בתי הספר לקציני ולמ"כים בפעילות מבצעית מתמשכת. הוזכרו הסיכונים לחניכים לעומת הערך שבהתנסות מבצעית, ונשקלו השיבושים הארגוניים, כגון שינוי בלוחות הזמנים של הקורסים.[106]

104 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 15.

105 **סיכום אג"ם-מבצעים**, עמ' 19; במהלך המבצע נצרכו 125,698 ימי מילואים, אג"ם-מבצעים – ענף תעסוקה מבצעית, **מבצע "ליטני" – ניצול ימי מילואים**, 9 ביוני 1978, עמ' 1.

106 התבטאויות המפקדים, **ספ"כ**, דברי אל"ם דורון רובין, עמ' 30; תא"ל אורי שמחוני, עמ' 56; וכן **מבקר המדינה**, עמ' 8–9. תא"ל (במיל') צבי פולג סיפר בראיונו (מרץ 2020) כי אחת הסיבות להשתתפות בה"ד 1 במבצע הייתה הרצון להקנות ניסיון מבצעי לצוערים; כך גם **זמיר בראיונו**, גם אם כי דיבר על תקופתו כמפקד ביסלמ"כ לאחר המבצע, **ריאיון עם תא"ל (במיל') יצחק זמיר**, 29 ביוני 2021, קריית חרושת.

איגודי הכוחות והמפקדות

נראה שהפעלת אוגדת מקחצ"ר ומפקדת אוגדה 36 הצדיקה את עצמה בשיפור השליטה והגמישות המבצעית, ובדומה לכך - הקמת 'כוח יאיר' וחלוקת אוגדה 36 לקראת ההתקדמות לליטני. קחצ"ר ייצג את הגישה המבכרת יותר מפקדים ומפקדות על מעט כוחות.[107] אולם יש לתת את הדעת על מגבלות האלתור: על מקחצ"ר הכבידו קשיי פיקוד ומנהלה בגלל חוסר בתקנים ובמצבות כוח האדם והצל"ם; הקמת 'כוח יאיר' גם היא הייתה מאולתרת, ולדעת חלק ממפקדי המשנה הייתה מיותרת;[108] בה"ד 1 לא היה מוכן בכוח האדם ובצל"ם, ולא הוכשר ולא תורגל לתפקד כמפקדת חטיבה וכגדודים.[109] יש גם לזכור שליקויי האלתור לא הועמדו במבחנים של לחימה ממושכת ובעצימות גבוהה.

סוגיה נוספת היא ריבוי הדרגים הפיקודיים לעומת הסד"כ הלוחם. כך לדוגמה, מג"ד 450 טען שנוצר 'אנדרוגינוס' בפיקוד בלחימה במארון א־ראס, ותחת מח"ט 828 היה רק גדודו והמח"ט אף פיקד על כמה פלוגות בשלב הראשון; ובמקרה נוסף נוצרה תסבוכת עקב הפיקוד הישיר חוצה הדרגים שיצר יאיר כשהנחה את מחלקה לפעול בגדוד 906 - ייתכן שאירוע זה גרם לירי בין עמיתים. עוד הצביעו המפקדים על שינויי סד"כ דחופים שלא היו ברורים להם. חלקם נעשו ברגע האחרון, ולדברי מג"ד 890: "מורידים פלוגות, מוסיפים פלוגות, וכל התכנונים לא היו שווים פרוטה".[110]

המודיעין והמנהלה

המודיעין

מטרתו של מבצע ליטני הייתה להגיב מהר, כמעט מייד, על הפיגוע. בכל זאת יש להצביע על כמה ההערכות של הדרגים העליונים המחליטים שהתבדו: תגובת ארצות הברית הפתיעה הן במהירותה והן במגמתה, וממשלת ישראל הופתעה גם מסירובו של הממשל האמריקאי לתאם עימה

107 **ספ"כ**, עמ' 86.

108 מג"ד 906 ב**תחקיר חטיבה 828**, עמ' 71.

109 מה"ד-היסטוריה - ענף סיקור צה"ל, **מבצע "ליטני" - תחקיר כוח בה"ד 1, נערך בביה"ס לקצינים ב־29 במרץ 1978**, אפריל 1978, עמ' 16; מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 34.

110 **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 16; מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 33.

את תגובתו.[111] לעניין זה הייתה השפעה על הערכת לוחות הזמנים שהוקצו ללחימה, ועל היציאה החפוזה לחלקו השני של המבצע ב־18 במרץ; והערכת המודיעין ייחסה למחבלים יכולת של כוח סדיר למחצה בכושר העמידה שלו, בסיוע האש וביכולת העתודה והתגבור, אולם היא התבדתה כבר ביממה הראשונה.[112]

באשר למודיעין הטקטי לכוחות הפועלים, בעקבות מלחמת יום הכיפורים הוקמה יחידת תצפיות מטכ"לית 869, והוחל בהקמת גדמ"נים (גדודי מודיעין) אוגדתיים. גדמ"ן 162 היה הראשון שעבר אימון ב־1976. גדודים אלה קלטו רכיבי סיור ותצפיות ארוכות טווח, ובהמשך שונה שמם ליחמ"ן (יחידת מודיעין אוגדתי), אולם למעט צוותים מ־869, לא השתתפו יחידות אלה. יחידת 504 האמונה על המודיעין האנושי באמ"ן הגדילה את מערך חוקרי השבויים שלה בסדיר ובמילואים וכיוונה את הפעלת חלקם בתוך הכוחות הלוחמים. מערך המזל"ט של חיל המודיעין, שהוקם בשנים הקודמות, בד בבד עם זה של חיל האוויר, לא השתתף במבצע.

המודיעין, שמקורו הן מהרמות הממונות והן באיסוף עצמי, לא הספיק, ולעיתים הוא לא היה מעודכן.[113] זו הייתה דוגמה לקשיים בהשגת מודיעין לגבי מערך המחבלים ויעדיו בהיקפים נרחבים של המבצע, להבדיל ממודיעין ממוקד על מספר יעדים מוגבל,[114] למשל:

1. בגזרת פתחלנד הונחתה אש ארטילרית על מוצבי מחבלים בלתי מאוישים.[115]
2. במפות לא עודכנו הדרכים וצירי תנועה (כגון ציר הכניסה של חטיבה 188 מאצבע הגליל מערבה).[116]
3. לא היה מידע על הכפרים ועל הרכב האוכלוסייה בהם.[117]

111 **תחקיר שר הביטחון**, עמ' 6–8.

112 ברמה האסטרטגית ניתן להוסיף בהקשר המודיעין כי נכזבה הצפייה להסדר עקיף עם סוריה, בדומה להסדר 'הקו האדום' מ־1976, לנוכח ההערכה הישראלית השגויה של האינטרס הסורי.

113 **מבקר המדינה**, עמ' 15.

114 לשכת קמנ"ר, **מבצע "ליטאני" לקחי מודיעין**, ללא תאריך (להלן: לשכת קמנ"ר, **לקחי מודיעין**), עמ' 11.

115 **מבקר המדינה**, עמ' 19–20. הנושא לא נזכר בלקחי המודיעין של אוגדה 36. לשכת קמנ"ר, **לקחי מודיעין**, עמ' 32-37.

116 מה"ד–היסטוריה, **מבצע ליטני – תחקיר מג"ד 74**, נערך בכפר ינוח ב־23 במרץ 1978, יוני 1978.

117 מה"ד–היסטוריה, **תחקיר קמ"ן חט' 188**, נערך באל־בזוריה, 22 במארס 1978 (להלן: **תחקיר קמ"ן חט' 188**), עמ' 12-13.

בלקחי המודיעין צוין שהכוחות חסרו מידע מעודכן.[118] בסיכום כנס ספ"כ העיר הרמטכ"ל שאכן היו ליקויים בתחום המודיעין, והוסיף:

> **זה החלק השני של המבצע, כאשר מערכות המחבלים פעלו באופן כזה שקשה היה לקבל מהם אינפורמציה. זה חידד עוד פעם את הכרח במודיעין קרבי ממדרגה ראשונה, ואת ההכרה של המפקדים ברמות הנמוכות שבתנאים רבים בשדה הקרב הם מספקים לעצמם את המודיעין. יותר מזה, הם צריכים לספק כלפי מעלה את עיקר המודיעין, ולא לצפות למודיעין יותר מפורט מלמעלה.**[119]

אולם בניגוד לדבריו, לא רק בשלב השני היה המודיעין חסר. בסיכום גדוד 74 נכתב שהיה "מידע לקוי על כפרים ידידותיים ועוינים; מידע לקוי במחסומי נ"ט".[120] גם בחיל האוויר עלו תלונות על רמת המודיעין. בדוח תחקיר טייסת 113 מ־16 במרץ נכתב: "מאז תחילת הפעילות ועד כה לא הגיעו לטייסת עדכוני מודיעין (נ"מ וזרתות) לאזור דרום לבנון. עד עכשיו שעה 17:45 מופיעים נ"מ וזרתות במפות המודיעין באזור שנכבש. עדכון מודיעין אחרון שנכון ל־11/3".[121]

הכוחות לא עשו די לאיסוף מודיעין עצמי, ובכללו תצפית מקדימה.[122] פלד, מפקד גיסות השריון, הצביע על הפעלה בלתי מספקת של צוותי סיור וניווט,

---

118 לשכת קמנ"ר, **לקחי מודיעין**, עמ' 6.

119 **ספ"כ**, סיכום הרמטכ"ל, עמ' 5.

120 גדוד 74, **סיכום.** הכוונה כנראה למחסומי נ"ט; לטענות נוספות בעניין המוכנות המודיעינית במידע ובעזרים, ראו לדוגמה: קמ"ן בה"ד 1, סגן רועי ריטמן ב**מהלכי בה"ד 1,** עמ' 14; מח"ט 188 ב**סיכום אוגדה 36**, עמ' 3; מג"ד 74, שם, עמ' 8; מג"ד 890 ב**סיכום לקחי חי"ר**, עמ' 6; מה"ד–היסטוריה – ענף סיקור צה"ל, **תחקיר סא"ל פרקש – מבצע "ליטני", נערך במה"ד היסטוריה ב־25 מאי 1978,** יוני 1978, עמ' 2; דברי קחצ"ר שמחוני ב**סיכום לקחי חי"ר**, עמ' 10: "לגבי המודיעין כפי שאמרתי, לא היה מודיעין בשלב הראשון, ולעומת זה לא היה גם מודיעין בהמשך."; העניין הוזכר גם כעבור שנים בראיונות המפקדים, לדוגמה: **ראיון תא"ל (במיל') עמנואל (מנו) הרט**, 2 ביוני 2020.

121 טייסת 113, **דוח תחקיר טייסת לתאריך 16/3/78**, 16 במארס 1978, שעה 18:45. בעקבות תלונות אלה ונוספות הוציא מודיעין חיל האוויר עדכון לאיומי הנ"מ על פי תצלומי אוויר ועדכונים בעקבות תפיסת השטח על ידי כוחות צה"ל. למד"ן–מחר–כמ"ז, **עדכון מפת נ"מ לבנון נכון לתאריך 16/3/78**, 16 במארס 1978.

122 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 33.

וקבע שצריך לאלתר ולהוסיף ג'יפים מבין 'ג'יפי השבת' של המפקדות.[123] פלוגות הסיור החטיבתיות ומחלקות הסיור הגדודיות, אם היו קיימות, נוצלו לרוב ככוחות לוחמים ולא לצורכי סיור ותצפית.[124] בלקחי החי"ר נאמר שלא הוקצו מסוקים לסיור אווירי,[125] ובחלק מהיחידות לא אספו הכוחות הלוחמים עצמם מודיעין קרבי.[126] נוסף על כך לא דווחו ידיעות ומידע שאספו הכוחות בשטח לדרגים למעלה, והדבר הקשה על מודיעין הפיקוד לעבד תמונת מצב אויב ושטח כוללת,[127] למעט במקרים בודדים.[128] מנגד, צוינה תרומתם של חוקרי השבויים שסופחו לכוחות הלוחמים בהשגת מודיעין מיידי וכן בסיוע לקשר עם מוכתרי הכפרים ועם גורמים נוספים בשטח.[129]

דומה שחלק מהמפקדים לא הבחינו בהבדל שבין מודיעין על צבאות סדירים ובין מודיעין על מחבלים בלחימה, בשונה ממודיעין שניתן להשיג עבור מבצע ממוקד ומצומצם. בסיכום החטיבתי היטיב להסביר זאת מח"ט 828:

> **לא היה מודיעין בשום רמה. היה מפות ותצ"אות, אבל לא היה מודיעין עדכני ולא ידעו כשדיברו על 300, 400 מחבלים בכל מרחב בינת ג'בל, אף אחד לא יכל להצביע איפה, על מה הולכים בראשונה ועל מה הולכים אחר כך. וגם אם ידעו את המודיעין שהיה מעודכן לפני שעתיים, [הוא] לא היה מעודכן לפני דקותיים. זה לא צבא שהכין לעצמו מערכים ויש באותם מקומות. זה לחימה נגד מחבלים והשיטה של פח"ע שהיא שונה לחלוטין משיטת לחימה צבאית מקובלת.**[130]

123 **ספ"כ**, עמ' 48; על לקחי האיסוף בחי"ר ראו: מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 40; וגם **מבקר המדינה**, עמ' 13–14; על חוסר בכוח סיור סדיר בחטיבה 188, **סיכום אוגדה 36**, עמ' 2; על אי־מיצוי תצפיות ארוכות טווח ראו דברי מס"ח 769 מפקדת פיקוד הצפון–מת"פ, **מבצע "ליטני" סיכום חת"מ פ. צפון כפי שנערך ביום ד' 5 אפריל 78**, 19 באפריל 1978, עמ' 14. ב'ג'יפי שבת' הכוונה לכלי הרכב ששימשו את המפקדים לנסיעות הביתה בסופי השבוע.

124 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 40.

125 **סיכום אוגדה 36**, עמ' 6; מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 36; לדוגמה לשימוש במסוק לתצפית בנוהל הקרב, **תחקיר פרקש**, עמ' 9.

126 **מהלכי בה"ד 1**, עמ' 19.

127 **מבקר המדינה**, עמ' 17;לשכת קמנ"ר, **לקחי מודיעין**, עמ' 5, 19.

128 למשל: מפקדת חטיבה 188–מודיעין, **תיעוד מבצע "אבי החכמה"**, 27 במארס 1978.

129 לשכת קמנ"ר, **לקחי מודיעין**, עמ' 56.

130 **תחקיר חטיבה 828**, עמ' 80.

פער נוסף התגלה במודיעין 'תכסית אנושית'. בהערכות המצב, בדרך כלל, שמו דגש ביחסי הכוחות ובזירה, ואילו האוכלוסייה נשקלה בין סעיפי הגורמים האחרים. נראה שהמתכננים והכוחות נזקקו ליותר מידע על היישובים, ובכלל זה על ההרכב העדתי של אוכלוסיית כל יישוב ועל משמעות הדבר.[131] לסמח"ט 188 היה פתרון פשוט לכך: "כל הכפרים לא ידעתי, אבל התכנית היא פשוטה, אתה רואה עם משקפת. אתה רואה צלבים, כפר של נוצרים, אתה רואה מסגדים, זה מוסלמים, זה לא בעיה".[132]

נוסף על כך היו חסרים נתונים מנהלתיים, בהם מידע על מוסדות רפואיים ועל תשתיות מים וחשמל. נתונים אלה נדרשו לכוחות המבצעיים ולממשל הצבאי. תוך כדי המבצע חסר מידע זה לכוחות הקדמיים, וכאשר התארגן הממשל, נדרש לסיורים משלו כדי לרכז את הנתונים הדרושים לו.

המנהלה

בהפקת הלקחים הצבאיים בתחומי המנהלה יש לשים לב למכשלות שבהפקת לקחים ממבצע ליטני מהסיבות הבאות הנוספות לאלה שצוינו בהקשרם של הכוחות המתמרנים: לא הייתה אש אויב שפגעה ברק"ם למעט מוקשים; לא היה זה קרב הבקעה; מרבית כוחות המנהלה פעלו בכוחות מאולתרים; הפיקוד המרחבי פעל בגזרה צרה ולא בהיקף מלא.[133] בכל זאת ניתן ללמוד על השפעת השטח על המנהלה ועל לקחים נוספים שחלקם חזרו ממלחמות העבר.

השטח ההררי על ציריו הצרים והשטח הבנוי שבהם נעו ונלחמו הכוחות, הפנו את תשומת הלב, לפחות אצל חלק מהמפקדים, לעניין הדרגים הלוגיסטיים ולאופן שבו הם צריכים להיות מנוהלים ומופעלים - מרוכזים או מפוצלים. לדעת מג"ד 906, לדוגמה: "בלחימה כזאת על הצירים, על התחזוקה הייתה צריכה להיות מבוססת על הצירים [...] ולכן עליה להיות מרוכזת בדרג החטיבתי ולא מפוצלת לגדודים".[134] לעומת זאת מג"ד 74

131 בריאיונו **אמר זכרין**, קצין אג"ם 35 במבצע ובהמשך רל"ש הרמטכ"ל במבצע של"ג ומפקד יק"ל, שלא היה לכוחות מושג על אודות העדות השונות ובדרום הלבנון ומה משמעות הדבר, **ריאיון טלפוני עם תא"ל (במיל') זאב זכרין**, 14 במרץ 2022; **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 13.

132 מה"ד–היסטוריה, **תחקיר סמח"ט 188 – סא"ל מאיר דגן**, יוני 1978 (להלן: **תחקיר סמח"ט 188**), עמ' 6.

133 מקחש"ר – ענף תורת חי"ח, **מבצע "ליטני" – סיכום חילי**, 30 באפריל 1978, עמ' 3.

134 **תחקיר חטיבה 828**, עמ' 72.

ציין שלא הייתה בעיה עם דרגי הגדוד, והם הגיעו "בזמן ולכל מקום וכמעט ולא היה חוסר באוכל, דלק, תחמושת, מים", אך העיר על כך ש"שדרות התחזוקה לא היו מאובטחות בתנועות הארוכות יום ולילה".[135] לדעת חיל הרגלים, משימת אבטחת העורף שהמפקדים שמו לב אליה במבצע, מחייבת "יחידה ייעודית שאין לה משימה נוספת בחזית".[136]

על ההספקה בהיטס שקיבלו הכוחות ביום הראשון במרחב בינת ג'בל העיר הרמטכ"ל שזו הייתה שגיאה שנבעה מכך שהמטכ"ל האזין לרשתות הקשר הטקטיות, ולכן נוצרה הבנה שגויה שמדובר במחסור קריטי. כן ציין שהמנהלה בטווחים שכאלה צריכה להתנהל על ידי הכוחות בשטח ואין סיבה להשתמש במסוקים.[137] השמיים הבטוחים והעומס הקטן על חיל האוויר אפשרו גם פינוי באמצעות מסוקים במקרים רבים (55% מהפינוי הראשוני, מהרופא בשטח לבתי החולים, נעשה במסוקים).[138] במבצע היו מרבית התאג"דים מנוידים בנגמ"שי רפואה ופינוי. הפעולה בצירים ההוררים או לפחות הצרים חייבה 'רפואה גזרתית', כלומר תאג"ד של יחידה טיפל בנפגעי יחידות אחרות שנעו בגזרתו.[139]

השליטה בצירים עמדה במשימותיה במבצע זה עקב הריבוי היחסי של הצירים ועקב גודלם המוגבל של הכוחות. בכל זאת התגלו תורפות מסוכנות:

1. 'משמעת צירים' לקויה אשר גרמה בכמה מקומות לפקקים;[140]
2. ליקויים בהכשרת נהגי טנקים לנהיגה בדרכים ובהכשרת המפקדים בהכוונתם בדרכים שכאלה;
3. אירעו תאונות ונגרמו אבדות עקב חוסר משמעת, לרבות מהירות מופרזת בתעבורה מנהלתית;[141]
4. מחסומים מבצעיים נפרצו עם תוצאות חמורות.

135 גדוד 74, **סיכום**; **תחקיר סמח"ט 188**, עמ' 7; **ריאיון עם אל"ם (במיל') אפרים לאור**, כינרת, 15 בפברואר 2021 (להלן: **ריאיון עם לאור**).

136 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 35.

137 סיכום הרמטכ"ל ב**ספ"כ**, עמ' 6; **ריאיון עם לאור**.

138 מה"ד–היסטוריה, **האישפוז העורפי**, עמ' 3.

139 דברי קרפ"ח 828 ב**תחקיר חטיבה 828**, עמ' 11.

140 לדוגמה, **תחקיר מג"ד 890**, עמ' 13.

141 לדוגמה, **סיכום גדוד 74**.

אלוף אריה לוי, ראש אג"א (כיום אט"ל), העיר שלמעשה הדיווח האפסנאי קרס. הוא הגיע למסקנה ה'ריאליסטית' או ה'פסימית' שצריך לבסס את הלוגיסטיקה על מצב שבו אין דיווחים לוגיסטיים מהכוחות בשטח.[142] כמוהו העיר ראש אכ"א, אלוף רפאל ורדי, על תקלות בדיווח השלישותי, והצביע על החומרה בכך שהליקויים אירעו ביחידות ובעוצבות הסדירות. בייחוד מחה על תקלות שנגרמו עקב אי־הקפדה על הרישום ועל הדיווח של השיבוץ הקרבי.[143] כן התגלו קשיים בחלק מתמיכת יחידות החי"ר בהספקת כוחות הטנקים שהוכפפו להן.[144]

ריכוז הסד"כ בדוחק הזמן גרם לכך שחלק מהטנקים נעו על זחלים לשטחי הכינוס; נהגים שחסרו הקשו על ניוד הציוד וכלי הרכב לריכוזי הדרגים הלוגיסטיים; רק"ם חסר נלקח מימ"חים (יחידות מחסני חירום) - לדוגמה, נגמ"שים עבור חטיבה 35 ועבור חטיבה 828; העלאת גדודי חטיבה 460 לתגבר את רמת הגולן הצריכה להעביר טנקים מחטיבה 7 ולהוציא כלים נוספים מימ"ח. על כך בסיכום חיל השריון נכתב: "צריך לזכור שאחת הבעיות במלחמת יום הכיפורים הייתה הכנסת כוחות שונים על טנקים שלא היו מיועדים להם [...] יתכן ומצב זה היה חוזר שנית במקרה שהייתה פורצת מלחמה כלליתי".[145]

לפחות חלק מהיחידות ניהלו נפ"קים בזמן תנועת הכוחות ליעדים, אך נלמד שדרושים אמצעים יעילים יותר לאכיפת השליטה בצירים בזמן 'שגרה'. בין אלה, נוסף על משמעת, היה צורך בערכות מחסום קלות ונוחות לפריסה.[146] כמו כן בלט המחסור ברכב וברק"ם חילוץ בגלל פיצול כוחות ובגלל ריבוי צירים.[147]

142 **ספ"כ**, עמ' 76; דברי קת"ח 828 ב**תחקיר חטיבה 828**, עמ' 7 על אי הדיווח בחטיבה.

143 **ספ"כ**, עמ' 82; תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 10.

144 תח"ש, **ליקחי חש"ן**, עמ' 7.

145 שם, עמ' 2.

146 על פריסת נפ"קים ומשטרה צבאית ראו: מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 36; על הליקויים בתפקוד המחסומים, נוסף על המתואר במחקר, גם: **מבקר המדינה**, עמ' 31.

147 דברי קחש"ר ב**ספ"כ**, עמ' 81.

בתצפית לעבר צור (באדיבות יוסי בן-ארי). מימין לשמאל - אלוף (במיל') אהרון יריב, אלוף שלמה גזית, ראש אמ"ן, סגן קמ"ן פיקוד הצפון.

הערכים והמשמעת

לא רק בתחום הלחימה נדרשו תחקירים והפקת לקחים. בגיליון מיוחד שהוציא חינוך מקחצ"ר בעקבות המבצע, אמר הקחצ"ר שמחוני:

> **מבצע "ליטני" התנהל באזור מיושב ופורח. הכפריים - חלקם נטשו בתיהם וחלקם נשארו. אופי הפעולה חייב כיבוש כפרים, טיהורם וסריקת מבנים שבחלקם היו מאוכלסים. התנהגות החיילים והמפקדים הייתה מעל ומעבר; לא היו מקרים של פגיעה בנפש וברכוש שלא בשעת לחימה עצמה. בתום הלחימה סייעו החיילים לאזרחים בחזרה לבתיהם בשמירת חפציהם, פינוי נפגעים, חלוקת מזון. טוהר הנשק נשמר בקפדנות. היו כידוע מקרים אחדים של התנהגות בלתי הולמת. חיילים אלה אינם משורות הלוחמים והם בטיפול המשטרה הצבאית.**[148]

ככלל הקפידו המפקדים על רוח זו, אבל בדבריו של שמחוני מוזכרים גם החריגים. כבר ב־23 במרץ הפיץ רמ"ח פרט באכ"א, אל"ם דן רז, מסמך ובו הנחה להמשיך לתדרך את החיילים להימנע משלל ומביזה.[149] מצד אחד, בראיונותיהם תיארו אחדים מהמפקדים את תהליכי הבקרה, החיפוש והשמדת ביזה שנטלו מפקדים וחיילים.[150] הדבר מעיד על כך שהמפקדים, או לפחות חלקם, שמרו על העקרונות בהקשר זה, אך גם על כך שהייתה ביזה.[151]

מצד אחר, קיימות עדויות על נורמה דומה בקרב חלק מהפיקוד הבכיר. כוחות ומפקדות השתכנו במבנים של תושבים בניגוד לפקודת הרמטכ"ל.[152] המבנים שבהם השתכנה מפקדת חטיבה 35 בכפר חנאווי, כאשר פעלה במרחב צור, היו שייכים לסוחר אלכוהול, ובמרתפיו נמצאו כמויות גדולות של בקבוקי משקה, ובכללם ויסקי, אשר נעשה בו שימוש וחולק לרבים.[153]

148 מיכאל בר־זהר, "שיחת סיכום עם תא"ל אורי שמחוני עם סיום מיבצע ליטני", בתוך: מפקדת קחצ"ר–חינוך, **החי"ר והצנחנים במבצע ליטני**, 1978, עמ' 5.

149 אכ"א–פרט, **מבצע ליטני – מניעת שלל וביזה**, 23 במארס 1978.

150 לדוגמה: **מהלכי בה"ד 1**, עמ' 18; קשל"ח 828 ב**תחקיר חטיבה 828**, עמ' 10, הוא מטיל את עיקר התוכחה באנשי המילואים שסופחו לחטיבה; ראו גם ב**תחקיר גדוד 74**, דבריהם של נגד ושל חיילים שנתפסו בביזה.

151 **מבקר המדינה**, עמ' 40.

152 לשכת הרמטכ"ל, **הוצאת יחידות צה"ל ממבנים בדרום לבנון**, 22 במארס 1978, שעה 23:25.

153 **מבקר המדינה**, עמ' 40–40; מרואיינים רבים סיפרו על 'הוויסקי' במפח"ט 35, ראו לדוגמה: צור, **ישראלי אחד**, עמ' 75; ארי שביט, "הכל היה פנוי ושלנו", **כותרת ראשית**, 13 במאי 1986.

תופעת השלל לא כללה רק 'קמעונאות' של המפקדים והחיילים, אלא גם את 'סיטונאות' ותרבות ההברחות שהיו תמיד בגבול הצפון, ואשר התגברו מאז פתיחת 'הגדר הטובה'.[154] במבצע בגדר הגבול נפתחו 12 פתחות, שאפשרו תנועה דו־סטרית, וחלקן אלה לא נשלטו על ידי המשטרה הצבאית בחלק מהזמן או בכללו.[155]

המשמעת המבצעית

לא מעט מהכוחות נפגעו עקב אי־הקפדה על משמעת מבצעית ועל 'משמעת ביטחון ירי' לקויה, לדוגמה: חייל מגדוד 17 נפצע מפליטת כדור; במארון א־ראס נפצע חייל מרימון שהטיל לבית וחזר; מקרה דומה קרה בקנטרה; חייל מבה"ד 3 נפצע מהזנה כפולה במרגמה 81; חיילים נהרגו מהתהפכויות רק"ם; קצין נהרג וחיילים נפצעו כאשר נגמ"ש הוזז בציר ממוקש במארון א־ראס שלא על פי ההנחיות;[156] ושלושה חיילים נהרגו בתקריות ירי בין עמיתים בתקופת השהייה עד הנסיגה.

הרג שבויים והטיפול בתופעה

במהלך המבצע היו אירועי הרג שבויים. הידוע שבהם הוא 'פרשת פינטו',[157] אך דווח על עוד מקרים, שחלקם הגיעו אף הם לכדי חקירת מצ"ח ומשפט.[158] אחד מהמקרים שפורסם בתקשורת הוא של מג"ד 605 במבצע. על פי הפרסומים הגלויים, חייליו שבו שלושה מחבלים. לאחר ששאלוהו אותו מה לעשות בהם, השיב כי אחד מהם נראה כמו מחבל והורה לירות בו, וכך היה. חייל שהתנגד למעשה, דיווח בדיעבד על האירוע. המג"ד

154 אהרן דולב, "עולם תחתון בגליל העליון", **מעריב**, 14 ביולי 1978; "חשד שהבריח מלבנון ציוד בחצי מיליון ל"י", **מעריב**, 30 ביולי 1978.

155 **מבקר המדינה**, עמ' 39.

156 מקחצ"ר, **לקחי חי"ר**, עמ' 40.

157 ההליך המשפטי נערך בדלתיים סגורות ועדיין לא הותרו לפרסום עובדות המקרה כפי שהוכחו בבית הדין הצבאי המחוזי, וכפי שאושרו בבית הדין הצבאי לערעורים, ראו: יוליה ויינשנקר, 1978" – פרשת 'פינטו מהליטני', **אתר צה"ל**; משכך אין אנו יכולים לפרט מעבר למה שנכתב בעיתונות, חלק פורסם תוך עקיפת מגבלות הצנזורה בהסתמך על פרסומים זרים, ראו לדוגמה: נחום ברנע, "פרשת פינטו: רק האמת", **דבר**, 21 בספטמבר 1979, עמ' 21; סופרי דבר, "סערה ציבורית לאחר פרשת 'הקצין מליטאני' בחו"ל", **דבר**, 16 בספטמבר 1979; אריאלה ריגל-הופמן, "גירסת פינטו", **ידיעות אחרונות**, 7 ימים, 3 בדצמבר 1999, עמ' 18; אריאלה ריגל-הופמן, "האמת בפרשת פינטו עדיין לא סופרה", **ידיעות אחרונות**, 23 בנובמבר 1999, עמ' 14; ראו גם: אביחי בקר, "מקולל", **הארץ**, 3 בדצמבר 1999 (להלן: בקר, "מקולל").

158 לדוגמה, **מבקר המדינה**, עמ' 26–27; בקר, "מקולל".

נעצר, נחקר ונידון לשנתיים וחצי שנות מאסר. עימו נשפטו ארבעה חיילים מגדודו, אולם עונשם הומתק. פרשה זו, כמו פרשות הרג השבויים האחרות במבצע, לא פורסמו, ופרסומה התאפשר לאחר הדלפה לשבועון בריטי.[159]

שאלה חשובה היא אם מדובר במקרים פרטיים או ברוח הפיקוד. קשה לבחון שאלה זו ולהשיב תשובה ברורה.[160] הרמטכ"ל גור בכנס הספ"כ לסיכום המבצע התייחס לעניין ואמר: "אסור לפגוע בשבויים, וצריך לקחת שבויים כאשר הם מרימים ידיים. בשום פנים ואופן אמור לפגוע באוכלוסייה אזרחית אשר ברור שהיא אזרחית. בתחומים האלה אסורה כל סליחה".[161]

מנגד, במשפטם של אנשי גדוד 50 שהואשמו בהרג שבויים בוואדי ארמיס ב־16 במרץ, הגישה ההגנה תצהיר של מפקד פיקוד הצפון בן־גל, "בו הודה שהייתה הוראה לא לקחת שבויים. בסעיף 'שבויים' של פקודת המבצע, כך נטען, נאמר בפשטות - "אין לקחת שבויים".[162] בעיון בפקודות ממהלך המבצע עולה שבחלקן נכתבו דברים אחרים. למשל בפקודת המבצע של חטיבה 188 נכתב: "שבויי האויב ירוכזו באחריות היחידות במכלאת השבויים האוגדתית לאחר קבלת אישור קמ"ן חטיבה".[163] אולם לשאלת המתחקר, "מה לגבי שבויים, הפינוי שלהם, הנוהל?", השיב קמ"ן 188: "אנחנו מראש הלכנו על, בוא נאמר לא התכוונו לקחת שבויים, אין כוונה לקחת שבויים".[164]

159 י. פינקלסטון, "שדה החליט כי השבוי נראה כמחבל ופקד להרגו", **מעריב**, 4 בנובמבר 1979; סופר "דבר", "עוד פרשה של רצח שבוי בליטני פורסמה בחו"ל", **דבר**, 4 בנובמבר 1979;"מה שבועון "ספקטייטר" מוסיף פרטים על המשפטים:", **מעריב**, 5 בנובמבר 1979; "הנשיא אישר המלצת מערכת הביטחון חנינה לאריה שדה", **מעריב**, 27 במארס 1980; סופר "דבר", "מערכת הבטחון המליצה, הנשיא אישר", **דבר**, 27 במארס 1980.

160 סופרו הצבאי של "דבר", "מקרה פינטו חריג", **דבר**, 3 באוקטובר 1979.

161 **מבקר המדינה**, עמ' 29.

162 נחום ברנע, "זה קרה בוואדי ארמיס", **כותרת ראשית**, 21 באפריל 1983; טענות נוספות היו שזה היה רוח הדברים בתדריכים שניתנו לכוחות, ראו לדוגמה: סופרי "דבר", "תדריך של 'לא שבויים' במרכז ויכוח ציבורי", **דבר**, 4 בנובמבר 1979.

163 מפקדת חטיבה 188–אג"ם, **מבצע "אבי החכמה"**, 13 במארס 1978, עמ' 8.

164 **תחקיר קמ"ן חט' 188**, עמ' 17; ראו גם דברים שאמר מג"ד 51 ב**תחקיר אוגדה 36**, עמ' 20.

דומה כי מבצע ליטני היה חלק מתקופה שהיוותה את קו פרשת המים בתחום של המעורבות המשפטית,[165] התקשורתית[166] והפוליטית[167] ביחס ללח ימה בשטח רווי אוכלוסייה בכלל ולהרג שבויים בפרט.

סיכום

המבחן הקרבי במבצע ליטני לא היה קשה לנוכח חולשת האויב, ובכל זאת יש מה ללמוד ממנו על מצבו של צה"ל, ולו ברמיזה, ועל לקחים שהופקו מהלחימה במחבלים בדרום הלבנון. עיון בהם ברמה המערכתית משרטט את הדילמות שעמדו לפני המתכננים והמבצעים של מבצע ליטני, והן רלוונטיות גם לימינו, לדוגמה: מה הוא אופן הפעולה אל מול מערכי צבא המוקמים על ידי מחבלים היוצרים מעין 'מדינה מעבר לגבול'? איפה לתמרן ואיפה מוטב להסתפק בהפעלת אש מנגד?

מהלקחים הטקטיים וגם מעניינים החוזרים על עצמם במלחמות צה"ל ובמבצעיו השונים, ניתן לראות כמה נושאים רלוונטיים ללחימה בלבנון ללחימה עתידית: לחימה באויב במאפייני גרילה: אופן התנהגותו בלחימה, ארגונו וחימושו וגם והאופן שבו אוספים מודיעין רלוונטי; לחימה בשטח הררי בהקשרי ציוותי הכוחות, התגברות על תבליט ותכסית; לחימה בשטח בנוי ומאוכלס על הטקטיות של לחימה במבנים וברחובות, הזמן שבו נדרש להפעיל אש בשטחים בנויים והמדיניות להפעלתה; וגם היבטים אזרחיים של ממשל ושל סיוע אזרחי. במבצע נבחנו גם היבטים של לחימת כוחות היבשה, כל חיל לחוד, ובין השאר, דנו בסוגיית האופן שבו יש לבנות צוותי קרב משולבים וצוותי קרב מאולתרים למבצע שאיננו מלחמה; הפעלת חיל האוויר בקרב היבשה בעקרונות שנקבעו לאחר מלחמת יום הכיפורים הועמדה אף במבחן חלקי, וגם ממנה ניתן היה ללמוד להבא;

165 משה הנגבי, **כסדום היינו – במדרון ממדינת חוק לרפובליקת בננות**, כתר, 2004, עמ' 201–202.

166 לדוגמה: סופרו הצבאי של "דבר", "אשתו של קצין בכיר שנדון על הריגת שבויים מבקשת הקלה בעונשו", **דבר**, 8 באוקטובר 1979; דני צדקוני, "יפה שדה – לא הדלפתי לבריטים", **דבר**, 4 בנובמבר 1979; נחום ברנע, "מחזור", **כותרת ראשית**, 26 בינואר 1983.

167 ראו לדוגמה: "ראשי של"י: על הרמטכל להתפטר", **דבר**, 18 בספטמבר 1979; רפאל איתן, **רפול, סיפורו של חייל**, תל אביב: ספרית מעריב, 1985, עמ' 164–165; שרות "מעריב", "בודקים האם ח"כ אבנרי עבר על החוק", **מעריב**, 16 בספטמבר 1979; **סטנוגרמת ישיבת הכנסת 266 של הכנסת התשיעית**, 6 בנובמבר 1979, עמ' 319–325; **דברי ימי הכנסת**, כרך 87, עמ' 1394, דברי ח"כ אמרי רון על לקיחת אחריות ועל הצורך להפסיק לעסוק בעניין בישיבה ב־14 בינואר 1980, תיק א"מ ISA-Knesset-Knesset-001mqwf.

כינוס כוחות בסד"כ גדול יחסית יכול היה ללמד את האילוצים ואת לוחות הזמנים להיערכות למבצע יזום, מבחינה מנהלית ומבצעית. נוסף על העניינים המקצועיים, נדרש היה צה"ל ללמוד את חשיבות הדיון הערכי, המוסרי והמשמעת בשדה הקרב שאוכלוסייה שאיננה משתתפת בלחימה נמצאת בו.

בספרו על לחימת חטיבת הצנחנים במלחמת לבנון הראשונה, יאתי מלבנון', כתב מי שהיה מפקדה ב־1982, אל"ם יורם יאיר (ייה), וכזכור ראש תורת החי"ר והצנחנים ב־1978:

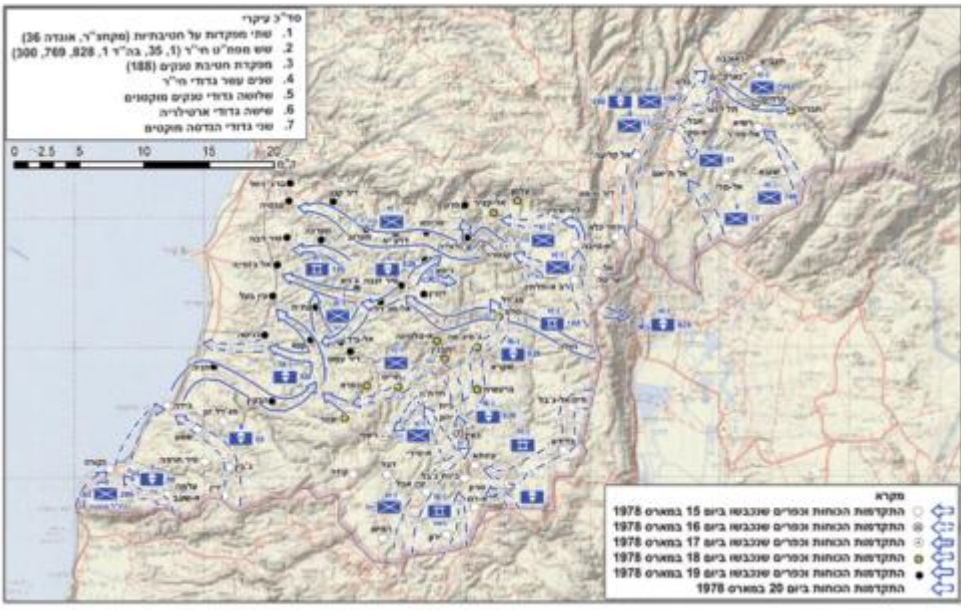
> **מבצע ליטני שימש מקור בלתי נדלה ללקחים ולמסקנות לגבי דרכי הלחימה במחבלים באזור דרום לבנון. אם הפשיטות הקודמות הביאו בעיקר להשתפרות לקראת הפשיטות הבאות, הרי שמבצע ליטני, יותר מכל דבר אחר, לימד את הבעייתיות של הלחימה במחבלים במלחמה חזיתית בשטחים האופייניים ללבנון כאשר מופעלת כל עוצמתו של צה"ל על אמצעיו השונים.**[168]

על אופן יישומם והטמעתם לקראת המלחמה ב־1982[169] נדרש מחקר משלים.

168 יורם יאיר (ייה), **אִתִי מלבנון, חטיבת הצנחנים במלחמת של"ג**, תל אביב: מערכות, 1990, עמ' 10–11; **ריאיון עם יאיר**; גם דבריו ב**דיון מטכ"ל על לקחי מלחמת המפרץ**, 16 במארס 1992.

169 לדוגמה, עיון בפקודת העבודה השנתית של צה"ל לשנת 1979 (אג"ת־מחלקת בנין צה"ל, **פקודת העבודה ל־צה"ל לשנת 1979**, 28 בפברואר 1979, עמ' 199) מגלה שבסעיף "מגמות האימון העיקריות" נכללים "לחימה בשטח הררי" ו"העמקת והרחבת הידע והתרגול של לוחמה בשטח בנוי בכל הרמות"; ופקודת העבודה לשנים 1980–1981 (אג"ת־מחלקת בנין צה"ל, **פקודת העבודה השנתית ל־צה"ל לשנים 1980 ו־1981**, 25 בפברואר 1980, עמ' 216) נוסחו הדברים באופן דומה. בדברים כלליים אלו אין אלה רק לרמוז שהדברים היו ב"רשימה". בפקודות אלה לא מצוין דבר על יישום לקחי ליטני, ועל החוקר יהיה לבדוק את הדברים במחקר קפדני על ידי בחינת אימוני החילות והיחידות ועל ידי בחינת השפעת הלקחים, אם היו, על מסמכי התו"ל של הרמות השונות.

נספח - המהלכים העיקריים (מפה 1)

מפה 1 – המהלכים העיקריים במבצע ליטני. מבוסס על מפת אג"ם מבצעים, נכונה 191500.
מקור ארכיון ליטני, תיק 169 בתוספת תיקונים.

בעקבות החלטת הממשלה בליל 11-12 במרץ נערך צה"ל ליציאה למבצע, אולם לנוכח עיכובים במוכנות הכוחות ולנוכח מזג האוויר הסוער נדחה המבצע פעמיים ב־24 שעות. בליל 14-15 בחודש יצאו הכוחות לדרך. בגזרה המערבית כבשה חטיבה 35, בפיקודו של אל"ם אמנון ליפקין־שחק ובהרכב גדודי החי"ר 202, 50, ו־299 של חטיבה 300 וגדוד חש"ן 53 מחטיבה 188, את רכס ראס ביידה. את מרחב מארון א־ראס-בינת ג'בל כבשה אוגדת קחצ"ר, בפיקודו של תא"ל אורי שמחוני, ועיקר כוחה היה חטיבת בית הספר למ"כים (828) וגדוד חש"ן 82 מחטיבה 7. החטיבה פוצלה לשני כוחות - כוח המח"ט, אל"ם איציק מרדכי, שעיקרו גדוד 450 כבש עד הבוקר את מארון א־ראס ובד בבד 'כוח ייהי', אל"ם יורם יאיר, עם גדודים 17 ו־906 מוקטנים, כבש את מרחב צומת צף אל־הווא. אחר הצהריים של 15 בחודש נתפסו בינת ג'בל והשטחים שמצפון לה. ברכס רמים כבש כוח בה"ד 1, בפיקודו של אל"ם דורון רובין בסד"כ גדודי, את טייבה ואת הדרך אליה. בגזרה המזרחית, תחת פיקודה של אוגדה 36 ומפקדה, תא"ל אורי אור, כבשה חטיבת גולני שכלל את גדודים 13 ו־51 בפיקודו של אל"ם

אמיר ראובני את אל־ח'יאם; חטיבה 188, בפיקודו של אל"ם יוסטוב תמיר ובהרכב גדוד חש"ן 74 וגדודי החי"ר 12 מחטיבת גולני ו־890 מחטיבה 35, כבשה את מרחב תל דהור, את תל עכוש, את ה'נקרים' ואת אבל א־סקי; החטיבה המרחבית 769 (עוצבת חירם), בפיקודו של אל"ם יאיר עוגן עם גדוד הנח"ל הגזרתי ועם מחלקת טנקים מגדוד 71 (חטיבה 188), ירדה מהר דב וכבשה את מרחב ראשיא אל־פוח'אר.

לאחר שביומיים הבאים (16–17 במרץ) נעשו פעולות מקומיות שעיקרן טיהור ותפיסה של כפרים ושל עיירות נוספות, מליל 18–19 במרץ החל השלב השני. היציאה אליו נועדה ליצור תנאים נוחים יותר לקראת החלטת מועצת הביטחון שתקרא ליציאת צה"ל מדרום לבנון ולהקמת כוח יוניפיל (החלטה 425). אוגדה 36 התקדמה בשני צירים חטיבתיים מדרום לליטני מרכס רמים ועד השטחים השולטים על צור. בד בבד עלתה חטיבה 35 ממרחב ראס ביידה צפונה והשלימה את ההשתלטות על המרחב שמדרום לליטני. ב־21 במרץ הכריזה ישראל על הפסקת אש חד־צדדית, וכוחות צה"ל נערכו לשלוט על השטחים שנכבשו ולטהרם. נסיגת צה"ל נעשתה בכמה שלבים והושלמה ב־12 ביוני 1978.

לגבי האויב, נסתפק באמירות האלו: הגם שהמחבלים עברו תהליכי מיסוד צבאיים והיו מצוידים בנשק רב ומגוון,[170] ואף בנו יעדים מבוצרים שכללו עמדות, תעלות לחימה ועוד,[171] הם כשלו בהגנת עמדותיהם ברצועה הקדמית ואף בעצירה או בהשהייתה של ההתקדמות אל הליטני. הקחצ"ר, תא"ל אורי שמחוני, ציין שלא הצליחו לסייע לכוחות הקדמיים, לא יזמו תגבורות והתקפות־נגד, ובהסתלקותם כמעט שלא הפעילו בורות ייקוש, וכמעט שלא ניסו להגן על מחסומים. אם בצה"ל היו שהעריכו את המחבלים ככוח סדיר למחצה או שלא יברחו, התבדתה הערכתם.[172] אולם אף אם תתקבל הערכה מבטלת ליכולתם ה'כעין סדירה', יש לזכור שבפעילות גרילה הצליחו לגרום אבדות ולהאט את תנועת הכוחות במיקוש. ככוח גרילה הבינו המחבלים את יחסי העוצמה. לכאורה נמלטו, אך בפועל

170 על פי שחר **(חיל החימוש כמכפיל כוח**, עמ' 193), נתפסו פריטי תחמושת ואמל"ח מגוונים. מגוון זה מתבטא בדגמים רבים של כלי נשק ובארצות ייצורם. יחידת פינוי השלל שהייתה כפופה למצל"ח סרקה 37 אתרים ופינתה, בין השאר, שמונה טנקים, 16 תותחי נ"ט ו־15 תול"רים.

171 **תחקיר מג"ד 605**, עמ' 13–14. שם הוא טוען שעבודות הביצורים והתעלות במרבית המקומות לא היו איכותיות. לעומת זאת ציין שהתרשם מיכולת ההסוואה של המחבלים בחלק מהמקומות שראה.

172 **ספי"כ**, עמ' 15.

פעלו בהתאם לעקרונות לוחמת הגרילה ונסוגו לעמדות אחוריות שאליהן התקשתה ישראל להגיע בגלל המגבלות שהטילה על עצמה. דומה שהישגם העיקרי היה בכך שלא הפסיקו את האש ארוכת הטווח: הקטיושות המשיכו ליפול על יישובי ישראל במהלך הלחימה וגם אחרי הפסקת האש.[173]

173 שמעון וייס, "הגליל העליון – בעקבות מבצע ליטני", **דבר**, 24 במאי 1978, עמ' 6; למשל, אג"ם–מבצעים–זירת צפון, **חילופי האש בצפון ביום 21 דצמ' – דו"ח אירוע**, 22 בדצמבר 1978.

צלפים מחטיבת גולני בתצפית בשכם, 7 באפריל 2002 (צלם: עמנואל אילן; באדיבות דובר צה"ל).

שער ב׳

חומת מגן

סקירת מבצע 'חומת מגן' / אהד לסלוי 243

הקרב על מחנה הפליטים ג'נין / אהד לסלוי 255

מהפסד למיתוס: הקרב במחנה הפליטים בג'נין / אורי זינגר 321

ההסלמה בגבול לבנון במבצע 'חומת מגן' / חוה מודריק עברוני 363

סקירת מבצע 'חומת מגן'

אהד לסלוי[1]

הרקע למבצע

ב־27 בספטמבר 2000 ברחבי איו"ש ורצועת עזה פרץ גל אלימות, שבצה"ל כונה 'אירועי גאות ושפל', בציבור הישראלי - "האנתיפאדה השנייה", וברחוב הערבי - "אנתיפאדת אל־אקצה". הרקע הרחב להסלמה היה כישלון ועידת קמפ דיוויד (יולי 2000) שנועדה להביא את שני הצדדים לחתום על הסכם קבע. מתוך הבנה שהתהליך המדיני בין שני הצדדים הגיע למבוי סתום, הנחתה הנהגת הרשות הפלסטינית חלק מהגופים לצאת למחאות אלימות כנגד ישראל. האמתלה הייתה ביקור ראש האופוזיציה אריאל שרון בהר הבית ב־28 ביולי, אך בפועל אירועים אלימים החלו כמה ימים קודם לכן.

כבר בתחילת שנת 2000 בצה"ל העריכו שישנה סבירות גבוהה להסלמה בזירה הפלסטינית, ובהנחיית הרמטכ"ל, רא"ל שאול מופז, החלו להיערך לעימות. הכנות צה"ל התמקדו בתרחיש של הפרות סדר נרחבות שהופכות לתקריות ירי בהשתתפות חמושים פלסטינים.

1 ד"ר אהד לסלוי הוא ראש תחום חקר הרמה האופרטיבית במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

כאשר תקריות אלו התרחשו, הצליח צה"ל להתמודד עם האירועים היטב. אך בהדרגה הם הסלימו, והיכולת להכילם הלכה וקטנה. ב־1 באוקטובר הותקפה עמדת צה"ל בקבר יוסף, ואחד משוטרי מג"ב נפצע קשה.

בשל התחייבות פלסטינית לדאוג לפינוי הפצוע נמנע צה"ל מלפרוץ למתחם ולחלץ את השוטר. לאחר שעות שבהן המתין צה"ל למימוש ההתחייבות שלא מולאה, נפטר השוטר מדחת יוסף מפצעיו. ב־12 באוקטובר נרצחו שני חיילי מילואים ברמאללה באכזריות לאחר שטעו בדרכם לבסיס. כמו כן מטייל ישראלי נרצח במהלך טיול בהר עיבל. בד בבד עם המהומות באיו"ש וברצועת עזה, חלק מערביי ישראל השתתפו במחאה וחסמו צירים מרכזיים למשך ימים מספר. בעקבות הכישלון של מחאות האלימות החל גל של פיגועי ירי בכבישים שבאזורים אלה. פעולות אלו הביאו למותם ולפציעתם של עשרות אזרחים במהלך החודשים הבאים. כמו כן החל ירי שנמשך חודשים מבית ג'אלא הסמוכה לבית לחם לעבר שכונת גילה שבירושלים.

למרות האלימות הנחה ראש הממשלה ושר הביטחון אהוד ברק להכיל את האירועים ולהימנע מהסלמה כדי שיהיה ניתן לחזור לשולחן המשא ומתן המדיני. במהלך חודשים אלו נעשו מאמצים מדיניים רבים בהובלת נשיא ארה"ב ובסיוע מדינות אירופה ומצרים להביא להפסקת האלימות, אולם אלו נכשלו פעם אחר פעם.

בעקבות האירועים איבדה ממשלת ברק את הרוב בכנסת, ולפיכך נערכו בחירות ישירות לרשות הממשלה, ובהן זכה מנהיג מפלגת הליכוד אריאל שרון. במרץ 2001 הוקמה ממשלת אחדות לאומית בראשותו, ושר הביטחון הוא בנימין בן אליעזר (פואד) ושר החוץ שמעון פרס.

הדרג המדיני החדש הנחה את צה"ל להפסיק את הטרור הפלסטיני כתנאי לחידוש המשא ומתן המדיני, אך מסיבות מדיניות וצבאיות נותרה האסטרטגיה - הפעלת לחץ צבאי על הרשות הפלסטינית כדי לאלצה לפעול נגד תשתיות הטרור. הפעילות ההתקפית העיקרית של צה"ל הייתה לפגוע בפעילי טרור באמצעות מסוקי קרב, לערוך מעצרים, בעיקר בשטחי B ולתקוף סלקטיבית מחסומים של מנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית.

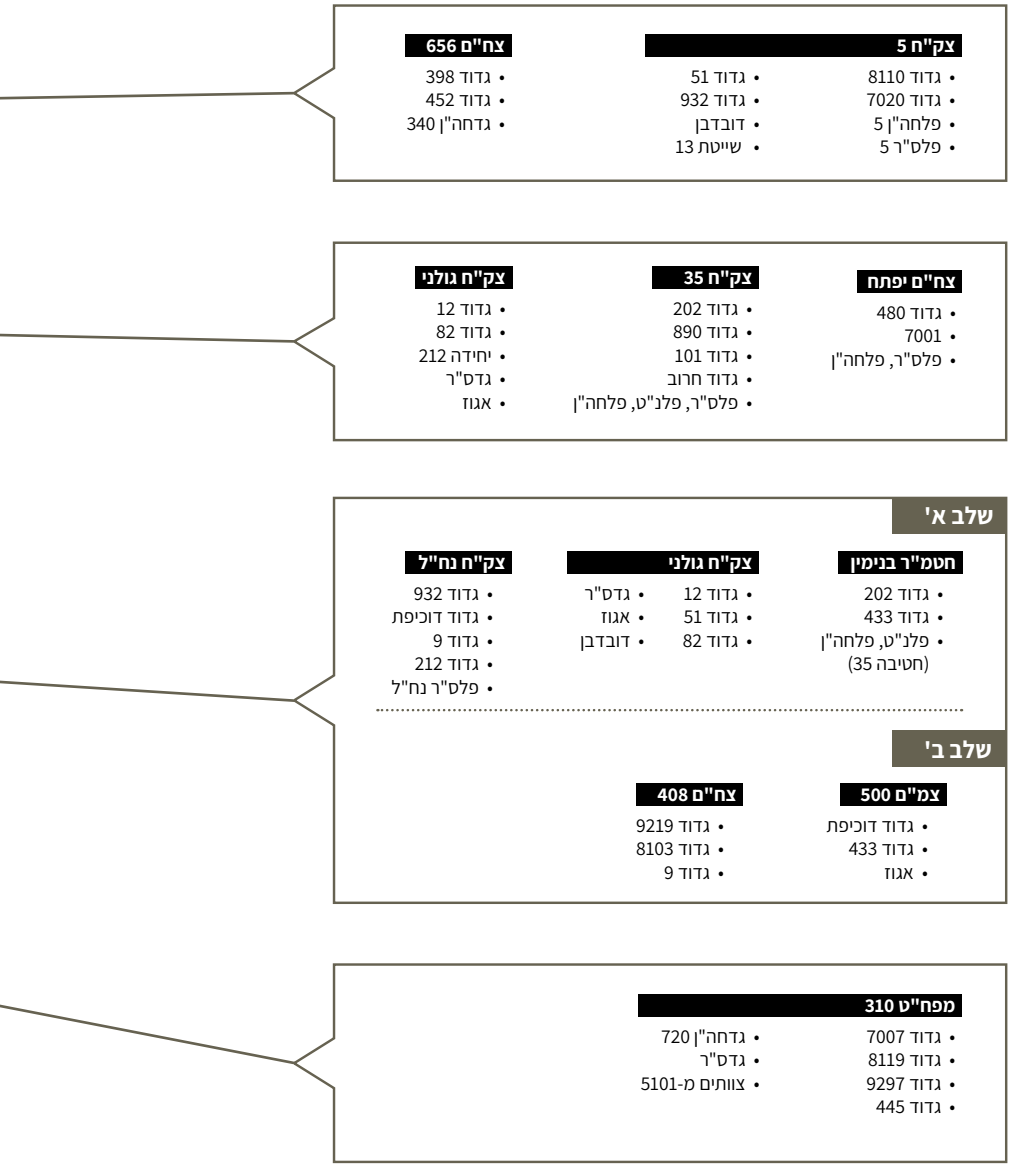
מדיניות זו לא השתנה גם אחרי שהצד הפלסטיני החל בירי תמ"ס מרצועת עזה לעבר שדרות (אפריל 2001) ובפיגועי התאבדות שבהם נהרגו עשרות אזרחים, הבולטים שבהם הפיגוע בדולפינריום (יוני 2001)

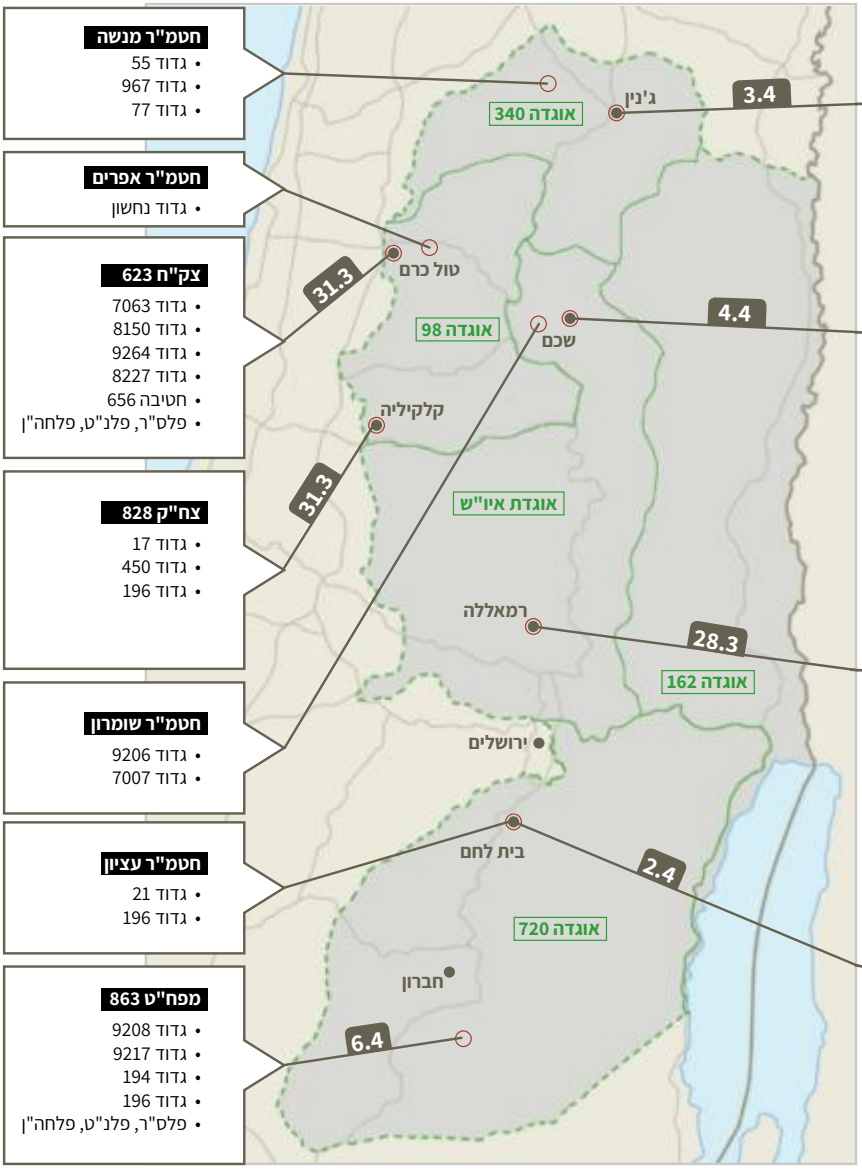
ובמסעדת סבארו בירושלים (אוגוסט 2001). הדינמיקה לאחר פיגועים אלו הייתה דומה, לחץ בין־לאומי על ערפאת לגנות את הפיגוע בד בבד עם הלחץ שהופעל על ישראל להימנע מתגובה חריפה, ולבסוף פעולה צבאית סמלית נגד סמל שלטוני של הרשות הפלסטינית.

אם בצה"ל היה נדמה שפיגועי ה־11 בספטמבר בארה"ב ישנו את מדיניותה באזור, הרי כעבור כמה שבועות התברר ההפך. בעקבות הפיגועים החליט ממשל בוש לצאת למלחמה בשלטון הטאליבאן באפגניסטן ובעיראק. לשם כך פעלה ארה"ב לגייס תמיכה בקרב מדינות ערב ודרשה מישראל להימנע מפעולות שיסלימו את המצב השבירירי גם ככה במזרח התיכון. לכן גם רצח השר רחבעם זאבי (גנדי) ב־17 באוקטובר לא הוביל לשינוי מהותי במדיניות הפעלת הכוח של ישראל, וצה"ל המשיך להימנע מלהיכנס לשטחי הערים הפלסטיניות.

בסופו של דבר, התהליך שהוליך למבצע 'חומת מגן' היה שילוב של אירועים בזירה המדינית והתפתחויות ביכולות במישור הצבאי שהתרחשו בחודש ינואר. ב־3 בינואר השתלטו כוחות מחיל הים על הספינה קארין איי שהובילה נשק מאיראן לרצועת עזה. הנשק הרב ומסמכים מודיעיניים הראו שהרשות הפלסטינית מעורבת בניסיון הברחת הנשק, ושהיא אחראית לחלק מפעולות הטרור שהתרחשו בשנה החולפת. ישראל חשפה מידע זה לבכירים בממשל בוש, ומהלך זה הביא לשינוי בעמדה האמריקנית כלפי ערפאת והרשות הפלסטינית.

בה בעת חלה הסלמה ניכרת בעוצמת האלימות, ואלה האירועים הבולטים: ב־1 בדצמבר נרצחו 11 אזרחים בירושלים מפיגוע התאבדות כפול; למחרת נרצחו 15 אזרחים בחיפה מפיגוע התאבדות באוטובוס; ב־12 בדצמבר נרצחו 11 אזרחים וחיילים בהתקפה על אוטובוס בכניסה ליישוב עמנואל. תגובת ישראל לרצף הפיגועים הייתה הרחבת מדיניות החיסולים, וב־14 בינואר חוסל ראאד כרמי שהיה ראש חוליית תנזים האחראית לעשרות פיגועים. חיסולו הביא לגל נוסף של אלימות, בהובלת מנגנוני הביטחון הפלסטיניים. ב־17 בינואר התרחש פיגוע ירי באולם אירועים בחדרה שבו נרצחו שישה אזרחים. בעקבות פיגוע זה, לראשונה פעל כוח צה"ל בהיקף נרחב בלב עיר פלסטינית. כוח מחטיבת הנח"ל נכנס לעיר טול כרם, ערך מעצרים והפגין נוכחות במשך יממה. ההישג הצבאי היה מצומצם, אך עצם הכניסה לשטח הבנוי סימנה את תחילת השינוי במדיניות הפעלת הכוח של צה"ל.

צק"ח 5
• גדוד 8110
• גדוד 7020
• פלחה"ן 5
• פלס"ר 5
• גדוד 51
• גדוד 932
• דובדבן
• שייטת 13
צח"ם 656
• גדוד 398
• גדוד 452
• גדחה"ן 340
צח"ם יפתח
• גדוד 480
• 7001
• פלס"ר, פלחה"ן
צק"ח 35
• גדוד 202
• גדוד 890
• גדוד 101
• גדוד חרוב
• פלס"ר, פלנ"ט, פלחה"ן
צק"ח גולני
• גדוד 12
• 82
• יחידה 212
• גדס"ר
• אגוז
שלב א'
חטמ"ר בנימין
• גדוד 202
• גדוד 433
• פלנ"ט, פלחה"ן (חטיבה 35)
צק"ח גולני
• גדוד 12
• גדוד 51
• גדוד 82
• גדס"ר
• אגוז
• דובדבן
צק"ח נח"ל
• גדוד 932
• גדוד דוכיפת
• גדוד 9
• גדוד 212
• פלס"ר נח"ל
שלב ב'
צמ"ם 500
• גדוד דוכיפת
• גדוד 433
• אגוז
צח"ם 408
• גדוד 9219
• גדוד 8103
• גדוד 9
מפח"ט 310
• גדוד 7007
• גדוד 8119
• גדוד 9297
• גדוד 445
• גדחה"ן 720
• גדס"ר
• צוותים מ-5101

חטמ"ר מנשה
• גדוד 55
• גדוד 967
• גדוד 77
חטמ"ר אפרים
• גדוד נחשון
צק"ח 623
• גדוד 7063
• גדוד 8150
• גדוד 9264
• גדוד 8227
• חטיבה 656
• פלס"ר, פלנ"ט, פלחה"ן
צח"ק 828
• גדוד 17
• גדוד 450
• גדוד 196
חטמ"ר שומרון
• גדוד 9206
• גדוד 7007
חטמ"ר עציון
• גדוד 21
• גדוד 196
מפח"ט 863
• גדוד 9208
• גדוד 9217
• גדוד 194
• גדוד 196
• פלס"ר, פלנ"ט, פלחה"ן
ג'נין
אוגדה 340
3.4
טול כרם
31.3
אוגדה 98
שכם
4.4
קלקיליה
31.3
אוגדת איו"ש
רמאללה
28.3
אוגדה 162
ירושלים
בית לחם
2.4
אוגדה 720
חברון
6.4

כאמור, הפיגועים נמשכו והתרחבו, ובפברואר נהרגו 30 אזרחים וחיילים מפעילות הצד הפלסטיני. חוסר נכונותה של הרשות הפלסטינית לפעול לריסון הפעילות החבלנית של אנשיה הביאה את ראש הממשלה לאשר לראשונה כניסה מסיבית של כוחות צה"ל למחנות פליטים באיו"ש לפרק זמן מוגבל. ב־27 בפברואר החלה חטיבת הצנחנים לפעול במחנה הפליטים בלאטה שבשכם, ולמחרת החלה חטיבת גולני לפעול במחנה הפליטים ג'נין. למרות החששות הכבדים ערב שני המבצעים מהיקף הנפגעים הצפוי לכוחות צה"ל, הם הסתיימו עם הרוג ועם פצוע קשה לכוחות שפעלו במחנה הפליטים ג'נין וללא הרוגים לכוח שפעל בבלאטה. ההצלחה המבצעית שיקפה את היצירתיות ואת הנחישות של מפקדי השדה שפיתחו בעצמם תרגולות וטכניקות ללחימה בשטח הבנוי. עובדה זו עודדה את המדינאים ואת צמרת צה"ל, ולנוכח המשך הפיגועים הוחלט להמשיך לפעול בתוך הערים ומחנות הפליטים. ב־7 במרץ פעלו חטיבת גולני וחטיבת הנח"ל במרחב העיר טול כרם, והנח"ל פעלה במחנה הפליטים נור א־שמס וגולני - בעיר ובמחנה הפליטים טול כרם. מהלך יצירתי והתקפי של מח"ט גולני הביא לכניעת החמושים במחנה הפליטים, תמונת ניצחון שניפצה את הדימוי של השטח הבנוי כמלכודת מוות לצבא סדיר. בד בבד צלחה חטיבת הצנחנים מהלך דומה במרחב העיר בית לחם, ורק לחץ אמריקני מנע פעולה דומה בעיר רמאללה. הנשיא בוש הודיע על שובו של הגנרל אנטוני זיני לאזור כדי להביא להפסקת אש, והדרג המדיני הנחה את צה"ל להפסיק את הפעילות ההתקפית. למעשה, ערב ליל הסדר סיים צה"ל שורת מבצעים חטיבתיים בערים ובמחנות הפליטים, והללו המחישו את עליונותו על האויב שמספר נפגעיו היה זעום. החיכוך עימו לימד את מפקדי השדה הסדירים כיצד להילחם באויב הנוקט בטכניקות גרילה בשטח בנוי, והדבר יתבטא במבצע 'חומת מגן'.

מבצע 'חומת מגן'

בשעה שעם ישראל חגג את ליל הסדר, התפוצץ מחבל מתאבד במלון 'פארק' שבנתניה. בפיגוע נהרגו 30 אזרחים, וכך מניין ההרוגים בחודש מרץ עלה ל־55. תמונות הטבח קטעו את אווירת החג בבתי ישראל, ועוד באותו הלילה התכנסו הקבינט הביטחוני וצמרת צה"ל מתוך הבנה שהפעם יש לישראל לגיטימציה פנימית וחיצונית להגיב לפיגוע באופן נרחב וגדול יותר.

המהלך הראשון שאושר ושיושם מייד היה השתלטות על העיר רמאללה וכיתור מתחם המוקטעה כדי לבודד את ערפאת במתחם ולמנוע ממנו גישה לתקשורת. במוצאי החג הראשון (29 במרץ), תחת ערפל כבד וגשם, תקפו כוחות מחטיבות גולני, הנח"ל והצנחנים את רמאללה ואת המוקטעה משלושה עברים וביצעו את המשימה. במבצע נהרגו שני חיילים מחטיבת גולני, אחד מיחידת אגוז ואחד מגדוד 51.

החלטה נוספת שאישר הדרג המדיני הייתה גיוס מיידי של כוחות מילואים שיאפשרו פעולה רחבה באיו"ש וברצועת עזה. בפועל גויסו שש חטיבות מילואים ומפקדת אוגדה, גדודי מילואים קלים שהחליפו את הכוחות הסדירים בתעסוקה השוטפת והשלמות למפקדת אוגדת איו"ש ופיקוד המרכז.

כצפוי, לא חדלו הפיגועים, אלא הם רק הלכו והסלימו. במוצאי החג חדר מחבל ליישוב איתמר ורצח ארבעה בני משפחה אחת. למחרת, בפיגוע התאבדות בסופר בירושלים, נרצחו שני אזרחים, ומחבל שהצליח לחדור ליישוב נצרים שברצועת עזה דקר למוות שני אזרחים. בשבת (30 במרץ) בפיגוע התאבדות בפתח בית קפה בתל אביב נרצחה אזרחית, לוחם מג"ב נהרג במהלך חילופי אש עם שני מחבלים מתאבדים בבקה אל־גרבייה. בימים אלו התגייסו כוחות המילואים וערכו אימון מהיר לקראת הפעילות. ביום ראשון שוב אירע פיגוע קשה, מחבל מתאבד התפוצץ במסעדה בחיפה ורצח 16 אזרחים. פיגוע התאבדות נוסף התרחש באותו היום באפרת, ובו נפצעו שני אזרחים. בד בבד הצטרף ארגון חזבאללה לעימות, וירי מרגמות ורקטות לעבר מוצבי צה"ל בהר דב הפך לשגרה יומית. בכמה מקרים נורו רקטות אף לעבר יישובי הצפון ורמת הגולן.

בעקבות הפיגועים הקשים סיימה חטיבה 55 את נוהל הקרב במהירות, ועם חטיבת בית הספר למ"כים החלו לפעול ביום ראשון בלילה במרחב קו התפר כדי לבלום את גל המחבלים המתאבדים. חטיבה 55 השתלטה על טול כרם ועל המרחב סביבה, וכוחות מבית הספר למ"כים פעלו בעיר קלקיליה. למחרת החלה חטיבת המילואים ירושלים להשתלט על העיר בית לחם, ומהלך זה הסתיים ביום רביעי בבוקר (3 באפריל), למעט מתחם כנסיית המולד שאליה נמלטו חמושים ומבוקשים רבים. הם השתמשו באנשי דת נוצריים כמגן אנושי והתבצרו בכנסייה במשך כחודש עד להרגעת הסדר. פעולות אלו הסתיימו ללא הרוגים לכוחות צה"ל.

לוחם צה"ל מיחידת הכלבנים וכלבו בפעילות מבצעית בטול כרם, 3 באפריל 2002 (באדיבות דובר צה"ל).

אך עיקר הכוח של צה"ל התכונן לשני המבצעים הגדולים בעיר שכם ובמרחב העיר ג'נין. לפעולה בשכם, שנחשבה לבירת הטרור, נשלחו שתי החטיבות הסדירות, גולני והצנחנים, עם חטיבת שריון במילואים (חטיבת יפתח) ועם כוחות קטנים נוספים, כמו יחידת מגלן, סילוק פצצות וכוחות חילוץ והצלה מפיקוד העורף. ג'נין ומחנה הפליטים הצמוד היו ביתם של ארגוני טרור קיצוניים מאז המרד הערבי הגדול (1936-1939). למשימה במרחב הוקצו שתי חטיבות מילואים, חטיבת השריון 656 לעיר וחטיבה 5 מתוגברת בגדוד 51 מגולני, צוותים משייטת 13 וכוחות שריון והנדסה למחנה הפליטים.

שני המבצעים יצאו לדרך יום אחר יום. בלילה שבין שלישי לרביעי (3 באפריל), תחת גשם כבד, נעו כוחות מחטיבה 656 לתוך העיר ג'נין, וחטיבה 5 החלה לכתר את מחנה הפליטים ולהיכנס לתוכו. בשעות הבוקר נהרג מפקד הפלוגה מגדוד 8110 מירי האויב בפאתי מחנה הפליטים. צוותי השייטת נתקלו בהתנגדות בבתים שאליהם נכנסו.

למחרת החלה הפעולה בשכם. כוחות שריון השתלטו על מזרח העיר, ולוחמים מחטיבות הצנחנים וגולני החלו לנוע לתוך מערב העיר מתוך כוונה לכתר את הקסבה. העוצמה שליוותה את כניסתם היממה את האויב. התנגדותו הייתה חלשה מהצפוי, ועד שעות הערב השלימו את הכיתור. לעומת זאת במחנה הפליטים ג'נין הייתה הלחימה קשה. חייל מילואים מגדוד 8110 נהרג בשעות הבוקר, וקצין וחייל מגדוד 51 נהרגו בהמשך היום. בעקבות כך הוחלט לתגבר את הכוחות בגדוד 932 מחטיבת הנח"ל. במהלך ניסיון לעצור מבוקש בחברון נהרג קצין המבצעים של יחידת המסתערבים של מג"ב באיו"ש.

אך כמו במערכות קודמות את השעון המדיני הכתיבה ארה"ב, ובנאום שנשא הנשיא בוש ביום חמישי (4 באפריל) בערב הוא גילה הבנה לפעולת צה"ל, אך הביע ציפייה שישראל תסיים את המבצע בקרוב ותתחיל לסגת מערים פלסטיניות.

ביום שישי נמשכה הלחימה במחנה הפליטים ג'נין, חייל מהפלוגה המסייעת של גדוד 51 ושני חיילים מגדוד 932 נהרגו. שוב הוחלט לתגבר את הכוחות במחנה הפליטים, וצוותים מיחידת דובדבן נשלחו לסייע בלחימה. בלילה שבין שישי לשבת, במהלך ניסיון חדירה ליישוב רפיח ים שברצועת עזה, נהרג חייל מילואים.

בשבת החלו כוחות מילואים מחטיבה 55 לפעול בעיירה קבאטייה שבשומרון, וכוחות מחטיבה 863 - בעיירה יאטה שבדרום הר חברון. בשכם החלו להיכנס לקסבה מכיוונים שונים, וביום ראשון השלימו את ביתור הקסבה והחלו בפעולות לסריקת הבתים. כיוון שהירי בצפון לא הפסיק ואף החמיר, הוחלט לגייס מילואים כדי שיתגברו את הכוחות בצפון למקרה של הידרדרות נוספת ושל פתיחת חזית שנייה בלחימה.

ביום שני (8 באפריל) גרם הלחץ המדיני שהפעילה ארה"ב על ישראל לראש הממשלה ושר הביטחון להנחות את צה"ל להסיג את הכוחות ששהו בתוך טול כרם וקלקיליה, ולמחרת הסתיימה יציאת הכוחות משתי

הערים. בשכם ובקבאטייה נכנעו החמושים, ולמעשה, הלחימה פסקה. לעומת זאת האויב במחנה הפליטים ג'נין המשיך להילחם, ובמהלך היום נהרגו עוד שני חיילים מגדוד 51. בשל הלחץ המדיני לסיים את המבצע הוחלט לרכז מאמץ למחרת במחנה הפליטים ולסיים את הלחימה. אך בבוקר יום שלישי (9 באפריל) נקלע כוח מהפלוגה המסייעת של גדוד 7020 לשטח נחות וספג אבדות רבות. במהלך ניסיונות לחלץ את הפצועים ואת ההרוגים נהרגו לוחמים נוספים. בתקרית נהרגו 13 קצינים וחיילים, ושלוש גופות נחטפו בידי האויב, ורק בשעות אחר הצהריים הן אותרו בבית סמוך. בהמשך היום נהרג חייל נוסף מגדוד 51 בהיתקלות עם כוח אויב באחד המבנים שבמחנה הפליטים. בשכם נהרג קצין מחטיבת הצנחנים מירי כוחותינו. בגזרת דרום הר חברון המשיכו הכוחות לפשוט על עיירות המרחב כדי לעצור פעילי טרור. בפעולה בעיירה דורא נהרג קצין צה"ל מירי כוחותינו.

למרות הצלחות צה"ל במבצעים באיו"ש, בבוקר יום רביעי הצליח מחבל מתאבד להתפוצץ באוטובוס בצומת יגור. בפיגוע נהרגו שמונה חיילים, שוטרים ואזרחים. בשעות הערב הסתיימה הלחימה במחנה הפליטים ג'נין. דחפורי צה"ל הרסו את המבנים שבהם התבצרו אחרוני לוחמי האויב, ולבסוף הללו נכנעו. מאחר שהצד הפלסטיני האשים את ישראל במעשי טבח במחנה הפליטים, הוחלט לפתוח את המרחב לעיתונאים בהקדם האפשרי כדי להזים האשמות אלו. בשלב זה של המבצע עברה עיקר הפעילות ההתקפית מהערים הפלסטיניות למרחב הכפרי באיו"ש.

ביום שישי הגיע לישראל מזכיר המדינה האמריקני קולין פאוול, ולמעשה סימן מהלך זה את סופו של המבצע. אף שבאותו היום התרחשו שני פיגועים, פיגוע התאבדות בשוק מחנה יהודה שבו נהרגו שישה אזרחים וירי על מחסום ארז ברצועת עזה שבו נהרג שוטר מג"ב, הוגבלה פעילות צה"ל ליישובים במרחב הכפרי כמו עראבה, אל־יאמון ובורקין. ביום שני (15 באפריל) נתפס ראש התנזים שבאיו"ש, מרוואן ברגותי, במקום מסתור ברמאללה. בפועל, במהלך הימים הבאים הצטמצמה הפעילות ההתקפית של צה"ל באופן ניכר. ב־19 בחודש נסוגו הכוחות מהעיר ג'נין, וב־21 בו נסוגו מהעיר שכם, ובכך הסתיים מבצע 'חומת מגן'. המצור על המוקטעה הוסר בתחילת חודש מאי לאחר שישראל והרשות הפלסטינית הגיעו להסכם שהמבוקשים שהיו לכודים במתחם יועברו לכלא ביריחו בהשגחת סוהרים אנגלים. המצור על כנסיית המולד הוסר ב־10 במאי לאחר הסכמה לשחרר חלק מהנצורים בכנסייה, להעביר חלק מהמבוקשים לרצועת עזה ואת הבכירים שבהם לגרש למדינות שונות באירופה.

חיילי צה"ל לוכדים ברמאללה את ראש התנזים מרוואן ברגותי, החשוד ברצח ובמעשי טרור בישראל במבצע 'חומת מגן', 16 באפריל 2002 (באדיבות דובר צה"ל).

תוצאות המבצע

במבצע נהרגו 28 חיילים, קצינים ושוטרי מג"ב בלחימה באיו"ש, חייל נוסף ושני שוטרי מג"ב נהרגו ברצועת עזה, וארבעה חיילים נהרגו בפיגוע בצומת יגור. במבצע נפצעו 185 חיילים וקצינים, מהם שבעה קשה (אחד מהם נפטר כעבור 17 שנים).

בלחימה נהרגו כ־200 פלסטינים, נלכדו 56 מבוקשים בכירים ועשרה מתאבדים פוטנציאליים ואלפי חשודים. הושמדו 50 מעבדות נפץ ונאספו אלפי כלי נשק, עשרות מנועי רקטות וטילי נ"ט. המבצע עצמו לא הפסיק את פיגועי הטרור, וחלפו עוד חודשים מספר עד שחזרה תחושת הביטחון לאזרחים בישראל. אך ההישג העיקרי של המבצע היה החזרת חופש הפעולה של צה"ל בכל שטחי איו"ש, וכך השתפרה לאין ערוך האחיזה המודיעינית בשטח, התאפשר לערוך עשרות מבצעים בערים ובכפרים, ובסופו של דבר, הובילו להכרעת גל הטרור.

| תקציר

הקרב במחנה הפליטים ג'נין הוא אחד האירועים הבולטים שנצרבו בתודעה הישראלית ממבצע 'חומת מגן', בעיקר בשל היקף נפגעי חיילי צה"ל (23 הרוגים). אך על רקע המאבק התודעתי והמשפטי לאחר הקרב לנוכח האשמות שווא לטבח בתושבי המחנה התעמעם סיפור הקרב עצמו, והזיכרון הקולקטיבי העיקרי ממנו הוא האירוע שבו נהרגו שלושה עשר חיילים מחטיבה 5 (אירוע ה'אמבטיה'). מאמר זה בא להשלים את תמונת הקרב ולתאר את התפתחותו ברמות השונות (מרמת הפלוגה עד לרמת המטכ"ל) לאורך ציר הזמן שתחילתו בכניסה הראשונה של כוחות צה"ל למחנה הפליטים כמה שבועות לפני הקרב, דרך נוהל הקרב של היחידות השונות וכלה בהתפתחות הלחימה במבצע 'חומת מגן'.
מתוך המאמר עולות סוגיות הרלוונטיות גם להיום. ברמה המערכתית: הנטייה לדבוק בתוכנית המקורית שלפיה תוטל המשימה על חטיבה 5, למרות שינויים שחלו בהנחות היסוד. האופן שבו קצב התקדמות לינארי של ההתקפה מאפשר למידה של הצד השני וההשפעה השלילית של מניעת כניסת אמצעי תקשורת לשדה הקרב. ברמה הטקטית: החלטות לגבי מיקום המפקד בקרב שבו משתתפות יחידת לא־אורגניות. למידה של מפקדים והטמעת הלקחים תוך כדי הקרב; השפעתו של הקרב הקודם על רוח הלחימה של הכוחות הלוחמים.

הקרב על מחנה הפליטים ג'נין במבצע 'חומת מגן'

אהד לסלוי[1]

הקדמה

לאחר רצף של פיגועים במרץ 2002, שהגיע לשיאו בפיגוע במלון פארק בנתניה בליל הסדר, יצא צה"ל למבצע רחב היקף בשטחי איו"ש שזכה לכינוי 'חומת מגן' (28 במרץ עד 21 באפריל). זה היה המבצע הקרקעי הגדול ביותר מאז מלחמת לבנון הראשונה, והוא כלל גיוס נרחב של כוחות מילואים והפעלת כוחות שריון. במהלכו השתלטו כוחות צה"ל על הערים הפלסטיניות המרכזיות באיו"ש כדי לפגוע בתשתיות הטרור שמצאו מקלט בשטח הבנוי בצפיפות בערים ובמחנות הפליטים.[2]

אחד האירועים הקשים במבצע 'חומת מגן' היה הקרב במחנה הפליטים ג'נין, שנמשך עשרה ימים. בלחימה זו נהרגו 23 חיילים, לעומת שבעה

1 ד"ר אהד לסלוי הוא ראש תחום חקר הרמה האופרטיבית במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 לתיאור הדרך למבצע והמבצע עצמו, ראו: אהד לסלוי, **מבצע 'חומת מגן': מהכלה להכרעה**, המחלקה להיסטוריה בצה"ל וההוצאה לאור במשרד הביטחון, 2022.

הרוגים בפעילות מבצעית בשאר הגזרות באיו"ש. היה הקשה ביותר במבצע, ובין השאר, עורר ויכוח ציבורי ומשפטי שנמשך שנים, על רקע האשמות הפלסטינים בדבר טבח שנעשה, לכאורה, בתושבי מחנה הפליטים. מאז תועדו רשמים מהקרב בסרטים, בספרים ובמאמרים, אולם גרסת צה"ל הרשמית לקרב מעולם לא פורסמה.[3] לאחר הצגת תחקיר קצין חי"ר וצנחנים ראשי, תא"ל גדי שמני, בפורום מטכ"ל הבהיר הרמטכ"ל, רא"ל שאול מופז: "התחקיר שהוצג אינו תחליף לתחקיר האוגדתי והפיקודי אותו צריך עוד להשלים ברמת המפקדים" - הנחיה שמעולם לא הושלמה.[4] אף על פי שהאירוע תוחקר במסגרות שונות בצה"ל, כל תחקיר התמקד בהיבט צר ומתוחם של הקרב: תחקיר אירוע ה'אמבטיה', תחקיר המפקד על אירועים שבהם נהרגו חיילים, צורת הלחימה של גדוד מסוים או השוואה בין ההתנהלות של גדודים שונים. המאמר הנוכחי בא להשלים את החסר ומציע הסתכלות רחבה על האירוע - מרמת המטכ"ל ועד לרמת הפלוגה. המאמר סוקר את הרקע של היחידות שהשתתפו בקרב, עוקב אחרי תהליך נוהל הקרב מהמטכ"ל ועד לרמה הגדודית ומתאר את התנהלות הקרב בכל רמות הפיקוד - מהנחיות הרמטכ"ל והאופן שבו הבינו במטכ"ל את הנעשה בסמטאות מחנה הפליטים ועד לתנועות הפלוגות בשטח. לכן הכתיבה איננה מתוך עיני החייל בסמטה אלא על פי תיאור התקדמות הכוחות באמצעות מפה ועל פי ההבנות והדעות שהושמעו בדיונים במפקדות הראשיות.

המאמר נשען בעיקר על ראיונות שערכו חוקרי המחלקה להיסטוריה בצה"ל עם מפקד אוגדה 340, עם מפקד חטיבה 5 ועם מפקדי הגדודים סמוך

3 אופק בוכריס, "פיקוד ומנהיגות במבצע 'חומת מגן'", **מערכות** 388, 2003; יגיל הנקין, "קוסובו, סומליה, ג'נין: ניתוח השוואתי", **תכלת** 14, 2003; יהונתן דחוח-הלוי, "הקרב במחנה הפליטים ג'נין – נקודת המבט הפלסטינית", המרכז למורשת המודיעין - מרכז המידע למודיעין וטרור, 2003 (להלן: דחוח-הלוי, **נקודת המבט הפלסטינית**); עופר סגל-עז-כאריאל, **חומת מגן שלי**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2006.
שני סרטים מעוררי המחלוקת:
Pierre Rehov ,The Road to Jenin Documantry Film, 2003; Mohammed Bakri, Jenin Jenin Documantry Film, 2003.

4 "תחקיר גיוס המילואים והקרב בג'נין ב'חומת מגן' – סיכום הרמטכ"ל", 24 ביוני 2002. כעבור שלושה חודשים חזר הרמטכ"ל משה (בוגי) יעלון על אמירות דומות: "מה שאני מבקש זה שבפיקוד המרכז, אוגדה 340, יושלמו הדברים שלא שולמו כאן". "הצגת תחקיר ג'נין – דברי הרמטכ"ל", 5 בספטמבר 2002.
הבהרה - חלק מהמקורות הנזכרים במאמר זה אינם זמינים לציבור הרחב, אף שהנתון שנלקח מהם אינו מסווג וניתן לפרסום.

לסיום הקרב, ועל סטנוגרמות של הערכות המצב שנערכו בפיקוד המרכז ובמטכ"ל. מיקומי הכוחות ועיקרי הפקודות מסתמכים על רישומי יומן המבצעים של חטיבה 5 ועל סיכומים כתובים של הגדודים שנעשו לאחר הקרב.[5] ראוי לציין שהקרב במחנה הפליטים התרחש בד בבד עם חטיבה 656, בפיקוד אל"ם אייל זמיר, על העיר ג'נין עצמה. אף ששני הקרבות התנהלו תחת פיקוד אוגדה 340, ההשפעה ההדדית זה על זה הייתה מועטה, ולכן אין המאמר עוסק בקרב בעיר עצמה.

טיוטה של המאמר הועברה לעיונם של מפקדי השדה שראיינה המחלקה להיסטוריה, וכאן המקום להודות להם על הזמן שהקדישו כדי להעיר על כתב היד.

השטח והתכסית האנושית

מחנה הפליטים ג'נין הוקם בשנת 1953 בפאתים המערביים של העיר ג'נין לאחר שמחנה הפליטים המקורי נהרס עקב סופת שלג. בשנת 2002 התגוררו בו כ־14,000 פליטים, רובם צאצאים של ערביי הגליל שנמלטו ב־1948. החמולה הגדולה במחנה הפליטים היא של בני ערב אל־טורקמאן - שבט של בדווים ממוצא טורקי שנטמעו בחברה הערבית. עד לשנת 1948 היה מרכז השבט בעיירה אל־מאנסי, סמוך לקיבוץ משמר העמק, וביישובים נוספים באזור יקנעם, מגידו ופרדס חנה. במלחמת העצמאות הובסה קבוצה זו בקרב משמר העמק ונמלטה לג'נין. על פי רוב, חבריה תומכי ארגון הפתח. קבוצה דומיננטית נוספת היא משפחת אל־היג'א, שהתגוררה עד 1948 בכפרים שבמורדות הכרמל. במחנה הפליטים ישנן חמולות נוספות, קטנות מאלה, של פליטים מכפרים בגליל התחתון. המחנה עצמו נחשב לאחד מהעניים ביהודה ושומרון, שיעורי האבטלה ושיעורי הפשיעה בו היו גבוהים מאלה שבמחנות הפליטים האחרים, ויכולת המשילות של מנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית הייתה מועטה.

שטח המחנה כחצי קילומטר רבוע (650 מ' על 700 מ'), והוא ונחלק לשש שכונות. האזור שמצפון למחנה מישורי ומעובד ברובו, והאזור שמדרום לו נפרס על גבעה המשתפלת מדרום לצפון ומכוסה בטרסות ובמטעי זיתים.

5 מאחר שהקרב אירע בשטח בנוי, לתצלומי אוויר אין ערך ממשי בהבנת התפתחותו, למעט מיקומי הרק"ם וזיהוי פתיחת צירי תנועה במחנה הפליטים.
לא נמצאו הקלטות קשר של הקרב, פרט לחילופי דברים בין דוברים לא מזוהים ממפקדת החטיבה לטייס מסוק הקרב במהלך ההיתקלות באירוע ה'אמבטיה'.

הבנייה במחנה הפליטים לא סדורה; המבנים בגבהים שונים ובמרווחים קטנים; מספר קטן של צירי תנועה לכלי רכב, הרחובות אינם ישרים, ורוב הסמטאות מובילות לחצרות פנימיות ללא מוצא. במחנה הפליטים יש מספר מצומצם של מבני ציבור, בהם שלושה מסגדים; מרפאה ומנהל אונר"א (סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים) - בחלקו הצפון-מערבי; בית ספר לבנות, בית חולים ומרפאה - בצפון־מזרח מחנה הפליטים.

את המחנה חוצים מספר צירים, מרביתם אינם מתאימים לתנועה של רק"ם. את חלקו הצפוני חוצים, ממזרח למערב, רחוב בלאט א־שוהדא וציר 'עליון', שניהם עבירים לתנועת רק"ם.[6] בלב המחנה אין צירים ממזרח למערב. בפאתים הדרומיים של מחנה הפליטים חוצה ציר 'תחתון' ממזרח למערב. מצפון לדרום ישנם שלושה צירים צרים ופתלתלים, הציר המזרחי, הציר המרכזי והציר המערבי שאינם עבירים לרק"ם, ומהם מסתעפים סמטאות ורחובות צרים. בין מחנה הפליטים לעיר ג'נין עובר ציר 'חוצץ' שעביר לכלי רכב.

סביב מחנה הפליטים שלושה שטחים שולטים. מהגבעה שממערב למחנה, לשעבר היאחזות הנח"ל גינת, יש תצפית טובה על הפאתים המערביים ועל צירי התנועה מסאלם לתוך המחנה. מגבעת האנטנות, מדרום־מערב למחנה, ניתן לתצפת על כולו בדגש על פאתיו הדרומיים והמערביים. גם מגבעת 'השמונה קומות' (שהייתה ידועה גם בכינוי 'מגורי הקצינים'), מדרום־מזרח למחנה, ניתן לראות היטב את המחנה כולו, על פאתיו הדרומיים והמזרחיים.

6 רחוב בלאט א־שוהדאא ('מישור הקדושים') נקרא על שם מישור בדרום צרפת, שבו הובס הצבא המוסלמי בקרב בשנת 732.

מפת שטח - מחנה הפליטים ג'נין

התארגנות הפלסטינים ללחימה בג׳נין[7]

במהלך אירועי 'גאות ושפל' (ספטמבר 2000 עד פברואר 2005) הצדיקה ג'נין את כינויה 'בירת המתאבדים'. מן העיר ומן הכפרים סביבה יצאו מחבלים רבים לפעולות התאבדות, ואלו גרמו לעשרות הרוגים ולפצועים ישראלים.[8] היקף הפיגועים הגדול שיצא מהמרחב היה המשך להיסטוריה ארוכה של התנגדות אלימה של בני המקום. בנובמבר 1935, בהיתקלות עם כוחות בריטיים ליד יעבד, נהרג איש הדת ומנהיג כנופיית 'היד השחורה' עז

7 מבוסס על: יהונתן דחוח-הלוי, ג'נין, המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 29 מרץ 2011 (להלן: דחוח-הלוי, **אגדת הטבח**). את המחקר כתב קצין אמ"ן, והוא מבוסס על חקירות שבויים מהקרב ועל מאמרים שנכתבו על האירוע מנקודת מבט פלסטינית.
נלקח מהמרשתת ב־23 בינואר 2019.
https://web.archive.org/web/20050213024433/http://intelligence.org.il/sp/jenin/jen_y.htm/

8 להלן רשימת חלקית של פיגועים בולטים עד תחילת מבצע 'חומת מגן' שהמחבלים יצאו ממחנה הפליטים: 1 במרץ 2001 – מחבל מתאבד הפעיל מטען במונית שירות בצומת מי עמי; 25 במאי 2001 – מכונית תופת התפוצצה בחדרה; 16 ביולי 2001 – פיגוע התאבדות בתחנת הרכבת בבנימינה; 9 באוגוסט 2001 – פיגוע התאבדות במסעדת סבארו בירושלים; 12 באוגוסט 2001 – פיגוע התאבדות במסעדת וול סטריט בחיפה; 7 באוקטובר 2001 – פיגוע התאבדות בכניסה לקיבוץ שלוחות; 27 בנובמבר 2001 – פיגוע ירי בתחנה המרכזית בעפולה; 29 בנובמבר 2001 – פיגוע התאבדות באוטובוס סמוך למחנה 80. במהלך מבצע 'חומת מגן', 31 במרץ 2002 – פיגוע התאבדות במסעדת מצה בחיפה. בפיגועים אלו נרצחו 39 אזרחים וחיילים.

א־דין אל־קסאם, שהיה למיתוס ולמקור לחיקוי.[9] במלחמת העצמאות נכשל צה"ל בניסיונו לכבוש את העיר במבצע 'יצחק'; במלחמת ששת הימים נשארו תושבי העיר ולא נסו ממנה; באנתיפאדה הראשונה פעלו בה חוליות 'הפנתר השחור', שהיו חוליות מרכזיות בפעילות נגד משתפי פעולה עם ישראל. גם לאחר העברת האחריות על העיר לרשות הפלסטינית שלט ארגון הג'יהאד האסלאמי במרחב מבחינה פוליטית, והרשות הפלסטינית כמעט לא מימשה שליטה ביטחונית בעיר, על אחת כמה וכמה לא במחנה הפליטים. כבר בתחילת הקרב הבין האויב כי להבדיל ממבצעים קודמים במחנה הפליטים, הפעם לא יאפשר צה"ל דרכי יציאה ממנו, והחליט שזה יהיה הקרב 'עד המוות' עבור הלוחמים; החלטה שתשפיע על המוטיבציה ועל צורת הלחימה.

הלוחמים נמנו עם ארבע מסגרות שונות: מנגנוני הביטחון הפלסטיניים, הזרוע הצבאית של הפתח (גדודי חללי אל־אקצא), הזרוע הצבאית של חמאס (גדודי עז א־דין אל־קסאם) בהנהגת קייס עדואן, והג'יהאד האסלאמי (פלוגות ירושלים), בפיקוד מחמוד טואלבה, עלי (צפורי) סעדי ות'אבת מרדאווי (שהגיע מהעיירה עראבה הסמוכה לג'נין). אף שלכוחות אשר פעלו במחנה הפליטים לא הייתה מפקדה צבאית משותפת, הפעילות הייתה מתואמת והתבססה על מערכת יחסים אישית טובה בין המפקדים. התיאום בין הארגונים התבטא בתכנון וביישום של תוכנית הגנה משותפת, בסיוע לוגיסטי הדדי ובהעברת מידע במהלך הלחימה. התקשורת בין האזורים ובין היחידות התבססה על מכשירי טלפון ברשת אורנג' ועל מכשירי מירס שחולקו ללוחמים לפני הקרב. נוסף על כך פעלו חוליות קשר, שתפקידן היה להעביר באופן רגלי מידע בין אזורי הלחימה.

האויב היה מודע ליתרון שהיה לצה"ל בהיבט הכוח המשוריין והשליטה המוחלטת באוויר. מטרתו הייתה לנטרל יתרונות אלו על ידי שלילת יכולת הטנקים להיכנס לתוך המרחב הבנוי על ידי הנחת מטענים ומחסומים על הצירים ועל ידי ניצול הבנייה הצפופה כדי לנוע במסתור ולהקשות על חיל האוויר להביא לידי ביטוי את יכולת התצפית והאש שלו.

9 **יגאל אייל, האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על־ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939, תל אביב: מערכות, 1998.**

חסימות מאולתרות של הצירים בכניסה למחנה הפליטים ג'נין(באדיבות דובר צה"ל).

פעולות צה"ל בחודשים שקדמו למבצע 'חומת מגן' במחנות הפליטים בכלל, ובמחנה הפליטים ג'נין בפרט, סיפקו לאויב בג'נין הזדמנות ללמוד את אופן הפעולה של כוחות צה"ל ולגבש לכך מענה חלקי. חטיבת גולניפעלה במחנה הפליטים במבצע 'רוח סתיו 3' (27 בפברואר עד 5 במרץ 2002). מפעולה זו הבין האויב שהמפגש הראשון עם כוחות צה"ל הוא במהלך התנועה אל פאתי המחנה. נקודת התורפה העיקרית בשלב זה היא התנועה הרגלית מהשטחים הגבוהים לשטח הנמוך, המאפשרת תצפית ואש לעבר כוחות החי"ר. לאחר מכן המגע עם כוחות צה"ל יהיה בטווחים קצרים בתוך סמטאות המחנה ובמעבר מבית לבית. בשלב זה עשוי להיווצר מצב שבו תנועת כוחות צה"ל לא תהיה מתואמת, ותתאפשר התקפה מכמה כיוונים על אחד מאגפיו החשופים. כמו כן התחוור שכוחות צה"ל נעים לעבר מבנים שהיו ידועים כבתי מבוקשים בכירים או לעבר מבנים שהיה מידע מודיעיני עליהם, כדוגמת מעבדות חבלה ומחסני אמל"ח. נוסף על כך האויב התחיל להבין מהם השיקולים המיקרו־טקטיים המנחים את המפקדים בבחירת בתים לשהייה. בתיהם של המבוקשים הבכירים ואלו שנחשבו פוטנציאליים לשהיית כוחות צה"ל הוגדרו שטחי השמדה, ולכן

מולכדו במטענים. נראה כי מפעולתה של חטיבת הצנחנים במחנה הפליטים בלאטה שבשכם במבצע 'מסע בצבעים' (27 בפברואר עד 3 במרץ 2002) למד האויב על האפשרות לנוע בין הבתים על ידי שבירת הקירות כדרך פעולה להפחתת חשיפת הכוחות לתצפית ולאש מהאוויר.[10]

לאויב היה זמן רב להתכונן לקרב. מבצע 'חומת מגן' החל רשמית ב־28 במרץ, בפקודה לכתר את המוקטעה ולהשתלט על רמאללה. למעשה, הכרזותיהם של הדרג המדיני ושל מפקדי צה"ל, שלפיהן המבצע יכלול את כל ערי הגדה, אפשר לאויב להתארגן לקרב כשבוע ימים, ובמהלכו חולקה האחריות לגזרות גאוגרפיות ולצוותי לחימה. נעשה שימוש בכ־1,500 מטענים לא תקניים, מיעוטם מטענים גדולים נגד רכב ומרביתם מטעני צינור ומטענים קטנים שהונחו בבתים ובחצרות. רובם המכריע כלל חומר נפץ מאולתר עם מנגנון הפעלה חוטי חשמלי. צפיפות פריסתם במחנה הפליטים ג'נין הלכה והתהדקה במרכז המחנה; בניגוד לקסבה בשכם, שם פוזרו מרבית המטענים במעגלים הרחוקים ממרכזה. חלקם נתלו בגובה 2 מ' כדי להגביר את הפגיעה בחיילי צה"ל. הציוד האישי של הלוחמים כלל רובי סער מסוג אם־16 וקלצ'ניקוב, רימונים ומספר מצומצם של מקלעי מאג ומטולי אר־פי־ג'י ולאו.

אזרחים במחנה הפליטים סייעו ללוחמים לוגיסטית, סיפקו מודיעין על מקומם של כוחות צה"ל, וחלקם אף השתתפו בלחימה. האויב נקט גם לוחמה פסיכולוגית על ידי שימוש במערכות הכריזה של המסגדים ועל ידי שליטה חלקית בשפה העברית.

הרעיון המבצעי של האויב היה קרב השהיה.[11] בשלב הראשון הוא מיקם תצפיות וכיוון אש צלפים לעבר כוחות צה"ל שנעו בשטח החשוף לפאתי מחנה הפליטים והפעיל מטענים על צירי הגישה המרכזיים שעליהם תכננו כוחות השריון לנוע. בשלב השני ניסה האויב להאט את קצב התקדמותם של כוחות צה"ל על ידי ירי צלפים לבתים שהכוחות התמקמו בהם, לתעל

10 בתחקיר לאחר המבצע הלין ראש אמ"ן, אלוף אהרן (פרקש) זאבי: "יש פה חשיפה של שיטות פעולה של צה"ל בשטח אורבני והמחבלים משתמשים בזה אחרי זה [...] אנחנו חושפים את זה בתקשורת, הם לומדים, הם נערכים יותר טוב". מתוך: **סיכום 'חומת מגן' בראשות הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2002.

11 קרב השהיה – "ניהול קרב תוך תמרון לאחור, במטרה להרוויח זמן, לגרום אבדות מרביות לאויב ולשבש את מהלכיו, מבלי להסתבך בקרב מכריע. השהיה מחייבת לוותר בהדרגה על שטח תוך כדי לחימה רצופה בכוחות האויב במשך זמן רב ככל האפשר". מתוך: מז"י, **מבצעי כוחות היבשה**, כרך ג, 2012.

את הכוחות אל המבנים שמולכדו מראש במטענים ולזהות כוחות מבודדים של צה"ל וניסיון לכתרם. בשלב השלישי של הלחימה למד האויב את אופן התקדמותם של כוחות צה"ל, והבין שעליו לנצל את העובדה שהכוחות אינם מתקדמים בשעות החושך. הם ניצלו שעות אלו לירי לעבר המבנים כדי לאתר את אלה שכוחות צה"ל שוהים בהם ולהתישם. בה בעת הוכנו זירות מטענים בקו הבתים השני והשלישי, מעבר לקו הראייה של הכוחות, מתוך כוונה לתעל אותם לבתים מסוימים שסביבם נבנתה מעטפת של מארב משולב.

בפועל, הערכת המודיעין הישראלי ערב הקרב הייתה שבמחנה הפליטים ישנם כ־150 פעילים חמושים, שיבצעו קרב מגננה תוך ניצול השטח הבנוי. הלחימה תתרחש מבית לבית תוך שימוש בנשק קל והפעלה נרחבת של מטענים כדי לגרום לנפגעים רבים ככל האפשר לצה"ל. ההערכה הייתה שבשל האופי המיוחד של מחנה הפליטים ושל פעילי הטרור בתוכו צפויה התנגדות עזה של האויב במהלך פעילות קרקעית בתוכו. לאחר הקרב הודה מפקד האוגדה בתחקיר: "לא חשבנו שיהיה כזה רצון של התנגדות והמודיעין לא דיבר על זה. דיבר על התנגדות".[12]

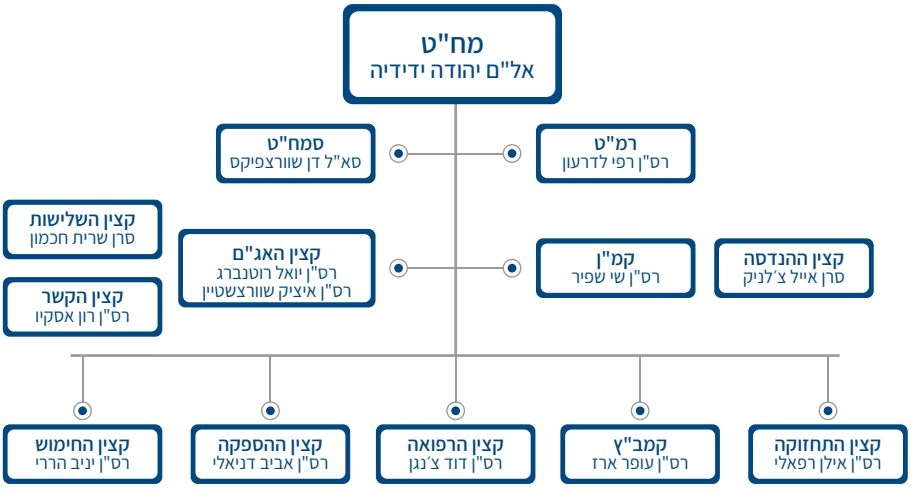
סמטה ממולכדת במחנה הפליטים (באדיבות דובר צה"ל).

12 **סיכום 'חומת מגן' בראשות הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2002.

אפיון יחידות צה"ל שהשתתפו בקרב

חטיבה 5

חטיבה 5 היא חטיבת חי"ר במילואים, שהשתייכה לאוגדה 340 שהייתה כפופה לפיקוד המרכז.[13] החטיבה כללה שלושה גדודים - 7020, 8110 ו־8111 - ושלוש יחידות חטיבתיות - פלוגת הסיור, פלוגת ההנדסה ופלוגת הנ"ט (פלס"ר, פלחה"ן ופלנ"ט). מרבית החיילים והמפקדים שירתו בסדיר בחטיבות הנח"ל וגבעתי, ומיעוטם - בחטיבות גולני והצנחנים. ערב יחומת מגן כבר היו חלק ממסגרות החטיבה מגויסות לתעסוקה מבצעית: גדוד 8110 פעל בגזרת בנימין, גדוד 8111 - ברצועת עזה והפלנ"ט (פלוגה נגד טנקים) בשכם.

תרשים מבנה מטה חטיבה 5

13 ב־1948 חטיבה 5 הייתה חטיבת גבעתי. ב־1949 היא פוצלה לשתיים: חטיבה 17 (מילואים) וחטיבה 5. ב-1956 הוחלט לפרק את חטיבת גבעתי (חטיבה 5), וחטיבה 17 אימצה את הכינוי 'גבעתי'. בסוף שנות החמישים הייתה חטיבה 17 לחטיבה 5, הוכפפה לפיקוד המרכז והייתה אחראית לשטח שממערב לערים טול כרם וקלקיליה. במלחמות ששת הימים, ההתשה ויום הכיפורים פעלה החטיבה תחת פיקוד המרכז. כשהוקמה חטיבת גבעתי שוב בשנת 1983, נוצר מצב שבו שתי החטיבות השתמשו באותו שם ('גבעתי').

המח"ט במהלך הקרב בג'נין היה אל"ם (במיל') יהודה (דידי) ידידיה, ולמעשה כיהן בתפקיד זה כמחליף זמני. השינוי נערך עשרה ימים לפני המבצע (19 במרץ 2002) בעקבות מינויו של המפקד הקודם, אל"ם יואל סטריק, למפקד החטיבה הצפונית באוגדת עזה, בעת שמחליפו המיועד עדיין שהה בלימודים באנגלייה.[14] בפועל מונה ידידיה למח"ט רק ב־4 באפריל 2002, במהלך הקרב, וסיים את תפקידו ב־24 באוגוסט 2003.

גדוד 7020

על גדוד 7020 פיקד סא"ל (במיל') יורם לביא, שמונה לתפקיד בשנת 2000. בגדוד היו ארבע פלוגות: הפלוגות הרובאיות ו', ח' וט' והפלוגה המסייעת. פלוגה ח' יועדה לחבור לגדוד השריון שיצורף לחטיבה. בסיכומי התרגילים בשנים שלפני המבצע צוינה הפלוגה המסייעת כפלוגה האיכותית של הגדוד, ואילו פלוגות ו' וח' סבלו ממחסור בכוח אדם.

באוגוסט 2000 פעל הגדוד בגזרת שכם. ביוני 2001 השתתפו קציניו בתרגיל אוגדה ותרגלו צורות קרב של התקדמות ושל הגנה בשטח פתוח, אך לא התאמנו בלחימה בשטח בנוי (לש"ב). בשנת 2001 ביצע הגדוד תעסוקה מבצעית וסדרת אימונים בגזרת רמאללה, ובהן סיורי מפקדים, אימון מקצועות ותרגיל גדודי בסד"כ מלא לראשונה מאז שנת 1998.[15] בתרגיל הגדודי תורגלו טכניקות רב־חיליות חדשות. בפברואר 2002 נערך תרגיל גדודי בצאלים כחלק מתרגיל חטיבתי של חטיבת השריון 656.[16] באימון תרגל הגדוד התקדמות רכובה ביום, אך לא תרגל לחימה בשטח בנוי. בסיכומי התרגילים ציינו המג"ד והקצינים האחרים לרעה כי במשך שנים הגדוד כמעט לא תרגל לחימה בשטח בנוי ודרשו לתרגל זאת באימונים מחוץ לגרף האימונים השנתי.[17]

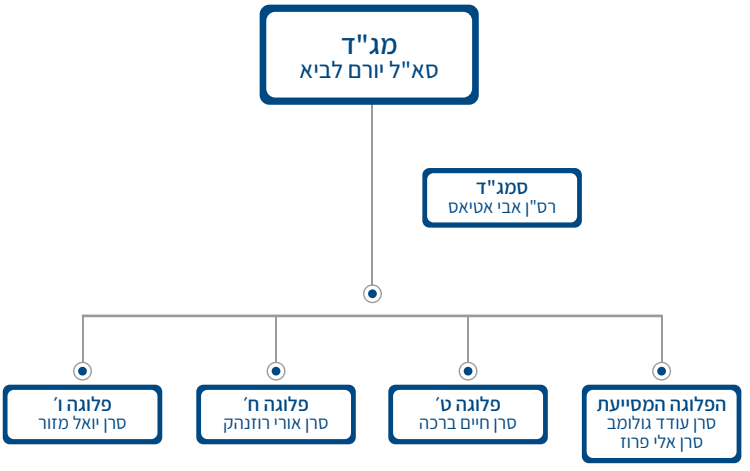
---

14 אל"ם יואל סטריק החליף את אל"ם חמאדה גאנם, וזה מונה לתפקיד הנספח הצבאי ברומניה.

15 **גדוד 7020/חטיבה 5: סיכום האימון**, 2001.

16 **סיכום מג"ד 7020: השתתפות בתרח"ט 656 "דרכים נפרדות"**, פברואר 2002.

17 לדוגמה, מפקד פלוגה ט' העיר בסיכום התרגיל: "אישית הייתי מעוניין שבעתיד ישתנה אופי האימון, מאימון לקראת מלחמה (לחימה בשטח פתוח) לדברים יותר טריוויאליים ועכשוויים (לחימה בשטח בנוי, הכיתה במארב, ניווט בשטח בנוי)". מתוך: **"גדוד 7020/חטיבה 5: סיכום האימון"**. סוגיה זו עלתה על הפרק במהלך תחקיר הקרב בפיקוד המרכז. אלוף יצחק איתן העיר שהוא, כמפקד אוגדת איו"ש, דרש שהחטיבה תתרגל לחימה בשטח בנוי, אך המח"ט התעקש שהחטיבה תתרגל במתארי לחימה הנדרשים למלחמה, קרי לחימה בשטח פתוח, וקיבל אישור לכך ממפקד הפיקוד. מתוך: **"תחקיר קרבות במ.פ. ג'נין ב'חומת מגן'"**, 30 ביולי 2002.

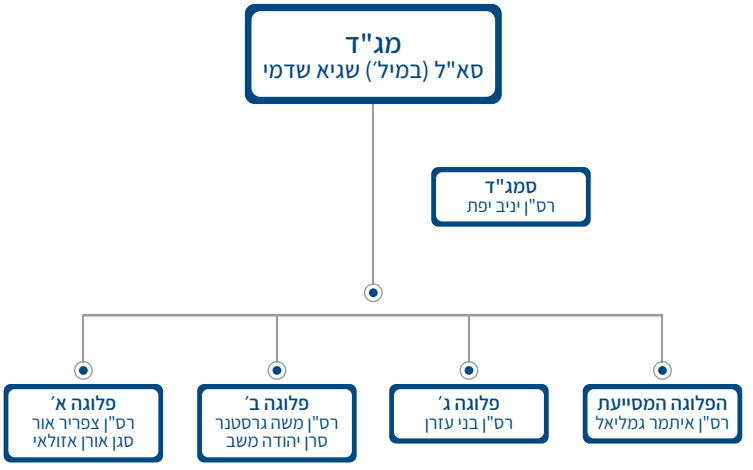
תרשים מבנה גדוד 7020

גדוד 8110

על גדוד 8110 פיקד סא"ל (במיל') שגיא שדמי, שגם הוא מונה לתפקיד בשנת 2000. בגדוד היו ארבע פלוגות: הפלוגות הרובאיות א', ב' וג' והפלוגה המסייעת. מפקדיהם של הפלוגות הרובאיות היו ותיקים יחסית למפקד הפלוגה המסייעת, שרק נכנס לתפקיד.

בקיץ 2001 ביצע הגדוד תעסוקה מבצעית ברצועת עזה. ערב מבצע 'חומת מגן' היו כוחותיו מגויסים לתעסוקה מבצעית בגזרת חטמ"ר בנימין. האימון לקראת התעסוקה המבצעית לא כלל לחימה בשטח בנוי, והדגש היה לפעול במחסומים ולסייע למבצעי מעצרים.[18]

18 **ריאיון עם מג"ד 8110, סא"ל (במיל') שגיא שדמי**, 29 באפריל 2002, (להלן: **ריאיון מג"ד 8110**) עמ' 4.

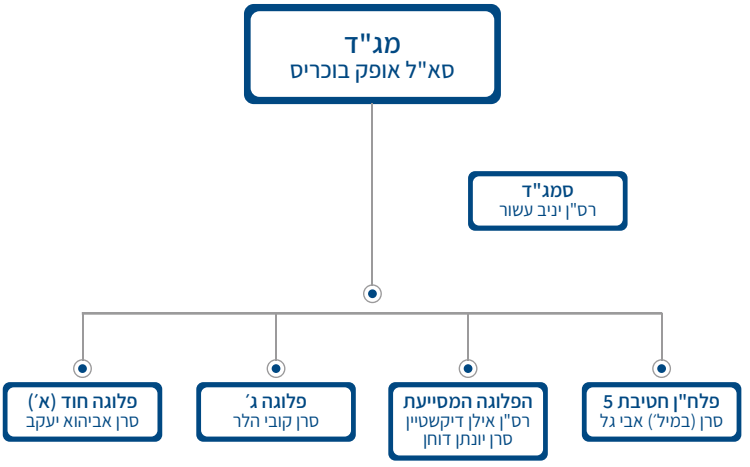

תרשים מבנה גדוד 8110

גדוד 51 (חטיבת גולני)

על גדוד 51 פיקד סא"ל אופק בוכריס, שמונה לתפקיד בסוף אפריל 2001. בלחימה השתתפו הפלוגות א' וג', והפלוגה המסייעת הצטרפה כעבור 48 שעות. מחלקה 5 מהפלוגה המסייעת סופחה לפלוגה א'. במהלך המבצע צורפה לגדוד פלוגת ההנדסה (פלחה"ן) של חטיבה 5.

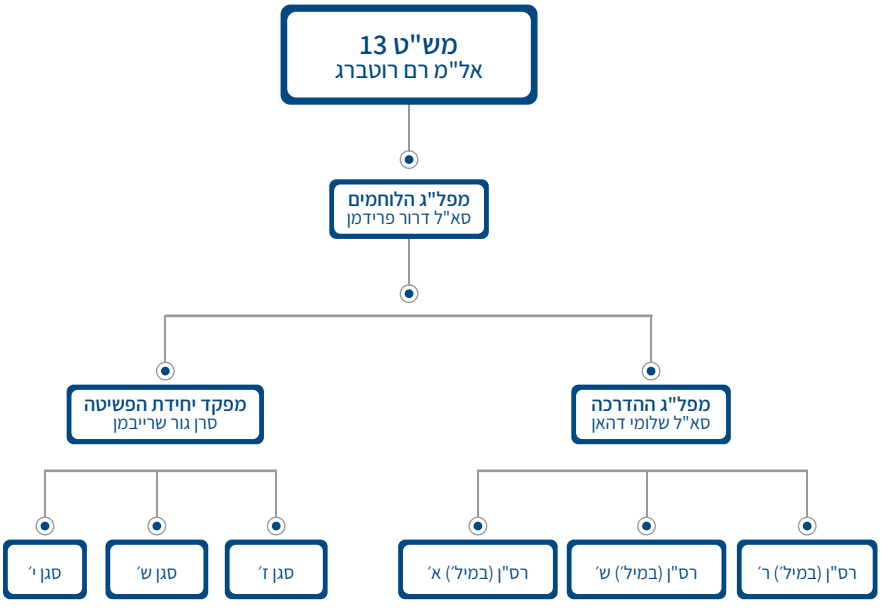
מתחילת אירועי גאות ושפל השתתפו חיילי הגדוד בתעסוקה מבצעית ברצועת עזה, ולאחר מספר חודשים הוצבו בגבול הצפון עד לנובמבר 2001. לאחר מכן התאמן הגדוד ברמת הגולן, והפלוגות תרגלו לחימה בשטח פתוח ובשטח בנוי. בדצמבר 2001 נקרא הגדוד לראשונה לפעול ביהודה ושומרון - כתר על העיר ג'נין, ובינואר 2002 - תעסוקה מבצעית בגזרת אבני חפץ ופלוגה אחת באלון מורה. הגדוד צבר ניסיון בלחימה באזור צפוף במחנות הפליטים בעצם השתתפותו במבצעים של חטיבת גולני: במחנה הפליטים ג'נין (28-29 בפברואר 2002) ובמחנה הפליטים בטול כרם (6-8 במרץ 2002). לפני הקרב במחנה הפליטים ג'נין היה הגדוד שותף למבצע השתלטות על רמאללה ועל מתחם המוקטעה במבצע 'חומת מגן'.

תרשים מבנה גדוד 51

שייטת 13

הכוח כלל שלושה צוותים סדירים משייטת 13 (ש-13) שתוגברו בהמשך בכוחות מילואים. על הכוח כולו פיקד מפקד פלגת הלוחמים, סא"ל דרור פרידמן, אך מפקד השייטת, אל"ם רם רוטברג, שהה בשטח לפרקי זמן ארוכים ופיקד על כוחות השייטת.

תרשים מבנה כוח שייטת 13

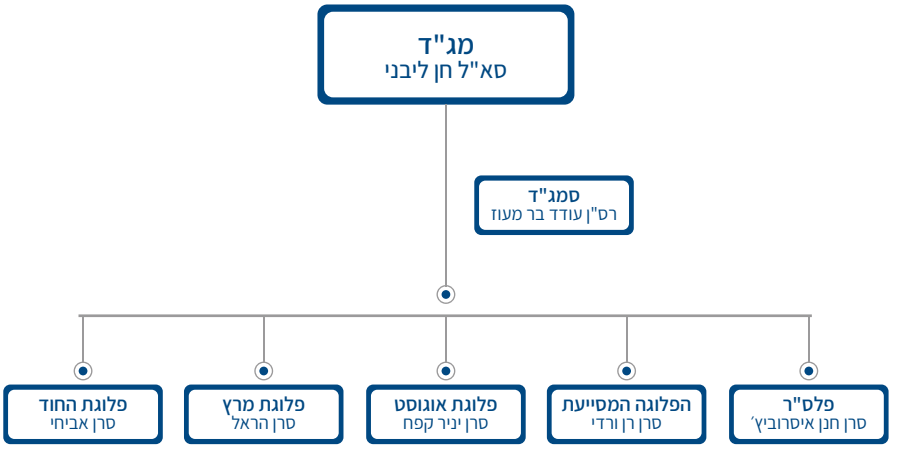
כוח שריון

בתחילת הקרב צוותו לכוחות 11 טנקים מסוג מגח 7 מפלוגה ז' (בפיקוד סרן [במיל'] עדי מטמון) מגדוד 398 שבחטיבת 'בני רשף' (656). בהמשך צורפו עוד חמישה טנקים מפלוגה ל' מגדוד 452. שלושה ימים אחרי תחילת הקרב הגיע מג"ד 398, סא"ל (במיל') אלי מושונוב (שהתחיל את תפקידו בפברואר 2002), למפקדת חטיבה 5 לשמש יועץ למח"ט בנושא הפעלת השריון בקרב.

גדוד 932 (הצטרף במהלך הקרב)

על גדוד 932 פיקד סא"ל חן לבני. בו היו ארבע פלוגות, שתיים מהן ותיקות - פלוגת החוד והפלוגה המסייעת - ושתי פלוגות מסלול: פלוגת מרץ 2001 ופלוגת אוגוסט 2001. לקראת המבצע צורפה אליו פלוגת הסיור החטיבתית בפיקוד רס"ן חנן איסרוביץ'.

מתחילת אירועי 'גאות ושפל' פעל הגדוד בגזרת בנימין ובגבול הצפון, למעט עשרה ימים בינואר 2002 שבהם הוא התארגן והתאמן במדבר יהודה. הגדוד השתתף במבצעים רבים בערים פלסטיניות, בהם מעצר מבוקשים בכפר טמון (6 בפברואר 2002), מבצע חטיבתי בטול כרם (20-22 בפברואר 2002), מבצע של חטיבת הצנחנים במחנה הפליטים בלאטה שבשכם (27 בפברואר עד 3 במרץ 2002), פעילות חטיבתית במחנה הפליטים נור א־שמס (6-8 במרץ 2002) ומבצע ברמאללה (11-15 במרץ 2002).

תרשים מבנה גדוד 932

הרמה המטכ"לית והפיקודית

בעקבות הפיגוע בליל הסדר, 27 במרץ 2002, במלון פארק בנתניה, הנחה הדרג המדיני את צה"ל לפתוח במבצע צבאי שתכליתו "הפעלת לחץ על הרשות הפלסטינית ובכיריה, יצירת איום למיטוט הרשות תוך גביית מחיר ופגיעה בארגוני הטרור".[19] מבצע 'חומת מגן' החל ב-29 במרץ, ותחילה פעלו חטיבת גולני וחטיבת הנח"ל ברמאללה לכתר את המוקטעה ולבודד את יו"ר הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת.

בפגישה עם הרמטכ"ל ב־29 בחודש הציג מפקד פיקוד המרכז, אלוף יצחק איתן, את התוכנית הפיקודית להמשך המבצע, ובכללה הפניית חטיבות גולני והנח"ל להשתלט על שכם ועל מחנה הפליטים ג'נין, לאחר שתסתיים הפעילות ברמאללה (יום שלישי, 2 באפריל). במקרה זה, משימתה של חטיבה 5 בפיקוד אל"ם יהודה ידידיה במבצע תהיה לשלוט במרחב סביב העיר ג'נין, בהנחה שהיא מכירה את המרחב מנוהלי קרב קודמים של אוגדה 340 בפיקוד תא"ל אייל שליין.[20] באותו פורום התייחס איתן גם למטרה המשותפת לכל המבצעים בערים ואמר שבשונה ממבצעים קודמים, כעת המטרה היא לכתר את המבוקשים במחנות הפליטים ובערים וללכוד אותם.

למחרת השתנתה התוכנית הפיקודית שהוצגה לרמטכ"ל. אוגדת איו"ש קיבלה את המשימה להשתלט על העיר שכם, ואילו אוגדה 720 קיבלה את האחריות לגזרות עציון ויהודה. מתוך הבנה שעיקר הלחימה ברמאללה הסתיימה, הוחלט להפנות את חטיבת גולני למבצע הצפוי בשכם. לפיכך החליט מפקד פיקוד המרכז לתגבר את חטיבה 5 בגדס"ר גולני, שכבר התנסה בלחימה במחנה הפליטים במבצע 'רוח סתיו 3'.[21] לגבי לוח הזמנים הגדיר האלוף שהפעולה תתחיל ביום שלישי בלילה ונמנע מלהגבילה בזמן.

19 **מבצע סדר מחייב – פקודה מס' 2 - עדכון מס' 1**, 28 במרץ 2002. ב־4 באפריל אימץ הרמטכ"ל את הכינוי שניתן למבצע בפיקוד המרכז, 'חומת מגן', ובאותו יום השתנה השם בפקודות המטכ"ליות.

20 **קד"ם רמטכ"ל – מבצע "סדר מחייב"**, 29 במרץ 2002.

21 **פקודת מבצע 'חומת מגן' מס' 2 – פקודה פיקודית**, 30 במרץ 2002.

הרמה האוגדתית והחטיבתית

על פי התוכנית המקורית, נועדה חטיבה 5 לפעול בגזרת חטמ"ר מנשה תחת פיקודה.[22] עם זאת המח"ט ומפקד האוגדה הבינו שמשימת החטיבה בגזרה מוגבלת לכיתור העיר ואינה מיועדת לכיבוש מחנה הפליטים.[23] לגבי מקומה של החטיבה בנוהל הקרב של תוכנית ההתקפה החדשה של פיקוד המרכז, בפקודת ההתראה הייתה התייחסות לכך שחטיבה 5 תפעל בשכם, בג'נין או בקלקיליה; אך בכל מקרה, נוהל הקרב החטיבתי לא התקדם עד לראשית מבצע 'חומת מגן'.

ב־29 במרץ 2002 הוטל על אוגדה 340 להשתלט על העיר ג'נין ועל מחנה הפליטים ולהשמיד את תשתיות הטרור שבמרחב.[24] באותו יום הועברה פקודת התראה מהאוגדה לחטיבה 5, שכללה את המשימה הצפויה - כיבוש מחנה הפליטים ג'נין. בהמשך היום פרסמה האוגדה פקודה מסודרת לחטיבות.[25] בשלב זה לאוגדה 340 הוקצה סד"כ שכלל שני גדודים של חטיבה 5 (7020 ו־8110), פלס"ר, פלנ"ט ופלחה"ן חטיבתיים, חטיבת השריון 656 מוקטנת, יחמ"ם (יחידת מודיעין מטרות), גדחה"ן 710 (שכלל ארבעה דחפורי די־9 ושופל ממוגנים), צוותים מיחידת שייטת 13 וכוחות לוגיסטיים.

התוכנית המקורית של מפקד האוגדה הייתה לכתר ולבודד את מחנה הפליטים במהלך הלילה, בד בבד עם השתלטות על מרכז העיר על ידי כוחות משוריינים ממספר כיוונים. לאחר מכן יידרשו הכוחות להפעיל לחץ מתמשך לעבר מרכזי הכובד ומוקדי הטרור, ובו־זמנית יטהרו את מחנה הפליטים מחמושים ומתשתיות טרור. הביטוי האופרטיבי לרעיון המבצעי היה להפעיל שני מאמצים חטיבתיים בד בבד - מאמץ עיקרי של חטיבה 5 במחנה הפליטים ומאמץ משני על ידי חטיבת השריון 656

22 מפקדת פיקוד המרכז, **תוכנית שדה קוצים**, 13 באוגוסט 2000.

23 "אנחנו היינו אמורים לכתר את ג'נין, זאת הייתה אחריותנו [...] אף פעם לא הייתה [כוונה] להיכנס לתוך מחנה הפליטים בתצורה הזאת, זה לא נכון להגיד [...] אנחנו מכירים את האזור של ג'נין, מכירים את המקום אבל לא היה לנו אף פעם תכנון לכבוש את המחנה או להשתלט על מחנה הפליטים". ריאיון עם מפקד חטיבה 5 אל"ם (במיל') יהודה (דידי) ידידיה, 24 באפריל 2002, עמ' 9 (להלן: **ריאיון עם מח"ט 5**). טענה דומה העלה מפקד האוגדה. **ריאיון עם מפקד אוגדה 340, תא"ל אייל שליין**, 9 במאי 2002 (להלן: **ריאיון עם מאו"ג 340**).

24 **אוגדה 340: פקודה מס' 1**, 29 במרץ 2002.

25 **אוגדה 340: פקודת מבצע "סדר מחייב"**, 29 במרץ 2002.

בעיר ג'נין. הסד"כ של חטיבה 5 כלל שני גדודי החי"ר של החטיבה, יחידות חטיבתיות, פלוגת טנקים מחטיבה 656, שלושה צוותים משייטת 13 ומחלקת צמ"ה ובה שני דחפורי די־9 ושופל ממוגני ירי. הסד"כ של חטיבה 656 כלל גדוד טנקים מלא וגדוד טנקים מוקטן, גדחה"ן 710, גדוד חרמ"ש ומחלקת צמ"ה שכללה שני די־9. שעת השי"ן נקבעה ליום שלישי, 2 באפריל, בשעה 22:00 בלילה, והוחלט כי בתוך 12 שעות תסתיים ההשתלטות על ג'נין; אך למשימת טיהורו של מחנה הפליטים, כאמור, לא הגדירה הרמה הממונה מועד סיום. בשלב זה של נוהל הקרב הבינו באוגדה שיש פערים בהיבט אימוני לחימה בשטח בנוי בחטיבה 5, בסד"כ הצמ"ה הממוגן, בסד"כ יחידות חובט[26] ואי־גיוס של מפקדת האוגדה.

התוכנית המקורית של מפקד האוגדה ושל המח"ט הייתה לפעול בעוצמה רבה עם תחילת הקרב, לבודד את מחנה הפליטים מהעיר, לירות לתוך מבנים ריקים בתוך המחנה ולחלק את שטחו לארבעה חלקים על ידי שימוש בציוד הנדסי לפתיחת צירים ונתיבים.[27] במהלך השבת, 30 במרץ, הציגו מפקד האוגדה והמח"ט את התוכנית למפקד הפיקוד. משיקולים של חשש לפגיעה באזרחים ובשל הדין הבין־לאומי, פסל מפקד הפיקוד על הסף את התוכנית והנחה לגבש תוכנית חלופית.

התארגנות צוות הקרב החטיבתי ללחימה

ערב מבצע 'חומת מגן', כאמור, כבר היו כמה מכוחות חטיבה 5 מגויסים. ב־17 במרץ החל גדוד 8110 בתעסוקה מבצעית בגזרת חטיבת בנימין, גדוד 8111 היה ברצועת עזה, והפלנ"ט - בגזרת שכם. גדוד 7020 היה היחיד שלא היה מגויס בתחילת המבצע. מפקדיו גויסו ביום שישי, 29 במרץ, ואילו החיילים עצמם הגיעו למחרת למרכזי הגיוס ולימ"ח במחנה עופר.

26 חובט - תותח נ"מ 20 מ"מ רב־קני מסוג וולקן המורכב על נגמ"ש.

27 כך עולה מדברי השניים לאחר הקרב: "הרעיון שלי היה, אמרתי שאני רוצה שני D9 לחצות את המחנה עם תחילת הלחימה [...] קודם כל לכתר על מנת ליצור מצב שאף אחד לא בורח החוצה [...] לחצות את המחנה לחצאים ואפילו לרבעים ולטפל רובע רובע". **ריאיון מח"ט 5**, עמ' 12. טענה דומה העלה מפקד האוגדה. **ריאיון עם מאו"ג 340** , עמ' 88-89.
מצוטט אצל: רועי ביסמוט, ניתוח לחימת גדוד 8110 במחנה הפליטים ג'נין במהלך מבצע 'חומת מגן' לאור עקרונות ההתקפה ומאפייני השטח הבנוי, עבודת מלט"ק, 2010 (להלן: ביסמוט, לחימת גדוד 8110). מפקד חטיבה 5 נלחם בביירות במלחמת לבנון הראשונה, ועל סמך ניסיונו האישי העיד בריאיון לאחר הקרב: "בביירות לא הולכים עם יד אחת קשורה מאחורה. הלכו עם תומ"ת [תותח מתנייע]. אבל אני אגיד לך שפה, הוראות הפתיחה באש הראשונות היו [...] ירי [אש] כבדה זה באישור מג"ד ובסכנה"; ובהמשך אמר: "אני ביקשתי, תן לי לירות כבדה, שטחים פתוחים לבתים ריקים, רציתי לתת להם את ההרגשה שיש כאן משוגע". **ריאיון מח"ט 5**, עמ' 35.

בשבת בבוקר, 30 במרץ, הציג המח"ט לפני קציני המטה שלה ולפני מפקדי הגדודים 7020 ו־8110 את עיקרי התוכנית המעודכנת. אף שבשלב זה לא היה ידוע בבירור הסד"כ שיוקצה לחטיבה - האם גדוד 8110 יעבור תחת פיקוד החטיבה, והאם החטיבה תקבל מסגרת מחטיבת גולני כתחליף לגדוד 8111 - נקודת המוצא שלו הייתה שגדוד 8110 יעמוד לרשותו. תוכניתו כללה הגעה רכובה של שני גדודים עם היחידות החטיבתיות אל היעד, השתלטות על השטחים השולטים וכיתור מחנה הפליטים כשלב מקדים; לאחר מכן - השתלטות על המחנה בתנועה מדרום לצפון, מהשטח הגבוה לשטח הנמוך, וההתקפה תהיה מדורגת על ידי שני גדודים.[28] לתוכנית בשלב זה הוגדרו לוחות הזמנים האלה: שעת השי"ן תהיה 22:00 ב־2 באפריל; כעבור שבע שעות יסיימו לכתר את מחנה הפליטים ולנתקו מהעיר, ובשלב הבא ישתלטו על המחנה בשיטתיות, ללא שעת סיום למשימה. תצפיות הוצבו מצפון לעיר בקרבת ח'רבת בס (מכיוון שהפלנ"ט היה בתעסוקה מבצעית, החיילים המבוגרים של הפלוגה גויסו בצו 8 ואיישו את התצפית), שתי תצפיות נוספות היו של הפלס"ר ממערב לעיר, בגבעת נח"ל גינת, ומדרום לה בשטח שולט.

אף שבשבת כבר הוצגה התוכנית החטיבתית למפקדי הגדודים, שניהם היו טרודים בעיקר בנושאים אחרים. מג"ד 8110 ניסה לברר אם הוא נשאר בגזרת חטיבת בנימין או צריך להעביר את האחריות לגזרה לכוח אחר ולהעביר את הגדוד - לבסיס האימונים הפיקודי (בא"פ) אליקים (שהוגדר שטח כינוס חטיבתי). מג"ד 7020 התמקד בתהליך הגיוס וקליטת הציוד, בהעברת יחידות הגדוד ממחנה עופר לבא"פ אליקים ובתכנון האימונים לכוחות.

לאחר שגדוד 7020 סיים את תהליך הגיוס, התחיל המג"ד ביום ראשון בבוקר, 31 במרץ, לגבש את התוכנית הגדודית לכתר את מחנה הפליטים בשעות הלילה על ידי השתלטות על השטחים ועל הבתים השולטים, כדי לאפשר לשאר כוחות החטיבה להיכנס לתוך השטח הבנוי.[29]

28 הרעיון המבצעי: "כיתור ובידוד מחנה הפליטים ג'נין בפעולת לילה שקטה במספר כיוונים ומוקדים והשתלטות שיטתית מהאזור הגבוה לאזור הנמוך של מחנה הפליטים ג'נין"; שיטה: "השתלטות על מחנה הפליטים ג'נין ממספר כיוונים בארבעה שלבים עיקריים, מאמץ ראשוני ע"י צג"ם חי"ר לכיתור ובידוד מחנה הפליטים בפעולת לילה, מאמץ עוקב להשתלטות שיטתית על מחנה הפליטים, עצירת מבוקשים ופעילי פח"ע והשמדת תשתית הטרור. כל זאת בסיוע הנדסה ואיסוף". **פקודת מבצע – חומת מגן 3**, 301034(3).

29 **פקודת מבצע - חומת מגן 3 - פקודה גדודית**, ללא תאריך.

באותו יום עברו חיילי גדוד 7020 אימון, ובמהלכו תרגלו קליעה, הסתערות בשטח פתוח, לוחמה בשטח בנוי ברמה בסיסית ואימון נסיעה בנגמ"ש. למרות בקשות הקצינים לא רוענן נושא החבלה (בהקשר הכניסה לבתים), בניגוד שלוחמי פלוגת החבלה של החטיבה יתפזרו בין הפלוגות.[30] המפקדים שמעו הרצאות על הלקחים של חטיבת גולני ממבצעים קודמים, ובערב היה קפ"ק 1 גדודי.

ביום ראשון, 31 במרץ, בצהריים נודע למג"ד 8110 שהוחלט כי כוחות מחטיבה 408 ושתי פלוגות של בני ישיבות שגויסו בצו מיוחד יחליפו את הגדוד, ואילו הגדוד יילחם בג'נין. בדיון אצל מח"ט בנימין נקבע שההחלפה תיערך בשעות הבוקר המוקדמות של יום שני (1 באפריל). כדי להתכונן מראש נשלחו קצין המודיעין וקצין ההדרכה לבסיס באליקים להכין את מערכי האימונים לחיילי הגדוד ולעמוד על תמונת המודיעין העדכנית.

בהערכת מצב בפיקוד המרכז בשעות הערב שונתה ההחלטה לצרף את הגדס"ר מחטיבת גולני לחטיבה 5, ובמקומו יחברו לחטיבה שתי פלוגות מגדוד 51 מגולני, שעד לאותו יום נלחם ברמאללה.[31] המג"ד, אופק בוכריס הודה בריאיון שנערך עימו כי הרגיש מורת רוח מהרעיון שהוא ינותק ממסגרתו האורגנית וביקש לשנות את ההחלטה; אך משלא נענתה בקשתו, הוא חבר לנוהל הקרב של חטיבה 5 באליקים.[32] באותו יום נכנסה חטיבת המילואים 623 ללחימה בטול כרם וחטיבה 828 - בקלקיליה. למחרת העבירה חטיבת הנח"ל את האחריות על גזרת רמאללה לחטיבת המילואים 408 וקיבלה את המשימה להשתלט על מפקדת הביטחון המסכל הפלסטיני בביתוניא. כעבור 24 שעות הסתיימה הפעולה בביתוניא, וחטיבת הנח"ל הייתה לעתודה פיקודית.

יום שני, 1 באפריל 2002

בצהרי היום במחסום סאלם נערכה תצפית מפקדים על גזרת הפעולה בראשות מח"ט 5. במפגש הסתייג מג"ד 51 מהתוכנית החטיבתית וטען כי על פי ניסיונו המצטבר במבצעים קודמים של חטיבת גולני במחנות

30 הבטחה זו לא מומשה. **ריאיון עם מפקד גדוד 7020 סא"ל (במיל') יורם לביא**, 8 במאי 2002, עמ' 26 (להלן: **ריאיון מג"ד 7020**).

31 **הערכת מצב פיקוד מרכז**, 31 במרץ 2002.

32 **ריאיון מפקד גדוד 51, סא"ל אופק בוכריס**, 26 במאי 2002 (להלן: **ריאיון מג"ד 51**).

הפליטים בג'נין ובטול כרם, רצוי לתקוף את המחנה מכל הכיוונים כדי למנוע מהאויב את האפשרות לרכז מאמץ.[33] נוסף על כך עמד המג"ד על חשיבותה של השתלטות על פאתי המחנה בחשכה כדי להפתיע את האויב. בשלב זה דחה המח"ט את הצעותיו והותיר על כנו את הרעיון המבצעי בנימוק שאין מספיק כוחות להתקיף את מחנה הפליטים מכיוונים שונים.

בעקבות התצפית הכין מג"ד 7020 תוכנית גדודית מפורטת, ובערב ערך קפ"ק 2 גדודי. לפי התוכנית, ינועו כוחות החי"ר ממחסום סאלם על כביש 66 אל היעד בנגמ"שים, ועימם כוח הטנקים, ובעקבותיהם לוחמי השייטת באוטובוסים, ועד השעה 04:00 לפנות בבוקר יסיים הגדוד לכתר את מחנה הפליטים.[34] אשר למשימתו הצפויה של הגדוד לאחר שלב הכיתור, לא ניתנה פקודה ברורה לגדוד 7020. הייתה הבנה שלנוכח דבריו של מג"ד 51 לגבי הצורך לתקוף מכל הכיוונים את המחנה, ומתוך הבנה שלא יהיה צורך בכל כוחות גדוד 7020 לכתר את המחנה בשלבים מאוחרים יותר של המבצע, ייתכן שהוא יידרש להיכנס למחנה הפליטים. אך כאמור, הדבר היה בגדר הבנה כללית שלא הגדירה החטיבה.[35]

לאור הניסיון שצברו חייליו, העדיף מג"ד 51 לאפשר לכוחותיו לנוח, והוא וקציניו השקיעו זמן רב בחניכת כוחות המילואים. תוכניתו הייתה להתקדם בשלוש גזרות פלוגתיות במקביל, תוך סריקה מבית לבית ושמירת תנועתם של הכוחות בתיאום גדודי, כדי למנוע מצב שאחת הפלוגות תתקדם מהר יותר מאחרות ותחשוף את האגף של הגדוד.

החלפת גדוד 8110 התעכבה ונמשכה עד לשעות אחר הצהריים, ובשל כך החליט המג"ד להשאיר את סגנו לטפל בחילופים ובניווד הכוחות לאליקים ונסע צפונה לחבור לנוהל הקרב החטיבתי. רק בשעה 20:00 בערב בערך הגיע גדוד 8110 לאליקים והתחיל להתארגן לקרב. כיוון שהמג"ד היה נוכח בקפ"ק החטיבתי הראשון במחנה עופר, הוא כבר הבין שהמשימה הצפויה של הגדוד היא להשתלט על חלקו המערבי של מחנה הפליטים. לפיכך הוא התחיל בתכנון גדודי של המשימה, אך פקודה מסודרת הגיעה מהמח"ט רק בשעות הערב.

33 לקח שנלמד בעיקר ממבצע של חטיבת גולני בטול כרם (7-9 במרץ 2002). במבצע נכנע האויב רק לאחר שהותקף מאגף נוסף.

34 **ריאיון עם מג"ד 7020**, עמ' 33.

35 שם, עמ' 18.

בשעות הלילה הגיע מפקד האוגדה אייל שליין לאליקים לאשר את התוכנית החטיבתית. הוא דחה את התוכנית לתנועה רכובה של החטיבה כולה ממחסום סאלם ועד לגבעת האנטנות. לדבריו, תנועתם של שלושת הגדודים בנגמ"שים באותו ציר תיצור פקק תנועה ותוביל לאי־עמידה בלוחות הזמנים. נוסף על כך העריך מפקד האוגדה שהגעת אחד הגדודים רגלית בשעות הלילה, בערפל ובגשם, תפתיע את האויב. מח"ט 5 נדרש לעדכן את תוכנית התנועה אל היעד, כך שחלק מהכוחות ינועו רגלית על ציר חלופי. הוא החליט שגדוד 7020 וכוח השייטת ינועו רגלית מכפר דאן לגבעת האנטנות, ואילו הגדודים 8110 ו־51 ינועו לאורך כל הדרך בנגמ"שים וב'אכזריות'.

אישור תוכניות לחטיבה 5 בראשות מפקד אוגדה 340 באליקים (באדיבות דובר צה"ל).

יום שלישי, 2 באפריל 2002

ב־2 באפריל 2002, בשעות הבוקר, ערך גדוד 8110 קפ"ק (קבוצת פקודות) 1 גדודי, ולאחריו דיבר מג"ד 51 על לקחים מהלחימה במחנות הפליטים עד אז כדי שגם המפקדים בגדוד המילואים יכירו אותם. המפקדים בגדוד המילואים. בשעות הבוקר החלו שאר כוחות החטיבה לנוע מאליקים לעבר שטחי הכינוס במחסום סאלם. אולם הללו נעו באיטיות בשל פקקי תנועה שהיו בצירים.

בשעות הצהריים ערכה החטיבה קפ"ק 2 במחסום סאלם בנוכחות מפקד האוגדה, ובעקבותיו השתנתה התוכנית החטיבתית.[36] עמדתו של בוכריס התקבלה חלקית, והוחלט לתקוף את מחנה הפליטים גם מהאגף המערבי. התקפה זו הוגדרה מאמץ גדודי משני, והמשימה הוטלה על שתי פלוגות מגדוד 8110. בעקבות זאת לרשות גדוד 8110 עמדו רק שתי פלוגות להתקפה מדרום לצפון. בשל הוספת מאמץ באגף המערבי השתנה שוב ציווּת הכוחות. גזרת גדוד 51 התרחבה, ולכן הוחלט להוסיף לו את הפלחה"ן של חטיבה 5. בשל פיצול המאמץ של גדוד 8110 חיזקו את הגדוד בפלס"ר החטיבתי. מפקד כוח השייטת עמד על דעתו להיכנס לבתים באגף המזרחי בשעות הלילה, ומשום כך שונה סדר התנועה אל היעד, ונקבע שלוחמי השייטת ינועו ראשונים. כמו כן בקפ"ק תיאמו מפקדי הגדודים 7020, 8110 ו־51 את אופן המעבר של שני הגדודים האחרונים דרך גדוד 7020. עם זאת, גם בקפ"ק 2 לא נקבעה שעת השי"ן חטיבתית להתקפה על פאתי המחנה אלא רק לתחילת התנועה ממחסום סאלם.

לגבי תנועת הפלוגות בתוך מחנה הפליטים, מח"ט 5 העדיף שלא לתכנן מראש תכנון פרטני, ולדבריו: "כשאתה בא למחנה פליטים שאתה צופה עליו מרחוק אז אתה רואה את הבתים הבולטים, אבל אתה לא יודע למשל שהבית הזה שולט על הבית הזה ברמה הזאת".[37] עם זאת הנחיותיו היו שהתנועה תהיה איטית ובתיאום הדוק בין הפלוגות ובין הגדודים כדי למנוע ירי דו־צדדי או בידוד של אחד הכוחות. עוד הוסיף כי, הוא הבין מראש שאין פתרון קל לבעיה, "זה לא שאתה חודר לליבה, כבשת איזה משהו ניתקת את כל המערך. אין פה סוס טרויאני, יש פה עבודה סיזיפית".[38]

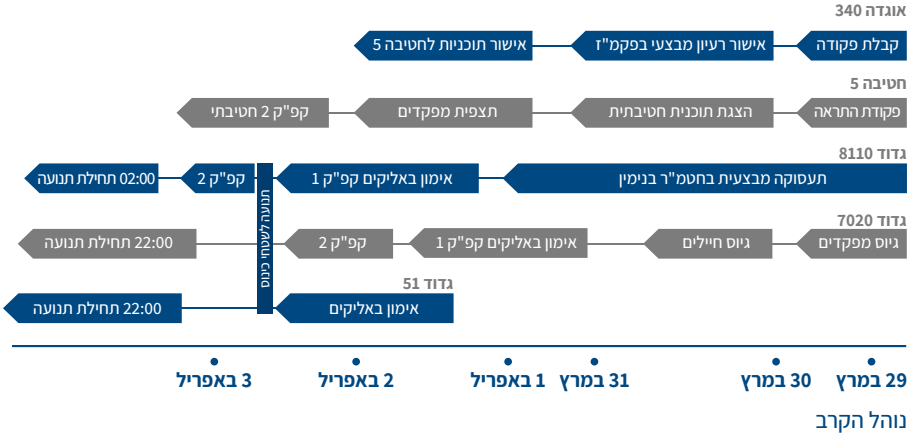
36 מג"ד 51 טען שמפקדי הפלוגות לא היו נוכחים, בעוד מג"ד 7020 ואחד ממפקדי הפלוגות טענו שרק מפקדי המחלקות לא היו בקפ"ק 2.

37 **ריאיון מח"ט 5**, עמ' 20-21.

38 שם.

מג"ד 8110, שגדודו הושפע מאוד מההחלטות בקפ"ק 2 החטיבתי, שלח את קצין המודיעין לפני סיום הקפ"ק כדי לעדכן את מפקדי הפלוגות בדבר השינויים, כך שיתאפשר להם לעדכן את התוכנית הפלוגתית. קפ"ק 2 הגדודי, שהיה אמור לסכם את השינויים שנעשו בתוכנית הגדודים, נערך כבר בנגמ"שים בשטחי הכינוס, בגשם סוחף.

עם תחילת הפעולה במחנה הפליטים ג'נין החלה חטיבה 656 בפעולה בעיר ג'נין. בגזרת בית לחם השלימה חטיבת ירושלים את ההשתלטות על העיר, למעט מתחם כנסיית המולד.

נוהל הקרב

התנועה אל היעד

בשעה 22:00 בערך החל גדוד 7020 לנוע רכוב לעבר השטחים השולטים על המחנה. על פי התוכנית, סמוך לצומת הפנייה לכפר דאן יצאו הכוחות מהנגמ"שים והתחילו לנוע רגלית לכיוון דרום. כוח השייטת הוביל את הטור הגדודי, ומאחוריו נעו פלוגה ט', מִפקדת הגדוד, התאג"ד והפלוגה המסייעת. הציר עבר ממערב לנח"ל גינת ומשם לעבר גבעת האנטנות. פלוגה ו' נעה בנגמ"שים לאורך כביש 66 מאחורי מחלקת הטנקים כדי לפתוח את הציר לשאר הגדודים. חיילי גדוד 7020 נעו בגשם שוטף ללא חליפות סערה, ובשל כך היה קצב התקדמותם איטי מהצפוי. בשלב מסוים הבינו לוחמי השייטת שאם הם ימשיכו ללכת בקצב של חיילי הגדוד, הם עלולים להיכנס למחנה הפליטים באור ראשון, ולכן הכוח עזב את הגדוד והמשיך במהירות לעבר היעדים. כוח השייטת נכנס למחנה הפליטים בשעה 05:00 בערך, וכבר בכניסה לבית הראשון נתקל בכוח אויב; הדבר לימד כי המחנה

התכונן להתקפת צה"ל. לפנות בוקר התחיל גדוד 7020 לנוע לעבר השטחים השולטים באזור גבעת האנטנות. בשעה 06:30 התמקמו כוחותיו בנקודות המתוכננות לכיתור מחנה הפליטים - גבעת האנטנות, בפינה שמדרום־מערב לפאתי המחנה ועל צירי הכניסה למחנה. בשל הקור והרטיבות החליט המג"ד למקם את המפקדה בתוך אחד הבתים ולא כמתוכנן - על גבעת האנטנות.

שני הגדודים, 8110 ו־51, התחילו לנוע בשעה 02:00 בלילה ממחסום סאלם בנגמ"שים וב'אכזריות', ובשעה 03:30 דיווחו כי הגיעו לצומת הפנייה לכפר, דאן. במהלך התנועה ממנו לכיוון הכניסה למחנה הפליטים נתקעו שתי 'אכזריות' סמוך לאחד הצמתים, אך מג"ד 51 החליט להמשיך עם שאר הכוח. בהמשך הציר התקבלה התרעה על מטען, ומשום כך הטנק שחיפה על עבודת הדי־9 סירב לאפשר לכוח להמשיך לנוע על הצומת ולעלות בציר הסמוך לבית הקברות דרומה, לעבר גבעת האנטנות, ולמעשה נעצר הטור כולו.[39] לפיכך נע כל גדוד לגבעת האנטנות בציר אחר ושלא כמתוכנן - גדוד 8110 לא נע בעקבות גדוד 51 והגיע לשטחי ההיערכות מכיוון שונה.

תנועת פלוגת הטנקים הייתה נפרדת. מחלקה אחת נעה בראש הטור של חטיבה 5 שנע על כביש 66, ושאר הפלוגה נעה בטור של הגדוד האורגני 452 שיצא מהיישוב מבוא דותן והגיע דרך כביש 60 עד לכניסה הדרומית לג'נין. בכניסה לעיר נעו שתי מחלקות מערבה לעבר גבעת האנטנות, ושם נפרסו שבעה טנקים. בעקבות זאת, ובשל התעכבותו של הטור הגדודי, חבר כוח השריון לגדוד 7020 רק בשעה 06:00 ולא ב־04:00 כמתוכנן.

יום רביעי, 3 באפריל 2002 – ההתקפה על פאתי מחנה הפליטים

לנוכח הקשיים שהכוחות נתקלו בהם - עיכובים בפעולת הכיתור של גדוד 7020, היתקעות 'אכזריות', בעיות בזיהוי הכוחות הרבים שנעו על גבעת האנטנות וחסימה בצומת הכניסה למחנה הפליטים - החלה ההתקפה לעבר פאתי המחנה באור יום. רק בשעה 08:00 בבוקר התחילו חיילי גדוד 51 לרדת מה'אכזריות', וחיילי גדוד 8110 - מהנגמ"שים. הוחלט לקיים תצפית מפקדים ולהתחיל את ההתקפה על מחנה הפליטים בשעה 09:30, אך מסיבות לא ידועות היא החלה רק בשעה 10:45. מאחר שההתקפה הייתה באור יום, במרחבים חשופים לתצפיות האויב וללא כל מרכיב של

39 רישום ביומן המבצעים החטיבתי (רשת פלד).

הפתעה, נעו הכוחות לעבר הבתים בפאתי המחנה תחת תצפיות וירי נשק קל (נק"ל) של האויב.

גדוד 51 - המג"ד זיהה מטענים שהונחו על הציר סביב מחנה הפליטים וביקש ממפקד פלוגת הטנקים שירמוס אותם. זה סירב, אך הסכים לירות פגז לעבר המטען, אולם הוא החטיא ('רחוק') וכמעט פגע בכוחות מגדוד 7020. הטנקים שהתחילו לנוע קדימה פגעו בשוגג במטען אחר על הציר ונפגעו קל מהפיצוץ. למרות הירי המדויק לעבר הכוחות והמטענים הרבים בבתים בפאתי המחנה שפצעו מספר חיילים בפלוגות א' וג', עד לשעות הערב הצליח הגדוד לייצב קו מצפון לציר 'תחתון'. המג"ד בוכריס הרגיש שההתנגדות של האויב חזקה משהייתה בכניסה הקודמת של הגדוד למחנה הפליטים. בשיחה עם המח"ט, הוסיף בוכריס כי הוא רואה צורך שגדוד 8110 ינוע במקביל אליו, כדי למנוע מצב שבו האגף המערבי שלו יהיה חשוף. בשיחה עם מח"ט גולני, משה (צ'יקו) תמיר הוא דרש שיחזירו לו שתי פלוגות של הגדוד שהיו בגבול לבנון. לדבריו, מח"ט גולני הגיב ואמר שהוא ידאג להצטרפות הפלוגה המסייעת ללחימה וכן לתגבורת של צוות מיחידת אגוז.

גדוד 8110 - האויב, שזיהה את תנועת הכוחות, ירה אש צלפים ונק"ל לעבר הפלוגות. מכיוון שרוב השטח היה חשוף למחנה הפליטים, השתנתה התוכנית המקורית, ובמקום התקפה בו־זמנית של שתי הפלוגות, הובילה פלוגה ב' את ההתקפה הגדודית בשיפולי גבעת האנטנות ופלוגה ג' נעה בעקבותיה. כאשר יצא מ"פ ב' מאחד הבתים לחורשת ברושים סמוכה כדי לנסות לזהות את מקורות הירי, הוא נפצע מירי אש מדויקת ומת מפצעיו.[40] מתוך הבנה שהשטח נתון לתצפית ולאש של האויב במחנה הפליטים, החליט המג"ד להסיג את פלוגה ג' לבתים שמדרום לציר 'תחתון'. כוח הסמג"ד (פלוגה א' והפלס"ר), שתכנן לתקוף באגף המערבי של מחנה הפליטים, ירד מהנגמ"שים בצומת סמוך והתמקם בבתים שבפאתי המחנה.

40 שם ההרוג: רס"ן משה גרסטנר.

תנועת הכוחות – יום רביעי, 3 באפריל 2002

מִפקדת החטיבה - בתכנון המקורי של המח"ט, נועד החפ"ק שלו להתמקם בגבעת האנטנות והמפקדה הקדמית - בנח"ל גינת. לאחר התייעצויות החליט ששניהם יתמקמו בנח"ל גינת. נוסף על כך הוא שינה את מבנה המפקדה: במקום סמב"צים, יאיישו קצינים את תא הכפופות, והם שיאזינו לרשת הקשר הגדודית והפלוגתית. כך הצליחה המפקדה לשמור על תמונת מצב עדכנית באשר למיקומי הכוחות, ונראה כי זיהוי מיקומם בזמן אמת תרם למניעת תקריות קשות של נפגעים מאש כוחותינו במהלך הקרב כולו.

בעצה אחת עם מפקדים אחרים החליט המח"ט, שהכוחות שבמחנה הפליטים לא ינועו בשעות הלילה, וב־22:00 העביר פקודות לגדודים בקשר. בדבריו הדגיש את הצורך לאבטח את הכלים הכבדים. כמו כן אמר כי, מג"ד 51 ומג"ד 8110 יתכננו אילו בתים הם יכבשו ביום המחרת. אשר לגדוד 8110, הוא ביקש שעוד בלילה יתפסו כוחותיו מספר בתים כדי ליישר קו עם גדוד 51. מג"ד 8110 השיב שאנשיו מותשים פיזית ועדיין נתונים בהלם עקב נפילת המ"פ, ויתקשו לבצע את התנועה בלילה. המח"ט גם הודיע על שינוי הוראות הפתיחה באש, והתיר ירי פגזי טנק לעבר בתים שמהם נורתה אש נק"ל, והופעלו די־9 בשטח הבנוי. מפקד האוגדה אף הנחה את כוחות החטיבה לזהות מבנה נטוש בכל גזרה גדודית ועם שחר

להנחית עליו מכת אש.[41] המח"ט ביקש שמג"ד 7020 יגיע אליו כדי לקבל פקודות חדשות. בסוף דבריו חזר על ההנחיה: "ממשיכים מחר באותו קצב, באיטיות ומאובטחים".[42]

בשעות הערב התקיימה הערכת מצב מטכ"לית בתל אביב בראשות הרמטכ"ל.[43] הרמטכ"ל היה מודע לקשיים בלחימה בג'נין ולהתקדמות האיטית בשל ריבוי המטענים הפזורים בסמטאות ובבתים, ולכן העדיף לא להגדיר מועד לסיום הקרב והנחה לפעול בזהירות מרבית. מפקד פיקוד המרכז יצחק איתן טען באוזני המשתתפים שעדיין אין סימני שבירה בצד הפלסטיני, וכי יש להמשיך בלחימה לאורך זמן. באשר לקרב בג'נין הדגיש איתן שההתקדמות האיטית של הכוחות נובעת גם מכך שמדובר בכוחות מילואים, שזו להם טבילת האש הראשונה במחנה הפליטים.

יום חמישי, 4 באפריל 2002

בליל 3-4 באפריל 2002 שינה מח"ט 5 את הרעיון המבצעי, וברוח המלצות מג"ד 51 החליט לתקוף את מחנה הפליטים מכל העברים.[44] עקב כך היה צורך לארגן שוב את הכוחות ואת המשימות; לשנות את משימת גדוד 7020 - מכיתור מחנה הפליטים להתקפה על הפינה הצפון־מזרחית שלו - ואת משימת שייטת 13 - מחסימת המעבר ממחנה הפליטים לעיר ג'נין להתקפה באגף הצפוני;[45] ולהפוך את המאמץ המשני של גדוד 8110 למאמץ הגדודי הראשי. בהמשך היום יוחלט לתגבר את חטיבה 5 בגדוד 932 מחטיבת

41 רישום ביומן המבצעים החטיבתי (רשת פלד).

42 שם, שעה 22:10.

43 **הערכת מצב רמטכ"ל**, 3 באפריל 2002.

44 "אמרתי שאני חייב להקל את הלחץ, מה שהיה לי ברור מראש, כרגע כל המחנה התמקד בזה [במאמץ מדרום לצפון], אז חייבים לתת עוד תעסוקה למחבלים פה, אי אפשר לתת להם רק להתעסק עם שני אלה [גדודים 51 ו-8110], כי הם לא יתקדמו בחיים. אז חילקתי את הגזרות ככה שפתחתי עוד גזרה ממערב [...] אמרתי [למפקד גדוד 8110] 'תשאיר לי פה סדן עם פלוגה אחת'. לקחתי שתי פלוגות שלו והעברתי לכאן [לאגף המערבי] ויצרתי חזית שלמה". **ריאיון מח"ט 5**, עמ' 38. "שיטת העבודה תהיה אם קודם קיפלנו את זה מלמעלה, שיטת העבודה השתנתה למין מלכודת עכברים כזאת, עיצוב של עבודה במקביל מכל הכיוונים". שם, עמ' 40.

45 משימה זו לא הוגדרה בפקודה הכתובה כאחת ממשימותיו הצפויות של הגדוד, אך לטענת המג"ד: "היה ברור, לא כמשימה צפויה שנאמרת, אלא מתוך מה שאמר מפקד גדוד 51 שיש חשיבות להיכנס גם מהאגפים ולא רק מדרום לצפון ומתוך ההבנה שמרגע שנכנסים כוחות אין כל כך צורך בכוחות שמכתרים שיושבים בציר הכניסה, מפה נולדה ההבנה למשימה צפויה שתתממש בשלב הבא לאחר הכניסה לתוך המחנה". **ריאיון מג"ד 7020**, עמ' 28.

הנח"ל, והתוכנית שוב תשתנה. יומיים יידרשו כדי לממש שינויים אלו. כמו כן הקצה הפיקוד עוד שבעה טנקים ודי־9 נוסף לחטיבה, ואישר להגדיר את מרכז מחנה הפליטים כמרחב תקיפה באש (מת"ב) לירי מסוקי קרב.

במהלך שעות הבוקר והצהריים ביקרו הרמטכ"ל וסגנו בגזרה.[46] הרמטכ"ל חזר על כך שמשימת המבצע היא לפגוע במידה ניכרת בתשתיות הטרור שבמרחב, אך נמנע מלהתייחס לממד הזמן. המח"ט ומפקד האוגדה ביקשו מהם תגבורת של יחידות סדירות, ומאחר שחטיבת הצנחנים וגולני נלחמו באותם ימים בשכם, הוחלט להקצות את גדוד 932 מחטיבת הנח"ל ואת הפלס"ר עם צוות מיחידת אגוז לחטיבה 5.

גדוד 51 - שלוש הפלוגות המשיכו בתנועה צפונה תוך כדי ירי מדויק של האויב לסמטאות שבהן נעו החיילים. שתי מחלקות מפלוגה א' נקלעו לבית שהיה נתון לאש מדויקת של האויב. במהלך הניסיון להיחלץ ממנו, נורה ונפגע קצין שהצטרף לגדוד ומת מפצעיו. במהלך ניסיונות החילוץ נהרג חייל נוסף מירי.[47] עד הערב המשיכו כוחות הגדוד להתקדם צפונה לתוך מחנה הפליטים.

גדוד 8110 - נפילתו של מ"פ ב' השפיעה קשות על רוח הלחימה של החיילים בפלוגה, ולכן החליט המג"ד שפלוגה ג' תוביל את הגדוד. בשעות הבוקר חצתה הפלוגה את ציר 'תחתון', ובעת השהייה באחד הבתים נפגע אחד החיילים מכדור בגבו ונהרג.[48] בסיום היום התמקם חלק מהכוח בפאתים הצפון־מערביים של מחנה הפליטים, בעת שכוח אחר חיפה עליו מהבתים השולטים מצפון. הכוח באגף המערבי המשיך להתקדם. במהלך התנועה נפצע מ"פ א' ופונה מהמקום, ובעקבות זאת החליף אותו סגנו.

גדוד 7020 - לפנות בוקר הגיע מג"ד 7020 למפקדת החטיבה. שם הוא קיבל פקודה לשינוי משימה, לאחר שהמח"ט הגיע לידי מסקנה שלאחר הכניסה למחנה הפליטים לא יהיה צורך בכל כוחות הגדוד לכיתורו. המשימה החדשה שהטיל על הגדוד הייתה לתקוף באגף שבצפון־מזרח המחנה, לתפוס ולהתקדם דרך הבתים מצומת שמדרום לבית החולים,

46 **ביקור הרמטכ"ל באוגדה 340 – סיכום**, 4 באפריל 2002.

47 שמות ההרוגים: סגן נסים בן-דוד וסמל גדי עזרא.

48 שם ההרוג: רס"ל עינן שרעבי.

ומערבה במקביל לציר 'עליון'.[49] הנחיית המח"ט הייתה שהגדוד יתחיל בהתקפה בשעות הצהריים. לנוכח עייפות הלוחמים מהפעילות בלילה ולנוכח הרצון להתכונן להשתלט על הבתים בפאתים תוך למידת הלקחים מהטעויות שנעשו אמש, ביקש המג"ד מהמח"ט לשנות את לוחות הזמנים ולאפשר לגדוד להתארגן למשימה החדשה, ונענה בחיוב.

מג"ד 7020 הבין שמשימת הגדוד היא לתקוף את החלק הצפון־מזרחי של מחנה הפליטים כדי להקל על הגדודים שפעלו בחלק הדרומי והמערבי שלו, ולכן קבע שכיבושה וטיהורה של הגזרה הגדודית יסתיימו עד חצות היום ב־7 בחודש. התנועה אל היעד הייתה באמצעות רק"ם כבד שנע בראש הטור ופינה את הצירים ממכשולים וממטענים וחיפה על כניסתן של הפלוגות לשטח המחנה. כדי להימנע מתנועה על ציר 'עליון', שהיה חשוד במיקוש, וממעבר סמוך לבית החולים, וכדי לאפשר ירידה מהירה מהנגמ"שים, בחר מג"ד 7020 לנוע אל היעד בדרך עקיפה, ברחוב בלאט א־שוהדאא, ולא בדרך הקצרה ביותר. הפלוגה המסייעת והמג"ד החלו לנוע ב־14:15, והמח"ט הדגיש שלדעתו, "כניסה שלך תהווה נקודת מפנה, אל תפסיק לעבוד בחושך".[50] המג"ד הוביל את הפלוגה המסייעת. הם סרקו בית הצופה על הצומת, ומשם נעו לבית סמוך. לאחר מכן התמקמה פלוגה ט' באחד הבתים המשקיפים על ציר 'עליון'.

את כניסתה של פלוגה ו' הוחלט לדחות לשעות הבוקר. במהלך הלילה חזרו שלושת הטנקים לנח"ל גינת, להתרענן ולתספק. בערב נאחז הגדוד בפינה שבצפון־מזרח מחנה הפליטים. האירוע החריג היחיד במהלך כניסת גדוד 7020 ללחימה היה ירי דו־צדדי בין הטנקים לבין כוח משייטת 13 ששהה באחד הבתים בקרבת מקום, אולם הוא לא גרם לנפגעים.

בשעה 13:30 קיבל גדוד 932 פקודת הפעלה להצטרף למבצע בג'נין.[51] בשלב זה עדיין היו שתי פלוגות ממוקמות ברמאללה, בשלבי חפיפה עם הפלוגות המחליפות. סגל הגדוד הועבר במסוק למחסום סאלם, שם קיבל פקודה מקצין האג"ם של חטיבה 5. הגדוד ביצע נוהל קרב חפוז, ומח"ט הנח"ל, אל"ם יאיר גולן, אישר את התוכנית אף שלא היה מפקדם במבצע. בשעות

49 הפקודה ניתנה בעל־פה.

50 רישום ביומן המבצעים החטיבתי (רשת פלד).

51 בראיון עימו טען מח"ט הנח"ל, יאיר גולן, שהבנתו הראשונית הייתה שיחד עם העברת גדוד 932 - הפיקוד על הקרב יעבור לידיו. **ראיון מח"ט הנח"ל, יאיר גולן**, 4 בפברואר 2022.

הערב הגיעה הפלוגה המסייעת של גדוד 51 במסוקים מהצפון. הצוות מיחידת אגוז שהגיע לאוגדה 340 נשלח לסייע לחטיבה 656 בלחימה בקסבה שבג'נין, ולא במחנה הפליטים כפי שנקבע בביקור הרמטכ"ל בבוקר.[52]

תנועת הכוחות – יום חמישי 4 באפריל 2002

בלילה שבין יום חמישי ליום שישי, 5-6 באפריל, התחיל חיל האוויר להקצות מוקד חוזי קבוע ללחימה בג'נין ('יצופית' או 'עגורי').[53]

בעדכון תמונת המצב שנערך אחר הצהריים באוגדה נשמעה ההתייחסות ראשונה לממד הזמן, ומפקד האוגדה ציין שתגבור הכוחות במחנה הפליטים נועד להאיץ את קצב ההתקדמות.[54]

52 למרות זאת, בתמונת המצב של פיקוד המרכז מ־5 בחודש הצוות מיחידת אגוז בחטיבה 5 מוכפף לגדוד 51. עד 7 באפריל בפיקוד המרכז מופיע שצוות מאגוז תחת פיקוד גדוד 51. בתחקירים נטען שהפלוגה עזבה את הגזרה ללא אישור האוגדה או הפיקוד כעבור יומיים. דברי מח"ט 656 (אל"ם אייל זמיר) בתחקיר אוגדה 340 למבצע 'חומת מגן', 25 באפריל 2002.

53 מפקדת חיל האוויר-מחלקת תוא"ר-ענף היסטוריה ומידע, **לחימה בשטחים ואירועי בט"ש בחיל האויר**, אפריל 2002.

54 **חיתוך מצב, אוגדה 340**, 4 באפריל 2002, שעה 15:30.

השימוש ב"אכזרית" בגדוד 51 (באדיבות דובר צה"ל).

תמונת המצב בפיקוד ובמטכ"ל

אחר הצהריים בתל אביב התקיימה הערכת מצב מטכ"לית בראשות הרמטכ"ל. בתחילת הדיון עדכן ראש חטיבת המבצעים, תא"ל אלי אמיתי, על העברת הפלוגה המסייעת של גדוד 51 מהצפון ללחימה בג'נין. ככל הנראה, מפקד פיקוד הצפון קיבל את ההחלטה בשיח עם מח"ט גולני, ללא ידיעת צמרת פיקוד המרכז.[55]

מפקד פיקוד המרכז הודה בדיון שקצב ההתקדמות נותר איטי, וסבר שההחלטה לתגבר את כוחות המילואים בכוחות סדירים - הפלוגה המסייעת של גדוד 51, פלוגה מיחידת אגוז וגדוד 932 של הנח"ל עם הפלס"ר החטיבתי - תפתור את הבעיה. הרמטכ"ל שאל את מפקד הפיקוד בנוגע ללוחות הזמנים, והאלוף ענה: "ואני מקווה שנראה את התוצאות בהמשך, אני מעריך שעד מחר יהיו תוצאות לעניין הזה".[56]

55 מפקד פיקוד המרכז אמר בתחקיר לאחר הקרב: "גבי [אשכנזי, מפקד פיקוד הצפון] שחרר את הפלוגה המסייעת, לדעתי מעצמו. זאת לא היתה דרישה מטכ"לית לשחרר אותה, אני אפילו לא ידעתי מזה". **סיכום 'חומת מגן' בראשות הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2002.

56 **הערכת מצב יומית בראשות הרמטכ"ל**, 4 באפריל 2002.

ראש אמ"ץ, אלוף דן הראל, וסגן הרמטכ"ל, אלוף משה (בוגי) יעלון, התריעו על כך שיכולת העמידה של המחבלים בג'נין עלולה להפוך סמל ההתנגדות, ולכן יש לסיים את הקרב ביממה הקרובה. גם הרמטכ"ל העריך שג'נין הופכת לסמל ההתנגדות של הפלסטינים והנחה לסיים את הלחימה בה עד ליום המחרת. דברים אלו נאמרו על רקע ההתקדמות המהירה יחסית של חטיבות גולני והצנחנים בשכם במבצע שהחל בלילה הקודם.

יום שישי, 5 באפריל 2002

במהלך היום לסד"כ החטיבתי נוסף די־9 אחד לטובת גדוד 932 וצוות 'וולקן'.

גדוד 51 - מתוך הבנה שההתקפה מכיוון אחד משרתת את האויב ומחזקת את יכולת התנגדותו, החליט המג"ד שחלק מהכוח יתקוף מכיוון אחר. לכן בלילה הוא הנחה בקשר את צק"פ המסייעת שהגיע מגבול לבנון לתקוף את מחנה הפליטים מהאגף המזרחי ולפתוח ציר רק"ם באמצעות די־9.[57] כך יתאפשר להפעיל טנקים ודחפורים גם בתוך מחנה הפליטים. בשעה 13:00 נכנסה הפלוגה המסייעת למחנה מהפאה המזרחית. שוב, בכניסה ירו הטנקים לעבר מבנה שבו שהו לוחמי שייטת 13, וגם הפעם לא נפגע איש מהם. תוך כדי הכניסה לבתים נתקל הכוח מגדוד 51 באויב, ובהיתקלות נהרג חייל אחד, וכמה חיילים נפצעו.[58] שאר הפלוגות המשיכו להתקדם לאט צפונה כשהן נתונות כל הזמן לאש האויב.

גדוד 8110 - מוקד הפעילות של הגדוד בחצי הראשון של היום היה שינוי המאמץ הראשי של הגדוד - מהאגף הדרומי לאגף המערבי של מחנה הפליטים. במהלך תצפית מפקדים הוסכם שבית הספר היסודי לבנות יהיה גבול הגזרה בין הפלוגות. בסוף היום התמקמו הכוחות באגף המערבי שבפאתי מחנה הפליטים.

גדוד 7020 - עם שחר חידש הגדוד את הלחימה. חלק מהכוח נלחם בבתים מדרום ומצפון לציר 'עליון', וחלק אחר מהכוח פעל תחת פיקוד מפקדת החטיבה. ההבנה הייתה שהלחימה באגף זה תפחית מהלחץ של האויב על הפלוגה המסייעת של גדוד 51. מג"ד 7020 העיד שבשלב זה הוא היה בטוח

57 לטענת מג"ד 51, הוא הבין שבנוסף על הפלוגה המסייעת האורגנית של הגדוד, הוא יקבל את הפלוגה מאגוז. לכן הוא מינה את רס"ן אילן דיקשטיין שהיה בחופשת לימודים לפקד על הכוח. **ריאיון מג"ד 51**.

58 שם ההרוג: סמל מרום (משה) פישר.

שהתנועה תהיה ללא קושי, כי בשטח זה של המחנה נשבר כוח ההתנגדות של האויב.[59] לקראת ערב נעצרה התקדמות הגדוד.

גדוד 932 - בשעה 08:00 בבוקר נערכה תצפית מפקדים וקפ"ק 2 בנח"ל גינת, וחבירה של כוח הטנקים בפיקוד המ"פ (פלוגה ז' מגדוד 398) לכוח. משימת הגדוד הייתה לכבוש את חלקו הצפון־מערבי של מחנה הפליטים ג'נין. הרעיון המבצעי היה לתקוף את האגף המערבי של המחנה בשני מאמצים, מאמץ ראשי בחלק הצפוני ובמאמץ משני בחלקו הדרומי.

בשעה 11:00 החלה ההתקפה הגדודית שכללה גם ארבעה טנקים ושני צוותי חובט. ההתקפה החלה במכת אש גדודית לעבר בתים נטושים ובתנועה של שני הכוחות לבתים שבפאתי המחנה. במהלך היום המשיך המאמץ הראשי לנוע מזרחה, אך בשעה 15:00 בערך מצאו עצמם מ"פ המסייעת ומ"מ בבית, כשהם מנותקים משאר הפלוגה, תוך שנורית עליהם אש נק"ל ונזרקים לעברם מטענים. במהלך ניסיון של כוח מהפלוגה המסייעת לחבור אליהם, נפצע קשה אחד החיילים מירי נק"ל, ומאוחר יותר מת מפצעיו. עם קבלת המידע על ההיתקלות התקדם מ"פ ז' לגזרה כדי לחלץ את החייל הפצוע ואת הקצינים הלכודים. במהלך ניסיון החילוץ נהרג חייל נוסף מירי מהבניינים השולטים.[60] רק תחת חיפוי אש המסוקים הצליח הכוח לחלץ את הנפגעים ולסגת מהמקום.

שייטת 13 - לשלושת הצוותים הצטרפו עוד ארבעה צוותים בפיקוד מפקד שייטת 13. במהלך הלילה עזבו הצוותים את הבתים באגף המזרחי של מחנה הפליטים והתחילו להתכונן למשימה הבאה - השתלטות על חלקו הצפוני של המחנה.

הרמטכ"ל, שביקר בשעות הבוקר במפקדת חטיבה 5, ציין בהערכת המצב אחר הצהריים שלדעתו יש מספיק סד"כ והקרב יוכרע עד מחר (שבת, 6 באפריל).[61]

---

59 "אני הרגשתי, המון ביטחון עצמי, כי הקרב הזה היה מאוד מוצלח מבחינתנו, כמו שתכננו הוא בוצע, היכולת שלנו להפעיל את האש נתנה לי תחושה שפה שברו את האויב בחלק הזה". **ריאיון מג"ד 7020**, עמ' 3.

60 שמות ההרוגים: סמ"ר עודד (פנחס) קורנפיין וסמ"ר רועי טל.

61 בתחקיר המטכ"לי לאחר המבצע טען הרמטכ"ל לגבי הביקור: "כשאני באתי לשם ואמרתי עד השעה הזאת והזאת [תכריעו את הקרב], שאל אותי המח"ט האם אני יכול לקבל הארכה? אמרתי לו כן, תוכל לקבל הארכה אבל תתחיל לכוון את עצמך להכרעה יותר מהירה". **סיכום 'חומת מגן' – דברי הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2002.

מהשעה 17:00 עד 18:00 כרזו כוחות צה"ל במחנה הפליטים וקראו לתושבים לצאת ממנו ולהיכנע, אולם רק כמה עשרות אזרחים עשו זאת. למחרת בבוקר שוב הפעילו כוחות צה"ל מערכות כריזה במחנה, ואף בפעם זו לא היו תוצאות משמעותיות. בתגובה התחילו המחבלים בלילה בלוחמה פסיכולוגית. מהרמקולים שבמסגדים נשמעו איומים בעברית כלפי הכוחות וקריאות בנוסח "ברוכים הבאים לגיהנום של ג'נין" ו"מכאן לא תצאו בחיים". הקריאות הופנו גם לתושבי מחנה הפליטים, והללו התבקשו להישאר בבתיהם ולהמתין שהכוחות הלוחמים יגנו עליהם מפני צה"ל. בפועל, המחבלים שינו את הטקטיקה, ובמקום להמתין לכוחות צה"ל הם החלו לתקוף בהתקפות בודדים את הבתים שהכוחות התמקמו בהם, תוך שימוש בנק"ל ובזריקת רימונים.

תמונת המצב בפיקוד ובמטכ"ל

תנועת הכוחות – יום שישי 5 באפריל 2002

בדיון חיתוך מצב במטכ"ל בבוקר התייחס סגן הרמטכ"ל לשעון הזמן המדיני וללחימה בג'נין. על רקע נאום נשיא ארה"ב אמש, שקרא לישראל לסיים את המבצע ולסגת מהערים שעליהן צה"ל השתלט במבצע, חזר יעלון על כך שיש לסיים את הלחימה במחנה הפליטים מהר ככל האפשר. הוא סבר שההחלטה להגביר את השימוש במסוקים בלחימה תוביל להכרעה מהירה יותר של המחבלים.

שבת, 6 באפריל 2002

גדוד 51 - לגדוד הגיעו אמצעים מיוחדים לנטרול זירות המטענים שהניחו המחבלים. הפלוגות המשיכו בתנועה לכיוון צפון.

גדוד 8110 - אחד המ"פים הסביר שבאותו יום השתנתה הנחייתו של המח"ט, והוא נדרש להתקדם במהירות.[62] בעקבות ההנחיה נעו שתי הפלוגות והפלס"ר במהירות יחסית מזרחה, ועד לשעות הערב הגיעו לקו הבתים והדבר אפשר לפתוח את מרבית ציר 'עליון' לתנועה לוגיסטית.

גדוד 7020 - הגדוד המשיך בתנועה איטית מערבה והתעכב לבדוק ולפנות את הבתים שבהם עדיין שהו אזרחים. במהלך היום נתקל הגדוד בכוח אויב, וכמה חיילים נפצעו, ובסוף היום התייצבו סמוך לציר 'המזרחי'.

גדוד 932 - הכוח הצפוני נע בשני מאמצים מקבילים, מג"ד וסמג"ד, עד לקו הציר 'המערבי' בגזרתו.

שייטת 13 - הכוח הסדיר תוגבר בשעות הבוקר בכוח מילואים, ועד לשעות הלילה התקדם לקו הבתים הראשון מצפון לציר 'תחתון'.

יחידת דובדבן - בשעות הלילה התקבלה החלטה בפיקוד להקצות לחטיבה 5 שלוש פלגות מיחידת דובדבן.[63] בשעה 21:45 הגיע הכוח למפקדת החטיבה בנח"ל גינת וקיבל משימה לסייע להתקפה באגף שבדרום־מערב מחנה הפליטים (מדרום לגדוד 932). עד לשעות הבוקר תפס הכוח בתים בפאתי האגף המערבי של מחנה הפליטים.

62 "אני מקבל הנחיה מהמח"ט לקחת שטח על חשבון בטיחות. זאת אומרת, עד אז הייתה לנו הוראה שאנחנו סורקים כל בית בגזרה, פה הוא אומר להתקדם מזרחה גם על חשבון בתים שאתה לא סורק. זאת אומרת, תפוס שטח". **ריאיון מג"ד 8110**, עמ' 35.

63 **חיתוך מצב פיקוד המרכז**, שעה 13:00.

תנועת הכוחות – יום שבת, 6 באפריל 2002

תמונת מצב בפיקוד ובמטכ"ל

בשל ההתקדמות האיטית של הכוחות שקלו בפיקוד המרכז לחלק את האחריות לגזרת הקרב במחנה הפליטים בין שתי חטיבות, בדומה לקרב בקסבה בשכם, שבו חלקו ביניהן חטיבות הצנחנים וגולני את המרחב. בסופו של דבר, הוחלט להותיר את מבנה הפו"ש על כנו.[64]

אף על פי שבשעות הבוקר דן סגן הרמטכ"ל עם מפקד האוגדה על האפשרות להטיל פצצת דלק אוויר על אחד הבתים בלב המחנה, שמידע מודיעיני הראה כי נמצאים בו עשרות מלוחמי האויב, במהלך היום הביעו הדרגים הבכירים תחושה שהקרב במחנה הפליטים על סף סיום.[65] הרמטכ"ל חזר ואמר כי לפי הדיווחים שהוא קיבל, הקרב יסתיים במהלך היום.

גם צמרת פיקוד המרכז תרמה לתחושה זו. בהערכת מצב בפיקוד המרכז העלה קצין האג"ם של הפיקוד את האפשרות להוציא את גדוד 932 מהעיר,

64 הדבר עולה מדבריו של הרמטכ"ל בישיבת חיתוך מצב שנערכה בבוקר: "הייתה התלבטות בפיקוד המרכז אם לחלק את המ.פ לשתי חטיבות, אני לא יודע מה הם סיכמו בסוף". **עדכון תמונת מצב בראשות הרמטכ"ל**, 6 באפריל 2002, עמ' 1.

65 **חטיבת המבצעים: תמונת מצב אוג' 340 במחנה הפליטים ג'נין**, עמ' 8.

בשל הערכה שהקרב הוכרע.[66] מפקד הפיקוד טען בהערכת המצב המטכ"לית שהמחנה הוכרע והוא בשליטתנו, למעט כמה מוקדי התנגדות.

בדומה לדבריו בדיון בבוקר, גם לקראת ערב העריך הרמטכ"ל שהקרב במחנה הפליטים הוכרע, ולכן התייחס בסיכום דבריו בעיקר למערכה התודעתית בדבר טענות הפלסטינים על טבח. הוא הנחה לפעול בזירה התקשורתית ותיאר את מאפייני הקרב שהתפתח במחנה הפליטים, את האמל"ח שהתגלה בבתים ואת השימוש באזרחים כמגן אנושי. בשעה 18:00 נעשה שוב ניסיון להכניע את המחבלים באמצעות כריזה על הפסקת האש למשך שעה וקריאה לתושבים ולמחבלים לצאת מהמחנה.[67]

תדרוך מח"ט 5 (עומד) לסגן הרמטכ"ל (בגבו למצלמה) (באדיבות דובר צה"ל).

66 **חיתוך מצב פיקוד המרכז**, 6 באפריל 2002, שעה 19:00.

67 "אתם מוקפים ואנו קוראים לכם לצאת בדרכי שלום. כל הגברים מגיל 16-55 עם ידיים מורמות וללא חולצות. כל נושא נשק ירים את הנשק מעל ראשו. כולם להגיע לצפון, למפעל הבלוקים של בסאם זעדי. כל גבר שישאר במחנה דמו בראשו. במידה ותיכנעו אנו מתחייבים לתת לכם אפשרות לטפל בפצועים ולעזור לכם בכך". רישום ביומן המבצעים החטיבתי (רשת פלד), שעה 18:15.

במהלך היום הגבירה ארה"ב את הלחץ על ישראל להפסיק את הפעולות בערים הפלסטיניות ולהתחיל לסגת מהשטחים שנכבשו. כעבור יומיים יביא הלחץ הדיפלומטי להחלטה להסיג את הכוחות מטול כרם ומקלקיליה. התחושה שהזמן בשעון המדיני הולך ואוזל תבוא לידי ביטוי בלחץ מהמטכ"ל לסיים את ההשתלטות על מחנה הפליטים.

יום ראשון, 7 באפריל 2002

בבוקר יום ראשון התחזקה התחושה באוגדה, בפיקוד המרכז ובמטכ"ל שהקרב יסתיים במהלך היום. בחיתוך מצב במפקדת האוגדה נאמר שלמחרת, בבוקר יום שני, יתוגברו הכוחות בדי־9 נוסף, והם יתחילו לנוע לכיוון מרכז מחנה הפליטים כדי להכניעו עד לשעות הצהריים.[68] בחיתוך מצב מטכ"ל בבוקר דיווח קציין האג"ם של פיקוד המרכז שההתנגדות במחנה הפליטים ממוקדת בעשרה מבנים שהגרעין הקשה של המחבלים מתבצר בהם, ומהבוקר חיל האוויר פועל להכניעם.[69]

דיווחי הלוחמים על כך שמרבית הבתים ריקים מאדם עוררו סימני שאלה באשר לאילוצים שהוטלו על הפעלת הכוח מחשש לפגיעה בבלתי מעורבים. בשעות הבוקר המוקדמות התגבשה הבנה במפקדת החטיבה שהמחנה ריק ברובו מאזרחים, ולכן האילוצים להפעיל את הכוח צריכים להיות קלים יותר. אך השב"כ לא ידע לתת תשובה ברורה בדבר היקף נוכחותם של אזרחים במחנה. ביומן המבצעים של הפיקוד נכתב בשעה 03:00, שלפי השב"כ כמעט אין אוכלוסייה אזרחית במחנה הפליטים. כעבור שעתיים נכתב ביומן האוגדה שלפי הערכות השב"כ, מרבית האוכלוסייה נמלטה לפני תחילת הקרב או שהיא נדחקה ללב המחנה.[70]

עם זאת הסוגיה העיקרית שהטרידה את הפיקוד הבכיר בשלב זה הייתה השמועה על טבח במחנה הפליטים. לאחר חמישה ימי לחימה נפוצו שמועות בתקשורת העולמית , ואלו האשימו את חיילי צה"ל בטבח

68 **אוגדה 340: סיכום חיתוך מצב**, 7 באפריל 2002, שעה 05:00. בפקודת התראה להמשך משימות אוגדה 340, בסעיף "ידיעות", נקבע: "ההשתלטות על מחנה הפליטים נמצאת בשלבים האחרונים ולהערכתנו תסתיים עם סוף היום (א')".

69 **חיתוך מצב מטכ"לי**, 7 באפריל 2002, שעה 07:00.

70 **חיתוך מצב אוגדתי**, 7 באפריל 2002, שעה 05:00.

באזרחים.[71] שמועות אלה ניזונו מדיווחים מקומיים שלפיהם, לכאורה, בשטח המחנה נמצאות עשרות גופות. השמועות התגברו על רקע החלטת צה"ל לאסור על עיתונאים להיכנס לשטח המחנה. בשל כך מוקד הדיון במטכ"ל היה המאבק התודעתי שעל ישראל לנהל והניסיון להבין מהו מספר ההרוגים הפלסטינים בלחימה.[72] הערכת פיקוד המרכז ומתאם פעולות הממשלה בשטחים (המתפ"ש) במהלך אותו יום הייתה שמדובר במאה הרוגים בקרב הפלסטינים, לוחמים ואזרחים. הערכה זו שימשה בסיס לדיון על האסטרטגיה התקשורתית שיש לנקוט לנוכח האשמות הצד הפלסטיני. בדיעבד התברר כי הדיווחים היו מופרזים במידה רבה. לא ברור מה היה המקור למידע המוטעה שהחזיקו בפיקוד ובמטכ"ל; ככל הנראה, הם הושפעו מן המידע שהפיצו הפלסטינים בתקשורת.

התקדמות הכוחות

גדוד 51 - הכוח המשיך להתקדם צפונה כשצק"פ המסייעת קיבל את האחריות לשמור על הציר הלוגיסטי שנפרץ בפאה המזרחית של המחנה. במהלך היום נפצע מפקד הכוח, ומ"פ המסייעת החליפו. בסוף היום נמצא הגדוד במצב לא נוח, שכן חלק מהכוחות נעו מהר יותר מאחרים, וכך היו האגפים של שתי פלוגות חשופים לאויב. לכן בשעות הלילה הורה המג"ד לסגור את הפער בין שתי הפלוגות.

גדוד 8110 - פלוגה ג' התמקדה בסריקת בתים שנמצאו בהם מעבדות חבלה. בסוף היום התייצב הגדוד בכניסה למתחם אונר"א, אך נמנע מכניסה לאתר הרגיש. אחת הפלוגות קיבלה את האחריות לבדוק את האזרחים היוצאים ממחנה הפליטים.

גדוד 7020 - בסוף היום עבר הגדוד שתי שורות של בתים לכיוון מערב.

גדוד 932 - עד לשעות הערב הגיע הגדוד לציר המתפצל מהציר המרכזי.

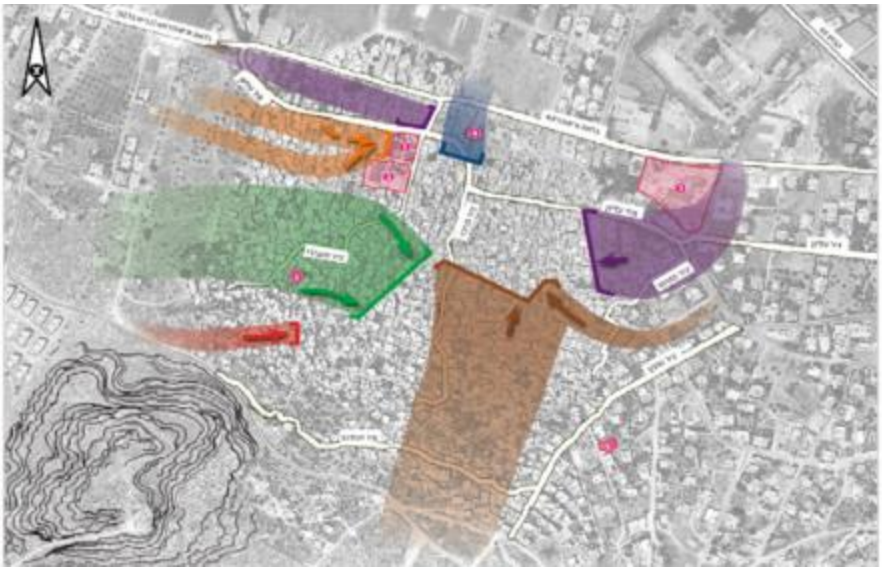
---

71 לדוגמה, במהלך נאום ראש הממשלה בכנסת ב־8 באפריל קטע את דבריו חבר הכנסת מוחמד ברכה ממפלגת חד"ש וקרא: "עכשיו מתנהל טבח במחנה הפליטים ג'נין". **ספר דברי הכנסת**, ישיבה 296 של הכנסת ה־15, 8 באפריל 2002. בריאיון לרשת סי־אֶן־אֶן ב־15 באפריל טען סאיב עריקאת (האחראי למשא ומתן בין הרשות הפלסטינית ובין ישראל): "נעשה טבח במחנה הפליטים [ג'נין] ואני יודע שעדי ראייה סיפרו לי שנחפרו קברים המוניים וקברו שם מספר רב של אנשים". צוטט מהמרשתת ב־23 באוגוסט 2021.
/Edition.cnn.com/2002/WORLD/meast/04/15/erakat.interview.cnna

72 **מבצע "סדר מחייב" – הערכת מצב בראשות סגן הרמטכ"ל**, 7 באפריל 2002.

שייטת 13 - כוח אחד הגיע לציר 'עליון', וכוח נוסף התקרב לפתח בית הספר היסודי לבנות.

יחידת דובדבן - הכוחות המשיכו לנוע באגף המערבי לעבר החלק הצפוני של מחנה הפליטים.

תנועת הכוחות – יום ראשון, 7 באפריל 2002

נעשה שוב ניסיון, באמצעות מערכות כריזה, להביא לכניעתם של החמושים וליציאתם של האזרחים שעוד נותרו במחנה הפליטים. לפי הלך הרוח ששרר אחר הצהריים במפקדת הפיקוד ובמטכ"ל, האויב במחנה הפליטים יוכרע במהלך היום.[73] רק בשעות הלילה הבינו בפיקוד המרכז שאת ההשתלטות על ג'נין יסיימו כנראה רק למחרת.[74] בשלב זה התמקד הפיקוד בתכנון הוצאת הגופות משטח המחנה באמצעות אמבולנסים של הסהר האדום ושל הצלב האדום, כדי להזים את השמועות על טבח.

73 ב**סיכום חיתוך מצב פיקודי**, 7 באפריל 2002, שעה 13:05, נכתב: "ג'נין – 340 עובדת על המ.פ כנראה יסיימו הלילה".

74 שם, שעה 21:35.

יום שני, 8 באפריל 2002

בשעות הלילה נוצרה תמונת מצב שלפיה אחד הבתים (בניין של ארבע קומות) הוא מפקדה, וכעשרים מבכירי לוחמי האויב שוהים בו ומנהלים ממנו את הקרב. בבוקר ביקשה האוגדה מפיקוד המרכז ומהמטכ"ל להפציץ את המבנה באמצעות מטוס קרב, אך נענתה בסירוב. אף על פי שבשעות אחר הצהריים ניתן לכך אישור, ומטוס חיל האוויר כבר היה באוויר, בשעה 15:30 שינה הרמטכ"ל את דעתו והתיר לפגוע בבית רק באמצעות מסק"ר.[75] בלילה נורו כ־20 טילי עורב לעבר הבית, אולם הוא נותר עומד על כנו.[76]

תמונת המצב בבוקר בפיקוד המרכז ובמטכ"ל

באשר למספר ההרוגים בצד הפלסטיני, בהערכות המצב הפיקודיות והאוגדתיות התגבשה תמונת מצב שלפיה מספר ההרוגים עומד על 100, חלקם מפוזרים בשטח.[77] בבוקר התקיים עדכון תמונת מצב בראשות סגן הרמטכ"ל. קצין האג"ם של פיקוד המרכז חזר בדיון על הנתונים הידועים לגבי מספר ההרוגים הפלסטינים וציין שנותרו במחנה הפליטים כעשרה מבנים, והמחבלים האחרונים מתבצרים בהם. לדבריו, הכוחות בשטח פועלים בהם בשיתוף עם חיל האוויר.

התקדמות הכוחות

גדוד 51 - בשעה 06:45 נתקל כוח הפלוגה המסייעת שסופח לפלוגה א' באויב. תוך כדי ניסיון לסגת מהסמטה נורה ונהרג אחד החיילים. בעת הניסיון לחלצו נורה חייל נוסף, כנראה מידי אותו מחבל, ומת מפצעיו.[78] במהלך קרב החילוץ נעשה שימוש מסיבי בדחפורים שעמדו לרשות הכוח.

---

75 **יומן מבצעים פיקוד המרכז**, 8 באפריל 2002, בשעות 08:35 ו־15:20.

76 עורב – טיל נגד טנקים, מונחה תיל, עם יכולת מעקב אופטית. ראש הנפץ של הטיל הורכב ממטען חלול.

77 **הערכת מצב אוגדתית**, 8 במאי 2002, שעה 13:00; **יומן מבצעים אוגדתי**, 8 במאי 2002, שעה 15:20; חיתוך מצב פיקודי, 8 במאי 2002, שעה 21:05; חיתוך מצב פיקודי, 9 במאי 2002, שעה 01:03. רמ"ט פיקוד המרכז חזר על מספרים אלו בהערכת המצב היומית: "יש דיווחים על יותר ממאה".

78 שמות ההרוגים: רס"ל מתניה ראבינסאן וסמל שמואל וייס.

באותו יום ביקרו מפקד אוגדה 340 ומח"ט גולני אצל כוחות הגדוד.[79] לנוכח ההיתקלות בשעות הבוקר ולנוכח קרב החילוץ, הייתה ההתקדמות איטית והכוחות לא הצליחו ליישר קו עד רדת החשכה.

לאחר שמג"ד 51 ערך תחקיר מזורז של האירוע, הסיק בוכריס שהמחבלים במחנה למדו את אופן תנועתם של כוחות צה"ל והבינו שהם אינם מתקדמים במהלך שעות הלילה אלא בשעות הבוקר המוקדמות. לכן הם ניצלו את שעות ההפוגה בלחימה להכנת מארבים בבתים שהיו בקו השני והשלישי מאחורי קו המגע. הם הניחו חוטים שקופים (שנאספו מטילי ה"עורב" שירו המסק"רים) שהיו מלופפים על פחיות, כדי לאתר באמצעות הרעש את מיקום הכוחות, ונמנעו מירי סתמי כדי להקשות לזהות את מקומם המדויק. לפיכך הנחה בוכריס שהתנועה הרגלית תופסק, והמעבר בסמטאות ייעשה ב'אכזריות' בלבד. הטכניקה כללה פתיחת הציר למעבר רק"ם באמצעות די־9, פריצת פתח בקיר הבית, היצמדות ה"אכזרית" לפתח שנוצר בקיר ויציאת הלוחמים היישר לתוך הבית.

מרשם קרב שצייר האויב על גבי מבנה (באדיבות דובר צה"ל)

79 נגמ"ש ה'אכזרית', שהיה אמור להוציא את מפקד האוגדה ממחנה הפליטים, המשיך בטעות לתוך המחנה, ובעקבות זאת השתתף מפקד האוגדה בכיבוש היעד הבא.

גדוד 8110 - בלילה הגיעו לגדוד צוותים מהיחידה לסילוק פצצות, ובשעות היום סרקו את הדירות הממולכדות במרחב הגדודי ופירקו את המטענים שהיו טמונים שם. בין השאר, הם חשפו מעבדת חבלה נוספת. התקדמות היחידה של כוחות הגדוד הייתה לעבר המבנים השולטים על מתחם אונר"א שהיה משימה צפויה לגדוד.

גדוד 7020 - בשעות הבוקר החלו לפתוח את ציר 'עליון', וכוחות מגדוד 7020 נעו על הציר ממזרח למערב וכוח משייטת 13 - ממערב למזרח. פלוגה ו' נעה צפונה, אך נתקלה באש ונעצרה סמוך למקום שבו למחרת יתרחש האירוע הקשה של הפלוגה המסייעת.

פלוגה ב' מגדוד 8110 הוכפפה לגדוד וקיבלה את האחריות לקלוט את הנכנעים מהמחנה, למיינם ולהעבירם למתקני כליאה בשטח מפעל הבלוקים. הפלוגה הייתה ממונה על הצומת המחבר את ציר 'עליון' עם ציר 'מזרחי', שהפך לנקודת בידוק של העברת פצועים פלסטינים ממחנה הפליטים לעיר ג'נין.

גדוד 932 - הכוחות הגיעו עד לקווי הסיום שהוגדרו לו, ותנועת הכוחות הופסקה.

יחידת דובדבן - בשעות הלילה הוחלט לשנות את משימת הכוח ולתגבר את המאמץ הראשי באגף הצפוני של מחנה הפליטים. הכוחות עזבו את האגף המערבי והתחילו בהכנות למשימה החדשה - כיבוש השטח בצפון המחנה.

תנועת הכוחות – יום שני, 8 באפריל 2002

קבוצת תכנון חטיבתית

בסוף היום התמקדה הלחימה בפוליגון שגודלו פחות מ־100X100 מי בלב המחנה. מח"ט 5 זימן את כל המג"דים שהשתתפו בלחימה במחנה הפליטים, ועם מפקד האוגדה קיימו קבוצת תכנון חטיבתית לקראת יום המחרת. מפקד האוגדה הגדיר שכיבוש מחנה הפליטים יסתיים עד לשעה 18:00 למחרת. המג"דים שאלו את מפקד האוגדה ואת המח"ט מדוע לפתע יש אילוץ זמן, ותשובתם הייתה שזו פקודה שהגיעה מדרגים בכירים הקשורה כנראה לבואו של מזכיר המדינה האמריקני, קולין פאוול, לארץ ולמגעים להפסקת האש.[80] הוחלט שגדוד 51 יכבוש את לב המחנה, בזמן שגדוד 7020 ישמש סדן מזרחי; כוח משייטת 13 ומדובדבן - סדן צפוני; וגדוד 932 - סדן מערבי.[81] מג"ד 51 ניצל את ההזדמנות לתאר את המארב שבו נתקלו כוחותיו בשעות הבוקר ואת לקחיו מהאירוע. הוא חזר על כך שאופן לחימתם של המחבלים מחייב מעבר לתנועה רכובה ומאובטחת על בסיס תנועת די־9 ופתיחת צירי רק"ם בכל מחנה הפליטים. המח"ט החליט להשאיר את ההחלטה בנושא למג"דים, ורק הנחה שעליהם להגיע למחרת לקווי הסיום.[82] נוסף על כך הוחלט כי הפלס"ר יעבור מגזרת גדוד 8110 ויפעל למחרת תחת גדוד 7020, והפלוגה המסייעת תתפוס את העמדות של הפלס"ר באגף המערבי של המחנה.

תמונת המצב בערב בפיקוד המרכז ובמטכ"ל

באותו יום נכנעו החמושים בקסבה שבשכם ובקבאטייה. מסיבות מדיניותנסוגו כוחות צה"ל מטול כרם ומקלקיליה. בהנחה שגם הלחימה במחנה הפליטים ג'נין נמצאת על סף סיום, הקדיש ראש אמ"ץ את מרבית דבריו לנושא פינוי הגופות באופן מבוקר והדרגתי. בעקבות הנחיותיו הוצאה פקודה בפיקוד המרכז שעסקה בדרכי פינוי הגופות בידי כוחות אזרחיים (הצלב האדום והסהר האדום) או בידי כוחות מהרבנות הצבאית.[83]

---

80 **ריאיון מג"ד 7020**. בתחקיר לאחר המבצע אמר מפקד פיקוד המרכז: "אני חושב שהלחץ שהפעיל הרמטכ"ל על המח"ט בסוף השפיע על הרצון שלהם לגמור מהר את המשימה [...] במקרה הזה, הייתה מגבלת זמן של לחץ בינלאומי להפסיק [...] אבל אני חושב שהלחצים האלה לא היו על המקומות שבהם נלחמנו, לא היו על שכם שהמשכנו להילחם בה ואני גם לא חשתי שיש לחץ אמיתי לסיים גם את ג'נין". **סיכום 'חומת מגן' בראשות הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2002.

81 לטענת מג"ד 51, הוא התנדב לכבוש את לב מחנה הפליטים.

82 **ריאיון מג"ד 51**.

83 **פקודה: פינוי גופות ופצועים ממ.פ. ג'נין**, 8 באפריל 2004.

יום שלישי, 9 באפריל 2002, יום הזיכרון לשואה ולגבורה

תנועת הכוחות

שייטת 13 - בעת הניסיון לחצות את ציר המחנה נפצעו שני לוחמים מאש שנורתה מאחוריהם (מכיוון צפון), ובעקבות זאת נעצרה התקדמות הכוח.[84] בהמשך היום עברו חלק מהצוותים לסייע בחיפוש אחרי הנעדרים בגזרת גדוד 7020.

גדוד 7020 - לקראת המהלך שנועד לסיים את הקרב במחנה הפליטים, על גדוד 7020 הוטל להיערך לאורך הבתים עד השעה 06:00 בבוקר, כדי לשמש סדן מזרחי למתקפה של גדוד 51 על לב המחנה.[85] בשל לחץ הזמנים החליט המג"ד שלא לכנס את המ"פים לקפ"ק גדודי אלא להעביר פקודות בקשר הגלוי. התוכנית הייתה שפלוגה ט' תחצה את ציר 'עליון' לכיוון דרום, ותהיה המאמץ הדרומי של הגדוד; הפלוגה המסייעת - תהיה המאמץ המרכזי; ופלוגה ו' - המאמץ הצפוני. לבקשת המ"פ אישר המג"ד לפלוגה ט' לחכות לזריחה כדי לחצות את ציר 'עליון'.[86]

לפנות בוקר העביר מ"פ המסייעת פקודה בקשר לכל המחלקות. תוכנית הפלוגה הייתה לנוע בשני מאמצים: על מחלקת הרתק ומחלקת הדרגון[87] הוטלה המשימה לנוע מערבה בחלק הדרומי של גזרת הפלוגה ולפני אור ראשון לתפוס "בית אחד",[88] ועל מחלקת הסיור ועל מחלקת המרגמות הוטלה המשימה לנוע בגזרה הצפונית של הפלוגה ולהגיע בשעות הבוקר לשורת בתים מערבית יותר בגזרתה.[89] תחילת התקדמותו של הכוח הותנתה בכניסת פלוגה ט' לגזרה, ולכן התקדמות שני המאמצים הפלוגתיים לא תוכננה להיעשות בו־זמנית.

---

84 העובדה שהפצועים משייטת 13 הגיעו לבית החולים והידיעות על התקרית ב'אמבטיה' עוררו את השמועות שההרוגים ב'אמבטיה' הם לוחמי השייטת.

85 על פי סיכום הפלוגה המסייעת לקרב, ההשתלטות על הבתים בגזרת גדוד 7020 הייתה אמורה להסתיים עד לשעה 06:00. על פי דברי מג"ד 7020, מפקד הפלוגה המסייעת הבין ש"הגדוד צריך להתייצב מהר ככל האפשר ועדיף עד אור ראשון על קו הבתים". **ריאיון מג"ד 7020**, עמ' 49.

86 שם, עמ' 38.

87 דרגון - שמה של מחלקת הנ"ט בפלוגה המסייעת בגדודי החי"ר. מקור השם הוא טיל נגד טנקים מסוג דרגון, שהיה בשימוש בצה"ל עד לשנת 2004.

88 ב"תחקיר הפלוגה המסייעת" נכתב: "כנראה בית 3081". לא ברורה הסיבה להחלטת המ"פ לחרוג מהנחיית המג"ד להגיע לבית 3563. המג"ד הודה בריאיון שהוא לא ידע על השינוי בתוכנית של המ"פ, ולכן התקשה להבין את תמונת הקרב. (**ריאיון מג"ד 7020**, עמ' 41).

89 שם.

לפני אור ראשון (05:00 בערך) יצאו מחלקת הדרגון וחפ"ק המ"פ מהבית שבו שהו בלילה. הכוחות נעו בסמטה לכיוון מערב, וכעבור כמה דקות הגיעו לבית שלפי התוכנית הם היו, הם היו אמורים להתמקם בו. לאחר סיור בו החליט המ"פ לחפש מבנה אחר לשהייה. הכוח ביצע סיבוב פרסה ונכנס לתוך חצר מוקפת בתים. בשעה שהמ"פ חזר על עקבותיו מערבה וניסה לפרוץ את דלת המבנה, נעצרה המחלקה כולה בפוליגון שכונה 'האמבטיה', מוקף בתים שולטים. בעת ההמתנה לפיצוץ לבנת החבלה התחילו כעשרה מחבלים לירות ולזרוק מטענים מהבתים השולטים לעבר הכוח שהיה לכוד ב'האמבטיה'. ממכת האש הראשונה נפצעו המ"פ ושני חיילים אנוש, שני חיילים נהרגו במקום, וחייל נוסף נפצע קל.[90] במהלך חילופי האש נהרגו החובש ועוד חייל.[91]

מ"מ הדרגון, דרור בר, ואחד החיילים, אייל צימרמן, דיווחו למג"ד על ההיתקלות ועל הצורך בכוחות רבים לחלצם משטח ההשמדה. אך הוא לא ידע על החלטתו של המ"פ לשנות את נתיב התנועה ולכן חשב שההיתקלות התרחשה בנקודה צפונית יותר, בשעה שבמפקדת החטיבה ראו את התקרית באמצעי החוזי. בשל הבנתו השגויה את תמונת המצב לא תאמו פקודותיו את המצב בשטח.[92]

באותן דקות שמע מ"מ הרתק, עופר סגל, את קולות הירי והגיע עם חיילי המחלקה לחלץ את הנפגעים. כמה מהם נעו בנתיב שבו נעה מחלקת הדרגון לבית 3081, ושלושת החיילים - מנשה חבה, עמית בוסידן ופיטר פריש - מהמחלקה הצטרפו למ"מ הדרגון ונכנסו לתוך ה'האמבטיה' כדי לחלץ את החיילים הלכודים. במהלך ניסיונות החילוץ בצד המזרחי של ה'האמבטיה', נהרגו מ"מ הדרגון בסמטה המוליכה ל'האמבטיה', שני חיילים ממחלקת הרתק וחייל נוסף שהיה לכוד בה.[93]

מ"מ הרתק קרא לחייליו לסייע בחילוץ הפצועים, ובעזרתם של החיילים ששרדו ממחלקת הדרגון ושל כמה חיילים שנחלצו לעזרתם

90 שמות ההרוגים: רס"ן עודד גולומב, רס"ר טירן ארזי, רס"ר אבנר (ולרי) יסקוב, רס"ר יורם לוי ורס"ל אייל (אליהו) עזורי.

91 שמות ההרוגים: רס"ל רונן אלשוחט ורס"ל שמואל-דני מייזליש.

92 כאשר שמע המג"ד בקשר שההיתקלות היא בבית הראשון, וסבר שמדובר בבית שאליו תכנן המ"פ להיכנס בתכנון המוקדם.

93 שמות ההרוגים: סרן דרור בר, רס"ל אייל צימרמן, רס"ל מנשה חבה ורס"ל עמית (מרדכי) בוסידן.

ממחלקת הרתק, הם הצליחו לחלץ את המ"פ שהיה פצוע אנושות ועוד שני חיילים פצועים, ולפנותם מזרחה. אך מתוך חוסר הבנה שההיתקלות התרחשה ב'האמבטיה', התמקמה מחלקת הרתק בבתים שהיו שורה אחת מזרחית למוקד האירוע. הסמג"ד קיבל פקודה מהמג"ד לפקד על החילוץ באמצעות התאג"ד ופלוגה ט'. התאג"ד התמקם בצומת הסמוך, ומ"מ הפינוי שהגיע עם חובשי הגדוד לגזרה מיהר אל נקודת ההיתקלות ונהרג מירי מחבל בסמטה בקרבת מקום ל'האמבטיה'.[94]

באותן דקות הגיעו כוחות ממחלקות הרתק והמרגמות מכיוון צפון לסמטה בקרבת ה'האמבטיה', ושני מפקדיהן חברו למ"מ הרתק. בעקבות הפגיעה בחיילים שנעו בסמטאות, החליטו השלושה שהתנועה של מחלקת הרתק ושל מחלקת המרגמות תיעשה דרך הבתים. מ"מ הרתק סרק בית סמוך, אך לא מצא ממנו יציאה להמשיך מערבה, ולכן יצא מהבית וביקש ממ"מ המרגמות, סגן אייל יואל, לאבטח את הבית, בשעה שהוא ינסה להתקדם לעבר בית אחר השולט על ה'האמבטיה'. מ"מ המרגמות ושני חיילים סרקו את הבית ואיתרו מעבר לבית סמוך. במהלך הכניסה לבית הסמוך נפגע הכוח ממטען; המ"מ נהרג, ושני החיילים שהיו עימו נפצעו.[95] במהלך חילוץ גופתו מהבית זיהו החיילים שמחבלים גוררים גופת חייל לבית אחר. עקב כך ירה הכוח וזרק רימונים לעבר אותם בתים. החיילים שחילצו את הגופה ראו את הנעשה ב'האמבטיה' והבינו שריכוז הנפגעים הוא, למעשה, בנקודה אחרת לגמרי, ועם מ"מ הרתק פרצו חיילי מחלקת המרגמות מעבר בין הבתים לתוך ה'האמבטיה', ובשלב זה החלו לפנות את ההרוגים ואת הפצוע היחיד. הפינוי הסתיים בשעה 10:55.

מתוך הבנה שהמחבלים חטפו כמה גופות, הנחה המג"ד לספור את החיילים כדי לברר את מספר הנעדרים בקרב. כיוון שחל שינוי באורגניות המחלקות, נמשך התהליך דקות ארוכות, ורק אז התברר שכנראה שלושה נעדרים, ואחד מהם נגרר בוודאות לתוך אחד הבית הסמוכים. בשעה 08:00 בבוקר בערך, לנוכח הידיעות על התקרית הקשה, הגיעו מפקד השייטת וסגן מפקד יחידת דובדבן לחפ"ק מג"ד 7020 כדי לסייע באיתור הנעדרים. לוחמי גדוד 7020 הקיפו את הבית שבו היו המחבלים עם הגופות ומנעו מהם להוציאן החוצה. לנוכח עייפות הלוחמים החליפו כוחות רעננים

94 שם ההרוג: סרן יעקוב (קובי) אזולאי.

95 שם ההרוג: סגן אייל יואל.

מהשייטת ומדובדבן את הכוחות מגדוד 7020 והתחילו לסרוק את הבתים הסמוכים בחיפוש אחר הנעדרים. רק ב־15:50 מצאו כוחות השייטת את הגופות בבית סמוך. לאחר מכן יצאו כוחות מדובדבן ומשייטת 13 ממרחב האירוע.[96] כוחות מגדוד 7020 חזרו לקו הבתים שתפסו יום קודם לכן, לאורך הסמטה לכיוון דרום, חוץ מהפלס"ר שהצטרף לגדוד והשתלט על בית סמוך. בשעות הערב שוחח המג"ד עם המחלקות השונות כדי לרומם את המורל ולעמוד על רוח הלחימה. בלילה הותקפו הכוחות ששהו באחד הבתים.

בעקבות אירוע ה'האמבטיה', בשעה 09:30 הורתה מפקדת החטיבה לכוחות לחדול מתנועות רגליות במחנה ולנוע רק ברק"ם.[97] בשעה 11:30 העביר המח"ט בקשר פקודות לכוחות. הוא עדכן בדבר האירוע הקשה בגדוד 7020 והדגיש שהחטיבה תמשיך להילחם עד להשלמת המשימה. בשעה 15:45 שוב עלה המח"ט בקשר ופקד להמשיך בהתקפה בהתאם לתוכנית המקורית, למעט ההחלפה של כוחות גדוד 7020 בכוח שייטת 13. הוא סיים את דבריו באומרו: "המכה קשה אך אנו נבצע את המשימה עד תום. חיילים היו חזקים והמשיכו במשימתכם".[98] בשעה 23:00 לערך שוב העביר מח"ט 5 פקודות בקשר לקראת הלחימה ביום המחרת. המאמץ הראשי של החטיבה היה התקפה של גדוד 51 על לב מחנה הפליטים. לביצוע המשימה ללא צורך לנוע ברגל קיבל הגדוד עוד שני דחפורי די־9, ועל גדוד 932 הוטל לבצע מאמץ הטעיה על ידי הפעלת כוחות הנדסה; גדוד 8110 קיבל שוב את המשימה להשתלט על מתחם אונר"א, ועל גדוד 7020 הוטלה המשימה לחזור ולתפוס את העמדות מיום רביעי בבוקר; כוחות משייטת 13 ומדובדבן נדרשו לחצות את ציר 'עליון' דרומה. כמו כן נודע שגדוד 12 מחטיבת גולני ופלוגת שריון מגדוד 82 יחליפו את כוחותיהם של גדוד 51, שתוכנן לצאת להתרעננות, ושל יחידת דובדבן שנדרשה לפעילות בגזרות אחרות.

96 בקרב הוחלט שלא להעביר פרטים על המתרחש עד שיוודע גורלם של הנעדרים. בעקבות זאת משעות הבוקר ועד לשעות הערב התרוצצו שמועות ברשתות החברתיות ובהן: מסוק שבו טס סגן הרמטכ"ל הופל, ועקב כך לקה שר הביטחון בליבו; בקרב נהרגו 21 חיילים; בניסיונות לחלץ את הנעדרים נהרגו שבעה לוחמי שייטת 13, ועוד. זו הייתה הפעם הראשונה שדובר צה"ל התמודד עם התופעה של הפצת שמועות ברשתות החברתיות. רפי מן, "לכאן נזרק ה-כ-ל", **העין השביעית**, 16 ביוני 2014.

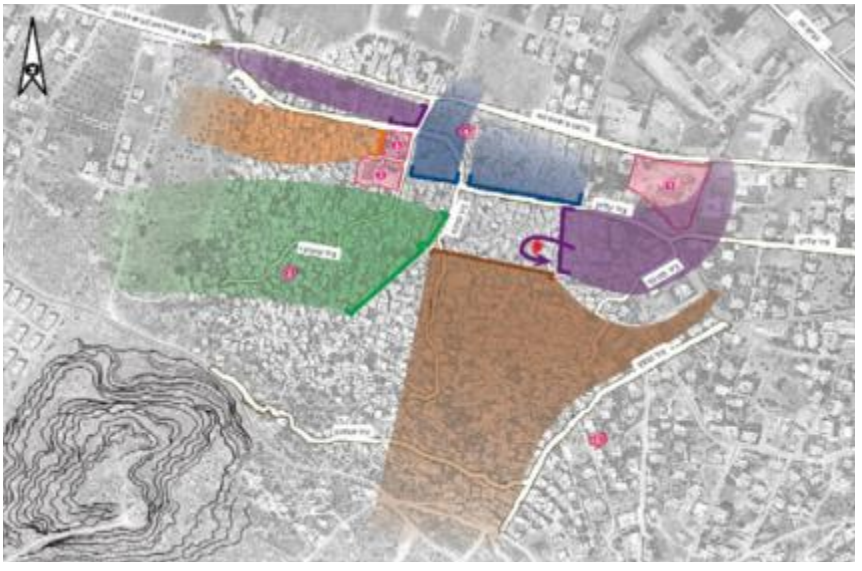
97 רישום ביומן המבצעים החטיבתי (רשת פלד).

98 שם.

גדוד 51 - בשל ההנחיה שניתנה לאחר ההיתקלות, נראה שהגדוד לא התקדם באופן ניכר במהלך היום. בשעות הערב ביקרו מפקד אוגדה 36, תא"ל אבי מזרחי, וסמח"ט גולני, סא"ל אבי פלד, את הכוחות בשטח ושהו בבית שבו התמקם חפ"ק מג"ד 51. בשעה 19:36 נורתה אש כבדה לעבר אותו בית ונזרקו עליו רימונים. מהירי נהרג חייל, ונפצעו תריסר.[99]

גדוד 8110 - משימת הגדוד הייתה להשתלט על מתחם אונר"א ולתפוס את העמדות של הפלס"ר. בפועל, עקב ההיתקלות של גדוד 7020 נותר גדוד 8110 במקומו, חוץ מכניסת כוחות מפלוגה ב' לבתים שאייש הפלס"ר.

גדוד 932 - הגדוד נשאר במקומו, הפלס"ר עזב את הגזרה לאחר שסיים את משימתו ונדרש לפעול בגזרה אחרת, ופלוגה ו' החליפה אותו. הפלחו"ד עבר לפעול בגזרה הצפונית כדי לעבות את המאמץ העיקרי של הגדוד.

תנועת הכוחות – יום שלישי, 9 באפריל 2002

99 שם ההרוג: סמ"ר גדליה-הלל מליק.

הערכות המצב במטכ"ל, בפיקוד המרכז ובאוגדה

לאחר סיום הטיפול בהיתקלות הקשה של גדוד 7020 הוחלט להוסיף לחטיבה 5 חמישה די־9 (נוסף על התשעה שכבר היו ברשותה) כדי להשלים את כיבוש מחנה הפליטים ללא צורך לנוע רגלית. במטכ"ל המשיכו לדון על המאבק בנרטיב הפלסטיני בדבר טבח במחנה הפליטים. במסיבת עיתונאים עם כתבים זרים בשעות הערב חזר דובר צה"ל על הערכה שבג'נין נהרגו כ־100 פלסטינים.[100] בהקשר זה, נערכה הערכת מצב בראשות ראש אמ"ץ, שהתמקדה בפתרונות לבעיית הגופות ולקבורתן.

יום רביעי, 10 באפריל 2002

בשעות הבוקר התברר שסד"כ של 12 דחפורי הדי־9 מיותר. חמישה מהכלים היו תקולים, ולאחרים לא נמצאו משימות כיוון שבאותו זמן נערכה הלחימה רק בשטח קטן בלב המחנה. בפיקוד המרכז הציעו שהכוח שהיה אמור להצטרף ללחימה במהלך היום (גדוד 12 מגולני ופלוגה מגדוד 82 מחטיבה 7) יפעל בפיקוד סמח"ט גולני. אך הלחימה הסתיימה במהלך היום, ולכן לא היה צורך בהקמת מסגרת נוספת.[101]

מימין: הרמטכ"ל, ראש הממשלה ושר הביטחון במפגש עם חיילי חטיבה 5 (באדיבות דובר צה"ל).

100 נלקח מהמרשתת ב־22 באוגוסט 2021.
https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2002/Pages/Briefing%20by%20Brigadier%20General%20Ron%20Kitrey-%20Spok.aspx

101 **הערכת מצב פיקודית**.

תנועת הכוחות

גדוד 7020 - באותו יום יצאו חיילי הפלוגה המסייעת להלוויות חבריהם. הפלס"ר ופלוגה ו' תפסו את העמדות במערב מחנה הפליטים.

גדוד 8110 - הגדוד השתלט על מתחם אונר"א בעזרת כלבן מיחידת 'עוקץ' ובאמצעות שופל. פלוגה א' נכנסה ראשונה מהאגף הדרומי ואחריה פלוגה ג' מהאגף הצפוני. בניגוד לידיעות מודיעיניות, התברר שהמתחם היה ריק מאנשים.

אחד הקירות במתחם אונר"א – תצלומי מחבלים מתאבדים
(באדיבות דובר צה"ל)

גדוד 51 המשיך להתקדם לעבר מרכז מחנה הפליטים תוך הפעלה מסיבית של ציוד הנדסי. בשעה 10:00 הגיעו דיווחים על מאות אנשים שנעים מכיוון מחנה הפליטים ומבקשים להיכנע. כמותם הפתיעה את הכוחות, וכוחות עתודה נשלחו לציר 'שוהדאא' כדי לסייע בבידוק הנכנעים. בשעות הערב נודע שקבוצה גדולה של מבוקשים מעוניינת להיכנע. לפיכך הוחלט להפסיק את הפעלת הדחפורים ולהביא צוות משא ומתן מטכ"לי שינהל את האירוע. הכניעה החלה ב־07:40 למחרת (יום חמישי, 11 באפריל). בשעה 18:05 דווח על חבירה בין כוחות הגדוד ובין כוחות משייטת 13 מצפון, וגדוד 51 השלים את משימתו.

בדיון במטכ"ל ב־10 באפריל בערב עדכן ראש אמ"ץ שהלחימה המסיבית הסתיימה, והיא ממוקדת כעת בשלושה מבנים שהמחבלים מתבצרים בהם. בשטח, הוסיף, מונחות גופות רבות, ובהנחיית מפקד פיקוד המרכז יתחיל פינוין רק לאחר סיום מוחלט של הלחימה. כיוון שארגון הסהר האדום אינו מוכן לשתף פעולה באיסוף הגופות ובקבורתן, המגעים נעשים אל מול הצלב האדום.[102]

תנועת הכוחות – יום רביעי, 10 באפריל 2002

102 **הערכת מצב בראשות ראש אמ"ץ**, 10 באפריל 2002, שעה 19:00.

סיום הקרב, 11-17 באפריל 2002

בשעות הבוקר של יום חמישי, 11 באפריל, לכדו כוחות מיחידת דובדבן שמונה פעילים באחד הבתים, ונשאו ונתנו עם אחד ממפקדי תשתית הג'יהאד האסלאמי בג'נין שהיה בבית סמוך. המבוקש סירב להיכנע וירה לעברם. כוח מיחידת דובדבן השיב אש, ודחפור די־9 התחיל להרוס את הבית. לאחר שהמבוקש נהרג, יצאו כוחות דובדבן מהגזרה. כדי לאפשר לגדודים הסדירים להתאושש מהלחימה הוחלף גדוד 51 בגדוד 12 מחטיבת גולני, וגדוד 932 הוחלף בגדוד 101 מחטיבת הצנחנים.

תנועת הכוחות – יום חמישי, 11 באפריל 2002

באותו יום החליט הרמטכ"ל לאסור על עיתונאים להיכנס למרחב מחנה הפליטים עד לסיום קבורת גופותיהם של הפלסטינים. למחרת, יום שישי, 12 באפריל, שינה הרמטכ"ל את החלטתו ואישר את כניסתם של עיתונאים למחנה כדי להזים את האשמות הפלסטינים בדבר טבח. שעות לפני כן סיירו ראש אמ"ץ ודובר צה"ל עם מג"ד 7020 בשטח כדי לתכנן את הסיור. הוסכם שהסיור יהיה בלב המחנה, בשטח שבו נגרם הנזק הרב ביותר, מצד אחד, כדי להראות שהנזק הרב ממוקד בשטח קטן, ומצד אחר - להמחיש את עוצמת הלחימה שהביאה להחלטה לעשות שימוש מסיבי בדחפורים.

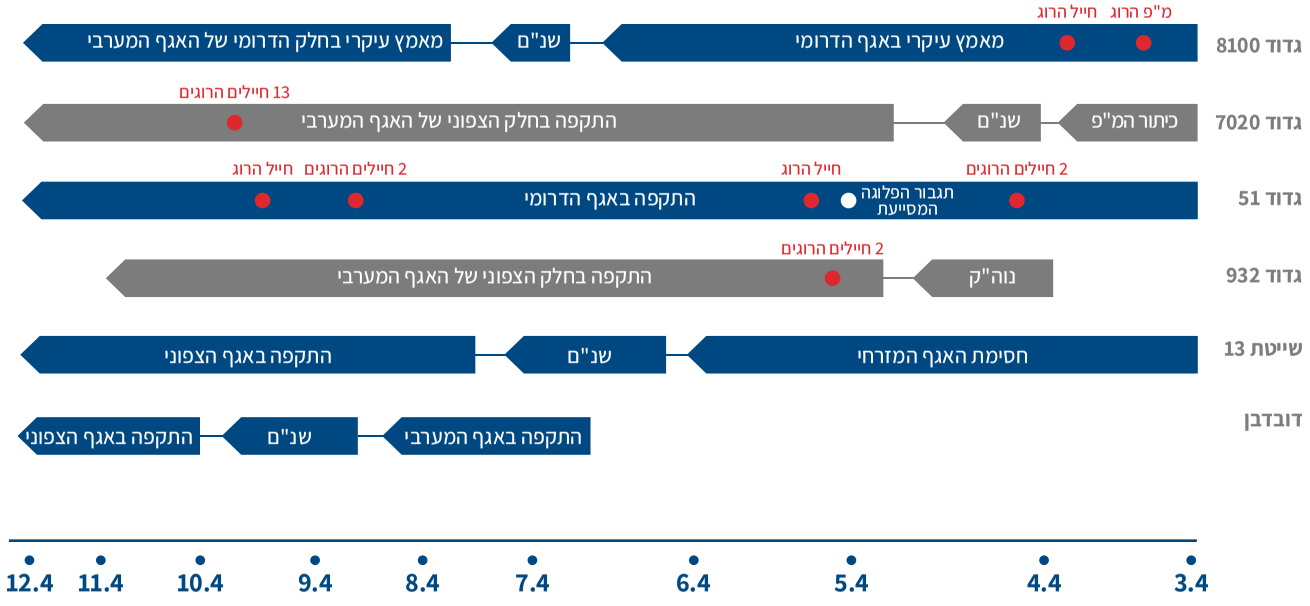
בשבת, 13 באפריל, התברר שהערכות צה"ל את מספר ההרוגים הפלסטינים בג'נין היו מוגזמות. מספר הגופות בבית החולים היה קטן במידה רבה מכפי שהעריכו במהלך הלחימה, ולכן העריך פיקוד המרכז שבלחימה זו נהרגו 40-50 פלסטינים, מרביתם חמושים שהיו מעורבים בלחימה. בעקבות זאת, כבר למחרת (יום ראשון, 14 באפריל) סיירו 30 עיתונאים במחנה הפליטים. בימים שני-רביעי, 15-17 באפריל, המשיכו הכוחות לסרוק את המחנה, לנטרל את המטענים ולהוציא את הגופות הספורות מהריסות הבתים. כוחות צה"ל יצאו מהמחנה בלילה שבין יום חמישי לשישי והטילו כתר על מחנה הפליטים ועל העיר ג'נין.

הפלוגה המסייעת של גדוד 7020 חזרה לגזרה לאחר הלוויות ההרוגים והתמקמה בגזרה שהייתה באחריותה של יחידת דובדבן. בימים שישי-שבת, 12-13 באפריל, יצא הגדוד כולו לסוף שבוע בגבעת אולגה, וביום ראשון חזר לפעול בגזרת ג'נין. ביום שלישי, 16 באפריל, עזב הגדוד את הגזרה וערך סיכום של הקרב. ביום רביעי, 17 באפריל, השתחררו מרבית החיילים.

מאחר שגדוד 8110 היה מגויס כבר מ־17 במרץ, הוסכם שהוא יסיים את הלחימה במחנה הפליטים וישתחרר משירות המילואים.[103] ביום חמישי, 11 באפריל, יצאו חיילי הגדוד מהמחנה והתחילו להזדכות על הציוד במחנה עופר, למעט קבוצה שהסכימה להגיע ביום ראשון כדי להחזיר את הגדוד לכשירות בימ"ח. המג"ד ציין כי בשל השחרור החפוז לא נעשה תהליך מסודר של סיכום ושל הפקת לקחים בגדוד.

103 ביומן המבצעים של פיקוד המרכז נכתב שהוצע לחיילים להתנדב עד לסיום הלחימה, אך מרביתם סירבו.

התפתחות הקרב

תוצאות הקרב

הקרב על מחנה הפליטים ג'נין החל ב־2 באפריל 2002 ובפועל הסתיים ב־12 בחודש. בלחימה זו נהרגו 23 קצינים וחיילים (13 מהם באירוע ה'יהאמבטיה'), ונפצעו 57 (שניים באורח קשה, 12 באורח בינוני והשאר באורח קל).[104] למרות כמות המטענים הגדולה, רק קצין אחד נהרג כתוצאה מעלייה על מטען. 11 חיילים וקצינים נהרגו מירי צלפים או בהיתקלות עם האויב, ו־11 חיילים וקצינים נהרגו מירי האויב במהלך ניסיונותיהם לחלץ נפגעים.

בקרב הפלסטינים היו 52 הרוגים, מהם 34 חמושים שנלחמו באופן פעיל בלחימה במחנה הפליטים, שלושה ילדים וארבע נשים.[105] מבין החמושים, 14 מההרוגים השתייכו לזרוע הצבאית של החמאס ובהם מפקד הכוח במחנה הפליטים אבו חלווה, שישה מגדודי חללי אל־אקצא (פתח), חמישה ממנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית וארבעה מהג'יהאד האסלאמי. ארגון זה ספג מכה קשה לאחר שמנהיגו, מחמוד טוואלבה, נהרג, ולאחר שנעצרו שני עוזריו, עלי (צפורי) סעדי ותי'אבת מרדאווי.

בלחימה נהרסו כ־130 מבנים מתוך כ־2,000 שהיו במחנה הפליטים.

מראה מחנה הפליטים לאחר הקרב (צילום: לשכת העיתונות הממשלתית, דוד סילברמן)

104 חטיבה 5-רפואה, **חומת מגן – סיכום רפואה – חטיבה 5**, 24 באפריל 2002.

105 דחוח-הלוי, נקודת המבט הפלסטינית.

סיכום

הקרב במחנה הפליטים ג'נין נצרב בתודעה הישראלית בשל המארב לחיילי הפלוגה המסייעת מגדוד 7020, שבו נהרגו 13 חיילים, ובשל הוויכוח המתמשך בדבר האשמות הצד הפלסטיני לגבי הטבח, לכאורה, במחנה הפליטים. בצה"ל ניתחו את הקרב בעיקר ברובד הטקטי, ונלמדו ממנו לקחים לגבי לחימה בשטח הבנוי בצפיפות.[106] מאמר זה הרחיב את ההסתכלות על הקרב, ומתוך כך הוא מאפשר להבין את ההשפעה ההדדית בין האירועים ברמה הטקטית לתהליכים ברמה האופרטיבית והאסטרטגית.

היחס בין היקף הנפגעים לקצב ההתקדמות

אחת הסיבות להתקדמות האיטית של הכוחות בקרב נבעה מההנחה שכך יפחת הסיכון לכוחותינו ויצטמצם היקף הנפגעים בקרב חיילי צה"ל. אך האופן שבו התפתח הקרב מלמד שלקצב איטי יש גם מחיר שלילי, משום שהוא עלול להפוך לדשדוש שדווקא יגדיל את מספר הנפגעים. ההתקדמות האיטית של הכוחות וההחלטה להימנע מלחימה לילית נתנה לאויב זמן ללמוד ולהבין את צורת הלחימה ואת הטכניקות של כוחות צה"ל ולפתח להן מענה. העובדה שהקרב לא הוכרע בתוך ימים ספורים, חיזקה את הביטחון העצמי של לוחמי האויב ועודדה אותם להמשיך להילחם ולא להיכנע, כפי שהתרחש בקסבה בשכם. ההוספה ההדרגתית של יחידות לקרב לא האיצה את קצב הלחימה, שכן הכניסה של כל כוח ללחימה גבתה זמן בנוהל הקרב ושכר לימוד בהיבט של נפגעים בחיכוך הראשוני עם האויב. עובדות אלו מלמדות שישנן נסיבות שבהן מוטב להיכנס ללחימה בעוצמה רבה ולהתקדם בקצב מהיר, שכן הדבר עשוי להפתיע את האויב ולשתקו, ולצמצם אגב כך את היקף הנפגעים לכוחותינו.

106 תחקיר קצח"ר – "הקרב בג'נין", מצגת, יוני 2002; אופק בוכריס, "פיקוד ומנהיגות במבצע 'חומת מגן'", מערכות **388**, אפריל 2003; יואב ירום ועודד בר מעוז, "סוגיות לחימה במחנות פליטים – מ.פ ג'נין כמודל", בתוך: עיונים בתורת הקרב בעימות המוגבל, (אוסף מאמרים) המכון לחקר הטקטיקה והפעלת הכוח, מרץ 2004, עמ' 214-215; ביסמוט, **לחימת גדוד 8110**; ירין עזרא, **ניתוח עקרונות ההתקפה בקרב במחנה הפליטים ג'נין ב'חומת מגן' – גדוד 8110 אל מול גדוד 51, סמינריון חקר קרב, מלט"ק, 2016; אבנר נעים, בחינת הפעלת הצמ"ה בשטח בנוי במהלך מבצע 'חומת מגן' והשפעתה על מהלך הלחימה, סמינריון חקר קרב, מלט"ק 2011**.

תכנון מול ניהול: הצורך בהערכת מצב כוחותינו בעת ההחלטה להתאים כוחות ומשימות

יש הרואים במבצע 'חומת מגן' מערכה צבאית שתוכננה מראש ובוצעה בהתאם לתוכניות המקוריות.[107] על פי תוכניות אלו ('ישדה קוצים', 'ישדה המכפלה'), אוגדה 340 הייתה אמורה לקבל את האחריות למבצעים בגזרת מנשה, ובכללה העיר ג'נין.[108] לכן הבחירה להטיל את הובלת הקרב במחנה הפליטים ואת הפיקוד עליו על חטיבה 5 הייתה טבעית והתבססה במידה רבה על התכנון המוקדם. עם זאת, בשעה שהחל המבצע, לא נעשתה הערכת מצב לברר האם חטיבה 5 מוכנה וכשירה להיכנס ללחימה. לא הובא בחשבון שבשלב זה לחטיבה לא היה מפקד, ושגדודי המילואים לא התאמנו במשך שנים ללחימה בשטח בנוי.[109] ערב מבצע 'חומת מגן' היו שני גדודים מהחטיבה בתעסוקה מבצעית, וכך יכולתם לבצע אימון הכנה לקרב ("זמן יקר") במלואו ובנוהל קרב מסודר הייתה מוטלת בספק, בהיותם תלויים במהירות החלפתם. יתר על כן, לפיקוד המרכז עמדה חטיבת הנח"ל כעתודה פיקודית, לאחר שסיימה את משימתה ברמאללה. אף על פי שבמבט ראשון נראה כי היה היגיון רב בהטלת המשימה על חטיבה 5, אם בוחנים את הנושא בהקשר המסוים שנוצר, ייתכן שהיה מקום לשקול שוב את ההחלטה.

הדבר ממחיש את החשיבות בביצוע הערכת מצב כוחותינו גם ברמה האופרטיבית. על מפקדי הגיס והאוגדה להכיר את מצבן של החטיבות הכפופות להם, בייחוד את נקודות החוזק והחולשה שלהן. אין די במסד נתונים 'אובייקטיבי' כמו שיעור הגיוס והאיוש, כשירות הרק"ם והערכת מפקד לגבי מוכנות לקרב; ויש לעמוד על מצבן האופרטיבי בהקשר ובנסיבות הייחודיות שנוצרו.

---

107 סגן הרמטכ"ל בתקופת המבצע כתב בספרו: "הרציונל הצבאי של חומת מגן היה ברור לנו במשך שנים". משה (בוגי) יעלון, **דרך ארוכה קצרה**, ראשון לציון: הוצאת ידיעות אחרונות, 2008, עמ' 129. קצין האג"ם של פיקוד המרכז כתב: "גמרתי אומר להמשיך בהכנות למערכה [...] קבעתי לוחות זמנים לחצי שנה קדימה והקדשתי להכנות למערכה הזו חלקים משמעותיים מזמני [...] התחלנו לבצע קבוצות סיור-תכנון, לחלק את הסד"כ, להכין חומר מודיעיני, לרתום את חיל האוויר להכנות. בוצעו קבוצות פקודות, החלו אישורי תוכניות". גל הירש, **סיפור מלחמה – סיפור אהבה**, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות, 2009, עמ' 173.

108 לדוגמה, **התאמת התוכניות בזירה הפלסטינית – פקמ"ז**, פברואר 2002.

109 החלטה דומה התקבלה במלחמה לבנון השנייה, בשעה שאוגדת המילואים 366 גויסה וקיבלה את המשימה לכבוש את מרג' עיון, אף שחטיבות האוגדה לא היו מוכנות למשימה והאוגדה עצמה לא התכוננה אופרטיבית לחזית לבנון. התוצאה הייתה שהאוגדה לא עמדה במשימתה.

המעבר התפיסתי משגרה למצב חירום: השונות בין יחידות ובין מפקדות

אחד הקשיים במלחמה הוא המעבר המנטלי של חיילים ושל מפקדים משגרה למצב חירום או, במקרה הישראלי, ממצב של פעילות בט"ש ללחימה בעצימות גבוהה.[110] הלחימה במחנה הפליטים ג'נין מאפשרת לבחון סוגיה זו באופן ממוקד יותר, מתוך הסתכלות על יכולת ההסתגלות של יחידות ושל דרגים שונים למצב של מלחמה.

גדוד 8110, גדוד מילואים שהגיע לג'נין מפעילות בט"ש בגזרת רמאללה, התקשה לשנות את דפוס החשיבה ולעבור מהתנהלות של פעילות שוטפת ללחימה. בשעות הראשונות של הקרב הוא המשיך לפעול על פי הוראות הפתיחה באש שהיו מוכרות לו מהפעילות בגזרת בנימין; דהיינו, לא הופעלה אש מקדימה לעבר הבתים שבפאתי מחנה הפליטים. מותו של מ"פ אחד ופציעתו של שני פגעה קשה במורל וברוח הלחימה של הגדוד, והיו מקרים שחיילים לא שמרו על התנהלות מבצעית. לעומתו, גדוד 51 הסדיר, שהתנסה שלוש פעמים בלחימה בשטח בנוי (ג'נין, טול כרם ורמאללה), התחיל את הקרב באש לעבר יעדים שבפאתי מחנה הפליטים, וחייליו ידעו להקפיד על התנהלות קרבית. גם גדוד 7020, שנכנס למחנה מאוחר יותר, הסתגל למצב של לחימה בקלות רבה יותר, לאחר שחווה כמה אירועים והתחכך עם השטח.

בהשוואה ליחידות השדה, המפקדות הבכירות התקשו יותר לעבור מדפוס חשיבה של בט"ש לדפוס חשיבה של מלחמה. ברמות אלו, בייחוד בפיקוד המרכז ובמטכ"ל, היה המעבר המנטלי איטי באופן יחסי. בשלבי נוהל הקרב התקשו שתי המפקדות להשתחרר מהאילוצים שאפיינו את הפעלת הכוח בחודשים שקדמו למבצע. לדוגמה, מפקד הפיקוד הסביר שהשימוש בדי־9 להריסת בתים הוגבל בתחילת הקרב רק לנוהל 'סיר לחץ', כי "עד הקרב בג'נין לא השתמשנו בטרקטורים לצורך ניתוב, הטרקטורים עבדו בתרגולת 'סיר לחץ', כי אין חשיפה של חיילים לסכנות בטיהור בתים לאורך כל

110 לדוגמה: מאיר פינקל, **המעבר בין ביטחון שוטף למלחמה – אתגר של זיהוי השינוי, הטמעתו וביצועו**, אמ"ץ-תוה"ד – זרקור "הלכי מחשבה בצה"ל" מס' 20, 2013; רום לירז והדס ייגר-זלינגר, "בהשתנות מתמדת: על אתגר המעברים המנטליים של מפקדות בעת חירום", **מערכות** 460. אפריל 2015.

השנתיים האלה".[111] נראה כי ההבדל נעוץ בכך שכבר בתחילת הקרב החייל בשטח מרגיש את ההבדל בין שגרה למצב חירום. לאחר האירוע הראשון שבו נורית עליו אש, הוא מפנים שמדובר במציאות חדשה, ואופן פעולתו משתנה. כך, במקרה הקרב במחנה הפליטים ג'נין, שעות לאחר תחילתו התעלמו הכוחות מהוראות הפתיחה באש שהתאימו לבט"ש, מהנחיות לגבי טווחי הבטיחות של הפעלת מסוקי הקרב שהתאימו ללחימה בשטח פתוח או מהנחיות משפטיות לגבי הריסת בתים. לעומת זאת במפקדות הבכירות לא היה שינוי מוחשי למעבר משגרה למצב חירום (למעט פעולות סמליות כמו פתיחת המצפ"ה ומעבר למדי ב'). בהיעדר שינוי מוחשי התקשו במפקדות הבכירות להשתחרר ממערכת שיקולים ומצורת חשיבה שהורגלו להן תקופה ארוכה ולאמץ התנהלות שונה.

השתלבותן של יחידות המילואים בלחימה

בעשורים האחרונים, למעט מלחמת לבנון השנייה, כמעט לא הופעלו מסגרות מילואים באירועי לחימה גדולים. גם במבצע 'חומת מגן' ננקטה מדיניות דומה, והנחיית הרמטכ"ל ערב המבצע הייתה: "מתן עדיפות לכוחות סדירים בשלב ההשתלטות על הערים ובשלב השני החלפת כוחות עם כוחות מילואים".[112] ההחלטה החריגה להטיל ב'חומת מגן' את המשימה על יחידת מילואים נבעה ממחסור במסגרות סדירות שהוטלו בעיר שכם והתכוננו למבצע ברצועת עזה או להסלמה בגבול לבנון. נראה כי מדיניות זו נבעה משיקולים כלכליים - גיוס נרחב של מילואים משפיע לשלילה על המשק האזרחי ומייקר את עלות המערכה הצבאית; או משיקול תודעתי - חיילי המילואים הם הכוח המעורר והמניע דיון ציבורי על אופן ניהול המערכה, כמו במלחמת יום הכיפורים או במלחמת 'שלום הגליל'. אך נראה שמדיניות זו משקפת בעיקר הלך רוח שלפיו הכשירות והיכולת המבצעית של מסגרות המילואים נמוכות מאלה של היחידות הסדירות. עמדה זו התבטאה ברצף אמירות של מפקדים בכירים במהלך הקרב בג'נין,

111 **תחקיר קרבות במ.פ ג'נין בחומת מגן בראשות מפקד פקמ"ז**, 30 ביולי 2002.
"סיר לחץ – טכניקה קרבית להפעלת הכוח הצבאי במהלך ביצוע 'מעצר' ומטרתו הכנעת (לכידה או פגיעה) במבוקש המתבצר במתחם סגור, תוך סיכון מינימאלי לכוחותינו באמצעות שימוש בכלים הנדסיים כבדים". מפקדת זרוע היבשה, "**סיר לחץ**", **הוראת לחימה** 03/07.

112 **קד"ם הפעלת תוכניות מבצעיות בזירה הפלסטינית, ההשלכות על הסלמה ומוכנות צה"ל לתוכניות בפצ"ן**, 29 במרץ 2002.

אשר תלו את ההתקדמות האיטית של כוחות צה"ל במחנה הפליטים בכך שמדובר ביחידות מילואים שרמתן המקצועית איננה גבוהה.

אך התפתחות הקרב במחנה הפליטים מלמדת שהכללות גורפות בנושא אינן נכונות. ההבדל בין ביצועי הגדודים הסדירים ובין אלה של גדודי המילואים נבע בעיקר מכך שמבצע 'חומת מגן' היה חלק ממערכה צבאית מתגלגלת, ובו צברו המסגרות הסדירות ניסיון מבצעי, נוסף על פער באיכותם של הציוד ושל האמל"ח של מסגרות הסדיר למילואים.[113] לכן בפועל, לאחר טבילת האש הראשונה של חלק ממסגרות המילואים, השתפרה במידה רבה רמת הביצועים של אלה שהשכילו ללמוד; וכמו במסגרות הסדירות, היו יחידות שלא הצליחו לבצע את קפיצת המדרגה הנדרשת. לדוגמה, בתחילת הלחימה היה קצב ההתקדמות של הפלחה"ן איטי, אך לאחר יממה צברו הכוחות ניסיון וביטחון, וקצב התקדמותם השתפר והיה דומה לזה של הפלוגות הסדירות. לעומת זאת, גדוד 8110 התקשה להתאושש ממותו של מפקד פלוגה ומפציעתו של מפקד פלוגה אחר, ונדרש לו זמן רב יותר עד שהצליח להתקדם במידה ניכרת בשטח הבנוי.

כמו כן, המקרה הזה מגלה שהמיתוס שלפיו מסגרות המילואים ממושמעות או נחושות פחות ממסגרות סדירות איננו מדויק. חטיבה 5 עמדה בשעת השי"ן שנקבעה לה לתחילת התנועה למחנה הפליטים, אף שמפקדיה ידעו כי גדוד 8110 התכונן באופן חפוז למשימה ושמזג האוויר באותו לילה צפוי להיות קר וגשום. לשם המחשה, באותו יום ביקש פיקוד המרכז לדחות את הפעולה של שתי החטיבות הסדירות בשכם בנימוק: "אם מזג האוויר לא יאפשר את ביצוע [המבצע] שכם, אנחנו מבקשים גם את דחיית שכם למחר על מנת שנוכל להיכנס בצורה טובה יותר למרחב הזה".[114]

כיוון שההסבר העיקרי להבדל בין ביצועי המסגרות הסדירות לאלה של מסגרות המילואים נעוץ באיכות הציוד והאמל"ח ובניסיון מבצעי מצטבר, הרי ההעדפה להפעיל מסגרות סדירות הגיונית בשלבים הראשונים של מערכה צבאית, הפורצת לאחר סבבי הסלמה שבמהלכם הן מתחככות באויב. באירוע מתפרץ, כמו מלחמת לבנון השנייה או מבצע 'צוק איתן',

113 חלק ניכר מלוחמי המילואים בקרב קיבלו רובי אם־16 ארוכים, ללא ציוד לפריצת קירות ומעט אמצעים לראיית לילה.

114 **הערכת מצב יומית,** 2 באפריל 2002. הבקשה נבעה מהתלות שנוצרה אצל הכוחות הסדירים להיעזר באמצעי תצפית אווירי במבצעים קודמים, שאינו יעיל במזג אוויר סוער. כוחות המילואים לא היו מודעים לשימוש באמצעי זה וראו בשעת ההשי"ן דבר מקודש.

היתרון היחסי של היחידות הסדירות קטן והתבטא בעיקר באימון רב יותר ובלכידות חזקה יותר, אך לא בהיבט של ניסיון קרבי ושל חיכוך עם האויב.

בין פיקוד מלפנים לפיקוד מאחור

בוויכוח המתמשך על מיקומו של המפקד בשדה הקרב, בין פיקוד מלפנים לפיקוד מאחור, ידועה הקביעה שהתשובה תלויה בהקשר המסוים - "המפקד צריך להיות במקום שבו השפעתו על הקרב היא הגדולה ביותר". בשל החלטת מח"ט 5 לנהל את הקרב ממפקדת החטיבה, עלתה סוגיה זו בכל התחקירים שנעשו על הקרב במחנה הפליטים ג'נין. בתחקיר האוגדתי שנערך כעבור כמה חודשים, טען סמח"ט 5: "החטיבה לקתה בנושא פיקוד מלפנים - פיקוד לפנים היה עוזר בקבלת החלטות ובניהול הקרב (הליקוי היה בעיקר ברמת החטיבה)".[115] מג"ד 51 אמר: "תרומת החטיבה לקרב הייתה גדולה הרבה יותר אם המח"ט/סמח"ט היו מגיעים לגדודים. מח"ט צריך להרגיש את מה שקורה בקרב, אי אפשר לעשות את זה מאחור". גם מפקדי גדודים אחרים העירו על סוגיה זו. מג"ד 932 אמר: "פיקוד מלפנים ברמת המח"ט היה מסייע בהבנת הקרב וקבלת החלטות". גם מג"ד 8110 הביע תרעומת על היעדר נוכחות המח"ט בשטח באומרו: "מיקום המח"ט היה חסר מלפנים". מנגד, המח"ט הסביר שהוא ראה לנגד עיניו את מורכבות הקרב במחנה הפליטים, החשש המוצדק מאירועי ירי דו־צדדי בשל השילוב של כוחות יבשה ואוויר מיחידות שונות בתא שטח קטן. הוא תיאר את הדילמה שבה הוא היה נתון: "הרצון לרדת לשטח, לעומת הצורך להישאר ולשלוט על הכוחות. אוגדה מוקטנת עם כל מיני כוחות שונים ומשונים שאפילו לא מדברים באותה שפה". כאמור, לדילמה שעמדה לפני מח"ט 5 באפריל 2002 אין פתרון 'בית ספר', אך דברי המג"דים ממחישים את צורך המפקד לחוש באופן בלתי אמצעי את רוח הגייסות ולהפגין מנהיגות. נראה כי דילמת מיקומם תמשיך ללוות את המפקדים בעתיד, וכנראה, אף באופן חמור יותר בשל העצמת יכולות הפעלת הכוח של מפקדת החטיבה.[116]

115 כל הציטוטים לקוחים מתוך: "מפקדי הגדודים, תחקיר".

116 עודד בסיוק, "מלחמת העצמאות של המפקדים: על עתידו של הפיקוד מוכוון המשימה ביבשה", **מערכות** 440, דצמבר 2011.

הלמידה מהקרב בצה"ל ברמה האופרטיבית

אחד התחקירים המטכ"ליים למבצע 'חומת מגן' עסק בקרב שבמחנה הפליטים, ובמצגת העלה לקחים מבצעיים רבים. בסיכום המטכ"לי להצגת התחקיר טען מפקד זרוע היבשה, אלוף יפתח רון-טל: "התחקיר הזה לא ממצה את כל הקרב הזה. זה ייקח עוד הרבה מאוד זמן עד שזה יהיה מוצג וזה אתגר שעומד לפנינו, אני חושב שהוא חייב להיות נושא ללימוד".[117] במבט לאחור נראה שבצה"ל התמקדו בהפקת לקחים ברובד הטקטי, אך הלקחים מהקרב ברמה האופרטיבית והאסטרטגית לא נלמדו עד תום. בעיות וליקויים ברמה האופרטיבית שעולים מתוך הקרב והודגשו במחקר זה חזרו על עצמם בצורות שונות ארבע שנים מאוחר יותר, במלחמת לבנון השנייה. לדוגמה: הקצב הנכון ללחימה והבעייתיות בידשדוש', הצורך להתמודד עם המעבר התודעתי והמעשי משגרה למצב חירום,[118] שאלת מיקומו של המח"ט בשדה הקרב המודרני, [119] מתן פקודות ללא קביעת סיום זמן משימה.[120]

ייתכן כי הישנות תופעה זו מלמדת שתחקיר, למידה והפקת לקחים ברמה האופרטיבית והאסטרטגית שונים מהותית מהתהליך ברמה הטקטית שנעשה לרוב בהצלחה בצה"ל. לפיכך קיים הצורך לפתח דרכים לשיפור הלמידה , ובסופו של דבר אלו יאפשרו להפעיל את הכוח במערכה הבאה באופן אפקטיבי יותר.

117 **סיכום 'חומת מגן' בראשות הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2002.

118 **דו"ח ועדת וינוגרד**, כרך ב', עמ' 439, 359-460.

119 בתחקיר לאחר מלחמת לבנון השנייה נקבע: "במקרים רבים, מפקדי החטיבות לא היו עם הכוחות בחזית. רבים מהם לא חצו גדר במלחמה וכשכבר 'חצו את הגדר' זה היה מעט מדי ומאוחר מדי". מפקדת זרוע היבשה, **המלחמה בחזבאללה יולי – אוגוסט 2006 דוח תחקיר הקרב המשולב ביבשה,** אוקטובר 2006.

120 **דו"ח ועדת וינוגרד**, כרך ב', עמ' 461.

נספח 1: רשימת מקבלי הצל"שים בקרב

צל"ש הרמטכ"ל

סא"ל אופק בוכריס

צל"ש מפקד פיקוד המרכז

רס"ל מנשה חבה ז"ל

סרן קובי אזולאי ז"ל

סמל שניאור אלפסי

סרן רן ורדי

סמ"ר רון מרגלית

גדוד 932

הפלוגה המסייעת של גדוד 7020

יחידת צמ"ה של פיקוד המרכז

פלס"ר נח"ל

צל"ש מפקד פיקוד הצפון

סגן יצחק זיני

גדוד 51

צל"ש מפקד אוגדה 36

סמ"ר גד עזרא ז"ל

סמל יאיר ארדורונאי

סמל שמואל וייס ז"ל

צל"ש מפקד אוגדה 162

סמ"ר רועי טל ז"ל

| תקציר

ב־28 במרץ עד 21 באפריל 2002 יצא צה"ל למבצע רחב היקף בשטחי איו"ש, שזכה לכינוי 'חומת מגן'. אחד האירועים הקשים היה הקרב במחנה הפליטים ג'נין, שנמשך עשרה ימים, ובו נהרגו 23 חיילי צה"ל.
המאמר מציג את נקודת המבט הפלסטינית לקרב זה ומתאר את הפיכתו למיתוס באמצעי התקשורת, בספרות, באומנות ובפוליטיקה. הוא מראה כיצד כל הזרמים הפלסטיניים ניצלו אותו לתועלתם: מגילויי גבורה והתנגדות לכוחות הישראליים ועד להגדרת הנפגעים הפלסטינים כקדושים שמתו בשם אללה.
המאמר מציג שני נרטיבים פלסטיניים, העמידה האיתנה של הפלסטינים ופשעי המלחמה שביצעו לכאורה הכוחות הישראליים. הראשון נועד לצורכי פנים, בעוד השני כוון גם כלפי חוץ כדי לעורר התנגדות בין־לאומית למהלך הישראלי. המאמר נחתם במענה על שתי שאלות: האם הנרטיבים הפלסטיניים יעילים? והאם הצליחו לממש את מטרתם?

מהפסד למיתוס: הקרב במחנה הפליטים בג'נין מנקודת המבט הפלסטינית

אורי זינגר[1]

פתח דבר

להבדיל מנרטיב, הנוצר בזמן קצר, המיתוס נוצר לאורך זמן תוך הישענות על אירוע היסטורי אמיתי (דוגמת קרב חשוב). המיתוס נועד ליצור זיכרון קולקטיבי ולגבש את התודעה הלאומית, לגרום לבני האדם שינהגו על פי דפוס התנהגות מסוים ולגייסם למטרה פוליטית על ידי יצירה של זיקה רגשית אצל הקורא או אצל המאזין, והוא מחזק בזמן משבר את האחווה (סולידריות) החברתית.

אחד האירועים הבולטים במבצע 'חומת מגן' היה הקרב במחנה הפליטים ג'נין, שנמשך עשרה ימים. בקרב זה נהרגו 23 חיילים, לעומת שבעה הרוגים בפעילות מבצעית בלחימה בשאר הגזרות באיו"ש (אזור יהודה ושומרון). במשך שנים עורר קרב זה, שהיה הקשה ביותר במבצע, ויכוח ציבורי ומשפטי, בארץ ובעולם, על רקע האשמות הפלסטינים בדבר טבח שנעשה, לכאורה, בתושבי מחנה הפליטים.[2]

1 אורי זינגר הוא ראש היחידה להיסטוריה של משרד הביטחון.

2 אהד לסלוי, **מבצע "חומת מגן" – מהכלה להכרעה**, צה"ל – המחלקה להיסטוריה ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022 (להלן: לסלוי, **מבצע "חומת מגן" – מהכלה להכרעה**); יגיל הנקין, "קוסובו, סומליה, ג'נין: ניתוח השוואתי", **תכלת** 14, 2003; יגיל, הנקין, "בחזרה לקרב בג'נין – הקרב ותוצאותיו", **דְיוֹמָא**, 8 בדצמבר 2021. https://www.dyoma.co.il/military/995; יהונתן דחוח-הלוי, **הקרב במחנה הפליטים ג'נין – נקודת המבט הפלסטינית**, המרכז למורשת המודיעין – מרכז המידע למודיעין וטרור, ספטמבר 2003. https://web.archive.org/web/20050213024433/http://intelligence.org.il/sp/jenin/jen_y.htm.

* אזהרה: חלק מהמקורות במאמר זה נסמכים על אתרים של ארגונים השוללים את קיומה של מדינת ישראל. המחלקה להיסטוריה בצה"ל אינה אחראית לתוכן זה, וככלל אינה ממליצה להיכנס לאתרים הללו.

במבצע 'חומת מגן' השתלט צה"ל על הערים הפלסטיניות המרכזיות באיו"ש. הקרב במחנה הפליטים ג'נין נבדל מקרבות הכיבוש של הערים הפלסטיניות השונות, לא בתוצאתו הסופית, אלא בכך שרק במקרה זה יכלו הפלסטינים להציג.

סיפורו של הקרב במחנה ג'נין מנקודת המבט הפלסטינית תואר בתעודות פלסטיניות מסוגים שונים: בתקשורת הכתובה והמשודרת, באתרי המרשתת ובספרות (ספר ראשון שהציג את הנרטיב הפלסטיני על אודות קרב זה כבר פורסם ביוני 2002, כחודשיים לאחר המבצע, האחרון פורסם לא מכבר בתחילת אפריל 2022, ביום השנה העשרים לקרב).[3]

המאמר מציג את הנרטיב הפלסטיני שיצרו הפלסטינים לקרב במחנה ג'נין ובוחן את אופן הפיכתו, בתוך זמן קצר, לחלק מהמיתוסים של החברה הפלסטינית.

מבוא

המקור האטימולוגי (גיזרוני) של המושג 'מיתוס' הוא במילה יוונית שמשמעותה 'היגד', 'דיבור'. במילונים (דוגמת 'אבן שושן' ו'מרים ובסטר') מוגדר המיתוס כסיפור קדום, שמקורו בחוויות דתיות על אודות אלים, חצאי אלים ושאר תופעות טבע פלאיות או סוג של אלגוריה פוליטית. בתאוריה התרבותית והאנתרופולוגית נחשב המיתוס כיסוד מכונן סדר ומשמש כוח פעיל המספק לגיטימציה להווה ולסדרים החברתיים באותו רגע נתון. המיתוס לא נבחן על פי ערך האמת שבו, שכן הוא לא נועד לספק אמת היסטורית, או על פי פרשנותו את הקיום החברתי, אלא בסַפְּקו 'אמת סוציולוגית' המצדיק ערכים ופעולות ומַבְנֶה את הקשר של בני המקום אל האדמה שבה הם יושבים. המיתוס עובר, בעל־פה ובכתב, מדור לדור. לעלילתו מבנה נרטיבי דרמטי, בעל התחלה, אמצע וסוף, יש בו גיבורים ונבלים. המיתוס מתייחס בדרך כלל אל התרחשויות מהעבר, דוגמת קרב חשוב. הוא אינו בהכרח שקר (הגם שהמשמעות הפופולרית והנפוצה ביותר של מונח זה היא "דבר שאיננו אמת"), אלא

3 ע'סאן נאג'י נזאל (עורך), **מחנה ג'נין – מיתוס שהרעיד את העולם** (בערבית: **غسان نزال. مخيم جنين – اسطورة هزت العالم; מח'ים ג'נין – אסטורה הזת אלעאלם**), ירדן, עמאן, מאי 2002 (מהדורה ראשונה; מהדורה שנייה פלסטין) (להלן: נזאל, **מחנה ג'נין**); סעאדה עמר, "מחנה ג'נין, הטבח והעמידה האיתנה", אתר **הג'האד האסלאמי**, אפריל 2003. www.qudsway.com; ג'מאל חוויל, **הקרב הגדול על מחנה ג'נין 2002: ההיסטוריה החיה**, המרכז ללימודים פלסטיניים, ביירות, 2022.

לא אחת הוא מבוסס על מאורע היסטורי אמיתי, והגרעין העובדתי זוכה בו לעיבוד, להרחבה ולפרשנות, ובעקבות זאת מוענקים לו ממדים גדולים מאלו שהיו לו במציאות. המיתוס הפוליטי נועד ליצור זיכרון קולקטיבי לאומי ולגבש את התודעה הלאומית בחברה כדי לגרום לבני האדם שינהגו על פי דפוס התנהגות מסוים וכדי לגייסם למטרה הפוליטית על ידי יצירה של זיקה רגשית אצל הקורא או אצל המאזין, ובזמן משבר הוא מחזק את האחווה החברתית.[4]

לאורך כל אירועי 'גאות ושפל' בכלל, ובהקשר לאירועי 'חומת מגן' בפרט, פעלה מערכת ההסברה והתעמולה הפלסטינית מול כמה חזיתות כדי להשיג מטרות ייעודיות בכל אחת מהן. מערכת זו איננה מורכבת מקשה אחת, והגם שלעיתים נראה כאילו היא כזו, הדבר נובע מאחדות המטרה והיעד של הגורמים השונים הפועלים בה. כאשר ההבדלים בין המרכיבים השונים של מערכת זו ניכרים בדגשים שהם מעניקים לסוגיות שונות, כל גורם ומרכיב בהתאם למטרותיו הייחודיות, לא אחת קיימת ניגודיות באינטרסים של הגורמים השונים.[5]

הקרב במחנה ג'נין סיפק לפלסטינים את היכולת לייצר נרטיב ההולם את המטרות של כל אחד מהגורמים המרכיבים את מערכת ההסברה והתעמולה הפלסטינית, בנפרד ובמשותף. לפיכך הגורמים הפונדמנטליסטיים האסלאמיים וכן הרשות הפלסטינית והפתח, כמייצגים הבולטים של המחנה הלאומני־חילוני, יכלו להציג את 'מות הקדושים בשם אללה' ('אִסתִשהָאד') ואת ההקרבה ואת 'העמידה האיתנה' ('צוּמוּד') כאתוס העולה מהלחימה ולהכלילן במיתוס שנוצר תוך כדי הלחימה במחנה שהלך והתגבש לאחריה. בצידו של מיתוס הגבורה (הרואי) ניסו הפלסטינים לטפול על ישראל את האחריות לביצוע פשעי מלחמה בגין מעשי טבח שנערכו

4 עמנואל סיון, **מיתוסים פוליטיים ערביים** ישראל: עם עובד, הדפסה שנייה 1997, עמ' 9–10 ואצל נחמן בן־יהודה **"מצדה-בין מיתוס למציאות"**, גלילאו - המגזין הישראלי למדע ואקולוגיה, **12**, ספטמבר–אוקטובר 1995; אורי רם, "זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל", **תיאוריה וביקורת 8**, קיץ 1996, עמ' 10; עודד שי, "לאומיות, זיכרון, הנצחה ופולקלור: המוזיאונים והאוספים בחברה הערבית בישראל", **אופקים בגאוגרפיה** 77, 2011, עמ' 77–84. להגדרה מילונית ראו למשל במילון מרים ובסטר (1828,**Merriam–Webster's Dictionary**. https://www.merriam-webster.com/dictionary/myth).

5 כל ארגון ותנועה בחברה הפלסטינית מונעים מאינטרסים ומאידיאולוגיה עצמית, והמשותף להם – התנגדות ולחימה בישראל. לרוב, השוני בין גופים אלה הוא באופן הפעולה ובאידיאולוגיה המניעה כל אחד מהם (דתית, חילונית וכו').

כביכול באוכלוסיית ה'מחנה'. הגם שבתחילה תפסו טענות אלה תאוצה, המוסדות הרשמיים בקהילה הבין־לאומית דחו אותן (גם אם לאורך תקופה הציגו הפלסטינים אותן בפורומים שונים ובמסגרת התעמולה כנגד ישראל).

קרב זה ייחודי בתעמולה הפלסטינית משתי סיבות. האחת, הוא היה מוקד התעניינות של התקשורת העולמית ב'חומת מגן', עם אירועים אחרים, אך במידה פחותה, לדוגמה, הלחימה בעיר שכם, המצור על ערפאת ברמאללה והמצור על כנסיית המולד בבית לחם; והשנייה, זמן קצר יחסית לאחר הקרב כבר הופץ ברבים הספר 'מחנה ג'נין - מיתוס שהרעיד את העולם'[6] אשר הציג נרטיב פלסטיני. בהקשר לסיבות אלה אציין כי מוקדי הלחימה האחרים באיו"ש לא 'זכו' לנרטיב של גבורה ושל לוחמנות מפאת תוצאות הלחימה וההתנגשות בין הצדדים - ברמאללה המצור נמשך בצורה כזו ואחרת והסתיים עת עזב יאסר ערפאת את האזור; בשכם הייתה כניעה של מאות פעילים בסיום הקרב; ובבית לחם יצאו המתבצרים מהכנסייה (בסיומה של לחימה סטטית) בהסכם כניעה.

את הנרטיב הפלסטיני ללחימה במחנה ג'נין ניתן לבטל במחי יד ולומר בעניינו כי מדובר באגדה ובבדותה, אף ניתן לטעון כי לא היה ניצחון פלסטיני במחנה אלא הפסד צבאי. אולם כשם שכל מיתוס כולל בתוכו מרכיב של אמת, וכשם שכל מיתוס נועד להבליט מרכיבים מסוימים בסיפור, כך הוא המצב ביחס לנרטיב הפלסטיני. לא האמת היבשה היא החשובה בעבור הפלסטינים - הנרטיב מדגיש את מה שהם רוצים לזכור ולשמר.

נוסף על כך ולנוכח אופיו של העימות בין ישראל לפלסטינים מספטמבר 2000, כ'עימות מוגבל' ולפי 'כללי משחק' ייחודיים, שעסקו לא רק בהיבט הפיזי של ההתנגשות בין צדדים לוחמים אלא גם **בהיבט התודעתי** של המפגש בין הרצונות של צדדים לוחמים אלה, עולה עוד ערך מוסף ליצירתו של הנרטיב הפלסטיני כ'**תמונת המציאות**' מנקודת המבט הפלסטינית

6 مخيم جنين - أسطورة هزت العالم; 'מח'ים ג'נין – אסטורה הזת אל־עאלם'. למילה 'אסטורה' כמה פירושים, בהם אגדה, מיתוס ומעשייה (fable). את הספר הוציאה לאור אגודת 'ידידי החולה' שבג'נין. יצוין כי אגודה זו היא גוף המזוהה עם ארגון החזית העממית לשחרור פלסטין. בד בבד עם פרסום הספר הוצאו לאור גם הירחונים 'פלסטין אלמסלמה' מטעם חמאס, ובשנים שלאחר הקרב, כחלק מהנצחת האירוע וחלק ממשתתפיו, יצאו לאור ספרים נוספים שהציגו את אירועי הלחימה במחנה הפליטים ג'נין ואת 'הנצחת' הרוגי הארגונים הפלסטיניים (הן במרשתת והן באופן 'קשיח' מטעם גופים אסלאמיים שונים, בדגש על הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני).

(להבדיל מ'תיעוד היסטורי־עובדתי של המציאות'), קרי ערכו של הניסיון לשמר וליצור את יכולת העמידה של צד לוחם למול האחר. ערך זה שונה ממיתוס גבורה שאת עצם היווצרותו והתקבעותו בתרבות ובחברה ואת תרומתו לאתוס ניתן לבחון בדרך כלל רק לאורך זמן.[7] כמו כן במצב של עימות מתמשך הוא נועד לשמר את רוח הלחימה של האוכלוסייה ואת נחישותה להמשיך לעמוד בפני אתגרי המאבק.

מטרת מאמר זה להציג כיצד פעלו גורמים שונים (פלסטינים ואחרים) ליצירת נרטיב על אודות אירועי הקרב במחנה ג'נין ולהפיכתו לכדי מיתוס זמן קצר לאחר מבצע 'חומת מגן', וכיצד הוצגו ההיבטים השונים של הקרב והטענות הפלסטיניות לטבח (שהופרכו עובדתית) למול הרצון והצורך להבליט היבטים של גבורה פלסטינית ולייצר אירוע המדגיש אתוס רצוי. יתרה מזו המאמר מציג את הפעילות לאורך השנים לשימור הנרטיב והמיתוס בתודעה הציבורית הפלסטינית. יצוין כי אף שישנם כמה נרטיבים שונים על אודות אירועי הקרב, אין בהם (מבחינת הפלסטינים) לייצר סתירה לוגית. ההפך הוא הנכון. הטענה לטבח ותיאורי הרס לא מבוקר משרתים את סיפורי הגבורה.

סמוך לסיום הקרב במחנה ג'נין אותר ספר שייחודיותו במועד כתיבתו ופרסומו,[8] והוא מוקדש לקרב במחנה ג'נין ומציגו כ'מיתוס'. מאמר זה מציג כנספח תרגום של נרטיב הקרב מנקודת המבט הפלסטינית.

המאמר אינו בוחן את 'סיפור הטבח' שיצרו הפלסטינים ואף אינו עוסק בלחימתם של חיילי צה"ל במחנה. את סיפור הטבח ואת העיסוק בסוגיות של מוסר וכן במדיניות החשיפה והסיקור התקשורתיים בחנו גורמים רבים אחרים (מה גם שהקהילה העולמית הכירה רשמית בשקריות הטענות הפלסטיניות הנוגעות ל'טבח'); ואילו את לחימתם של חיילי צה"ל במחנה בחנו, בין היתר, בעיניים מבצעיות.[9] אציין כי המאמר טומן בחובו גם מספר נקודות תורפה וקושי: התרגום של הנרטיב איננו תרגום של כל הספר (הכולל בתוכו גם תרגומים לערבית של כתבות מהעיתונות הישראלית וגם

7 כך למשל, המיתוס של עז א־דין אל־קסאם כלל מרכיב כפול של זמן האפקטיביות שלו. בטווח הקצר קמו לו 'ממשיכי דרך' שפעלו במרד הערבי הגדול בשנים 1936–1939, ואילו בטווח הרחוק קמו החוליות הצבאיות של חמאס, והללו כונו 'גדודי החלל עז א־דין אל־קסאם'.

8 המהדורה הראשונה של הספר פורסמה ביוני 2002.

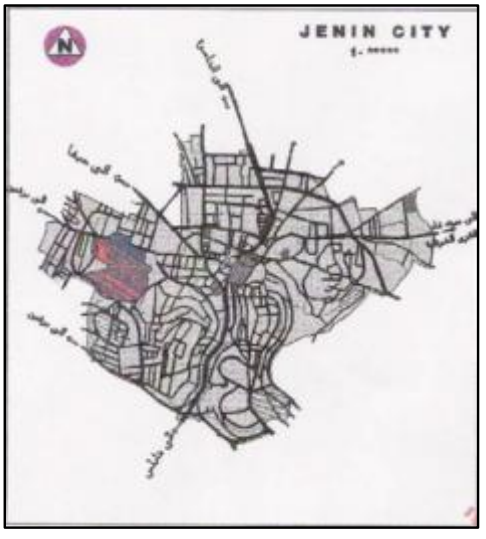
9 לסלוי, **מבצע "חומת מגן" – מהכלה להכרעה**, עמ' 235-313.

חלק מהטענות על אודות הי׳טבח׳) וגם מהפרק העוסק בלחימה הוסרו פסקאות שאינן תורמות ישירות לראייה הפלסטינית את הלחימה. אי־תרגומן של סוגיות אלה לא נעשה ביד קלה, אך נועד למקד את המאמר.

יודגש כי הפרטים המתוארים בספר הפלסטיני בנוגע ללחימה ולפעילות כוחות צה״ל במחנה הפליטים ג׳נין והמובאים במאמר זה, הם מנקודת המבט הפלסטינית בלבד. לפיכך לא מן הנמנע כי ייתכן שאלו אינם מדויקים. התרגום נועד להציג את הנרטיב שגובש ופורסם זמן קצר לאחר הקרב, ואין לראות בו תיאור עובדתי חד־ערכי.

ג׳נין ומחנה הפליטים ג׳נין בתודעה הפלסטינית[10]

העיר ג׳נין (תמונה 1)[11] ממוקמת בגבעות צפון השומרון, במרחק רב יחסית מריכוזי האוכלוסין הגדולים הפלסטיניים של הגדה המערבית. בידודה היחסי, עם המרכיב הדתי והמסורתי־שבטי של אוכלוסיית הגזרה, ומאחר שלאורך שנים מגזרה זו לא צמחו אישים בעלי השפעה פוליטית משמעותית בזירה הפלסטינית של מרחב הגדה המערבית (שהגיעו בדרך כלל משכם, מרמאללה, מבית לחם ומירושלים), הם חלק מהסיבות לכך שהעיר הפכה למעוזם של הג׳יהאד האסלאמי ושל חמאס. גם בתקופת שלטונה של הרשות הפלסטינית היא לא הצליחה להשליט מרותה על גזרת ג׳נין.

תמונה 1 – מרחב העיר ג׳נין ומחנה ג׳נין

10 פרק זה מבוסס על מאמרו של אל"ם (במיל') יוני פיגל, חוקר במרכז הבין־תחומי לטרור בהרצלייה: Yoni Figel, "Jenin Al Kassam – A Hothouse of Terrorism", JUNE 30, 2002. https://ict.org.il/jenin-al-kassam-a-hothouse-of-terrorism.

11 מקור התמונה: מחקר של הפקולטה להנדסה באוניברסיטת א־נג׳אח שבשכם. אמל צלאח מחמד תצלק, **מאפייני הבנייה והתכנון של מחנות הפליטים הפלסטיניים – מחנה ג׳נין כמקרה מבחן** (הוגש לשיפוט בשנת 2006), אותר במרשתת באתר של אוניברסיטת א־נג׳אח.

העיר ג'נין מכונה 'ג'נין אל־קסאם',[12] כחלק מהרצון ליצור לה ולגזרה מעמד ייחודי בהוויה הפלסטינית. כינוי זה, שמשמעותו לוחמנית (מיליטנטית)־דתית, נועד להעניק לעיר (ולפיכך לתושבי הגזרה) זיקה לעז א־דין אל־קסאם, הלוחם האסלאמי יליד סוריה, שבנובמבר 1935 נהרג בעיירה יעבד הסמוכה לעיר ג'נין.[13] אל־קסאם הטיף לג'יהאד (מלחמת קודש) נגד היהודים והבריטים, ובכך העניק את הצידוק ואת הממד האידיאולוגי־דתי למאבק אלים בדרכי טרור כנגד היהודים והבריטים. לאחר מותו בקרב מול הבריטים הפך לדמות נערצת ולמודל לחיקוי מצד ארגונים פלסטיניים שונים. האגף הצבאי של חמאס מכונה על שמו - 'גדודי עז א־דין אל־קסאם'. אישיות בולטת נוספת באסלאם הפונדמנטלי, הקשורה לגזרת ג'נין והמעניקה 'גאווה' לגזרת ג'נין, היא השיח' עבדאללה עזאם, יליד העיירה סילת אל־חארִתִ'ייה שבגזרת ג'נין, שנחשב (כפי הנראה בצדק) למורהו הרוחני של אוסאמה בן־לאדן ואשר חוסל בידי הסובייטים בפקיסטן.

המיתוס של העיר ג'נין כולל גם את הטענה שב־1967 לא נסו הפלסטינים מהעיר (ייתכן כי סברה זו מושפעת מכך שתושבים מגזרת העיירה קלקיליה עזבו בתיהם ב־1967 והשתקעו בשכם ובמקומות אחרים). באנתיפאדה[14] (ה'התקוממות' - 1987-1991) באזור הוקמו חוליות 'הפנתר השחור' (מערך ארגוני שבשנות השמונים היה הזרוע המבצעית המרכזית של הפתח באיו"ש), ובאנתיפאדה גם בלטה הגזרה כמקום הראשון שבו נרצחו חשודים בשיתוף פעולה עם ישראל. יצוין כי גם ב'גאות ושפל' בלטו פעילי

12 Figel, "Jenin Al Kassam – A Hothouse of Terrorism". כינוי נוסף הוא 'בירת המתאבדים' מאחר שממרחב ג'נין יצאו 28 מ־107 פיגועי התאבדות שנערכו בישראל. ראה: "גנין – "בירת המתאבדים"", אתר **מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית**, 21/8/2003. https://www.terrorism-info.org.il/Data/pdf/PDF_simuchin_508_1.pdf.

13 מזיכרונות של בני התקופה, שהפכוהו למיתוס, היה השיח' מטיף כשרובה או חרב בידו. בראשית שנות השלושים הניחו הטפותיו של אל־קסאם את היסוד לארגון המחתרת 'היד השחורה' (אל־כף אל־אסוד) שהיה אמור לשמש לו בסיס לארגון ג'יהאד ולהתקפות נגד מתיישבים יהודים. עד 1935 גייס כמה מאות תומכים, שהיו מאורגנים בתאים של חמישה אנשים לכל היותר. בסתיו 1935, חודשים אחדים לפני פרוץ המרד הערבי, יצא אל־קסאם, שההנהגה הערבית המסורתית דחתה מעליה, מחיפה בראש חבורה קטנה של תומכים חמושים, והפך את הכפר יעבד הסמוך לג'נין לבסיס שממנו ניסה ללבות התקוממות עממית של איכרים. מותו בהיתקלות עם כוח בריטי ב־21 בנובמבר 1935 הפכה אותו לקדוש מעונה, 'שהיד', ולדמות ומופת לחיקוי. יגאל אייל, **האנתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936–1939**, תל אביב: מערכות, מהדורה חדשה מעודכנת, 2020, עמ' 452.

14 בתעתיק מערבית - אנתיפאצ'ה.

פתח מג'נין, שהיו ממקימי 'גדודי חללי אל־אקצא, בביצוע פיגועי התאבדות בישראל.[15]

בתקופת האנתיפאדה השנייה פחתה שליטתה של הרשות הפלסטינית על הנעשה בשטחי יו"ש ובמרחב העיר ג'נין ומחנה הפליטים ג'נין, ובעקבות זאת הגזרה הפכה לכר פעולה פורה לחמאס ולג'יהאד האסלאמי. ארגונים אלה הקימו מערך חינוך, שירותי רפואה ופעילות כלכלית כחלק מהותי מתשתית גיוס התמיכה העממית לפעילותם. ובין השאר, הם טיפחו את הקשר עם הילדים ועם בני הנוער, המכונים 'אשבאל'.

הקרב הפלסטיני במחנה ג'נין

הרקע לקרב במחנה ג'נין

במהלך 18 החודשים הראשונים של אירועי 'גאות ושפל', אשר החלו ב־29 בספטמבר 2000, מג'נין (העיר והעיירות סביבה) יצאו 23 פיגועי התאבדות, מתוך 107 פיגועים אלה. במרץ 2002, שכונה 'מרץ האדום', בישראל נהרגו כמאה ישראלים מפיגועי טרור, ובד בבד נערכת פעילות מדינית אמריקנית נרחבת (במסגרתה הגיעו לאזור בכירים שונים, בהם מזכיר המדינה האמריקני קולין פאול והגנרל בדימוס זיני). בה בעת לכדו כוחות שייטת 13 את אוניית הנשק הפלסטינית 'קארין אֵיי' שהובילה נשק ואמצעי לחימה שונים לרשות הפלסטינית.[16]

בראשית מרץ 2002 התחדדו המתחים בין שכבות שונות בחברה הפלסטינית בעקבות פעילות צה"ל במחנות הפליטים ובערים הפלסטיניות. השתלטות כוחות צה"ל על מחנות הפליטים זיעזעה את הפלסטינים, שעד מועד זה התייחסו אל המחנות כאל מעוזים בלתי חדירים בפני צה"ל. אוכלוסיית המחנות האשימה את כוחות הביטחון הפלסטיניים כמי שהפקירו אותם לגורלם אל מול כוחות צה"ל. כניסתם של כוחות צה"ל פגעה ביוקרתם ובכבודם של פעילי תנזים הפתח[17] והחמאס במחנות שונים, אשר קודם לפעילות צה"ל הציגו עצמם כמי שיילחמו עד טיפת דמם האחרונה.

15 Figel, "Terrorism of Hothouse A Kassam Al Jenin".

16 לסלוי, **מבצע "חומת מגן" – מהכלה להכרעה**, עמ' 132.

17 תנזים (בתעתיק - תנט'ים) – המנגנון המבצעי של תנועת הפתח.

את כניסת צה"ל למחנות הפליטים ניצלו גורמי הרשות הפלסטינית ודובריה לפעילות הסברתית. הללו טענו שישראל טובחת באוכלוסיית המחנות (בלט בעניין זה חוסאם ח'דר, חבר המועצה המחוקקת ממחנה בלאטה המזוהה עם הפתח, אשר האשים את ישראל במעשי טבח בפליטים נוסח סברא ושתילא)[18], ופוגעת בתשתיות אזרחיות ובצוותים רפואיים. בד בבד ניסתה הרשות הפלסטינית להסיט את הביקורת הציבורית על תפקודה ועל תפקודם של כוחות הביטחון הפלסטיניים לעברן של מדינות ערב, והאשימו אותן כי הן אינן מסייעות לפלסטינים מעשית.

הכישלון הפלסטיני בגזרות השונות פסח, לפחות בתודעה הפלסטינית, על מחנה הפליטים בלאטה שבשכם, ופעיליו הצטיירו והוצגו בתקשורת הפלסטינית כמי שלא נכנעו מייד, אלא ניהלו קרבות עזים עם חיילי צה"ל ללא כל סיוע מצידם של כוחות הביטחון הפלסטיניים. מצד אחר, בג'נין, בטול כרם ובגזרות נוספות נטען כי הן פעילי כוחות הביטחון והן המבוקשים הבכירים על ידי ישראל נטשו את המחנות כבר בלילות שקדמו לפעילות הצבאית (נטישה זו הוצגה לעיתים כהוכחת יכולתם של הפעילים לחמוק מידיה של ישראל, בייחוד כאשר נראה היה כי בהישארותם הם מסכנים את יכולת הלחימה בעתיד,[19] ונשמעה גם ביקורת על כך שפעילים בכירים אלה לא עמדו לצד הלוחמים במחנות).

סוגיות אלה עמדו אל מול עיני הפעילים במחנה הפליטים ג'נין בתקופה שלאחר מבצע 'רוח סתיו'.[20] כך ע'סאן נזאל מציין בספרו 'מחנה ג'נין - מיתוס שהרעיד את העולם' כי כניסות צה"ל למחנה הפליטים ג'נין אשר נערכו קודם לכן (ל'חומת מגן') היו כישלון של המגינים.

18 השימוש הפלסטיני הציני באירועי סברא ושתילא צבר תאוצה מהבחירות בישראל, ונועד להציג את ראש הממשלה כמי שמבצע פשעי מלחמה כנגד הפלסטינים.

19 התייחסות זו הציגה תנועת חמאס בכרוז שפורסם באתר המרשתת שלה בשפה האנגלית ב־1 במרץ 2002 (https://www.pales.co.uk/).

20 על מבצע חטיבת גולני במחנה הפליטים בג'נין בתחילת מרץ 2002, אשר נחשב לבחינת יכולת הפעולה בתוך שטח מחנה פליטים ראו אצל יואב ירום (רס"ן) ועודד ר מעוז (רס"ן), "סוגיות לחימה במחנות פליטים – מ.פ. ג'נין כמודל", **עיונים בתורת הקרב בעימות המוגבל, הכנס השנתי הראשון של המכון לחקר הסביבה הטקטית**, נובמבר 2003, עמ' 211–257.

הפיכת הקרב במחנה ג'נין למיתוס פלסטיני – פעולה יזומה ומכוונת

עוד במהלכו של מבצע 'חומת מגן' יצרו וקידמו הפלסטינים שימוש בשני נרטיבים עיקריים. האחד, נרטיב העמידה האיתנה 'צומוד' (נרטיב שאותו קידם אש"ף לאורך השנים) אל מול האויב והכיבוש, היינו - ישראל. והאחר, נרטיב הפגיעה הישראלית בבלתי מעורבים ואחריותו לפשעי מלחמה. בעוד הנרטיב הראשון נועד בעיקר לאוזניים ולעיניים פנימיות, כדי לעודד התנגדות ולחימה בישראל, הנרטיב השני נועד לאוזניים ולעיניים פנימיות וחיצוניות כאחד הן כדי ללכד את האוכלוסייה כנגד אויב משותף והן כדי להפעיל לחץ בין־לאומי על ישראל.

מאחר שבדרך כלל ברוב ערי הגדה ובמחנות פליטים אחרים הסתיימה הלחימה עם מספר נפגעים גבוה בצד הפלסטיני לעומת הישראלי, בכניעה של הכוחות הפלסטיניים ובתמונות נזק רב לרכושם, לא ניתן היה לצקת תוכן בנרטיב הראשון. שני אירועים יכלו להתאים נרטיב זה של 'עמידה איתנה': ההתבצרות בכנסיית המולד בבית לחם, שהסתיימה בכניעת המתבצרים ובגירושם, והלחימה במחנה ג'נין. אירועים אלה סוקרו בהרחבה בתקשורת המקומית והבין־לאומית. מבין כלל האירועים אפשרה הלחימה במחנה הפליטים בג'נין לפלסטינים לצקת תוכן מוחשי לשני הנרטיבים. ראשית, לחימה זו נמשכה זמן רב יחסית; שנית, אירוע ה'אמבטיה' ביום התשיעי לקרב שבו נהרגו 13 חיילים; ושלישית, האיפול התקשורתי הישראלי על הנעשה במקום חיזק את היכולת הפלסטינית לדווח (ללא התייחסות לאמינות) על הנעשה במקום, ובייחוד לטעון לקיום פשעי מלחמה ולהסתרת ראיות לפשעים אלה.

החדרת אירוע לתודעה והפיכתו ברבות הימים למיתוס נעשות באופנים שונים, בהם התייחסות מובנית אל אירוע כבעל משמעות והשפעה באמצעות טקסים וימי 'יזכור', הזכרתו באירועים ציבוריים, פרסום ספרים המבליטים היבטים שונים של אירוע, הפיכתו לחלק ממתכונת לימודים ופנייה אליו כאירוע שראוי לחקותו.

העיסוק הפלסטיני בשני הנרטיבים נמשך לאורך השנים ממבצע 'חומת מגן', ונדמה כי בציון עשרים שנים למבצע ולאורך השנים גבר העיסוק בו ובתוצאותיו באופן ניכר.[21] הדבר נעשה בעוצמות ובדרכים שונות,

21 הדבר מוצא ביטוי, בין היתר, בכתבות עיתונאיות, בדיווחים ביוטיוב ובהצפת האירוע בתערוכה במוזאון.

ואלה ענייניו המרכזיים:

1. הנצחת האירוע ומשתתפיו (גיבורים, חללים, שהידים);
2. הדגשת העמידה האיתנה או אי־הצלחת הצד הישראלי להכניע את תושבי המקום;
3. הדגשת אחדותם של הלוחמים והתעלותם על פני מחלוקות פוליטיות־מהפכניות־לאומיות (מחלוקות בין התנועות האסלאמיות - חמאס, הג'יהאד האסלאמי והפתח);
4. הדגשת הקורבן שהפליטים הפלסטינים שבים ומקריבים למען המטרה הלאומית הפלסטינית;
5. העיסוק בהרס שנותר במחנה ובפגיעה באוכלוסייתו.

הקרב במחנה ג'נין - האדרתו וההתייחסות המכוונת אליו כאל מיתוס

במבצע ולאחריו השתמשו כמה גורמים במילה 'מיתוס' בהתייחסם לקרב או שכינו אותו בשם בעל השלכה לאירועים משמעותיים המוכרים לציבור רחב.

מנקודת מבט פלסטינית התבטאה ייחודיותו של הקרב במחנה ג'נין בכך שבמהלך הלחימה וסמוך למועד סיום המבצע הוצגו האירועים במונחים ובדימויים הרואיים. לא הייתה התכחשות לתוצאה הסופית של הקרב (ההפסד של המגינים על מחנה הפליטים), אך הובלטו ניצחון הרוח הלוחמת והאחדות הפלסטינית במחנה הפליטים. את התוצאות הפיזיות בשטח, הרס מחנה הפליטים, הציגו הפלסטינים כמרכיב בהיותם קורבן, וכאמור, הם ניצלו זאת למטרה אחרת - לנגח את ישראל ואת צה"ל כאחראים לפשעי מלחמה.

אולם הפלסטינים הדגישו שהקרב ועמידתם של הפלסטינים לאורך מספר רב (יחסית) של ימים בפני כוחות צה"ל היו מיתיים. השימוש במילה זו היכה שורש, ומצא ביטוי בספרו של ע'סאן נזאל (שתרגום תיאורו את הקרב מובא להלן), וכבר ביוני 2002, כחודשיים לאחר הקרבות בג'נין, פרסם את ספרו 'מחנה ג'נין - מיתוס שהרעיד את העולם' בכך היה הראשון שהתייחס לאירועי הקרב, מהזווית הפלסטינית, כמיתוס ואף טבע את מטבע הלשון 'מחנה ג'נין הוא מיתוס', והשימוש בו נעשה גם שנים לאחר מכן.

מפרסום ספר זה החלו אתרים וארגונים שונים להשתמש במילה 'מיתוס'

בעת התייחסותם לאירועים במחנה ג'נין 2002. להלן מספר דוגמאות: בסרטו של מוחמד בכרי, 'ג'נין ג'נין', פעיל הפתח שמתראיין (ללא ציון שמו) מתאר את אירועי המערכה כ'מיתוס'.[22] בכתבה שפורסמה ב־5 בדצמבר 2004 על אודות טורניר כדורגל בין קבוצות מג'נין לקבוצות ירדניות, נמסר כי למשלחת האומנותית הפלסטינית שתלווה את הספורטאים הצטרפה הנגנת והזמרת רים מצלח טהא "ששרה לפני שנתיים וחצי למחנה ג'נין לאחר הקרב המיתי".[23] ועדות ההתנגדות המזוהות עם הפתח אף התייחסו לקרב תוך שימוש מפורש בשמו של הספר 'מחנה ג'נין - מיתוס שהרעיד את העולם' בכתבה מ־2014.[24]

הכתיבה על אודות הקרב

אירועי הקרב היו בסיס לכתיבת ספרים, מאמרים וכתבות רבות. ספרים שונים נכתבו מנקודת מבט אסלאמית, אחרים מנקודת מבט לאומית פלסטינית. חלקם הדגישו את הטענות לטבח, אחרים - את הניצחון ואת העמידה האיתנה. על אודות הקרב ומשתתפיו (הרוגיו) פורסמו ספרים והוקמו אתרים במרשתת, בעיקר על ידי הארגונים הפלסטיניים שהשתתפו בקרב, החמאס, הג'יהאד האסלאמי והפתח. ככלל, אתרים מקומיים או אתרים של ארגוני טרור 'אינם שורדים' את הזמן, ולכן כיום לא ניתן לאתר אתרים ודפים שונים שנכתבו בעבר. עיון באתרים של סוכנויות ידיעות וגם כאלו של ארגונים פלסטיניים מצביע על היטמעות האירוע בחברה הפלסטינית. בשל כך ובשל קושי בנגישות למקורות אותנטיים פיזיים קיים קושי לבחון את מידת ההיטמעות של הקרב ואת אופן הצגתו לציבור. עם זאת נתונים שכן קיימים כיום במרשתת מדגישים את הדבקות הפלסטינית בהצגת נרטיב הגבורה ממהלך הקרב, בגזרת ג'נין ובמחוזות פלסטיניים אחרים. בכתבות השונות מובע המסר שג'נין יָכְלה לכיבוש הממשיך לפעול בה בשל אי־הצלחתו להכחיד, בין השאר, את רוח ההתנגדות והמאבק.

22 https://www.youtube.com/watch?v=J5pGLEmmnns, דקה 47:31.

23 https://www.al-ayyam.ps/ar_page.php?id=c3cc63y12831843Yc3cc63, נצפה ב־16 ביולי 2022.

24 https://qaweim.com/post/37213, נצפה ב־16 ביולי 2022.

בין הספרים שניתן לציינם, הם ספרו של אמין אל־מובאיד, 'ג'נין גראד: הפשיטה הישראלית והטבח במחנה (אפריל 2002)',[25] אשר פורסם בשנת 2003; ספרו של עמר סעאדה 'מחנה ג'נין הטבח והעמידה האיתנה',[26] שפורסם באתר של הג'יהאד האסלאמי בשנת 2003; ספרו של וליד דקה משנת 2004 'אירועי היום יום במחנה ג'נין 2002',[27] אשר איגד עדויות של פעילי ארגונים פלסטיניים שלחמו במחנה ג'נין ושנכלאו בישראל בסיומו. ספר נוסף הוא 'השיחי מחמוד טואלבה', שבשנת 2003 פרסמה תנועת הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני על אודות פועלו וגבורתו של מפקד הג'יהאד האסלאמי בג'נין במהלך הקרב. עיקר הספרים שאותרו במרשתת נכתבו ופורסמו עד שנת 2006. בשנה זו גם התפרסם דבר סיום כתיבתן של מספר עבודות אקדמיות באוניברסיטת א־נג'אח שבשכם (ראו להלן).

בשנה העשירית לקרב באתר המרשתת של אוניברסיטת ביר זית פורסמה תזה אקדמית לתואר שני (ולא מן הנמנע כי הקרב היה השראה לכתיבת עבודות נוספות באקדמיה הפלסטינית) שכתב ג'מאל חוויל, פעיל פתח בכיר שלחם בקרב במחנה ג'נין, ושמה 'הקרב במחנה הפליטים ג'נין: מהלכו והמיתוס (אפריל 2002)'.[28] עבודה זו עסקה בקרב מנקודת המבט הפלסטינית, והיא הוקדשה, בין היתר, ל'יחלליי[29] הקרב בג'נין ולחללי העם הפלסטיני במחוזות, ליאסר ערפאת, לאח ה'יחלל' נג'יב חוויל,[30] לאח

25 جنين غراد: الاجتياح الاسرائيلي ومجزرة المخيم (نيسان 2002). יצוין כי עותק מהספר נמצא בספרייה הלאומית שבירושלים (לפי הקטלוג הממוחשב של הספרייה) ובספרייה של עיריית אל־בירה. שנת ההוצאה לאור של הספר אינה ידועה, כנראה, לאחר 2001. http://ramallah.noursoft.com/Records/IndexToPrint?libId=1&recordNo=28048. באופן חריג שם הספר הוא 'ג'נין גראד' ולא – ג'נינגראד כפי שמופיע לרוב בהתייחסות זו.

26 مخيم جنين – المجزرة والصمود. הספר אותר באפריל 2003 באתר המרשתת של הג'יהאד האסלאמי (www.qudsway.com).

27 يوميات المقاومة في مخيم جنين 2002. הספר מוצע לרכישה באתר של ארגון מואטין (MUWATIN) לזכויות אדם ודמוקרטיה שבאוניברסיטת ביר זית שברמאללה (www.muwatin.birzeit.edu).

28 ג'מאל חוויל, **הקרב במחנה ג'נין – מהלכו והמיתוס**, עבודת תזה לתואר שני, הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת ביר זית שברמאללה, 2012 (مصطفى عيسى. معركة مخيم جنين: التشكيل والأسطورة). https://fada.birzeit.edu/bitstream/20.500.11889/1583/1/thesis_19022013_104253.pdf, נצפה ב־16 ביולי 2022.

29 חלל – שהיד (شهيد), חללים – שהדאא (شهداء).

30 נג'יב חוויל, אחיו של כותב התזה, היה אחד מראשוני חברי חוליות 'הפנתר השחור' של הפתח במרחב ג'נין, קבוצות שהוקמו באנתיפאדה הראשונה בשכם ובג'נין, ושפעיליהן רדפו ורצחו פלסטינים ששיתפו פעולה עם ישראל.

לנשק, המפקד אבו ג'נדל,[31] לאסירי קרב ג'נין ולאסירי העם הפלסטיני". בתקציר המחקר הגדיר המחבר: "הקרב במחנה ג'נין (1-12 באפריל 2002) מהתחנות הבולטות בעמידה האיתנה והניצחון בהיסטוריה הפלסטינית המודרנית. מאחר ומדובר בניסיון צבאי ייחודי ואולי היחיד בתולדות הניצחונות הפלסטיניים שאירע על אדמת פלסטין הכבושה, להבדיל מהקרבות בכראמה ובירות שאירעו מחוץ לשטחי פלסטין".

לרגל ציון יום השנה העשרים לקרב פרסם כותב התזה את מחקרו בספר שיצא לאור בביירות. בעת העריכה שונה השם ל'הקרב הגדול על מחנה ג'נין 2002: ההיסטוריה החיה'.[32] השוואה בין תוכן העניינים של העבודה (שאותה ניתן לקרוא באתר המרשתת של אוניברסיטת ביר זית) ובין תוכן העניינים של הספר מראה כי למעט פרקים מתודולוגיים ולמעט כמה נספחים, פורסם רוב רובה של התזה בספר. דבר פרסומו דווח באתרים של סוכנויות תקשורת ערביות לרבות אל־ג'זירה,[33] ובכך חצה את מגבלת ההפצה המקומית של האירוע המקומי והפכו לאירוע המצוי בזירה הכלל־ערבית.

נוסף על פרסום זה, ממרץ 2022 ניכרת התעוררות בעיסוק בקרב בג'נין ובתיאורו, בין השאר, במרשתת. דוגמה נוספת היא תמונה המציגה את הסבל של תושבי המחנה לאחר הקרב, בתערוכת צילומים במוזאון פלסטיני לאומנות במרץ 2022.[34]

אזכור הקרב במישור הספרותי נעשה גם בספר 'בקרים בג'נין'[35] שכתבה פלסטינית ילידת כווית, והוא פורסם בהצלחה רבה יחסית בארה"ב. הספר

31 פעיל פתח ובכוח 17, יוסף קבהא, שימש מפקד החמ"ל מטעם הפתח בקרב במחנה ג'נין, מההרוגים האחרונים של הפתח בקרב. ראו אצל ג'מאל חוויל ואצל ע'סאן נזאל. לפי ריאיון שהעניק לתחנת הטלוויזיה אל־ג'זירה ב־4 באפריל 2002, קבהא החליט לכנות עצמו, תוך כדי הלחימה, בכינוי 'אבו ג'נדל' "מכיוון שכל הלוחמים סביבי הם חללים". יצוין כי השם אבו ג'נדל מופיע במסורת האסלאם כצעיר אשר התאסלם במכה, כמו מוסלמים קדומים נוספים, ובשל כך אנשי העיר עינו אותו. על פי המסורת נאלצו אבו ג'נדל והאחים להישאר בעיר אף שנחתם הסכם 'חודַיבִּייָה' בין מוחמד ובין העיר, והנביא מוחמד הבטיח לו כי "אללה יפתח לו בקרוב את הדרך".

32 معركة مخيم جنين الكبرى 2002: التاريخ الحيّ.

33 https://www.aljazeera.net/news/cultureandart/2022, נצפה ב־16 ביולי 2022.

34 https://ultrapal.ultrasawt.com , נצפה ב־16 ביולי 2022.

35 Susan AbuAlHawa, **Mornings in Jenin**, UK: Bloomsbury, 2010 (electronic edition). על אודות הספר ראו לדוגמה: https://insidearabia.com/in-mornings-in-jenin-susan-abulhawa-brings-the-human-tragedy-of-the-israeli-occupation-to-life/.

הוא מסוגת הרומן הדמיוני (fiction) המתייחס לאירועים שונים בסכסוך הפלסטיני־ישראלי כאחד מחוטי השני העוברים לאורכו. עם זאת הוא גם רצוף בדותות, ואינו מחויב לאמת ההיסטורית (גם לא ביחס למה שאירע במחנה הפליטים ג'נין).[36]

אזכור הקרב וההתייחסות אליו בחברה הפלסטינית ובתקשורת

אף שלאורך השנים חלה ירידה בהיקפי העיסוק בקרב בג'נין, ניכרת עלייה נקודתית בשיח עליו - פעם אחת בפעילות צה"ל או בפעילות של כוחות ביטחון ישראליים אחרים במחנה ג'נין ובסביבותיו ופעם נוספת ביום האזכור השנתי לקרב במחנה ג'נין. במועדים אלה נערך סיקור תקשורתי, ובדרך כלל מובאים בו עדויות של תושבים הנזכרים בקרב ובתוצאותיו או ראיונות עם פעילים בארגונים פלסטיניים המדגישים את נחישותם לעמוד כנגד כוחות צה"ל, בעת שידוע (או מוערך על ידם) על כוונה לפעול במחנה הפליטים או במרחב ג'נין.

נמצא כי מדי שנה במחנה הפליטים ג'נין נערך טקס אזכרה שנתי לציון הקרב או המערכה במחנה ג'נין (יודגש כי הקרב נערך בגזרת ג'נין, בג'נין ובמחנה שבפאתיה כבשו כוחות צה"ל, אולם רק במחנה הפליטים נערכת אזכרה זו).[37]

העיסוק בקרב ובתוצאותיו נעשה מנקודות מבט שונות ולא באופן אחיד או מוכוון של גורם מכוון או מתאם כלשהו. כך, כל אחד מהפלגים ומהארגונים הפלסטיניים התייחס (ומתייחס) אליו מנקודת מבטו תוך הבלטת חלקו ב'ניצחון'. כאשר קיים חשש מפני כניסה צפויה של כוחות צה"ל למחנה, שיתוף הפעולה שהיה בין הפלגים במהלך הקרב מועלה על נס ומודגש הצורך לחדש שיתוף פעולה זה.

הסיקור התקשורתי הנרחב בכל אירוע ומועד אזכור מציין כיצד נכנסו אירועי הקרב להיסטוריוגרפיה המקומית כאירוע נוסף בהתמודדות

36 בריאיון שנערך עם המחברת סוזאן אבו אל־הווא (https://www.youtube.com/watch?v=SD3yR_C9nYQ) היא ציינה כי כתבה את הספר לאחר ביקורה במחנה ג'נין בתום מבצע 'חומת מגן', והוא מבטא את סערת הרגשות שחוותה בעקבותיו. הספר יצא לאור בשנת 2006. תחילה כונה 'The David of Scar', ובהמשך שונה שמו ל'בקרים בג'נין' מטעמים הידועים למחברת ולהוצאה לאור של ספרה.

37 הדבר נכון (לפי האתרים שנצפו במרשתת) בשנים 2014, 2016, 2018, 2019, 2020, 2021 ובייחוד ב־2022, הוא יום השנה העשרים למבצע 'חומת מגן'.

הפלסטינים, תושבי ג'נין, ואלו שהשתקעו בה כפליטים בעקבות מלחמת העצמאות (הנכבה, הקטסטרופה, אסון, במונחיהם של הפלסטינים) עם תוקפנות האויב הציוני (כלשונם). בנשימה אחת מזכירים בדרך כלל את אירועי מלחמת העצמאות (שבהם לא כבשה מדינת ישראל את ג'נין) עם ניצחון הרוח הפלסטינית על אף הקורבנות ועל אף הנזקים ב'חומת מגן'.[38]

הכוונות והיוזמות להקמת מוזאון להנצחת הקרב

הנצחת הלחימה הפלסטינית ותוצאות הקרב מצאו ביטוי גם בכוונה להקים מוזאון ייעודי. בשנת 2006 באתר המרשתת 'מיפתאח' דווח כי ההנהגה הפלסטינית החליטה כי במחנה ג'נין יוקם מוזאון להנצחת הקרב.[39] ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 2010, הציג מושל המחוז הפלסטיני כדורא מוסא את היוזמה,[40] אולם זה מת ולא נמצאה עדות לכך שהמוזאון הוקם.[41] בהקשר אחר, בפקולטה להנדסה של אוניברסיטת א־נג'אח שבשכם (האוניברסיטה הפלסטינית המרכזית למרחב השומרון וצפון הגדה המערבית) בשנת 2003 הוכנו שתי תוכניות להקמתו של מוזאון בג'נין - 'מוזאון הזיכרון והשיבה (מיתוס מחנה ג'נין)'[42] ו'מוזאון ההנצחה - הטבח במחנה ג'נין'.[43] בכך זכו שני הנרטיבים להנצחה בדמות הצעות למוזאונים. יתר על כן בשנת 2006 הוגשה עבודת תזה בפקולטה להנדסה באוניברסיטת א־נג'אח העוסקת בתכנון השיקום של מחנה ג'נין[44] (ובכך ניתן מענה לתמה נוספת).

38 ביום השנה השני לקרב סוקרו נזקי המחנה והפגיעה באוכלוסייה שבו. https://www.aljazeera.net/news/arabic/2004/4/4/9, נצפה ב־16 ביולי 2022.

39 http://www.miftah.org/arabic/Display.cfm?DocId=4945&CategoryId=2, נצפה ב־16 ביולי 2022.

40 https://www.wafa.ps/ar_page.aspx?id=fze0hOa555730480206afze0hO, נצפה ב־16 ביולי 2022.

41 בג'נין הוקם מוזאון תרבותי־היסטורי, אך לפי אתר המרשתת שלו, המוזאון לא משמש להנצחת הקרב.

42 לפי נתוני ספריית האוניברסיטה, העבודה שכתב הסטודנט מראד אל־עאמור פורסמה בשנת 2003. https://libraries.najah.edu/book/92516, נצפה ב־16 ביולי 2022.

43 לפי נתוני ספריית האוניברסיטה, העבודה שכתב הסטודנט מראד צאלח אל־חאג' צאלח פורסמה בשנת 2003. https://libraries.najah.edu/book/92384, נצפה ב־16 ביולי 2022.

44 https://scholar.najah.edu/sites/default/files/all-thesis/physical_and_characteristics_of_palestinian.pdf, נצפה ב־16 ביולי 2022.

קרב ג'נין במיתוס הפלסטיני

בחינת החדירה של קרב ג'נין למיתוס הפלסטיני, המקומי (לוקלי), האסלאמי או הלאומי־פלסטיני, יכולה להיערך רק לאורך זמן (השרידות בשיח הפלסטיני, מידת אופן ההנצחה וכיו"ב). הנצחה זו יכולה לבטא שני נושאים מרכזיים: הנצחת ה'טבח' כפגיעה נוספת של ישראל בפלסטינים (הנצחת חולשתם של הפלסטינים מול הישראלים) או לחלופין - מעשה הגבורה - הצלחתם של המעטים להילחם בחזקים.[45]

מאז הקרב נערכו מאמצים בשני הכיוונים להחדיר את האירוע לשיח הציבורי הפלסטיני, הערבי והבין־לאומי, באופנים שונים ומסיבות שונות בהתאם למטרה הרגעית. הפיכתו של הקרב במחנה ג'נין לאירוע משמעותי, עד כדי הפיכתו למיתוס, נערכה (ונערכת) ברציפות תוך שימורו כזיכרון חי בקרב תושבי ג'נין בפרט ובקרב הפלסטינים בכלל.

הביטוי הפומבי לניסיונות אלה היה בטווח הזמן המיידי, בעת קיומו של הקרב, והוא נמשך גם בחודשים שלאחר מכן. בין היתר, עלו לדיון השאלות האם להנציח ולשמר את ההריסות של המחנה, באיזו דרך יש לשקם את הפליטים או שמא יש להנציח את הריסות המחנה ולהופכן למוזאון. לצד זאת באמצעי התקשורת הודגשו העברות כספים מעיראק למשפחות הפלסטיניות שבתיהן נהרסו ושבניהן נהרגו בקרב (ייתכן שכספים מעין אלה העבירו גם גורמי האסלאם הפונדמנטלי), במסגרת העמקת התודעה המהפכנית (ולמעשה, ייצור טרור בידי שליח).

השיח הפלסטיני[46] והעולמי בעניינו של הקרב במחנה הפליטים ג'נין הפך לאירוע נוסף בהיסטוריה הפלסטינית, המקומית והרחבה. במישור הרגשי קיימת פעילות להנצחתו של האירוע תוך שימוש בשכול וברגש הנלווה לו, ולהפיכתו למופת לחיקוי ולזיכרון, קרי - למיתוס.[47] פעילות זו התרחשה סמוך למועד הקרב, לדוגמה בפרסום ספר, ובשנים שלאחר מכן (ובייחוד ביום השנה הראשון לקרב), על ידי פרסומם של ספרים נוספים שביקשו להאדיר את דרכן של תנועות ההתנגדות האסלאמיות, בפרט של הג'יהאד

45 עיון מקיף על אודות השימוש בשכול לצורכי הנצחה ולצרכים פוליטיים ודתיים בחברה הפלסטינית ראו אצל מראם מסארווה, **פוליטידתיה של שכול בחברה הפלסטינית**, ישראל: רסלינג, 2015 (להלן: מסארווה, **פוליטידתיה של שכול**).

46 במסגרת זו, אתרי מרשתת שונים שהוקמו לאחר הקרב חדלו מלתפקד.

47 את הליך השימוש באירועים למטרות פוליטיות ודתיות ראו אצל מסארווה, **פוליטידתיה של שכול.**

האסלאמי הפלסטיני, ואת לוחמיהן. במישור העולמי והתקשורתי מצבם של המחנה ושל תושביו, 'ישבעי ולמודי הקרבות והסבל', מוזכרים בסיקור תקשורתי בכל עת שצה"ל נכנס אליו לפעילות ביטחונית. כך למשל, לאחר אירוע הבריחה של ארבעה אסירים פלסטינים מכלא גלבוע (6 בספטמבר 2021), ובהם זכריא זבידי (פעיל פתח ממחנה הפליטים ג'נין), לרגע גברו הסיקורים התקשורתיים של מחנה ג'נין, מקום מגוריו, אז אוזכר הקרב ב'חומת מגן' כאחד מהמאורעות שתושבי המחנה עברו לאורך שנותיהם.[48]

אומנם חלק מהטענות שניסו הפלסטינים לטְפוֹל על צה"ל (טבח, רצח עם וכיו"ב) דחו גורמים במערב לאחר שהוכח קבל עם ועולם שלא כך היו פני הדברים. אולם ככל שהזמן חולף מאז הקרב, נחקקו אירועי הלחימה בתודעה הציבורית הפלסטינית, ותוצאותיו הנביטו את היסודות למיתוס - עמידה איתנה של חלשים מול חזקים המלווה במעשי גבורה, בהם נפילה חלל על מעשה קדושה, 'אִסתִשהָאד', של שליחי ציבור. האירוע מוזכר (מפי אחדים) בנשימה אחת עם אירועים נוספים בפנתיאון המיתוסים הפלסטיני, דוגמת מבצע 'כראמה' ועמידת ההנהגה הפלסטינית במצור בביירות.

הערות לנרטיב הפלסטיני והמיתוס על אודות קרב ג'נין

הטקסטים שאותרו, תורגמו ונותחו, והמציגים את סיפור המעשה הפלסטיני על אודות הקרב בג'נין, בשבועות המעטים שחלפו לאחר סיום הקרב, הם בחזקת **סיפור** המציג את פעילותם של הפלסטינים כמעשה גבורה. הנרטיב כולל מרכיב מסוים של אמת שהרי פרטים על הקרב התפרסמו בתקשורת (הישראלית, הפלסטינית והעולמית) במהלך פעילותם של כוחות צה"ל במחנה ג'נין ובעיר ג'נין. סיפור המעשה נכנס אפוא לתוך המערכה הפלסטינית (והאסלאמית) על התודעה ועל דעת הקהל הפלסטינית, הישראלית והעולמית.

במסגרת זו, בהתאם לצורכיהם ההסברתיים של הפלסטינים, את סיפור הקרב הציגו בשתי גרסאות. מצד אחד, מחברים שונים תיארו אותו כמעשה גבורה, ומצד אחר, מתחילתו (ולמעשה, מתחילת כניסתם של כוחות צה"ל לערים הפלסטיניות השונות ב'חומת מגן') הציגוהו הפלסטינים

48 Fareed Tamallah, "'We will overcome': Jenin's rebellious history as told by its elders"**,MIE [|Middle East Eye],** 26/09/2021. https://www.middleeasteye.net/news/palestine-jenin-history-resistance .

כפעילות המלווה במעשי טבח ובפגיעה של החיילים באזרחים שאינם קשורים ללחימה.

את הקרב הציג ע'סאן נזאל, מחברו של הספר 'מחנה ג'נין - מיתוס שהרעיד את העולם', כאירוע המנותק מסביבה חיצונית ואשר לא קשור לפעילות הפלסטינית בשנים שקדמו לקרב עצמו, וכחלק ממאבק מוגדר בישראל במסגרת העימות המוגבל בין שני הצדדים. לפיכך הסיפור מיועד לשלושה קהלים מרכזיים, במערכה על התודעה, המלווה את העימות המוגבל (שתכליתו הכרעת תודעתו של האויב תוך מניעת הכרעת תודעתו של הציבור הפנימי באמצעים של הוגעה אל מול חיזוק והֶחדר מִשנה (אינדוקטרינציה).

הפנייה לקהלי יעד שונים

הקהל הפנימי־פלסטיני

הצגת מעשי הגבורה בקרב נועדה להעצים את יכולתם של הפלסטינים לעמוד בפני ישראל הנתפסת כחזקה - 'מאבקו של החלש בחזק'. לפיכך הקרב בג'נין מוצג כקרב של 'עמידה איתנה' (צוּמוּד - במקור), מושג שהפך לחלק מההוויה הפוליטית הפלסטינית משנות השבעים, אז הייתה התחושה שעל הפלסטינים להיאחז באדמתם כדי למנוע את גירושם ואת נישולם מאדמותיהם, לאחר ניצחונה של ישראל ב־1967 ומאוחר יותר ב־1973. אולם לא היה מדובר ב'עמידה איתנה' פסיבית (כפי שהמונח המקורי התייחס אליה) גרידא, אלא היא שולבה בלחימה מעשית תוך חירוף נפש. זו הביאה להישגים כבירים, ולו תודעתיים: החלש כפה על החזק לחימה ממושכת בזכות האמונה, הנחישות וההקרבה ובזכות ההתלכדות החברתית, שנבעה ממאבק באויב משותף ומהזהות המשותפת ('בני המחנה') וההתעלות מעל למחלוקות אחרות (שיתוף פעולה בין ארגונים שונים).

קריקטורה המתארת את גבורת הלוחם הפלסטיני
למול שריון צה"ל. ברקע, בערבית: 'מחנה הפליטים ג'נין'

סיפורי הגבורה של מי שנלחמו "ללא הפסקה, במחסור אמל"ח, ללא מזון ומים, ללא ידיעה על גורל יקיריהם" תוך השוואתם לחיילים ש"זוכים למנוחות קבועות, לאגירת כוחות, לתזונה ולקיום קשר עם יקיריהם ומשפחותיהם, תוך כדי הקרבות", סיפורי ההקרבה העצמית של נשים וילדים ועמידתם של המעטים מול הרבים נועדו להדגיש אפוא את פערי העוצמה ואת היותם של הפלסטינים בצד החלש.

עם זאת הימצאותם בצד ה'חלש' איננה מבטאת חולשה אמיתית, והדגשת נחישותם, תעוזתם ונכונותם להקרבה עצמית במסגרת ההגנה העצמית והצגת יכולות למידה עצמית, תחכום ותעוזה מחזקות את אתוס לחימת הגבורה הפלסטינית מקרב זה. בירחון חמאס, 'פלסטין אלמסלמה', כתב מוניר שפיק[49] כי קרב ג'נין "למרות מרחק הזמן וקריטריונים רבים אחרים, שווה לסטלינגרד של מלחמת העולם ה־II, אשר הפכה למודל לחיקוי מבחינת יכולת העמידה תחת מתקפה ומצור". במסגרת זו הדגיש כי "מפלסטין חייבים לצאת יותר ממחנה ג'נין אחד", שכן "ניסיון העמידה האיתנה הלאומי, האנתפאדה, ההתנגדות והלחימה כנגד הפשיטות, הוכיחו כי אלה הדרכים האפקטיביות להביא לאיחוד האומה ולהנעת ההמונים לשם דחיקת חדלי האישים אל הפינה". שפיק הכיר בתוצאותיה של פעילות צה"ל ברחבי השטחים ב'חומת מגן' וקבע כי "לא מדובר בניצחון צבאי", שכן "השטחים היו תחת מצור" וכי "היה ידוע מראש כי לא ניתן למנוע מבעדו לפעול". אולם בה בעת הדגיש כי "החדש והחשוב (בקרב ג'נין) הוא העלייה ברמת ההתנגדות ועוצמתה, במימדי הלחימה, ההקרבה והעמידה האיתנה". יצוין כי לאחר פרסום מאמרו זה טבע ערפאת את האמרה 'ג'נינגרד'[50] והשווה את הקרב בג'נין לקרב היסטורי

49 מניר שפיק, "המערכה נגד הפשיטה – לקחים ומסקנות", **פלסטין אלמסלמה**, 5, מאי 2002, עמ' 34–35.

50 בסיור שערך ערפאת ב־3 במאי 2002 ולאחר שיצא מהמצור בבמוקטעה שברמאללה, בגזרות בית לחם, ג'נין ושכם, הוא השווה את ג'נין לסטלינגרד, ודבריו שודרו בכל העולם, ומצאו ביטוי, בין היתר, באתרי המרשתת של סוכנויות ידיעות שונות, בהן סי־אן־אן ורשת תקשורת ארצית אוסטרלית – www.abc.net.au:

H.E President Arafat compared last month's the resistance in the Jenin refugee camp to the devastating World War II battle of Stalingrad that destroyed the former Soviet city and killed more than 600,000 people. "Jenin has turned into Jeningrad, instead of Stalingrad. Remember something like that, Stalingrad? Now, Jeningrad," the President told CNN shortly after the occupation troops lifted their siege of his Ramallah office. (www.sis.gov.ps) (אתר המידע הפלסטיני הרשמי).

זה. במידה רבה, וככל הנראה, נועדה אמירתו ל'רצות' את תושבי המחנה, שאליהם עמד להגיע במהלך סיורו, לאחר יציאתו מהבמוקטעה, בי'אתרי הקרבות של איו"ש' (בין השאר, ביקר בשכם ובבית לחם), אולם הדבר היה ללא הועיל שכן בהגיעו לג'נין לא זכה להיכנס למחנה מפאת זעמם של תושביו שהציתו (ככל הנראה) את הבימה שעליה היה אמור לנאום. זעם זה נבע מההבנה שהלחימה במחנה נעשתה על גבם כדי להשיג את יעדיה של ההנהגה הפלסטינית שגורמיה, כך נראה היה להם, לא השתתפו בלחימה. אולם השימוש במינוח לא כוון רק לקהל הפלסטיני, אלא הוא כוון לזירה העולמית, שכן את סיורו של ערפאת סיקרו אמצעי תקשורת בין־לאומיים רבים, והאמירה חצתה תבל. באשר להתייחסות של אידיאולוג החמאס ראוי לציין כי דבריו מכוונים לתומכי חמאס המנויים על הירחון של התנועה, הן בשטחים, הן באירופה והן בעולם הערבי והמוסלמי.

באשר לאתוס של האמונה בצדקת הדרך ושל החיבור בין האמונה הדתית לאמונה הלאומית כמקור לעוצמה מול ישראל, יצוין כי בריאיון שהעניק אבו ג'נדל לתחנת אל־ג'זירה (ב־4 באפריל) ובהתייחסו לשאלה עד מתי יוכלו אנשיו להחזיק מעמד, כאשר כל שברשותם הם כלי נשק קלים, השיב:[51]

> **לא זה לא נכון, יש לנו את נשק ההפתעה, יש לנו את נשק הכבוד. יש לנו נשק אלוהי, אללה עומד לצידנו. יש לנו כלי נשק טובים יותר משלהם, אני הוא זה עם האמת ואני שם את מבטחי באללה, בעוד שהם שמים מבטחם בטנק.**

דבריו מצדיקים את שילוב הדת עם הנשק, ומבטאים את אי־ניתוקה של הפתח מדת האסלאם. לעומת זאת מנהיג הג'יהאד, רמדאן עבדאללה שלח, אמר בריאיון לתחנת הטלוויזיה אל־מנאר של חזבאללה (ב־10 באפריל)[52] כי "הפלסטינים לא יצרו לעצמם מצדה פלסטינית אלא כרבלה פלסטינית" (הקרב שבו נהרג חוסיין, בנו של עלי, שבעטיו נוסדה כת השיעה, סיעתו של עלי). עוד הוסיף כי "היום מחנה ג'נין נולד מחדש ולא נהרס"[53] (כשם שמההפסד של עלי בקרב כרבלא נוסדה למעשה השיעה ולא הסתיימה דרכו של עלי כמי שטען להיות יורשו של מוחמד בהנהגת דת האסלאם).

51 יוסף קבהא, המכונה 'אבו ג'נדל', מפקד החמ"ל של הפתח במחנה ג'נין, נהרג לקראת סוף הקרב במחנה.

52 צוטט באתר המרשתת של הג'יהאד האסלאמי – www.jihadonline.com.

53 שם.

גם הצגת הטענות בדבר נקיטה במעשי הטבח (המסופר בפירוט בספר 'מחנה ג'נין – מיתוס שהרעיד את העולם') והטענות על פשעים נוספים כנגד האנושות יועדו לקהל הבין־לאומי והפנימי - ישראל מוצגת כאויב דמוני, שאין לבטוח בו ושאין להגיע עימו (בסופו של יום) להסכם שלום. סיבה נוספת לתיאורים אלה היא חיזוק רוח הלחימה כנגד האויב הישראלי כדי למנוע שחיקה בצד הפלסטיני. הגם שניתן לראות בנרטיב ה'טבח' סתירה למיתוס הגבורה, למעשה הוא דווקא משרת במידת מה את נרטיב העמידה האיתנה והגבורה, שכן אלו מועצמים לנוכח פערי הכוחות ולמול אויב אכזר ונטול רסן (ישראל).

גרסאותיהם של כותבים שונים על הקרב הדגישו את כוחה של האמונה המוסלמית כאמצעי שסייע לפלסטינים להחזיק מעמד בימי הלחימה הממושכים במחנה.[54] הם גם קראו, במישרין ובעקיפין, תגר על הלאומיות הערבית ועל מדינות ערב[55] באומרם ש"צבאות ערב החזיקו מעמד שישה ימים ביוני 67' והפסידו את הגדמ"ע, סיני והרמה ואילו המחנה, נשים, ילדים וזקנים, החזיק מעמד שמונה ימים". נוסף על כך, בסיפורי הלחימה מוצנע (גם אם לא מוסתר) חלקם של לוחמי הפתח ומנגנוני הביטחון ('אלה התנדבו להילחם') ומודגש כי לאחר הלחימה שוחררו אותם פעילים ממנגנוני הביטחון שנעצרו במהלך הלחימה במחנה ואף שפעילי הפתח נכנעו בחסות בין־לאומית לעומת מאבקם של פעילי חמאס עד מותם.[56]

יצוין כי הסיפור מציג את השתתפותם הפעילה של בני נוער המכונים 'אשבאלי' (שיבולים) כמסייעים פעילים ללוחמים הפלסטינים. סיועם בא לביטוי בהובלת מטענים אך גם בהשתתפות בלחימה - יידוי מטענים ובקבוקי תבערה. הכינוי אינו מקרי, מדובר בבני נוער המשתייכים לתנועות הנוער של גורמי האסלאם הפלסטיניים, והצגת השתתפותם מאדירה אף היא גורמים אלה.

54 כך טען אבו ג'נדל: "יש לנו את נשק ההפתעה, יש לנו את נשק הכבוד. יש לנו נשק אלוהי, אללה עומד לצידנו. יש לנו כלי נשק טובים יותר משלהם, אני הוא זה עם האמת ואני שם את מבטחי באללה, בעוד שהם שמים מבטחם בטנק". **אל־ג'זירה**, 4 באפריל 2002.

55 יצוין כי מסעו של מזכיר המדינה האמריקני קולין פאול במדינות ערב בתקופת 'חומת מגן' וקבלתו במדינות השונות עוררו ביקורת כנגד המשטרים הערביים. דברים מפורשים ברוח זו מובעים במאמר שחיבר עבד אל־בארי עטואן, ביומון המזרח ירושלמי **אלקדס**, 11 אפריל 2002. המאמר מובא באתר המרשתת של גדודי אל־אקצא – www.fateh.tv/alquds11.htm.

56 נזאל, **מחנה ג'נין**, שם; "קרב ג'נין" (מאמר המערכת), **פלסטין אלמסלמה** 5, מאי 2002, עמ' 2. האמירה מופיעה גם בסרט 'ג'נין ג'נין'.

קהל היעד החיצוני־הבין־ערבי

סיפור המעשה נועד גם להביך את מדינות ערב על שלא נקטו עמדה חד־משמעית למען הפלסטינים ולא העניקו להם סיוע מוחשי. נוסף על כך הוא נועד ליצור תחושת הזדהות של תושבי מדינות ערב עימם. הזדהות זו מיועדת לגייס תמיכה כספית בפלסטינים ולהפעיל לחץ על השלטונות המקומיים. כך למשל נכתב בנרטיב: "השאלה המרכזית שנשאלה לאחר הקרב, הייתה כיצד הצליחה קבוצה זו של לוחמים, במשך תשעה ימים רצופים, לעמוד בפני הצבא האימתני והעצום ביותר במזרח התיכון? כיצד רשמה את עמידתה האיתנה באופן שנצפה על ידי העולם כולו?" מדובר בשאלה רטורית של המחבר לקורא או בשאלת פליאה שהפנו הפלסטינים למדינות ערב, כיצד הצליחו החלשים לעמוד כנגד צבא חזק. הגדיל לעשות מאמר המערכת של ביטאון חמאס, 'פלסטין אלמסלמה', שקבע:

> **צבאות ערב ביוני 67' לא עמדו אלא שישה ימים, שבמהלכם איבדה האומה הערבית את הגדה המערבית, את סיני ואת הגולן, בעוד שמחנה זה המצומצם בשטחו ובמספר תושביו, שעיקר יושביו הם נערים ושיח'ים, נשים וילדים, עמד עמידה איתנה תשעה ימים, והיה יכול להחזיק מעמד נוסף, לו לא נפח המג'אהד האחרון את נשמתו.**[57]

57 נזאל, **מחנה ג'נין**, עמ' 85–87; וכן: במאמר המערכת של ביטאון החמאס **פלסטין אלמסלמה** 5, עמ' 2.

קריקטורה המתארת את סמל הגבורה הפלסטיני, האבן, ואת סימן הניצחון.
בערבית, למעלה (תרגום חופשי): "החושך עוד יובס".

קהל היעד הבין־לאומי

הצגת הטבח והטענות שהועלו בעקבותיו[58] נועדו להפעיל לחץ בין־לאומי על ישראל ולקיים מעורבות בין־לאומית באזור (בנאום).[59] הטענות כוונו

58 את הטענות הפלסטיניות לטבח השמיעו ארגוני זכויות אדם (Human Rights Watch) ו'אמנסטי', והללו נשענו על מדיניות תקשורתית ישראלית במהלך המבצע, שתרמה לטענות. הנושא נבחן בכנס שערך המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). ראו:
Hirsh Goodman and Jonathan Cummings,The Battle of Jenin :A Case Study in Israel's Communications Strategy", **INSS**, Tel Aviv: Jaffee Center for Strategic Studies at Tel Aviv University, January 2003. https//:www.inss.org.il/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/(FILE)E1190277272.pdf.
גם בסרט 'ג'נין ג'נין' נטען לפשעי מלחמה ולמעשה טבח בתושבי המחנה, ואפילו הספר 'בקרים בג'נין' העלה את הטענות במהדורתו הראשונה ("The Scar of David" בשנת 2006).

59 התערבות שכזו מצאה ביטוי בוועדת הבדיקה של האו"ם, וזמן קצר לאחר הקמתה פירק מזכ"ל האו"ם אותה בלי שהגישה דו"ח. ראה: רויטרס ואי.פי, "הצעה: האו"ם יגיש דו"ח בלי ועדת בדיקה", **YNET**, 04.05.02. https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-1870388,00.html.
ירדן הקימה בית חולים שדה בג'נין שפעל בה משנת 2002 עד לאחר שנת 2013.
Hazaimeh Hani "Jordan's field hospital in Jenin builds good name in local community", **The Jordan Times**, 14-Jul-2013. http://vista.sahafi.jo/art.php?id=67ce19546cd79d869fba9bc99f44d15ff4cd6ec6.

לשני טווחי זמן - בטווח המיידי רצו הפלסטינים לפגוע בישראל ובמעמדה לפני הגעתו של מזכיר המדינה האמריקני קולין פאול, שעמד להגיע לאזור ודחה זאת כמה פעמים, ובטווח הרחוק יותר - להביא להגעתה של משלחת בין־לאומית לאזור כדי לבחון את המצב במחנה. אומנם הטענות והעדויות הובילו לפעילות בין־לאומית ענפה, אולם בסופו של יום דחה דו"ח האו"ם את הטענה לטבח, אך לא פסל את כל הטענות הפלסטיניות בדבר פגיעה באזרחים.

סיכום

הקרב במחנה ג'נין היה ייחודי מכמה בחינות. הפלסטינים הפגינו לחימה עיקשת שנמשכה עשרה ימים לפי הצגתם את האירועים, והם גם זכו להצלחה ה'מבצעית' הגדולה ביותר בלחימתם בכוחות צה"ל שלחמו באיו"ש באותה תקופה - כוחות העדיפים מהם מספרית (ואיכותית). הפלסטינים הצליחו לגבות מחיר כבד של 23 הרוגים לצה"ל (13 מהם באירוע אחד) ולרתק כוחות גדולים ורבים למחנה למשך זמן רב יחסית.

הקרב במחנה משך תשומת לב ציבורית, עולמית וישראלית, מרגע תחילתו, והאיפול התקשורתי שהטילה ישראל על הנעשה במחנה לצד הטענות הפלסטיניות על מעשי טבח שמבוצעים במקום ועל היעדר התייחסות ברורה מצידה סייעו ביצירת דימוי של משבר הומניטרי במחנה הפליטים ג'נין.

מרכיבים אלה סיפקו את חומר הגלם לפיתוחו של נרטיב גבורה פלסטיני, אשר הציג את ההישגים הפלסטיניים בקרב תוך דחיקת העיסוק בתוצאותיו הפיזיות, קרי הכיבוש בידי צה"ל, אל השוליים, שכן היה ברור להם כי בסופו של דבר יכבוש צה"ל את המחנה.

ההבלטה הפלסטינית, בנרטיב ובהתייחסויות אחרות, של הישגים טקטיים וסמליים בקרב נובעת מהצורך להתגבר על התנאים הקשים שמאבק ממושך טומן בחובו וליצור תנאים שיאפשרו לטפח את נחישות העמידה, אפילו אם תארך הדרך וירבו בה הסבל, הקורבנות והמפלות. הקשיים מוצגים כבעלי תפקיד חיובי, כגורם מזכך ומחזק, ובכל אופן מובטח כי הניצחון הסופי יצמח ויעלה מתוך הקשיים שאולי עוד ייכונו בעתיד; הם משרתים את כלל הגורמים הפלסטיניים השונים (ובהם גם הרשות הפלסטינית) לטפח נחישות עמידה, על ידי הֶחדר מִשנה אידיאולוגית

('אתוס') כמכשיר לטעת אמונה בניצחון הסופי לנוכח ההערכה כי המאבק עשוי להימשך זמן רב. סיפור הקרב במחנה ג'נין, בגרסתו הפלסטינית, נועד לשמר את עמידות רוח הלחימה ולחזקה לנוכח אסימטרייה מובנית בין הצדדים.[60]

הספר 'מחנה ג'נין - מיתוס שהרעיד את העולם' נכתב זמן קצר לאחר הקרב, ולמרות הניסיון של המחבר ושל העורך להימנע משימוש בביטויים הקושרים אותו לפלג פוליטי ולמצע רעיוני מובהק, הרי אהדה ברורה עולה ממנו לגורמי האסלאם הפונדמנטלי.[61] בהתאם לכך בסיפור מוצגת הפעולה האחודה והמלוכדת של כלל הארגונים הפלסטיניים המתגברים בכך על עוינות, אל מול פני אויב אחד, צה"ל. בהקשר זה יצוין כי באופן יחסי למינוחים המשמשים את הכותבים הערבים והפלסטינים ביחס לישראל, ספר זה 'חף' (ושוב, באופן יחסי) ממינוחים בוטים וחריפים כנגד ישראל וצבאה. גם תנועת חמאס, באמצעות פרסומיה הרשמיים (ולמחצה) בירחון 'פלסטין אלמסלמה' (היוצא לאור בבריטניה ומופץ במרשתת ובמהדורות מודפסות גם בשטחים),[62] הדגישה את אותן הסוגיות, אולם ההתייחסות (באופן שנראה מובן מאליו) לישראל ולצה"ל היו בעלות אופי מסית הרבה יותר.

בתוך כך, הספר מקדם שלושה רעיונות מרכזיים:

- סיפור גבורה של מעטים ובלתי מאורגנים מול גורם חזק ומיומן מהם ("המתנגד הפלסטיני הסיק כי ביכולתו לנצח את החייל הישראלי ולהנחיל לו תבוסה וכי האמירה שיש צבא בלתי מנוצח, היא אשליה וסטייה מההלכה").
- הדגשת תפקידם של הגורמים האסלאמיים במחנה במסגרת

60 שמואל ניר (סמו), **העימות המוגבל – קובץ מאמרים**, זרקור הלכי מחשבה בצה"ל מס' 7, אמ"ץ-תוה"ד, יולי 2002.

61 ייתכן כי הוא קשור לג'יהאד האסלאמי הפלסטיני שכן הספר מבליט את חלקם של פעילי הארגון בקרב מצד אחד, ומצניע את כניעתם של חלקם, דוגמת ת'אבת מרדאווי, שהיה בכיר בארגון, מצד אחר.

62 בחודשים שלאחר הקרב פרסם ירחון זה את קורות חייהם של פעילים אסלאמים שנהרגו בקרב ג'נין (כפי שהוא נוהג לעשות מדי חודש ביחס להרוגים אסלאמים אחרים) וכן מאמרי עמדה על אודות החשיבות של הקרב עבור הפלסטינים.

הלחימה[63] והאחדות של הארגונים הפלסטיניים הפועלים למטרה אחת.

- קידום הטענה הפלסטינית (שלמעשה לא נפסקה גם לאחר פרסומו של דו"ח האו"ם) כי ישראל טבחה בתושבי המחנה.

הכניעה הפיזית הייתה, כך מובן (ומוצנע), הכרח, אך לא היה מדובר (בראייתם) ב'כניעה של הרוח', לא הוכנע הכבוד הערבי ולא הוכנעה האמונה באללה (כמרכיב חשוב במסר המועבר), שכן הכניעה הייתה לאחר שכוחות ההתנגדות הפלסטיניים כבר הוכיחו את יכולותיהם וגבו את המחיר מישראל. הללו מייחסים למבחן התוצאה, בדמות האירוע המרכזי של הקרב - מותם של שלושה עשר החיילים, חשיבות מרובה (ומבחינתם, מובנת), ומוסיפים לו סיפורי גבורה וקרבות, המציגים גם את החולשה הטבועה בצד הישראלי.

כפי שנטען בתעמולה הפלסטינית,[64] הקרב ומעשי הטבח, שנערכו באוכלוסייה, נטמעו בתודעה הפלסטינית כשלב טבעי ומובנה במעשי הפשע של ישראל ושל הציונות כנגד הפלסטינים לאורך ההיסטוריה. אולם בעוד הדבר צלח בג'נין, טענות דומות לא הצליחו לעצב את השיח התקשורתי ב'חומת מגן' בעת הפעילות ברמאללה - בעת ההשתלטות על העיר ובעת כיבוש מבנה הביטחון המסכל בעיירה ביתוניא ובשכם - במהלך הקרב במחנה בלאטה ובקסבה (הגם שהטענות לא נזנחו במלואן).

אולם השאלה המרכזית שעולה מהנרטיב היא אם הוא מצליח להשיג את יעדיו בטווח הקצר ובטווח הארוך יותר ובזירות השונות שאליהן הוא כוון. קרי, האם הוא עודד את הפלסטינים לשוב על ההתנסות שנחוותה בג'נין, גם במקומות אחרים. לכאורה התשובה (לפחות באיו"ש) היא חיובית במידת מה. בדיווחי התקשורת על ההיערכות במחנה ג'נין לקראת פעילות

63 כך למשל, בספרו של נזאל מודגש:
לאחר שמונה עשר ימים, שחררה ישראל חלק מהלוחמים העממיים אשר לא השתייכו לאף תנועה רדיקלית פלסטינית, וכן שחררה גם חלק מאנשי הביטחון הלאומי ששייכים לרשות הלאומית הפלסטינית, מתוך נקודת המבט שהם אינם מבוקשים וכי הגנו על האזור, שהיה שייך לרשות הפלסטינית מתוקף הסכמי אוסלו.

64 הפלסטינים טענו כי בקרב נהרגו 400–500 איש, אולם בפועל נהרגו כ־55 בלבד. כך בדו"ח של האיחוד האירופאי שהוגש לאו"ם ביוני 2002. ראו: שלמה שמיר, "דו"ח האיחוד על ג'נין לא מתייחס לשאלת הטבח", **הארץ**, 25 ביוני 2002. בספרו של ע'סאן נזאל מופיעה רשימה של 55 הרוגים, ואילו בעבודת התזה של ג'מאל חוויל (שני הפרסומים צוינו קודם לכן) מופיעה רשימה של 54 הרוגים פלסטינים בלבד.

צה"ל (לפחות בשנים האחרונות) מוצג כי הארגונים הפלסטיניים מודעים לכורח של פעולה אחודה ומשולבת של כלל הפלגים והארגונים הפלסטיניים כתנאי נוסף להצלחה אל מול צה"ל. יש להניח כי הללו סבורים שאין ביכולתם לגבור על צה"ל לנוכח יחסי הכוחות הנחותים שלהם, אולם ברור להם שביכולתם לגרום אבדות ונזקים לכל כוח שינסה לפעול בשטחם. על תובנה זו ניתן ללמוד מתוך מאמרו של מניר שפיק (אידיאולוג של תנועת חמאס), שקרא להתעלות אל מעל למספר הגבוה של ההרוגים בקרב ג'נין, לנוכח הבנת ההשפעה הפסיכולוגית של זה על האוכלוסייה; אך גם מהאכזבה העולה מאותו מאמר, שלפיה "הנסיון של מחנה ג'נין הוכיחה כי ההתנגדות היא אפשרית, ובמקרים רבים כך היה ניתן לעשות לו הייתה מתקבלת ההחלטה המקומית".[65]

אירועי הקרב (על זוויותיהם השונות) ממשיכים להיות בגדר 'היסטוריה חיה' (כשמו של הספר שיצא לאור באפריל 2022). הם מוזכרים בנשימה אחת בתיאור ההיסטוריה של ג'נין ושל מחנה הפליטים שלה, בעת שפעילות צה"ל נסקרת במרחב.

65 מניר שפיק, "ההתנגדות לפשיטות על פי דרכו של מחנה ג'נין", **פלסטין אלמסלמה** 7, יולי 2002, עמ' 34.

נספח – הנרטיב הפלסטיני כפי שמוצג בספר 'מחנה ג'נין – מיתוס שהרעיד את העולם'

חלק זה מורכב, רובו ככולו, מתרגום של חלקים מרכזיים מהפרק 'תשעה ימים בזיכרון העמידה האיתנה' (עמ' 15–27) 'מחנה ג'נין – מיתוס שהרעיד את העולם' שחיבר ע'סאן נאג'י נזאל. הספר יצא לאור כבר במאי 2002 והודפס במהדורה שנייה בחודש יוני 2002 ב'פלסטין'. חלק זה במאמר מציג, ככל האפשר, את הנרטיב שייצר המחבר, תרגום סיפור הקרב את תרגום הנרטיב של תיאור הקרב מנקודת המבט הפלסטינית. הסיפור כולל אי־דיוקים, חצאי אמיתות ואף שקרים מוחלטים. בין אלה אציין את סיפור השימוש וההשתתפות של חיילי צד"ל בלחימה, החלפת הכוחות, החלפת מפקד המבצע, קשירת ילד לטנק, עצם קיומו של טבח וירי לא מובחן באזרחים, וגם התייחסות לשיטות לחימה שלא היו בעצם בשימוש במחנה ג'נין (דוגמת שימוש בטנקים בתוך המחנה או מעבר כוחות דרך קירות). לצד תרגום הנרטיב המופיע בספר נעשתה השוואה גם לפרסומים אחרים כדי להגיע לנרטיב פלסטיני סדור על אודות הקרב. נוסף על כך עובדות שאינן חיוניות לעניין זה (בדגש על הטענות הפלסטיניות לפגיעה בזכויות אדם ול'טבח') לא נכללות בו, ולצידו מוקמו נתונים שעלו במקורות נוספים על אודות היערכות הפלסטינים ופעילותם, בראייתם הם, במהלך הקרב.

ההיערכות לקרב[66]

עם שקיעת השמש 'לוחמי' המחנה מחולקים לקבוצות, וכל קבוצה תופסת לעצמה מיקום בכניסות של המחנה מחשש לחדירת צה"ל למחנה הפליטים. הלוחם 'אחמד' (שם בדוי), שהיה עסוק בחסימת המחנה בסוללות עפר ובאמצעים אחרים שנמנע מלדבר עליהם, ציין, כי "אמצעים אלו יפגעו בכל ניסיון חדירה ישראלית וכי כל הלוחמים הפלסטינים מוכנים למצב הגרוע ביותר".[67]

למרות הנזק הרב שגרמו כוחות צה"ל לכל התשתיות והנזקים לבתי התושבים, 'הלוחמים' נמצאים במורל גבוה ורצון להיאבק.

66 סיפור ההיערכות הפלסטינית לקראת כניסתם של כוחות צה"ל למחנה הפליטים ג'נין ב'חומת מגן' מבוסס על כתבה שפורסמה ביומון הפלסטיני 'אל־איאם'. ראו: מוחמד בלאץ, "משמרות ליליים והיערכות במחנה ג'נין לקראת התקפה ישראלית צפויה", **אל־איאם**, 26/3/02.

'הלוחם אחמד' אמר כי בדומה לצעירים לוחמים רבים, הוא ער בכל שעות הלילה וכי הם בטוחים שצה"ל מתכנן לחזור ולשוב למחנה הפליטים. עניין זה התחדד במיוחד אחרי האירועים בוואדי עארה, בירושלים, בחמאם אלמליח (בקרבת טובאס) ובאירוע המטען מערבית לג'נין. דבר זה מחייב שהלוחמים יהיו בכוננות מלאה ומוכנות להיאבק נגד כוחות צה"ל.

'הלוחמים' אומרים שכבר צברו ניסיון מהכניסה הקודמת כאשר התנגדו לטנקים. בתוך מחנה הפליטים כבר הייתה שעת שקיעה, ו'הלוחם' אחמד היה עסוק מאוד עם חבריו בהנחת מטענים בצירים שבהם אמורים לעבור כוחות צה"ל בכניסה למחנה. השמירה ביום הורחבה גם לתושבים במחנה הפליטים ואינה באחריות הלוחמים לבדם. 'אחמד' סבור שצה"ל מתכנן לעשות פעילות, אך הוא אינו יודע להעריך מה יהיה היקפה או מועדה.

סיפור המעשה מהצד הפלסטיני

ב־2 באפריל, יום שלישי, היה המחנה במרוץ עם הימים או עם השעות המעטות שנותרו, לייצר ולמלכד כמות גדולה ככל האפשר של מטענים.[68] מה התכוון לעשות האויב בג'נין? ראש המחנה הוא המבוקש, נוכל המחנה מבוקש, חי או מת.

התחושה הרווחת במחנה הייתה כי איש לא יעזוב אותו, עם זאת יצאו ממנו מספר משפחות כשהן עמוסות בציוד מינימלי והכרחי, תוצאת הפחד,

---

67 על מרכיבי ההיערכות הפלסטינית לקראת כניסת כוחות צה"ל ניתן ללמוד גם מהמקורות האלה: בריאיון שהעניק שיח' ג'מאל אבו אל־היג'א, מפקדם של גדודי עז א־דין אל־קסאם של חמאס במחנה הפליטים ג'נין, לאתר חמאס שבמרשתת (20 באפריל 2002), אמר כי חברים בפלגים השונים, עם מתנדבים ממנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית, נערכו מבעוד מועד לפלישה ישראלית. בריאיון טלפוני לערוץ הטלוויזיה הקטרי 'אל־ג'זירה' (4 באפריל 2002), הוא מסר פרטים נוספים: "הטמנו מטעני נפץ בדרכים ובבתים. הפתעות חיכו לכוחות הכיבוש".
"The Palestinian Account of the Battle of Jenin", **MEMRI**, April 23, 2002. https://www.memri.org/reports/palestinian-account-battle-jenin. נוסף על כך, על פי ריאיון שנערך בתחנת סי־אן־אן עם פעיל בג'יהאד האסלאמי ת'אבת מרדאווי, שהסגיר עצמו בשלהי הקרב, הוא העריך שבמחנה הונחו 1,000–2,000 מלכודים, חלקם גדולים עבור טנקים ואחרים בגודל של בקבוקי מים. ראו: www.cnn.com. בריאיון שקיים השבועון המצרי 'אל־אהראם'" עם 'עומר', מייצר פצצות בג'יהאד האסלאמי ממחנה הפליטים ג'נין, לאחר שזה נמלט (כך מסופר) מהמחנה תוך כדי הלחימה, "היו לנו יותר מחמישים בתים ממולכדים במחנה. בחרנו בתים ישנים וריקים ואת הבתים של גברים שהיו מבוקשים על ידי ישראל, מכיוון שידענו שהחיילים יחפשו אחריהם". ראו: www.ahram.org.eg/weekly/2002/582/6inv2.htm.

68 ייתכן כי הכוונה באמרה זו היא להציג את אווירת הדחיפות שבה היו הפלסטינים במחנה במסגרת השלמת ההיערכות לכניסת כוחות צה"ל למחנה.

אולם גם בעיר הייתה הרגשה של פחד.[69] רוב התושבים הצטיידו במוצרי מזון הניתנים לאחסון, הצטיידו בהכרחי ומילאו כל מכל וכל גלון בבתיהם במים. אף אחד לא ידע עד מתי תימשך הפלישה[70] ומה יהיה משכו של העוצר. בארבע הפעמים הקודמות היו הפלישות קצרות, מטרתן הייתה תשתית הרשות (הפלסטינית)ומספר פעילי תנזים בכירים.[71]

הרוב העריך כי הפלישה היא עניין ודאי וההיערכות לקראתה הייתה בהתאם ליכולתו של כל אחד, ובכלל זאת גם בית החולים ואגודת הסהר (האדום) ומחלקת האמבולנסים, אשר איבדה את אחד הרופאים המוכשרים שלה, ד"ר חי'ליל סלימאן, שנהרג בידי הצבא בפלישה האחרונה.[72]

עד שעות הצוהריים, לא היו כל סימנים מקדימים, לא קולות זחלי טנקים ולא ריח (השימוש במקור הוא במילה ראא'חה - סירחון) של חיילים, אולם גם ללא סימנים אלה יכלו תושבי העיר והמחנה לחוש בהתקרבותם של החיילים, שכן הם פיתחו רגישות לכך.

לפני שקיעת השמש ביום שלישי, 2 באפריל, שמעו תושבי ג'נין קולות נפץ וירי עמומים מכיוון אזור א־סויטאת, האם החלה המתקפה?! לא היו לכך סימנים מעידים בחורשת א־סעאדה שבמערב העיר, לא טנקים ולא כלי רכב, פרט לרחשי אלחוט אשר העידו על כניסת טורים כבדים של כלי רכב

69 לעומת גרסה זו, במאמר בביטאון החמאס 'פלסטין אל־מסלמה' הופיע ציטוט מריאיון שהעניק (אליבא דמחבר המאמר) אבו ג'נדל למערכת הביטאון. לפיו: "אמרנו לתושבים כי אנו עומדים לעבור מצור חריף, ומי שרוצה שיעזוב את ביתו. אולם רבים מתושבי המחנה סירבו ואמרו – כולנו התנגדות כולנו מג'אהדין". ראו: "ג'נין אלקסאם – הניצחון או הנפילה חלל על קידוש אללה – העמידה האיתנה הייחודית של מחנה ג'נין היא יסוד הכוונה של העמידה האיתנה וההתנגדות, כאשר הכיבוש מבצע כל פשע אפשרי כנגד זכויות האדם", **פלסטין אלמסלמה** 5, מאי 2002, עמ' 18–19 (להלן: "ג'נין אלקסאם"). למרות הצהרות אלה דו"ח מזכ"ל האו"ם לעניין מחנה ג'נין קובע כי כ־11 אלף תושבים אזרחים עזבו את המחנה וכי כ־4,000 נותרו בו. ראו:
UN. Secretary-General,
Report of the Secretary-General prepared pursuant to General Assembly resolution ES-10/10 (Report on Jenin), 24 Nov. 2003, p. 50. https://reliefweb.int/report/israel/report-secretary-general-prepared-pursuant-ga-resolution-es-1010-report-jenin-aes.

70 אג'תִיאח – במקור, מונח בערבית שמשמעותו "פלישה של צבא המלווה בהרס והרג".

71 כוחות צה"ל נכנסו למחנה בפעם השלישית. הפעם הראשונה הייתה באוגוסט 2001, לאחר סבארו, והפעם השנייה – בפברואר 2002. "ג'נין אלקסאם". יצוין כי כותב המאמר הגדיר את הכניסות הקודמות ככישלון, וייתכן כי הכוונה היא לכישלונם של הפלסטינים למנוע את הכניסה.

72 הכוונה למנהל שירותי החירום בסהר האדום הפלסטיני בג'נין שנהרג אפוא במהלך כניסת כוחות צה"ל לעיר ולמחנה במרץ 2002.

מכיוון הקו הירוק, הגם שפשיטות הצבא בדרך כלל לא החלו אלא מעט לפני זריחת השמש.

יום רביעי, 3 באפריל, בארבע לפנות בוקר זו הייתה שעת האפס. רחוב חיפה הואר באור אחד ולאחריו נוסף, ללא ספק היו אלה אורותיהם של טורי הטנקים המתקרבים לעיר, שיירה שמנתה יותר משלושים טנקים. זו יצרה פחד מסוים בלב התושבים, אשר צפו במתרחש מגגות הבתים. אולם בגוב האריות החלו החמושים להתכנס ולהיערך לקראת העימות שנכפה עליהם. לא היה להם אלא האומץ והנכונות אל מול הטנקים הקרבים.

הטנקים התקרבו עד מחסום הביטחון 73 ושם נעצרו, המנועים כובו, ונראה היה כאילו היו במנוחה ובהיערכות לקראת השלב השני. בה בעת התקרב טור אחר לעבר מערב א־ג׳אבריאת, הוא האזור הגבוה המשקיף על המחנה, ואז החל הטור הראשון לנוע לעבר העיר עד אשר הגיע לאתר ההנצחה הגרמני, וטור שלישי הגיח לעבר השכונה המזרחית מכיוון צומת בית קאד.

בחלק המזרחי של המחנה היה כוח גדול של חיילי נח״ל מתוגבר ביחידה מובחרת של גולני אשר ירד מהדרך המפרידה את א־ג׳אבריאת משכונת א־צוחה לעבר החלק המזרחי של המחנה. החיילים נעו בקבוצות שמנו חמישה עשר חיילים, חמושים ברובים מקלעים וטילי לאו. הקבוצות התפרסו ונערכו להיכנס לאחד הבתים בחלקו העליון של המחנה. באותו זמן, צפו המתנגדים בתנועותיהם וראו את מיקומם היטב ויוסף קבהא, (המכונה) יאבו ג׳נדלי׳, נתן את ההנחיות בסיועו של זיאד עאמר, בגזרת א־ג׳אבריאת, טואלבה קיבל את האזור המערבי וג׳מאל חויל[74] את המרכזי.

הושלם המצור על העיר והמחנה, אולם צעירינו נראו כשהם נערכים דקות קודם לכן להגנה על המחנה, ומהם ידוע ג׳אבר ג׳בר.

הלחימה החלה במזרח המחנה ובמערבו וכן בחלק מאזורי העיר, (בסביבות) מוסך א־נצארה, ובבית (משפחת) א־ג׳מאל נשמעה זעקתו של פצוע הירי הראשון. לשמע הקול יצאה רפידה א־ג׳מאל לסייע לו אך היא נורתה אף היא ונפצעה מאש צלף שהיה ליד מסגד עמר בן אל־ח׳טאב. אחותה, פדוא א־ג׳מאל יצאה להעניק לה סיוע רפואי, אולם אותו צלף ירה

73 הכוונה, ככל הנראה, למחסום שהחזיק מנגנון "הביטחון הלאומי" של הרשות הפלסטינית.

74 ג׳מאל חוויל כתב את התזה, וזו הפכה לספר על הקרב במחנה ג׳נין.

גם לעברה ווהרגה. בכך היא הפכה ל'שהידה' הראשונה שנפלה במערכה (קרי - האישה הראשונה שנפלה חלל במחנה על קידוש האל).

במעלה א־ג'אבריאת נערכה מערכה אלימה. המתנגדים התמקדו במטעני נפץ, וקיבלו הוראות ברורות בדבר אי־פתיחה באש אלא אם החייל יהיה באופן ברור בטווח היידוי, כדי לשמור על התחמושת. המתנגדים הצליחו לפוצץ טנק מרכבה באמצעות מוקש רב־עוצמה, ופעולה זו זעזעה את ביטחון הצבא. 'יאבו ג'נדל' ניצל את ההזדמנות ותקף את האזור ביחד עם חמישה עשר לוחמים, בהם זיאד עאמר, אחראי גדודי חללי אל־אקצא והאחים מחמד ועמאד משארקה. בקרב ליד אחד הבתים נסוג הצלף בלחץ מתקפת ההתנגדות, אז הצליח עמאד משארקה לשים ידו על משגר אר־פי־ג'י ואילו זיאד עאמר הצליח לפגוע בחייל שהיה בקרבת מקום, אולם הוא לא הצליח לשים ידו על נשקו ואף נפגע מאש צלף שהיה בצד.

זיאד נותר מדמם מספר דקות, ועם הגיעו מכיוון רחוב מהיוב אץ עמאד להצילו, אולם כאשר הגיע אליו והחל להוציאו מהמקום נורה ונפגע מאש צלף. למרות פציעתו ניסה שוב לחלץ את חברו, אך נורה בשנית בידי הצלף ומת. בזמן זה נורה זיאד בידי צלף אחר, והם היו תחת אש כבדה במשך כרבע שעה. נסיונותיו של מחמד משארקה להציל את אחיו, עמאד, נכשלו. אולם כעבור זמן קצר נסוגו החיילים כלעומת שבאו ועזבו המקום.

בגזרה המערבית הצליחה קבוצתו של מחמוד טואלבה, מהג'האד האסלאמי, לגרום אבדות כבדות בשורות החיילים, ואף הצליחה להרוג את מפקד הכוח התוקף, משה גריצר.

טקטיקת המתנגדים הייתה לפעול ברגיעה מלאה ובעצבים קרים, בהמתנה להתקרבות החיילים, וכאשר הללו נכנסו לטווח היידוי, הפתיעו אותם. החיילים נכנסו בקבוצות גדולות ובחסות צלפים, וכל קבוצה מנתה ארבעים לוחמים, שהתפצלו לשלוש קבוצות קטנות והחלו להיכנס לבתים.

מהיום הראשון נוצר פחד ברור אצל החיילים, והם העדיפו להתחבא בתוך הבתים ולא פתחו באש, גם כאשר ראו לוחם פלסטיני. כל התקדמות שהשיגו הייתה בהנחיה, מאחר שלא רצו לעשות זאת.

אחד המתנגדים העריך כי באותו בוקר נלחמו כמאתיים לוחמים בחלקיו השונים של המחנה, כשהם חמושים ברובי אם־16, קלאצ'ניקוב, מקלע 0.25, מקלעי 0.3, משגר אר־פי־ג'י וטילי כתף אמריקניים, נוסף על מטענים מסוגים שונים ועל לבקבוקי תבערה, לעומת כמאתיים טנקים וכלי רכב שונים שהקיפו את העיר ואתהמחנה בסיוע של ארבעה מסוקי אפאצ'י.

מערכת היום הראשון נמשכה בעוצמה וללא הפסקה עד שעות הצוהריים, וכוח צה"ל הצליח להיכנס לאחד הבתים באל־ג'אבריאת מצידו המזרחי. באותו זמן בדיוק נכנסו מתנגדים לאותו בית בדיוק אך מידו המערבי, ואף צד לא היה מודע לנוכחות האחר, עד אשר פתח לוחם מכוח 17 ועימו לוחמים נוספים דלת בתוך הבית, ומצאו עצמם אל מול חייל שלצידו חבריו שלו. מעוצמת ההפתעה לא פתחו הצדדים אש זה על האחר, כל קבוצה שבה לאחור ועזבה הבית במהירות, והמתנגדים עזבו המקום מחשש שמא (יוזעק למקום) אפאצ'י וישגר לעברם טיל. באותו זמן נערכו בעיר קרבות באזור 'מוסך אל־נצארה' והשכונה המזרחית, ובפתח המחנה נפל חלל הילד מחמד אל־חואשין, בן 13, וגופתו הייתה אחרונה שהגיעה לבית החולים באותו יום, אז סגרו החיילים את שעריו של בית החולים ומנעו תנועת אמבולנסים.

היום הראשון הסתיים בלי שהצבא השיג כל התקדמות, ובשעות הלילה הוגבר קצב הפגזות על כל המחנה כהכנה לקראת פשיטה נוספת, הפעם מהכיוון המערבי ומאזור אל־ג'אבריאת. במסגרת זו מוקמו צלפים על מבנים ממול לצד המזרחי, לאחר שטנקים הפגיזו את חומותיו של בית כדי ליצור פרצה, שאליה הגיע (בנסיעה לאחור) משוריין, שפרק חיילים ובכך חיפה עליהם מאש הצלפים של המתנגדים.

בחלק התחתון של אל־ג'אבריאת, ובחלק המערבי נעשה ניסיון פריצה של חיילים. חיילים שהחלו ליצור פרצות בצידי בתים נכנסו לקרב שהכינה להם קבוצתו של אבו ג'נדל אשר נעה מכיוון מוגדר ובקבוצות של עשרה חמושים כל אחת בליווי ילדים שהובילו עבורם מטענים ובקבוקי תבערה. קבוצתו של מחמוד טואלבה צרה על קבוצה של ארבעים חיילים בתוך מבנה, ומרביתם היו משתפי פעולה לבנוניים, משאריות צבאו של לחד.[75] הללו החלו לקלל את תוקפיהם ולאחר מכן לקלל את 'שרון'. האזרחים שהיו בקרבת מקום שמעו אותם בוכים ומתחננים לטואלבה שלא יפגע בהם, תוך שהם נשבעים כי לא יחזרו יותר למחנה, וכאשר הנערים החלו ליידות עליהם בקבוקי תבערה ומטענים, החלו לקרוא לטואלבה. "יא שיח' טואלבה", הללו היו נכנעים אלמלא הגיע מסוק אפאצ'י ושני כוחות של חיילים, שהצליחו ליצור עבורם פרצה כדי שיוכלו לסגת מהבניין ולהוציא את נפגעיהם ממנו. במערכה זו נהרגו הקצין נסים דוד ועוזרו.

75 הטענה כי במסגרת כוחות צה"ל בג'נין פעלו חיילים לבנונים מופיעה גם בחוברת 'פלסטין אלמסלמה'.

כאשר הסתיים היום, התברר כי המתנגדים איבדו חלל נוסף שהיה במשימת איסוף ולחם עם מטענים בלבד, והוא וליד מחמוד מהכפר סיריס.

בשעות הראשונות של יום שישי 5 באפריל[76] פתחו כוחות המילואים, במפתיע, באש לעבר פתחו המזרחי של המחנה ומכל עבר. במקום זה תפסו החיילים נער אשר ניסה לקפוץ מעל חומת בית החולים וקשרו אותו לחלק הקדמי של טנק, מתוך כוונה שישמש מחסה מפני אש המתנגדים. אולם כאשר ניסו להיכנס (למחנה), הופתעו ע"י פעולה צבאית מורכבת, אותה הובילו בני אל־נובאני ואל־פאיד ואחרים, כאשר נסיונות הכניסה הכושלים עד צוהרי אותו יום. מאמצים אלה נחלשו בהדרגה וכוחות המילואים החלו לסגת, כאשר בשעה תשע בערב יצאו כלל כלי הרכב מתחום העיר. יציאתם לוותה בהילולים של התושבים שהיו בטוחים כי המטכ"ל הישראלי שינה את תוכניותיו. במקביל רואיין חייל בטלוויזיה, וזה אמר כי הצבא החליט לרכז כוחותיו במאמץ על המחנה.

שעתיים של רגיעה מוחלטת עברו, במהלכן יצאו כוחות רבים מאוד של צבא. דבר שאפשר לעשרות מתנגדים לצאת מהמחנה מסיבות שאינן ידועות, ומוערך, כי מספרם של אלה שנותרו במחנה עמד על כמאה וחמישים חמושים, שתוגברו על ידי בנים ובנות נוער אזרחיים, והתברר, כי אזרחים רבים נהרגו באותם ימים.

המתנגדים נחו וטיפלו בפצועיהם ותיקנו נזקים, עד אשר עלה מחדש קולם של הטנקים מכיוון הצד המערבי של המחנה. אז התברר, כי המטכ"ל הישראלי החליט להחליף את מפקד המתקפה, והחליף את כוחות המילואים והנח"ל בצבא סדיר, והובאו טובי החיילים מיחידות גולני וגבעתי.[77]

היה ברור מהדקה הראשונה של השלב השני של המתקפה, כי מפקד המחנה היה עדיין מבוקש. כלי הרכב נעצרו בסמוך לכניסה המערבית והחלו להפגיז אותה בכל הכלים שעמדו לרשות הכוחות. עדי ראיה מחוץ למחנה סיפרו, כי מעוצמת ההפגזה והירי הוארה הכניסה המערבית של

76 הנרטיב המוצג בספרו של נזאל 'מדלג' ולא מתייחס לאירועים ביום חמישי.

77 במאמר בביטאון החמאס 'פלסטין אלמסלמה' נכתב: "חיילים וקצינים איבדו חייהם בפתח המחנה, דבר שהביא את הרמטכ"ל הציוני להחליף את מפקדי הכוחות התוקפים, לאחר שלא הצליחו להתגבר על המחנה ולא הצליחו לגבור על אלה שלא היה להם אלא הגבורה האדירה שלא נפגעה גם במצור". "ג'נין אלקסאם", עמ' 18–19.

המחנה כאילו היה מדובר באור יום, וכי קולות הנפץ נשמעו בבירור במרחק של קילומטר.

האש פגעה במספר בתים ועשרות תושבים שהיו באזור הכניסה למחנה, ברחו מהמקום. במקביל, החלו החיילים בניסיונות כושלים לפרוץ פתחים. בהפגזה השתתפו ארבעה מסוקי אפאצ'י ומסוק קוברה שירו טילים, ובמקביל נכנסו טנקים מצידה של העיר ומזרחה והתפתחו קרבות אלימים בשכונת מראח, בשכונה המזרחית וב'אלשיבאט' שבסמוך לשכונה העתיקה. ההתנגדות נמשכה עד הערב, כאשר החמושים נסוגו וחלקם אף פנה לעבר המחנה, כאשר חלק מהלוחמים שהיו חמושים רק ברובים ובמספר קטן של מטעני נפץ, העדיפו לסגת אל צידי ההרים.

אל מול ההסלמה בהפגזות, החלו אזורי הלחימה להתרוקן מהתושבים, כאשר לוחמי ההתנגדות הגנו עליהם המחיר חייהם של חלקם. בני נוער ('יאלאשבאלי')[78] השתתפו בפעולות הדיפתה של הפלישה, והם מילאו תפקידם בצורה טובה. כל שהיה להם היו קפצונים וזיקוקים המשמשים לחגיגות, כאשר השימוש בהם חיפה על מיקומם של הלוחמים שנעו מול לוחמי הקומנדו הישראלים. הנערים יידו את הזיקוקים והקפצונים כדי להטעות את הקומנדו ואז המתנגדים ירו עליהם מכיוון אחר. ייתכן וצלפי גבעתי לא יאמינו, שקפצונים הם שהטעו אותם והגנו על המתנגדים.[79]

בשכונת אל־טואלבה נמשכה ההתקפה והנסיגה. המתנגדים נוכחו לדעת, כי התקפות הפתע הן השיטה הטובה ביותר לסיכול הפשיטה, ולכן איפשרו לקבוצות החיילים, שמנו בין 40-50 חיילים, להיכנס וכאשר נכנסו מחציתם ונצא כי מדובר במקום מתאים, נפתחה עליהם אש ויודו לעברם מטעני נפץ, כך שהקבוצות התפצלו לכל עבר והחיילים נאלצו להיכנס לתוך מבנים ממולכדים. וכאשר הופעלו עליהם המטענים, איבדו את רוחם עקב הפחד.

78 'אשבאל' – 'שיבולים'; נוער המאוגד במסגרות הכפופות לארגונים הפלסטיניים. האשבאל הם חברים ופעילים בדרך כלל בתנועות של מגזר תלמידי בתי הספר. אמירה זו מצביעה הן על המחויבות הנבנית בקרב הנוער הפלסטיני למען הארגונים באמצעות תשתיתם האזרחית והן על הפעילות המתמדת להאדיר את תפקידם של בני הנוער במאבק כדי למנוע את שבירת רוחם ואת השחיקה בנכונותם להמשיך ולהיות חלק פעיל (כלשהו) בלחימה בישראל.

79 לפי עדותם של פעילים שהתראיינו לאמצעי התקשורת הערביים במהלך הלחימה, לחימתם של בני הנוער הפלסטינים הייתה מורכבת יותר. אבו ג'נדל טען: "יש ילדים המוצבים בבתים עם חגורות נפץ לידם. היום, אחד הילדים בא אלי עם תיק ביה"ס שלו. שאלתי אותו מה הוא רוצה והוא השיב לי, 'במקום ספרים אני רוצה מטען נפץ כדי שאוכל לתקוף'".

המתנגדים צמצמו את השימוש בכלי הנשק שלהם והשתמשו ברוביהם לצורכי צליפה בלבד, שכן הצבא שהבין כי הבתים הריקים ממולכדים, החל להיכנס לבתים מאוכלסים ולהשתמש ביושביהם כבשר תותחים. הם ריכזו את האזרחים בחדר והשתמשו באחרים לצורכי צליפה, וכאשר נעו מבית לבית הוליכו לפניהם את האזרחים באיומי נשק, עד שהגיעו לבית הבא.

בבוקר יום ראשון נפרס הצבא מוקדם, כאשר כוחותיו כללו דרוזים וכן אנשים מצבא לחד.[80] אחד מאלה קרא לתושבים: "הוי התושבים, הסגירו עצמכם ואת כלי נשקיכם ולא יאונה לכם רע". באותו יום נכנסו שישה עשר חיילים לקרב שיזמו המתנגדים, ואשר נערך פנים אל פנים, במהלכו נסוגו החיילים ונכנסו לאחד הבתים כשהם גוררים עימם את גופותיהם של שלושה מהם. אחד הקצינים נשמע כשהוא אומר במכשיר הקשר "תתקשר לאפאצ'י" (נכתב בתעתיק), ואכן כעבור מספר דקות החל מסוק אפאצ'י להפגיז המקום, אולם הוא פגע בטעות בבניין בו היו החיילים ומהם נהרגו כשמונה. החיילים נשמעו צועקים ומקללים את שרון, אבו עמאר טואלבה ואת המתנגדים האחרים, וירו בכל הכלים שהיו אצלם - רובים, מקלעי ומא"ג, עד שהבינו כי כך הם חושפים את מיקומם. אז הם החלו להשתמש באמצעים מיוחדים כדי לסמן למסוק שהם בבית ולאתר את מיקומם המדויק.

באותו הבוקר כוח צבא אחר נכנס לבית זבידי ולפני שסיים את הפשיטה הופתעו ע"י המתנגדים שירו לעברם בעוצמה והכריחו אותם לנוס, כאשר חלק מהחיילים נותרו בבית, כאשר גופת חייל נראתה בפתח הבית.[81]

ככל שעברו השעות, כך עלו רמת הידיעה של המתנגדים ורמת הביטחון העצמי שלהם, כבעלי זכות הנתונים תחת התקפה, החלו לדעת כיצד למצוא מחסה מפני הכדורים הנפיצים וכיצד להשתמש בפרצות שיצר הצבא בגדרות ובקירות כמעברים לצורכי התקפה או נסיגה. הם אף החלו לפרוץ לעצמם מעברים בין הבתים בדרך שיכלו להגיע למקום אליו רצו להגיע, בדיוק באותה דרך בה פעל הצבא. אולם ההבדל בין הצבא לבינם היה שהצבא סימן לעצמו את הבתים אליהם יכול היה לחזור לו היו צריכים כוחותיהם לסגת.

80 כוונת המחבר לכוחות צד"ל (אזכור נוסף).

81 המחבר מוסיף תיאור מפי לוחם פלסטיני בדבר פעילות צה"ל לחלץ את החיילים הנצורים בבית ואת גופת החייל.

מבין דרכי הפעולה הנבונות שהשתמשו בהן המתנגדים, הייתה 'מערכת החדרים הקטנים'. שיטת פעולה זו הייתה כך - כאשר הצבא פרץ דרך קיר, הפירצה הראשונית הייתה בקוטר של כ־20 סנטימטר, אליה היה חייל מחדיר את רובהו, מרוקן מחסנית לתוך החדר כאמצעי מניעה, ואילו המתנגד היה מתחבא בפינת החדר כאשר עצביו קרים ורגועים, וכאשר החייל היה מכניס ראשו או מחצית מגופו לחדר (לאחר הרחבת הפרצה) היה יורה בו.[82]

למרות האבדות הרבות שגבו המתנגדים מהצבא, עמדה מולם כל העת מצוקת המחסור בתחמושת לקלאצ'ניקוב, שהצבא לא השתמש בה. לכן ניסו לירות במסגרת משטר קפדני, דבר שאושר ע"י תושבי המחנה האזרחיים, שהעידו כי "לא שמענו קולות ירי רבים מצד המתנגדים, עד כדי כך שחשבנו כי תמה המערכה, אולם התעודדנו לשמע קולות הנפץ של המטענים שלא חדל קולם במשך שמונה ימים".

אולם מה שפגע במתנגדים היה העומס המתמשך והצמא, שכן המתנגדים לחמו לכל אורך שעות היום ללא הפסקה או מנוחה, וחיפשו מזון ומים בכל בית הרוס שמצאו על מנת לחלוק המציאות ביניהם, וזאת למול החיילים שלחמו במשמרות עד שהוחלפו, שבו למפקדות קרובות על מנת להשיב רוחם, לאכול, לנוח, ולהתקשר למשפחותיהם.[83]

ביום השישי ללחימה, 8 באפריל, נפל מחמוד אלטואלבה, המנהיג הראשי של האזור המרכזי והמערבי של המחנה, כשעימו ארבעה לוחמים שהיו עימו בבית נצור, לאחר שהיו תחת הפגזה כבדה מכל כלי הנשק. הלוחמים לצידו היו אמג'ד אלפאיד, שאדי אלנובאני, איאד ח'ליל ולוחם נוסף שזהותו אינה ידועה. באמצע הקרב הצליח איאד ח'ליל לקפוץ מעל לקיר ולהגיע לבית סמוך כשהוא פצוע. ח'ליל מסר את שמות הלוחמים שהיו עם טואלבה.

82 השימוש בטכניקת לחימה זו החלה בשכם, וככל הידוע, היא לא הייתה בשימוש בג'נין. הכנסת מידע זה נועדה ליצור נרטיב ומיתוס של לחימה ושל גבורה. כיוון שידוע כי השתמשו בשיטה זו במקומות אחרים, אין צורך לספק תימוכין לעצם השימוש או אי־השימוש בשיטה זו במחנה ג'נין.

83 בספר מופיעה פסקה של 'עדות מפי לוחם', המדגיש כי לו "לא הייתה לנו האמונה וצדקת הדרך, לא היינו יכולים להילחם כפי שלחמנו".

הקרב ב'אמבטיה'

ביום השביעי ללחימה, 9 באפריל, התרחש הקרב הקשה. תושבי המחנה מכנים את הקרב הבא בשם 'מערכת השלושה עשר', אולם הצבא הישראלי מכנה אותה 'מערכת הדמים', והוא חקר את נסיבותיה במשך תקופה ארוכה, ללא תוצאה חד־משמעית. כאשר הדובר הצבאי הודה כי בקרב אבדו ארבעה עשר מטובי חייליהם, שלושה עשר בקרב ונוסף שמת מפצעיו.

הצבא, שהלך אחר שיגיונותיו על מנת לתפוס המתנגדים ללא התחשבות במחיר, שלח למטרה זו יחידה נוספת, את יחידת אגוז, שהיא יחידת פשיטה מיוחדת.

קבוצה של חיילי קומנדו שמנתה כארבעים חיילים, נכנסה לסמטה צרה בשכונת 'יאבו אל־סבאע', לאחר שהצבא העריך כי הסמטה טוהרה באש מקלעי 0.800 של המסוקים בשעות הבוקר. החיילים נעו באיטיות, סנטימטר אחר סנטימטר. לחיילים המתינו בעצבים קרים וברוגע, מתנגדים, בהם מחמד אלפאיד ונצ'אל אלנובאני, שאחיהם נהרגו יום קודם במערכת טואלבה. עוד ידוע על השתתפותם של מחמד ח'ליל עטיה, עבד אלרחים פרג', וייתכן שגם אשרף אבו אלהיג'א, בנוסף לשני נערים נוספים. מסופר, כי אחת הנשים הודיעה למתנגדים ברגע הנכון, אז קמו משלוש נקודות שונות ופתחו באש עזה לעבר החיילים, גרמו לכעשרים ושניים להתפצל מהכוח וליתרת הכוח למצוא מחסה בתוך בית בו המתינו להם המתנגדים ונערים (אשבאל), אשר עם כניסתם יידו על החיילים מטעני נפץ רבים. צרחותיהם של החיילים נשמעו למרחוק, עד לסוף שכונת אל־חואשין. מאוחר יותר נודע כי במערכה נהרגו שלושה עשר חיילים, נפצעו שבעה וניצלו שניים.[84]

שאר הקבוצה נסוגה לאחור כשהיא נושאת עימה את גופותיהם של שלושה הרוגים, כאשר המתנגדים הצליחו לשמור על שלוש גופות ואחת נותרה מאחור. בשלב זה שגה נצ'אל אל־נובאני, אשר ניסה לקחת עימו את הגופה האחרונה לשם משא ומתן, אולם הדבר עלה לו בחייו.

84 הגרסה המופיעה במאמר שבבטיאון חמאס 'פלסטין אלמסלמה' היא "היום החשוב היה אותו יום, בו נכנסו החיילים לבניין בן שלוש קומות, בו הטמינו המוג'אהדין מטענים בכל פינה. החיילים ריכזו כוחותיהם ונכנסו למבנה האותו חשבו למקום אסטרטגי, שכניסתם אליו תפגע בהתנגדות. אולם אנשי ההתנגדות פוצצו המבנה עליהם". "ג'נין אלקסאם", עמ' 18–19.

אכן, החל להתקיים משא ומתן בין הצדדים באמצעות הצלב האדום, אולם המתנגדים הותירו את ההחלטה בידיו של יאסר ערפאת, הנצור ברמאללה, ואין עוד פרטים על שהתרחש במסגרת זו. ייתכן, כי הצבא הישראלי ניצל הזמן כדי לחזק רוחו ולקבוע במדויק היכן המקום, בסיוע מסוקי אפאצ'י, שכן כאשר התחדש הקרב, הגיעה קבוצת חיילים מתוגברת מכיוון מסגד אנצאר, שהצליחה לחלץ את הפצועים שנותרו בבית, והתוצאה הייתה בסופו של דבר- הצטרפותם של מחמד אל־פאיד, נצ'אל אל־נובאני לאחיהם וייתכן שגם מחמד ח'ליל עטיה ועבד אל־רחים פרג'י נפלו חלל.

שאר המתנגדים הצליחו לקחת עימם כשלל מספר כלי נשק, בהם שני מקלעי מא"ג, רובי M16 ואקדחי ניקל, אולם, שלל זה הביא לנפילתם חלל של שני נערים (אשבאל), שכן ייתכן והיו עליהם מתקני איתור מאחר והם אותרו ע"י מסוקי האפאצ'י בכל מקום בו התחבאו עד שנורו.

חשיבותה של המערכה היה בכך שהיא חיזקה את רוחם של הלוחמים המעטים שנותרו במחנה, מה גם, שהיא נוהלה על ידי מספר נערים בעלי ידע וניסיון מועטים בלחימה, ולא היה בהם מישהו בשיעור הקומה של מפקדי הגזרות - אבו ג'נדל או אל־טואלבה.[85]

מערכת הקרב גרמה מבוכה רבה לצבא הישראלי, (מבוכה) שאין לה אח ורע בהיסטוריה הצבאית, החלו להיעשות השוואות בין צבא מיומן ומאומן ויחידות קומנדו מובחרות לבין לוחמים חסרי אימון ואמצעים.

הצבא מצא עצמו במצוקה בין הצורך להחליט האם לסגת או להשמיד את המחנה העני, הנושא קיבל חשיבות עצומה והועלה לישיבה מיוחדת של הממשלה, בסופה הוחלט לכבוש המחנה ללא קשר למחיר. ראש המטה הכללי, מופז, ושר הביטחון, בן אליעזר, הגיעו למקום, כאשר מופז פיקח מהיבשה ומהאוויר על המערכה, ובאשר לבן אליעזר הרי שמקורות עיתונאיים דיווחו כי עמד על פסגת א־ג'אבריאת וצפה אישית במתרחש.

הצבא השתמש בכל האמצעים שעמדו לרשותו והפגיז המחנה. לאזור הגיעו שנים עשר דחפורים צבאיים כבדים[86] אשר החלו לפלס דרכם לעבר המחנה, חברו לטרקטורים ישראליים אחרים והחלו לחלק את שכונת אל-חואשין לריבועים, במטרה להטיל מצור על הלוחמים ולכוֹלְאָם בבתים.

85 הספר מציג פסקאות נוספות המיועדות להאדיר את הקרב על ידי הדגשת הטענה שבקרב נפגעה היחידה המובחרת 'אגוז', וכי חיילים שהתראיינו לתקשורת האשימו כי נשלחו למותם (מוצג ציטוט מריאיון שהעניק, לכאורה, חייל לעיתון 'ידיעות אחרונות' וטענה שחייל שרואיין בתקשורת הישראלית לאחר הקרב אמר שיצאו ללא אמצעים מתאימים).

86 הכינוי לדחפורים הוא 'דחפורים עמלקיים'.

הטרקטורים פילסו דרך עבור טנקי המרכבה, ואז יודו מטענים ואבו ג'נדל שיגר את פצצת ה- אר־פי־ג'י האחרונה על אחד הטנקים, אך היא החטיאה.

באותו בוקר נותרו במחנה כששים לוחמים חמושים באזור קטן, כשהם נצורים ומוקפים על ידי טנקים וטרקטורים, ונמנעה מהם היכולת ליצור קשר בין הקבוצות.

קצין ישראלי גם כרז לתושבי המחנה ואיים, כי אם לא יצאו מהמחנה ויסגירו עצמם, המחנה יופצץ על ידי מטוסי אף־16. מאחר ולתושבים נודע כי המטוסים השתתפו בהפצצה של הקסבה בשכם, הם האמינו כי האיום אינו בגדר דיבורים בלבד, וזו הסיבה ששבעה חמושים נכנעו.[87] בשלב זה הוטל מצור על אבו ג'נדל, אשר סירב להיכנע. הוא ומלוויו נורו. בשעות הלילה הוטל מצור על ג'מאל חויל "פתח", שהיה עם עשרים ושבעה אחרים - אזרחים וחמושים, ומאחר וחש כי עומד להתבצע בהם טבח, יצר קשר עם ערוץ הטלוויזיה אלג'זירה[88] שקישר אותו עם הארגון הישראלי לזכויות אדם - 'בצלם', כדי לשאת ולתת באשר להסגרתם.

87 בריאיון שנערך עם ת'אבת מרדאווי בסי־אן־אן, הוא הודה כי כניעתו הייתה קשורה ישירות ל'הופעת הדחפורים, ואלה דבריו:
"The huge bulldozer came in, and we were in destroyed houses",
he said. "There were no soldiers or tanks. ... There was nothing I could do against that bulldozer… What could I do? I either surrendered or stayed to be buried under the rubble."
הכניעה יכולה להיות לגיטימית מאחר שהמוות בהריסות ללא יכולת להסב אבדות לאויב כמוה כ'אנתחאר' (התאבדות ממניעים אישיים, האסורה באסלאם) ואיננה 'אִסתִשהָאד' (נפילת חלל בקרב).

88 יצוין כי לא מדובר באירוע חריג של יצירת קשר עם גורמי תקשורת שכן במהלך הלחימה התראיין אבו ג'נדל כמה פעמים באמצעי תקשורת ערביים ופלסטיניים שונים.

תקציר

המאמר סוקר את ההתפתחויות בגבול הצפון בימי מבצע 'חומת מגן' בתחילת שנות ה־2000. לאחר סקירתן ולאחר תיאור המתיחות בין ישראל לחזבאללה בתקופה שלאחר היציאה מלבנון, מודריק עברוני מציגה את הגורמים העיקריים שפעלו באזור ואת היחסים המורכבים שבין ארגון הטרור השיעי לישראל ממבצע 'גאות ושפל' עד ל'חומת מגן'. המתיחות הגיעה לשיא כשבמהלך ימי המבצע, ממרץ עד אפריל 2002, נראה היה כי ישראל וחזבאללה מצויים על נתיב להתנגשות ישירה. כמו כן הכותבת מביאה לפנינו את האסטרטגיה המרכזית שצה"ל נקט כדי להתמודד עם האיום הצפוני תוך כדי ימי הלחימה. המאמר מסתיים בתובנות מרכזיות מהאירועים, שלא הבשילו לכלל עימות בין הצדדים.

ההסלמה בגבול לבנון במבצע 'חומת מגן' - תהליך קבלת ההחלטות בצה"ל

חוה מודריק עברוני[1]

מבוא

משהחל מבצע 'חומת מגן' במרץ 2002, בגבול הצפון חלה הסלמה בפיגועי החזבאללה כהפגנת תמיכה והזדהות במאבק הפלסטיני. חזבאללה ניסה לגרור את ישראל לעימות נרחב, בהנחה שנוצר חלון הזדמנויות להרחבת פעילותו, וזו התבטאה בשרשרת פיגועי ירי רחבי היקף בגזרת גבול לבנון. זו הייתה הפעילות האינטנסיבית והחמורה ביותר מאז יצא צה"ל מדרום לבנון במאי 2000, והיא נמשכה ברציפות שבועיים ימים (30 במרץ עד 13 באפריל).

האירועים כללו ירי על מוצבי צה"ל בגבול ובעומק וירי על יישובים בגליל. בתקופה זו נורו כ־120 טילי נ"ט, טאו, סאגר ותול"ר; כ־500 פצצות מרגמה ועשר רקטות, שש לעבר יישובי הצפון וארבע לעבר זעורה; ורקטה

1 חוה מודריק עברוני היא ראש תחום חקר הבט"ש במחלקה להיסטוריה בצה"ל.

כבדה, 240 מ"מ, למפג"ד נחל שיאון.[2] צה"ל הגיב בירי ארטילרי של כ־1,000 פגזים וב־44 תקיפות של מסוקי קרב. כתוצאה ממנו נפגעו שלושה אזרחים ישראלים, אחד מהם קשה, ושישה חיילים.[3]

עם תחילת מבצע 'חומת מגן' צפה צה"ל הסלמה בגבול הצפון וקיים דיונים והערכות מצב, הן במטכ"ל והן בפיקוד הצפון, על מוכנות צה"ל להסלמה ולהידרדרות בזירה הצפונית. פיקוד הצפון נערך לירי מסיבי של חזבאללה לעבר ישראל ול'התעוררות כללית'[4] והגביר את מוכנותו בהתאם לתוכניות האופרטיביות 'דורס הלילה' ו'נתיבי ארז'. הרעיון המבצעי של הראשונה היה "ביצוע מערכה התקפית באש, רחבת היקף ולאורך זמן במרחב לבנון, תוך פגיעה בכוחות ובאינטרסים צבאיים וכלכליים סוריים ולבנוניים ע"י תקיפת כוחות צבא סורי בלבנון, על פי מדרגות תגובה להפעלת לחץ על סוריה".[5] 'נתיבי ארז' הייתה תוכנית משלימה ל'דורס הלילה' וכללה תמרון קרקעי נרחב.[6]

פיקוד הצפון נערך להפעלת תוכנית 'דורס הלילה' ו'קשת נחושה'[7] על פי פקודה. הוטלו משימות על האוגדות 91 ו־36 "להגן בגזרתן, להשמיד ולסכל פח"ע, למנוע חדירת מחבלים ולפעול לצמצום הירי לעבר שטח מדינת ישראל ובמקביל להיערך להידרדרות והסלמה אפשרית במרחבן".[8] במהלך ההסלמה גייס צה"ל כוחות מילואים במדרגה ב' (7,000-6,000 חיילים) במסגרת ההכנות ל'דורס הלילה'.

---

2 **חלק מהמקורות הנזכרים במאמר זה אינם זמינים לציבור הרחב, אף שהנתון שנלקח מהם אינו מסווג וניתן לפרסום**. הנתונים מתוך: אמ"ץ־תוה"ד־המחלקה להיסטוריה־ענף חקר הבט"ש, **דו"ח הבט"ש, סיכום שנתי 2002**, יוני 2003.

3 שם.

4 'התעוררות כללית' - שם קוד צה"לי להסלמה בחזית לבנון.

5 מפקדת פיקוד הצפון, **'דורס הלילה' - תוכנית פיקודית**, 15 באוגוסט 2000.

6 הצגת תוכנית 'נתיבי ארז' לרמטכ"ל, 25.3.2002. על שתי תוכניות אלה ראו בהרחבה: אהד לסלוי, **שלבים בהתפתחות המענה המבצעי לחזבאללה, ממבצע 'דין וחשבון' ועד לערב מלחמת לבנון השנייה**, זרקור היסטורי מיוחד במלאת עשור למלחמת לבנון השנייה, אמ"ץ־תוה"ד־המחלקה להיסטוריה, יולי 2016.

7 'קשת נחושה' - תוכנית מגננה הכוללת התייצבות וגיוס אורגני ומלא של האוגדות 36 ו־91. מוכנות להפעלת תוכנית אש בעוצמה גבוהה וחזקה בלבנון על מנת ליצור אפקט שישפיע על צמצום הפח"ע, במקביל להגנה בגזרת רמת הגולן ולבנון והיערכות בעורף, תוך השלמת מוכנות להמשך הידרדרות בחזית הסורית ו/או הלבנונית.

8 אמ"ץ־תוה"ד־המחלקה להיסטוריה־ענף חקר הבט"ש, **דו"ח הבט"ש – סיכום חודש אפריל 2002**, נובמבר 2002, עמ' 105.

ב־12 באפריל, כשבועיים לאחר תחילת מבצע 'חומת מגן', החלה התמתנות בהתקפות חזבאללה על מוצבי צה"ל בהר דב ובחרמון, וזו התבטאה במספר המוצבים שהותקפו, בעוצמת ההתקפות ובמשכן. במקביל התמתנה גם תגובת צה"ל להתקפות. עם זאת נמשכה כוננות גבוהה בגבול הצפון, וחיל האוויר ביצע מספר רב של גיחות. ב־14 באפריל נבלמה ההסלמה בצפון בלי שנפתחה חזית שנייה.

במאמר זה תוצג סקירה היסטורית של ההסלמה בצפון במהלך מבצע 'חומת מגן', ובה יוצגו:

1. מוקדי החיכוך והגורמים מעוררי ההסלמה בעימות בין ישראל לחזבאללה;
2. מדיניות ההבלגה הישראלית מפרוץ אירועי 'גאות ושפל' ועד למבצע 'חומת מגן';
3. ההסלמה בחזית לבנון במהלך מבצע 'חומת מגן';
4. היערכות צה"ל להסלמה ופעילותו במהלכה;
5. בלימת ההסלמה.

ההסלמה בצפון במהלך מבצע 'חומת מגן' משקפת את מגמות החזבאללה בתגובה על פעילויות צה"ל בזירה הפלסטינית, באיו"ש וברצועת עזה (ולאחרונה גם בירושלים). גם במהלכם של מבצעי צה"ל ברצועת עזה בעת הנוכחית בולטות הזיקה בין הזירה הצפונית לזירה הפלסטינית והנפיצות המסלימה בעטיין של זיקות אלה.

לאורך העימות הישראלי־פלסטיני הייתה זיקה ברורה בין הזירה הלבנונית לזירה הפלסטינית. כך היה במהלך 'גשמי קיץ' שהחל בעקבות חטיפתו של גלעד שליט (25 ביוני 2006) ונמשך לכדי מבצע רחב היקף בעומק הרצועה. בתגובה תקף חזבאללה רכב סיור של צה"ל וחטף שני חיילי מילואים, רס"ל אלדד רגב ורס"ל אהוד גולדווסר, וגרם להסלמה שהובילה למלחמת לבנון השנייה. כך הוא נהג גם במבצע 'עופרת יצוקה' ברצועת עזה. מייד עם תחילתו יצא מנהיג הארגון, חסן נסראללה, בהצהרות תמיכה בפלסטינים ובאיומים על ישראל. ב־8 בינואר 2009 שוגרו שלוש רקטות לעבר נהרייה וסביבתה. ממשלת לבנון מיהרה לגנות בחריפות את הירי, וחזבאללה לא נטל אחריות עליו. ב־14 בינואר נורו קטיושות

אל קריית שמונה, וגם עליהן לא קיבל חזבאללה אחריות.[9] למעט פעולתו שהובילה למלחמת לבנון השנייה, בשאר האירועים - במבצע 'צוק איתן' ביולי-אוגוסט 2014 ובמבצע 'שומר החומות' במאי 2021 - פעל מתחת לרף ההסלמה בעיקר כדי להביע תמיכה והזדהות במאבק הפלסטיני תוך הימנעות מפתיחת חזית שנייה.

מוקדי חיכוך וגורמים מעוררי הסלמה בעימות בין ישראל לחזבאללה

גם לאחר יציאת צה"ל מלבנון במאי 2000 הוסיף חזבאללה להיות הגורם למרבית אירועי הירי בגבול לבנון, בהכוונה ובדרבון של איראן; תפנית במדיניותו חלה לאחר שקיבל את מרות השלטון המרכזי בלבנון הכיר בריבונותו של צל"ב (צבא לבנון) ובאחריותו לביטחון ולסדר הפנימי במדינה. מאז נושא חזבאללה בשני דגלים, אחד כתנועה עממית חברתית הדואגת לאוכלוסייה השיעית והשני - כ'מגן הדרום', התנועה למאבק המזוין בישראל, ובא כוחו של השלטון הלבנוני במאבק זה.[10] המאבק בישראל, שהוא גם התנאי לקבלת המימון האיראני, מקנה לארגון את מעמדו המיוחד בלבנון ובעולם הערבי. לכן מאז שיצא צה"ל מלבנון חיפש הארגון עילות להמשך העימות האלים, והתמיכה במאבק הפלסטיני הייתה עבורו עילה להמשך הפיגועים נגד ישראל ואף להגברתם. במהלך אירועי 'גאות ושפל' (האנתיפאדה השנייה), היה הארגון היחיד שנרתם לסייע לפלסטינים במאבקם, דבר שהעלה את יוקרתו וחיזק את מעמדו.[11]

9 לאחר מלחמת לבנון השנייה היה חזבאללה מורתע, נמנע מהסלמה בזירת לבנון והתמקד בשיקום תשתיתו הצבאית שנפגעה במלחמה. ואכן במהלך מבצע 'עופרת יצוקה' (דצמבר 2008 עד ינואר 2009) ברצועת עזה נמנע חזבאללה מפתיחתה של חזית שנייה בלבנון. אומנם גם אז יצא נסראללה בהצהרות תמיכה בפלסטינים ובאיומים על ישראל, אך לא פתח בירי לעבר ישראל כפי שנהג בעבר ואף התנער מאחריות לשני מטחי ירי לעברה. בכל המבצע נותרה החזית הצפונית מרוסנת.

10 דניאל סובלמן, **כללי משחק חדשים - ישראל חזבאללה לאחר הנסיגה מלבנון**, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים אוניברסיטת תל אביב, 2003, (להלן: סובלמן: **כללי משחק חדשים**) עמ' 58-64.

11 עילות נוספות לחיכוך עם ישראל ושימור ההתנגדות היו הרצון '**לשחרר את חוות שבעא**' ולהציג את הירי לעבר הר דב כבעל אופי מדיני, שמטרתם 'לבטא את המשך ההתנגדות'. עילה נוספת הייתה, לטענתם, הפגיעה בריבונות האווירית הלבנונית שנחשבה בעיניו **כהפרות גבול ישראליות** עליהם הגיב החל מיוני 2001 באש נגד מטוסי חיל האוויר שחצו את הגבול. **סוגיית העצורים הלבנונים,** היוותה אף היא בראיית הארגון עילה לביצוע פיגועי חטיפה. ולבסוף גם **סוגיות המים במעיינות, הוזאני וע'ג'ר.**

פעילות חזבאללה בגזרת לבנון הושפעה גם **מהמעורבות הסורית והאיראנית בלבנון**. בין איראן לחזבאללה קיים קשר פטרוני ואידאולוגי עמוק. כבר בתחילת 2002, ב־31 בינואר, העריך הרמטכ"ל כי לאיראן יש אינטרס לדרדר את המצב הביטחוני לאורך גבול ישראל-לבנון. גורמי הערכה ישראלים העלו אפשרות כי נסראללה מקשיב לבעל הבית האידאולוגי שלו, לאיראן, יותר מאשר מאשר לבשאר אסד, שהוגדר על ידו 'הנהגה צעירה'. למותר לציין כי איראן פעלה לסיכול המגעים המדיניים בין ישראל לרשות הפלסטינית שהתנהלו עד יולי 2000, כמו גם כל התקדמות במגעים בין ישראל לסוריה, ודחפה את הארגון להסלים את המצב בגבול הצפון כל אימת שחלה התקדמות במגעים אלה. מטרת חזבאללה במהלך 'חומת מגן', בעידוד איראן, הייתה לגרור את ישראל לחזית נוספת בצפון. בישראל היו מודעים לכך ונמנעו מהיגררות לתגובה קיצונית, וניסו לגייס לחץ על סוריה לריסון חזבאללה.[12]

ממאי 2000 קיבלה סוריה שליטה על לבנון, אך בלבנון גבר חוסר שביעות הרצון מהמשך הכיבוש הסורי. על מנת לשמר את שליטתה, הייתה סוריה מעוניינת ביציבותה של לבנון. לצד רצונה להימנע מעימות ישיר עם ישראל, היא התכוונה להישאר שחקן מרכזי ולהשתמש בלבנון - ובעצם בחזבאללה ובארגונים הפלסטיניים - כזירה להפעלת לחץ להשבת רמת הגולן וככלי להנעה מחודשת של התהליך המדיני וצבירת הישגים בו.[13]

אם בעבר שימשו הסורים עבור ישראל מנוף ללחץ כדי לרסן את חזבאללה מלחולל עימות שיוביל להידרדרות אזורית, מאז מות חאפז אסד ועליית בנו לשלטון ביוני 2000 השתנה המצב, אולי בשל הנחה של סוריה וחזבאללה שעקב העימות בזירה הפלסטינית ישראל לא תוכל להרשות לעצמה תבערה בצפון. אסד נתפס כגורם בלתי מנוסה [14] המוביל את גבול הצפון לעימות. הוא נטה חיבה יוצאת דופן לחזבאללה והפגין הערצה כלפי מנהיגו, ומכאן תמיכתו העמוקה בו.[15] הנשיא אסד אפשר מעבר של נשק איראני לחזבאללה, וסוריה אף חימשה את הארגון ואימנה את אנשיו.

12 **הערכת מצב שבועית בראשות הרמטכ"ל**, 31 בינואר 2002.

13 אייל זיסר, **בשם האב - בשאר אל אסד שנים ראשונות בשלטון**, אוניברסיטת תל אביב, 2004, (להלן: זיסר, **בשם האב**) עמ' 234-236.

14 בהערכת מצב בראשות הרמטכ"ל ב־5 באפריל 2002 אמר ראש אמ"ן פרקש זאבי: "בשאר אסד מנהיג צעיר ולא מנוסה שלא מבין שלא ניתן בהכרח לבלום תהליכים".

15 סובלמן, **כללי משחק חדשים**, עמ' 42-45; זיסר, **בשם האב**, עמ' 236.

ישראל הביעה לא אחת את מורת רוחה ממדיניות זו של הסורים ותקפה עמדות מכ"ם סוריות בלבנון (ב־15 באפריל וב־1 ביולי 2001)[16] בתגובה לפיגועים שביצע חזבאללה; אולם הסורים הוסיפו לתמוך בפיגועי הארגון ולא פעלו לרסנו. בהערכת מצב מיום 26 ביולי 2001 העריך הרמטכ"ל, ראי"ל שאול מופז, כי הסורים נתנו אישור לחזבאללה להמשיך בפח"ע מלבנון לשטח ישראל.[17] הוא אמר כי יש להיערך לכך שהפיגוע הבא יבוצע מחוץ לגזרת הר דב, ועל כן יש להיערך לתגובה במאפיינים שונים. הרמטכ"ל שב והדגיש את חשיבות 'גביית המחיר' מחזבאללה, במהלך הפיגוע, כחלק מהתגובה ולחיזוק ההרתעה של ישראל.[18]

'חיבוק הדב' הסורי לחזבאללה נבע, בין היתר, ממצבה הפנימי של סוריה, ממצבה הכלכלי הירוד ומהיחלשות צבאה. סוריה, שהייתה אז בנחיתות מדינית (גם בגלל כישלון המשא ומתן עם ישראל על רמת הגולן), ראתה בחזבאללה גורם יחיד להסלמה והראוי להתייחסות במישור המדיני; ולכן השקיעה בו משאבים רבים וטיפחה אותו כדי לשמר את מעמדו.[19]

התקרבות מחודשת בין סוריה לאיראן והאינטרס האיראני לדרדר את המצב לאורך גבול ישראל-לבנון, תרמו גם הם להימנעותה של סוריה מריסון חזבאללה, למרות האיומים הישראליים והלחצים האמריקניים.

ההסלמה בפעילות חזבאללה מפרוץ אירועי 'גאות ושפל' עד ל'חומת מגן'

למעשה מתחילת 'גאות ושפל' ועד למבצע 'חומת מגן', מדי שלושה חודשים הרחיב חזבאללה את פעילותו נגד צה"ל, גם בהיקף פיגועי הירי (נ"מ, רקטות ופצצות מרגמה) וגם ברוחב הגזרה - לא רק לעבר גזרת הר דב אלא גם בגזרה המערבית ובקו הגבול עם ישראל. מדיניות האיפוק וההבלגה של ישראל נמשכה, וכל אותה עת נשמעו קולות בצה"ל שהסתייגו ממנה וטענו, כי "עצם ההדגשה הישראלית החוזרת של הרצון לא לפתח חזית שנייה

16 ב־15 באפריל 2001 הותקף מכ"ם סורי בדהר אל־ביידר ('לביאה 1') בתגובה לירי נ"ט על מוצב 'גלדיולה' והריגת חייל צה"ל. ב־7 ביולי 2001 הותקף מכ"ם סורי בריאק שבבקעא ('כפיר אדום'), בתגובה על ירי מרגמות על מוצב 'גלדיולה'.

17 **הערכת מצב שבועית בראשות הרמטכ"ל**, 26 ביולי 2001.

18 שם.

19 סובלמן, **כללי משחק חדשים**, עמ' 42-44.

מתפרשת בחזבאללה כפחדנות ומחלישה את ההרתעה של צה"ל.[20]

כשנסוג צה"ל מלבנון במאי 2000, התחייב ראש הממשלה אהוד ברק שצה"ל יגיב על כל פגיעה של חזבאללה בישראל. הכרזה זו עמדה למבחן כעבור חצי שנה ב־7 באוקטובר 2000, עם חטיפתם של שלושה חיילי צה"ל, סמ"ר עומר סועאד, סמ"ר עדי אביטן וסמ"ר בני אברהם על ידי חזבאללה. ישראל החליטה להבליג ומדיניות ההבלגה נותרה בעינה בהמשך. החטיפה הפרה באופן בוטה את השקט ששרר בגזרה מאז יציאת צה"ל מדרום לבנון במאי 2000. לאחר החטיפה, מחשש לתגובה ישראלית, הגביר הארגון את כוננותו ומוכנותו לאורך רצועת הגבול, נטש את מאחזיו הגלויים, פינה את מפקדותיו ובתי הבכירים מאזור הדרום והציב משגרי רקטות סמוך לגבול. מזכ"ל חזבאללה הזהיר כי התקפה על לבנון תגרור את הארגון להגיב בכוח ובחומרה. כוחות הביטחון הלבנוניים, בראשם צבא לבנון, ריכזו מאמץ ביטחוני למניעת התארגנות להפרות סדר או פעילות חבלנית של פלסטינים נגד ישראל מלבנון. ואכן, מייד לאחר חטיפת שלושת החיילים, פחת משמעותית מספר הפרות הסדר והתנועות הגלויות לאורך הגבול. אולם בהיעדר תגובה צבאית, ומשהתפוגגו החששות מפני מתקפה ישראלית, אוישו מאחזי חזבאללה מחדש.

ב־15 באוקטובר 2000 הודיע הארגון כי בידיו נמצא חטוף נוסף, אל"ם (במיל') אלחנן טננבאום, ודרש בתמורה לשחרור החטופים את שחרורם של כל האסירים הלבנונים, הפלסטינים והירדנים הכלואים בישראל, חזרתם של חיילי צד"ל ללבנון ונסיגה מלאה מחוות שבעא.

הסלמה נוספת בגזרה הלבנונית התרחשה ב־14 באפריל 2001, כאשר שני טילי נ"ט נורו לעבר טנק מזרחית למוצב 'גלדיולה'. מהירי נהרג חייל צה"ל. חזבאללה נטל אחריות לביצוע הירי. בתגובה תקפו מטוסי חיל האוויר בסיס מכ"ם סורי בדהר אל־ביידר, סמוך לכביש ביירות-דמשק; התקפה שנועדה לשגר מסר לסורים שירסנו את חזבאללה. ראש ממשלת לבנון, רפיק אל־חרירי, הביע מורת רוח מהירי ושיגר אזהרה לחזבאללה.

בסוף חודש יוני ובמהלך יולי 2001 חלה הסלמה נוספת בזירה הלבנונית. ב־29 ביוני ירה חזבאללה נ"ט ופצצות מרגמה לעבר המוצבים 'דליה' ו'גלדיולה'. כתוצאה מהירי נפצע חייל צה"ל באורח קשה.

20 אמ"ץ־תוה"ד, המחלקה להיסטוריה־ענף חקר הבט"ש, **דו"ח בט"ש, סיכום חודש אפריל 2001, נובמבר 2001** ; עמוס הראל, "פתרון הביניים של חזבאללה", **הארץ**, 23 באוקטובר 2001 (להלן: הראל, "פתרון הביניים של חזבאללה").

למוחרת האירוע, לראשונה מאז יציאת צה"ל מלבנון, ירה חזבאללה טילי נ"מ לעבר מטוסי חיל האוויר אשר חצו את קו הגבול, וזאת לאחר סדרת התבטאויות מצד בכירי הארגון בדבר הפגיעה בריבונות האווירית הלבנונית. מטרת הפעולה, ציין חזבאללה, הייתה לשנות את המשוואה אשר יצרה ישראל בתקיפת המכ"ם הסורי ב־16 באפריל 2001.[21]

בתגובה לירי לעבר המוצבים תקף חיל האוויר ב־1 ביולי את בסיס המכ"ם הסורי בריאק, וגרם לפציעתם של שלושה חיילים סורים וחייל לבנוני.

בהערכת מצב שבועית העריך הרמטכ"ל מופז, כי הסורים נתנו אישור לחזבאללה להמשיך בפעילותו מלבנון לעבר שטח ישראל. הוא קבע כי יש להיערך לאפשרות שהפיגוע הבא יבוצע מחוץ לגזרת הר דב, ועל כן יש להיערך לתגובה במאפיינים שונים. הרמטכ"ל שב והדגיש את חשיבות גביית המחיר מחזבאללה, במהלך הפיגוע, כחלק מהתגובה ולחיזוק ההרתעה של ישראל.[22] עוד אמר הרמטכ"ל כי חזבאללה מנסה לאתר נקודות חיכוך נוספות, ובהן מרחב הכפר ע'ג'ר ומקורות המים בקרבתו, תוך התגרות בכוחות צה"ל.[23]

באוקטובר 2001 חלה הסלמה נוספת בצפון. ב־3 וב־22 באוקטובר ירה חזבאללה לעבר מוצבי הר דב. כתוצאה מהירי לעבר מוצב 'גלדיולה' נפצע חייל צה"ל באורח קל. צה"ל הגיב בתקיפת מטרות הארגון על ידי מטוסי אף־16. בהערכת מצב בראשותו ב־24 באוקטובר אמר ראש אמ"ץ:

> **החזבאללה ביצע פיגוע גדול ורחב היקף בין אם בעידוד איראני ובין אם מתוך רצון לתמוך במערכה הפלסטינית. התנהגות נכונה של פצ"ן מנעה נפגעים ואולי אף גבתה מחיר. הנחת היסוד היא שפעילות חזבאללה נוספת אפשרית ועלולה להתבצע בכל טווח זמן נתון ופצ"ן צריך לשמר המוכנות, לנסות למנוע נפגעים ולשמר את חופש הפעולה של המטכ"ל והדרג המדיני באשר לאתגרים השונים העומדים בפניו.**[24]

21 **אל־מסתקבל**, 30 ביוני 2001.

22 **הערכת מצב שבועית בראשות הרמטכ"ל**, 27 ביולי 2001.

23 **הערכת מצב שבועית בראשות הרמטכ"ל**, 16 באוגוסט 2001.

24 **הערכת מצב שבועית בראשות ראש אמ"ץ**, 24 באוקטובר 2001.

סגן הרמטכ"ל, אלוף משה (בוגי) יעלון, אמר בהערכת מצב בראשות הרמטכ"ל, כי הזירה הלבנונית טומנת בחובה להידרדרות עד כדי מלחמה כוללת. הוא הציג תרחיש הסלמה הכולל ירי חזבאללה על יישובים ופגיעה באזרחים ישראלים.[25]

התחממות נוספת בגזרת לבנון חלה בינואר 2002. לאחר כשלושה חודשים שבהם נמנע מביצוע פיגועים לאורך גבול הצפון, השתנתה מדיניותו של הארגון.

לראשונה מאז יציאת כוחות צה"ל מלבנון, ירה חזבאללה פגזי נ"מ מעל קו כחול[26] ויישובים ישראליים לעבר פעילות אווירית של כוחותינו בגזרת רכס רמים (ב־15, ב־23 וב־31 בינואר).

בהערכת מצב שבועית באמצע החודש אמר יעלון:

> **אירוע ירי הנ"מ [15.1.2001] ע"י החזבאללה חמור ומצביע על דפוס פעולה, הגם שנובע מטעות שלהם, עלול לחזור על עצמו [...] נכון להמשיך לטוס בשמי לבנון ולשקול כל חציית קו כחול (במינון הנכון) בהתאם לצורך המבצעי, ובתוואי שיפחית הסיכוי של פגיעת פגזי 57 מ"מ בישובים. פצ"ן ואמ"ן יפעלו לאתר עמדת ירי הנ"מ על מנת להכין אפשרות תגובה ופגיעה בה בעתיד.**[27]

לגבי המוכנות למצבי הסלמה הדגיש סגן הרמטכ"ל את החשיבות של המשך ההיערכות והמוכנות של כוחות צה"ל לכך שיידרש לעימות בחזית הלבנונית ובחזית הסורית.[28]

ב־23 בינואר 2002 ירה חזבאללה לעבר המוצבים 'גלדיולה', 'דליה', 'הדס', 'נחל שיאון' ו'זיוונית'. בירי המשולב נורו כ־30 טילים מסוג טאו וסאגר וכ־50 פצצות מרגמה. כתוצאה מהירי נפצע חייל צה"ל קל במוצב 'דליה', ונגרם נזק למוצבים. בנטילת האחריות שלו נמסר כי הארגון תקף את מוצבי הר דב בתגובה ל"הפרות הגבול החוזרות ונשנות" מצד ישראל, וכי מדובר ב"תגובה טבעית להמשך חדירותיו של האויב למרחב האווירי הלבנוני". מזכ"ל חזבאללה הדגיש כי הפיגוע המחיש את חוסר

25 שם.

26 'קו כחול' - קו הגבול בין ישראל ללבנון לאחר יציאת צה"ל מלבנון.

27 **הערכת מצב שבועית בראשות סגן הרמטכ"ל**, 17 בינואר 2002.

28 שם.

התועלת בלחצים האמריקניים והישראליים להפסקת הירי. בכך התכוון נסראללה ללחצים הכבדים שהפעיל הממשל האמריקני על סוריה ולבנון להפסקת הפעילות המבצעית של ארגוני הטרור הפועלים משטחן, ובראשם חזבאללה. בנאום תקיף של קונדוליסה רייס, יועצת נשיא ארה"ב לביטחון לאומי, הצהירה כי על הממשל הלבנוני לנקוט צעדים נגד חזבאללה כדוגמת הצעדים שמבצעת ארה"ב נגד ארגוני הטרור.[29]

התגובה הישראלית הייתה תקיפת חיל האוויר, ירי ארטילריה ושריון אל האזורים שמהם בוצע הירי לעבר המוצבים. בעקבות פיגועים אלה, שאירעו לאחר שלושה חודשים של שקט יחסי, העריכו במערכת הביטחון כי מטרת חזבאללה, בעידוד איראני, לגרור את ישראל לפתיחת חזית נוספת בצפון. בהערכת המצב השבועית ב־31 בינואר העריך הרמטכ"ל כי לאיראן עניין לדרדר את המצב הביטחוני לאורך גבול ישראל-לבנון. הוא סבר כי יש להימנע מכל צעד שיסלים את המצב הביטחוני לאורך גבול הצפון, והנחה להמשיך במעקב מודיעיני אחר פעילות חזבאללה ולהתכונן להידרדרות ביטחונית יזומה מצידם.[30] בישראל היו מודעים למצב הנפיץ והוחלט להימנע מהיגררות לתגובה קיצונית, תוך ניסיון לגייס לחץ על סוריה לרסן את חזבאללה.

בהתייחסו לפיגוע אמר ראש אמ"ץ, אלוף דן הראל:

> **חזבאללה שנדחף ע"י האיראנים ולא מרוסן ע"י הסורים ביצע פיגוע שכוונתו היתה במפורש קשה (פיגוע רחב עם הרבה טילים וניסיון גרימת נפגעים רבים, ככל הנראה תקיפת מוצב וגם מעבר לכך) ושלא הצליח רק על רקע פעילות נכונה של כוחותינו. עם זאת יש לזכור ששוב תוחם האירוע ל"מגרש המשחקים" המסורתי ונשמר בתוך גבולות המערכה (המשורטטים ע"י חוות שבעא, ירי נ"מ וכו').**[31]

הוערך כי דרך התגובה הנכונה היא "למנף הפיגוע בזירה הבינ"ל והאזורית במגמה להגיע למצב בו האילוצים והריסונים המופעלים על החזבאללה גוברים עד כדי מצב של שיתוק מערכתי (דרך לחץ בינ"ל על סוריה, לבנון ושחקנים משפיעים נוספים), תוך מניעת התפתחות של חזית שנייה

29 הראל, "פתרון הביניים של החזבאללה".

30 **הערכת מצב שבועית בראשות הרמטכ"ל**, 31 בינואר 2002.

31 **הערכת מצב שבועית בראשות ראש אמ"ץ**, 30 בינואר 2002.

מבחינת מדינת ישראל".[32] חשיבותה של ההימנעות מפתיחת חזית שנייה הועלתה על ידי ראש אמ"ץ גם בהערכת המצב הבאה:

> **בשבועיים האחרונים, בניסיון פיגוע נרחב בהר דוב ובחמישה מקרי ירי נ"מ הוכיח החזבאללה שהוא מוכן ואולי אפילו שש להסלמת העימות. הוא עולה מדרגה ומשאיר זאת כמלכודת אליה הוא מקווה שניכנס, כאשר הלגיטימציה הבינלאומית להגנה על ריבונות לבנונית נמצאת לצידו. האינטרס שלנו הוא לא לפתוח חזית שנייה. לא כדאי להתעמת עם החזבאללה במישור הזה ועל כן ראוי להיות חכם בהפעלת חיל האוויר בצפון. צריך לשמור על כמות גיחות נדרשת בלי לחצות את הגבול.**[33]

גם רח"ט המבצעים, תא"ל אלי יפה, הדגיש: "**המטרה שלנו היא להביא למצב בו לא תהיה הסלמה ופתיחת חזית שנייה בגבול הצפון**. עם זאת פצ"ן צריך להיערך להתפתחויות אפשריות שכן במקביל להצלחה זו של החזבאללה, הוא ינסה למצוא נקודות חיכוך נוספות המזכות אותו בלגיטימציה בינלאומית לפעולותיו".[34]

גם לאירועי 11 בספטמבר 2001 והמאבק שהכריזה ארה"ב בטרור הייתה השפעה על מהלכי חזבאללה, לבנון, סוריה ואיראן. בנאום 'מצב האומה' שנשא ב־30 בינואר 2002 בסי־אן־אן הצהיר נשיא ארה"ב, ג'ורג' בוש, כי האומה האמריקנית שמה לה למטרה לפעול לסגירת מחנות הטרור, והזכיר בהקשר זה את החזבאללה, ומניעת היכולת ממדינות תומכות טרור, בדגש על איראן ועיראק, לאיים בנשק להשמדה המונית על ארה"ב ובנות בריתה. לעמדתה של ארה"ב כלפי הארגון ולהכללתן של סוריה ואיראן ברשימת המדינות התומכות בטרור היו השלכות על הסלמת העימות בין חזבאללה וישראל ולמיתונו.[35] מתקפת הטרור עליה והמלחמה הנחרצת שהכריזה ארה"ב נגד הטרור יצרו אווירה שאילצה את חזבאללה, סוריה ואיראן להתחשב בנסיבות החדשות, מחשש כי חזבאללה יצטייר

32 שם.

33 **הערכת מצב שבועית בראשות ראש אמ"ץ**, 6 בפברואר 2002.

34 **הערכת מצב שבועית בראשות רח"ט מבצעים**, 6 בפברואר 2002. ההדגשה שלי, ח"מ.

35 גילה כהן דז'יקובסקי, **אפקט הדומינו - מהתאומים ועד למלחמה בעיראק**, אמ"ץ־תוה"ד־המחלקה להיסטוריה, 2003 (מחקר פנימי).

כבן ברית של אל־קאעידה או עיראק וייקלע לעימות עם ארה"ב, שיגרור גם את איראן וסוריה.[36]

הסלמה נוספת במדיניות הפעולה של חזבאללה חלה ב־12 במרץ 2002, בפיגוע סמוך למצובה, מעל כביש שלומי-כברי, שבמהלכו הצליחו מחבלים לחדור מלבנון לישראל, השליכו רימונים ופתחו בירי לעבר אזרחים ישראלים וחיילים סמוך לקיבוץ מצובה. בפיגוע חדרה חוליה פלסטינית של שני מחבלים, שהופעלה על ידי מנגנון הגזרה המערבית של חזבאללה, בקו דיווח 35 ועברה את הגדר באמצעות סולם. החוליה התמקמה באזור מצובה ופתחה בירי לעבר כלי רכב שנסעו בכביש שלומי-מצובה. כתוצאה מהירי נהרגו חמישה אזרחים וקצין צה"ל, ונפצעו שישה (ארבעה אזרחים ושני חיילים). האירוע נמשך קרוב לשעה ובסופו נהרגו שני המחבלים על ידי כוחותינו. הפיגוע חשף נקודות תורפה במערכת ההגנה על גבול הצפון, ובשל כך נדרש הפיקוד למפות את נקודות התורפה לאורך הגבול, להיערך למענה מבצעי לסיכול פיגועים ומניעתם. בעקבות הפיגוע תוגבר הפיקוד בסד"כ ובאמצעים.[37] לאחר הפיגוע נערך חזבאללה לתגובה ישראלית, בכוונה להגיב עליה בעוצמה ולגרור את ישראל לחזית שנייה, אולי גם מול סוריה.

בהערכת מצב שבועית למוחרת הפיגוע, בראשות ראש אמ"ץ אלוף דן הראל, נידונה התגובה לפיגוע באופן שתישמר ההרתעה מבלי שתגרום לפתיחתה של חזית שנייה. ראש אמ"ץ הדגיש:

> **בזירה הצפונית אנו חייבים לנתח ולהבין עד הסוף את המכניזם שפעל בפיגוע מצובה וזאת מתוך הצורך לבחון את הדרך הטובה ביותר לתגובה (על מנת להרתיע את החזבאללה מביצוע פיגוע מעין זה בעתיד - גם תגובה צבאית וגם לחצים על הסורים בערוצים מדיניים לצורך הפעלת ריסונים כבדים על המערכת הלבנונית) והן על מנת למנוע פיגוע מעין זה בעתיד. בכל דרך, הנחת העבודה היא שאנו צפויים לאירוע פיגוע נוסף בטווח הזמן הקרוב וזאת עד לקבלת מידע פוזיטיבי לגבי הורדות היכולות שנבנו בזמן האחרון. מבחננו יהיה במיצוי המדיני של ההישגים הצבאיים שהושגו בזירה**

36 סובלמן, **כללי משחק חדשים**, עמ' 54-55.

37 אמ"ץ־תוה"ד־המחלקה להיסטוריה־ענף חקר הבט"ש, **דו"ח הבט"ש סיכום חודש מרץ 2002**, יוני 2003.

הפלסטינית מחד ומאידך מתן תגובה הולמת לפיגוע בצפון, כך שתצליח להרתיע החזבאללה מביצוע פעולות כאלה בעתיד, תוך הימנעות מפתיחת חזית שנייה מול הסורים/הלבנונים.[38]

על אף שחזבאללה לא נטל אחריות לפיגוע, בצה"ל העריכו כי הוא עמד מאחוריו.[39] אולם גם הפעם, למרות חומרת הפיגוע, קיבלו ראש הממשלה ושר הביטחון החלטה חד־משמעית - לספוג את הפיגוע ולהמשיך במדיניות ההבלגה.

ההסלמה בצפון במהלך 'חומת מגן' (30 במרץ עד 14 באפריל)

ההסלמה

מבצע 'חומת מגן' שימש עילה נוספת להמשך המאבק המזוין של חזבאללה בישראל, לביסוס מעמדו כ'מגן הדרום' בלבנון בפרט, ושל העם הערבי בכלל, כנגד עוולותיה של ישראל, במגמה לגרור אותה לחזית שנייה בגבול הצפון. לאחר שהחל מבצע 'חומת מגן' הביעו בכירים בחזבאללה תמיכה נרחבת בפלסטינים והעבירו ביקורת נוקבת על מדינות ערב שאינן מסייעות די למאבק הפלסטיני. חסן נסראללה יצא בהצהרה כי הפתרון היחיד לבעיית הפלסטינים והתגובה ל"מעשי הטבח, להרוגים ולחורבן" כנגד הפלסטינים היא "שפיכות דמים ואבידות נפש [...] כאשר תהיה אש תחת אש, דם תחת דם והרוג תחת הרוג, אז יבין שרון כי מדיניותו ושפיכות הדמים שלו לא יגנו על הציונים". עוד אמר כי ארגונו יוסיף להעביר נשק לפלסטינים, ואף ישאף לסייע להם כמיטב יכולתו: "התגובה תהיה ברובינו ובעוצמתנו, בדם הזורם בעורקי הלוחמים הזועמים לנוכח עושק זה, ממנו סבל עמנו בלבנון או אשר ממנו סובל עמנו בפלסטין". ב־2 באפריל יצא נסראללה בהצהרה יוצאת דופן, שבה אמר: "אנו חווים בשלב הזה ימים גורליים והיסטוריים, ואפשר שמה שמתרחש עכשיו אינו רחוק ממה שהתרחש בשנת 1948 [...] כל לבנוני שמבצע פעולה להגנה על פלסטין, פועל בראש ובראשונה למען ההגנה על לבנון", ועל כן, "אנו נמלא אחר האחריות שלנו מבלי לפחד". עוד אמר נסראללה באותה הזדמנות כי ארגונו לא יפעל בפזיזות ויבחר בעיתוי במקום, בזמן ובאמצעים לפעול נגד ישראל.[40]

38 **הערכת מצב שבועית בראשות ראש אמ"ץ**, 13 במרץ 2002.

39 שם.

40 אמ"ץ־תוה"ד־המחלקה להיסטוריה־ענף חקר הבט"ש, **דו"ח הבט"ש**, **סיכום חודש אפריל 2002**, סקירה מדינית, נובמבר 2002.

צה"ל צפה את ההסלמה בגבול הצפון; במטכ"ל ובפיקוד הצפון נערכו דיונים והערכות מצב על מוכנותו להסלמה ולהידרדרות בזירה זו. פיקוד הצפון נערך לירי מסיבי של חזבאללה לעבר ישראל, נערך ל'התעוררות כללית' והגביר את מוכנותו בהתאם לתוכניות 'דורס הלילה' ו'נתיבי ארז'.[41] הנושאים המרכזיים שנידונו בהערכות המצב היו מדיניות התגובה הישראלית לפעילות החזבאללה מבלי להיגרר לחזית שנייה ומבלי שתיפגע ההרתעה של צה"ל. סוגיה נוספת הייתה הימנעות מתגובה שתוביל להידרדרות אזורית ולמלחמה עם סוריה.

כבר ב־28 במרץ הועלתה הסבירות להסלמה בזירה הצפונית. בהערכת המצב המיוחדת, שנערכה בעקבות הפיגוע במלון פארק בנתניה ותחילת מבצע 'חומת מגן', שנקרא בתחילה 'סדר מחייב', הוגדרה תכלית המבצע על ידי הרמטכ"ל, שאול מופז. הרמטכ"ל תיאר את מאפייני התגובה הצבאית המתוכננת לזירה הפלסטינית, שאמורה הייתה להיות מדורגת ומתמשכת, והצביע על הסבירות הגבוהה להסלמה בזירה הפלסטינית ובזירה הצפונית. הוא הדגיש את חשיבות המוכנות להסלמה בזירה הלבנונית נוכח האפשרות שתיפתח בה חזית שנייה, ולשם כך הורה להשלים ולרענן את הפקודות המתאימות ('מקלות קינמון' לתקיפת משגרי רקטות של חזבאללה, 'נתיבי ארז' ו'דורס הלילה').[42]

בקד"ם רמטכ"ל ל"הפעלת תוכניות מבצעיות בזירה הפלסטינית, ההשלכות על ההסלמה ומוכנות צה"ל לתוכניות בפצ"ן", נידונו ההשלכות האפשריות של ההידרדרות בזירה הפלסטינית על הזירה הצפונית, ונבחן מצב המוכנות של פיקוד הצפון לתוכניות 'דורס הלילה' ו'נתיבי ארז'. המשימה העיקרית של פיקוד הצפון, עליה הורה הרמטכ"ל, הייתה "למנוע את הצלחת הפיגוע הבא כולל להיערך ל'דורס הלילה' במוכנות של פ+48 [...] לשמור על ערנות מיוחדת לזירה הצפונית (אחריות אמ"ן ופצ"ן) ולרענן את פקודות 'דורס הלילה' (אחריות אמ"ץ, פצ"ן, חה"א, חה"י)". הרמטכ"ל אמר עוד כי אם תיפתח חזית צפונית, "יהיה נכון להעתיק את

41 התוכניות האופרטיביות לחזית לבנון 'דורס הלילה' מערכה התקפית באש, רחבת היקף ולאורך זמן במרחב לבנון, תוך פגיעה בכוחות ובאינטרסים צבאיים וכלכליים סוריים ולבנוניים ע"י תקיפת כוחות צבא סורי בלבנון, על פי מדרגות תגובה להפעלת לחץ על סוריה" והתוכנית "נתיבי ארז התוכנית המשלימה ל'דורס הלילה' שכללה תמרון קרקעי נרחב.

42 **הערכת מצב מיוחדת בראשות הרמטכ"ל**, 28 במרץ 2002.

המאמץ העיקרי מפקמ"ז לצפון".[43]

ואכן, ב־30 במרץ חלה הסלמה בגבול הצפון, כאשר חזבאללה פתח בירי רחב היקף של טילים ופצצות מרגמה לעבר מוצבי צה"ל בהר דב. מאותו יום נשמר רצף אירועים בגזרת אוגדה 91, שכלל ירי יום־יומי לעבר הר דב וירי בגזרות שהיו עד אז מחוץ לאש.[44]

בעקבות הירי התקיימה באותו יום הערכת מצב מיוחדת בפיקוד הצפון בראשות אלוף גבי אשכנזי. במסגרתה המליץ אשכנזי "להימנע בשלב זה מתגובה התקפית שעלולה לדרדר את האזור. יש להסתפק בהעברת מסרים מרסנים באמצעים אחרים לחיזוק ההרתעה".[45] בהערכת מצב למוחרת אמר אשכנזי: "המצב בזירה הפנימית יכול להביא לפיגועים ופח"ע גם ברמת הגולן. על רקע המשך ההסלמה בפנים [ישראל] והפוטנציאל להתדרדרות גם בחזית הצפונית יש לשמר את היכולת ומוכנות הכוחות בכל הרמות".[46]

רח"ט המבצעים אמר כי "החזבאללה בסיוע פלסטיני, כזה או אחר מנסה לחמם את הגזרה, לפתוח לנו איזו חזית שנייה, להשתתף במאבק הפלסטיני ולגרום לכך שאנו נפסק את כוחותינו אל מול שני מאמצים צבאיים, מבחינתם זה בהחלט ניצול הזדמנות". מצב זה הוגדר על ידו 'מצב מסוכן' - 'מצב הסלמתי', שיש להיערך לקראתו לתקופה ממושכת. בדבריו הדגיש יפה כי על אף שישראל אינה מעוניינת בפתיחת חזית שנייה, היא "לא תוכל לשבת בשקט לאורך הזמן".[47]

ב־**2 באפריל** התרחבה פעילות האויב גם בגבול ישראל-לבנון, כאשר חזבאללה פעל נגד יעדים צבאיים, והארגונים הפלסטיניים - נגד יעדים אזרחיים. שתי רקטות שוגרו בבוקרו של היום על ידי מחבלים מארגונו של אחמד ג'בריל, ונפלו באזור התעשייה בקריית שמונה וליד תל חי. אחר הצוהריים שוגרו טילים למוצבים 'הדסי' ו'גלדיולה'.[48] בעקבות הימשכות

43 קד"ם רמטכ"ל, "**הפעלת תוכניות מבצעיות בזירה הפלסטינית, ההשלכות על ההסלמה ומוכנות צה"ל לתוכניות בפצ"ן**", 29 במרץ 2002.

44 אוגדה 91־אג"ם, **סיכום הערכת מצב אוגדתית מיוחדת**, 6 באפריל 2002.

45 **הערכת מצב מיוחדת בראשות מפקד הפיקוד**, 30 במרץ 2002.

46 **הערכת מצב שבועית בראשות מפקד הפיקוד**, 31 במרץ 2002.

47 **עידכון תמונת מצב בוקר בראשות רח"ט המבצעים**, 31 במרץ 2002, 10:00־11:00.

48 חטיבת המבצעים, **מבצע "סדר מחייב" - פקודה מס' 5**, 02(04)2000, מב־ז־160, 2 באפריל 2002.

הירי על מוצבי הר דב הציג מפקד פיקוד הצפון את עמדתו ביחס למדיניות התגובה המתבקשת. רצף האירועים חייב לדעתו תגובה, וזו צריכה להיות מכוונת היישר אל הסורים, כדי להעביר להם מסר חד וברור כי האירועים שיוזם חזבאללה הם בבחינת חציית קו אדום. עוד הוסיף האלוף ואמר: "תגובה נכונה ומדודה בעת הזו ועל רקע האירועים לא יגרור אותנו להידרדרות אלא יחזק את הרתעתנו ואף ייצב את המצב. במידה ונעריך כי תגובה תדרדר המצב, לא נכון יהיה להגיב".[49] בעדכון תמונת המצב במצפ"ה[50] באותו יום הודיע הרמטכ"ל על כוונתו לתגבר את הפיקוד בטילי נ"מ וביקש להעלות בפני פורום הבכירים את הסוגיה האם נכון או לא נכון להגיב על הירי לעבר מוצבי צה"ל, ואם כן - אילו יעדים לתקוף.

ב־**3 באפריל** שוב נורו טילים ופצצות מרגמה על מוצבי הר דב ('אסטרא', 'גלדיולה', 'דליה', 'הדס', 'זיוונית' ומפח"ט 810). 'גלדיולה' הותקף גם בנשק קל, ולעבר כפר יובל נורו רקטות. כתוצאה מהירי נפצע חייל צה"ל. בתגובה נורתה אש טנקים וארטילריה, ומטוסי חיל האוויר תקפו יעדים בדרום לבנון. באותו יום התכנס הקבינט המדיני־ביטחוני לדון בהסלמה, לאחר שגורמים ביטחוניים ראו בחומרה רבה את התקפות חזבאללה ואת העובדה שסוריה לא עשתה כל מאמץ לריסונו ולהרגעת הגבול. מקורות ביטחוניים אמרו כי "סבלנותה של ישראל פוקעת", וכי אם הלחצים המופעלים על סוריה ולבנון לא יועילו היא תיאלץ לנקוט תגובה חריפה, שתכלול פגיעה בלבנון.[51] מקורות ביטחוניים התייחסו לקו ההבלגה אותו נקטה ממשלת ישראל ואמרו כי "גם תגובותינו המדודות עד כה לא הביאו לרגיעה, ולכן יש לדון בדרכים להפסיק את ההסלמה בצפון".[52] ראש אמ"ן זאבי אמר כי נדרש לסכם עם הדרג המדיני את תגובת ישראל לתרחישים שונים של פעילות חזבאללה נגדה ולהעביר לסוריה מסרים כי ישראל נכונה לתגובה קשה.[53] באותו ערב, בשעה 20:30, נערכה הערכת מצב מיוחדת בעקבות ירי רחב היקף נוסף של חזבאללה לעבר מוצבי צה"ל. במסגרתה אמר הרמטכ"ל מופז: "מגמת ההסלמה בצפון צריכה להביא לשינוי נקודת

49 **הערכת מצב מיוחדת (מס' 4) בראשות מפקד פיקוד הצפון**, 2 באפריל 2002.

50 מצפ"ה – מוצב הפיקוד העליון.

51 **הארץ**, 4 באפריל 2002, עמ' א6.

52 שם.

53 **הערכת מצב מיוחדת בראשות הרמטכ"ל**, 3 באפריל 2002.

העבודה בזירה הצפונית". הוא תמך בהמשך מדיניות ההבלגה שנקטה הממשלה כיוון ש"בשלב זה נכון שהמאמץ העיקרי ימשך בזירה הפלסטינית וזאת במקביל להעלאת המוכנות בזירה הצפונית". ביחס לתגובה על פעילות חזבאללה, סבר הרמטכ"ל כי אין זה נבון לנקוט כעת פעולה רחבה בלבנון, אולם נכון לתקוף יעדים מופללים בטווח הזמן המיידי. הוא הוסיף כי יש להיערך לביצוע 'דורס הלילה' ו'מקלות קינמון'[54] ב"פ+6, כולל מוכנות מערך הזיק.[55]

באותו ערב אישר הרמטכ"ל תגבור של סד"כ פיקוד הצפון על בסיס מדרגה א' לגיוס וכוננות. נקבע כי התגבור יחל כבר למוחרת, 4 באפריל.[56]

ב־**4 באפריל** אישר הקבינט המדיני־ביטחוני את 'בנק המטרות' שהציג לו צה"ל לתגובה אפשרית על התקפות חזבאללה בגבול הצפון. היעדים הוצגו על ידי מפקד חיל האוויר, אלוף דן חלוץ. בין המשתתפים בדיון שררה הסכמה שאסור להבליג על התגרויות חזבאללה אם תימשך ההסלמה, אך יש להיזהר מפתיחת חזית שנייה בעת שצה"ל נתון, רובו ככולו, בעימות עם הפלסטינים. לכן יש למצות תחילה את הערוץ המדיני להרגעת המצב ולמניעת הסלמה נוספת. בהערכת מצב בראשות הרמטכ"ל באותו בוקר ציין רח"ט המחקר, תא"ל יוסי קופרווסר, את הפעילות המדינית הנמרצת לשכנע את סוריה לרסן את חזבאללה ולהביאו לשנות את מדיניותו. במסגרת זאת אמורים היו האמריקנים לפנות ישירות לנשיא הסורי ולהעביר לו מסר מרתיע מנשיא ארה"ב. רח"ט המחקר ציין כי הממשל הלבנוני פנה לחזבאללה כדי להרגיע את המצב, אולם בשטח נמשכה היערכות מלאה של הארגון ושל ארגונו של ג'בריל להמשך הפעילות. במקביל פינה הצבא הסורי עמדות בעומק לבנון והזיז כוחות לעבר בקעת הלבנון ואף חזרה לסוריה. ההערכה הייתה שהפריסה המחודשת נועדה להפיס את דעתם של המתנגדים לנוכחות הסורית בלבנון, ובשל רצונה של סוריה 'להנמיך פרופיל' בשל חששה שישראל תתקוף את כוחותיה בלבנון בתגובה לפעילות חזבאללה.[57]

54 'דורס הלילה' – תקיפת מטרות סוריות; 'מקלות קינמון' - תוכנית לתקיפת משגרי רקטות של חזבאללה.

55 **הערכת מצב מיוחדת בראשות הרמטכ"ל**, 3 באפריל 2002.

56 שם.

57 **הערכת מצב בוקר בראשות הרמטכ"ל**, 4 באפריל 2002.

לנוכח המצב דרש מפקד פיקוד הצפון לממש את מדרגה א' לגיוס מילואים לקראת 'דורס הלילה' על המשמעויות הנובעות ממנה. הוא ביקש לקצר את הכוננות מ"פ"+48 ל־"פ"+6/4, ולקבל מדרגה אחרת של סד"כ. אמ"ץ המליץ לבחון היענות לדרישה זו. בסיכום הרמטכ"ל הודגש שוב הצורך בהמשך ההבלגה ואמר כי הוא חושב "שבנקודת הזמן הנוכחית [...] המאמץ העיקרי בפקמ"ז", ובמקביל צריך פיקוד הצפון "להיערך מול ההתרעות והעלאת הכוננות והמוכנות מול 'דורס הלילה'".[58]

ב־**5 באפריל** נורו טילים ופצצות מרגמה על מוצבי הר דב ('אסטרא', 'גלדיולה', 'דליה', 'הדס', 'זיוונית' ו'נחל שיאון'). בתגובה תקפו מטוסי חיל האוויר וארטילריה יעדים בדרום לבנון.

בהערכת המצב במצפ"ה עלתה שוב שאלת התגובה הצבאית לנוכח הירי של חזבאללה וארגונו של ג'בריל. הרמטכ"ל מופז אמר כי "שעון החול הולך ואוזל אל מול החזבאללה", וצריך לבחון אם להמתין "למצב בו יהיה ירי רק"ק או קטיושות ואז אנחנו נכנסים לפעולה, או אם אנחנו יוצרים מציאות, שאנחנו מציבים את המארב לחזבאללה ופועלים כנגדו? ואם כן, האם נכון לעשות צעדים מרתיעים על מנת לא להגיע לזה [להסלמה] ואם אנחנו מגיעים לזה, אז [אם] אנחנו מוכנים".[59] עוד הוסיף הרמטכ"ל, כי ההערכה של ראש אמ"ן שהתריע התרעה אסטרטגית ואופרטיבית לגבי חזבאללה צריכה להביא להחלטה בדבר דרך התגובה; "אנחנו לא יכולים לעבור על זה לסדר היום",[60] אמר הרמטכ"ל.

ההתרעה האסטרטגית שהציג ראש אמ"ן זאבי התייחסה להערכה כי חזבאללה השלים את הכנותיו למגננה, והוא מוכן לגרור את ישראל למערכה כוללת. זאבי ציין כי הלחץ הישראלי על גורמי הכוח השונים בלבנון ובסוריה לרסן את חזבאללה לא הניב תוצאות. הוא עמד על האינטרס האיראני לחמם את הגבול, על גישתו העוינת של הנשיא הסורי, בשאר אסד, לישראל וציין כי נוח לו לחמם את גזרת לבנון גם אם אינו מעוניין בעימות אזורי. ראש אמ"ן הצביע על כך שהנשיא הסורי הוא מנהיג צעיר וחסר ניסיון, שאינו מבין כי קשה לבלום תהליכים שהחלו, ולכן הוא בוחר, כצעד טקטי, לא להתערב בפעילות חזבאללה.[61]

58 **הערכת מצב יומית, דברי הרמטכ"ל**, 4 באפריל 2002.

59 **הערכת מצב חמ"ל מצפ"ה**, 5 באפריל 2002.

60 שם.

61 **הערכת מצב רמטכ"ל**, 5 באפריל 2002, 18:00.

באותו דיון אמר מפקד פיקוד הצפון כי חזבאללה "החליט 'ללכת מהלך', בתחילה על ידי ירי לאורך הקו ואחר כך אולי להמשיך הלאה". הוא התייחס לתקיפת מוצב 'גלדיולה' (שאירעה במהלך הערכת המצב בשעה 18:44) ולהיערכות החירום של הארגון, והציע לשקול קיצור לוח הזמנים ל'דורס הלילה' והשלמת גיוס מילואים לאוגדה 91, ואמר כי כדאי להיות מוכנים; אם נטעה, "עדיף שנטעה בגיוס מילואים".[62]

במסגרת הערכת המצב הועלתה סוגיית מי 'בעל הבית' בלבנון. מפקד חיל האוויר חלוץ שאל: "למה אתם עוצרים תקיפות, כשפצ"ן מבקש לתקוף תוקפים לא מחכים לאישורים, קדימה תוקפים". אולם ראש חטיבת המחקר קופרווסר הביע את הסתייגותו ואמר: "השאלה מה משחק לטובת החזבאללה ומי שולט בלבנון, הסורי או החזבאללה?" מפקד פיקוד הצפון אשכנזי הוסיף: "אנחנו רואים שהמנוף הסורי לא מנוף, אנחנו לא יכולים לחכות להבלגה שלא קורית, לכן צריך להיכנס למוכנות ל'דורס הלילה'". קופרווסר הוסיף כי בראייה אסטרטגית מצויה סוריה במצב שמעמיד אותה למבחן, ויש לנקוט צעדים שיאלצו אותה להגיע להכרעה.[63]

ב־**6 באפריל** נורו טילים ופצצות מרגמה לעבר מוצב 'דבורנית', ע'ג'ר ומוצבי הר דב ('גלדיולה', 'אסטרא' ו'יפעת'). כתוצאה מהירי נפצעו שלושה ילדים בכפר ע'ג'ר. בתגובה תקפו מטוסי חיל האוויר, ארטילריה וטנקים שליעדים בדרום לבנון.

בעקבות המתיחות וההתרעות בגזרת לבנון ערך מפקד הפיקוד דיון במדרגי הפעלת 'דורס הלילה'. בדיון אמר קמ"ן הפיקוד:

> **לאור ההסלמה 'בפנים' הבין ארגון חזבאללה שהוא ניצב בפני 'חלון הזדמנויות'. הארגון מסוגל לבצע צעד אחד קדימה על מנת להביא להסלמה אזורית וזאת על ידי ביצוע פיגוע איכותי, בעקבותיו תבוא תגובת צה"ל, אשר תוצג כתוקפנית ותביא להפעלת מערך הרק"ק של ארגון חזבאללה.**[64]

62 שם.

63 שם.

64 מפקדת פיקוד הצפון־לשכת אלוף, **דיון במדרגי הפעלה ל'דורס הלילה'**, 6 באפריל 2002.

בסיכום הדיון אמר מפקד הפיקוד אשכנזי, כי להערכתו כרגע רציונל החזבאללה אינו ליזום ירי על אזרחים אלא לפגוע במטרות צבאיות באופן שידרדר את האזור למלחמה. גיוס מלא, ציין, עשוי להיות בעל השלכות מרחיקות לכת בהיבטים שונים. הוא הביע תמיכתו בגיוס מדרגה א' בהחזרת הכוחות הסדירים שירדו מפיקוד הצפון לפיקוד המרכז לטובת 'חומת מגן' ובגיוס מינימלי של מילואים, בעיקר למפקדות ולהגנה המרחבית (הגמ"ר) כבר בטווח הזמן המיידי, וללוות ביצוע מדרגה זו באמצעי לוחמת מודיעין והסברה. במקביל הורה האלוף לעצור את החלפת התעסוקות המבצעיות (תע"ם) בכל גזרות הפיקוד. בנוסף, אוגדה 91 תמשיך לעסוק בהיבטים הטקטיים של קליטת סד"כ מדרגה א' ובהכנות הכרוכות בכך בטווח הזמן המיידי ותיערך לקליטת סד"כ מדרגה ב' במידת הצורך. לגבי מדרגה ב', הורה האלוף להכינה בהיבט קליטת הסד"כ והדגיש כי גיוס מדרגה ב' ייעשה בהנחייתו בלבד. עוד אמר כי להערכתו, "יש למצות טוב יותר את המנוף המדיני להעברת מסר קשיח יותר לסורים".[65]

באותו יום התקיים דיון בראשות הרמטכ"ל בנושא הזירה הצפונית והקשר שלה לזירה הפלסטינית. מופז הדגיש את ההתרעה האסטרטגית שניתנה על ידי אמ"ן באשר למוכנות החירום של חזבאללה בלבנון. בראייתו, ההסלמה בצפון מונעת באופן ישיר על ידי הרצון ליצור זיקה ישירה עם העימות עם הפלסטינים ומבצע 'חומת מגן', ומשקפת מניעים איראניים להסלים את המצב באזור.

ההסלמה באה לידי ביטוי בשלושה ממדים בולטים:

1. הרחבת הגזרה מחוץ לחוות שבעא;
2. תדירות הירי;
3. סוג האמל"ח שבו השתמש חזבאללה (רקטות פאלק).

הרמטכ"ל הדגיש שהמאמץ הצה"לי העיקרי ימשיך להתמקד בזירה הפלסטינית. הסד"כ שבלחימה באיו"ש וברצועת עזה יישאר במשימותיו, ולכן יהיה זה בבחינת טעות לפתוח בשלב זה חזית שנייה בצפון; ומהנחת יסוד זו תיגזר תגובת צה"ל לירי.

עם זאת, לוכח המציאות החדשה שיצר חזבאללה, צריך צה"ל בכלל, ופיקוד הצפון בפרט, לנקוט צעדי מוכנות לקראת הידרדרות בחזית

65 שם.

הלבנונית. "יש לפעול בכמה ערוצים מקבילים, הכוללים מסרי ריסון (גם בערוץ המדיני) והעלאת המוכנות הצבאית לאפשרות של הסלמה". בהקשר זה הדגיש הרמטכ"ל כי בהינתן הזדמנות לפעולה יזומה בחתימה נמוכה, יש להיות במוכנות להוציאה אל הפועל.[66]

הרמטכ"ל הודיע על כוונתו להציג לפורום המטבחון, שעתיד היה להיערך ב־8 באפריל, את המשמעויות הנובעות מהזירה הלבנונית. הנחת היסוד של צה"ל הייתה:

> **המאמץ העיקרי של צה"ל בשלב זה הוא הזירה הפלסטינית (הידרדרות בזירה הלבנונית תשנה את סדר העדיפויות), צה"ל יהיה מוכן למענה מלא לאיום בצפון באופן מיידי, חזבאללה לא יבצע ירי קטיושות/רק"ק על ישראל ללא תגובה ישראלית (בראייתו) והוא נערך בשלב זה להחרפת מאפייני פעולותו בהיקף מלא כמענה לתגובה מצד ישראל. גיוס מילואים עשוי להרתיע, אך עלול להסלים פתיחת חזית שנייה ביוזמתנו. [...] צה"ל נוקט בפעולות הגנתיות מתחייבות על בסיס סד"כ סדיר והשלמות מילואים מצומצמות, תוך החזקת מענה התקפי במוכנות גבוהה על פי הערכת מצב.**[67]

באותו דיון הובעה שוב ההערכה כי הסלמה בצפון היא כמעט בלתי נמנעת, ולישראל יש היכולת והכוח להכות בחזבאללה. "העובדה שהיא נמנעה עד כה מלהגיב על הירי בצפון לא מעידה על היכולת שלנו לפעול", אמר הרמטכ"ל מופז, והוסיף כי חזבאללה "צריכים לדעת שכאשר יחצו קווים אדומים נדע איך לפעול [...] כשנחצים קווים אדומים אנחנו חייבים לבצע הערכת מצב ולשקול את דרך הפעולה שלנו".[68]

ההערכות היו כי קצב ההידרדרות ייקבע על ידי סוריה ועמידתה בלחצים הבין־לאומיים לרסן את חזבאללה. גורמי המודיעין, כאמור, ראו בבשאר אסד מנהיג חסר ניסיון, ולכן קיים קושי לצפות את מהלכיו ואת כוונותיו.[69] "את כוונותיו ומהלכיו של חאפז אל אסד ידענו לנתח, בשאר הוא סיפור אחר. אסד הבן לא נהנה מאותה עוצמה של אביו ואינו פועל על סמך אותו

66 **דיון בנושא הזירה הצפונית והקשר לזירה הפלסטינית - סיכום הרמטכ"ל**, 6 באפריל 2002.

67 שם.

68 שם.

69 **הערכת מצב בראשות הרמטכ"ל**, 5 באפריל 2002, דברי ראש אמ"ן.

רציונאל. קשה להעריך לאן יפנה".[70] נוכח זאת הוחלט בצה"ל לבצע "תגבור שקט" של הכוחות בגבול הצפון וברמת הגולן, כמענה לאיום של הידרדרות למלחמה עם סוריה.[71]

על הכוננות בצפון הוחלט בסדרת התייעצויות בפיקוד הצפון ובמטה הכללי, ובאישורם של ראש הממשלה ושר הביטחון. בשלב זה הוחלט להימנע מגיוס מילואים לזירה הצפונית, גם בשל החשש שעצם המהלך יוביל לגיוס מקביל בסוריה ולהידרדרות בלתי נשלטת שתוביל למלחמה. לכן הוחלט כי תגבור הכוחות יושתת על יחידות סדירות. עיבוי הכוחות התבסס, בשלב זה, על יחידות שריון ותותחנים.

אולם כבר ב־**7 באפריל**, בהערכת מצב הרמטכ"ל, שנערכה בשעות הבוקר ועמדה בסימן אירועי הערב הקודם בגבול הצפון, שבמהלכו נורו פצצות מרגמה על מוצבי הר דב ועל הכפר ע'ג'ר, דיווח ראש אמ"ץ כי האישור לגייס מילואים כהשלמות 'גרעיני מוכנות' יובא באותו בוקר לשר הביטחון, וברגע שיאושר - יחל הגיוס. עוד אמר ראש אמ"ץ שיש לרענן את כל פקודות 'דורס הלילה' כי "יכול להיות שניכנס לדבר הזה ללא רצוננו בעוד יומיים".[72]

באותו יום, 7 באפריל, ערך חזבאללה התקפה מהחרמון והר דב, דרך אצבע הגליל ועד אזור אביבים במרכז הגזרה.[73] הייתה זו ההתקפה הנרחבת ביותר עד אז. היא החלה בשעה 17:30 ונמשכה כשעתיים ובמהלכה נפצעו שבעה חיילים.

צה"ל הגיב בתקיפת מטוסים ואש ארטילרית בדרום לבנון ובאש מנשק קל לעבר מקורות הירי באזור מנרה. מדיניות ההבלגה נשמרה, וישראל הסתפקה בתגובות נקודתיות. מקורות ביטחוניים אמרו כי האיפוק הישראלי אפשרי רק משום שלא נפגעו אזרחים, אולם לא מן הנמנע כי צה"ל יידרש להגיב.

בהערכת המצב היומית, בערבו של אותו יום, תוך כדי האירועים עצמם, אמר הרמטכ"ל כי **הקווים האדומים נחצו בצפון ומבחינתו נפתחה שם**

70 **הארץ**, 7 באפריל 2002, עמ' א5.

71 **דיון בנושא הזירה הצפונית והקשר לזירה הפלסטינית - סיכום הרמטכ"ל**, 6 באפריל 2002.

72 **מבצע "סדר מחייב" – הערכת מצב רמטכ"ל, בראשות סגן הרמטכ"ל - האלוף משה (בוגי) יעלון**, 7 באפריל 2002, 07:30-08:30.

73 נורו טילים ופצצות מרגמה למפג"ד אביבים, מוצבי הר דב והחרמון. כמו כן נורתה אש מנשק קל לעבר שער מנרה.

חזית שנייה. לדעתו, "יש פה בכוונת מכוון פתיחה של חזית שנייה, זה ירי לישובים, זה תקיפת כוחות צה"ל וכן הלאה". הוא קבע כי אי אפשר לעבור על האירוע הזה לסדר היום ויש לראות כיצד נערכים לחזית הזו. הרמטכ"ל הנחה להתחיל עוד באותו לילה בגיוס גרעין המילואים (ולהכריז על כך), וב־8 באפריל יתחיל גיוס מילואים בסד"כ של עד 600 חיילים, כולל חטיבה 609, גדחה"ן 91, אגד ארטילרי 91/7338 בסד"כ של שניים-שלושה גדודים, גרעין שליטה לפיקוד העורף ותגבור מפקדות.[74]

לנוכח ההחרפה במצב קיים שר הביטחון עוד באותו יום סדרת דיונים בנושא ההסלמה בגבול הצפון, בעקבותיהם הוא הגיע למסקנה כי חזבאללה מוביל להסלמה, בעקביות וברצף. המסרים שהעבירו אליו האמריקנים והאו"ם אינם תקיפים דיים, אמר השר, ואין בהם כדי להבהיר לסורים וללבנונים את חומרת המצב ולגרום להם לפעול לריסון חזבאללה. לפיכך החליט שר הביטחון לאשר גיוס מילואים לחיזוק מערך ההגנה בצפון ולקדם מוכנות להידרדרות בגזרה. לשם כך אושר גיוס סד"כ של כ־360 אנשי מילואים לתגבור המערכים בפיקוד הצפון, בפיקוד העורף, באמ"ן, בחיל האוויר ובחיל הים.[75] דובר על גרעיני מילואים, כדי לאפשר הרחבה של גיוס במידת הצורך. עוד הוסיף שר הביטחון כי גיוס סד"כ של כ־7,000-6,000 אנשי מילואים מותנה באישור הקבינט הביטחוני, לצורך היערכות לקראת תוכנית 'ישיבה נכונה'.[76]

בהערכת מצב של ראש אמ"ץ בבוקר 8 באפריל דיווח רח"ט המבצעים, תא"ל אלי יפה, על החלטת שר הביטחון, והוסיף כי החלטה על הרחבת גיוס המילואים תינתן בשעות הצוהריים, "אם לגייס או לא".[77]

יחד עם זאת, במטכ"ל הוחלט להמליץ לממשלה להתאפק. בהערכת המצב הועלתה השאלה מהי תכלית המדיניות הישראלית, כדי לגזור ממנה את ההמלצה להגיב או להבליג. אחת החלופות שהוצגה הייתה בגדר תפנית חדה בתגובה הישראלית, תוך נקיטת יוזמה צבאית נרחבת שתגרום להרחבת הפריסה של הצבא הלבנוני בדרום ותעקר את אופיו הצבאי של

74 **הערכת מצב מיוחדת - סיכום הרמטכ"ל,** 7 באפריל 2002.

75 לשכת שר הביטחון־המזכירות הצבאית, **הע"מ גבול הצפון – סיכום**, 7 באפריל 2002.

76 שם. "ישיבה נכונה" - מהלך קרקעי בצורת פשיטות למרחבים מוגדרים בדרום לבנון וכיבוש שטחים חיוניים בה.

77 **הערכת מצב בראשות ראש אמ"ץ**, 8 באפריל 2002, 08:10-07:30.

חזבאללה. אולם צה"ל בחר בהמשך מדיניות ההבלגה, בכוונה להתמקד בלחימה ברשות הפלסטינית ולהימנע מהתלקחות אזורית.[78]

יצוין כי חזבאללה הכחיש כל קשר לירי בחוות שבעא ולפגיעה בע'ג'ר וקיבל על עצמו, עד לאותה עת, אחריות רק על הירי בהר דב. אולם בצה"ל טענו כי אין חשיבות לשאלה מי ירה בפועל את הטילים, פגזי המרגמות והקטיושות, וכי כל הירי מדרום לבנון מבוצע, למעשה, בהנחיית חזבאללה, בעוד ממשלת לבנון אינה עושה די למנוע אותו. פעולות האכיפה של צבא לבנון הן רק למראית עין, ובמסגרתן נעצרו מספר חוליות פלסטיניות, אך לא נעשה שום מאמץ ממשי לריסון חזבאללה.

אם קודם לכן דחו סוריה ולבנון את דרישות הממשל האמריקני לרסן את חזבאללה בתואנה כי אין להן שליטה על פעולותיו, הרחבת ההתקפות מלבנון הכניסה את ממשלות שתי המדינות לבעיית שליטה, שעלולה להתפתח למאבק פנימי אלים בלבנון עצמה. ממשלת לבנון, בהסכמת סוריה, הבהירה שאין בכוונתה לפתוח חזית חדשה מול ישראל. שר ההגנה הלבנוני הצהיר, כי "הכל נמצא תחת שליטה ופיקוח" ושר החוץ הלבנוני הוסיף: "עינה של לבנון פקוחה ולא תניח למישהו לדוג במים עכורים";[79] בכוונו את דבריו לארגונים הפלסטיניים. לעומת זאת, "רואה ממשלת לבנון את אזור חוות שבעא ועמדות צה"ל בגזרת הר דב, חזית לחימה לגיטימית לשחרור השטחים הלבנונים הכבושים". כהוכחה לנחישותה להתוות קו אדום בין הפעילות הלגיטימית נגד ישראל לבין פעילות חבלנית, עצרה ממשלת לבנון פלסטינים שהיו מעורבים בפיגועי ירי לעבר ישראל, החלה בביצוע פטרולים לאורך הגבול והורתה לחזבאללה לא להניח לכוחות פלסטיניים לפעול מכל אזור שהוא לאורך הגבול, ולא לחרוג בפעילותו מעבר לאזור חוות שבעא.

ב־**8 באפריל** התכנס שוב הקבינט המדיני־ביטחוני לדיון בהסלמה בצפון. בתום הישיבה הוחלט לתת סיכוי נוסף למאמץ הדיפלומטי ולא להגיב, לעת עתה, על התגרויות חזבאללה.

מעט לאחר פרסום הודעת הקבינט, חידש חזבאללה את מתקפתו נגד מוצבי צה"ל בהר דב ובחרמון, קלעת נמרוד ומַסעדה ובאזור בית הלל.

78 שם.

79 אמיר אורן, "הבנות 'דמדומי בוקר' – גבול האיפוק על דרך השלילה", **הארץ**, 8 באפריל 2002, עמ' א2.

כתוצאה מהירי נפצע אזרח. בתגובה ירתה הארטילריה של צה"ל לעבר יעדים בדרום לבנון, ופיקוד הצפון הגביר את המוכנות ל'דורס הלילה'; כוחות תותחנים נפרסו לאורך הגבול, ונמשך תגבור הכוחות בצפון. הוחלט להיות מוכנים כבר בשעות הצוהריים לגיוס כוחות מילואים גם לרמת הגולן (מדרגה ב', 7,000-6,000 חיילים) מחשש לעימות עם סוריה, ולהעמיד כוחות מילואים נוספים בכוננות לקראת גיוס אפשרי. רח"ט המבצעים, אלי יפה, אמר בהערכת המצב בראשות ראש אמ"ץ כי נוכח ההתפתחויות בזירה הצפונית והעלאת רמת המוכנות הגבוהה מאוד בפיקוד הצפון יש להאיץ את פעילות הכוחות בפיקוד המרכז. "למרות שאין הגדרה של שעון חול והגדרה מדוייקת מהו שעון החול הזה, צריך לעשות כל מאמץ לקדם ולהאיץ את הפעילות".[80] למוחרת, בהערכת מצב בראשות הרמטכ"ל, דיווח רמ"ח מבצעים כי ערב קודם לכן אושר גיוס מילואים של 6,500 חיילים, וגיוסם החל.[81]

באותו יום קיימה חטיבת המבצעים משחק מלחמה בשם 'חזית הארץ' במסגרת תוכנית 'משחק קלפים', שנועד לבחון את היערכות צה"ל ואת כיווני המענה המבצעיים למצבי הסלמה בזירה הפלסטינית ובזירה הצפונית. משחק המלחמה נערך בראשות רח"ט המבצעים.[82]

במשחק המלחמה (מש"ם) נידונו הנושאים הבאים:

1. **בזירה הפלסטינית:** היערכות ללחימה ממושכת והערכת ההישג הנדרש;
2. **בחזית הצפונית:** נבחן האינטרס הישראלי להימנע מפתיחת חזית לחימה נוספת בצפון והמענה להסלמה בחזית הצפונית (מציאת חלופות מבצעיות). המשחק כלל גם הערכה של תגובת גורמי הכוח בלבנון לאפשרויות התגובה הישראליות (סוריה, חזבאללה, הממשל הלבנוני). נבחן העיתוי והמוכנות להפעלת 'דורס הלילה' (גורמי הסד"כ והזמן להפעלת התוכנית), כמו גם ההיערכות הנדרשת בחזית רמת הגולן. סוגיה נוספת הייתה משמעות הפעלת הסד"כ על הלחימה בזירה הפלסטינית ועל מבצע 'חומת מגן' המתנהל בה.

80 **הערכת מצב בראשות ראש אמ"ץ**, 8 באפריל 2002, 08:10-07:30.

81 **הערכת מצב בראשות הרמטכ"ל**, 9 באפריל 2002, 08:10-07:30.

82 סיכום מלא של **משחק המלחמה 'חזית הארץ'**, פורסם על ידי חטיבת תוה"ד ב־10 באפריל, מטכ"ל אמ"ץ־ תוה"ד, מש"ם – 121 (להלן: **מש"ם 121**).

במשחק המלחמה נבחנה גם הפעלת התוכנית הפיקודית "ישיבות נכונות" למהלך קרקעי בצורת פשיטות למרחבים מוגדרים בדרום לבנון וכיבוש שטחים חיוניים בה.

3. **היערכות להידרדרות אזורית:** לחימה ממושכת בזירה הפלסטינית, שתגרום ללחימה בשתי חזיתות ואולי אף למלחמה כוללת עם סוריה.

בסיכום משחק המלחמה אמר רח"ט המבצעים, כי המאמץ המטכ"לי העיקרי היה ונותר הזירה הפלסטינית, תוך שמירה על מוכנות להסלמה בחזית הצפון. **התכלית העיקרית בזירה הצפונית היא להימנע מפתיחת מערכה שנייה בזירת הצפון**. קצין מחטיבת המבצעים הוסיף כי נוכח שעון החול המדיני, ועל רקע העימות עם הפלסטינים, בשלב זה יש לפעול בחזית הצפונית 'בהבלגה אקטיבית', וכי מבחינת יעדי הלחימה בלבנון צריך צה"ל להתמקד בתקיפת מטרות חזבאללה ולחזק את הלגיטימציה למאבק בארגון כחלק מהמאבק הבין־לאומי בטרור.[83]

רח"ט המבצעים הציג את האינטרסים השונים של גורמי הכוח בעימות הנוכחי:

1. **חזבאללה** מהלך על חבל דק, בין ניסיונותיו לספק לישראל עילה לפתיחת חזית שנייה ובין החשש שייתפס כמי שגרר את לבנון למלחמה וישלם את המחיר על כך בהמשך. במהלך הסלמת פעילותו ייצר חזבאללה 'מארב אסטרטגי' למדינת ישראל, באמצעות נחישות, תחכום, עקביות, יצירת התרגלות למצב הסלמתי לאורך זמן ותוך כדי בניית לגיטימציה פנימית ובין־לאומית. הארגון 'ארב' לתגובה ישראלית קשה, שתסמן פתיחתה של חזית שנייה עבורה, ובד בבד ידע כי יוכל לנצל גם את אי־הצלחת המארב האסטרטגי שטמן לישראל בכך שיציג את פעולותיו כסיוע הערבי היחידי לפלסטינים, היחיד שהעז להילחם נגד ישראל; ובכך לצאת נשכר.
2. **סוריה** אינה פועלת לריסון חזבאללה ומוכנה בשלב זה לקחת סיכונים מול ישראל. יחד עם זאת, הובעה הסתייגות ממידת השפעתה על הארגון נוכח אירועי השבוע האחרון, המעלים ספקות בדבר יכולת הריסון הסורית ומעצימים את השפעת חזבאללה על

83 **מש"ם 121**, עמ' 24.

סוריה ועל נשיאהּ הצעיר. בהקשר זה תצוין הערכתו של נציג אמ"ן במוסד, שאמר כי במסכת היחסים האישית בין נסראללה לבשאר אסד לא ברור מי מן השניים הוא בעל ההשפעה והפטרון. חזבאללה מרגיש חזק ובטוח בלבנון, ובמרחב התמרון הנוכחי ייתכן שסוריה אינה מסוגלת לשלוט עוד במהלכי הארגון.[84]

3. **לבנון** חסרת שליטה, כמעט לגמרי, על חזבאללה ונתונה בחשש כבד מהיגררותה למלחמה עם ישראל בעקבות הארגון.

4. **ישראל** - הבעיה המרכזית בפניה ניצבה ישראל הייתה חוסר בהירות לגבי הגורם שכלפיו צריך להפנות את המאמץ לשינוי המציאות; מי 'בעל הבית' בלבנון שאליו יופנה עיקר המאמץ הישראלי, כאשר ברקע נמצא החשש כי מאמץ ישיר מול חזבאללה יסיר את האחריות ממממשלת לבנון, שמאדמתה פועל הארגון, ומסוריה השולטת בפועל בלבנון. בעיה נוספת היא שחיקת ההרתעה של ישראל ומאזן ההרתעה שהצליח חזבאללה ליצור מול ישראל, ואולי אף להפר אותו לטובתו. ישראל חייבת לפעול להטות את מאזן ההרתעה לטובתה, שכן זהו מרכיב חשוב וקריטי בהתמודדות בזירה הצפונית.

בסיכום דבריו אמר הרח"ט: "בשלב זה נראה נכון לבצע כל מאמץ להישאר במסגרת המערכה הראשונה על ידי נקיטת פעולות צבאיות מוגבלות (על הסף) על מנת להעביר את המסרים הנדרשים".[85]

כל אותה עת המשיך הממשל האמריקני במאמציו להרגעת הגבול הצפוני. בהערכת המצב בראשות הרמטכ"ל אמר סרח"ט מחקר באמ"ן כי למרות הלחצים האמריקניים על סוריה, זו אינה מתכוונת להרגיע את חזבאללה. משמעות הדבר ש"חזבאללה, פורמלית, ימשיך לפעול בחוות שבעא ומעשית מתרגל לפעול גם מחוץ לחוות שבעא מבלי ליטול אחריות. ג'בריל, ארגון פלסטיני, מרגיש חופשי לפעול, כפי שהלילה [...] הירי לכיוון בית הילל, ויש כוונה להמשיך בדברים האלה, ולצערי לא ניתן להצביע על הרגעה ביממה או ביומיים הקרובים".[86]

84 שם, עמ' 21.

85 הסיכום המלא של רח"ט מבצעים, שם, עמ' 30-34.

86 **הערכת מצב בראשות הרמטכ"ל**, 9 באפריל 2002, 08:10-07:30.

ב־**9 באפריל** נורו טילים לעבר מוצבי הר דב והחרמון ('גלדיולה', 'נחל שיאון', 'דליה', 'זיוונית', 'סוכריה' ו'סוללת זעורה') ולעבר היישובים כפר סאלד, בית הלל ועין קנייה. בתגובה, תקפו טנקים, ארטילריה ומטוסי חיל האוויר יעדים בדרום לבנון.

בהערכת המצב השבועית בפיקוד הצפון דובר על ההסלמה בפעילות חזבאללה - תדירות פיגועים יום־יומית כמעט, שימוש באמל"ח איכותי (לראשונה נעשה שימוש ברקטה כבדה מסוג פאלק) והרחבה הדרגתית של גזרת הירי. בעקבות אלה הועלתה הערכת המודיעין כי שורת הפיגועים שביצע חזבאללה מחוץ לחוות שבעא היא חלק מתוכנית סדורה, שנועדה לגרור את ישראל להסלמה תוך הימנעות מהפניית אצבע מאשימה לעברו כגורם להסלמה.[87] בהערכת המצב הראשונה לבני גנץ תפקידו כמפקד פיקוד הצפון במקום גבי אשכנזי אמר מפקד הפיקוד היוצא, כי נוכח ההסלמה נמצא הפיקוד תחת הכרזת 'התעוררות כללית' והתאמה להערכות המצב ולאיומים. להערכתו, הצירוף של נוכחות איראנית עם רצף האירועים מהווה איום אסטרטגי. המלצתו הייתה לקדם מוכנות ל'דורס הלילה' והיערכות להידרדרות, החל משלב קיצור הכוננות ועד לגיוס מלא, אם יידרש הפיקוד לכך. במקביל, הועברו מסרים לסורים לרסן את פעילות החזבאללה.[88]

באותו יום נערך במטכ"ל, בראשות ראש אמ"ץ, דיון על בחינת המשמעויות שבלחימה בשתי זירות - צפונית ופלסטינית - על אופן הפעלת הכוח. בסיכום הדיון אמר ראש אמ"ץ כי בשלב זה נלחמת ישראל בשתי זירות, כאשר בזירה הפלסטינית היא מותקפת לאורך הגבול בפעילות שחלקה צבאית למחצה על ידי חזבאללה וארגונים פלסטיניים. מאפייני הפיגועים הוחרפו מאוד ברוחב ובעומק הגזרה, סוג כלי הנשק המופעלים, סוג המטרות ועוד. אלוף הראל ציין כי בשל

> **"השתנות הסביבה האסטרטגית והאינטרסים של 'השחקנים' בזירה, נראה כי אנו עלולים למצוא עצמנו במאבק בשתי זירות, כשהסוגיה המרכזית היא לא מה לעשות מבחינה אסטרטגית, אלא, היות ונפתחת חזית צפונית - איך נכון לנהל את הסד"כ ולהקצות את הכוח כך שמיצויו יהיה אופטימאלי".**[89]

87 מפקדת פיקוד הצפון, **הערכת מצב שבועית - סיכום אלוף**, 9 באפריל 2002.

88 שם.

89 לשכת ראש אגף המבצעים, **משמעויות שתי זירות על הפעלת הכוח - סיכום ראש אמ"ץ**, 9 באפריל 2002.

הוא הציג את הנחות היסוד, לפיהן במצב הנוכחי רוב המערך הסדיר מצוי בלחימה באיו"ש, כאשר פיקוד הדרום ופיקוד המרכז מתוגברים בכוחות מילואים. בפיקוד הצפון יש יכולת הגנה של כוחות הסדיר ומינימום כוחות מילואים המתבססים על מדרגת מילואים ב'. אם תיפתח חזית שנייה במקביל לחשש להידרדרות אזורית, ייאלץ צה"ל להמשיך בלחימה רצופה בזירה פלסטינית פעילה.

במציאות זו, אמר האלוף הראל, יש לפעול בשלוש מדרגות פעולה מובחנות:

1. במצב הנוכחי בזירה הפלסטינית יש להאדיר את רושם ההערכות בצפון כדי ליצור תחושת דחיפות אצל גורמים זרים והרתעה למול ארגונים ומדינות מעורבות ולהתרכז במאמץ המלחמתי, מבחינתנו, בזירה הפלסטינית.
2. התחממות עד התלקחות נרחבת בצפון - המשך לחימה באיו"ש וניסיון לשמר את גרף הלחימה בצפון, תוך בניית מוכנות הגנתית מיידית (מוגברת מיל') לטובת מתן מענה ליישובים לאורך הקו (מניעת ירי שטוח מסלול) וצבירת סד"כ מתקפה מספק לטובת היפוך המגננה ויציאה למערכה שנייה בצפון **רק בעת התלקחות**.
3. במקרה של התלקחות הזירה הצפונית וכניסה למאבק בהחיקף נרחב ('דורס הלילה', 'דורס הלילה' +או 'נתיבי ארז') - הכרה בזירה הצפונית כזירה עיקרית והכלת הזירה הפלסטינית. בזירה הצפונית מדובר בשתי חזיתות - החזית הלבנונית למול אש וכוחות סוריים בלבנון (כס"ב) ומוכנות למגננה מול הסורים ברמת הגולן.[90]

בשעה 18:30 שוב הפגיז חזבאללה את מוצבי הר דב ורמת הגולן, ובלילה נורו שלוש קטיושות לעבר אצבע הגליל. עם זאת, היה זה היום השני בו נותרה הגזרה המערבית שקטה למעט ירי נגד מטוסים באזור שלומי.

ב-**10 באפריל** החריף חזבאללה את התקפותיו על מוצבי צה"ל, הפעם בשעות הבוקר. מעט לפני השעה 10:00 נפתחה הרעשה כבדה מאוד על מוצבי צה"ל בכל גזרת הר דב ובחרמון. הייתה זו אחת ההפגזות הכבדות בשנים האחרונות. צה"ל השיב באש טנקים ותותחים לעבר מקורות הירי, ומטוסי קרב תקפו יעדי חזבאללה. במהלך ההתקפה ניסו שתי חוליות של אנשי חזבאללה לתקוף רגלית את מוצב 'גלדיולה'. היה זה ניסיון התקיפה

90 שם. ההדגשה במקור.

הרגלית הראשון של חזבאללה מאז יציאת צה"ל מלבנון. בצה"ל העריכו כי כוונת הארגון הייתה לחטוף חיילים בגזרה. במקביל לכך ניסה חזבאללה, זה היום השלישי ברציפות, לפגוע בסוללות התותחים של צה"ל בצפון רמת הגולן, וירה לאזור קטיושות רבות.

הקבינט המדיני־ביטחוני התכנס לדיון בתגובה להתקפות בצפון והחליט להמשיך בהבלגה ולתת סיכוי נוסף למהלך המדיני. השיקול המרכזי היה ביקורו הקרוב של מזכיר ההגנה האמריקני, קולין פאוול, באזור והרצון להימנע מתגובה בצפון ערב בואו, בתקווה כי ביקורו יביא להרגעה בחזית הפלסטינית, וכי הרגעת החזית הזו תגרום גם להרגעת הצפון. שיקול נוסף התבסס על ההנחה כי המאמץ המדיני מחזק את הלגיטימציה הבין־לאומית של ישראל, והדבר ייזקף לזכותה אם וכאשר תחליט להגיב.

צה"ל הביא לישיבת הקבינט המלצות מבצעיות לתגובה צבאית חריפה נגד אינטרסים של לבנון וסוריה. בצה"ל ראו את ההסלמה בצפון כהתפתחות בלתי נמנעת: בשלב זה נמנעת ישראל מתגובה, אולם פגיעה קשה באזרחיה תחייב תגובה חריפה.

על רקע ההידרדרות במצב, התכונן פיקוד הצפון להסלמה קשה יותר, לרבות גיוס אנשי מילואים ואימונם.

באותו יום נערך קד"ם ראש אמ"ץ לזירה הצפונית, במסגרתו הציג רח"ט מבצעים את מצב היסוד האסטרטגי וההקשר לתוכניות האופרטיביות של 'דורס הלילה' ו'נתיבי ארז'. לראייתו, הפיצול בין שתי התוכניות אינו עולה בקנה אחד עם המציאות הנוכחית ומחוסר היגיון צבאי. 'דורס הלילה', טען, היא תוכנית מגננה במהותה, אמנם תכנית מגננה התקפית אך אינה תוכנית מתקפה, ולעומתה 'נתיבי ארז' היא תוכנית מתקפה שיכולה להביא להכרעה. לדעתו, במציאות של אותה העת, תפיסה מגננתית אינה רלוונטית עוד, שכן אין לישראל קלפי מיקוח (אזור הביטחון), אין לה עומק בהגנה וחמור מזאת - העורף האסטרטגי שלה מצוי בסכנה. לכן, הוסיף, המערכה בלבנון, אם תיפתח חזית שנייה, צריכה להיות מערכה אחת שלמה - מתקפה בלבנון שתכלול שילוב מאמצי אש ותמרון להשגת התכלית האסטרטגית. הוא הדגיש כי במציאות הנוכחית ההכרעה הצבאית אינה פועל יוצא של הפעלת מנופים ולחצים על גורמי הכוח בלבנון "זה פסה", וההכרעה הצבאית היא במלחמה נגד חזבאללה, נגד לבנון ונגד 'בעל הבית' - סוריה. הוא סבר כי יש לגבש תוכנית אופרטיבית אחת

שלמה למערכה אחת רציפה, ולדעתו נכון לאמץ את הרעיון שעלה במשחק המלחמה 'יחזית הארץ', שעיקריו:

1. מתקפה יזומה על חזבאללה, על לבנון ועל סוריה.
2. מתקפה באש ומתקפה קרקעית בשילוב הרצוי.
3. מציאת עיתוי והזדמנות הנכונה והמתאימה למערכה זו.[91]

ב־**11 באפריל** נורו טילים ופצצות מרגמה לעבר מוצבי הר דב. בתגובה נורתה אש ארטילרית לעבר יעדים בדרום לבנון ומטוסים של צה"ל, בסיוע ארטילרי, השיבו אש לעבר מקורות הירי. באותו יום, לראשונה מאז החל מבצע 'חומת מגן', השמיעה איראן מסרים מרסנים. שר החוץ האיראני, כמאל חראזי, קרא לחזבאללה לנהוג איפוק רב בדרום לבנון כדי לא לתת לישראל סיבה להתקיף את לבנון ואת שכנותיה.

הערכות המצב באותו יום עמדו בסימן ביקורו הקרוב של פאוול והשלכותיו על מבצע 'חומת מגן', בעיקר על הזירה הפלסטינית; הנושא הלבנוני תפס פחות ופחות מקום. בהערכת המצב השבועית התייחס הרמטכ"ל לתוכניות גיוס המילואים להמשך הלחימה והורה לא לגייס סד"כ מילואים מפיקוד הצפון. הוא הוסיף כי לנוכח המשך תקיפותיהם של ארגוני המחבלים בגבול הצפון, ההתרעות ומוכנותו של חזבאללה - יש להיערך בהתאם. הוא ביקש מאמ"ץ, חיל האוויר וחיל הים להציג בפניו ב־18 באפריל את תוכנית 'דורס הלילה'. הרמטכ"ל הדגיש את החיבור שחזבאללה מנסה ליצור בין הזירה הפלסטינית ללבנונית, ואמר כי יש להיות מוכנים גם לחידוש הניסיונות להבריח אמל"ח.[92]

בלימת ההסלמה

ב־12 באפריל החלה התמתנות בהתקפות חזבאללה על מוצבי צה"ל בהר דב ובחרמון, שהתבטאה במספר המוצבים שהותקפו, עוצמת ההתקפות ומשכן. בה בעת התמתנו גם תגובות צה"ל להתקפות. בהערכת ביום זה בחטיבת המבצעים עלה כי "כמות האירועים יורדת, הן בתדירות והן באיכות".[93] יחד עם זאת, צה"ל המשיך בכוננות גבוהה בגבול הצפון, וחיל האוויר ביצע מספר רב של גיחות.

91 אגף המבצעים, **סיכום רח"ט מבצעים - קד"ם ראש אמץ לזירה הצפונית**, 11 באפריל 2002.

92 **הערכת מצב שבועית - סיכום הרמטכ"ל**, 11 באפריל 2002.

93 **מבצע "סדר מחייב" – הערכת מצב**, 12 באפריל 2002, 19:30 -20:30.

באותו יום ביקר שר החוץ האיראני בביירות ונפגש עם נסראללה, מזכ"ל חזבאללה. בפגישתם הדגיש חראזי כי יש להפגין איפוק כדי לא להעניק לישראל עילה והזדמנות לפגוע בסוריה ובלבנון. ייתכן כי בפגישה זו, ובמסרים שהועברו בה, נעוץ המפנה שגרם להפסקת הפעילות האינטנסיבית של חזבאללה נגד ישראל, לאחר יותר משבועיים ברציפות, והייתה החמורה ביותר מאז יצאה ישראל מדרום לבנון במאי 2000. בקרב גורמי הביטחון שררה תמימות דעים, כי איראן עמדה מאחורי ההסלמה האחרונה והייתה מעוניינת לגרור את ישראל לעימות בצפון. להערכת גורמים בצה"ל, אילו באמת רצה חזבאללה בכך, יכול היה בקלות לגרום לישראל להגיב בנחרצות.

במשך שבועיים לא רוסן חזבאללה; וניכר כי יום לאחר התבטאותו של שר החוץ האיראני בדבר האיפוק אליו נדרש חזבאללה ובמקביל לביקור הפתע של שר החוץ האיראני בביירות חלה התמתנות בפעילות הארגון ונפסקה לחלוטין יומיים לאחר מכן. ד"ר אייל זיסר, מומחה לענייני סוריה באוניברסיטת תל אביב, אמר באותם ימים כי המסר האיראני המרסן נבע מהבנת השלכותיה של מלחמה עם ישראל, העלולה לפגוע באינטרסים איראניים בלבנון - בקהילה השיעית בדרום לבנון; בנוסף לכך, איראן תואשם על ידי ארה"ב כמי שגרמה לעימות[94] ותזכה לתדמית של מדינה תומכת טרור,[95] תדמית ממנה ביקשה להימנע. לכך נוסף החשש כי האשמתה בליבוי העימות בין ישראל לחזבאללה ותמיכתה בטרור יגרמו לארה"ב, ולדעת הקהל העולמית בכלל, לכלול את איראן בתוך 'משולש הרשע' - עיראק־איראן־קוריאה הצפונית, וכשתסיים ארה"ב את מתקפתה בעיראק תהיה איראן היעד הבא במלחמתה בטרור העולמי.

מתחילת ההסלמה הפעילה ארה"ב מאמצים מדיניים כדי שסוריה תרסן את חזבאללה ותשכנעו לשנות את מדיניותו. ב־8 באפריל שוחח סגן נשיא ארה"ב, דיק צ'ייני, עם נשיא סוריה וקרא לו למנוע הסלמה בצפון. הנשיא הסורי קשר באופן מפורש את פעולות הארגון עם המתרחש בשטחים. צ'ייני הדגיש כי חיוני שסוריה תסייע בשמירה על השקט בגבול הצפוני כדי למנוע התלקחות אזורית שתקשה על המאמץ האמריקני למצוא פתרון לסכסוך

94 דניאל סובלמן, "חזבאללה - בישראל מעריכים: הארגון נשמע כיום פחות לדמשק ויותר לטהראן", **הארץ**, 22 באפריל 2002, עמ' א6 (להלן: סובלמן, **חזבאללה**).

95 דברי ראש אמ"ן, **פורום גיבוש תפיסות - סל תגובות בלבנון**, 7 באוגוסט 2002.

הישראלי־פלסטיני. ראש הממשלה, אריאל שרון, אמר כי ישראל מבליגה ואינה מעוניינת בהסלמה, אך לא תוכל להתאפק לאורך זמן.

נשיא סוריה לא נתן לצייניי הבטחה מפורשת כי יפעל למניעת פעולות חזבאללה. על אף שגברה הביקורת הפנימית בלבנון נגד הארגון, חזבאללה וסוריה עדיין סברו שישראל תבליג על פעילותו בגלל חוסר רצונה לפתוח חזית שנייה. נראה כי המסר שהעביר צייניי לאסד לא כלל אזהרה מצד ארה"ב, וייתכן כי זו הסיבה שהנשיא הסורי סירב להתחייב לרסן את חזבאללה בתואנה כי השפעתו על עליו נשחקה.[96]

בד בבד עם ביקורו של שר החוץ האיראני בביירות, נמשכו הלחצים המדיניים הקדחתניים על סוריה ולבנון, והלחץ האמריקני על סוריה החל להשפיע. הנשיא בוש שיגר איגרת לאסד שעסקה "בהתפתחויות הנוכחיות באזור" ובה ביקש ממנו לרסן את פעילות חזבאללה נגד ישראל. קולין פאוול הגיע למזרח התיכון כדי לתווך בין ישראל לפלסטינים ולעצור את ההסלמה בצפון. הוא קרא לכל המדינות שיכולות להשפיע על החזבאללה, וביחוד סוריה, לעשות כל מה שבכוחן כדי לרסן את חזבאללה ולהפסיק פעולות כאלה, לפני שהעימות יתרחב ויוביל להשלכות הרסניות לאזור כולו.

נראה כי המסרים האמריקניים הללו החלו לחלחל, ולראשונה מאז החלה ההסלמה הבהירה גם סוריה כי אינה מעוניינת בהסלמה מול ישראל וכי היא, כמו גם לבנון, אינן מגייסות כוחות נגדה.

ב־**14 באפריל**, במהלך ישיבה של ועדת חוץ וביטחון של הכנסת, שוב שיגר שרון מסרי אזהרה לסוריה ולבנון, ואמר כי למרות הפעילות שמקיים צה"ל בשטחים יש לישראל יכולת להכות בחזבאללה מכה נחרצת. עוד הוסיף ראש הממשלה ואמר: "בשלב זה ההחלטה שלנו היא לנהוג במתינות ולגלות איפוק. העברנו מסרים לסוריה וללבנון באמצעות ארה"ב, אולם עד כה מנהיגי מדינות אלה לא לקחו ברצינות את המסרים שלנו. הבהרנו שלא נוכל להמשיך במצב הנוכחי".[97]

שר הביטחון, בנימין בן אליעזר, אמר כי ישראל נותנת "סיכויים למאמצים הבינלאומיים בצפון. אולם אם המאמצים לא יועילו, נאלץ לפעול בדרך צבאית". לדבריו, "הסורים עדיין לא קלטו את המסר או שאינם רוצים

96 **הארץ**, 11 באפריל 2002, עמ' א9.

97 **הארץ**, 15 באפריל 2002, עמ' א5.

לקלוט אותו. בשלב זה יש רק מאמץ לבנוני לריסון הארגונים הפלסטינים וחזבאללה ממשיך למקד את תקיפותיו בהר דוב".[98] בתום הישיבה אישרה הוועדה צו של שר הביטחון לגיוס כמה אלפי אנשי מילואים בי'צו 8' לצפון.

יצוין כי ב־14 באפריל, לראשונה מאז מבצע 'חומת מגן', נשמר השקט לאורך גבול לבנון וחזבאללה נמנע מפעולות בגזרת הר דב והחרמון. גורמי מודיעין וגורמים בפיקוד הצפון העריכו כי הודעת האמריקנים על ביקורו של קולין פאוול בלבנון ובסוריה הביאה לריסון המיידי בפעילות חזבאללה בגבול הצפון.

ב־**15 באפריל** יצא פאוול לדמשק ולביירות. על פי מקורות ישראליים, הוא נשא עימו מסר אזהרה ישראלי, לפיו סבלנותה נוכח התקפות חזבאללה הולכת ופוקעת, ואם לא יהיה שינוי במצב - היא תיאלץ להגיב תגובה צבאית קשה. פאוול תבע מהנהגות סוריה ולבנון לרסן את פעילות חזבאללה בהזהירו אותן כי ישראל לא תמשיך ותבליג.

לאורך כל תקופת ההסלמה, כאמור, לא פעלה סוריה לריסון חזבאללה. כל השליחים הבין־לאומיים שפנו לסוריה בדרישה להרגיע את חזית לבנון שמעו כי היא אינה מעוניינת בעימות, אך אין לה שליטה על חזבאללה. להערכת גורמים באמ"ן, סוריה לא בלמה את הסלמת פעילותו של הארגון נגד ישראל כיוון שהאירועים בצפון היו בגדר הפעלת 'קלף הפח"ע' על ידי סוריה כאמצעי תזכורת למחלוקת הבלתי פתורה בגולן. בניתוח העמדה הסורית, אמרו, דרושה הפרדה בין האינטרס הכללי של סוריה להימנע מעימות כולל לבין האינטרס הפרטי של בשאר אסד לבסס את מעמדו בסוריה ובעולם הערבי, ולהצטייר כמי שאינו פוחד מישראל ואינו מפקיר את הפלסטינים. אסד, מנהיג צעיר וחסר ניסיון, אינו מבין את כובד האחריות הן כלפי ארצו והן כלפי היציבות האזורית. רק לאחר ביקורו של פאוול בסוריה, ובמקביל לביקורו של חראזי בלבנון, השתנו הטונים שנשמעו מדמשק.

ב־14 באפריל מיתן חזבאללה את פעילותו ובלם את ההסלמה בגבול הצפון. ייתכן כי הערכת הארגון לגבי תגובת ישראל ועוצמתה היא שהכריעה את הכף. המסרים המזהירים של ראש הממשלה כי ישראל לא תבליג עוד, כמו גם גיוס המילואים וההיערכות בצפון - עשו את שלהם. חזבאללה החל

98 שם.

לחוש כי הדברים עלולים לצאת מכלל שליטה, בעיקר משום שארגונים פלסטיניים שונים פעלו נגד ישראל באופן שסיכן את לבנון. החלטות החזבאללה - האם, כיצד ומתי לפעול - מושפעות מעמדת איראן, מתחשבות באינטרס הסורי ובעמדת ממשלת לבנון ודעת הקהל הלבנונית. בהיבט האחרון, חזבאללה שביקש לשמור על מעמדו בלבנון ולהציג עצמו כמגן הדרום, פעל מתוך הבנה כי הוא קודם כל ארגון לבנוני והוא זה שיצטרך לשרוד בתוך לבנון עצמה. ראש המועצה לביטחון לאומי, אלוף (במיל') עוזי דיין, הצביע על כך שחזבאללה מודע לכך "שלא תהיה סלחנות בלבנון, אם חלק מלבנון יוכה קשות על ידי ישראל, רק משום שהארגון מתעקש לשחק את משחקיו",[99] לכן הקפיד לפעול כל עוד זכה לתמיכה, ולו חלקית, בקרב העם הלבנוני וממשלתו. לא מן הנמנע כי מששידרה ממשלת לבנון מורת רוח כלפי פעילותו והזהירה אותו לבל יגרור את לבנון למלחמה נוספת עם ישראל, כמו גם המסרים המרסנים של שר החוץ האיראני, הביאו לבסוף את חזבאללה להפסיק את ההסלמה. גם מסעו של פאוול לביירות תרם לבלימת ההסלמה, שכן הוא העביר לסוריה מסרים בלתי מתפשרים בדבר התנגדותה של ארה"ב להסלמה, שהביאו את סוריה לשדר אף היא מסרים מרסנים לחזבאללה.

באמ"ן העריכו כי בתום סיבוב ההסלמה בצפון רשם לעצמו הארגון מאזן מעורב של רווחים והפסדים: לזמן מוגבל הוא הצליח לנצל את האירועים בזירה הפלסטינית כדי לחרוג ממשוואת שבעא (תגובת ירי מצד חזבאללה לכל פעילות של צה"ל), ואף לצבור לעצמו נקודות בהיותו הגורם היחיד שתמך בפלסטינים; אולם בפועל המחיש העימות את האילוצים הכבדים שהגבילו את יכולתו לממש את יעדיו האסטרטגיים להמשיך במאבק נגד ישראל. הוא נאלץ לשוב ולהתכנס לכללי המשחק הישנים של משוואת שבעא, תוך הבנה כי התהדקו המגבלות על חופש הפעולה שלו ועלה משקלם של האילוצים המרסנים את פעילותו (מכבש הלחצים הבין־לאומיים שהופעלו על סוריה ולבנון, התגברות הביקורת על פעילותו בזירה הפנים־לבנונית ומורת הרוח של איראן מהסלמה בעיתוי הזה).

99 סובלמן, חזבאללה, עמ' א6.

סיכום

בין 30 במרץ ל־13 באפריל 2002 חלה הסלמה בגבול הצפון על רקע ההסלמה בעימות הישראלי־פלסטיני והלחץ הגובר על הפלסטינים במסגרת מבצע 'חומת מגן'. האירועים כללו תקיפת מוצבי צה"ל בחזית ובעומק וכן תקיפת העורף, וגרמו לפציעת שלושה אזרחים ושישה חיילים. צה"ל הגיב בירי ארטילרי של כ־1,000 פגזים ו־44 תקיפות אוויריות.

למעשה, מבצע 'חומת מגן' פתח בפני חזבאללה חלון הזדמנויות להסלים את המצב בגבול הצפון, בהעריכו כי ישראל לא תגיב בעוצמה לתקיפות הארגון ולא תהיה מוכנה לתקוף את לבנון, "משום שהסתבכותה עם הפנים הפלסטיני מעמידה אותה במצב קשה והיא לא תפתח חזית נוספת שתסבך אותה עוד יותר".[100] חזבאללה בחר לנצל את המצב ולהציב לישראל 'מארב אסטרטגי', שיעלה את קרנו, יפגע בכוח ההרתעה הישראלי וישרת את האינטרסים של הארגון ופטרונו האיראני.

בישראל הובעה דאגה מניסיונות הארגון לתקוף באופן מסיבי יישובים בגליל, באמצעות ירי רקטות ארוכות טווח, שיאלץ את ישראל להגיב. בכירי צה"ל העריכו כי חזבאללה ניסה לגרור את ישראל לתגובה, שלאחריה יוכל להשתמש בארסנל הנשק המאיים שבנה לעצמו, שכלל 10,000 רקטות, בכללן רקטות ארוכות טווח שמסוגלות להגיע עד לאזור חדרה, ושפע מרגמות.

מדיניות ההבלגה הישראלית נשמרה גם לאורך מבצע 'חומת מגן'. המטכ"ל המליץ לממשלה להמשיך ולהתאפק. צה"ל, הציע, ינקוט מהלכים מדודים שיבחנו את אופן תגובתו, עיתוי תגובתו, עוצמתה ויעדיה בהקשר הרחב של מבצע 'חומת מגן' והלחץ האמריקני על סוריה ולבנון. זאת, כדי לשמור על האינטרס הישראלי להימנע מחזית שנייה, שעלולה להידרדר למלחמה עם סוריה ואולי אף למלחמה אזורית כוללת. המדיניות הזו נשמרה תוך מעקב מתמיד אחר סימנים למהלכי חזבאללה לפריצת כללי המשחק ולהרחבת גבולות המאבק נגד ישראל.

נוכח ההסלמה נערך פיקוד הצפון להידרדרות נוספת, תוך מוכנות להפעלת התוכניות 'דורס הלילה' ו'קשת נחושה' על פי פקודה. הוטלו משימות על האוגדות 91 ו־36 להגן בגזרתן, להשמיד ולסכל פח"ע, למנוע

100 **אל־מנאר**, 3 באפריל 2002.

חדירת מחבלים ולפעול לצמצום הירי לעבר שטח ישראל; ובה בעת להיערך להידרדרות והסלמה אפשריות במרחבן. במהלך ההסלמה גייס צה"ל כוחות מילואים מדרגה ב' (7,000-6,000 חיילים) כמוכנות לתוכנית 'דורס הלילה'.

במהלך הסלמה זו טמן חזבאללה 'מארב אסטרטגי', שבו ניסה לגרור את ישראל לעימות נרחב מתוך הבנה שנוצר חלון הזדמנויות על בסיס עילה לגיטימית להרחבת תקיפותיו. מאז, ולמעשה עד היום, משמש העימות הישראלי־פלסטיני עילה לחזבאללה לפעול נגד ישראל, לשמר את הזיקה בין הזירות ולאיים תדיר בפתיחתה של חזית שנייה. במרבית המבצעים של צה"ל ברצועת עזה ירה הארגון לעבר שטח ישראל, הן כהזדהות עם הפלסטינים והן כדי לחמם את הגזרה, מבלי לגרור את לבנון להסלמה. הדבר בא לידי ביטוי גם במבצע 'שומר החומות' במאי 2021.

מאז יציאת צה"ל מלבנון במאי 2000 ביקש חזבאללה לשמר את גחלת המאבק המזוין בישראל ולבסס את מעמדו כמגן הדרום הלבנוני. במסגרת זאת חיפש עילות שונות ומגוונות להמשך המאבק בישראל, החל במאבק לשחרור חוות שבעא שבגזרת הר דב, דרך סוגיית הכפר ע'ג'ר ומקורות המים שבסביבתו, דרך תלונות על הפרות גבול ישראליות של מטוסי חיל האוויר הפוגעות בריבונות הלבנונית, סוגיית העצורים הלבנונים והפלסטינים המוחזקים בידי ישראל ולבסוף - תמיכתו במאבק הפלסטיני במסגרת אנתיפאדת אל־אקצא. אין ספק כי 'חומת מגן' והתגברות העימות עם הפלסטינים שימשו את חזבאללה כאמתלה להתנעת פעילותו ולגרימת ההסלמה, כפי שאמר הרמטכ"ל, שאול מופז, בסיכום הראשוני למבצע: "מבצע חומת מגן הבליט את הקשר האסטרטגי בין הרש"פ לחזבאללה ואיראן ובראייה זו יש לנתח את התקיפות שביצע החזבאללה במהלך 'חומת מגן'".[101]

ההסלמה ביטאה את רצונו של חזבאללה לשמר את מהות קיומו כשחקן המרכזי במאבק נגד מדינת ישראל (בפרט לנוכח אוזלת ידן של מדינות ערב האחרות) תוך הרחבת הפח"ע, שמטרתה לגרור את ישראל להסלמה בצפון מבלי שתוטל עליו האחריות לכך. נוכח מציאות זו אמר הרמטכ"ל באותו סיכום, כי התבססות חזבאללה בדרום לבנון, התחמשותו בסיוע סורי ואיראני ופעילותו נגד ישראל בתחושה של חסינות הן בלתי נסבלות

101 **סיכום ראשוני למבצע חומת מגן – סיכום הרמטכ"ל**, 19 במאי 2002, עמ' 3-4.

מבחינה ביטחונית לאורך זמן, ויש צורך מיידי לבנות תוכנית הדרגתית לשינוי המצב.[102]

מדיניות ההבלגה הישראלית, מחד גיסא, והתגברות תקיפותיו של חזבאללה והארגונים הפלסטיניים בלבנון במהלך תקופת ההסלמה בשטחים, מאידך גיסא, פורשו כחולשה ישראלית ושחקו את כוח ההרתעה של צה"ל. החלטתה של ממשלת ישראל לגייס כוחות מילואים בהיקף של יותר מ־6,000 חיילים הבהירה לחזבאללה כי אם יימשכו התקפותיו הוא עלול למצוא עצמו מול תגובה ישראלית חריפה, שתגרור את לבנון למלחמה ותגרום להידרדרות אזורית, שחזבאללה ואיראן יואשמו כאחראים לה; דבר שממנו ביקשו שניהם להימנע, כל אחד מסיבותיו הוא.

לצד מדיניות ההבלגה, ביקשה ישראל למנף את העימות ולהפעיל לחצים בין־לאומיים על סוריה ועל לבנון שיפעלו לריסון חזבאללה. התוצאות החלשות של הלחץ הכבד והמסרים המאיימים ששידרו ארה"ב וישראל לסוריה העלו ספק בדבר השליטה הסורית על חזבאללה ומידת השפעתה עליו, והעלו תהיות לגבי השאלה מיהו בעל הבית בפועל בלבנון.

ב־14 באפריל נבלמה ההסלמה בגבול הצפון, במקביל לדעיכתו של מבצע 'חומת מגן' ויציאת עיקר הכוחות מן הערים הגדולות. לא ניתן להצביע בבירור מה גרם לבלימה זו, ייתכן כי הערכת חזבאללה שישראל לא תוכל להמשיך עוד בהבלגה היא שהכריעה את הכף. המסרים של ראש הממשלה כי ישראל לא תבליג עוד, וכן גיוס המילואים וההיערכות בצפון, עשו את שלהם. חזבאללה חש כי הדברים עלולים לצאת מכלל שליטה, בעיקר משום שארגונים פלסטיניים פעלו נגד ישראל באופן שסיכן את לבנון; ולכן חדל מן ההסלמה. החלטותיו לגבי עצם הפעולה, כיצד ומתי לפעול היו מושפעות מעמדת איראן, והתחשבו באינטרס הסורי ובעמדת ממשלת לבנון ודעת הקהל הלבנונית.

חזבאללה, שביקש לשמור על מעמדו בלבנון ולהציג עצמו, כאמור, כמגן הדרום הבין כי הוא קודם כול ארגון לבנוני, והוא זה שיצטרך לשרוד בתוך לבנון עצמה. מנהיגי הארגון ידעו כי ממשלת לבנון ואזרחיה לא יסלחו לו אם יסבך אותם במלחמה עם ישראל רק כדי לקדם את האינטרסים שלו עצמו וכהזדהות, כביכול, עם המאבק הפלסטיני. לכן הוא הקפיד לפעול

102 שם.

כל עוד זכה לתמיכה, ולו חלקית, בקרב העם והשלטון הלבנוני. לא מן הנמנע כי מורת הרוח שהביעה ממשלת לבנון על פעילותו והאזהרות לבל יגרור אותה למלחמה הבהירו לחזבאללה, וגם לאיראן פטרוניתו, כי כדאי לבלום את ההסלמה בטרם יהיה מאוחר מדי. ואכן כבר ב־11 באפריל השמיע שר החוץ האיראני כמאל חראזי מסרים מרסנים, ולמוחרת ערך ביקור חשאי בביירות ונפגש עם נסראללה. עוד באותו יום החל חזבאללה למתן את פעילותו נגד ישראל. ברור כי גם מסעו של קולין פאוול לביירות ב־14 בחודש תרם לבלימת ההסלמה, שכן הוא העביר לסוריה מסרים בלתי מתפשרים על התנגדותה של ארה״ב להסלמה, ואלה אותה לשדר אף היא מסרים מרסנים לחזבאללה.

"מטוס מצרי שהופל בתל אביב, 15/05/1948"
(צלם: שרשל פרנק; באדיבות לשכת עיתונות ממשלתית)

שער ג׳
כללי

מתי החלה מלחמת העצמאות? / אלון קדיש 405

רחוק מהעין, רחוק מהלב / בני גשור 419

משק הדלק של היישוב היהודי בתש"ח / יעקב נאור 459

שילוב הדרוזים בצה"ל / ישראל בן דור 493

׳בכוחם להכריע׳/ אלי מיכלסון ושי קלפר 547

| תקציר

מתי החלה מלחמת העצמאות? על פניו התשובה לכך ידועה וברורה: ההיסטוריוגרפיה המקובלת קובעת כי המלחמה החלה ב־29 בנובמבר 1947, לאחר החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל. אולם במאמר שלפניכם פרופ' אלון קדיש עומד על חוסר הבהירות באותה העת לגבי מועד תחילתה של המלחמה ומתוך כך על הגדרתה ועל מהותה - ההתפרצות של האלימות הבין־קהילתית בארץ ישראל על רקע החלטת החלוקה או המלחמה בין צבאה של המדינה החדשה ובין הצבאות של שכניה. חוסר בהירות זה נבע בחלקו מהמציאות בשטח ובא לידי ביטוי בחוויותיהם של הלוחמים עצמם. האם החלה המלחמה לאחר חלוקת החלוקה באו"ם, ב־29 בנובמבר 1947, או במרץ 1948 כפי שהכריזו ראש המפקדה הארצית של ארגון ההגנה ישראל גלילי והרמטכ"ל יעקב דורי, או לאחר הכרזת העצמאות, הקמת מדינת ישראל, ב־14 במאי, והפלישה של צבאות ערביים סדירים? מתי 'המאורעות הפכו למלחמה'?
מחוסר הבהירות עולה שלמעשה מדובר בשתי מלחמות משני סוגים שונים, מלחמה בין צבאות של מדינות ריבוניות ומאבק בעל אופי בין־קהילתי בין שתי תנועות לאומיות על השליטה בארץ ישראל, שנמשך עד היום.

מתי החלה מלחמת העצמאות?

אלון קדיש[1]

ב־31 במאי 1948, כשבועיים אחרי ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, ב'עיתון רשמי' 3 פורסמה 'פקודה המקימה צבא-הגנה למדינת ישראל'.[2] בפקודה, הידועה כ'פקודת צבא-הגנה לישראל, תש"ח-1948', נקבע שכל הציוויים, ההכרזות והתקנות בענייני שירות לאומי, שפרסמו המוסדות הלאומיים מט"ז בכסלו תש"ח, 29 בנובמבר 1947, נותרו תקפים כל עוד לא יוחלט אחרת. התאריך הנקוב ציין לכאורה את תחילתו של תהליך רציף שהוביל להקמתו של צה"ל במהלך המלחמה, וממילא - את תאריך תחילתה של המלחמה.

אולם מהמשך החקיקה נראה שהדבר כלל לא היה ברור. 'חוק שירות ביטחון, תש"ט-1949', שנתקבל בכנסת ב־8 בספטמבר 1949,[3] נועד להסדיר מבחינה משפטית את סדרי השירות בצה"ל המוקם מחדש אחרי המלחמה, תוך שהוא מחליף את כל החוקים והצווים הקיימים בנושא. בסעיף 6

1 פרופסור (אמריטוס) אלון קדיש מרצה בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית. בעבר כיהן בתפקיד ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל.

2 תוספת א', עמוד 9.

3 **ספר החוקים** 25, כ"א באלול תש"ט, 15.9.1949. הצעת החוק התפרסמה ב־16 באוגוסט 1949.

'שירות סדיר' (סעיפי משנה י, יא) נקבע שתקופת הזכאות משירות סדיר של שנתיים, למי שכבר שירת תקופה כלשהי בצה"ל, תחושב מי"ט בטבת תש"ח, 1 בינואר 1948, ותחול על "כל שירות ששר הביטחון יכריז עליו, בהכרזה שפורסמה ברשומות, כשירות צבאי לצורך סעיף זה".[4]

בתולדות מלחמת העצמאות אין ולא נודעה כל משמעות מיוחדת לתאריך 1 בינואר 1948, ונראה שהשתרבב לנוסח החוק בהיסח הדעת. לעומת זאת ב'חוק הנכים (תגמולים ושיקום), תש"ט-1949',[5] שנחקק בכנסת מייד אחרי 'חוק שירות ביטחון' ושפורסם צמוד לו ב'ספר החוקים', נקבע ששירות צבאי הוא התקופה שמי"ז בכסלו תש"ח (30 בנובמבר 1947) עד כ"א באייר תש"ח (30 במאי 1948), יום לפני הקמתו הרשמית של צה"ל.[6]

תיארוך זה של שירות צבאי לפני הקמתו של צה"ל מ־30 בנובמבר 1947 חזר גם ב'חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום) תש"י-1950' עם התוספת שלפיה ייחשב גם כל שירות פעיל מוקדם יותר, "ביחידה מאורגנת שלחמה בארץ ישראל למען עצמאות ישראל". אולם נראה שחוסר ההחלטיות לגבי תאריך המלחמה נותר על כנו. בידיעה בעיתון 'דָּבָר' ב־2 באפריל 1951 על חלוקת אות המלחמה ('אות הקוממיות') דווח שזכאים לקבלו "כל החיילים שהשתתפו בפעילות הצבאית בתקופה שבין 1.2.48 (ראשית החיול הרשמי לצה"ל [כך]) ובין 10.3.49 (יום כניסת צבאנו לאילת וסיום הפעולות הצבאיות בארץ)".[7] בדומה לתאריך 1 בינואר 1948 בחוק שירות ביטחון, לא הייתה כל משמעות מיוחדת לתאריך 1 בפברואר 1948. צה"ל עוד לא הוקם רשמית, וממילא לא החל החיול הרשמי לשורותיו.[8]

בשנים הבאות נזקק המחוקק להגדיר את הזכאויות הקשורות בשירות צבאי, ומתוך כך, בין היתר, באלו ששירתו בתפקיד צבאי ושההגדרות הרשמיות של שירות סדיר אינן חלות עליהם, כגון חברי ההגנה, חברי

4 שם, עמ' 274–275.

5 שם, עמ' 278–285.

6 שם, עמ' 278.

7 סופרנו הצבאי, '"אות הקוממיות' יחולק בשבוע העצמאות"', **דָּבָר**, 2 באפריל 1951.

8 צו 5, שהתפרסם באותו היום, קבע שכל בני 17–25 מיום 10 בפברואר 1948 חייבים לשאת כרטיסי התייצבות. הצווים החשובים בהקשר צו זה היו צו 1 שפורסם באוקטובר 1947, לפני ההכרזה באו"ם, וקרא לבני 17–25 להתייצב ולהירשם, וצו 6 מיום 3 בפברואר 1948, שקבע "חובת שירות מלא (לא פחות משנה) של בני 19–23". פנחס גוברין, **צו קריאה תש"ח התגייסות היישוב למערכה**, תל אביב: מערכות, תשל"ב, עמ' 24–28, 108.

המחתרות אצ"ל ולח"י ואנשי משטרת היישובים העבריים, שפעלו בתקופה שלפני 29 בנובמבר 1947, או 'אזרח שנקלע לפעילות קרבית' והשתתף בפעולת צה"ל, ולכן ניתן ל"חיילו למפרע".[9] הדברים מעידים על כך שהתאריך 29 בנובמבר 1947 התקבע בחקיקה כתאריך תחילתה של המלחמה, אף שהתאריך השרירותי 1 בפברואר 1948 שב ומופיע בגרסאות המאוחרות של פקודות מטכ"ל כתאריך שממנו ואילך השתתפות בפעולות צבאיות במלחמת העצמאות מקנה את הזכות לענוד את 'אות הקוממיות'.[10]

התאריכים 29 ו־30 בנובמבר התקבעו גם בהיסטוריוגרפיה כמועד תחילתה של המלחמה. כך למשל בספרם של מאיר אביזוהר ואבי בראלי, המביא את דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, נכתב:

> **באותו בוקר [30 בנובמבר] נורו יריות על אוטובוס של 'אגד' בדרכו מנתניה לירושלים, שישה יהודים נהרגו ותשעה נפצעו. גם במקומות אחרים נערכו התקפות ערביות על כלי-רכב של יהודים. באותו יום הכריז הוועד הערבי העליון על שביתה כללית לשלושה ימים, החל ב-1 בדצמבר. בכך החלה המלחמה.**[11]

אלא שב־29 וב־30 בנובמבר 1947 לא נראה היה שפרצה מלחמה. הפן הרשמי לפריצתה של מלחמה הוגדר באמנת האג ב־1907 בעקבות מלחמת רוסיה-יפן, שפרצה ב־1904, כשבמפתיע תקפה יפן את הצי הרוסי בנמל פורט ארתור, ללא הכרזת מלחמה. האמנה שנוסחה בוועדת האג השנייה קבעה שמעשי איבה (בין מדינות) יתחילו באזהרה מוקדמת בצורת הכרזת מלחמה או אולטימטום.[12] הישות המדינית היחידה בארץ ישראל

9 ראו דברי חיים יוסף צדוק, יו"ר ועדת החוץ והביטחון, "חוק העשורים בצבא ההגנה לישראל, תש"ל–1970", בקריאה שנייה, **דברי הכנסת** 1970, חוברת ג', עמ' 95.

10 ראו **הוראות הפיקוד העליון 03.0905**, סעיפים 4א ו־5, 23/8/2005.

11 מאיר אביזוהר ואבי בראלי (עורכים), **עכשיו או לעולם לא? דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, מבואות ותעודות**, כרך ב, בית ברל: הוצאת עיינות, תשמ"ט (להלן: אביזוהר ובראלי [עורכים], **עכשיו או לעולם לא?**), עמ' 275. בדומה לכך קבע בן־גוריון בהקדמתו ל**תולדת מלחמת הקוממיות** של ענף היסטוריה במטכ"ל: "בשלושים בנובמבר, למחרת ההחלטה ההיסטורית של האו"ם, החלה מערכת-הדמים מצעד הערביים". דוד בן־גוריון, "מחזון המדינה עד מלחמת-הקוממיות (הגיגים וזכרונות)", **תולדות מלחמת הקוממיות**, הוצאת 'מערכות' צבא הגנה לישראל [הדפסה ראשונה, פברואר 1959], הדפסה שמונה עשרה, אוגוסט 1972, עמ' 41. בן־גוריון חתם את ההקדמה כך: "שדה-בוקר, כ"ג תשרי תשי"ט, 7.10.1958".

12 "Preamble and Article, Convention III, relative to the opening of hostilities, The Hague, 18 October, 1907".

הייתה ממשלת המנדט. החלטת החלוקה התקבלה על ידי העצרת הכללית של האומות המאוחדות, ויישומה הופקד בידי ועדת ביצוע שצפויה הייתה להגיע בהקדם לארץ ישראל, להתמקם בתל אביב ולהתחיל לבחון את אופן העברת השלטון לידי הקהילות המקומיות.[13] הערכה שכיחה, שהתבססה על ניסיון העבר, בייחוד המרד הערבי, ועל ניתוח המערכת הפוליטית־ערבית בארץ ישראל, הייתה שצפויה חזרה על דפוסי האלימות המוכרים, ובהם התקפות על שכונות יהודיות בערים המעורבות, על התחבורה היהודית ועל יישובים מבודדים. במאמר פרשנות שהתפרסם ב־2 בדצמבר בעיתון 'דָּבָר', כתב מנחם קפליוק, הממונה על המדור לענייני ערבים ואסלאם, שנימת העיתונים הערביים המקומיים "מזכירה [את] ראשית [שנת] 1936. היא מסיתה, מעוררת לפעולה ומאיימת בצורה פרועה מאוד. הם מלהיבים את התושבים השקטים לקום ולהפריע את הקמת העצמאות היהודית".[14]

עוד הוסיף קפליוק כי ברחוב הערבי "שולטים החוסיינים, והמועמדים לפעולות אלימות שנועדו להפריע לחלוקה היו כנופיות שודדים וגנבים, מוסלמים קיצוניים, ובהם האחים המוסלמים, גואלי דם, קרוביהם של אלו שנהרגו בפעולות תגובה של יהודים" ומעט מחברי הארגונים 'נג'אדה' ו'פתווה'. תקוותם של הקיצונים הייתה לגרור את הצד היהודי לתגובות "חריפות ובלתי שקולות", ובעקבות זאת יאלצו את שליטי ערב לקיים את הבטחתם להתערב במקרה של סכנה רצינית לערביי הארץ.

בהסתמך על דעת יועציו לענייני ערבים, באותה עת העריך בן־גוריון שהיישוב עומד לפני מלחמה טוטלית, אולם זו תתרחש רק אם יצליח המופתי 'לסחוט' ממדינות ערב עזרה צבאית וכספית.[15] הוויכוח בינו ובין חבריו בהנהגת המוסדות היה על חומרתם של אמצעי הנגד של ההגנה שיאפשרו ליישוב להיערך למלחמה עתידית זו. דעת המתונים הייתה שאפשר למנוע הידרדרות למלחמה עם מדינות ערב על ידי ייצוב המצב הפנימי, ולכן צו השעה הוא איפוק. "אפשר למנוע את מרחץ הדמים", כתב ישראל שוכמן (שוחמי), איש מפא"י, ממייסדי 'דָּבָר' ומנהל הסניף הירושלמי של העיתון.

13 ראו למשל, "הכנות להעברת ועידת או"ם מיד", **דָּבָר**, 1 בפברואר 1947; וכן דוד בן־גוריון, **יומן המלחמה – מלחמת העצמאות, תש"ח–תש"ט**, כרך א', תל אביב: החברה להפצת משנת של דוד בן־גוריון, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1983, עמ' 10.

14 מנחם קפליוק, "מה מתרחש כיום בין הערבים", **דָּבָר**, 2 בדצמבר 1947.

15 דברים מישיבת מזכירות מפא"י ב־9 בדצמבר 1947 בתוך: אביזוהר ובראלי (עורכים), **עכשיו או לעולם לא**, עמ' 280.

ראשית משום שהאוכלוסייה הערבית בארץ אינה רוצה בשפיכות דמים, בהרס הכללי הכרוך בו. היא יודעת היטב כי דבר זה לא יביא להם שום תועלת, אלא יפגע בה מכל הבחינות לא פחות מאשר ביהודים... אין הם רואים סכנה לעצמם מהפתרון שהוחלט עליו [חלוקה], והם יודעים כמונו היטב היטב כין אין פתרון זה מספק סיפוק מלא את שני הצדדים, אולם אין טוב ממנו במציאות שנוצרה תוכנו.[16]

היו שראו לכך סימנים ברורים במאפיינים של ההתפרצויות האלימות מייד אחרי החלטת האו"ם. כך העריך 'דָּבָר' שההתקפות הערביות באזורי המגע שבערים המעורבות, ובכלל זה במרכז המסחרי בירושלים וברמלה, על התחבורה של ירושלים וממנה, לא היו "על דעת ההמונים הערבים". "כפי שמוסרים ממקורות מהימנים, בוצעו המאורעות על ידי שכירי החוסיינים כדי להעמיד את כינוסה הקרוב של הליגה הערבית בסימן של שפיכת דמים למען תקבל החלטות קיצוניות. המפגינים בירושלים קראו אתמול [2 בדצמבר 1947]: 'יחג' אמין, חג' אמין'".[17]

לקראת סוף השבוע הראשון מאז החלטת החלוקה היו שזיהו סימנים בשטח לרגיעה אפשרית. הוועד הערבי העליון קרא לשקט וביטל אספות והפגנות שתוכננו ליום שישי, 5 בדצמבר 1947.[18] באזור הרצלייה הצליחו ראשי היישובים הערביים (מוח'תארים) להרגיע את שכניהם הערבים שבלחץ 'מסיתים ערבים מאנשי החוסיינים' כבר התכוונו לברוח.

אחד מנכבדי הערבים ושליח הישובים העבריים עברו במכונית בכל המקומות הערביים שבסביבה ושלחו להם את דברי ה'מוח'תארים' היהודים. הערבים מצידם גם הבטיחו שלא להרשות לזרים להיכנס לכפריהם כדי לשמור על יחסי שכנות טובים השוררים בסביבה זו במשך כל השנים.[19]

16 ישראל שוכמן, "הימלא השלטון את התחייבותו?", **דָּבָר**, 5 בדצמבר 1947.

17 מ. פין, צ'. לוי, ה. פראגר, ג. בן-שלום וא. קצנגולד, "קבוצות פורעים השתוללו בירושלים ובמבואות תל אביב", **דָּבָר**, 3 בדצמבר 1947.

18 "הועד הערבי קורא להמנע מהפגנות", **דָּבָר**, 5 בדצמבר 1947.

19 "ערבים בשרון אינם שועים לאיומי המסיתים", **דָּבָר**, 5 בדצמבר 1947.

השימוש בלקחי המרד הערבי כנקודת מוצא להערכת המצב החדש כלל גם את ההמלצה על מדיניות הבלגה כמתאימה ביותר לנסיבות.

> **הצד שיהיה לו כוח ההתמדה הגדול ביותר הוא הצד המנצח. והכוונה להתמדה בכל המובנים: באינטרס, ברצון, בנכונות של הקרבה עצמית, במתן כסף [לקרנות היישוב] וכו'. וכל מי שיודע את העם הערבי לארצותיו בתקופתנו... אינו יכול לענות על שאלה זו אלא כך: כוח ההתמדה של היהודים גדול יגדל מכוח התמדה של הערביים.**[20]

הכשרת טירוני צה"ל במלחמת העצמאות (צלם: זולטן קלוגר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

20 מ.א., "הערבים אחרי ההחלטה", **דָּבָר**, 5 בדצמבר 1947.

מלחמת העצמאות, שתחילתה נקבעה בדיעבד כמועד החלטת החלוקה או למוחרתו, החלה בהתפרצויות אלימות מקומיות בדרגות חומרה שונות. הן לא היו שונות באופיין ובחומרתן מפרצי אלימות קודמים בהיסטוריה של היחסים הבין־קהילתיים בארץ ישראל, שלקראתם ידע היישוב להיערך. חברי שתי הקהילות הקימו מיליציות מקומיות, ולחלקן הייתה היסטוריה ארגונית שכללה את תקופת המרד הערבי. התוקפים והמגינים היו מצוידים בנשק קר, חלקו מייצור עצמי, ובנשק חם, בדרך כלל רובים ואקדחים, רובו בבעלות פרטית, ובפצצות הטלה מאולתרות. ההתקפות חסרו תחכום טקטי כלשהו, והן התאפיינו בהתנפלות המונית על כלי רכב, במארבים, בשוד ובפגיעה ברכוש. הללו נערכו בדרך כלל באור יום ונפסקו עם חשכה או כשהשלטון הבריטי התערב בכוח. בסיומן היה מספר הפצועים גדול יותר ממספר ההרוגים. בה בעת נותרו בתוקפן מערכות היחסים הבין־קהילתיים המסורתיים, כולל מרותן של ההנהגות המקומיות ושימור ערוצי ההידברות ביניהן. ערעור דו־הקיום יוחס להשפעתם של גורמים פוליטיים חיצוניים ולחדירתם לאזור של כוחות מזוינים הכפופים למרויות חיצוניות.[21] התנגשויות מקומיות אלו היו המשך של עימותים מקומיים היסטוריים, והנטייה, בדרך כלל בדיעבד, הייתה להעניק להם מעטה לאומי, שהעיד על פטריוטיזם והסווה כוונות פליליות שהיו ונותרו.

ב־10 בדצמבר 1947 ב'במחנה', עיתון חי"ש תל אביב, התפרסם המאמר 'התגוננות אמיצה ושקולה', ובו נכתב: "עד עתה לא היו ניסיונות רציניים של התקפות. טרם הותקפו ישובים בודדים ומרוחקים ועדיין לא נעשו ניסיונות-פריצה לתחום הישוב היהודי בערים המעורבות".[22] בגיליון מ־29 בדצמבר 1947, חודש אחרי החלטת החלוקה, ניתח הביטאון את "ההפוגה החלקית שחלה בפעולות הערבים נגד הישוב - יש רושם שהיא באה יותר מאליה ומסיבות פנימיות מאשר לפי צו הועד העליון. התברר שהציבור הכללי אינו נמשך למאורעות, ובעיקר בולט הדבר בסקטור הכפרי שמתוכו

21 מחקר ייחודי העוסק בהספק זה של תחילת המלחמה, הוא מאמרו של שמריהו בן פז, "הכנופיות הפליליות הערביות במלחמה הבין קהילתית 1947–1948", בתוך: אלון קדיש (עורך), **תש"ח ואילך – מחקרים של האסכולה הירושלמית על מלחמה, צבא וחברה**, מושב בן שמן: מודן הוצאה לאור, 2015.

22 **במחנה**, 10 בדצמבר 1947. על במחנה ראו מאמרו של מאיר חזן, "במחנה: ביטאונה התל־אביבי של ה'הגנה', 1934–1946", **קשר** 39, סתיו 2009, עמ' 125–137.

באו הפניות ליחסי שלום עם השכנים היהודים, ביפו ובחיפה".[23] מדברים אלה התקבל הרושם שההכנות המקומיות בצד הערבי נושאות "בראש וראשונה אופי של אמצעי הגנה. (ארגון שמירה, אמצעי זהירות - בעיקר אחרי שבוצעו פעולות תגמול). עיקרה של האלימות הערבית הייתה יוזמה של כנופיות 'פרטיות' למחצה, המהוות המשך לכנופיות השודדים שהיו קיימות בארץ גם לפני גל המאורעות האחרון. חלק מן האנשים שגויסו לשמירה והגנה, ואשר מעוניינים במתיחות מטעמי פרנסה, וכן סוכנים ועסקנים ומסיתים שונים".[24]

בכמה מקומות היו ההתקפות הערביות תכופות יותר ואלימות במיוחד. עיקר תשומת הלב, חלקה בדיעבד, התמקדה בהתקפות על התחבורה היהודית בכביש תל אביב-ירושלים. בקרב הלוחמים היהודים שאבטחו את התחבורה נוצרה, מוקדם מבמקומות אחרים, חוויה של מלחמת קיום יום־יומית המלווה בתחושה קשה של בדידות. ב־5 בינואר 1948, בעקבות נפילתו בקרב של המלווה הראשון מירושלים אהרון סילמן, כתבה הדסה אביגדורי, סטודנטית ירושלמית מהרזרבה של הפלמ"ח,[25] שליוותה שיירות מירושלים ואליה, ביומנה:

> **השיירה האחרונה [26 בדצמבר; שיירת אוטובוסים שהותקפה בקסטל ובה נהרג הנס בייט, מנהל עליית הנוער] חוללה משבר בין החבריא שלנו. אמנם גם קודם הרגשנו לפעמיים שאנו צעירים לשאת בעול בעצמנו, ואין איתנו אדם מבוגר ומנוסה, שיכול ליעץ ולהדריך. אולם קיבלנו זאת כמובן מאליו שרב האנשים עוסקים, איש איש בענייניו הפרטיים, ועלינו לעזוב את לימודינו ואת כל עיסוקינו ולנסוע יום-יום ולשמור עליהם ולהבטיח אותם. לפעמים, אפילו אנו מבטיחים בשיירות חברים סטודנטים, שממשיכים עדיין ללמוד ונוסעים לביקור בביתם בתל-אביב לימי שבתות. בעוד אנו מגויסים ושומרים עליהם. זה נראה לכולם כל כך ברור ומובן שאין איש מתפלא על כך. אנו אנו הפלמ"ח.**[26]

23 **במחנה**, 29 בדצמבר 1947.

24 שם.

25 חברי פלמ"ח ששוחררו אחרי שירות מלא נחשבו לרזרבה זמינה במצבי חירום.

26 הדסה אביגדורי–אבדיב, **בדרך שהלכנו – מיומנה של מלוות שיירות**, מהדורה שנייה, תל אביב: משרד הביטחון, 1989, עמ' 25.

לאחר חודשיים של שחיקה מתמשכת, ב-4 במרץ 1947, כתבה הדסה אביגדורי ביומנה:

> **אני מנסה לכתוב צוואה... למעשה יש לי רק משאלה אחת, והיא שלא יניחו לשום בחור ובחורה בגיל הגיוס - לא למלא את חובתם כולל סטודנטים שעדיין לומדים ועוד רבים שנסעו ללמוד בחוץ-לארץ. חייבים להכריז על גיוס מלא. על כל הנוער להירתם למלחמה וגם על המבוגרים לתמוך יותר מאשר הם תומכים היום. הם יכולים לעזור הרבה, בעיקר בעניינים האדמיניסטרטיביים.**[27]

אליהו (אליק) שמיר, אחיו של הסופר משה שמיר שבראשית 1948 החל לעבוד במערכת 'במחנה', היה בראשית המערכה על התחבורה האחראי על אבטחת תחבורה היהודית מחולון ומתל אביב, דרך צומת בית דגן (בית הקרן הקיימת) לראשון לציון, כשהוא פועל מתחנת משטרת היישובים (הנוטרים) במקווה ישראל באמצעות נוטרי התחנה וטנדר.[28] משה שמיר תיאר את הלך רוחו של אחיו בראשית שלב השיירות:

> **איש לא שמעו עושה שימוש במילה מלחמה, אבל שנואים היו עליו אלה שלא הבינו כי כבר אנו בתוך תוכה. בוויכוחים... נקט אליק עמדה שלא סבלה פשרות. אמר שיש להנהיג משטר של מלחמה בכל חומרתו. אמר כי את ההשליות יש להניח לפוליטיקאים, כגון שאפשר לאתר את המהומות או שהחיים בעיקרם ממשיכים להתנהל במסלולם.... צריך להכריז משטר של חירום ביישוב, לקרוא לילד בשמו... יותר מכל הריהו נגד הסיסמה האווילית של יושבי-ישיבות, עיתונאים וחובשי ספסל-השדרות הסיסמה שהכל, למעשה, נמשך כדרכו. בפירוש לא!**[29]

ב־14 בינואר 1948, אחרי הפסקה של חצי שנה 'מטעמי זהירות', התחדשה הוצאת 'בינינו' (עלון לאינפורמציה פנימית) ששימש מפקדים להסברה בעל־פה. בראש העלון נכתב: "השמד אחרי הקריאה", וכן: "קרא, הסבר, והשמד!"[30] לפיו, אומנם ההתקפות הערביות הראשונות, בין השאר בכביש

27 שם, עמ' 56.

28 דן אל קרייתי, 19 בדצמבר 1947, ארכיון צה"ל 41/321/1948.

29 משה שמיר, **במו ידיו פרקי אליק**, מהדורה עשירית, מרחביה: ספרית הפועלים, תשכ"ה, עמ' 211–222 . ב־22 בינואר 1948 ביאזור, במהלך סריקה שגרתית לקראת מעבר שיירה, נהרגו אליהו שמיר וכל ששת הנוטרים שבטנדר של תחנת מקווה ישראל, ממארב של אש צולבת.

30 מכון לבון, ארכיון תנועת העבודה, V, 16.

תל אביב-ירושלים, היו למטרות תעמולה, והן "נערכו ברובן ע"י חיל שכירים ולהקת הרפתקנים מבלי להוות גרעין של צבא. אולם מערכה זו גררה אחריה בהכרח פעולות ששיתפו חלק לא מבוטל של הנוער הערבי. כיום מעריכים את מספר הצעירים המגויסים המשתתפים בפועל בקרבות ההטרדה באלף איש". למעשה, התוצאה הייתה שבזירות מקומיות, בהן כביש תל אביב-ירושלים והדרך לנגב, התחוללה "מלחמה בלתי פוסקת".[31] בליל 22-23 בדצמבר תקף הפלמ"ח את הכפרים דיר איוב, יאלו ובית סוריק, והתקפות אלו תוארו כ"קרבות עם כנופיות בריוניות".[32]

בגיליונות הבאים של 'בינינו'[33] תוארו פעולות גמול של הפלמ"ח נגד התחבורה הערבית ליפו: "מכוניות נוסעים ערביות הותקפו ומכוניות משא הוצתו. הנהגים הוצאו להורג".[34] כמו כן הותקפו הכפרים קסטל ויאזור,[35] וכפר מע'אר (במפה הבריטית Al Mughar) שבין קיבוץ גבעת ברנר לגדרה הותקף בתגובה על תקיפת שיירה לדרום בידי ערבים.[36] אחרי ההתקפה של צבא ההצלה על קיבוץ טירת צבי שבעמק בית שאן הוערך ש"שוב מסתמן קוו הפעולה, המכוון למלחמת הטרדה ממושכת",[37] ובו "גם הכבישים שינהנו' משקט יחסי, עומדים כיום באש בלתי פוסקת. אנשינו המבטחים את התחבורה עומדים כמעט יום יום בקרב אש מטווח קצר".[38]

כעבור כמה שבועות, ב־19 במרץ 1948,[39] קבע 'בינינו': "אנחנו יודעים שאנחנו שרויים במלחמה.... והמערכה מקיפה את כל הציבור על כל שדרותיו". ביטוי רשמי לכך ניתן כמה ימים אחר כך בפקודת היום לציון י"א באדר, יום נפילתו של יוסף טרומפלדור, ב־21 במרץ 1948, בחתימת הרמ"א (ישראל גלילי) והרמטכ"ל (יעקב דורי): **"חיילות ההגנה - דום! אנו בתוך המלחמה".**[40]

31 "במערכה", **בינינו**, 14 בינואר 1948.

32 שם.

33 **בינינו** 2, 22 בינואר 1948; **בינינו** 3, ללא תאריך (כנראה מסוף ינואר 1948).

34 **בינינו** 2, 22 בינואר 1948.

35 **בינינו** 3, ללא תאריך; **בינינו** 4, 5 בפברואר 1948.

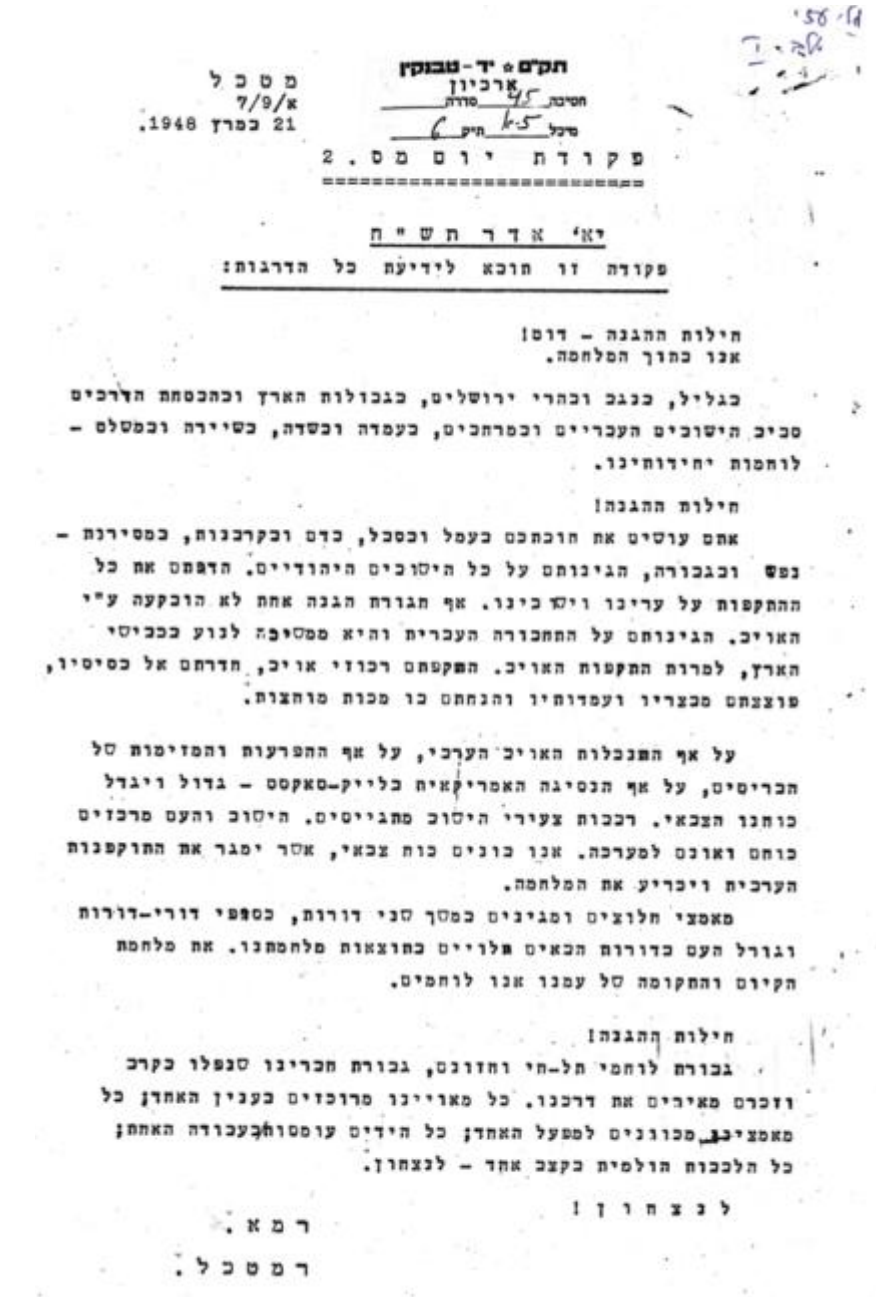
36 "מפעילות יחידותינו", **בינינו** 5, 4–17 בפברואר 1948.

37 "במערכה", **בינינו** 6, 26 בפברואר 1948.

38 שם.

39 **בינינו** 8, 19 במרץ 1948.

40 "פקודת יום מס. 2 מטכ"ל", **בינינו** 21 במרץ 1948.

תק"מ • יד-טבנקין
ארכיון
חטיבה 45 סדרה
פיקל 6-5 תיק 6

מ ס כ ל
7/9/א
21 כסלו 1948.

פ ק ו ד ת י ו ם מ ס . 2

יא' א ד ר ת ש " ח

פקודה זו תוכא לידיעת כל הדרגות:

חילות ההגנה - דוס!
אנו כתוך המלחמה.

בגליל, בנגב ובהרי ירושלים, בגבולות הארץ ובהבסתת הדרכים סביב הישובים העבריים ובפרחבים, בעמדה ובשדה, בשיירה ובמשלם - לוחמות יחידותינו.

חילות ההגנה!
אתם עושים את חובתכם בעמל ובסכל, בדם ובקרבנות, בסטירנת - נפש ובגבורה, הגינותם על כל היסודים היהודיים. הדפתם את כל התקפות על עריכו וישובינו. אף תגורת הגנה אחת לא הובקעה ע"י האויב. הגינותם על התחבורה העברית והיא מסיעה לנוע בבטיחי הארץ, לפרוץ התקפות האויב. התקפתם רכוזי אויב, חדרתם אל בסיסיו, פוצצתם מבצריו ועמדותיו והנחתם בו מכות מוחצות.

על אף התנכלות האויב הערבי, על אף ההפרעות והמזימות של הבריטים, על אף הנסיגה האמריקאית בלייק-סאקסס - גדול ויגדל כוחנו הצבאי. רבבות צעירי היסוב מתגייסים. היסוב והעם מרכזים כוחם ואונם למערכה. אנו בונים כוח צבאי, אשר ימגר את התוקפנות הערבית ויכריע את המלחמה.

מאמצי חלוצים ומגינים במשך שני דורות, בשמי דורי-דורות ובגורל העם בדורות הבאים מלויים במוצאות מלחמתנו. את מלחמת הקיום והחקומה של עמנו אנו לוחמים.

חילות ההגנה!
גבורת לוחמי תל-חי וחזונם, גבורת חבריכו שנפלו בקרב וזכרם מאירים את דרכנו. כל מאוייכו מרוכזים בעניין האחד: כל מאמציכם מכוונים למטרה האחת; כל הידים עומסות בעבודה האחת; כל הלבבות הולמים בקצב אחד - לנצחון.

ל נ צ ח ו ן !

ר מ א .

ר מ ט כ ל .

פקודת יום מס' 2, י"א באדר תש"ח
(באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון - ארכיון פלמ"ח, וארכיון יד טבנקין).

ההצלחות הערביות לחסום את מעברן של השיירות לירושלים הגיעו לשיאן ב־24 במרץ 1948 בהתקפה על שיירה של שלושים משאיות ושל שבעה משוריינים ליד הכפר סריס. ארבע משאיות מקדמת השיירה הצליחו להגיע לקריית ענבים, 14 כלי רכב, 12 משאיות ושני משוריינים ננטשו ונשרפו, שבע משאיות חזרו לחולדה, וניצולי השיירה מצאו מחסה בבניין המשאבות התחתון בחסות הצבא הבריטי שבסופו של דבר ליווה את שרידי השיירה לקבוצת גזר.[41] הפתרון שעליו הוחלט בפלמ"ח היה "להשיב מלחמה כיאות" על ידי ריכוז כוח ובו 'גדוד ירושלים' (בהמשך הגדוד השישי) מתוגבר בפלוגה עם שריוניות מ'גדוד שער הגיא' (בהמשך הגדוד החמישי) שנועד להתקיף כדי להכריע את הכפרים שלאורך הדרך בגזרת שער הגיא.[42] כישלון השיירה שחזרה מגוש עציון ושנתקעה ליד בריכות שלמה (נבי דניאל) ב־29 במרץ 1948, כישלון שיירת חולדה ב־31 בחודש שנועדה להעלות את הגדוד הרביעי של הפלמ"ח לקריית ענבים והתגבור מ'גדוד שער הגיא' עיכבו את הפעולה המתוכננת. זו הפכה למבצע 'נחשון' בשיתוף חטיבת גבעתי ואחריו למבצע 'הראל', והללו היוו מפנה בלחימה. משלב זה עברו כוחות ההגנה למתקפות שתכליתן לכבוש שטחים בקרבות גדודיים במבצעים של עד חטיבה.

בסופו של דבר, המלחמה בין צה"ל ובין הצבאות הערביים הסדירים שפלשו לארץ ישראל אחרי ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, האפילה על המאורעות בחודשיים הראשונים שאחרי החלטת החלוקה. כותרת ספרו של העיתונאי יוסף אוליצקי, 'ממאורעות למלחמה',[43] ביטאה, לשיטתו של בן־גוריון, את מהותה של הלחימה באזור תל אביב עד לכניעתה של יפו אחרי הכרזת המדינה וסיום המנדט. זמן קצר אחרי המלחמה במבוא לספר כתב דוד בן־גוריון:[44]

41 יצחק לוי (לויצה), **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**, תל אביב: מערכות, 1986, עמ' 135.

42 צבי זמיר, גדוד "ירושלים", בתוך: זרבבל גלעד ומתי מגד (עורכים), **ספר הפלמ"ח**, כרך שני, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ג, עמ' 821.

43 יוסף אוליצקי, **ממאורעות למלחמה – פרקים בתולדות הגנה על תל אביב**, תל אביב: הוצאת מפקדת ההגנה בתל אביב ושירות תרבות של צבא הגנה לישראל [תש"ט], מהדורה שלישית, 1951 (להלן: אוליצקי, **ממאורעות למלחמה**). אוליצקי היה כתב של **דָּבָר** וחבר ההגנה.

44 דוד בן־גוריון, "'בפתח הספר', חתום 'ערב יום כיפור תש"י, 2.10.1949'", בתוך: אוליצקי, **ממאורעות למלחמה**, עמ' 40.

הייתה זו תקופת-מעבר משלטון זר לעצמאות יהודית, מהגנה במחתרת לצבא הגנה לישראל, מהתגוננות בפני כנופיות - לעמידה נגד צבאות סדירים. המאורעות הפוליטיים והצבאיים, שהתרחשו אחרי 14 במאי 1948, היו עשירי-עלילות ורבי-תוצאות יותר מאשר מפעל ההגנה בחמשת החודשים וחצי לפני הקמת המדינה... העלילות האדירות של צבא הגנה לישראל לאחר הפלישה האפילו כאילו על מפעלי ההגנה שלפני הקמת המדינה - והסיבה מובנת.[45]

הצלחתו של ארגון ההגנה, כדברי בן־גוריון, "לעמוד בשער ולאגור תוך-כדי-התגוננות כוחות נוספים, לגייסם, לציידם, לאמנם ולהכשירם למערכה ההיסטורית המכריעה - ההתמודדות עם צבאות ערב"[46] הייתה חיונית להצלחה בקרבות שבעיני בן־גוריון היו החשובים ביותר במלחמה בצבאות הערביים. אולם הוא הגזים בהנגדה של השלבים במלחמה. בתקופה שלפני הכרזת המדינה בהדרגה הפכו העימותים המקומיים הבין־קהילתיים לקרבות שבהם השתתפו כוחות סדירים שבאו מחוץ לאזור - יחידות צבא ההצלה ומתנדבים למיניהם בצד הערבי ויחידות פלמ"ח ותגבורות חי"ש בצד היהודי. יתרה מזו ההתנגשויות המקומיות הבין־קהילתיות נמשכו גם אחרי 15 במאי ואף אחרי הסכמי שביתת הנשק, ולמעשה הן נמשכות באופן שונה עד היום. זו מלחמה בין שתי הקהילות העיקריות בארץ ישראל, בעלת אופי מקומי ובעצימות משתנה, על השליטה בפועל בשטחי ארץ ישראל. כדרכן של מלחמות בין־קהילתיות שאי אפשר להכריען באמצעים קיצוניים, בהם גירוש או השמדה, הן נמשכות ונמשכות, ולבסוף דועכות לאיטן בתהליך שלעיתים נדמה כאין־סופי.

45 שם, עמ' 35.

46 שם.

תקציר |

המאמר מתאר את הלחימה בגזרת דרום הר חברון בשנים 1948-1949. בני גשור מציג את התנאים הסביבתיים והמבצעיים שהתקיימו בגזרה, וסוקר השיקולים האסטרטגיים והטקטיים של משולש הכוחות שפעל באזור: מצרים, ירדן וישראל. לצד ההישגים והקשיים של כל אחד מהצדדים הכותב מציג את הגורמים שפעלו בשטח לאורך התקופה המדוברת.

רחוק מהעין, רחוק מהלב: הר חברון במלחמת העצמאות

בני גשור[1]

מבוא

על פי החלוקה המרחבית ב'הגנה' ובימיו הראשונים של צה"ל, במלחמת העצמאות לא היה 'בעל בית' מובהק המופקד על גזרת הדום הר חברון, אזור שהיה ריק מיהודים. חטיבת עציוני (חטיבה 6) הופקדה על ירושלים ועל סביבתה, בכללה גוש עציון. נפילת הגוש, באמצע מאי 1948, הובילה אותה למקד את תשומת ליבה בירושלים. מעייניה של חטיבת גבעתי (חטיבה 5), בייחוד מחציו השני של מאי 1948, היו נתונים באזור שממושבות הדרום ועד לכביש אל־מג'דל (אשקלון, ולהלן בסוגריים אתרים בשמם כיום)-אל־פאלוג'ה (קריית גת, כביש 35). עד סתיו 1948 כמעט שלא נתנה את דעתה לאזור שממזרח לקיבוצים גת וגלאון, וכפי שניתן ללמוד מפרשיות קרב שונות, שבהן היא נדרשה להפנות כוחות ותשומת לב מזרחה משפלת החוף הדרומית, כמו קרב לטרון השני

1 ד"ר בני גשור כתב את עבודת הדוקטורט על אודות מתנדבי חוץ לארץ מצפון אמריקה במלחמת העצמאות בלימודיו במכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטה העברית. מאז, בהיותו חוקר עצמאי, פרסם מאמרים רבים על אודות היבטים שונים של אותה מלחמה.

(מבצע 'בן־נון ב'', בליל 30–31 במאי 1948)[2] או הגנת גזר (10 ביוני),[3] נעשה הדבר באופן חלקי ואולי בלב ולב. חטיבת הנגב של הפלמ"ח (חטיבה 12), אשר הוקמה ב־11 במרץ 1948, התמקדה בהגנה על היישובים היהודיים שמדרום לכביש אל־מג'דל־אל־פאלוג'ה־חברון ובאבטחת קווי המים המוליכים אליהם ובדרכים שביניהם. כיוון שהאזורים המזרחיים ביישובי הנגב שבאחריותה היו בית אשל ונבטים, פרט לשתי פשיטות, ב־29 במאי וב־23 באוקטובר 1948, על גשר דאהֶרייה שעל כביש באר שבע־חברון (בנתיבו דאז),[4] במשך זמן רב מאוד לחטיבה לא הייתה דריסת רגל באזור.[5]

בהיעדר 'בעל בית' בלחימה באזור זה, לסירוגין ועל פי התפתחויות שחלו במלחמה, השתתפו ארבע מ־12 חטיבות צה"ל – חטיבה 8, גבעתי, אלכסנדרוני (חטיבה 3) והנגב – ושתי חטיבות נוספות, הראל (חטיבה 10) ויפתח (חטיבה 11), לחמו בשוליו. נוסף על כך בגזרה פעלו כוחות של חיל המשמר (חי"ם, חיילים המיועדים להגנה סטטית בעיקר) של מחוז השפלה. בשל מיקומה, בין חזית[6] המרכז לדרום, אשר חוויית לחימתן הייתה מרה וממושכת יותר מזו של חזיתות הצפון והתיכון, עם היעדר יישובים יהודיים, נוח היה להניח לגזרה זו לנפשה. מצב זה עתיד היה להשתנות מקיץ 1948, עת מאזן הלחימה נטה יותר ויותר לצד צה"ל. הדבר התבטא, בין השאר, בצורך פוחת והולך להקצות כוחות להגן על היישובים ועל הדרכים אליהם, בהזדמנויות מבצעיות אשר התקדמות כוחות צה"ל פתחה, ובכניסה לאזורים ערביים טהורים, או בעיון באפשרות כזו.[7]

גזרת הדום הר חברון נמצאת בקו חזית המתפתל בשטח גבעי או הררי, טרשי, מנומר בצמחייה, חסר איזון דמוגרפי קיצוני משני עבריו ואינו מופרד בגבול בין־לאומי. גזרה זו הדגימה היטב, אולי יותר מכל גזרה

2 שלמה שמיר, **"בכל מחיר" – לירושלים: המערכה בלטרון – הכרעה בדרך 7**, תל-אביב: מערכות, 1994, עמ' 307–395.

3 אברהם איילון, **חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי**, צה"ל: מערכות, תשכ"ג, עמ' 199–207.

4 עדות יהונתן דותן, סמג"ד בגדודים 8 ו־9 במלחמת העצמאות, מראיינת יהודית ירדני, גבעת ח"ן, בית יגאל אלון, גינוסר, יוני–אוקטובר 1999; מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי – 26-10-48", 26 באוקטובר 1948, **ארכיון צה"ל** (להלן: א"צ) 141/6308/1949.

5 ארדון כהן, מיכאל כהן ועמוס מנדלסון, **חטיבת הנגב במלחמת העצמאות** (תל אביב: הוצאה עצמית, 2011).

6 חזית הצפון (פיקוד הצפון במושגי ימינו), כמסגרת המהווה דרג שמתחת למטכ"ל ומעל החטיבות, הוקמה במאי 1948, והשאר באוגוסט 1948. עד לאותו מועד, השימוש במושג הוא אינטואיטיבי, על פי המיקום הגאוגרפי, על פי היריבים ועל פי התודעה דאז.

7 דוד בן-גוריון, **יומן המלחמה** ב, תל אביב: משרד הביטחון, 1983, עמ' 581.

אחרת, את המעבר מתקופה אשר התאפיינה בלוחמה סדירה בעיקרה לתקופה שבה היוו מבצעי ביטחון שוטף את עיקר הלחימה. מאמר זה יתאר את השתלשלות המאורעות אשר בסופו של דבר הביאו למתיחת קו הגבול במקום שנקבע בגזרה זו, ואת הנסיבות אשר קבעו את מאפייניו המיוחדים.

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות הותירה את גזרת הדום הר חברון בצל. כך, הגזרה, הרחוקה מצור מחצבתן, כלומר, המרחב שממנו גויסו חיילי היחידות, ואף זירת פעולתן בשלבים הראשוניים של המלחמה, תפסה מקום משני בתודעת היחידות אשר השתתפו בלחימה בה. נוסף על כך, בעת שהתרחשה, סמוך לסוף המלחמה, כבר חל שינוי בהרכבן האנושי של היחידות המעורבות, והלוחמים הוותיקים, אשר נשאו עימם את המורשת היחידתית, הוחלפו או נמהלו בזרם מגויסים מהקלט. גורמים אלה, וגם אופי הלחימה האפרורי יותר אשר לבשה במבצעי צה"ל הגדולים ואחריהם, הקרינו גם על ההיסטוריוגרפיה של הלחימה באזור. בספרי החטיבות המעורבות ובספרי הגדודים, אם יצאו, כמו גם בספרי זיכרונותיהם של מפקדים ואף של חיילים, בולט המקום המשני, אם בכלל, שגזרה זו תופסת אותו, גם אם היחידות והלוחמים שהו ולחמו בה זמן ניכר.[8] היעדר עדות זה מעיד כאלף עדים כי אזור זה היה רחוק מן העין ורחוק מן הלב.

8 באלבום הפלמ"ח ישנן מאות תמונות, ולהן זיקה לכל היבט והיבט בתולדותיו – אולם אין בו ולו תמונה אחת מגזרת הר חברון כאשר שהתה שם חטיבת הנגב. ראו: יוסקה רבינוביץ ואראלה הורביץ (עורכים), **פלמ"ח: אלבום**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1959; מבין כ־360 עמודי הספר על אודות חטיבת אלכסנדרוני (חטיבה 3), אשר שהתה באזור כחמישה חודשים, לקורותיה בגזרה הוקדשו כשישה עמודים, ואף רובם דן בתפיסת חופו הדרומי־מערבי של ים המלח. ראו: גרשון ריבלין וצבי סיני (עורכים), **חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות**, תל אביב: מערכות, 1964, עמ' 323–324, 340–341; מבין כ־470 עמודי ספר המוקדש לגדוד 9, מהם כ־300 על אודות 1948 ו־1949, רק חמש שורות מוקדשות לגזרת הר חברון. ראו: משה גבעתי, **בדרך המדבר והאש, תולדות גדוד 9**, תל אביב: משרד הביטחון, 1994, עמ' 298. התמונה דומה גם באשר למקורות נוספים אשר היריעה קצרה מלפרטם. מעט יוצאת דופן חטיבת גבעתי, אשר בספר מוקדשים כמעט 30 עמודים לקורותיה בגזרה או בשוליה, אם כי אף אלה מהווים כמות שולית בהשוואה להיקף הספר (645 עמודים). ראו: איילון, **גבעתי מול הפולש**, עמ' 550–559, 601–618.

השטח

גזרת הדום הר חברון הייתה חלקה המערבי והדרום־מערבי של נפת חברון המנדטורית, ממערב לכביש חברון-באר שבע, ובהחלטה 181 של עצרת האו״ם (׳החלטת החלוקה׳) יועד השטח כולו למדינה הערבית. התיאור שלהלן מתייחס למאפייניה דאז. תוואי הנוף הבולט באותה נפה הוא רכס הרי חברון, המהווה חלק מקו פרשת המים הארצי. הרכס, כ־20 ק״מ רוחבו ממזרח למערב, עובר מצפון לדרום, בהמשך להרי ירושלים, נכנס לנפה מעט מדרום לגוש עציון וממשיך בגבולותיה עד לעיירה דאהֲרייה. ממערב לגוש הררי זה ומדרום לדאהֲרייה משתרע אזור גבעות מסולעות, המכוסות בצמחיית שיחים, וביניהן ואדיות רחבים. בניגוד לאזור ההררי, שבו ניתן לנוע ברכב רק בדרכים שהותקנו לכך, כאן אפשרויות התנועה רבות יותר, למשל, בערוצי ואדיות שטוחים. כלפי צפון־מערב השתרעה הנפה עד מוּעִ׳לְס (כק״מ מדרום למושב גפן, באזור יער חרובית והלאה כלפי דרום־מערב עד תל א־ס׳אפי (תל צפית) ובַּרקוּסְיא (כ־3 ק״מ מדרום־מערב לתל צפית). משם גבול הנפה יורד דרומה דרך זֵיתא (מצפון־מזרח לקיבוץ גת ומצפון־מערב לקיבוץ גלאון), וקוּבֵּיבּה (ח׳רבת כפר לכיש, ממזרח ללכיש) ומדרום־מערב לדאהֲרייה סב מזרחה לים המלח. בחלק המערבי והצפון־מערבי של הנפה התאפיין הנוף בשלוחות ובגבעות מעוגלות, בעלות מדרונות מתונים, שגובהן לרוב 350 עד 400 מ׳, ובאזור בית ג׳ברין (בית גוברין), גם 450 מ׳. הגבעות עשויות סלע גיר לבן ורך יחסית, וביניהן עמקים רחבים[9] הנוחים יחסית לתנועה, בייחוד בקיץ, בהיעדר שלוליות ובוץ.

בנפה עבר כביש ירושלים-חברון-באר שבע, חלק מ׳דרך ההר׳ הקדומה, הנמשכת צפונה לשכם, והוא היווה עורק התחבורה הראשי באזור ההר. נוסף על כביש זה, באזור עובר כביש היוצא מאל־מג׳דל מזרחה אל אל־פאלוג׳ה, וסמוך לבית ג׳ברין (צומת נחושה) הוא מתפצל: ממשיך מזרחה לחברון או צפונה להר טוב (כביש 38), קטע אשר באותה העת טרם כוסה באספלט. דרכים משניות היו בית ג׳ברין-קוּבֵּיבּה-דַּוואִימה (כרמי קטיף סמוך לאמציה, כביש 3415 בקירוב גס) שהייתה אז דרך עפר, בוצית בחורף, משם הפכה דרך העפר לכביש והמשיכה לאדינא ולתרקומיא. אזור הדום הרי חברון, כיום דרומו של חבל עדולם ומזרחו של חבל לכיש, מהווה אזור מעבר בין הנגב המישורי, המדברי והשומם בעיקרו, ובין הר חברון הגשום והמיושב. מעבר אחר הוא בין מישור החוף הדרומי ובין הרי חברון הגבוהים כ־900 מ׳.

9 אורן, **עמירם במשעולי ישראל.**

המקומיים, 'הג'יהאד הקדוש' ו'הכוחות הקלים'

מלחמת העצמאות, בחודשיה הראשונים, נערכה בעיקרה בין ערבים ליהודים במקומות שאלה חיו לצד אלה. כן התחוללה לחימה, לעיתים לחימה קשה, על הדרכים ליישובים היהודיים. בהיעדר התיישבות יהודית פסחה המלחמה, באותו שלב, על שיפוליו המערביים של הר חברון. עם זאת לעיתים השתתפו ערבים מקומיים בלחימה בגזרות שנמצאו במרחק לא רב. כך למשל, ערבים מהר חברון השתתפו בהתקפה על נבטים ב־17 בדצמבר 1947.[10] באותו חודש ניסה עבד אל־קדר אל־חוסייני, מפקד הגזרה המזרחית של 'הג'יהאד הקדוש' (א־ג'יהאד אל־מוקדס, להלן: הג'יהאד), הכוח הצבאי של הוועד העליון של ערביי ארץ ישראל (בהמשך שינה הוועד את שמו ל'המוסד הערבי העליון', אך המאמר ימשיך לנקוב בשם הידוע יותר), ניסה לגייס לוחמים מחברון ומסביבתה. הצלחתו הייתה דלה, ותחת דגלו נאספו ובאו רק כמה עשרות לוחמים מהאזור. גם היוקרה שלה זכה הג'יהאד בשל חלקו בחיסול מחלקת הל"ה (16 בינואר 1948), אשר בניסיונה להעביר אספקה לגוש עציון עברה בדרך מקרה סמוך למחנה אימונים של כוחותיו, לא הביאה לנהירה לשורותיו מקרב ערביי האזור, והוא הדין בקרב שיירת נבי דניאל, כעשרה שבועות אחר כך.[11] בשבועות שלפני תום המנדט, באופן בלתי רשמי גייס אף הלגיון הערבי כמה עשרות לוחמים מהר חברון עבור יחידות העזר שלו.[12] פרט לקרב הקסטל, ב־8 באפריל 1948, ולעוד אירועים לא־סדירים (ספורדיים), לא השתתפו ערביי נפת חברון, כ־90 אלף במספר, ובהמשך נוספו אליהם פליטים מאזורים שנכבשו או שאוימו,[13] בלחימה באותם שלבים, שטרם קום המדינה, ונמנעו

10 כהן ומנדלסון: **חטיבת הנגב**, עמ' 46, 60, 143.

11 יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, אור יהודה: דביר, 2004, עמ' 110, 116; אברהם סלע, "הכוחות הערביים הבלתי סדירים", בתוך: אמנון מגן (עורך), **לחימת הערבים במלחמת העצמאות**, רמת אפעל: המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי, פברואר 1990, עמ' 11.

12 בני מוריס, **הדרך לירושלים: גלאב פשה, ארץ ישראל והיהודים**, תל אביב: עם עובד, 2007; מתרגם: יעקב שרת, עמ' 138.

13 סקר הקרקעות של 1945, מתוך: Sami Hadawi, Village Statistics 1945, Classification of Land and Area Ownership in Palestine, (Beirut: Palestine Liberation Organization (Research Center, 1970), מן המרשתת: www.palestineremembered.com/download/villagestatistics/, נדלה ב־21 ביוני 2021. המספרים מקורבים ביותר, ובכל מקרה, במלחמת העצמאות חלו שינויים קיצוניים באוכלוסיית הערבים ביישובים השונים; גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 118, 121, 263.

מלסייע לוועד הערבי העליון.[14] דפוס התנהגות זה היה רווח בקרב ערביי ארץ ישראל, אשר הגבילו את אופקיהם לסביבתם הקרובה, בלא תיאום ברמה הארצית, ולא היה ייחודי להר חברון.

גוש עציון נפל בידי הערבים ב־14 במאי 1948, היום שבו הוכרזה הקמת מדינת ישראל ואשר בערבו תם המנדט הבריטי. יום לאחר מכן החלה פלישת מדינות ערב. עבר הירדן (כיום ולהלן: ירדן), אשר שאפה להשתלט על החלק אשר הוקצה לערבים בהחלטה החלוקה, שיגרה את עיקר כוחה לגזרות ירושלים ולטרון ולא היה לאל ידה אלא להפריש פלוגה אחת לאזור הר חברון. הקצאת כוחות צנועה זו נסמכה, בין היתר, על הנטייה הפרו־האשמית של ערביי האזור, ובראשם מוחמד עלי א־ג'עברי, ראש עיריית חברון.[15] עם תחילת ההפוגה הראשונה (11 ביוני עד 8 ביולי 1948) הוצאה משם אפילו פלוגה זו, תוך השארת כוחות סמליים.[16] אובדן לוד ורמלה באמצע יולי הוריד את יוקרתה של ירדן באזור, ועם דילול כוחותיה - אף את השפעתה.

את החלל שנפער עקב דלילות כוחות הלגיון מילאו המצרים. לצד הכוח המצרי העיקרי, אשר פלש לארץ ישראל לאורך חוף הים התיכון, פלש כוח מצרי משני, סדיר למחצה ברובו, של מתנדבים, חלקם מקרב 'האחים המוסלמים', חלקם חברי המפלגה הלאומנית 'מצרים הצעירה', צפון אפריקנים, ובהמשך, סודנים ואחרים. לפני כניסתו לארץ ישראל עבר הכוח אימונים בני כחודשיים, בהדרכת קצינים סדירים, במחנה הקסטאפ (עבאסייה) שליד קהיר, ובמַרסא מַטרוּח שבצפון־מערב מצרים, לחוף הים התיכון.[17] כוחות חילוץ חדרו לארץ מפברואר 1948, והשתתפו במספר התקפות כושלות על כפר דרום, ב־10 באפריל, ב־11 במאי וב־13 בו. עם הפלישה הועמדו כוחות מתנדבים אלה תחת פיקודו של הצבא המצרי,

14 איתמר רדאי, "עבד אל-קדר אל-חוסייני, מפקד פלסטיני במלחמת 1948", בתוך: ניר מן (עורך) ואיתמר רדאי (עורך אורח), **עלי זית וחרב: ירושלים**, יג, ירושלים: כרמל והעמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, 2013, עמ' 218–219, 228–230.

15 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 42, 186, 191.

16 אברהם סלע, "יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות – בחינה מחודשת" (חלק שני), **קתדרה** 58, דצמבר 1990, עמ' 181.

17 תומס מאיר, "אגודת האחים המוסלמים ושאלת ארץ ישראל בשנים 1945–1948", בתוך: יהודה ואלך (עורך), **היינו כחולמים, קובץ מחקרים על מלחמת העצמאות**, גבעתיים: מסדה, 1985, עמ' 364; שם שולח חסר, למטכ"ל/אג"ם/מודיעין, גדודים 2, 7, 8 ולנמענים נוספים, "קטעים מיומן מתנדב מצרי שנמצא [מילה לא ברורה] בעסלוג'", יולי 1948, **א"צ** 83/5879/1949.

ולמפקדם מונה הקולונל אחמד עבד אל־עזיז. הם תוגברו בקצינים וביחידות נשק מסייע מן הצבא המצרי הסדיר, ומנו כאלף קצינים וחיילים. 'הכוחות הקלים', כפי שנקרא כוח מצרי משני זה, פלשו לארץ בדרך עוג'א אל־חפיר (ניצנה)-באר שבע, ועל פי תוכנית הפלישה המקורית, משימתם הייתה לחבור אל הלגיון לאחר שיעברו את באר שבע.[18] אלא שב־19 במאי, במענה לבקשת ערביי הר חברון - אולי בקשה 'מוזמנת' - להגנה מפני מה שנראה כאיום יהודי מירושלים ודרומה, התקדמו הכוחות לאזור חברון-בית לחם, דרך שטחים ערביים טהורים, בניגוד לתוכנית המקורית.[19] תחילה השתתפו הכוחות הקלים בקרב על רמת רחל (21 עד 25 במאי 1948), וממנה נהדפו לאחר קרבות מרים. מאז נערכו חלק מהכוחות במבואותיה הדרומיים של ירושלים וכן מערבה משם, בחלקו הדרומי של פרוזדור ירושלים, ודרומה משם, בשיפולים המערביים של הר חברון, וחלקם נערכו בהר עצמו, בעיקר בערים חברון ובית לחם.[20] הטור המצרי העיקרי קיים מגע עם הטור המזרחי, עת נאחז בכביש אל־מג'דל-אל־פאלוג'ה-בית ג'ברין, ומכאן והלאה, אם כי כל אחד מן הטורים שמר על אופיו, היו תנועת והחלפת כוחות ביניהם.[21] בליל 17–18 באוגוסט 1948 היו 'הכוחות הקלים' חלק חשוב בהדיפת התקפתיו של גדוד 62 (בית חורון) של עציוני באזור ארמון הנציב. מכאן ואילך לא היווה הטור המצרי המזרחי מטרד. המצרים, אשר נוכחותם באזור הייתה פוליטית - הפגנת נוכחות וקניית דריסת רגל - יותר מצבאית, במלחמתם בישראל נטו לגישה פסיבית. נטייה זו גברה לאחר שעבד אל־עזיז נהרג, ב־22 באוגוסט,[22] בדומה, באותה מלחמה, לכוחות ערביים בלתי סדירים אחרים עם מות מפקדיהם, כמו עבד אל־קדר אל־

18 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 56, 128, 201–202, 262; מש"מ 1 (ענף מודיעין קרבי) לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 30 בספטמבר 1948, **א"צ** 133/6308/1949.

19 כמאל איסמאעיל אל-שריף, "האחים המוסלמים במלחמת פלשתינה (אל-אח'ואן אל-מוסלמין פי חרב פלסטין)", בתוך: שמואל צבאג (מתרגם), **בעיני אויב, שלושה פרסומים ערביים על מלחמת הקוממיות**, תל אביב: מערכות, 1955 (להלן: איסמאעיל אל-שריף, "האחים המוסלמים"), עמ' 86.

20 בן-גוריון, **יומן המלחמה** ג (4 באוקטובר 1948), עמ' 732.

21 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ועוד, "דו"ח מודיעין יומי 130600–1416", 15 בספטמבר 1948, א"צ 9/1041/1949.

22 דב ינון, **צבא מצרים בתחילת מלחמת העצמאות, הכנות המצרים למלחמה ולחימתם עד ההפוגה הראשונה**, אמ"ץ-תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, 2005, עמ' 36–62, 106–116, 135–138; אברהם סלע, "הכוחות הפלשתינאיים והמצרים בדרום", בתוך: משה נתיב (עורך), **הדרום במלחמת העצמאות**, רמת אפעל: המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי, 1988, עמ' 33, 36–38.

חוסייני וחסן סלאמה. מוחמד פחי׳רי החליף את עבד אל־עזיז, ולאחר זמן קצר קיבל את הפיקוד עבד א־ג׳ואד טבאלה.[23]

נוסף על ׳הכוחות הקלים׳ ארגנו המצרים מיליציות מקומיות, בגיוס חלקי, הן ככוחות משמר, הן ל׳יעבות׳ זמנית את כוחותיהם בקרבות מסוימים (ראו להלן), הן, לעיתים בכפייה, לצורכי התבצרות. בכל תקופת נוכחותם בשטחים אלה שרתה מתיחות בין המצרים ובין נציגי ירדן. אלה גם אלה מינו מושלים מטעמם בהר חברון, בעוד הוועד הערבי העליון מנסה מצידו, במלחמת מאסף, לאחוז בהשפעה כלשהי, כאשר משאביו הולכים ואוזלים עם התמעטות תמיכתן של מדינות ערב בו.[24] יחסיהם עם המקומיים, הן כוחות צבאיים, כמו הג׳יהאד, הן אזרחים, אשר נחלקו בנאמנותם, אף הם לא התנהלו תמיד על מי מנוחות. באותה העת מנו המצרים והג׳יהאד, אשר כוחותיו מדרום לירושלים, בפיקודו של מוניר אל־פאדל, כ־800 איש, ובאופן כללי הם צידדו זה בזה, ולו כמשקל נגד ללגיון. תמיכתם בג׳יהאד, הכוח הפלסטיני היחיד אשר שמר על מידה של עצמאות, אף קיבלה, לזמן מה, גושפנקה של הסכם לסיוע מצד הראשונים.[25] למעשה, חלק נכבד ממרצם של הגורמים הערביים השונים הופנה למאבקים פנים־ערביים, ולעיתים הם גלשו לירי ולשפיכות דמים.[26]

23 מש"מ 1, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי 0501600–061600", 7 בספטמבר 1948, **א"צ** 130/6308/1949; איסמאעיל אל-שריף, "האחים המוסלמים", עמ' 95.

24 אברהם סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", בתוך: משנה מעוז, ב"ז קדר (עורכים), **התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?** תל אביב: משרד הביטחון, 1996, עמ' 115–202; מש"מ 1, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין ליום 25/8.48", 25 באוגוסט 1948, מש"מ 1, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי 311900–011900", 2 בספטמבר 1948, **א"צ** 130/6308/1949; מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי 16.1.49–", 16 בינואר 1949, **א"צ** 22/6308/1949; בן-גוריון, **יומן המלחמה** ב', עמ' 484, 663; מקצין חקירות ומסמכים במודיעין חזית ד', ללא שם נמען, "סיכום על הכוחות הפועלים במרחב הדרום והנגב לפי דברי שבויים ומסמכים", **א"צ** 119/6308/1949.

25 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 260–264; בן-גוריון, **יומן המלחמה** ג', עמ' 735; מחטיבה 12/ מודיעין למפקד החטיבה (נחום שריג), דו"ח מודיעין יומי – 4.12.48", 4 בדצמבר 1948, **א"צ** 22/6308/1949; מש"מ 1, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי ב' 211600-210800", 21 בספטמבר 1948, א"צ 130/6308/1949.

26 מש"מ 1 לסרגיי (חטיבת הנגב), "דו"ח מודיעין יומי", 14.9.1948, "דו"ח מודיעין יומי 271200–281200", 28 בספטמבר 1948, **א"צ** 22/5879/1949 (להלן: "נספח 28.9"); עבדאללה אל-תל, **זיכרונות עבדאללה אל-תל**, תל אביב: מערכות, 1960; מתרגם: יהושע חלמיש, עמ' 268–271; מוריס, **גלאב**, עמ' 192; סלע, **הפלשתינאיים והמצרים**, עמ' 38.

בהמשך, הן עקב שיקולים פוליטיים, בעיקר הקמת ממשלת 'כל פלסטין' בעזה בספטמבר, הן עקב צורך צבאי גרידא, בסתיו 1948 החלו המצרים להקים כוח צבא,[27] תוך זיקת מה לוועד הערבי העליון, מבין המקומיים, אם כי לאו דווקא תושבי הדום הר חברון והסביבה[28] ולאו דווקא כדי לשרת באותה גזרה.[29] כוח זה, אשר מרכז הגיוס שלו נמצא בבית ג'ברין, נקרא 'צבא פלסטין'.[30]

הקרבות בשולי האזור

לקראת סופם של 'קרבות עשרת הימים' (9–19 ביולי 1948) השיגה חטיבת הראל של הפלמ"ח, מתוגברת בגדוד 61 ('מוריה') של עציוני ובפלוגה מגדוד 43 של חטיבת קרייתי (חטיבה 4), דריסת רגל בשוליו הצפוניים־מערביים של האזור כדי לחזק את האחיזה הישראלית בפרוזדור ירושלים מצידו הדרומי. לפיכך היא השתלטה על כמה אזורים, בהם ס'יובא (פלמ"ח צובה), כַּסלא (כסלון), ס'יטאף, אִשווע (אשתאול), דֵּיר ראפאת (גבעת שמש), ערתוף (נחם), עִסלין (ליד אשתאול) דֵּיר עַמָּר (איתנים) וכן הר טוב, אשר כחודשיים קודם לכן נטשוה תושביה היהודים, עם המשטרה הסמוכה.[31] הכפר עג'ור (עגור) הותקף אף הוא, ותושביו נטשוהו ימים מספר לאחר תחילת ההפוגה השנייה (19 ביולי עד 14 באוקטובר 1948). רבים מן הכפרים הערביים במורדות המערביים של הרי יהודה ננטשו. בחלקם התבססו לוחמי הג'יהאד, לצד כוחות של 'האחים המוסלמים', ולעיתים גם חיילים מצרים, המתוגברים בצבא פלסטין.[32]

27 סלע, **הערבים הפלסטינים**, עמ' 181; מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 12 בנובמבר 1948, **א"צ** 119/6308/1949.

28 ממשה חזית ד'/מודיעין, ללא שם נמען, "סיכום ידיעות מס. 18 ליום 23/9/48", 24 בספטמבר 1948, **א"צ** 130/6308/1949.

29 "דו"ח מודיעין יומי", מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, 10 באוקטובר 1948, **א"צ** 133/6308/1949.

30 מש"מ 1, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי 271200–281200", 28 בספטמבר 1948, **א"צ** 130/6308/1949; "נספח 28.9"; מוריס, **גלאב**, עמ' 192–193.

31 צביקה דרור, **הראל, חטיבת פלמ"ח–הראל במערכה על ירושלים תש"ח**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 267–272; אלחנן אורן, **בדרך אל העיר**, תל אביב: משרד הביטחון, 1976, עמ' 132–135, 205–206.

32 מחזית ד'/מודיעין, ללא שם נמען, "סיכום ידיעות מס' 15 ליום 20/9/48", 21 בספטמבר 1948, **א"צ** 22/5879/1949; גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 232, 246.

באותה העת התקדמה חטיבת גבעתי אל שולי האזור ממערב, ומצבתה, בפיקוד שמעון אבידן (קוך), כללה חמישה גדודי חי"ר (51 עד 55). בסוף יוני 1948 התקבלו ידיעות מודיעיניות על פעילות מצרית ממזרח לתל א־ס'יאפי, ואלה המחישו את הסכנה שבהתבססות צבאית מצרית באזור זה.[33] לפיכך החטיבה הקצתה את גדוד 51 'לנקות' את השטח. לאחר שכבש הגדוד את התל, המתנשא מעל סביבתו, עם שחר 9 ביולי, המשיך בימים הבאים וכבש כמעט ללא קרב את כל האזור עד לגת ולגלאון, בעוד התושבים הערבים נמלטים, רובם ככולם (נשארו חלק מתושבי אל־עזי, שלהם היו יחסים טובים עם קיבוץ כפר מנחם). הגדוד המשיך ופשט על עג'ור ועל בית ג'ברין, ובין השאר, הטריד את המשטרה הסמוכה באש, וכן ערך סיור אלים לכיוון דַוואיְמה. לאחר ה'ניקוי' לא השאירה החטיבה חֵיל מצב בשטח, מטלה הדורשת כוח אדם למכביר, וזה הוחזק באמצעות סיורים, בראש ובראשונה סיורי ג'יפים. בפועל, השטח נותר פרוץ במידה רבה, ערבים חזרו והסתננו אליו בהתמדה,[34] ובפרט רועים ערבים הרבו להיכנס עם עדריהם לצד הישראלי של הקו.[35] אותה מציאות 'דינמית' הקנתה לאזור, מיני אז ושנים לא מעטות אחר כך, את הכינוי 'המזרח הפרוע': "אזור נרחב וריק שבשדותיו ובכפרים הנטושים תעו בעלי חיים לרוב, מועמדים ל'קומזיצים' שאין להם סוף".[36] גם בהמשך המלחמה לצה"ל לא היה די כוח אדם כדי להחזיק באופן הדוק בכל השטחים שאותם כבש, והקצאת כוח האדם לכך נעשתה בהתאם לעדיפויות שנקבעו. בניגוד לשטחים אחרים שנכבשו, כמו הדרך לירושלים, באזור זה לא היה צורך אסטרטגי דוחק בכך, ואחיזת צה"ל בשטח האמור הייתה רופפת.

למרות הנטייה שלא להחזיק משלטים, למשך יום אחד, 23 בספטמבר, ערך גדוד 51 את מבצע 'רושם', ובו התבצר בכמה משלטים כדי להוכיח למשקיפי האו"ם, אשר אמורים היו למנוע הסגות גבול של שני הצדדים, כי האזור בידי צה"ל. חלק מן הכוחות במשלטים ספגו אש ומספר התקפות, והם הדפו את כולן. אך בערב, לאחר שהרושם נעשה ולאחר שמשקיפי האו"ם עזבו, חזר הגדוד ופינה את המשלטים.[37]

33 איילון, **גבעתי מול הפולש**, עמ' 252.

34 מקמ"ן גדוד 54 למודיעין גבעתי, "דו"ח סיור מיום 6.8.48", 7 באוגוסט 1948, **א"צ** 21/1041/1949.

35 מחטיבה 12/מודיעין לנמענים שונים, דו"חות רבים ב**א"צ** 22/6308/1949.

36 אביעזר גולן, **אלברט**, תל אביב: האגודה להנצחת זכרו של האלוף אלברט (אברהם) מנדלר, 1980, עמ' 44, 47.

37 רחל הרפז, דוד בן דוד ודוד הרפז (עורכים), **תולדות גדוד 51 מחטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות בתש"ח**, תל אביב: מוציא לאור לא ידוע, 2008, עמ' 163.

מן העבר השני השתתפו ערביי הר חברון בשני אירועים עיקריים בחזית הדרום, ובשניהם יעיבו כוחות מצריים. הראשון, ב־14 ביולי 1948, היה התקפה עזה על גלאון. אומנם היא נהדפה באבדות קלות למגינים, אך הושקע בה מאמץ רב.[38] השני, קרבות חירבת מחאז (חורבת מאחז, כ־2 ק"מ ממזרח למחלף מאחז). זו נכבשה בידי חטיבת יפתח של הפלמ"ח, אשר ב־30 בספטמבר החליפה את חטיבת הנגב באותו אזור. בימים הבאים עבר המקום מיד ליד פעמים מספר. הכוחות המצריים התוקפים, בהיקף גדוד, כללו, פרט ליחידות סדירות, ערבים מקומיים מקובֵּיבּה, מבית ג'ברין ולפחות פלוגה אחת מחברון. ב־7 באוקטובר נהדפה ההתקפה המצרית האחרונה.[39]

סגירת הפער בין הראל לגבעתי

במבצע יואב (15 עד 22 באוקטובר 1948) נאחזה גבעתי בשוליו הדרומיים־מערביים של האזור, בזמן שבליל 15-16 בו תפס גדוד 53 של החטיבה מספר משלטים באזור צומת לכיש של ימינו, ובכך ניתק את כביש אל־פאלוג'ה-בית ג'ברין. בבוקר יום המוחרת, 16 בחודש, הדף הכוח הפגזות מצריות והתקפות־נגד של כוח מצרי מתוגבר במקומיים מקובֵּיבּה ומבית ג'ברין. בדיעבד החל המהלך המתואר את יצירתו של כיס פאלוג'ה (להלן: הכיס) שבו נלכדה חטיבה מצרית באזור קריית גת של ימינו. בליל 18-19 באוקטובר ניסה כוח קטן מגדוד 53 לכבוש את משטרת בית ג'ברין, והניח כי הוא עתיד להיתקל בהתנגדות קלה, אם בכלל. אולם הוא ספג אש חזקה מן הצפון, ונסוג.[40]

בד בבד ערכה הראל את מבצע יאל ההר (19-22 באוקטובר 1948), ובמהלכו הרחיבה את כיבושיה מיולי. היא השתלטה על כל המרחב שמדרום לנחל שורק, עד לצומת האלה של ימינו, בקירוב, בדרום־מערב, ועד לחוסאן, מעט ממערב לכביש ירושלים-חברון, בדרום מזרח, שם נעצרה בהוראת הדרג המדיני, שתורגמה לפקודה מן המטכ"ל, ולמרות מחאותיו של טבנקין המח"ט. כך נכבשו, בין היתר, בית נטיף (ליד נתיב

38 איילון, **גבעתי מול הפולש**, עמ' 303–306, 364, 368–370.

39 אורי אלגום, "קרבות חירבת מחאז", **מערכות** 294–295, יולי 1984, עמ' 99–106.

40 מגדוד 53, ללא נמען, "סיכום ידיעות מ-181600–19100", 19 באוקטובר 1948, **א"צ** 18/1041/1949; אריה חשביה (עורך), **עד הלום, סיפורו של גדוד 53 חטיבת "גבעתי" תש"ח**, תל אביב: משרד הביטחון, 2005, עמ' 258–262, 267–268.

הל"ה), בית עיטאב (סמוך לבר גיורא), סופלא (בתחומי פארק עצמאות ארצות הברית), עלאר (סמוך למושב מטע), דֵיר אבאן (סמוך לצרעה), דֵיר אל־הווא (נס הרים), אל־קָבּוּ (סמוך למבוא ביתר), ג'רש (ליד זנוח), דֵיר א־שיחי (ממזרח לנס הרים) ועוד. סמוך לתל עזקה נפגשו כוחות הראל עם כוחות גבעתי אשר התקדמו מדרום, כמתואר להלן.[41] בשלהי 1948 ובחודשים הבאים בשטחים שהראל כבשה הוקמו יישובים חדשים: רמת רזיאל, פלמ"ח צובה, צרעה ועוד.

בתום מבצע 'יואב', למרות ההפוגה, שיגרה גבעתי כוחות הן כדי להדק את המצור על הכיס, הן כדי לסגור את הפער שבין כוחות חזית הדרום לחזית המרכז, והנחת העבודה, שהתאמתה, הייתה כי כיוון שנותק, נותר אזור הפער עזוב למחצה.[42] בליל 22–23 באוקטובר כבש גדוד 54 את זִכְּרין, את רענא (שניהם ליד בית ניר) ואת דֵיר א־דוּבּאן (באזור מערות לוזית). בלילה הבא ללא התנגדות כבשו גדוד 52 של החטיבה את זַכַּרְייא (זכריה), וגדוד 54 – את עג'ור.[43] בימים הבאים נתפסו כפרים נוספים.[44] גם כאן, כשם שנהגה ביולי, לא הותירה החטיבה חֵיל מצב בכפרים שנכבשו, אשר תושביהם נטשוהם.[45]

בצוהרי 24 בחודש גילתה פלוגה מגדוד 52 של גבעתי, אשר יועדה לתפוס את המשטרה הסמוכה לבית ג'ברין, כי זו איננה ריקה, בניגוד לידיעות המודיעיניות שנתקבלו, ולפיהן המצרים פינו את המקום. הפלוגה, בפיקודו של שלמה להט (לימים ראש עיריית תל אביב), ספגה אש, וזו פצעה את אחד מחייליה. לפיכך ללילה הבא תוכננה התקפה, ובה השתתפו שתי פלוגות מן הגדוד. אולם המבצע נכשל בשל פיצוץ מוקדם של מטען חומר נפץ בזמן הפריצה, והכוח, אשר אבדותיו היו חמישה הרוגים ו־13 פצועים, נסוג.[46]

41 בן-גוריון, **יומן המלחמה** ג', עמ' 753; נדב פרנקל, "מבצע 'ההר' במלחמת העצמאות", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב: 70 למדינה**, י"ח, בן שמן: משרד הביטחון, הוצאת מודן והמרכז לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, 2018, עמ' 95–128.

42 מחטיבה 5 לגדודים 51, 52, 53, 54, 55 ולנמענים נוספים, "פקודת פעילות לליל 23–24.10.48", 23 באוקטובר 1948, **א"צ** 141/6308/1949.

43 איילון, **גבעתי מול הפולש**, עמ' 550; אברהם ורד, **חזית הדרום בין סיני לחברון**, תל אביב: הוצאת יאיר על שם אברהם שטרן, תשנ"ו, עמ' 159–160.

44 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי – 8-11-48", 8 בנובמבר 1948, **א"צ** 141/6308/1949 (להלן: "דו"ח 8.11.48").

45 מחזית ד'/מודיעין, ללא שם נמען, "סיכום ידיעות מס' 95 ליום 23.12", **א"צ** 132/6308/1949 (להלן: "סיכום 23.12"). תושבי זַכַּרְייא חזרו לכפר לאחר שצה"ל עזב, והועברו אל מעבר לגבול בקיץ 1949.

'כוח ג'י' נכנס לפעולה

לא רק צה"ל ניצל את ההתפתחויות שתוארו. מבצעי 'יואב', 'אל ההר' ומבצע 'יקב', שערכה עציוני מדרום לירושלים, ערערו את מעמדם של הכוחות המצריים בנגב, בהרי חברון ובמבואות ירושלים, בהתאמה.[47] כאמור, ירדן שאפה להשתלט על החלק הערבי של ארץ ישראל, ו'הכוחות הקלים', בכניסתם הבלתי מתואמת, חמישה חודשים קודם לכן, למרחב בית לחם-חברון שיבשו את תוכניותיה. כעת, מנקודת ראות ירדנית, נוצרה ההזדמנות לתקן זאת. ב־21 באוקטובר, מעט לפני סיומם של אותם מבצעים, בנה הלגיון כוח מקובץ: פלוגות חי"ר מגדודים שונים, מתוגברות בפלוגת משוריינים ובארטילריה. הכוח, בעוצמה של גדוד מוקטן, נקרא 'כוח ג'י', על שם מפקדו הבריטי ג'פרי לוקט (Geoffrey Lockett, 1913-1960), בלגיון איישו בריטים את רוב התפקידים שמסמג"ד ומעלה).[48] מהלך זה, המזכיר במאפיינים רבים את שיגור כוח הלגיון המקובץ ללוד ולרמלה ב־1 ביוני,[49] נחל הצלחה בת־קיימה. כוח ג'י, אשר למראית עין (ערבית), כנראה, נועד לבלום מתקפה אפשרית של צה"ל בציר חוסאן-אל־ח'דר (כביש 375 בקירוב) או בציר בית ג'ברין-חברון,[50] ובעיקר לנצל את תבוסת המצרים ולבסס שלטון ירדני בהרי חברון, נכנס באותו יום לבית לחם ולחברון. שיגורו של כוח זה היה מאוחר מכדי להשפיע על מבצע 'אל ההר' צבאית, מה גם שספק רב אם לשם כך שוגר, אולם נראה כי היה לו חלק בהחלטה המדינית להפסיקו בטרם מוצו האפשרויות המבצעיות שפתח, שכן ישראל הקפידה בכל מאודה שלא לערב את הלגיון בלחימה.[51]

---

46 יעקב נחמיאס ואפי מלצר (עורכים), **גדוד 52 של חטיבת גבעתי במלחמת העצמאות תש"ח 1948**, מכבים–רעות: הוצאת אפי מלצר בע"מ, 2002, עמ' 267, 307–314.

47 מחזית ד'/מודיעין, ללא שם נמען, "מערך כוחות האויב, גזרת דהריה–חברון–בית לחם", 12 בפברואר 1949, עם תיקונים ועדכונים ב־21 בפברואר 1949, **א"צ** 141/535/2004 (להלן: "מערך כוחות האויב").

48 רונן יצחק, "משחק המלכים, מלחמת העצמאות כמאבק כוחות בין עבדאללה לפארוק על ההגמוניה בעולם הערבי", בתוך: אסנת שירן (עורכת), **עלי זית וחרב: מלחמה בת 60, שיחות, מחקרים ומקורות על מלחמת העצמאות** ח, תל אביב: משרד הביטחון העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, 2008, עמ' 284.

49 בנימין גשור, "קרבות האצ"ל ברמלה", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב, שדה המערכה: עיונים בחקר קרבות מלחמת העצמאות** ט"ז, ירושלים: כרמל, 2016, עמ' 126–127.

50 Maan Abu Nowar, The Jordanian–Israeli War 1948–1951, A History of Hashemite Kingdom of Jordan (Reading: Garnet, 2002), p. 242.

51 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 323; מוריס, **גלאב**, עמ' 198; John Bagot Glubb, A Soldier with the Arabs (London: Hodder & Stoughton, 1957), pp. 200, 205-209; סלע, **עבדאללה**, עמ' 183.

הגזרה הצפונית־מזרחית

בסוף מאי 1948 הוקמה חטיבה 8, בפיקודו של יצחק שדה, ככוח מטכ"לי, אשר לחם על פי הצרכים בחזיתות השונות, והיא כללה גדוד משוריין 82, גדוד ממונע 89 וגדוד מרגמות 88. במבצע 'יואב' השתתפו גדודים 82 ו־88, גדוד 89 היווה עתודה מטכ"לית, ורק לאחר תום המבצע הועמד לרשות חזית הדרום.[52] מפקדו הראשון, בשמו הקודם, גדוד 81, היה משה דיין (לימים הרמטכ"ל, שר הביטחון ושר החוץ), ובקיץ 1948, החליפו דב צָסִיס.

יעדו הראשוני, ב־26 באוקטובר, אמור היה להיות קוּבֵּיבֵּה, אלא שבבוקר אותו יום נודע כי גבעתי לא הצליחה לכבוש את בית ג'ברין. כיוון שכך, הוחלט לכבוש תחילה את האחרונה. בהתקפה שהחלה באור ראשון של יום המוחרת, 27 בחודש, עלו שני זחל"מים על מוקשים, ומספר חיילים נפצעו קלות, אך המשטרה, הגבעה השולטת לידה והכפר נתפסו ללא התנגדות.[53] באותו זמן שיגר כוח ג'י שבעה משוריינים לכיוון משטרת בית ג'ברין, ככל הנראה, כדי לכובשה או לתופסה, אם כי גלאב (Glubb), מפקד הלגיון, טען בספרו כי זה היה סיור גרידא. הקרב שיתואר להלן, שעל פי מהלכו נראה שאינו עולה בקנה אחד עם גרסת הסיור ותו לאו, היה אולי יוזמה של לוקט, המפקד במקום. השערה זו נתמכת באופיו השש לקרב ובכך שמפקדים בלגיון דאז נהגו ליטול לידם מידה מרובה של עצמאות.[54]

דב צסיס, מג"ד גדוד 8
(באדיבות מוזיאון הפלמ"ח).

52 מיצחק רבין, קמב"ץ חזית ד' לחטיבות 5, 8, 9, 11, 12 ולנמענים נוספים, "פקודת עריכה", 25 באוקטובר 1948, **א"צ** 141/6308/1949.

53 ורד, **חזית הדרום**, עמ' 162; עדות אריק נחמקין, מ"מ בגדוד 89 במלחמת העצמאות, מראיינת איזה דפני, בית יגאל אלון, מאי 2000; עדות יעקב אהרוני, חבלן בגדוד 89, מראיינת איזה דפני, בית יגאל אלון, אוגוסט 2000.

54 גשור, **האצ"ל**, עמ' 126–127; אבו נואר, **המלחמה הירדנית־ישראלית**, עמ' 242.

אותו כוח נתקל בגדוד 89, שטרם נערך כהלכה בשטח שכבש. קרב מר נערך, תחילה לחם הכוח הירדני בחסימה שהציבה פלוגה מגדוד 89 ממזרח למשטרה, בכביש לכיוון חברון, ולבסוף היא נאלצה לסגת. ללחימה בכוח ג'י הצטרפו כמה תותחים של צה"ל, אשר היו מוצבים בעֵיטָא, וכן איגפוהו איבדו כלי רכב של הגדוד.[55] הן צה"ל והן הלגיון מספר כלי רכב משוריינים, אך בתום ההתנגשות הרצינית האחרונה בין שני הצבאות שבאותה מלחמה נסוג הלגיון. גדוד 89 ספג שלושה הרוגים ו־15 פצועים, ונראה כי אבדות הלגיון היו דומות.[56] בקרב במבואות בית ג'ברין סיים כוח ג'י את תפקידו ככוח מתמרן לוחם. הכוח תוגבר בהמשך,[57] שימש גרעין לגדוד 10 של הלגיון, אשר הוקם בדצמבר, והפך לכוח הצבאי העיקרי של ירדן בהרי חברון.[58] כוח זה הקנה דריסת רגל עבר ירדנית מחודשת ואיתנה יותר באזור, וזו נעזרה לא מעט במהלכי צה"ל, אשר הפנה את מרב מאמציו כנגד המצרים.[59] מיקוש הדרכים המוליכות מבית ג'ברין להר חברון סימן את מגמתו של הלגיון לבצר את הישגיו בגזרה זו ולהסתפק בכך.[60] מנקודת ראותו, בלימת צה"ל מעט מזרחה מבית ג'ברין הייתה כשלעצמה הישג לא מבוטל, המותיר בידיו את עיקר השטח והאוכלוסייה במרחב שבין ירושלים לבאר שבע.[61]

אף שעדיין היו נתונים מעייניו של צה"ל בעיקרו של הצבא המצרי, בכיס ומערבה משם, לראשונה, עם כיבוש בית ג'ברין, לאחר כיבוש באר שבע ב־21 באוקטובר, הוא הפנה פניו אל הרי חברון.[62] ב־27 בחודש, כמה ימים

55 שרגא גפני, "גדוד 89 כובש את בית-גוברין", מן המרשתת: com.ShrgaGafni, נדלה ב־14 בספטמבר 2022.

56 גלאב, **חייל**, עמ' 205–209.

57 מחזית ד'/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח שבועי עד 9/12", 10 בדצמבר 1948, **א"צ** 132/6308/1949.

58 "סיכום 23.12"; מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 22 בדצמבר 1948, **א"צ** 132/6308/1949; "מערך כוחות האויב"; מקמ"ן חזית ג', ללא שם נמען, "כתיבה [גדוד] 10", 6 במרץ 1949, **א"צ** 55/1261/1949; מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "מערך כוחות האויב באזור חברון– דאהרייה", 31 במרץ 1949, א"צ 22/6308/1949 (להלן: "חברון–דאהרייה").

59 בן-גוריון, **יומן המלחמה** ב', עמ' 663.

60 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "ניסיון של סיכום תכונות ומגמות בקרב צבאות ערב ב-270800", 27 באוקטובר 1948, **א"צ** 119/6308/1949.

61 גלאב, **חייל**, עמ' 209.

62 מולה כהן, מח"ט יפתח במלחמת העצמאות, "המבצעים הגדולים בדרום", רב שיח בהנחיית מוטי גולני, **הדרום במלחמת העצמאות**, עמ' 69.

לאחר תום מבצע 'יואב', כתב ראש אג"ם יגאל ידין לחזית ד' (דרום), "מצע לפעולת 'פתן'", ומגמתו: "א. ריכוך כוחות האויב המכותרים [בכיס]; ב. פעולות תוקפניות זעירות להשגת יתרונות טקטיים". המסמך מורה לתפוס את קוּבֵּיבּה וכן לכבוש את דַּוואִימה, להתבסס באותם כפרים בתור "קרש-קפיצה ואיום לכיוון חברון". עם זאת, אף שהדבר אינו נזכר במסמך שלעיל, דרך אותם כפרים עברה דרך משנית, בית ג'ברין-קוּבֵּיבּה-דַּוואִימה, ובאמצעותה ניתן היה להגיע אל חברון, אשר חסימתה תהדק את המצור על הכיס.[63] ואכן, ב־28 בחודש, בשעות אחר הצוהריים, כבש גדוד 89, אשר העביר את המשטרה לגדוד 53,[64] את קוּבֵּיבּה ואת תל לכיש הסמוך, ללא התנגדות. למוחרת, לנוכח התנגדות, כבש גם את דַּוואִימה, אשר בניגוד ליעדים הקודמים היה מאוכלס, תוך הרג תושבים. הנותרים עזבו את המקום במהלך הכיבוש ולאחריו.[65] ייתכן כי להרג ניכר זה בתקופת של הפוגה יש חלק בהחלטה שלא לכבוש כפרים מאוכלסים נוספים בגזרה זו.[66] כך או כך, נמתח קו החזית, וקו הגבול בהמשך, מעט מזרחה לדַּוואִימה.

'הכוחות הקלים' מנותקים

הכיבושים המתוארים, ובעיקר כיבוש באר שבע, ניתקו את הכוחות המצריים מן הטור המזרחי, אשר הוכו במבצע 'אל ההר' מצור מחצבתם, והם הפכו תלויים ברצונו הרע של הלגיון לאספקתם.[67] ההספקה לטור המזרחי הורעה, והן עקב כך, הן עקב עצם הניתוק החלה פגיעה במורל (דמורליזציה) של כוח זה.[68] הלגיון, אשר תגבר בהדרגה את כוחותיו, הפך יותר ויותר לשולט באזור הר חברון, אם כי עדיין לא בלי עוררין.[69] הצלחתו

63 בן-גוריון, **יומן המלחמה** ג', עמ' 762.

64 מחטיבה 5 לגדוד 53, "פקודת מבצע", 27 באוקטובר 1948, **א"צ** 141/6308/1949; איילון, **גבעתי מול הפולש**, עמ' 558.

65 ורד, **חזית הדרום**, עמ' 179–189; עדות אריק נחמקין.

66 אניטה שפירא, **יגאל אלון: אביב חלדו, ביוגרפיה**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2004), עמ' 403.

67 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, דו"ח מודיעין יומי 48-11-1", 2 בנובמבר 1948, **א"צ** 141/6308/1949; בן-גוריון, **יומן המלחמה**, ג', עמ' 786.

68 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ונמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 11 בנובמבר 1948, **א"צ** 119/6308/1949 (להלן: דו"ח 11 בנובמבר); מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 4 בינואר 1949, **א"צ** 117/6308/1949.

69 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 274; מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 19 בנובמבר 1948, **א"צ** 119/6308/1949.

היחסית מול צה"ל, בייחוד על רקע כישלונם בעליל של המצרים, עודדה את נטיית התושבים, אשר שררה כאמור עוד בתחילת המלחמה, לתמוך בשלטון ירדני באזור הר חברון.[70] עם זאת הצורך להגן על הגזרה מפני ישראל והצורך להפגין סולידריות ערבית הביאו בכל זאת למידת מה של שיתוף פעולה ושל תיאום, מאולצים ככל שיהיו, בין הכוחות הערביים השונים.[71] בשל ניתוקם של הכוחות המצריים בהר חברון מעיקר הכוח המצרי זנחו המצרים את המאמץ להקים צבא פלסטין. תחילה חדלו מלגייס מקומיים,[72] ובהמשך הלך כוח זה והתפזר.[73] בשל אותו ניתוק, מסוף אוקטובר בהדרגה חדלו 'הכוחות הקלים' לסייע בהספקה לכוחות הג'יהאד.[74] אם כך ניתוק הכוחות המצריים נראה כשם לאל את ניסיונם לתקוע יתד באזור הר חברון, כמו גם את ניסיונם למנוע מירדן דריסת רגל איתנה באותו אזור.

החי"ם וגבעתי

כמה ימים לאחר תום המבצע, בעוד גדוד 53 חוסם את הכיס ממזרח, את הגזרה שבין בית ג'ברין, לקוּבֵּיבּה ולדַוואימֶה תפסו שתי מחלקות, שתוגברו בהמשך, מגדוד 152 בחטיבת מחוז השפלה (פלשת) של החי"ם (חיל המשמר), שעליה פיקד עמנואל אורלנסקי (לימים נשרי, ולציד הקמ"ן יזהר סמילנסקי, הוא הסופר ס' יזהר).[75] החזקת הגזרה על ידי חיילי החי"ם הייתה רופפת: הקו היה פרוץ, רבו בו ההסתננויות, ולא נעשה ניסיון לשלוט על שטחי ההפקר, שלא לדבר על יוזמה התקפית כלשהי. למעשה, הצבתם בגזרה של כוחות אלה, המיועדים לתפקידי משמר והגנה סטטית, היוותה ויתור מראש על יומרות מעין אלה.

70 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי 48-10-28", 28 באוקטובר 1948, **א"צ** 141/6308/1949.

71 "דו"ח מודיעין יומי", מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, 19 בדצמבר 1948, **א"צ** 132/6308/1949 (להלן: דו"ח 19.12.1948); דו"ח 8 בנובמבר 1948.

72 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 20 בנובמבר 1948, **א"צ** 119/6308/1949.

73 סלע, **הפלשתינאיים והמצרים**, עמ' 39.

74 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 2 בדצמבר 1948, **א"צ** 132/6308/1949.

בנובמבר למודיעין הצה"לי הגיעו ידיעות על אודות 'תוכנית דמשק', תוכנית בין־ערבית לחילוץ הכוח הנצור בכיס, מזרחה. המידע קיבל משנה רצינות עקב מעבר כוחות עיראקיים מן השומרון לאזור בית לחם. בעקיפין, ואולי מתוך שלא לשמה, אלה סייעו לאחיהם לשושלת, אשר באותו מועד היו כוחותיהם באזור שמדרום לירושלים דלילים, להחזיק באזור. לנוכח הידיעות, אף שלא היה ברור עד כמה בתוכנית זו יש ממש (ולא היה), בימים 21-23 בנובמבר החליפה גבעתי את חטיבת מחוז השפלה.

עבור כוחות גבעתי, אשר עד לאותה עת הקיזו את דמם במלחמה בצבא המצרי הסדיר, הייתה השהייה בגזרת הדום הר חברון אתנחתה נעימה, ורק החורף הממשמש ובא הקדירה. החטיבה הרבתה לשגר כוחות ניידים לפשיטות, לסיורים ולמארבים כנגד שיירות אספקה אל הכיס ועוד. כך למשל, בליל 24-25 לחודש פשטה פלוגה מגדוד 51 על ח'רבת וֵיבִּידה (ח'רבת נקיק, מדרום ליער אמציה), ועל פי ידיעות מודיעיניות היא שימשה תחנת ביניים לשיירת אספקה מהר חברון לכיס. הפלוגה לא מצאה במקום את השיירה (אשר נתקלה עוד קודם במארב של צה"ל), פוצצה בתים בכפר וחזרה לבסיסה לאחר שנתקלה בהתנגדות קלה, ובעקבות זאת שניים מלוחמיה נפצעו קל. פלוגה אחרת מגדוד 51 פשטה על אד'נא בליל 26-27 בנובמבר, הכוח הפורץ נתגלה סמוך ליעדו, ספג אש, ונסוג. בליל 27-28 בנובמבר שוב פשטה אותה פלוגה על אותו כפר, אולם הפעם היא נחלה הצלחה. באותו לילה נערכה פשיטה על ח'רבת אום־בורג' (ח'רבת בורגין, ממזרח לנחושה), ובה פוצצו בתים. בליל 28-29 בחודש פשטה פלוגה מוקטנת מגדוד 53 על ח'רבת א־סיכה (כ־6 ק"מ מדרום מזרח לאמציה, מעט מזרחה מן 'הקו הירוק') ושרפה בתים בכפר. בליל 29-30 בנובמבר פשטו כוחות מגדוד 53 על ח'רבת זעקוקה (כ־1.5 ק"מ צפונה למעבר תרקומיא, בתחום ישראל), ועל ח'רבת אל־כום, כחמישה ק"מ ממזרח לאמציה. בשתי הפשיטות פוצצו הכוחות בתים תוך כדי חילופי אש. בליל 1-2 בדצמבר פשט כוח מגדוד 52 על ח'רבת ג'מרורה (כשלושה ק"מ ממערב לתרקומיא) ופוצץ בה בניין מרכזי. באותו הלילה ערך כוח אחר של הגדוד פשיטה, שלא עלתה יפה, על גשר בכביש דאהֶרייה-חברון. באותה תקופה ובאותו אזור הרבו גדודי

גבעתי בפעילות כמתואר לעיל, וקצרה היריעה מלפרטה במלואה.[76] באותם שבועות לצה"ל הגיעו ידיעות מודיעיניות ממקורות ערביים ולפיהן ישראל מתכננת התקפה דו־ראשית מכיוון ירושלים ומכיוון באר שבע על הר חברון[77] ואפשר כי יצירת רושם כזה הייתה אף היא בין הסיבות לפעלתנות שגילתה גבעתי.[78] ואכן, לקראת מבצע 'יחורב' (ראו להלן) הועמדו הן הכוחות המצריים, הן הלגיון בגזרת הר חברון בכוננות לקראת אפשרות שצה"ל יתקוף בגזרתם.[79] בידיעות אלה היה קורטוב של אמת, שכן לצה"ל הייתה אפוא כוונה, שלא התממשה, לתקוף בכיוון דאהֵרייה, ואפשר כי מידע על אודות כוחות של הלגיון במקום עורר מחשבות שניות בנושא.[80] בתקופה זו התייחסה חזית הדרום אל גזרת הר חברון, או, כפי שכונתה, הגזרה הצפונית מזרחית, כמשנית, ומעייניה היו נתונים בצבא המצרי הסדיר, מערבה משם.

אלכסנדרוני יורדת דרומה

למן תחילת המלחמה הופקדה חטיבת אלכסנדרוני על המרחב שבין הירקון בדרום ועד זיכרון יעקב בצפון (בשינויים קלים), ומלכתחילה גם גויסו חייליה ממנו. ב־9 בדצמבר 1948 הוציא המטכ"ל פקודה להחליף את

75 ב־17 באוגוסט 1948, במסגרת ארגון צה"ל בחזיתות, הופרדו כוחות החי"ם הנפתיים מן החי"ש, והנפות, מורשת ה'הגנה', חוסלו. נקבע כי:
1. חיל המשמר יאורגן בגדודי משמר, ואלה ינותקו מהפיקוד החטיבתי ויהיו כפופים למפקד החזית באמצעות הקצין לענייני משמר במטה החזית ובאמצעות מפקדי מרחבי משנה, אשר כל אחד מהם יכלול מספר גדודי משמר.
2. החטיבות תהפוכנה מחטיבות מרחביות לחטיבות בעלות כושר ניידות, ותהיינה כפופות למפקד מרחב החזית שבו תימצאנה.
3. החטיבות תפעלנה במרחב החזית, בהתאם לצרכים האופרטיביים. מפקדי מרחבי המשנה עלולים [עשויים] להיות כפופים למפקד חטיבת חיל הרגלים הפועלת בסביבה, בהתאם לפקודת מפקד החזית.
אף שגדודי החי"ם 'הוצמדו' למרחבים, הם הוצבו לעיתים גם בגזרות סמוכות. רשמית, הוסדר הדבר על ידי צירוף שטח ערבי כבוש אל המחוז. מסגן מפקד מחוז חיפה למשה כרמל, מפקד חזית א', "העברות", 28 בנובמבר 1948, **א"צ** 54/260/1951.

76 איילון, **גבעתי מול הפולש**, עמ' 558, 595, 604–618.

77 מחטיבה 12/מודיעין לשריג, "דו"ח מודיעין יומי – 13.12.48", 13 בדצמבר 1948, **א"צ** 22/6308/1949.

78 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 331.

79 דו"ח 19 בדצמבר 1948; "סיכום 23.12".

80 מש"מ 1, ללא שם נמען, "תיקון למערך כוחות של הלגיון", 17 בדצמבר 1948, א"צ 21/1041/1949.

הגזרות בין גבעתי לאלכסנדרוני, וזו בוצעה עד 16 לחודש.[81] באותה העת כללה מצבת החטיבה, שעליה פיקד אז בן־ציון זיו (פרידֶן), ארבעה גדודים, גדודי חי״ר 32, 33 ו־35 וגדוד מסייע 34, אשר פורק בתחילת פברואר 1949, ובמקומו בחטיבה נותרה פלוגת סיור 37, בעוד יחידות משנה אחרות של הגדוד עוברות לחטיבות גולני (חטיבה 1) והנגב.[82] גדוד 32 של אלכסנדרוני תפס את הגזרה אשר מול הרי חברון, בעוד האחרים נועדו להדק את המצור על הכיס.[83] צור מחצבתו של גדוד זה, אשר הוקם בתחילת דצמבר 1947, היה נפת השרון של ההגנה, אשר כללה את המרחב שבין פתח תקווה לרמת הכובש, ולמפקדו הראשון מונה צבי גרמן. עד לירידתו דרומה לחם הגדוד במרחב אלכסנדרוני. עם זאת ב־25 במאי הוא ספג מכה קשה, כולל כ־50 מתוך יותר מ־70 ההרוגים, במבצע 'בן־נון א'', שבו נשלח לסייע לחטיבה 7 בניסיון כושל להעביר שיירה לירושלים ליד משטרת לטרון.[84] בעת ירידתו דרומה היה המג״ד דניאל דגן (קורנפלד).

תקרית ח'רבת א־סיכה ומבצע 'עורב'

אף שגדוד 32 נערך ופניו מזרחה, חלק ניכר מפעילותו כוון למניעת שיגור אספקה אל הכיס. כמו כן הוא הוציא סיורים ומארבים תכופים ואף שיגר כוחות לפוצץ בתים ערביים.[85] עם זאת אופן פעולתו היה דינמי פחות מזה של גבעתי. את הסיורים ערך לאור יום, ואת המארבים - בלילה. מבצעים כמו פשיטה על ח'רבת א־סיכה בליל 29 בינואר 1949 היו בבחינת יוצא מן הכלל.[86]

81 ממטכ"ל/אג"ם לחטיבה 3, "החלפת חטיבות", 9 בדצמבר 1948, א"צ 54/5542/1949; הרפז ובן דוד, **גדוד 51**, עמ' 238–246; נחמיאס ומלצר, **גדוד 52**; חשביה, **עד הלום**, עמ' 268–273.

82 מחטיבה 3 לגדודים 32, 33, 35 ולנמענים נוספים, "הקמת פלוגת סיור 37", 10 בפברואר 1949, **א"צ** 111/5943/1949.

83 מאתיאל עמיחי, קמב"ץ אלכסנדרוני, לחזית ד'/מבצעים, "מערך כוחות", 24 בדצמבר 1948, **א"צ** 64/6569/1949.

84 יומן המלחמה: גדוד 32, אוגוסט עד דצמבר 1948, **א"צ** 369/721/1972.

85 ממ"פ א' בגדוד 32 לפלוגה, "פקודת מבצע מס' 3"; מקמ"ן גדוד 32 לפלוגה ג' בגדוד, "פקודת מבצע מס' 7"; ממג"ד 32 לגדוד, "פקודת מבצע מס' 12", 16 בדצמבר 1948, ועשרות פקודות מבצע אחרות בשבועות הבאים, **ארכיון יד טבנקין** (להלן: אי"ט) 12/3/49/3.

86 מקמ"ן 32 למג"ד, לקמ"ן חטיבה 3 ולקמ"ן גדוד 44, "דו"ח סיכום פעילות גדוד 32 מ-27.1.49 – 6.2.49", 6 בפברואר 1949, **א"צ** 111/5943/1949 (להלן: "סיכום פעילות").

כאמור, לצה"ל היו תוכניות להתקפה בכיוון דאהֲרייה, וכהכנה לכך, גדודים 33 ו־43 ערכו סיורים להכרת השטח.[87] בין השאר, מחלקה מגדוד 33 יצאה מדַוואיְמה בבוקר 20 בדצמבר 1948, ויעדה היה לבדוק את עבירות הדרך מח'רבת א־סיכה לדאהֲרייה. באזור נטע של ימינו נתקלה המחלקה בשיירת מבריחים, ובהיתקלות נהרג חייל אחד. כוח ערבי נזעק מח'רבת א־סיכה, והמחלקה, אשר ספגה אבדות נוספות, עמדה בסכנת ניתוק מבסיסה. מחלקה אחרת שנשלחה לעזרה, גרמה לנסיגת הערבים. לבסוף, לעת ערב, נחלצו שתי המחלקות, ובתקרית זו נהרגו שלושה לוחמי צה"ל (אחד מהם, מאיר פריד, חלל שמקום קבורתו לא נודע), וחמישה נפצעו. בימים הבאים, אולי בשל מגעים מקדימים לשיחות שביתת הנשק עם ירדן, אשר נערכו בסוף דצמבר,[88] הלכו וקהו התוכניות להתקפה באזור דאהֲרייה: "כיבוש" הפך ל"הטרדה", ל"סיור" או ל"פעולה" ותו לאו, ואף אלה הותנו בקבלת פקודות נוספות - שלא ניתנו.[89]

צופה מגג משטרת בית ג'ברין (באדיבות מוזיאון הפלמ"ח).

87 מעמיחי לגדוד 33, "פקודת סיור", 24 בדצמבר 1948, **א"צ** 64/6569/1949.

88 חגי אשד, **מוסד של איש אחד**, ירושלים: עידנים, 1988, עמ' 143–146.

89 מעמיחי לגדודים 33, 34, "איסוף ידיעות", 21 בדצמבר 1948; מקמ"ן חטיבה 3 לגדודים 33, 34, "סיורים מוקדמים", 22 בדצמבר 1948; מעמיחי לגדוד 32, "תכנון והכנה לפעולה", 23 בדצמבר 1948; מעמיחי לגדודים 33, 34, "שינויים בתוכנית", 23 בדצמבר 1948; מעמיחי למג"ד 33, "פקודת מבצע", 24 בפברואר 1948, **א"צ** 64/6569/1949.

ב־22 בדצמבר 1948 החל מבצע 'חורב', אשר נמשך עד 7 בינואר 1949, לדחיקתם הסופית של המצרים מהארץ, וב־29 בו נערך מבצע 'חיסול' להכנעת הכיס. אלא שהתקפת גדוד 33 על עיראק אל־מנשייה נכשלה, והמבצע הסתיים באחד האסונות הגדולים ביותר בתולדות צה"ל: 91 הרוגים, 39 פצועים ומספר שבויים.[90]

בליל 3-4 בינואר 1949 פשט טור של גדוד 34, שאליו צורפה מחלקת חבלנים מגדוד 32, על ח'רבת אל־בורג' (כ־3 ק"מ ממערב לנטע), אשר על פי ידיעות מודיעיניות, שימשה נקודת מוצא לשיירות אספקה לכיס, ופוצץ את הבאר, את טחנת הקמח ואת בית הספר. באותה פשיטה נפצע המג"ד זאב בר־סבר בראשו.[91] למרות פעילות תוקפנית זו, תפקידה העיקרי של החטיבה בגזרת הר חברון היה הגנתי בעיקרו: למנוע סיוע מן המצרים.[92] כעשרה ימים לאחר תום מבצע 'חורב' תפס כוח מגדוד 32 את ח'רבת אום־בורג' (למרות השמות הדומים, האחרונה נמצאת כ־20 ק"מ צפונה מן הראשונה).[93]

תקופת בין השמשות

בשבוע השני של 1949, מכמה היבטים, החלה 'תקופת בין השמשות'. מלחמת העצמאות, ככל הקשור לקרבות תנועה ואש של צבאות סדירים, תמה, והלחימה בחודשיה האחרונים של המלחמה התאפיינה בפעילות ביטחון שוטף, בעיקרה.

כמה ארגונים אשר הטביעו חותמם על המלחמה, עמדו לסיים את תפקידם ההיסטורי. מטה הפלמ"ח פורק בנובמבר 1948, בסופו של תהליך הדרגתי של כרסום בסמכויותיו ובעצמאותו, אולם חטיבות הפלמ"ח - הראל, יפתח והנגב - עדיין נכללו במצבת הכוחות של צה"ל, בהמשך ישיר לפעילותן טרם פירוק המטה. עם זאת מקורות כוח האדם אשר הזינו את שורות הפלמ"ח, ואשר עיצבו את אופיו המיוחד - תנועות הנוער וההכשרות - פסקו זה זמן

90 ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**, עמ' 63–66, 291–299, 327–339.

91 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי – 9.1.49", 9.1.1949, **א"צ** 22/6308/1949; עדות זאב בר סבר, מראיין אורי מילשטיין, 5 בינואר 1982, **אי"ט** 12/3/32/30.

92 מרבין לחטיבות 1, 3, 8, 10, 12 ולנמענים נוספים, "פקודת עריכה", 11 בינואר 1949, **א"צ** 83/6308/1949.

93 מחטיבה 12/מודיעין לשריג, "דו"ח מודיעין יומי – 19.1.49", 19 בינואר 1949, א"צ 22/6308/1949.

לעשות זאת,[94] ואם כך היו רגלים להלצה בת הדור כי הפלמ"ח פורק מאחר שלא היו לו חלקי חילוף.[95]

מן הצד הערבי של המתרס עמדו שני כוחות, ובערוב ימיהם אף הם היו גוף צבאי: כוח אחד היה 'הכוחות הקלים'. הללו נותקו מעיקר הצבא המצרי ממבצע 'יואב', ואליהם נוספו כ־200 חיילים אשר הצליחו לחמוק מן הכיס הנצור.[96] המושלים אשר מינו המצרים לערים בית לחם וחברון לא הסתלקו גם כאשר הירדנים נכנסו לאזור, וערערו על שליטתם של האחרונים על השטח, לעיתים באופן מתריס.[97] הירדנים לא טמנו ידם בצלחת, ובליל 10-11 בנובמבר 1948 השתלטו על בניין המפקדה המצרי שבבית לחם.[98] בהמשך, מתחילת דצמבר 1948, במצרים החלו התנגשויות בין כוחות הממשלה ובין 'האחים המוסלמים', ואלה האחרונים הוצאו ב־8 בדצמבר אל מחוץ לחוק.[99] אחת מן התוצאות של אותן התנגשויות הייתה פירוק הדרגתי של כוחות 'האחים המוסלמים' בארץ ישראל ופינוי הדרגתי של 'הכוחות הקלים' מן האזור.[100] בעקבות זאת בשבוע השלישי של נובמבר 1948[101] ירדה מצבת הכוח המצרי בהר חברון, ובה כ־2,000 חיילים, בהם מגויסים פלסטינים, בתלילות, ובתחילת פברואר 1949 עמדה על כ־900.[102] נראה כי תפקידם של אלה, בייחוד לאחר שמצרים חתמה על הסכמי שביתת הנשק עם ישראל, היה למנוע השתלטות ירדנית על חלקים מן הנגב, יותר מאשר מלחמה בישראל. כך נרמז גם ממעבר כוחות מצריים מגזרת ירושלים-

94 מאיר פעיל ואברהם זהר, **פלמ"ח, פלוגות המחץ של ה"הגנה", 1941–1949**, תל אביב: משרד הביטחון, 2008, עמ' 359–390.

95 יואב גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה**, ירושלים: שוקן, 1986, עמ' 233.

96 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ' 323.

97 רונן יצחק, **שותפות ועוינות: עבדאללה, הלגיון הערבי ומלחמת 1948**, ירושלים: מאגנס, 2006, עמ' 124–131, 141.

98 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח 11 בנובמבר"; "דו"ח מודיעין יומי", 13 בנובמבר 1948, **א"צ** 119/6308/1949.

99 סלע, **הפלשתינאיים והמצרים**, עמ' 39.

100 חגי ארליך, **מצרים: האחות הבכירה**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003, עמ' 88–90.

101 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי – 21/11/48", 21 בנובמבר 1948, **א"צ** 141/6308/1949.

102 "מערך כוחות האויב".

בית לחם לכיוון חברון ודרומה ממנה,[103] אם כי כיוון שהמעבר האמור נערך טרם חתימת הסכם שביתת הנשק, ניתן היה לתרצו בדוחק בהגדלת היכולת לסייע לנצורים בכיס. כחודשיים לאחר מכן ירדה עוד מצבת הכוחות ועמדה על כ־700. לאחר הסכם שביתת הנשק בין ישראל למצרים, אשר נחתם ב־24 בפברואר 1949, הותר לכוחות המצריים שבהר חברון להתפנות גם דרך שטח ישראל.[104] פינוים הושלם עד סוף אפריל ותחילת מאי 1949.[105]

כוח אחר היווה שרידיו של הג׳יהאד, אשר היה חלק חשוב בקרבות במרכז הארץ בחודשי המלחמה הראשונים. ירדן, אשר כאמור שאפה להשתלט על החלק המוקצה לערבים בהחלטת החלוקה, ובהתאם, להדיר את המופתי, מנהיג הוועד הערבי העליון, מכל השפעה בארץ ישראל חתרה לפרק את אלה מנשקם, אשר כלל בעיקר נשק קל, או להעבירם לצד הלגיון.[106] ואכן, באשר לשאיפה אחרונה זו נחלה הצלחה בלתי מבוטלת: היו גורמים בג׳יהאד אשר צידדו יותר ויותר באוריינטציה האשמית, וגם האופורטוניזם פשוט סייע להלך רוח זה.[107] תהליך זה, שלעיתים מלווה באיום בשימוש בכוח, נערך בהדרגה ובאיטיות, כיוון שתחילה היה כוחו של הלגיון מוגבל, כל עוד רובו היה מרותק למלחמה בישראל, וגם בהמשך היו משאביו דלים מכדי לחייל ללא הגבלה מספרית.[108] נראה היה כי רצונו העיקרי של הג׳יהאד היה לשבש את השתלטותה של ירדן על הרי יהודה, ואת רצון זה חלק עם המצרים המתפנים. ואכן, כאשר הכוחות המצריים התפנו מאזורים מסוימים,

103 יצחק, **משחק המלכים**, עמ' 288; מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 16 בינואר 1949, **א"צ** 117/6308/1949.

104 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 28.3.49", 28 במרץ 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

105 מחטיבה 12/מבצעים לגדוד 8 ולנמענים נוספים, "פינוי הכוחות המצריים מהר חברון", 28 באפריל 1949, **א"צ** 1/7601/1949; מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 3.5.49", 3 במאי 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

106 סלע, **עבדאללה**, עמ' 184; מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "סכום מודיעין לגזרה המזרחית (מרחב חברון/דאהרייה), 1.5.49/23.3.49", 7 במאי 1949, **א"צ** 22/6308/1949 (להלן: "הגזרה המזרחית").

107 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין שבועי", 17 בנובמבר 1948, 25.11.1948, **א"צ** 119/6308/1949.

108 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין צבאי", 10 בינואר 1949, **א"צ** 117/6308/1949.

לעיתים תיאמו את תפיסת הגזרות המתפנות עם הג'יהאד.[109] אולם ברור כי לנוכח פערי העוצמה בין הג'יהאד ללגיון לא הייתה לכך תוחלת רבה, והלגיון הצליח יותר ויותר להכפיפו לפיקודו. תרם לכך גם תהליך ירידת קרנו של הוועד הערבי העליון, ובד בבד ירדה בהתאם הספקת המשאבים לג'יהאד. זה האחרון סבל יותר ויותר ממחסור באספקה, וגם משכורתם של חייליו ירדה. עם חוסר הפעילות היחסי גרמו כל אלה להתמרמרות, לעריקות ולחיכוכים, ומצבתו, שעמדה על כאלף לוחמים בתחילת פברואר, ירדה בחודשים הבאים עד לכמחצית ממספר זה.[110] ככל שהג'יהאד הוכפף יותר ויותר ללגיון, הוצבו לוחמים משורותיו בקו שמול ישראל בגזרת אדנא-תרקומיא. ככלל, הג'יהאד לא יזם התנגשויות עם צה"ל, ואולי תרמה לכך כפיפותו ההולכת וגדלה ללגיון.[111]

הלגיון והמקומיים

באותה גזרה מול צה"ל ניצבו שני גורמים יציבים יותר: הכוח החזק, מן הצד הערבי, היה הלגיון. גדוד 10, אשר כוח ג'י שימש לו כאמור כגרעין, קבע את מפקדתו בעיר חברון, וריכז את כוחותיו בבסיסים בתוך היישובים הגדולים וסמוך אליהם. פרט לרצון שלא לפצל את כוחו הקטן יתר על המידה, בבסיס צורת היערכות זו עמדו שיקולים פוליטיים פנים־ערביים. בהמשך למגמתו של הלגיון לשמור את כוחותיו מרוכזים ככל האפשר, הוא מיעט לאייש מוצבים על קו הגבול, ובכך נמנע גם מלהתחכך עם כוחות צה"ל, שעימו שמר על יחסים קורקטיים.[112] לרשות הלגיון עמד סיוע ארטילרי וכן כוחות משמר מקומיים, אשר שימשו חֵילות מצב, בכפיפות מנהלתית ומבצעית ללגיון.[113]

---

109 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 12 בינואר 1949, **א"צ** 117/6308/1949.

110 מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ונמענים נוספים, דו"ח מודיעין יומי", 28 בנובמבר 1948, **א"צ** 119/6308/1949; מש"מ 1 לשר הביטחון, הרמטכ"ל ולנמענים נוספים, "דו"ח מודיעין יומי", 23 בינואר 1949, **א"צ** 117/6308/1949; "מערך כוחות האוייב".

111 "חברון – דאהרייה"; "הגזרה המזרחית".

112 "הגזרה המזרחית"; מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 21.6.49", 21 ביוני 1949, **א"צ** 25/6308/1949 (להלן: "דו"ח 21.6.49"). מפגשים בין נציגי צה"ל והלגיון, בחצייה הראשון של 1949, כדוגמת זה המתואר בדו"ח, רבים מכדי לפרטם כאן.

113 בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949–1956, ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש**, תל אביב: עם עובד, 1996; מתרגם: יעקב שרת, עמ' 22.

הגורם הפעיל ביותר בהתנגשויות עם כוחות צה"ל היו המקומיים,[114] ואליהם נוספו פליטים מעברו השני של קו החזית, אשר רבים מהם איבדו את כל עולמם וחוו מחסור. קו החזית, המרוחק בעבר, עבר כעת במורדותיהם של הרי חברון, ולעיתים עבר אף בקטע שטחי עיבוד, ובעיקר מרעה, של ערבים מקומיים.[115] היו שהסתננו לשטח ישראל, כבודדים או בקבוצות קטנות, לצרכים כמו קציר, הצלת רכוש שנותר מאחור, וכן למטרות כמו ביקור קרובים או הברחה. אלה, רובם בלתי חמושים, נטו לחמוק מחיילי צה"ל ככל האפשר, והיוו לא יותר מאשר מטרד.[116] עם זאת במהלך הזמן התארגנו כמה עשרות מן המקומיים, מונעים על ידי רגשי נקם, במעין יחידה לוחמת ('כנופיה'), וזו פעלה כנגד חיילי צה"ל, לא פעם לצד פעילויות בעלות אופי כלכלי, כמו שוד משני עברי הגבול.

הפעילים, והבעייתיים מבחינה ביטחונית מבין אלה, היו רועי הצאן והבקר. הללו שאפו לחזור ולרעות את בהמותיהם בשטחים אשר איבדו במהלך המלחמה. נוסף על כך צידו הערבי של הקו סבל מרעיית יתר, בעוד בצד הישראלי העזוב והשומם גדלו עשבי הבר והקוצים כמעט ללא הפרעה.[117] במרוצת הזמן גילו הרועים, חמושים בנשק, כולל מקלעים, מידה של ארגון: תפיסת משלטים בעת יציאה למרעה, אבטחת מקומות מסוכנים, ירי מתואם מכיוונים שונים, סימנים מוסכמים לאזעקה, מדורות למשל. כמו כן לעיתים, ממש כמו בתחילת מלחמת העצמאות, היו לוחמי הג'יהאד, אם כי כאמור לא היו חוד החנית ולא היו היוזמים, גרעין מסייע, מאומן יחסית, למקומיים חמושים, לא פעם במספרים גדולים, בהתנגשויותיהם של האחרונים עם צה"ל.[118] בהתנגשויות אלה ניתן היה להשיג שיתוף פעולה, אהדה ואפילו סיוע פעיל מכל הגורמים הערביים אשר שהו באזור, ולמרות המחלוקות וההתכתשויות ביניהם הם היו מאוחדים ברגש אנטי־ישראלי בסיסי. המקומיים, רבים מהם חמושים, נהגו להיענות במהירות לקריאות עזרה במקרה של התנגשות עם צה"ל ('פַּזְעָה') באזורים סמוכים.

114 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיע 49-4-21", 22 באפריל 1949, **א"צ** 22/6308/1949 (להלן: "דו"ח מודיע").

115 משה ברוור, **גבולות ישראל, עבר, הווה ועתיד**, תל אביב: הוצאת יבנה, 1988, עמ' 137.

116 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 19.

117 משה דיין, **אבני דרך, אוטוביוגרפיה**, ירושלים: עידנים ותל אביב: דביר, 1976, עמ' 94.

118 "הגזרה המזרחית"; מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 1.6.49", 1 ביוני 1949, **א"צ** 22/6308/1949; יעקב (ישקה) סטרץ, **המחלקה של פני**, אלי אורן (עורך), ביתן אהרון: מוציא לאור לא ידוע, 2008, עמ' 124.

המזרח הפרוע

בעטיים של הרועים ושל הכוחנים (מיליטנטים) שבין המקומיים חדלה גזרת הר חברון להוות מעין אתנחתה עבור כוחות שחוקים ויגעים מהתנגשויות דמים עם צבאות ערביים סדירים. למעשה, תחושת הביטחון של כוחות צה"ל בגזרה, אפילו מעברו הישראלי של קו החזית, חלפה.[119] אזור החיכוך העיקרי השתרע ממזרח לדַוואימֶה במשולש אשר צלעותיו כ־7 ק"מ כל אחת, ואדינא נמצאת בצפון, וח'רבת א־סיכה - בדרום.[120] ערביי שני כפרים אלה והמרחב הסמוך הקימו כוח מאורגן יחסית, כ־150 איש, חמוש בנשק קל ובמספר מקלעים, וזה הוציא תצפיות כדי לאבטח את הרועים, אשר התקרבו עם עדריהם עד למרחק של כ־2 ק"מ מדַוואימֶה. רבים מן הסיורים שהתקרבו לאזור זה נתקלו באש ונסוגו, והניסיונות לגרש את הרועים ואת עדריהם נתקלו בהתנגדות.[121] נראה כי היא הונעה על ידי הרצון לתקוע שוב יתד בשטח, על רקע המגעים להסדרים בין ישראל לירדן, אשר התנהלו באותה העת. בסוף ינואר, לנוכח מה שהתחוור יותר ויותר כהתארגנות של ערביי אותו האזור, הורה קמב"ץ אלכסנדרוני לערוך באזור האמור "סיורים אינטנסיביים".[122] ב־5 בפברואר 1949, השכם בבוקר, יצאו שתי כיתות מגדוד 32 לתצפית לכיוון אדינא ובית עווא, כמה מאות מטרים ממזרח לאליאב של ימינו. בשעת בוקר מאוחרת הבחינו בעדרים ערביים העושים דרכם מערבה ופתחו עליהם באש. עד מהרה נזעקו עשרות ערבים מכיוון ח'רבת פִּירגִ'ס, הנמצאת כק"מ ממזרח לנקודת התצפית, וכמה עשרות אחרים, אשר נראו ככוח בעל אימון צבאי, עשו דרכם למוּנטר א־ג'וזה (גבעת אגוזית, כ־2 ק"מ מצפון לאליאב). אומנם הכוח נחלץ ללא אבדות,[123] אך ניתן היה לראות בכך, עם תקרית ח'רבת א־סיכה בדצמבר, אזהרה באשר לסכנה הצפויה לכוח קטן יחסית, המרוחק מבסיסו, הנובעת

119 מגדוד 32 לחטיבה 3/מבצעים ולגדודים 33, 34, 35, "זהירות", 14 בינואר 1949, **א"צ** 75/65691949.

120 מקמ"ן 32 לקמ"ן אלכסנדרוני, מג"ד 32 ולנמענים נוספים, "דו"ח מצב יומי 121100–131100", 13.1.1949; מקמ"ן 32 לרשימה ד' (רשימת נמענים שלא פורטה), "דו"ח מצב יומי מס' 11/א (101200–111159)", 11 בפברואר 1949, אי"ט 12/3/49/3.

121 "דו"ח מצב יומי 041100–051100", 5 בינואר 1949; "דו"ח פעילות גדוד 32 מ-7.1.49 – 13.1.49"; מקמ"ן 32 לקמ"ן חטיבה 3, מג"ד 32 ולנמענים נוספים, "דו"ח מצב יומי עד 161800", 16 בינואר 1949, 14 בינואר 1949, **א"צ** 111/5943/1949.

122 מעמיחי למג"ד 32, "אינפורמציה והערכות" ו"סיורים אינטנסיביים", 29 בינואר 1949, **א"צ** 64/6569/1949.

123 "סיכום פעילות".

מריכוזי כוחות ערביים, אשר ניתן להזעיקם כנגדו במהירות. כפי שהראה מהלך המאורעות בהמשך, לא ניתנה על כך הדעת באופן מספק.

לאחר מבצעי 'חורב' ו'ייצוב'

בפברואר 1949 השתנה המצב בגזרה מיסודו, עת הסתמנו סופו של המצור על הכיס, מחד גיסא, והמגעים לסיום המלחמה עם ירדן, מאידך גיסא. לפיכך ב־7 בפברואר קיבלה החטיבה פקודה להרחיב ולהדק את אחיזתה בנגב הצפוני־מזרחי ובמורדות הדרומיים והדרומיים־מערביים של הרי חברון.[124] ביצוע הפקודה, אשר הוטל בעיקרו על גדוד 32, כאשר גדוד 33 מחליפו במשלטיו, התעכב עד לאחר החתימה הסופית על הסכמי שביתת הנשק עם מצרים, ובזמן זה נערכו סיורים לאיסוף מידע על אודות היעדים.[125]

במבצע 'ייצוב', שאותו ערכה אלכסנדרוני, השתלטה ישראל על שטחים בהדום הר חברון, וכך הרחיבה את 'המותניים הצרים' של ישראל באזור קיבוץ להב של היום, ונוסף על כך הרחיקה קמעה צפונה את הגבול מבאר שבע, תוך שהיא מייצבת אותו על הקו שבין כביש באר שבע-חברון, מעט דרומה מדאהֶרייה, מזרחה לכיוון ים המלח. כן אלכסנדרוני השתלטה על חופו הדרום־מערבי של ים המלח, אשר הוקצה למדינה היהודית בהחלטת החלוקה. מהלך זה נערך במבצע 'עובדה' כדי לקבוע את שליטתה של ישראל בשטח טרם חתימת הסכם שביתת הנשק עם ירדן.[126] במהלכו נתפס, כמעט ללא קרב, כל הנגב עד לאום א־רשרש (אילת), שאליה הגיע צה"ל ב־10 במרץ 1949, שטח שאף הוא הוקצה לישראל באותה החלטה. טרם המבצע, ב־25 בפברואר 1949, תפסה פלוגה מגדוד 32 את משלט 432 (סמוך לכרמים), החולש ממערב על כביש באר שבע-חברון.[127] ב־5 במרץ כבשה פלוגה מאותו גדוד את חוּוֵילְפֶה (תל חליף שליד קיבוץ להב). פלוגה אחרת כבשה את משלט 486 (גבעת מורן, כק"מ מצפון־מזרח לקיבוץ שומריה). בליל 7-8 במרץ תפסה החטיבה את תל בית מירסים (תל בית מרשם, כ־2 ק"מ מדרום־

124 ריבלין וסיני, **אלכסנדרוני**, עמ' 323–324, 340–341.

125 "דו"ח יומי ל-11–12.2.49", מחטיבה 3 לרשימה ב', 12 בפברואר 1949, **א"צ** 111/5943/1949; ללא שם מחבר ונמען, "ישיבת מטה חטיבה 3 ליום 21.2.49", ללא תאריך, **א"צ** 1/7333/1949.

126 אלעד בן-דרור, **המתווך, ראלף באנץ' והסכסוך הערבי-ישראלי 1947–1949**, מדרשת בן-גוריון: מכון בן-גוריון, 2012, עמ' 225.

127 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי –26.2.49", 26 בפברואר 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

מערב לנטע) ואת גבעה 444, חירבת אום א־שקף שמצפון־מערב לנטע.[128] ב־9 בחודש תפסה פלוגה מגדוד 32 את עין גדי ללא קרב, ומשם שוגר כוח אשר השתלט על מצדה. כן נתפסו תל ערד וכמה משלטים נוספים.[129] ב־15 בחודש תפסה פלוגת הסיור 37 את נקודה 660, באזור יתיר של ימינו.[130] ב־16 בו תפסה מחלקה מגדוד 32 את משלט 614, כמה מאות מטרים מצפון־מזרח לאשכולות, ושתי מחלקות תפסו את משלט 643, כ־2 ק"מ מצפון־מזרח למשלט 614.[131] בכך, כפי ששמות המשלטים מרמזים, המציינים נקודות גובה, לצה"ל נקנתה דריסת רגל מצומצמת בשטחה, וכפי שהתברר, גם במשך זמנה, בהרי חברון עצמם. מהסכמי שביתת הנשק נמסרה דריסת רגל זו לירדן בתמורה להעתקת הגבול מזרחה בשרון ובשומרון.

גדודים 8 ו־9 בגזרת הר חברון

בימים 23–29 במרץ 1949 החליפה חטיבת הנגב, שמפקדה היה נחום שריג, את אלכסנדרוני בגזרת הר חברון.[132] בחודשים הבאים בגזרה החזיקו שניים מגדודיה, 8 ו־9, וכן גדוד 32 של אלכסנדרוני, אשר נותרה בדרום עוד כחודשיים. נראה כי ההחלפה בין החטיבות השונות מאד זו מזו באופיין, אלכסנדרוני בה יוצאי הצבא הבריטי הטביעו חותם ניכר, והנגב, שבחודשי הניתוק הארוכים תהליך המיסוד של צה"ל פסח עליה באופן יחסי - לא עברה ללא חיכוכים.[133] ייתכן, אם כך, ש'שכר הלימוד' אשר שילם גדוד 8 בגזרה זו, אשר יתואר להלן, נעוץ חלקית בחפיפה לא נאותה בין היחידות.

גדוד 8, גדוד הנגב הדרומי, קם בפברואר 1948, בפיקודו של חיים ברוצלבסקי ('יכידוני', לימים ולהלן: בר־לב). הגדוד הופקד לאבטח את שטח ההתיישבות היהודית אשר מדרום לקו בארי-חצרים, בייחוד את

128 מעמיחי לגדודים 32, 33, 35 ולנמענים נוספים, "פקודת מבצע 'עובדה'", 1 במרץ 1949, **א"צ** 50/5542/1949.

129 מחטיבה 3/מנהלה למחוז הנגב, "פקודת מנהלה – החלפת הפלוגה בעין גדי", 20.3.1949, **א"צ** 35/5542/1949.

130 מעמיחי לגדודים 32, 33, 35, לפלוגת הסיור 37 ולנמענים נוספים, "פקודת מבצע לסיום מבצע 'עובדה'", 14 במרץ 1949, **א"צ** 35/5542/1949.

131 גדוד 32, **יומן המלחמה**, 15 במרץ 1949.

132 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 24.3.49", 24 במרץ 1949, **א"צ** 22/6308/1949; "פקודה עריכה".

133 עדות יהונתן דותן; סטרץ, **המחלקה של פני**, עמ' 111–113.

קו ההספקה ליישובי הנגב, אשר החל בניר עם, ואת קו המים. לאחר הפלישה המצרית ניסה הגדוד לחסום את ציר ההספקה עוג'א אל־חפיר-באר שבע-חברון-בית לחם, של הזרוע המצרית המזרחית, וב־11 ביוני 1948 כבש את ביר עסלוג'.[134] ביולי החליף יוסף (יוסק'ה) יריב (ריבקינד) את בר־לב בפיקוד על הגדוד. מקיץ 1948 באופן יוצא דופן הפך גדוד 8 עבור גדודי הפלמ"ח ליחידת קו שני. אומנם חברי הפלמ"ח המקוריים נותרו דומיננטיים בשדרות הפיקוד וההדרכה וכן איישו תפקידים מקצועיים, כמו מודיעין, קשר וסיירות,[135] אך העייפות, התדלדלות המרכיב החברתי שביחידה הצבאית והתחושה שסוף המלחמה קרב, השפיעו לרעה על הנחישות ועל המשמעת בקרבם.[136] את השורות מילאו מגויסים חדשים מהקלט, רובם אנשי גח"ל ובהמשך גם עולים מצפון אפריקה.[137]

בסוף מאי 1948 הקים הרמטכ"ל את גדוד 9 כיחידה ממונעת, בפיקודו של ישראל כרמי, וביוני היא הפכה לגדוד.[138] הגדוד השתתף בכל הקרבות שבהם השתתפה חטיבת הנגב. בנובמבר החליף בר־לב את כרמי בפיקוד על הגדוד.

בימים 23-29 במרץ 1949, בתנאי חורף קשים, בגזרת הר חברון החליף גדוד 8 את אלכסנדרוני, אשר תפסה תשעה מוצבים באזור שמַדוואִימה-בית ג'בּרין, בגזרה שמול הכפר אדִ'נא, ועד לכביש באר שבע-חברון, לאחר שזו האחרונה סיימה את מבצע 'ייצוב'.[139]

---

134 כהן ומנדלסון, **חטיבת הנגב**, עמ' 29–31, 60–61, 208, 219–220.

135 מחטיבה 12 לגדודים 7, 9 ולנמענים נוספים, "קליטת טירונים", 27 בספטמבר 1948, **א"צ** 39/6308/1949; עדות סולל כהן, מ"פ בחטיבת הנגב, מראיינת איזה דפני, בית יגאל אלון, יוני 2002; עדות אשר גלעד, סמ"פ בחטיבת הנגב, מראיינת ציפי דגן, בית יגאל אלון, יולי–ספטמבר 1997; עדות יהונתן דותן; סטרץ, **המחלקה של פני**, עמ' 29; ביוגרפיות של חללי הגדוד מחלקה האחרון של המלחמה, אתר "יזכור" של משרד הביטחון, www.izkor.gov.il, נדלה ב־17 באוגוסט 2021; יהונתן דותן, **איש השורה בראי התקופה**, ישראל: חותם, 2013, עמ' 206, 215–216.

136 כרמית גיא, **בר לב** (תל אביב: עם עובד, 1998), עמ' 72; נמרוד לויטה וזרובבל גלעד (עורך), **בעלות ימיו** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1959), עמ' 297.

137 מחטיבה 12/מנהלה, ללא שם נמען, "סיכום ישיבה", מרץ 1949, **א"צ** 3/7500/1949.

138 ישראל כרמי, **בדרך לוחמים** (תל אביב: מערכות, 1960), עמ' 300–315.

139 מגדוד 12/מבצעים לגדודים 7, 8, 9, 152, "פקודת עריכה לחטיבה", 22 במרץ 1949, **א"צ** 1/7601/1949.

יוסק'ה יריב, מג"ד גדוד 8 (באדיבות מוזאון הפלמ"ח).

היערכות הגדוד, אשר החליף כוח של כשני גדודים (שבע פלוגות) של אלכסנדרוני, הייתה אפוא דלילה יותר. עם זאת הוא לא הסתפק בהגנה סטטית גרידא אלא נקט יוזמה, יחידותיו הרבו לנוע וניסו להפתיע את המסתננים אשר גילו פעילות רבה באזור.[140] הגדוד הסתייע בפעילות זו בשתי מחלקות ג'יפים ובמחלקת משוריינים אשר צורפו אליו מגדוד 9.[141] סיוע חשוב נוסף היוו סיורים אוויריים מעל הגזרה, ולרוב הם נערכו אחת

140 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 10.4.49", 10 באפריל 1949, **א"צ** 22/6308/1949; מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין שבועי – 3/9-4-49", 12 באפריל 1949, **א"צ** 22/6308/1949. בתיק זה ישנם דיווחים דומים, רבים מכדי לפרטם כאן, מן הימים שלפני התאריכים שצוינו ואחריהם.

141 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין ימי – 30.3.49", 30 במרץ 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

ליום. אלה הוגדרו כ"הסיוע היעיל ביותר לפעולה כנגד עדרים ומסתננים" – בהסתייגות שאמצעי זה מוגבל לאור יום.[142] אמצעי אחר, שננקט בהיעדר התיישבות יהודית באותו שלב, היה מיקוש דרכי מעבר של מסתננים, אלא שלעיתים פירקו הערבים את אותם מוקשים, והשתמשו בהם כנגד סיורי צה"ל.[143] אף שמדי פעם נורו או נתפסו מסתננים, ואחרים נפלו קורבן למוקשים, הדרך להחלת השליטה הישראלית באזור עדיין הייתה רחוקה ורצופה תקריות אש ולא מעט קורבנות. חיילי הגדוד בגזרה חשו חוסר ביטחון אפילו במקומות שאותם איישו, ויותר מכך, בדרכים אל המשלטים שאותם תפסו, אשר כל פעילות הכרוכה בשימוש בהן דרשה ליווי לאבטחה, ובלילה, על אחת כמה וכמה.[144] מסיבה זו, בין היתר, בשטח לא פעם נותרו גוויות מסתננים שנהרגו בשעת מעשה, לצד גוויות של חמוריהם או של גמליהם. כל אלה, עם עבור החודשים מכיבוש האזור שבו נותרו כפרים הרוסים למחצה, כאשר בשטח זה שוטטו שועלים ועכברי שדה, ובו צמחו עשבי פרא,[145] השרו אווירה עגומה על החיילים. אלה האחרונים סבלו מן התנאים הדלים שאותם יכול היה צה"ל להעניק, בעוד המדינה מפנה את עיקר משאביה לקליטת העלייה הגדולה.

מתברר כי היוזמה לא הייתה נחלת צד אחד בלבד: ב־31 במרץ בשעה 17:30 יצא רכב של הגדוד, טעון נשק ואספקה, מן המפקדה בבית ג'ברין למשלט, שאותו תפס הגדוד בדַוואִימה. סמוך לקוּבֵּיבּה הבחינו נוסעי הרכב, נהג ושלושה מלווים, במחסום אבנים על הדרך. בעקבות זאת עצרו את הרכב, ואחד החיילים יצא כדי לפנות את המכשול. אולם מארב שהתמקם ממערב לדרך (סמוך לתל לכיש), אשר מנה כ־18 עד 20 איש, לבושים אזרחית, פתח בירי, בלא שהחיילים משיבים אש. לאחר מכן יצאו האורבים ממקומם, ולקחו עימם את הרכב, עם הציוד ועם הנשק שעליו. שלושה חיילים נהרגו, והתוקפים התעללו בגוויותיהם, והרביעי נפצע קשה.[146] כעבור כמה דקות עבר רכב צבאי אחר, והבחין במחסום ובשתיים מן הגוויות. אולם הרכב

142 עודד מרום, **טייסת א' 1947–1949**, ישראל: עמותת חיל האוויר, 2011, עמ' 111; "הגזרה המזרחית".

143 דיין, **אבני דרך**, עמ' 94.

144 מחטיבה 12/מבצעים לגדודים 7, 8, 9, 152 ולמ"פ מטה, "נסיעות בכביש בית ג'ובּרין–הרטוב", (תחילת) אפריל 1949, א"צ 3/7500/1949; סטרץ, **המחלקה של פני**, עמ' 16–18, 115, 119.

145 דיין, **אבני דרך**, עמ' 94.

146 דותן, **איש השורה**, עמ' 215; מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין ימי – 3.4.49", 3 באפריל 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

בחר שלא לעצור, כיוון שהיו בו רק נהג ומלווה. מהלך זה ממחיש עד כמה השליטה ותחושת הביטחון של צה"ל בגזרה היו רופפות, ולכן רק עם הגיעו לבית ג'ברין דיווח על האירוע. בינתיים נסעו התוקפים עם הרכב הישראלי כ־2.5 ק"מ צפון־מזרחה, ונטשוהו, לא לפני שנטלו עימם את תכולתו. הרכב הנטוש והשדוד נמצא למוחרת בבוקר.[147] מידיעות מודיעיניות שנתקבלו בימים הבאים, עולה כי ה'כנופיה', כפי שכונו מבצעי המארב, פעלה ברשות - ככל הנראה הכוונה להעלמת עין - של קצין לגיון. ב־18 באפריל, כמעט באותו מקום עצמו, עלה רכב צבאי על מוקש, ובעקבות זאת חייל נפצע. מתקרית זו ואחרות כלל לא היה ברור מי שולט בפועל בשטח.[148]

ב־3 באפריל נחתם הסכם שביתת הנשק עם ירדן. הגבול שנקבע, 'הקו הירוק', עבר כמה קילומטרים ממזרח לַדַוואִימה וממערב לאדִינא. עם זאת התוואי שלו לא סומן בבירור בשטח. לעת עתה סיכמו הצדדים כי עד לסימון הקו לא יתקרבו שניהם לגבול כדי למנוע התנגשויות.[149] קו הגבול נותר בלתי מסומן עד לפירוקה של החטיבה,[150] וסימונו המדויק הסתיים רק בשנת 1951, בעבודה משותפת של קציני צה"ל, הלגיון והאו"ם, על בסיס קווי החזית בזמן חתימת הסכמי שביתת הנשק, עם שינויים קלים, מתוך התחשבות בצורכי התושבים.[151]

147 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח גדוד 8 על המארב בכפר אל-קביבה (נ.צ. 136106) ביום 31.3.49", 3 באפריל 1949, א"צ 22/6308/1949; סטרץ, **המחלקה של פני**, עמ' 15, 117.

148 מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי – 15.4.49", 15 באפריל 1949; מחטיבה 12/מודיעין, ללא שם נמען, "דו"ח מודיעין יומי – 19.4.49", 19 באפריל 1949; מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי –23.4.49", 23 באפריל 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

149 בן-גוריון, **יומן המלחמה** ג', עמ' 978.

150 "דו"ח 21.6.49".

151 גדעון ביגר ודוד שטנר, "'להב המחרשה קבע את הגבול' – גבול ישראל–ירדן 1922–1994", **עיונים בתקומת ישראל** 17, 2007, עמ' 420.

תקרית 20 באפריל

בשעות הבוקר המוקדמות של 20 באפריל מַדוואִימה יצאה מחלקה מגדוד 8, כחלק ממבצע פלוגתי, לסריקה כדי להרחיק רועים שהסתננו לשטח ישראל וכדי להחרים את עדריהם.[152] מטוס סיור אשר היה אמור לסייע לסריקה לא יצא בשל תנאי מזג האוויר.[153] הסיור עשה דרכו מזרחה בוואדי קוּבֵּיבּה (חלקו העליון של נחל לכיש, במקביל וכמה עשרות מטרים צפונה לכביש 358 של ימינו) לכיוון הגבול. לאחר הליכה של כ־2 ק״מ נע הכוח, ככל הנראה, בערוץ המתפצל צפונה מן הוואדי (דרך הפטרולים הקיימת עד ימינו), והממשיך מעט מזרחה לח׳רבת אל־קָצָר (חורבת קצרה), הנמצאת כמה מאות מטרים מדרום למונטר א־ג׳וזה, ועלה עלה על גבעה, קרוב לוודאי ח׳רבת דאהִינה (חורבת דוהן), שמדרום לח׳רבת אל־קָצָר. כאן התפצלו שתי כיתות כדי לתפוס עמדות בשטח, ככל הנראה, האחת בח׳רבת א־ג׳וזה (על מונטר א־ג׳וזה) והאחת מן הצד השני של השביל שלדרומה. כיתה אחת, בפיקוד המ״מ בנימין בודנר (יִפַּנִי׳), המשיכה צפונה. לאחר הליכה של כמה מאות מטרים היא נתקלה בעדר כבשים גדול, מלווה בשמונה עד עשרה רועים, אשר נמלטו, והיא לקחה אותו. בודנר הפריש מן הכיתה מ״כ ושני חיילים כדי ללוות את העדר. אלה עשו את דרכם דרומה כדי להגיע לוואדי קוּבֵּיבּה ואז חזרה לַדוואִימה, אולם לאחר שעשו כברת דרך של מעט מק״מ, נפתחה לעברם אש מדרום ולאחר מכן גם ממזרח. לפיכך הם נאלצו לחדול מלהוביל את העדר, ועלו על גבעה ממערב לדרך. לאחר כחצי שעה הופיעו מספר חיילים מן המחלקה, הנראים כפליטי קרב, והללו חברו אליהם. המ״כ יעקב סטרץ החליט לחזור למוצב המחלקתי בַּדוואִימה ולהזעיק כוח חילוץ. כוח זה, בגודל של כיתה מוגברת, עשה דרכו, לפרקים תחת אש, לח׳רבת דאהִינה, וסמוך לאזור נתגלו גופותיהם של רוב לוחמי הכיתה שבפיקוד המ״מ, ללא נשק וציוד, ועל חלקן היו סימני התעללות. מספר גופות נוספות, שלקחו הערבים, הוחזרו מאוחר יותר. בסופו של דבר, בקרב זה נהרגו 12 לוחמים מן המחלקה (אחד מהם, ארתור גסנר, חלל שמקום קבורתו לא נודע).[154] מדו״ח מודיעין ראשוני של החטיבה עולה כי הכוח הערבי כלל כ־75 אנשי ג׳יהאד ומספר כפול,

152 סטרץ, **המחלקה של פני**, עמ׳ 19–20.

153 גלבר, **קוממיות ונכבה**, עמ׳ 372–373.

154 סטרץ, **המחלקה של פני**, עמ׳ 121–132.

בערך, של מקומיים מאד׳נא. על פי אותו דו״ח, אבדות הערבים היו שמונה הרוגים, תשעה פצועים ומספר בלתי ידוע של נעדרים.

התקרית האמורה, המזכירה בכמה ממאפייניה את פרשת הל״ה מתחילת מלחמת העצמאות, היוותה במעין סגירת מעגל את סיומה של המלחמה. לאחר אותה תקרית הציב הלגיון כוח משמר של 50 עד 60 חיילים על הדרך המוליכה מערבה מאד׳נא אל דַוואימֶה.[155] אף שההסתננויות לא פסקו, תקריות המלוות באבדות לצה״ל, בכלל, ותקריות בהיקף כזה, בפרט, לא נשנו בגזרה זו בתקופה הנסקרת. ב־30 באפריל עזב גדוד 8 את הגזרה ועבר לאזור הערבה. למשך כשלושה שבועות את מקומו תפס גדוד 32 של אלכסנדרוני.[156] בעת שהייתו בגזרה נמשכה הריסת הכפרים, כמו בית ג׳ברין, דַוואימֶה וקוּבֵּיבּה, וכזכור, את תהליך זה הוא כבר החל בעת שהייתו הקודמת בגזרה.[157] אלה שימשו הן כמסתור ומחסה למסתננים, הן כפיתוי מתמיד לחזרה, ולפיכך הקשו על צה״ל את ההחזקה בשטח. ב־30 במאי בגזרה החליף גדוד 9 את גדוד 32 של אלכסנדרוני. חטיבה זו עברה לחזית א׳ (צפון),[158] ובהמשך, בקיץ 1949, התפרקה. גם בתקופת שהייתו של גדוד 9 בגזרה נמשכו פעולות הריסה בכפרים הערביים הנטושים. הגדוד נשאר בגזרה עד סוף יוני 1949, עת העביר אותה לאחריות גולני.[159] זמן קצר אחר כך התפרקה חטיבת הנגב, וגדוד 9 הועבר לחטיבה 7.[160]

באותו חודש הוקם היישוב היהודי הראשון באזור, קיבוץ בית גוברין, אם כי זה נשאר יישוב ספר בודד כמחצית העשור, וב־26 בו גם חזית ד׳ סיימה את תפקידה ההיסטורי והפכה לפיקוד הדרום.[161] כמה שבועות אחר כך, ב־20

155 "דו"ח מודיע".

156 מחזית ד'/מנהלה לחטיבות 12, 3 ולנמענים נוספים, "פקודת מנהלה", 27 באפריל 1949, **א"צ** 43/6308/1949.

157 מעמיחי לגדוד 32 ולנמענים נוספים, "הריסת מתקנים אשר מפריעים לשליטה בשטח", 26 באפריל 1949, **א"צ** 35/5542/1949.

158 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 20.5.49", 20 במאי 1949, **א"צ** 25/6308/1949; מחטיבה 12/מנהלה לגדוד 9 ולנמענים נוספים, "פקודת מנהלה", 17 במאי 1949, **א"צ** 1/7601/1949; מחטיבה 3/מנהלה, ללא שם נמען, "פקודת מנהלה להעברת גד' 32 מחזית ד' לחזית א'", 20 במאי 1949, **א"צ** 35/5542/1949.

159 מחטיבה 3 למטכ"ל/אכ"א/1 (מחלקת גיוס וקליטה), "יחידת חיסול", 20 באוגוסט 1949, **א"צ** 35/5542/1949; מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 26.5.49", 26 במאי 1949, **א"צ** 25/6308/1949; "דו"ח 21.6.49".

160 מחטיבה 12/מנהלה למח"ט, מג"ד 8 ולנמענים נוספים, "יחידת חיסול – חטיבה 12", 12 בספטמבר 1949, **א"צ** 753/7500/1949.

161 מחטיבה 12 לקמב"ץ ולנמענים נוספים, "שינוי שם", 12 ביוני 1949, **א"צ** 3/7500/1949.

ביולי, עם הסכם שביתת הנשק עם סוריה, הסתיימה מלחמת העצמאות רשמית. גזרת הדום הר חברון המשיכה לדמם עוד שנים רבות, ובין היתר, ב־14 בדצמבר 1949 נהרג נמרוד לוויטה, סמג"ד הגדוד השמיני במלחמה וקמ"ן חטיבת מחוז השפלה בעת התקרית, כשרכבו עלה על מוקשסמוך לבית גוברין.[162] באירוע בולט אחר, 'תקרית דַּוַאיְמה' ב־10 בספטמבר 1956, נהרגו מאש הירדנים ששה חיילי צה"ל, אשר התאמנו באותו אזור, ועוד אחד מת אחר כך מפצעיו. אי השקט באזור נמשך עד ערב מלחמת ששת הימים, ועל פי כמה דעות, מספר אירועים באותה גזרה, אשר הובילו למבצע 'מגרסה' בסמוע, ב־13 בנובמבר 1966, אף היו זרז לפריצתה.[163]

סיכום

מאז שגדוד 89 בלם את כוח ג'י, צה"ל והלגיון לא התנגשו עוד בקרבות של ממש בגזרה זו כמו גם בגזרות אחרות: שני הצדדים היו 'שבעים', שכן הן לירדן, הן לישראל לא היה אינטרס מובהק המצדיק לחימה בחזית זו. זה היה אזור אשר יהודים לא התיישבו בו קודם למלחמה או במהלכה, ונראה היה כי ירדן, אם כי בתחילת המלחמה היו לה תוכניות מרחיקות לכת יותר, מסתפקת בשליטה על הרי חברון ועל היישובים הגדולים שבמרחב. לזאת נוספה האיבה המשותפת כלפי המצרים. לפיכך אורך הרוח ואורך הנשימה של שני הצדדים היה גדול.

צד מעניין בלחימה בגזרה זו הוא התפקיד החשוב אשר מילאו בה לוחמים בלתי סדירים או סדירים למחצה, חלקם לוחמים ערביים מקומיים. אף שבהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות מקובל כי הגורם הערבי המקומי נדחק הצידה מפלישת צבאות ערב,[164] האירועים המתוארים כאן, כמו גם התכתשויות רבות בגזרות אחרות,[165] מחזקים את הצורך לבחון שוב קביעה זו. הלוחמים הבלתי סדירים לא נפלו בהרבה בציודם, נשק קל אישי וכיתתי, ואולי גם בכישורי הלחימה, קלות תנועה ואף יכולות

162 לויטה, **בעלות ימיו**, עמ' 54; אתר "יזכור", נדלה ב־14 בספטמבר 2022.

163 אברהם אילון, "מבצע מגרסה", **מערכות** 261/2, אפריל 1978, עמ' 28–39.

164 בני מוריס, **1948 – תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, תל אביב: עם עובד, 2010, עמ' 194, 259; נתנאל לורך, **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכה**, תל אביב: מערכות, 1959, עמ' 166.

165 בנימין גשור, "הקרבות באזור מעאר–שעב במלחמת העצמאות", **קתדרה** 178, 2021, עמ' 127–150.

התיאום, מן החיילים ומכלי הנשק שצה"ל, אשר התקשה לשלוט ביעילות על השטחים החדשים שכבש במהלך המלחמה, הקצה לגזרה. האמצעים העדיפים של צה"ל, מטוסי סיור, כלי רכב ומכשירי קשר, סבלו ממגבלות רבות באזור זה, ולא היוו 'שוברי שוויון'. היעדרם של מכשולים טבעיים ומעשה ידי אדם (פרט למיקוש שהפך לא פעם לחרב פיפיות), ובייחוד היעדר יישובים יהודיים, הביאו לכך שפריסתו הייתה דלילה מכדי לכסות אזור זה ביעילות. כמו כן היא גרמה לערבים, לא בלי יסוד, לחוש כי המדובר בשטח הפקר כפי שמסר דו"ח מודיעין: "בין המסתננים רווחת הדעה כי מספר העמדות בקו החזית של כוחותינו אינו מרובה וערנות חיילינו אפסית".[166]

תופעת ההסתננות, אשר מניעיה בכל רחבי הארץ היו דומים לאלה שפורטו לעיל, החלה למעשה עוד בעיצומה של המלחמה, לוותה במספר רב מאוד של תקריות אש, והיוותה מטרד מתמיד לכוחות צה"ל בחזיתות השונות.[167] לעיתים, כמו בקרבות באזור בְּרווה (אחיהוד ויסעור), הסלימו תקריות כאלו לידי קרבות דמים שבהם השתתפו כוחות ניכרים.[168] עם זאת, כל עוד המלחמה גשה, ואף בחודשים שאחריה, תפסה התופעה מקום משני בשיקולים המדיניים והצבאיים, בהשוואה למקום צבאות ערב השונים.

ניתן היה לנצל את האמצעים העומדים לרשות צבא סדיר באופן מלא יותר על ידי כיבוש האזור, ונראה היה שיישום משימה זו היה בהחלט בהישג ידו של צה"ל בחודשי המלחמה האחרונים.[169] התברר כי ישראל העדיפה לנצל את הדם הרע שבין מצרים לירדן ולרכז מאמץ במיגור הצבא מצרי, מה גם שהשקטת הלגיון גררה גם את השקטת העיראקים (ב'חירם' למשל). את שאר יעדיה הקרקעיים, אליבא דישראל, ניתן ועדיף היה להשיג באמצעים דיפלומטיים (בשרון ובשומרון), ועל כל פנים, כמעט בלא להפעיל כוח (מבצעי 'לוטי' ו'עובדה'). עבדאללה נראה גורם מתון ומייצב, ואותו כדאי לחזק ולהשליט על חלקי הארץ שבעלי אוכלוסייה ערבית צפופה. לאלה

166 מחטיבה 12/מודיעין לרשימה ב', "דו"ח מודיעין יומי – 4-4-49", 4 באפריל 1949, **א"צ** 22/6308/1949.

167 מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 47–48, 113; מקמ"ן קרייתי, ללא שם נמען, ללא "סיכום יומי מ-211800 עד 241800", בערך 25 ביוני 1949, **א"צ** 9/7633/1949; מקרייתי/מודיעין למטכ"ל/אג"ם ולנמענים נוספים, "סיכום ליום 5.7.48", 7 ביולי 1949, **א"צ** 117/5439/1949.

168 צדוק אשל, **חטיבת כרמלי במלחמת הקוממיות**, תל אביב: מערכות, 1973, עמ' 204.

169 זכי שלום, "עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות – בחינה מחודשת", **עיונים בתקומת ישראל** 8, 1998, עמ' 110–149, עמ' 123, 144.

נוספו שיקולים מדיניים שמחוץ לתחום מאמר זה, כמו האפשרות להחזיק בכיבושים לאורך זמן, עדיפויות מדיניות שונות, שכן בין מבצעי 'יואב' ל'חורב' עמדה ישראל במערכה מדינית קשה כדי להחזיק בכיבושיה בנגב, והמשך היחסים עם ירדן אחרי המלחמה.

הלגיון בהר, נוסף על היותו אמצעי שליטה בעל השפעה מרסנת על אוכלוסייה ערבית גדולה, היווה מעין תיל ממעיד עבור צה"ל, שכן אי אפשר היה לסלקו בלא לחימה של ממש. כדברי בן־גוריון "מלחמה על חברון היא מלחמה על הלגיון, והוא ירחיב את המלחמה בכל מקום הימצאו".[170] הלגיון, שהניח לצה"ל יד חופשית במבצעי 'יקב', 'אל ההר' ו'יואב', ובהמשך, גם ב'חורב', והעיראקים, שאף הם נהגו באופן דומה, חיזקו את אמונה של הנהגת ישראל במדיניות זו, וההנהגה, מצידה, בלמה מצביאים, כמו אלון או יוסף טבנקין,[171] אשר חלקו עליה.

אלא שלנוכח המרורים ששבעה ישראל בגזרה זו, מתחילת 1949 ועוד שנים רבות אחר כך, נותר לתהות אם מדיניות זו הייתה מוצדקת, ואם לא, מה היה הכשל. דומה כי אחד הכשלים היה הזהות התפיסתית בין הממלכה לתושביה. תהא אשר תהא מדיניותו של עבדאללה, בשטחי הגדה המערבית אשר בשליטת ירדן לא הושלטה כדבעי מרות המדינה על התושבים ועל הארגונים השונים. בן־גוריון, שרת ודומיהם עדיין לא שיוו בנפשם מה דמות תלבשנה מדינות ערב הגובלות בארץ, שהיו תופעה חדשה יחסית. תופעה חדשה עוד יותר, ככל הקשור לירדן, אשר את השפעתה קשה היה לחזות מראש, הייתה צירופם של פלסטינים, תושבים ופליטים, במספרים גדולים מאוד. המגעים בעבר עם עבדאללה ובהמשך עם קציני הלגיון, לצד סימני אזהרה כמו פיצוץ משאבות המים בלטרון,[172] השאירו מקום לאופטימיות כי 'יש עם מי לדבר', ושהמדובר בבר־פלוגתה העומד במילתו,[173] וממילא הכוחות המצריים והג'יהאד עמדו לרדת מן הבמה. בהיעדר חלופות, אזי כפי שנראה היה באותן נסיבות, ראוי היה אפוא לנסות להגיע עם הירדנים ל'מודוס ויוונדי', וניסיון כזה אכן נעשה. במבט לאחור, הגזרה המדממת מורה כי הניסיון נכשל, אך כיוון שלא התקבלה החלטה מדינית

170 בן-גוריון, **יומן המלחמה** ג', עמ' 819.

171 פרנקל, **מבצע 'ההר'**, עמ' 117.

172 אורן, **בדרך אל העיר**, עמ' 218–219.

173 שבתי טבת, **משה דיין – ביוגרפיה**, ירושלים ותל אביב: הוצאת שוקן, 1971, עמ' 323–332.

לכבוש את הר חברון, אזי, כפי שאמר לימים משה שרת: "בחיים ומדיניות תמיד כל החלטה זו תפיסת הרע במיעוטו [...] והשאלה היא למעשה מה גרוע ממה".[174]

174 שלום, **עמדות**, עמ' 124.

| תקציר

המאמר דן בסוגיית הלוגיסטיקה והספקת הדלק ליישוב היהודי בארץ ישראל בימי המנדט, מפרוץ מעשי האיבה ובמלחמת העצמאות.
כחלק ממדיניותה הכלכלית של התנועה הלאומית היהודית להיערכות למלחמה הקרבה חלו שינויים בהספקת הדלק. לאחר הצגתם נאור מפרט את הקשיים הכרוכים בכך, בייחוד לנוכח התמודדותם של ראשי היישוב עם ההתקפות הערביות.
המדיניות הבריטית הקשוחה, הקמת בתי זיקוק והפעלתם, השמירה על צינורות הנפט וההתקפות על שיירות אספקה היו חלק מאתגריהם של ראשי היישוב היהודי, ולפיכך הם נאלצו להקדיש משאבים להבטחת פעילותו השוטפת של משק הדלק. המאמר מסתיים בתובנות להצלחה הכבירה של היישוב היהודי לבסס משק אנרגייה מתפקד, ומתאר את מצבו בתחום בשנים שלאחר המלחמה.

משק הדלק של היישוב היהודי בתש"ח ובשנות המדינה הראשונות

יעקב נאור[1]

מבוא

אחד היתרונות שהסב המנדט הבריטי ליישוב היהודי היה הספקה סדירה של מוצרי דלק לסוגיהם השונים. למצב נוח זה תרמו הנחת צינור הנפט משדות הנפט בכִּרכּוּכּ שבעיראק עד חיפה והקמת בתי זיקוק בסמיכות לנמל. בתי הזיקוק סיפקו דלק ליישוב היהודי, לערבים בארץ ולמדינות האזור. היישוב היהודי, שמאמר זה מתמקד בו, היה רגיש יותר למחסור בדלק לעומת היישוב הערבי, מאחר שהמשק היהודי היה מתועש ומודרני יותר. לאחר פרוץ מעשי האיבה סבלו תושבי ירושלים ממחסור חמור בדלק, בייחוד כשהעיר הייתה מנותקת, אך בעיה זו הורגשה גם בשאר חלקי הארץ. סיום המנדט והקמת המדינה גרמו לשינויים מפליגים בכל הנוגע להספקת הדלק בארץ.

1 מר יעקב נאור הוא תלמיד מחקר בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית. המאמר הוא גרסה מקוצרת של עבודת תזה שנכתבה בהנחייתו של פרופ' אלון קדיש.

בחינה היסטוריוגרפית של הספרות שנכתבה על המלחמה מגלה שבעוד ההתייחסות למשאבים אחרים (כמו כלי נשק ותחמושת, טנקים ומטוסים, גיוס וכוח אדם) הייתה נרחבת, הרי ההתייחסות לדלק כנושא מחקרי בפני עצמו היא דלה ואגבית. מאמרו של זהר לבקוביץ[2] הוא ככל הנראה היחיד המעמיק בנושא זה, אולם הוא מתרכז בעיקר בהיבט הארגוני הצבאי, ולא עוסק כמעט בהיבטים האזרחיים והמדיניים, וגם לא במקום שתפס הדלק ביחסי היישוב היהודי עם הבריטים. ספרו של אורי ביאלר[3] וספרם של אליצור וסלפטר[4] ממוקדים במישור המדיני של המאבק על הדלק. במאמר זה ייעשה ניסיון להרחיב את היריעה. ייבחנו היבטים מרכזיים של משק הדלק ביישוב היהודי בארץ בתקופת המלחמה וההכנות שקדמו לה, ומעט לאחריה. ההיבטים האזרחיים ייבחנו בהתאם למגמה ההיסטוריוגרפית המתחזקת בשנים האחרונות של חקר העורף היהודי בתקופת המלחמה.

בחלק הראשון תידון ההיערכות לקראת המלחמה הצפויה והמאמץ להכין מלאים שיאפשרו את פעילות המשק והצבא. החלק השני יעסוק בלוגיסטיקה של משק הדלק מפרוץ מעשי האיבה ובמהלך המלחמה, בצבא ובמשק. החלק השלישי ייוחד לרשויות המוניציפליות ולמשימתן לדאוג להספקה ולחלוקת הדלק וכן למיגור ה'שוק השחור'. החלק הרביעי יבחן את שגרת החיים בתל אביב במלחמה לנוכח הפיקוח על הדלק, והחלק החמישי ידון בהתמודדותה של ירושלים עם המחסור. החלק השישי יוקדש לבדיקת סוגיה טעונה: האם הבריטים יצרו מחסור מכוון שנועד לפגוע ביישוב היהודי וניהלו נגדו 'מלחמת דלק', ששיאה בסגירת בתי הזיקוק? בחלק השביעי ידובר במאמץ שנעשה לחידוש הפעלת בתי הזיקוק והמשך הזרמת הנפט הגולמי בצינור מִכְּרכּוּכּ לאחר כיבוש חיפה אל מול יוזמת ברנדוט ואל מול התנגדותן של מדינות ערב.

לכתיבת המאמר נעשה שימוש במחקרים, בספרי עיון ובספרי זיכרונות העוסקים בתקופה. כמו כן נעשה שימוש במקורות ראשוניים שאותרו בארכיון המדינה, בארכיון הציוני, בארכיוני עיריות ירושלים ותל

2 זוהר לבקוביץ, "הספקת הדלק במלחמת העצמאות, הבעיה האילוצים והפתרונות", **מערכות** 304, יוני 1986 (להלן: לבקוביץ, "הספקת הדלק במלחמת העצמאות").

3 Uri Bialer, **Oil and the Arab – Israeli Conflict, 1948 – 63**, St Antony's college, Oxford, 1999.

4 יובל אליצור ואליהו סלפטר, **עלילות נפט, סיפור פריצת מצור הדלק על ישראל**, תל אביב: זמורה ביתן, 1999 (להלן: אליצור וסלפטר, **עלילות נפט**).

אביב, בארכיוני צה"ל, אגד, האוניברסיטה העברית, מכון לבון וכן בעיתוני התקופה.

היערכות היישוב היהודי למלחמה

עוד לפני הקמת בתי הזיקוק זרם נפט גולמי מכִּרכּוּכ שבעיראק לחיפה בצינור שאורכו כ־1,050 ק"מ, אשר הונח בידי הבריטים והושלם ב־1934. הנפט שונע באוניות מהנמל לבתי זיקוק באירופה. את הזיכיון להקמת בתי זיקוק בחיפה, בשטח של 400 דונם, נתן הנציב העליון הבריטי בשנת 1933. הם השתייכו למפעלי זיקוק מאוחדים (Consolidated Refineries Limited - CRL) בבעלות משותפת של חברת הנפט האנגלו־איראנית (Anglo-Iranian Oil Company - AIOC) ושל חברת הנפט האנגלו־הולנדית 'של' (Royal Dutch Shell). בנייתם החלה בשנת 1938, והם החלו לפעול כעבור שנה. שלושה רבעים מהתוצרת של בתי הזיקוק השתייכו לחברת 'של' ורבע לחברת הנפט 'סוקוני ואקום' (socony vacuum oil company) האמריקנית. ב־1947 הגיע כושר ייצורם השנתי ל־4 מיליון טון דלק מזוקק, השביעי בגודלו בעולם (אחרי איראן, רומניה, צרפת, בחריין, סעודיה ואנגלייה, לפני מצרים ועיראק)[5]. חיפה הפכה למרכז דלק עולמי חשוב. ב־1947 היו בתי הזיקוק על סף התרחבות ניכרת. הוחל במיזם להקמתו של מפעל זיקוק נוסף בסמיכות לקיים, גדול יותר ממנו, אולם פרוץ המלחמה קטע את השלמתו. כמו כן כמעט הושלמה הנחתו של צינור גדול יותר, שהונח במקביל לצינור הראשון, וכבר הגיע עד נהריים.

הנפט הגיע לחיפה משלושה מקורות: כִּרכּוּכ, כווית וטריפולי שבלבנון. הנפט מכִּרכּוּכ, כמיליון טון בשנה, הוזרם לחיפה בצינור. מכִּרכּוּכ יצא צינור נוסף, קטן יותר, לבתי הזיקוק בטריפולי, שכושר ייצורם היה קטן בהרבה לעומת חיפה. העודף מטריפולי שונע לחיפה בדרך הים. נוסף על כך מיליון טון נפט בשנה הועברו לחיפה במכליות מהמפרץ הפרסי. הצריכה בארץ הייתה כ־15%–20% מהתפוקה. כמות דומה הועברה למדינות הערביות השכנות, והשאר יוצא לאירופה.[6]

המגזר היהודי צרך כשני שלישים מהכמות שסופקה לארץ, והמגזר הערבי צרך את השאר. שיווק הדלק בארץ נעשה בעיקר באמצעות שלוש חברות

5 "מעמדם של בתי הזיקוק בחיפה בתעשית הנפט העולמית", **המשקיף**, 2.7.48.

6 שם.

זרות: 'שלי' ו'סוקוני ואקום' סיפקו ליישובים היהודיים והערביים, חברת 'סוסיתא די־נפט' ('מנטשף') סיפקה בעיקר לערבים.[7] מעטים המסמכים המעידים על התעניינותם ועל התעסקותם של מוסדות היישוב בענייני דלק בתקופת המנדט, ולא התפתחו בקרבה ידע, קשרים עסקיים וניסיון בנושא.

תדלוק מכונית בקיבוץ אפיקים, 1940 (צלם: זולטן קלוגר; באדיבות ארכיון המדינה).

כשבינואר 1947 קיבלה הממשלה הבריטית את ההחלטה להעביר את המנדט על ארץ ישראל לידי האו"ם, שני הגופים המובילים ביישוב היהודי, הסוכנות והוועד הלאומי, החלו לגבש מדיניות לקראת חילופי השלטון. היו שירותים חיוניים, כגון מערכות השיווק של מזון ושל תוצרת חקלאית, שזה מכבר היו בשליטת היישוב. שירותים חיוניים אחרים, כגון מערך הדלק ובתי הזיקוק, מערך התחבורה הימי והאווירי, הרכבת ותחנות השאיבה,

7 Bialer, **Oil and the Arab**, p. 12.

היו בשליטה בריטית בלעדית.[8]

בראשית אוקטובר 1947 הוקמה 'ועדת מצב' בראשות בן־גוריון, וזו נועדה לסייע בהליך הקמת מוסדות ולהבטיח שירותים חיוניים לאוכלוסייה בתקופת המעבר, עד להקמת המדינה. במסגרת זו הוקמו תתי־ועדות לענייני הספקת מים, מזון, דלק ותחבורה, גיוס כוח אדם, תקשורת, בנקאות ומטבע. היה חשש שבעת מלחמה תנותק חיפה משאר חלקי הארץ או שהעבודה בבתי הזיקוק תיפסק. תת־הוועדה התבקשה לגבש המלצות ולמצוא דרכים שיבטיחו את רציפות הספקת הדלק.

בדו"ח שהוכן צוין שחברת החשמל החזיקה ברשותה מלאי המספיק למספר שבועות. בתחנת הכוח שבתל אביב אוחסנו 5,000 טון מזוט. לעומת זאת בהתיישבות העובדת ובקואופרטיבים לתחבורה היה מלאי למספר ימי עבודה בלבד. לשלטון המרכזי לא היו מאגרים משל עצמו. הוועדה דרשה מגורמים כלכליים, ציבוריים ופרטיים לאגור כמות שתספיק להם לחודש ('מנת ברזלי'). בעקבות זאת הגופים העסקיים התמרמרו על שהוטלה עליהם האחריות לאגור שכן משמעותה מעמסה כלכלית ולוגיסטית.

לאחר פרוץ מעשי האיבה היו הפרעות בייצור בבתי הזיקוק והתנועה בדרכים השתבשה. מעבר לכך שלושה סוגי קשיים ניצבו לפני הגופים השונים בנושא ההצטיידות ב'מנות ברזלי': היעדר אמצעי הובלה מתאימים (לעיתים נדרשו משוריינים), היעדר אמצעי אחסון לכמויות גדולות ובעיקר היעדר משאבים כספיים להקמת מכלי אגירה ולמימון מילוים.

לחברות הדלק היו שלושה מקומות אחסון עיקריים לדלק (בנזין, נפט וסולר): רובו אוחסן בתחנת הרכבת בתל אביב, והשאר - בחדרה ובקריית מוצקין.[9] בימי שגרה כ־60% מהדלק לצריכה מקומית הועבר בארץ ברכבת, והשאר - במשאיות.[10] לאחר שתנועת הרכבות שבין חיפה לחדרה שותקה במהלך מרץ, כל ההספקה הייתה צריכה להיעשות ברכב. היה כרוך בכך סיכון רב לנוכח המצב בדרכים. לרשות היישוב היהודי לא עמדו מספיק כלי

8 יונתן פיין, "השפעת המלחמה על הקמת מערכת הממשל הישראלית בשנים 1947-1949", בתוך: מרדכי בר־און ומאיר חזן (עורכים), **עם במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, בהוצאת יד בן צבי, 2006, עמ' 108.

9 א"צ (ארכיון צה"ל) 113/580/1956, מסמך 83.

10 היו עשרים מכליות דלק שקיבולתן הממוצעת כ־6 טון, 12 של חברת 'של', שישה של 'סוקוני ואקום' ושניים של 'נציונל'.

רכב להובלת דלק, והיה צורך בכמאתיים נוספים.[11] חברות הדלק דחו את בקשתו של הוועד הלאומי להשכיר לו מכליות להובלה עצמית בשל חששן להפר בפומביות את הניטרליות כלפי הצדדים הניצים.[12] לפיכך הצרכנים הגדולים נדרשו לרכוש לעצמם מכליות, והצבא הבריטי המתפנה וגם החברות הזרות היו המקור העיקרי.

לנוכח מצוקת האחסון נדונו אפשרויות אגירה שונות: אחסנת דלק במתקנים ובמכלים פנויים בתל אביב, התקנת מכלים תת־קרקעיים במגרשיהם של הקואופרטיבים לתחבורה וכן החסנת דלק בחביות במשקים.[13] האפשרות האחרונה לא הייתה מעשית עקב מחסור בחביות. באפריל הועלתה הצעה לייבא 10,000 חביות,[14] אולם קשה היה להשיגן. בבריטניה הוטל חֶסם (אמברגו) על חביות. נשקלה האפשרות לייבא דלק בחביות, אך התברר כי מחיר ההובלה הימית והביטוח של דלק המשונע בחביות היה גבוה מאוד לעומת דלק המובל במכלית.[15] הניסיון גם הראה שחביות התבלו לאחר שניים עד שלושה שימושים.

ב־11 בדצמבר 1947 כתב בן־גוריון ביומנו: "החלה אגירת בנזין... החברות לתחבורה יסייעו לאגירה". הוכנה תוכנית לבניית מכלים במקומות שונים לאגירת 2,500 טון בנזין (כמות זו שקולה, בחישוב גס ל־75 אלף גלון). לשם כך הוקמה 'קרן הדלק' כדי לסייע במימון ההובלה והאגירה. מקורותיה הכספיים היו תוספת למחיר הדלק ששילמו הצרכנים. במסמך מ־21 באפריל המופנה לחבר המועצות (אגודה עות'מאנית שייצגה את המועצות המקומיות כלפי הממשלה המנדטורית וכלפי המוסדות הלאומיים) מובעת תרעומת על כך שהערים רחובות, חולון ונהרייה לא ניצלו את האשראי שהועמד לרשותן לרכישת מכלים.[16]

שרגא גורוחובסקי (גורן), יושב ראש המרכז לשיתוף פעולה (קואופרציה)

11 מכון לבון לחקר תנועת העבודה, **פרוטוקול ישיבה מ-5.12.47 ב'ועד הלאומי'**, תיק IV-208-3955 -1.

12 אה"מ (ארכיון המדינה) 109/22, תיק ג', מסמך 26.

13 שם.

14 שם.

15 מכון לבון לחקר תנועת העבודה, חטיבה מרכז קואופרציה (להלן: מכון לבון), תיק IV 3A מס' 2, סקירה מ־ 14.1.48.

16 מכון לבון, תיק IV 319, מס' 2.

בהסתדרות, הביע תסכול בישיבת ועדת הדלק מ־24 בדצמבר 1947 בנוגע לקצב מילוי המכלים, ואמר: "מכלים הולכים ונבנים יום יום, אך יש כבדות בהכנות. ארגונים חשובים לא ממהרים, ביחוד חבר המועצות המקומיות". הוא צפה צמצום באספקה בעתיד הקרוב, וקרא להזדרז כל עוד אפשר לאגור מלאי.[17] חלפו מספר שבועות. בסקירתו מ־14 בינואר נאמר שחלק מהמכלים כבר מוכנים, אולם כבר אין אפשרות לאגור משום שכל הכמות המשונעת מחיפה, שבינתיים צומצמה, נדרשה לצרכים השוטפים.

דיונים בדבר הבטחת זמינות דלק עבור חברות האוטובוסים החלו בשלב מוקדם יחסית. בישיבה מ־22 בספטמבר 1947 של המרכז לתחבורת נוסעים קואופרטיבית נאמר שיש להכין מלאי לארבעה חודשים.[18] באותה עת לקואופרטיבים כמעט שלא היו אמצעי אחסון עצמאיים. בישיבה מ־11 בדצמבר 1947 הוסכם להזמין שמונה מכלים בקיבולת של 9,000 גלון, ואלה יתחלקו כך: ארבעה ליאגדי, שניים לידן, אחד לידרום יהודה ואחד ליהמקשרי.[19]

ייבוא עצמאי של דלק ושל מוצרי מזון בידי המוסדות היהודיים בתקופת המנדט היה כעיקרון אפשרי, והבריטים לא מנעו זאת באופן גורף. לדוגמה, במזכר מ־18 בפברואר מופיע ייבוא דלק מנמל טרייסט, וצוין בו שהסכמת הבריטים צפויה להינתן.[20] הבעיה הייתה המחיר הגבוה יותר לעומת הדלק שנרכש בחיפה וקשיי מימון. למשק היהודי עמדו יתרות של מיליוני לירות שטרלינג מכספי מיסים, שהיו מופקדים בבנקים בריטיים. דא עקא, היה בלתי אפשרי להמירן לדולרים הנחוצים לרכש. לפיכך יבואנים נדרשו להשיג דולרים ממקורות אחרים.[21]

לאחר הקמת המדינה נעשו מאמצים ניכרים בתחום ייבוא הדלק. מתווכים ואנשי עסקים, בין שהיו נציגים רשמיים ובין יזמים שזיהו הזדמנות, החלו לחפש דלק בכל קצוות העולם. גורמים מעכבים היו המחסור באמצעי

17 מכון לבון, תיק IV 3A, מס' 2.

18 ארכיון אגד.

19 שם.

20 מכון לבון, תיק IV 3A, מס' 2.

21 מתוך דברי דוד הורוביץ ב־7 בינואר 1948 אצל: נמרוד הגלעדי, **השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית, ממלה"ע II ועד לימי הצנע**, חיבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2011 (להלן: הגלעדי, **השוק השחור**), עמ' 154.

אגירה בארץ והקושי לשנע אליה את הדלק. ההובלה הייתה יקרה וכפופה לאילוצים של בעלי המכליות הזרים, שנזהרו בדרך כלל מלפעול בניגוד לאינטרס הבריטי. לאיש עסקים אחד נמסרה הודעה ב־13 ביולי שהמדינה לא תאשר את העסקה שחתם עם ברית המועצות לרכישת 5,000 טון בנזין. אולם ברית המועצות, שהייתה מעוניינת לבסס את מעמדה במזרח התיכון, דרשה מממשלת ישראל לכבד את העסקה.[22] ניתן להסיק מכך שבשוק העולמי היה עודף דלק. אומנם הייתה מצוקת דלק באירופה, אך היא נבעה מעליית מחירים.

משק הדלק בעת המלחמה

שיבושים בהספקת הדלק החלו עם עליית המתח בין היהודים לערבים ועם התגברות האלימות הבין־קהילתית. בספטמבר 1947 פרצה שביתה של פועלים ערבים בבתי הזיקוק.[23] הייצור וההספקה נפגעו באופן ניכר לאחר החלטת החלוקה באו"ם ב־29 בנובמבר ובעקבות פרוץ מעשי האיבה. בראשית דצמבר שבתו נהגי המכליות של חברות הדלק, ערבים ברובם, בהתאם להוראות הוועד הערבי העליון, למשך שלושה ימים, במחאה על החלטת האו"ם. ב־5 בדצמבר 1947, בישיבה עם מנהלי חברות הדלק הזרות, דרש מרדכי שטנר, נציג הוועד הלאומי, לחדש את ההספקה ליישוב היהודי באופן מלא. המנהלים הבהירו שאינם מוכנים לסכן את כלי ההובלה שלהם ואת נהגיהם, וציינו שיהודים, כנראה אחד מ'ארגוני הפורשים', חיבלו במכלי 'ישלי'.[24]

ב־30 בדצמבר 1947 נהרגו 39 יהודים בטבח בבתי הזיקוק, שבו עוד ידובר. בתגובה לכך הייתה פעולה אלימה של ה'הגנה' בכפרים שבהם גרו פועלים ערבים מבתי הזיקוק. מייד לאחר מכן הושבתו בתי הזיקוק, צומצמה ההספקה ונוצר מחסור מידי בדלק. מפעלים כמו 'אתא', 'וולקן' ו'פיניציה' נאלצו להפסיק את העבודה. ייצוא הדלק לאירופה נמשך כסדרו. בראשית פברואר ירדה הספקת הבנזין ב־25%. בתי הזיקוק הושבתו על ידי הפועלים הערבים גם ב־14 באפריל, בעקבות התקפה על הסעתם. בד בבד נעצרה הזרמת הנפט מכִּרכּוּכ ב־10 בחודש. או אז הושבתו בתי הזיקוק

22 Bialer, **Oil and the Arab**, p. 67.

23 מכון לבון, תיק IV 3A מס' 2, תקציר פגישה מ־4 בספטמבר 1947.

24 מכון לבון, תיק IV-208-1-3955.

לחלוטין, ורק לאחר כמה חודשים החלו לפעול חלקית ולפרקים בלבד, כפי שיפורט בהמשך.

מספר פעולות אלימות אירעו בהקשר של דלק: ערבים מנעו את פריקת הדלק שנדרש להפעלת תחנת השאיבה של ראש העין, שהייתה המקור להספקת מים לירושלים.[25] במארב של ערבים על כביש חיפה-תל אביב הוצתו שתי משאיות ונגנבה משאית דלק. חברת 'סוקוני ואקום' התלוננה על כך ששתי משאבות שלה שהיו מוצבות ברמלה ובלוד נעלמו ביום שצה"ל נכנס אליהן.[26] ביום הקמת המדינה בזזו כוחות עבר ירדניים ועיראקיים את תחנת הכוח בנהריים, אחת משלוש תחנות הכוח שהיו בארץ, וארבעים מעובדיה נלקחו בשבי. בעקבות זאת יכולת הייצור הכוללת של תחנות הכוח הנותרות (בתל אביב ובחיפה) פחתה ברבע, ואת החשמל החסר צריך היה לייצר על ידי שימוש בדלק.[27]

בניסיון לעכב את חדירת הכוחות העיראקיים לארץ, ב־15 במאי הורה מפקד הפלמ"ח יגאל אלון ל'טייסת הגלילי' להפציץ גשרון על הירדן, שעליו עבר קו הנפט העיראקי, 4 ק"מ מדרום ליישוב גשר. באותה עת היו הגשרים העיקריים שעל הירדן הרוסים. אלון הזהיר שלא לפגוע בשני מכלי דלק גדולים של חברת הנפט העיראקית IPC, בעלת צינור הנפט לחיפה, שניצבו סמוך לגשרון, כדי שלא להכעיס את הבריטים. בלילה חשוך יצאו הטייסים ממנחת מחניים במטוס אוסטר. אף שהם התקשו לאתר את המטרה, בכל זאת הטילו את הפצצות. הם החמיצו את הגשרון, אך פוצצו את מכלי הדלק.[28]

משהושלמה באפריל ההשתלטות היהודית על חיפה, המנהל הבריטי של בתי הזיקוק התבקש להחזיק שם כמות שתספיק לשלושה חודשים לפחות. בפועל, עד לסוף חודש יוני, חברות הנפט הוציאו חלק ניכר ממלאי הנפט הגולמי והעבירוהו לטריפולי כדי להגן על רכושן, בלא שישראל תהא מסוגלת למנוע זאת. שר החוץ משה שרת הציע להפציץ את בתי הזיקוק

25 "בווין מפסיק את אספקת הנפט לישראל", **הַצֹּפֶה**, 18 יוני 1948.

26 א"צ 164/633/1957, מסמך 145.

27 בנהריים היה החשמל מופק באמצעות טורבינות הידרו־אלקטריות.

28 נעם הרטוך, **טייסת הגליל במלחמת העצמאות**, בהוצאת עמותת חיל האוויר, ד.ג. הנדסה ייעוץ וכתיבה טכנית, 1999, עמ' 72–74.

שבטריפולי ושבכְּרכּוּכ כדי שתיפסק הוצאת הנפט מחיפה,[29] אך ספק האם הייתה יכולת צבאית לעשות זאת.[30] לאחר יציאת הבריטים התברר שבארץ נותרה כמות סולר ומזוט לחודשיים עבור ייצור חשמל ועבור התעשייה, וכמות בנזין - לתקופה של שלושה עד ארבעה חודשים. במכלי בתי הזיקוק נותרה כמות של 40 אלף טון נפט גולמי.

בעקבות הידרדרות הביטחון בדרכים וברכבת נוצרו בעיות הובלה והספקה. מפברואר 1948 הובל רוב הדלק לצרכנים היהודים מבתי הזיקוק באופן עצמאי. ההובלה מחיפה נעשתה בשיירה של מכליות עם ליווי חמוש של ה'הגנה'. הליווי נדרש להגנה מפני תקיפות האויב אך גם לשמירת המטען היקר מפני גורמים נוספים. ב־11 במאי דווח שנהג אחת המכליות חמק עם רכבו מתוך רצון לעשות עסקים פרטיים, ואותר בתחנת דלק. המלווים איימו שיירו בצמיגי מכוניתו, עד שהתרצה וחזר לשיירה.[31] בשל סכנת ההתקפות במעבר על הגשר בוואדי רושמייה שבחיפה נסעו מובילי הדלק דרך זיכרון יעקב בכביש קשה ומשובש. החשש מקפיצות ומנזילות מנע מהם להטעין את תכולת המכלים במלואם. ליד זיכרון יעקב הוקם מחסום עם נקודת ביקורת למשאיות המובילות דלק, במסגרת המאבק בשוק השחור, שעליו יורחב בהמשך.

בתחילה נכלל מערך הדלק הצבאי מבחינה ארגונית במסגרת 'שירות התחבורה'. באותו שלב היו הכמויות שסופקו קטנות. מסקירה מ־14 בינואר עולה שכוחות הביטחון הצליחו לאגור רק 50 אלף גלון (כ־150 טון דלק), ולכן הוחלט להגדיל את הכמות.[32] לפי 'יומן המלחמה' של בן־גוריון, בפברואר עלה המלאי ל־100 אלף גלון אך במרץ אזלו העתודות. יחידות צבאיות ניהלו תכתובת רבה בנוגע לדלק, פירטו את צורכיהן וביקשו הקצאות. בראשית 1948 הנחה אותן המטכ"ל לרכוש ולאגור דלק

29 יהושוע פרוינדליך (עורך), **תעודות למדיניות החוץ של ישראל, 14 במאי – 30 בספטמבר**, כרך 1, ירושלים: גנזך המדינה, תשמ"א (להלן: פרוינדליך [עורך], **תעודות למדיניות החוץ של ישראל**, כרך 1), תעודה 286, עמ' 286.

30 הכוח האווירי היה קטן ופרימיטיבי ונוצל בעיקר לצורכי מודיעין, פינוי נפגעים מהנגב והובלת אישים מירושלים. על פי יואב גלבר, "התפתחויות בחקר מלחמת הקוממיות: מבוא מתודולוגי", בתוך: מרדכי בר־און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד בן־צבי ותל אביב: המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן – אוניברסיטת תל אביב, 2014, עמ' 24.

31 א"צ 152/8275/1949, מסמך 45.

32 מכון לבון, תיק IV 3A, מס' 2.

עצמאית. בחודשי המלחמה הראשונים נמצא תחום הדלק, כמו תחום הרכב ותחזוקתו, באחריותן של החטיבות ושל היחידות המרחביות של ה'הגנה', והן ניהלו אותו באופן מאולתר. לעיתים רכשו היחידות דלק בשוק האזרחי במזומן וביקשו החזר,[33] ולעיתים הן השיגו אותו באיומי נשק.[34] בדצמבר כבר היה בצבא מלאי בנזין גדול יחסית של 3 מיליון גלון.

בעקבות המעבר מצבא מיליציוני לצבא סדיר ובעקבות בניית מערך לוגיסטי הסתמכו פחות על ציודם הפרטי של המגויסים ועל הקיבוצים כספקי ציוד. השינוי לא פסח על תחום הדלק: במרץ הוקמה 'פלוגת הובלה כללית', שכללה מחלקה להובלת דלק ולחלוקתו ביחידות. הוחל גם בהקמת בסיסי דלק מרחביים: הבסיס הראשון היה 'בן־עמי' בתל אביב (כיום באזור תחנת רכבת 'סבידור מרכז'), שם הוסבה בריכת אגירה של מי השקיה בפרדס למאגר דלק אשר הזין את רכבי השיירות לירושלים ולנגב.[35] בסיסי דלק נוספים נקראו 'הצפוני', 'הירושלמי' ו'הדרומי'. מערך הדלק עבר שינוי ארגוני נוסף משהוקם ביולי 'שירות הדלק', בכפיפות לאגף האפסנאות.[36]

לאחר יציאת הבריטים חלה עלייה חדה בצריכה. רוב הדלק המשיך להיות מיובא ומסופק באמצעות החברות הזרות, וכמויות נוספות יובאו עצמית. ממרץ עד יולי עלתה הצריכה החודשית יותר מפי חמישה.[37] נראה שניתן לייחס את מרבית הגידול לשינוי שחל בצרכיו המבצעיים של הצבא ובאופי פעילותו. חיל האוויר גדל במהירות במהלך המלחמה. מבצעים קרקעיים התקפיים חייבו לרכז כוחות ותנועה במרחב. לפי 'שירות הדלק' במשרד הביטחון, מצבת כלי הרכב גדלה באופן ניכר בתוך זמן קצר. לדוגמה, בראשית מאי ל'הגנה' היו 167 משוריינים, וביולי עמדו לרשות הכוחות 287 כלים. מספרי המשאיות ומכוניות הנוסעים גדלו אף הם באותם חודשים. מקורות הגידול היו שלל, חכירת מכוניות פרטיות ושימוש במכוניות שבבעלות אנשי צבא.[38]

33 א"צ 152/8275/1949, מסמך 21.

34 שם, מסמך 246.

35 לבקוביץ, "הספקת הדלק במלחמת העצמאות", עמ' 21.

36 גוף זה הוקם בראשות אברהם האוזמן נווה ויוסי פקר, אנשי עסקים פרטיים שעסקו בייבוא ורכשו ניסיון בפעילות עבור ה'הגנה'.

37 א"צ 113/580/1956, מסמך 49.

38 א"צ 60/597/1956, מסמך 150.

בצבא, בדומה לרשויות המקומיות, הונהגו כרטיסי דלק כאמצעי קיצוב להגבלת הצריכה. הצבא ניסה למנוע גנבות והברחות לשוק האזרחי, ועל כן נצבע הדלק הצבאי באדום ונערכו ביקורות פתע בדרכים. על המפקדים הוטלה אחריות אישית בנוגע לשימוש בדלק.[39] ביולי יצאה פקודה שאין לספק דלק ושמנים לאופנועים ולמכוניות נוסעים אזרחיות ואין לתקנם. נאמר שאנשי צבא שהם בעלי כלי רכב המשמשים לצורכי ביטחון יכולים לבקש שרכבם יופקע בידי הצבא.[40] ההפקעה הייתה נוחה לבעלי רכב שזכו בדמי חכירה, ושקיבלו תפקיד נהג משום שהיו יכולים לשמור על רכבם.

במזכר מ־14 ביוני שמוען לבן־גוריון נאמר שקרוב למחצית מכמות הדלק של היישוב היהודי מיועדת לשימוש צבאי.[41] למעשה, נראה שהדלק בצבא היה זמין למדי, כפי שעולה למשל מתיאורו של מרדכי (מורל'ה) בר־און, אשר תיעד את קורותיו של גדוד 55.[42] סקירה של ספרי מורשת של הכוחות הלוחמים מראה אף היא שדלק לא נחשב לבעיה מיוחדת בצבא בתקופת המלחמה, ולראיה - אין בהם התייחסויות רבות לנושא זה. אין בספרים גם עדויות לכך שמחסור בדלק פגע במילוין של משימות. למשל, אבטחת הצינורות שהובילו מים אל יישובי הדרום מהבארות בניר עם ובדורות, וגם אבטחת שיירות האספקה ליישובי הנגב, חייבו שימוש ב־17 כלי רכב.[43] לעומת זאת ביישובי הנגב שרר מחסור בדלק עד כדי מצוקה קיומית. מאפיית ניר עם הגיעה להסדר עם החטיבה לספק לה לחם בתמורה לדלק.[44]

בחיפה לא זוקק דלק מטוסים. המלאי שהותירו הבריטים היה קטן. ביומן ב־24 ביוני ציין בן־גוריון את המחסור החמור בסוג דלק זה. כדי לפצות על כך בחיל האוויר מהלו סוגי דלק בעלי אוקטן שונה או הוסיפו

39 זהבה אוסטפלד, **צבא נולד, שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן גוריון**, תל אביב: משרד הביטחון, 1994, עמ' 520.

40 א"צ 251/959/1949, מסמך 178.

41 א"צ 113/580/1956, מסמך 68.

42 מרדכי בר־און, **'גבעתי' כמו כולם, קורות גדוד 55 במלחמת העצמאות**, תל אביב: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2009, עמ' 97–98.

43 Alon Kadish, The British Army in Palestine and the 1948 War: Containment, Withdrawal and Evacuation, Taylor Francis Ltd, London, 2019, p. 78.

44 ארדון כהן, מיכאל (מיקי) כהן ועמוס מנדלסון, **חטיבת הנגב במלחמת העצמאות**, הוצאה עצמית, 2011, עמ' 89.

כוהל.[45] ביוני יובאו 250 אלף גלון מצרפת,[46] ובאוגוסט היו מגעים לרכישת דלק מטוסים במקסיקו,[47] אולם הם לא עלו יפה. בדצמבר הצהיר בן־גוריון שברשות חיל האוויר יש די דלק לשישה חודשי לחימה.[48] זוהי אינדיקציה להיקפו הרב של היבוא וגם לשיפור שחל במצבת הדלק בארץ לקראת סוף 1948. בחודשי המלחמה האחרונים הפסיק הדלק להוות בעיה חמורה, ופג החשש שמחסור בו יגרום לפגיעה במאמץ המלחמתי. הדלק החל להיתפס כמוצר הניתן להשגה, אך יש לו מחיר גבוה הנקוב במטבע זר. הוצאות ישראל על ייבוא דלק הסתכמו בכ־5% מהתקציב השנתי לשנת 1949.[49] הפיקוח על הדלק בוטל ב־1 ביולי 1949.

הרשויות העירוניות והמאבק בשוק השחור

כלכלת מלחמה מחייבת אגירה, פיקוח על ההספקה של מוצרים חיוניים והטלת קיצוב. הפיקוח נועד למנוע מכוחות השוק החופשי לגרום לעליית מחירים, לשחיקה בכוח הקנייה שבידי הציבור ולהתפרצות גל של סכסוכי עבודה ושל השבתות שעלול לרסק את המשק. הקיצוב נועד לשלוט בביקוש. המוסדות הלאומיים הסתפקו בהכוונה ובגיבוש תוכניות פיקוח וקיצוב. עליהם היה גם לקבוע את מחיריהם של המצרכים החיוניים ולשכנע את הציבור שאין מחסור ושאין סיבה לתבהלה, מאחר שהיא תורמת לעליית מחירים. הרשויות העירוניות בתש"ח היו בעלות יכולות כלכליות וארגוניות רבות יותר מאלה של הגופים הלאומיים. הן הופקדו על האגירה, על הפיקוח ועל ניהול מלאי החירום של המצרכים החיוניים, לרבות דלק. אחריותן הייתה רחבה במיוחד. לדוגמה, בעקבות חטיפת שתי מכוניות ישלי בפברואר בידי יהודים נדרשה עיריית תל אביב לתת ערבות כספית להבטחת שלום כלי הרכב והמטען, כתנאי לחידוש ההספקה.[50]

גם הממסד הדתי, בירושלים לדוגמה, השתתף במאמצי ההסברה. בכרוז של רבה האשכנזי הראשי של העיר, צבי פסח פרנק, נכתבו הדברים האלה:

45 א"צ 60/597/1956, מסמך 120.

46 א"צ 358/600137/1951, מסמך 3.

47 א"צ 60/597/1956, מסמך 116.

48 Bialer, **Oil and the Arab**, p. 66-67

49 "התקציב השנתי של הממשלה", **קול העם**, 15 ביוני 1949.

50 "עירית ת"א נתנה ערבות ל'של' בעד מכוניותיה", **המשקיף**, 23.2.1948.

נקבל כולנו את יסודה של כל התורה כולה 'ואהבת לרעך כמוך'..... כל מי שאוגר מצרכי מזון, נפט וכדומה, בה בשעה שחלק גדול מהישוב נשאר בסבל ובחוסר כל, הריהו עומד על דם רעהו! ונותן כח חס וחלילה לשונאיהם של ישראל. והננו מזהירים באזהרה חמורה לסוחרים ולצרכנים, אל תעשו בהלה, אל תחביאו מצרכים, אל תפקיעו שערים.... ושופט הארץ, אשר יביא במשפט כל נעלם, לא ישכח לנצח מעשי המבהילים והמעלימים, אוצרי פירות, אוגרי מזון ונפט ומפקיעי שערים, העומדים על דם רעיהם. גורו לכם כל עושי אלה, כל עושי עוול, חדלו הרע.[51]

מעבר להתוויית המדיניות ולהסברתה היה צורך לאוכפה ולייישמה. ב־5 בנובמבר 1947 כתב מרדכי שטנר מהנהלת הוועד הלאומי לוועד הפועל של ההסתדרות שממשלת המנדט נכשלה בניסיונותיה למנוע עליית מחירים וכי הוא מקווה שהרשויות המקומיות יקבלו על עצמן את המשימה.[52] התגייסותן של האחרונות לתפקידי פיקוח ואכיפה נדרשה ביתר שאת מאחר שהבריטים החלו לסגור משרדים ממשלתיים בדצמבר 1947, והשליטה על הנעשה באזורים גדלים והולכים בארץ הלכה ופחתה.[53] בהתאם לכך, בערים הוקמו 'ועדות מצב' מקומיות. תחתן פעל ברוב הערים (למעט בתל אביב) 'משמר העם' כגוף שיטור מקומי, ובין שאר תפקידיו עסק בשמירת הסדר בתורים שבתחנות לחלוקת נפט.

לאחר שבפברואר צמצמו 'שלי' ו'סוקוני ואקום' את חלוקת הדלק עקב התערערות הביטחון בדרכים, הרשויות העירוניות החלו להיות אחראיות להובלת דלק ליישובים (למעט באזורי הנגב, ירושלים והגליל העליון, שהיו מנותקים ושלגביהם הוסכם על 'סידור מרכזי להובלה'), ולחלוקתו. לעניין כלי הרכב, כל רשות מקומית נדרשה לערוך סקר של המכוניות בתחומה ולעמוד על מידת נחיצותן למאמץ המלחמתי. בהתאם לכך הן הנחו את בעלי תחנות הדלק שבשטחן. נקבע שתדלוק המכוניות ייעשה באזור המגורים של בעליהן. לקוחות מזדמנים יוכלו לתדלק רק בתחנה בחדרה, ודרומה ממנה – רק אם יהיה עודף בתחנה.[54]

51 משה ארנוולד, **החרדים במלחמת העצמאות**, בן שמן: מודן הוצאה לאור, צה"ל – מערכות ותל אביב: משרד הביטחון, 2017, עמ' 171.

52 מכון לבון, תיק IV-208-1-3955

53 חיים ברקאי, **ימי בראשית של המשק הישראלי**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1990, עמ' 35.

54 מכון לבון, תיק IV 3A, מס' 2, פרוטוקול מ־12.2.48.

למוצרי הדלק בארץ היה מגוון של מחירים מרביים בהתאם לאזור הגאוגרפי (היו שישה מחוזות מנהליים: ירושלים, לוד, חיפה, עזה, שומרון וגליל). משהתברר שמעבירים דלק ממחוז למחוז מטעמים ספקולטיביים, נקבעו מחירים אחידים.[55] ירושלים הייתה חריגה: מחירו המפוקח של הדלק בה היה גבוה יותר מבשאר הארץ בשל עלותה הגבוהה של ההובלה אליה. כך גם בשוק השחור: מחירי הדלק שבו השתנו על פני הזמן והמקום בהתאם למידת הביקוש, והגיעו לשיאם בירושלים בתקופה שבה הייתה מנותקת.

הכלכלה הוצגה כחזית נוספת במלחמה, שחשיבותה אינה נופלת מזו הצבאית. הספסרים תוארו כבוגדים אשר מערערים את כוח העמידה של העם ופוגעים במאמץ הלאומי והמלחמתי.[56] מאמצים רבים נעשו כדי למגר את השוק השחור וכדי להילחם בהפקעות מחירים. הוועד הלאומי הורה לכל הרשויות המקומיות להקים בתי דין לענייני ספסרות. טענות רבות נשמעו על מחלקים שהפקיעו מחירים,[57] הציבור התבקש למסור מידע.

ככלל, אזרחים מיעטו להגיש תלונות, כנראה בשל יחסי תלות בין הצרכנים לספקים,[58] אך גם משום שהטילו ספק ביכולתן של הרשויות להתמודד עם התופעה. לבתי הדין לא הייתה סמכות המעוגנת בחוק, ולכן הם פעלו באופן וולונטרי. הוטלו קנסות על סוחרים שסרחו, אולם לא הייתה רשות ארצית לגביה. למעשה, מרבית הקנסות לא שולמו. פרסום פסקי הדין והגינוי הציבורי בעקבותיהם נתפסו כמכשיר היעיל ביותר ליצירת הרתעה בקרב הסוחרים.[59] היו גם בתי דין שיפוטיים במסגרות ארגוניות שונות שאכפו את הוראות הקיצוב והפיקוח, כפי שעולה מידיעה על חברי אצ"ל ולח"י

55 הגלעדי, **השוק השחור**, עמ' 15.

56 משה נאור, "מהתגייסות כלכלית לחזית הצנע, מדיניות קיצוב ופיקוח במלחמה", בתוך: מרדכי בר־און ומאיר חזן (עורכים), **עם במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד בן־צבי, 2006 (להלן: נאור, "מהתגייסות כללית לחזית הצנע"), עמ' 201– 202.

57 המחלקים טענו להגנתם שהם נאלצים להעלות מחירים מאחר שהמזון לסוסים התייקר. ראו: נמרוד הגלעדי, "עדיין אנו ממשיכים בחיינו הרגילים, ההתארגנות האזרחית במושבה רחובות בתקופת מלחמת העצמאות", בתוך: מרדכי בר־און ומאיר חזן (עורכים), **עם במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד בן־צבי, 2006, עמ' 18.

58 נאור, "מהתגייסות כלכלית לחזית הצנע", עמ' 205–206.

59 משה נאור, **בחזית העורף, תל אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד בן־צבי, 2009, עמ' 79.

שנתפסו בזיוף כרטיסי דלק.[60] ב־13 במאי דיווח מפקד השירות הכללי שהטיל קנס ל'מס הגנתנו' בגובה 1 לא"י על נהג שניסה לרכוש במרמה שני גלון בנזין.[61] רגישותו הרבה של עניין הדלק בהוויה הציבורית עולה מדיווח עיתונאי על עונשים שגזרו בתי דין צבאיים בעניינים מגוונים: מסופר על חיילים שהורשעו בגנבת בשר ממטבח צבאי, בזיוף, בנהיגה ללא רישיון ועוד. העונש החמור ביותר מבין אלה שתוארו באותה כתבה, שנתיים מאסר, הוטל על חייל שהורשע בגנבת דלק ובמכירתו בשוק השחור.[62]

מקור הסחורה הוא עניין מרכזי בניתוח תופעת השוק השחור. דווח שספסרים קנו חביות דלק בבתי הזיקוק ומכרו אותן ברווח.[63] חלק מהדלק שיועד למכירה מפוקחת או לכוחות הביטחון מצא דרכו לשוק השחור. בחודש יוני נעצר מוביל מכלית דלק צבאית בנקודת ביקורת. הוא נשפט על שהותיר לעצמו 550 גלון במכל.[64] כדי למנוע מהמובילים למכור דלק גנוב לתחנות שבדרך אטמו את המכלים בחותם, ושלמותו הייתה נבדקת במקום ההספקה. לשוק השחור היה עוד מקור: בסיסי הדלק של הצבא הבריטי, והחשוב בהם היה סמוך ליישוב נשר. בבסיס זה היו מכלים גדולים שהוזנו בצינור מבתי הזיקוק, המרוחקים כ־3 ק"מ. רבים מפועליו היו תושבי הכפר הערבי בלד א־שיחי הסמוך. כמויות גדולות של דלק היו נגנבות מהבסיס, לעיתים אלפי גלונים ביום. לאחר פינוי הכפר מיושביו התגלה שמאחד מבתיו נעשתה התחברות פירטית לצינור מבתי הזיקוק.[65] אפשר להניח שחלק מהדלק זלג לשוק השחור.

משק הדלק בתל אביב

עם פרוץ מעשי האיבה החלה תל אביב לסבול ממחסור מסוים בדלק. ההספקה אליה נפגעה בשל ההשבתות בבתי הזיקוק ובשל בעיות ההובלה שנוצרו עקב הידרדרות המצב בדרכים. בינואר צומצמה האספקה ב־10%

60 "הנאשמים בזיוף מאצ"ל ולח"י בפני בית-הדין", **המדינה**, 25.8.48.

61 א"צ 152/8275/1949, מסמך 50.

62 "ענשים חמורים לחיילים בבתי דין צבאיים", **חרות**, 30.12.1948.

63 "הוזמנו כמויות גדולות דלק מחו"ל", **מעריב**, 10.5.48.

64 "נאשם בגניבת בנזין מהצבא – בדין", **הארץ**, 12.1.49.

65 Wilks, A once and past love, Palestine 1947, Israel 1948, A Memoir, Northwestern University, p. 102.

לעומת סוף 1947.[66] נוצרו תורים של מכוניות בתחנות הדלק ושל תושבים המצוידים בפחים ובדליים ליד העגלות של מחלקי הנפט. קואופרטיב האוטובוסים 'דן' צמצם את פעילותו הן לחיסכון בדלק והן כדי לפנות אוטובוסים לצורכי ביטחון.

תלונות רבות נשמעו בתל אביב על אופן חלוקת הדלק לתושבים ברחוב. המצב תואר כאנדרלמוסיה, והסיכוי להשיג נפט תלוי בכוח הזרוע. חלק גדול מהעומדים בתורים לנפט היו ילדים שרכשוהו למסחר. השכונות הצפוניות בעיר סבלו יותר בשל ריחוקן ממחסני חברות הנפט. המחלקים (היו 77) העדיפו לחסוך לעצמם את הנסיעה ומכרו את סחורתם סמוך למחסנים.[67] הנפט היה אמור להיות מובל עד לדירותיהם של התושבים כדי למנוע התקהלויות מסוכנות. דא עקא, החלוקה ברחוב התקבעה מכיוון שהצרכנים נהגו להסתער על עגלות הנפט לפני שהמלאי יאזל.

בפברואר, הוא החודש שבו האספקה הייתה הנמוכה ביותר, סופקו לעיר כ־60% מכמות הנפט שחולקה בשנה שלפני כן. או אז הונהגה שיטת הכרטיסים כאמצעי לקיצוב. נקבע שיופסק השימוש במכוניות פרטיות שאינן נדרשות לצרכים חיוניים. כל הגופים המוסדיים והחברות שהחזיקו כלי רכב נדרשו להגיש לעירייה בקשה להקצבה. נוסף על כך הנהגים נזקקו לרישיון לנוע בדרכים, אשר קצב את רדיוס התנועה ממקום מגוריהם. מונו מפקחי דלק, רכובים על אופנועים. גם עיריית תל אביב עצמה נדרשה לקבל אישורים להפעלת כלי רכב שלה. המהנדס העירוני התלונן על כך שלא אושרה הקצבה לשני ג'יפים שנרכשו עבור פלוגות ההצלה לפינוי הריסות. יותר מאלפיים בקשות של תושבים להיתרים נדחו.[68] הקצאות הדלק שניתנו לבתי העסק היו נושא בעייתי במיוחד. בעלי עסקים הרבו לטעון שהם מקופחים לעומת מתחריהם, וכי הם נאלצים להשלים את החסר באמצעות השוק השחור. קצרה ידם של הפקחים העירוניים מלהתגבר על נחשול ספסרות הדלק.[69]

66 "סכנה לאספקת הדלק", **הבֹּקֶר**, 30.1.48.

67 "עד מתי מצוקת הנפט?", **הארץ**, 18.2.48.

68 "הסדר בשאלת החרמת מכוניות", **הַבֹּקֶר**, 22.8.48.

69 "מחסור של דלק בתל אביב", **על המשמר**, 7.1.48.

כמות הדלק שסופקה לתל אביב השתנתה מדי יום בהתאם למצאי ולמצב הדרכים. לעיתים קרה שכמות הכרטיסים שחולקו עלתה על מצאי הדלק, ולכן כרטיסים לא כובדו. ביולי היו גילויי אלימות של תושבים כלפי מחלקי הנפט. ראש ועדת הדלק מחה על כך שעירו מקבלת כמויות בלתי מספקות, ולכן ביקש להתפטר. הובהר לו שראשית יש לספק את צורכי כוחות הביטחון והשיירות לירושלים, לנגב ולאזורים המרוחקים אשר מביאים אספקה חקלאית העירה.[70]

לחלק מהמפעלים ומהחברות שבתל אביב שפעילותם הוגדרה כחשובה למשק לא הייתה יכולת אגירה עצמאית של 'מלאי ברזל'. ועדת הדלק של העירייה קיבלה הלוואה למימון רכישת שלושה מכלים של 9,300 גלון, התקנתם ומילוים. בינואר הכריזה העירייה על הקמת 'בנק דלק'. היא הציעה לחברות המספקות שירותים חיוניים לבקש שיאגרו עבורן דלק במכלי העירייה, ועליו נדרשו לשלם מראש.

למרות הדיבור התכוף על מחסור בדלק, ניתן ללמוד על זמינותו הרבה יחסית בתל אביב בזמן המלחמה, גם אם מקורו בשוק השחור. בידיעה עיתונאית מחודש מאי צוין שהתאחדות בעלי הבתים הגיעה להסכם עם העירייה שניתן יהיה להשיג מָזוּט עבור חימום מים בבתים[71] (שספק אם נחשב צורך חיוני בעונה זו של השנה). ב־28 בספטמבר ב'קול העם' הובעה מחאה על שקוצצה התחבורה הציבורית, בעוד יש בזבזנות ונסיעות מיותרות של העשירים, של הפקידות הגבוהה ושל כלי רכב צבאיים שנצפו באזורי הבילוי. "בשוק השחור יש דלק בשפע", צוין בידיעה. בדצמבר כבר דווח שיש שיפור באספקה,[72] וב־5 באפריל 1949 יצאה הודעה לעיתונות שמכירת הנפט בתל אביב תהיה חופשית.[73] בהמשך התברר שהכרזת ניצחון זאת הייתה מעט מוקדמת: המחסור נמשך, הבעיות בחלוקה לא תמו, והשוק השחור של הדלק המשיך להתקיים גם בשנים הבאות.

70 א"צ 152/8275/1949, מסמך 73.

71 "דלק למים חמים", **הַבֹּקֶר**, 19.5.48.

72 "שיפור באספקת נפט", **הַצָּפָה**, 22.12.48.

73 ארכיון עיריית תל אביב, תיק 3073-04, מכל 1212, מסמך 450.

תור למילוי דלק בתקופת הצנע, תל אביב 1952; (צלם: הנס פין; באדיבות לשכת עיתונות ממשלתית).

משק הדלק בירושלים

בעוד בתל אביב התבטא ניהול משק הדלק בחלוקה ובפיקוח על מכירת דלק שבדרך כלל המשיך להגיע אליה, גם אם פחות מהכמות הרצויה, הרי בירושלים, בתקופת ניתוקה, דובר בניסיון נואש לקיים אוכלוסייה עם מלאי שאינו מספיק לצרכים הבסיסיים ביותר. מצב מלאי הדלק היה פחות טוב ממצב מלאי המזון, שכשלעצמו היה בכי רע. מצב ביש זה נוצר אף שעמידתה של ירושלים נחשבה מטרה עליונה בחשיבותה בעיני מנהיגי היישוב, ואף שרגישותה והאפשרות שתנותק היו צפויות. מיקומה של ירושלים, במרחב הנתון בשליטה ערבית, הקשה להעביר אספקה אליה.

עד להתגברות מעשי האיבה נעשתה הובלת הדלק לעיר באמצעות הרכבת מלוד. באזור שבין חולדה למוצא עברה הדרך לירושלים - הכביש ומסילת הברזל - בסביבה של כפרים ערביים. מראשית 1948 היו התנכלויות חמורות לרכבות. בפברואר הפסיק הצבא הבריטי לאבטח את התנועה בכביש

שער הגיא ועבר להשתמש לצרכיו בכביש מעלה בית חורון. באפריל חדלו הרכבות לפעול.

דלק, מזון ושאר המוצרים החיוניים החלו להיות מובלים לירושלים בשיירות מאובטחות של משאיות, כשהדבר התאפשר. דלק המובל בחביות היה עלול להתלקח בעקבות ירי. שריון המשאיות כלל את תא הנהג ואת מכל הדלק של הרכב בלבד. נוסף על עלותו הגבוהה הגדיל השריון את משקל המשאית על חשבון כושר נשיאתה. בעקבות זאת שולשה עלות ההובלה לירושלים, ומחיר הדלק עלה.[74] בהלת אגירה בקרב תושבי ירושלים החלה סמוך לאחר פרוץ מעשי האיבה. חברת 'של' פרסמה הודעת הרגעה האומרת שהבהלה מיותרת כי המלאי מספיק וכל דרישה תוכל לבוא על סיפוקה.[75] כמה שבועות לאחר מכן היא סגרה את נציגותה בירושלים.

ב־22 בדצמבר 1947 הוקמה 'ועדת מצב' מקומית בירושלים כדי לטפל בנושאי מים, דלק, מזון והובלה. בין החלטותיה היו להפסיק לספק דלק לתעשייה, מלבד מאפיות ויצרני המזון.[76] השימושים העיקריים האחרים שהותרו היו לחברת החשמל, לכוחות הביטחון ולכלי הרכב שגררו או שנשאו מכלים לחלוקת מים לתושבים. בפברואר חולקו כרטיסי נפט לתושבי ירושלים, כמו בתל אביב. משמר העם, הזרוע האזרחית של ה'הגנה', שהיה גוף התנדבותי בעיקרו, קיבל על עצמו את המשימה לשמור על הסדר בתחנות החלוקה. שיטת כרטיסי הקיצוב יצרה קשיים רבים: הכרטיסים קשרו כל בית אב לחנות מכולת מסוימת באזור מגוריו, ורק בה היה הצרכן רשאי לקנות מצרכים. לפיכך נוצרה בעייתיות בחלוקה לפליטים שהתפנו מאזורים כמו סנהדריה, תל ארזה, העיר העתיקה, שכונות מעורבות (קטמון) ושמעון הצדיק. בחנויות שבהן התקבצו הפליטים נוצר מחסור במצרכים, בעוד האספקה המשיכה להגיע לחנויות באזורים שננטשו. באפריל הוקמה 'ועדת ירושלים' בראשות דב יוסף. בעקבות זאת הוכרז על מצב חירום והוקשחו אמצעי הקיצוב והפיקוח.

תושבי ירושלים התבקשו שלא להיתפס לבהלה ונדרשו שלא לצבור נפט שלא לצורך. צריכת הנפט הביתית לבישול הוגבלה ונאסר לחמם את הבתים בדלק. כמו כן נאסרה תנועת כלי רכב פרטיים ואף בוטלו רוב הקווים של

74 אה"מ, תיק ג' 4/ 275, מסמך 190.

75 "אין מקום לבהלה בענין אספקת הנפט בעיר", **הארץ**, 18.12.47.

76 "חברות הנפט גורמות לשיתוק התעשיה והבניה בירושלים", **קול העם**, 28.1.48.

קואופרטיב האוטובוסים 'המקשרי'.[77] תושבי השכונות סנהדריה ומחניים התלוננו כי הם נאלצים לעשות את דרכם ברגל כשהם חשופים לירי צלפים משיחי ג'יראח.[78] ב־5 באפריל הונחו הנהגים לנסוע בהילוך סרק בירידות ולכבות את המנוע בתחנות.[79]

בעקבות הנחיות אלו החלו התושבים לכרות עצים ברחבי העיר ולבשל במדורות בחצרות, והמאפיות אפו כיכרות לחם עגולות כדי לחסוך באנרגייה.[80] בשוק השחור נמכרו ענפי עצים[81] והתנהלה ספסרות בדלק.[82] מחירי השוק השחור בירושלים היו גבוהים בהרבה מאשר בתל אביב.

מחסני הדלק בירושלים היו ליד תחנת הרכבת, בלב אזור ערבי.[83] לפיכך גישתם של יהודים למחסנים להצטיידות התאפשרה רק עם משמר בריטי. מ־10 באפריל לא התאפשר ליווי זה,[84] והמחסנים כבר לא עמדו לרשותם. ספק אם עדיין נותר שם מלאי, הן משום שלא הגיעה אספקה עקב הפסקת תנועת הרכבות והן משום שסביר שערביי ירושלים, שסבלו אף הם ממחסור חמור, רוקנו את המחסנים.

עבור מלאי הדלק הקיים היה צורך לאתר מקומות אחסון בטוחים, שיהיו מרוחקים זה מזה כדי לפזר את הסיכון, מוגנים מירי ומהפגזות ובטוחים מפני גנבות. ההצעה בדבר התקנת מכלים תת־קרקעיים הועלתה שוב ושוב אך נדחתה בשל עלותה.[85] לפיכך נעשה שימוש בבורות מים שנאטמו, ואוחסן דלק בחביות במקלטים ציבוריים ובבניינים ריקים שבוצרו ומוגנו נגד דלקות.

77 מרדכי הורביץ, **המקשר ליובלו, ל"ה שנות תחבורה ציבורית בירושלים**, ירושלים: המקשר, קואופרטיב תחבורה, 1966.

78 משה ארנוולד, "אזרחים בשכונות הספר הצפוניות של ירושלים", בתוך: מרדכי בר־און ומאיר חזן (עורכים), **אזרחים במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד בן־צבי, 2010, עמ' 160.

79 זיכרונות משה ליכטמן, ארכיון אגד.

80 "ירושלים עומדת במבחן האש", **הארץ**, 26.5.48.

81 Harry Levin, Jerusalem embattled, A diary of the city under siege, London, 1950, p. 139.

82 אה"מ, תיק ג' 109/22, מסמך 25.

83 אה"מ, תיק ג' 109/22, מסמך 25.

84 דב יוסף, **קריה נאמנה – מצור ירושלים 1948**, תל אביב: שוקן, 1960 (להלן: יוסף, **קריה נאמנה**), עמ' 96.

85 אה"מ ג' 4/ 275, מסמך 63.

רשת החשמל הירושלמית טרם חוברה לרשת הארץ־ישראלית.[86] עם החרפת המחסור בדלק פחתה הספקת החשמל בירושלים, והיא הייתה בלתי סדירה. ב־12 במאי צומצמה הספקה זו ל־12 שעות ביממה[87] ובהמשך לשעתיים ביממה.[88] תחנת הכוח במושבה הגרמנית עברה לפיקוח הצלב האדום הבין־לאומי[89] ולחסות ועדת שביתת הנשק.[90] לנוכח הידלדלות מלאי הדלק של חברת החשמל הציע הצלב האדום שיונף דגלו על רכבת שתוביל דלק לתחנת הכוח, בתנאי שהצדדים יתחייבו שלא לפגוע בה. הערבים סירבו להצעה[91] אף שהתחנה שירתה גם את העיירות הנוצריות בית לחם, רמאללה, ביר זית ובית ג'אלא.

הפסקות החשמל הממושכות מנעו מהתושבים להפעיל רדיו ולקבל מידע. רוב בתי הדפוס בירושלים שותקו, והדבר השפיע על מצאי העיתונים.[92] היו כאלה, למשל 'היום' ו'ידיעות אחרונות', שהמשיכו לצאת לאור גם כשהיו הפסקות חשמל, מאחר שעמדו לרשותם מכונות ידניות וסדרים מיומנים. על אף המחסור בחשמל לא הושבתה הפעילות התרבותית בירושלים לחלוטין, ובקולנוע 'עדן' נמשכו ההקרנות גם בחודש מאי. במודעת פרסומת שלו צוין שהספקת החשמל שלו עצמאית. הסרטים שהוצגו בו באותה עת, כמו פעילויות תרבותיות אחרות שהתקיימו אז בירושלים, נבחרו בקפידה ונועדו להעלות את המורל.[93]

86 "חברת החשמל ירושלים 1947", **הַבֹּקֶר**, 27.1.48.

87 יוסף, **קריה נאמנה**, עמ' 96.

88 "השלטונות היהודיים בירושלים נכשלו בשמירה על הביטחון", **המשקיף**, 27.6.48.

89 לעניין מעמדו המיוחד של הצלב האדום בירושלים בשלהי המנדט ראו: מוטי גולני, **ימים אחרונים: הממשל הבריטי – פינוי ומלחמה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2009, עמ' 89, 9.

90 שמה המלא הוא 'הוועדה הקונסולרית להפוגה בארץ ישראל'. היא הוקמה על ידי מועצת הביטחון של האו"ם, בראשותו של הקונסול הבלגי.

91 "ירושלים עומדת במבחן האש", **הארץ**, 26.5.48.

92 דווקא בתקופת ניתוקה יצאו לאור בעיר מספר שיא של עשרה עיתונים יומיים, חלקם בלעדיים לירושלים, והשאר מהדורות מקומיות של עיתונים ארציים. חיי רובם היו קצרים, הם נסגרו לאחר שחודשה הספקת העיתונים מתל אביב. על פי יחיאל לימור ואינס גבל, "העיתונות בירושלים במלחמת העצמאות", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות, תש"ח–תש"ט, דיון מחודש**, חלק ב', משרד הביטחון ההוצאה לאור, 2004, עמ' 856.

93 שם, עמ' 884–885.

ב־28 באפריל כתב בן־גוריון ביומנו שלא היה ברשותו מידע מהימן בנוגע לכמות הדלק בירושלים.[94] כשדב יוסף נשאל מדוע הספקת המים לתושבים מתקיימת בנקודות חלוקה מרכזיות שסביבן נוצרות התקהלויות מסוכנות ולא בפתחי הבתים, באמצעות רכב, הוא תלה זאת בכך שהתברר שהמחסור בדלק חמור מכפי שהיה ידוע. נאגרו 22 אלף גלון בנזין, אך בפועל במאגרים נמצאו 6,000 גלון בלבד.[95] בישיבת מטה של משמר העם מ־13 במאי נאמר כי יש ארבעים מכוניות לחלוקת מים המושבתות עקב מחסור בדלק.[96]

הפרעות בהספקת החשמל משמשות רקע לסיפור הוצאתו להורג של המהנדס מאיר טוביאנסקי שהואשם בבגידה ובמסירת ידיעות סודיות לאויב, ככל הנראה, על לא עוול בכפו. טוביאנסקי עבד בחברת החשמל הירושלמית. לנוכח הפסקות החשמל התכופות הוחלט בחברה ליצור רשת מצומצמת של שבעים צרכנים חיוניים, ובהם בתי חולים ומפעלי מזון, שיסופק להם חשמל ברציפות. ברשת זו נכללו גם מקומות הקשורים למאמץ המלחמתי, כמו המפקדות של ה'הגנה', האצ"ל והלח"י, בתי מלאכה לנשק ולייצור תחמושת ומקום מגוריו של מפקד העיר. מיקומיהם היו חסויים. באותה עת הייתה ירושלים נתונה להפגזות רבות. ניתוח פיזור מקומותיהם של נפילות הפגזים עורר חשד שאין מדובר במקריות. הועלתה סברה שמישהו שיודע את מיקומיהם של המתקנים הרגישים העביר מידע זה לאויב, ועל כן ההפגזות מכוונות במיוחד לעברם. טוביאנסקי נחשד שהוא המקור. ביוני נערך לו משפט שדה, והוא הורשע ומייד הוצא להורג, אף שהראיות נגדו היו מפוקפקות למדי.[97]

שה"ד (שירות ההובלה והדלק) של חטיבת ירושלים (עציוני) הוקם ב־1 במאי וקיבל את כל הסמכויות האזרחיות והצבאיות. שלמה ארזי, שעבד במחלקת העבודות הציבוריות (מע"ץ) והיה פעיל ב'הגנה', מונה למפקדו.

94 ד. בן-גוריון, **יומן המלחמה, תש"ח–תש"ט**, מהדורה 3, משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1984 (להלן: בן-גוריון, **יומן המלחמה**), עמ' 376.

95 דב יוסף, **קובץ חיל משמר העם בירושלים, תש"ח–תש"ט (1947–1949)**, ירושלים: הוצאת פעילי משמר העם, 1964, עמ' 145–146.

96 משה ארנוולד, "עמידתה של ירושלים במצור הכלכלי", בתוך: מרדכי בר־און, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים), **כלכלה במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, אוניברסיטת תל אביב: המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן והעמותה לחקר כוח המגן על־שם ישראלי גלילי, 2017 (להלן: ארנוולד, "עמידתה של ירושלים"), עמ' 138.

97 שבתי טבת, כיתת יורים בבית ג'יז, על מה הוצא טוביאנסקי להורג, תל אביב: איש-דור, 1992.

שה"ד הוציא צו להפסקת התנועה של מכוניות אזרחיות,[98] ובעלי כלי הרכב נדרשו להשאירם בנקודות ריכוז. ב־16 ביוני נאסרו נסיעות שאינן מורשות, לירושלים או ממנה. נראה שמטרתה של ההוראה לא הייתה רק לחסוך דלק אלא גם למנוע נטישה של העיר.[99] צו נוסף עסק בהחרמת בנזין עבור כוחות המגן. פקחים עברו בין הבתים כדי לאתר מצבורי דלק, לרבות במכלי מערכות הסקה, וכן במפעלים. בית החרושת לביסקוויטים 'פרומין' נפרץ בכוח, והוחרמו שלושה טונות סולר.

כל עוד הייתה נוכחות בריטית בירושלים, כמות הדלק שנדרשה לעיר לצרכים צבאיים הייתה קטנה. ה'הגנה' הייתה בדרך כלל סטטית, פעילותה נערכה בעיקר בשכונות היהודיות ועל צירי התנועה.[100] לאחר יציאת הבריטים התרחבה הפעילות הצבאית, והמחסור בדלק הורגש יותר. המפקד ארזי הוציא דו"חות תכופים ומפורטים בנוגע למצוקת הדלק בירושלים. ב־21 במאי, בעת הקרבות לפתיחת הדרך באזור לטרון, ציין ארזי כי במחסניו נותרו 2,820 גלון דלק בלבד וכי המצב קרוב לקריטי.[101] חמישה ימים לאחר מכן דיווח שהמלאי ירד ל־700 גלון.[102] מחצית מכמות הבנזין הועמדה לרשות כוחות הביטחון.[103] ב־10 ביוני, טרם הושלמה פריצתה של דרך בורמה, במבצע לילי הועברו 1,300 גלון בנזין אל העיר המנותקת. בקטע שבין בית סוסין לשביל האיילות (דרך בורמה) הם הובלו בג'יפים, באמצעות פרדות ובידי סבלים.

השבועיים הראשונים של ההפוגה לא הביאו לשיפור ניכר במצבה של ירושלים בכל הנוגע לאספקה בשל חשש ממיקוש הדרך. רק ב־20 ביוני דווח שבאותו בוקר יצאו לירושלים 74 משאיות, ואחר הצוהריים תצאנה 50 נוספות.[104] ב־27 ביוני דווח שסופק חשמל לשעתיים לכבוד ביקורו של בן־גוריון.[105] פתיחת דרך בורמה הרחיבה את אפשרויות ההספקה

98 א"צ 78/959/1949, מסמך 21.

99 א"צ 251/959/1949, מסמך 64.

100 Kadish, **The British Army**, p. 158–159.

101 א"צ 78/959/1949, מסמך 83.

102 שם, מסמך 71.

103 ארנוולד, "עמידתה של ירושלים", עמ' 143.

104 "11 אלף טון אספקה", **מעריב**, 20.6.48.

105 "דוד בן גוריון ביקר בירושלים, **על המשמר**, 27.6.48.

לירושלים.[106] בתקופת ההפוגה הגיעו אליה כ־72 אלף גלונים בנזין.[107] ב־18 ביולי דיווח שה"ד שהמלאי שלו גדול פי שלושה מהכמות ערב פרוץ מעשי האיבה.[108]

ביוני דווחו ליקויים חמורים בנוגע לאחסון דלק במקומות שאינם מתאימים. התברר כי השמירה לא יעילה וכי במקרים רבים החלוקה לא תועדה והסתמכה על פתקים ועל הוראות בעל־פה. לעומת זאת נראה שחלוקת הנפט לתושבים נוהלה ביעילות יחסית.[109] בישיבת מועצת המדינה הזמנית מ־24 ביוני הצר בן־גוריון על כך שבשל אי־הבהירות לגבי העתיד להתרחש עם סיום ההפוגה אי אפשר לדעת כמה זמן צריך עוד לספק לירושלים מלאי גדול של דלק ושל מזון.[110]

עם התייצבות המצב, בראשית ספטמבר חודשה הספקת הדלק לירושלים באמצעות החברות הזרות. הקיצוב נמשך, אולם המנות גדלו והמחירים ירדו. עדיין נמכר הדלק בירושלים במחיר גבוה יותר מבשפלה. הייתה לכך השפעה על מחירי התחבורה הציבורית, שהיו גבוהים בכ־40% לעומת מחיר הנסיעה מתל אביב לחיפה, הארוכה יותר.[111] בחורף הובטח שבקרוב יתחילו לחלק דלק לבתים ולהסקה.[112] מיומנו של העיתונאי יונה כהן עולה שבאוגוסט כבר לא היה מחסור בדלק בירושלים, אלא שבשל קיפוחה של העיר "יש תושבים שאין ידם משגת לקנות אפילו את המנות הקצובות".[113]

מלחמת הדלק של הבריטים ביהודים

במשך רוב תקופת המנדט התפתח המשק היהודי והתקדם הודות לכך שלרשותו עמד דלק ככל הדרוש. סמוך לפרוץ מעשי האיבה נודע כי הבריטים מתכוונים להנהיג קיצוב בדלק. או אז החלו מאמצים ביישוב לקדם הקמת

106 א"צ 251/959/1949, מסמך 112.

107 שם, מסמך 220.

108 שם, מסמך 222.

109 אה"מ, תיק ג' 4/ 275, מסמך 124.

110 גם בשנת 1952 עדיין לא הייתה פתורה סוגיית אחסנת הדלק והחזקת מלאי בירושלים (על פי ארכיון המדינה, תיק גל 49057/22), אף שהחשש מפני ניתוקה עומד בעינו.

111 ד. עמיר, "ה"דאגה" לפיתוח ירושלים", **על המשמר**, 5.6.1949.

112 "ירושלים קולטת עולים", **דָּבָר**, 18.11.48.

113 יונה כהן, **ירושלים במצור – דפי יומן תש"ח**, תל אביב: מלוא, 1976, עמ' 152.

מכלים ולאגור מלאי ברזל. הצעד הבריטי נתפס כמכוון לטרפד את המהלך, כחלק ממדיניותם האנטי־יהודית. נטען שהבריטים ניהלו 'מלחמת דלק' נגד היהודים וכי בכוונתם 'לייבש' את הארץ. עוד נטען שעוינותם כה רבה עד שהיו מוכנים להקריב את בתי הזיקוק שלהם למרות חשיבותם הרבה עבורם: להכנסות מבתי הזיקוק, כמו גם לדלק שהביאו מחיפה - שני מיליוני טון בשנה - הייתה משמעות רבה עבור הכלכלה הבריטית. לאחר מלחמת העולם סבלה בריטניה ממחסור בדולרים, ולאחר סגירת בתי הזיקוק הם נאלצו לשלם בדולרים עבור דלק ממקורות אחרים.

בתזכיר של הממשלה הזמנית מחודש יוני הובאה שורת ראיות לכך שהבריטים רקמו מזימה להפסיק את הספקת הנפט לישראל ולחבל ביכולותיה המלחמתיות. נטען שהזרמת הנפט מכְּרכּוּכ נעצרה בעקבות החלטה מדינית של הבריטים ולא בשל מניעה אובייקטיבית. לאחר שהיהודים כבשו את חיפה, הבריטים לא אפשרו להמשיך להפעיל את בתי הזיקוק. אם לא די בכך, הם הפכו את כיוון ההובלה: דלק רב שונע מחיפה לטריפולי. משדה התעופה שבלוד הוציאו הבריטים 60 אלף גלון דלק למטוסים, אולם למרבה המזל, כך נאמר, חברות הדלק לא שיתפו פעולה עם הממשלה הבריטית באופן מלא. בן־גוריון תבע מהנציב העליון שלא להתערב בענייני הדלק, ואמר לו, על פי עדותו: "נסתדר עם החברות, אם הממשלה לא תפריע".[114] בעוד הממשלה נתפסה כאנטי־יהודית, חברות הדלק נחשבו גופים עסקיים, ולכן היה נוח יותר לעבוד עימן.

תחושת הקיפוח ביישוב היהודי הייתה קיימת אף שגם באירופה, לרבות בבריטניה, היו הגבלות ומכסות דלק, ואף שבעיתונים דווח על מצבו הקשה של משק הדלק בצד הערבי. הלגיון הערבי סבל בעצמו ממחסור חמור. יפו, עיר ערבית גדולה וחשובה, שכותרה כמעט לחלוטין בהתיישבות יהודית, הייתה תלויה באספקה מתל אביב. התחבורה בעיר הערבית בית שאן פסקה כמעט לחלוטין עקב המחסור.[115] זאת ועוד: המנהל האנגלי של בתי הזיקוק שבחיפה הבטיח להותיר ביציאתם מלאי דלק שיספיק ליישוב היהודי למשך חודשיים,[116] אך בפועל הושארה כמות גדולה אף יותר. אולם יש עדויות המצדיקות את הטענה שהייתה להם כוונה 'לייבש' את הארץ.

114 בן־גוריון, **יומן המלחמה**, עמ' 13.

115 "דיכאון כבד שורר בבית שאן", **על המשמר**, 3.5.48.

116 "אין מרוקנים את הדלק מחיפה", **הַצֹּפֶה**, 21.5.48.

לדוגמה, בעלי תפקידים בכירים באזור ירושלים לא התכוונו להשאיר עתודות דלק כלשהן לאחר סיום המנדט.[117]

הכרזת המדינה לא הביאה לסיום תפקידן של החברות הזרות: הן המשיכו לפעול בארץ ולמלא תפקיד מרכזי בהספקה, אולם לא בכמות המבוקשת. כחלק ממדיניות ההֶחסם (אמברגו) והמכסות, בחודש יוני הורה משרד החוץ הבריטי לחברות שלא לספק לישראל כמות העולה על הצריכה האזרחית הרגילה שלה ולקזז ממכסה זאת דלק שרכשה ממקורות אחרים.[118] האמריקנים תמכו בבריטים בהגבלת כמויות הדלק שתסופקנה, ואכן חברות אמריקניות סירבו להוביל לחיפה נפט גולמי מהמפרץ הפרסי. האפשרות לרכוש מכלית נשקלה, אולם היא נפסלה מאחר שהייתה יקרה מדי. ישראל ניסתה למצוא מקורות חלופיים ולרכוש דלק נוסף, תוך ניצול קשריהם של תומכיה בעולם. בעקבות איומי הבריטים על חברות הספנות, וגם בעקבות האמרת מחירי הביטוח לנוכח המתיחות הביטחונית באזור, נוצר קושי למצוא מכליות שבעליהן יסכימו להשיטן לארץ.

הבריטים נחשדו בכך שהם מנסים להגביל את הכמות המסופקת לצבא הישראלי. בסקירה האמורה לעיל מ־14 ביוני עבור בן־גוריון נאמר כי חלקו של צה"ל בצריכה גדל, וכי אין לחשוף עובדה זאת לפני החברות הזרות.[119] גופים אזרחיים, כדוגמת 'ועדת הקניות המרכזית' וכן 'שבילים' - גוף שנועד לממן רכש עבור הצבא, הוקמו כדי לחסוך מגופי הביטחון את העיסוק בכסף אך גם כדי להסוות מפני בריטניה את פעילות הצבא.[120]

סוגיית הספקת הדלק לישראל נותרה על שולחנם של הבריטים גם בשנים שלאחר תום המנדט. הסוגיה כרכה אינטרס פוליטי - המשך ההשפעה במזרח התיכון - ואינטרסים כלכליים. הבריטים חששו מהלאמת בתי הזיקוק וגם מכך שישראל תייבא דלק לארץ שלא באמצעות החברות בעלות הזיקה לבריטניה. אך בראש ובראשונה ניצבה סוגיה עקרונית שהעסיקה את הבריטים ואת הישראלים כאחד. היא נגעה לחידוש פעולתם של בתי הזיקוק ולהפעלתו מחדש של הצינור מכִּרכּוּכ לחיפה.

117 אה"מ ג' 109/22, מסמך 78.

118 Bialer, **Oil and the Arab**, p. 46.

119 א"צ 113/580/1956, מסמך 68.

120 דליה בר אור, "הצבא לובש מדים", בתוך: מרדכי בר־און, יצחק גרינברג ומאיר חזן, **כלכלה במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, אוניברסיטת תל אביב: המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן והעמותה לחקר כוח המגן על־שם ישראלי גלילי, 2017, עמ' 214.

בתי הזיקוק והמאמצים לחדש את הייצור

לאחר כיבוש חיפה ובשנים שלאחר מכן עשתה ישראל כל שביכולתה כדי לחדש את העבודה בבתי הזיקוק, אלא שהדבר לא עלה בידה. צעד זה נתפס כנתון להחלטתם של הבריטים, בעלי המפעל והצינור. הבריטים, באמצעות חברות מסחריות, השקיעו הון רב בהפיכת פלסטינה למרכז נפט אזורי. לצד הקמת נמל חיפה ב־1933 הם הניחו את הצינור לחיפה והקימו את בתי הזיקוק. אלה היו ההשקעות הכספיות הבריטיות הגדולות ביותר בארץ. ההנחה הייתה שהאינטרס שלהם להפיק יתרונות כלכליים מתשתיותיהם היקרות יגבר על עוינותם כלפי היהודים.

מקבלת תוכנית החלוקה באו"ם התנהלה העבודה בבתי הזיקוק באופן בלתי סדיר: בראשית דצמבר 1947 שבתו נהגי המכליות הערבים שעבדו בחברות הדלק במשך שלושה ימים. ב־30 בחודש הטילו אנשי אצ"ל שנסעו בטנדר רימוני יד על קבוצת פועלים ערבים מחוץ לשער המפעל. באירוע נהרגו שישה פועלים וחמישים נפצעו. בתגובה תקפו פועלים ערבים עובדים יהודים בכלי עבודה ובמוטות ברזל. באירוע, המוכר בכינוי 'הטבח בבתי הזיקוק', נהרגו 39 יהודים. ה'הגנה' נקמה כבר למוחרת: בהתקפה על הכפר בלד א־שיח' הסמוך, שממנו באו פועלים רבים של בתי הזיקוק, נהרגו עשרות. בעקבות האירועים הושבת המפעל לחלוטין לכשלושה שבועות, וב־10 באפריל הופסקה הזרמת הנפט מעיראק. ב־13 בו פתחו הפועלים הערבים בשביתה נוספת עקב אי־הביטחון בדרכים, בעקבות התנכלויות של יהודים להסעותיהם. שבוע לאחר מכן הודיעה ההנהלה על סגירת המפעל עד שיסתיימו המאורעות, ומאז הוא לא שב לפעול באותה מתכונת.

ביולי נקטה הממשלה הזמנית בישראל פעולה תקדימית והורתה להפעיל את בתי הזיקוק, הגם שמדובר ברכוש בריטי, באופן עצמאי. הנפט הגולמי שנותר במכלים הספיק לעשרה ימי עבודה בלבד.[121] חידוש הייצור בבתי הזיקוק ביולי נתפס בישראל כהישג אדיר בשל עצם ההצלחה להשיג נפט ממקורות אחרים ולהפעיל את המתקנים בלעדי העובדים הערבים ובלעדי המהנדסים הבריטים. למעשה, מדובר במקרה בודד.

בתגובה על הפעלת בתי הזיקוק שלא על דעתה, הורתה ממשלת בריטניה לבטל עסקה של 'שלי' למכירת 10,000 טון דלק לישראל. ממשלת ישראל הודיעה שבתי הזיקוק לא הולאמו, הדלק לא הופקע ותמורתו תשולם.

121 "הפועל בממלכת הנפט", **על המשמר**, 28.11.48.

באותה עת היו מגעים עם החברות הזרות בנוגע להסדרת הייבוא. בספטמבר דווח שהושג סיכום, שלוש מכליות שלהן יספקו דלק לישראל על בסיס חודשי.[122] באוקטובר הודיעו החברות שההספקה תימשך כל עוד לא יחודשו הקרבות בהיקף נרחב.

ישראל עמדה בפני לחצים כבדים להסכים לבִּנאומה של חיפה.[123] בד בבד דובר להפוך את הנמל ואת בתי הזיקוק למתקנים בחסות בין־לאומית ולהפעיל את בתי הזיקוק במסגרת הסכם לשיתוף פעולה כלכלי.[124] התשתית המשפטית לכך כבר הייתה קיימת: על פי תנאי הזיכיון להקמת בתי הזיקוק, הם הוגדרו כאקס־טריטוריילים.[125] כדי לקבל את הסכמת הערבים לפתיחתם המחודשת של בתי הזיקוק הורו הבריטים לפקח על מכירת הדלק כל עוד הלחימה נמשכת, ולספקו לצדדים ביחס דומה למה שהיה נהוג בסיום המנדט. ישראל הייתה מוכנה להסכים לנוכחותם של משקיפי או"ם שיפקחו על ההספקה,[126] אך העיראקים דרשו שחיפה תבונאם. ישראל קיוותה שעיראק תרכך את עמדתה ותחדש את הזרמת הנפט בצינור לנוכח תלותה הכלכלית הרבה בייצוא נפט. גם מצרים נזקקה להכנסות ממעבר מכליות מהמפרץ הפרסי דרך תעלת סואץ, בעיקר מכווית (שלא הייתה חברה בליגה הערבית ולכן לא מנועה מלמכור נפט לישראל). ישראל ציפתה ששיקולים כלכליים אלה ידחפו את שתי הממשלות הערביות להתגמש, אולם היא התבדתה. קושי נוסף נבע מכך שסוריה, שהצינור עבר בתחומה, התנגדה לפתיחתו, וגם לבנון לא הסכימה להעביר דלק מטריפולי לחיפה. בריטניה וצרפת, בשיתוף פעולה עם ארצות הברית, ניסו לדחוק בעיראק להסכים לנוסחת פשרה שלפיה ההזרמה בצינור תחודש ובתי הזיקוק בחיפה יופעלו, אך ישראל לא תקבל את הדלק הזה, אלא תיאלץ לייבאו ממקור אחר.[127] ישראל הסכימה להצעה לאחר שצרפת הבטיחה לדאוג לכל מחסורה, אך עיראק סירבה.

122 פרוינדליך (עורך), **תעודות למדיניות החוץ של ישראל**, כרך 1, תעודה 508, עמ' 593.

123 הרעיון לבנאם את חיפה הופיע גם בתוכניתו של הלורד פולקה ברנדוט, המתווך השוודי מטעם האו"ם לפתרון הסכסוך, שפורסמה ב־13 בספטמבר 1947.

124 פרוינדליך (עורך), **תעודות למדיניות החוץ של ישראל**, כרך 1, תעודה 213, עמ' 194.

125 גילי דינשטיין, הפקיד – סיפורו הלא ייאמן של צבי דינשטיין, שהניע במשך שנים את גלגלי הביטחון, הכלכלה והאנרגיה של מדינת ישראל, חבל מודיעין: כנרת, זמורה, דביר, 2020, עמ' 273.

126 אליצור וסלפטר, **עלילות נפט**, עמ' 64.

127 יהושע פרוינדליך (עורך), **תעודות למדיניות החוץ של ישראל**, אוקטובר 1948 – אפריל 1949, כרך 2, ירושלים: גנזך המדינה, תשמ"ד (להלן: פרוינדליך [עורך], **תעודות למדיניות החוץ של ישראל**, כרך 2), תעודה 10, עמ' 31.

בספטמבר 1949 הופעלו בתי הזיקוק בשנית מאז סגירתם, אך חלקית ולתקופה קצרה, וזוקק נפט שהביאו החברות הזרות. שוב הייתה זאת אפיזודה חולפת, אולם הפעם היא נעשתה במתואם עם הבריטים. לדידם, ההפעלה נועדה ליצור לחץ על עיראק ועל מצרים למען ייווכחו שניתן להפעיל את בתי הזיקוק גם ללא שיתוף פעולתן. הבריטים חששו לאבד את השוק הישראלי לטובת האמריקנים. הם גם חששו מהלאמת בתי הזיקוק ומחידוש הפעילות בהם על ידי ייבוא נפט מקווקז או מרומניה.[128] ניתן אפוא להסיק שהשבתת בתי הזיקוק לא נבעה מעוינותה של בריטניה. מתברר שיכולת השפעתה במזרח התיכון באותו שלב הייתה קטנה מכפי שמקובל היה להעריך בישראל.

בעיתונות המקומית חזרו לא אחת על הטענה שאין לאפשר לחברות הזרות להמשיך ליהנות בישראל הריבונית מההסכמים השערורייתיים שעליהם הן חתמו בעבר עם ממשלת המנדט, הפוטרים אותן ממיסים. פומבית הושמעו גם איומי הלאמה. תקדים לכך הייתה הלאמת תשתיות הנפט ב־1938 במקסיקו. ב־1950 בישראל הלאימו את חברת האשלג של נובומייסקי. למעשה, לישראל לא הייתה כוונה אמיתית להלאים את בתי הזיקוק כל עוד מסופקים צרכיה האנרגטיים באמצעות החברות הזרות, מה גם שנמצא שמחירו של דלק מיובא דומה לעלות דלק בייצור מקומי. ישראל לא רצתה לפגוע בבוטות באינטרסים הכלכליים של הבריטים, גם מתוך חשש שבתגובה יוקפאו יתרות המטבע הזר שלה המופקדות בלונדון.[129] ישראל הבינה שחידוש הפעילות במפעל יוכל לקרות רק בהסכמה עם הנהלת בתי הזיקוק, שאכן הושגה, באוגוסט 1950.[130]

סיכום

במאמר זה נסקרו כמה היבטים מרכזיים בנוגע למשק הדלק ביישוב היהודי בתקופת ההיערכות למלחמת העצמאות, בעת המלחמה ובראשית ימי המדינה. להלן כמה מסקנות:

בתזכיר של בן־גוריון מופיעה אנקדוטה בנוגע לנחיצות הנפט, בעקבות שיחה שקיים ב־27 בדצמבר 1948 עם הנציג הרוסי בארץ. כשהאחרון תהה

128 Bialer, Oil and the Arab – Israeli Conflict, p. 70.

129 Bialer, **Oil and the Arab**, p. 72.

130 "הופעלו בתי הזיקוק", **הארץ**, 29.8.50.

האם חשיבותו של אזור הנגב עבור ישראל היא בשל הכוונה לחפש בו נפט, בן־גוריון השיב לו שעבור היהודים המים חשובים יותר מנפט.[131] אמירה מיתממת זאת לא הייתה נאמרת על ידו חצי שנה קודם לכן. אז היה הדלק נושא אקוטי שהעסיק רבות את מנהיגי היישוב, בעוד בדצמבר, עדיין לפני סיום המלחמה, חזר הדלק להיות מצרך כמעט מובן מאליו, וכבר אפשר היה להתייחס אליו בבדיחות הדעת.

לשיפור המצב יש אינדיקציות נוספות: בכרך הראשון של התעודות הדיפלומטיות של מדיניות החוץ של ישראל, המתייחס לחודשים מאי עד ספטמבר 1948, יש עשרות רבות של אזכורים בנוגע למחסור בדלק ולמאמצים לפתיחת בתי הזיקוק. בכרך השני שמסתיים באפריל 1949 יש לנושאים אלו כעשרה אזכורים בלבד, ובכרך השלישי יש רק אזכור אחד. אינדיקציה נוספת לשינוי שחל היא שב־1948 נהגו לפרסם בעיתונים ידיעות בנוגע להגעת משלוח נפט ליישוב זה או אחר, והוא היה נמדד בפחים. שנה לאחר מכן מלאו העיתונים בידיעות על הגעת מכליות נפט לנמל חיפה. הפעם כבר דובר על טונות.

הרשויות המקומיות הצליחו בדרך כלל לאפשר לתושביהן חיים סדירים במצב של מחסור בדלק. הצלחת מדיניות ההקצבות הייתה תלויה במידה רבה בשיתוף פעולה של הציבור, שהיה מוגבל. תושבי תל אביב, שנבחנה כמייצגת את השגרה האזרחית ברוב הארץ, לא סבלו ממחסור חמור בדלק, למעט מצוקה מסוימת שהורגשה בעיקר בפברואר. נהפוך הוא: יש עדויות רבות על בזבוז. בתל אביב לא הייתה הפרעה בהספקת החשמל, וחיי התרבות נמשכו בה בזמן המלחמה כמעט כסדרם.[132] תושביה התמרמרו על השחיתות ועל חוסר היעילות שדבקו בשיטת ההספקה והחלוקה. לתחושת המחסור תרמה אווירת התבהלה הציבורית והדומיננטיות של השוק השחור, שמיגורו נכשל, כצפוי.

היה מתאם בין אופי הלחימה ובין זמינות הדלק: בשלבים הראשונים של המלחמה, כשהיא לא הצריכה דלק רב מאחר שנשאה אופי מקומי והגנתי ומאחר שנוהלה ב'קווים פנימיים', היה מחסור בדלק. לאחר ההפוגה הראשונה ביולי החל צה"ל לתמרן את הכוחות התוקפים בקווים אוגפים

131 פרוינדליך (עורך), **תעודות למדיניות החוץ של ישראל**, כרך 2, תעודה 276, עמ' 315.

132 לדוגמה, מחזהו של משה שמיר, **הוא הלך בשדות**, הועלה בתיאטרון הקאמרי בסוף מאי 1948 וזכה להצלחה רבה.

חיצוניים.[133] מהלכים אלה דרשו הרבה יותר דלק, שכבר היה זמין יותר מחודש מאי. צורכי הביטחון קיבלו עדיפות גבוהה, כמחצית ממצאי הדלק הועמדה לרשות כוחות הביטחון. לרוב הם לא חשו מחסור (אין זה כולל כמובן את חטיבת עציוני שפעלה באזור ירושלים, אשר סבלה מבעיה זו עד לפריצת דרך בורמה). ניתן להסיק שבדרך כלל לא נפגע המאמץ המלחמתי ממחסור בדלק. בספרי תולדות חיל האוויר למשל מפורטות בעיות רבות שניצבו בפני מקימיו, אולם מחסור בדלק לא צוין כאחת מהן.[134]

מרגע שמוסדות היישוב הורו לאגור, היה 'חלון הזדמנויות' של מספר שבועות עד לקיצוב, לפרוץ מעשי האיבה ולהתערערות המצב בדרכים. החברות הזרות אפשרו לארגונים הגדולים לרכוש מלאי, ולמרות זאת ההזדמנות לא נוצלה במלואה, בעיקר משום שזה הצריך כסף רב. ההצטיידות נעשתה בהתאם ליכולותיהם ולשיקול דעתם של הרשויות המקומיות ושל הגופים העסקיים. היו שנמנעו מכך גם לאחר שהוצעו להם הלוואות.

ספק אם צריך לזקוף את השיפור הדרמטי שחל במצאי הדלק במחצית השנייה של 1948 לזכות היערכותו של היישוב היהודי. שיפור זה, כמו גם הניצחון היהודי במלחמת העצמאות, היה ביטוי ליתרונותיו המובהקים של משק מודרני יחסית למשק הערבי המסורתי. זה היה משק עם מרכיבים חזקים שכללו מיכון, טכנולוגיה מודרנית, מוסדות מחקר שימושי, הכשרה מקצועית, מוסדות מימון ויתרות הון, נוסף על הנהגה מדינית לאומית מוסכמת, מנהיגים מוכשרים ומנוסים. בנוסף לכך היה שלטון מקומי חזק ומאורגן, שאף שהיו לו סמכויות רבות, בדרך כלל הוא קיבל את מרותה של ההנהגה הלאומית. הקמתו וארגונו של משק דלק מתפקד היו תולדה של יתרונות אלה.

הבריטים הותירו בארץ כמות דלק הגדולה מכפי שהתחייבו, וזו הספיקה לכמה חודשים, למעט בירושלים. הללו היו יכולים למנוע ייבוא דלק לארץ שלא באמצעות החברות הזרות, אך עשו זאת רק חלקית. אומנם הם הסתייגו משימוש בדלק לצרכים צבאיים, אך המכירות לא צומצמו בעקבות

133 מאיר פעיל, "'קווים חיצוניים' לעומת "קווים פנימיים" במלחמת העצמאות הישראלית", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח–תש"ט, דיון מחודש**, חלק א', משרד הביטחון ההוצאה לאור, 2004, עמ' 485, 502.

134 יצחק שטייגמן, **מעצמאות לקדש, חיל־האוויר בשנים 1949–1956**, עמנואל לוטם (עורך), משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1990.

זאת. העוינות הבריטית כלפי המפעל הציוני בשלהי המנדט, ככל שהייתה קיימת, לא מילאה תפקיד מרכזי בהקשר של הדלק, אלא הופעלו שיקולים כלכליים. המשך הספקת הדלק לאחר יציאת הבריטים מוכיח שהחששות מפניהם היו מוגזמים.

לאחר יציאת הבריטים מהארץ היה גידול חד בכמות הדלק הזמין, לפני הפעלתם קצרת המועד של בתי הזיקוק בחודש יולי. הייבוא העצמי וההספקה השוטפת בידי החברות הזרות, גרמו לתחושת רווחה. קשיי ההובלה והתנועה בדרכים פחתו לאור ההתפתחויות החיוביות במערכה, והקלו את ההספקה. הגבלות השימוש שהוטלו על המגזר האזרחי לא נבעו ממחסור אלא מרצון לחסוך מטבע זר.

ביטול הקיצוב אין משמעו שתמו בעיותיהם של האזרחים בהשגת דלק. מצב החירום הכלכלי לא תם עם סיום המלחמה, אלא הונהג משטר 'צנע'. ב־1950 המשיכו להופיע בעיתונים ידיעות על מחסור בבנזין, על תחנות דלק שסגורות בחלק מהזמן ועל השוק השחור.[135] הטענות המוכרות על שחיתותם של המחלקים המשיכו להישמע.[136]

גם בראשית שנות החמישים המשיכה בריטניה להפעיל לחצים על עיראק ועל מצרים ודרשה שיפסיקו את החרם על ישראל כדי שאפשר יהיה להפעיל את בתי הזיקוק במלוא תפוקתם ולייצא דלק, אך הם לא נשאו פרי. כתחליף, החברות הזרות הביאו נפט גולמי לחיפה מוונצואלה, ובהמשך גם מרוסיה. עבור נפט זה הופעלו בתי הזיקוק בתפוקה חלקית לצורכי המשק הישראלי בלבד, ואילו הצינור מִכִּרכּוּכ נותר מושבת עד היום.

135 "ראיתי שמעת", **הארץ**, 25.7.50.

136 "מכתבים למערכת", **הארץ**, 10.1.50.

| תקציר

המאמר מתאר את תהליך השתלבותם של הדרוזים בצה"ל בשלושים השנים הראשונות. חוק גיוס החובה שחל על הדרוזים משנת 1956 הוביל רבים מבני העדה לנסות ולהשתלב בצבא. בתחילה גויסו הדרוזים ליחידות נפרדות, כמו גדוד הסיור 299 או כחלק מיחידת המיעוטים. היחידה, שהוקמה באוגוסט 1948, נוצרה בתחילה לצרכים מדיניים כדי לפורר את האחדות הערבית. בהמשך הפכה היחידה לכור היתוך בין העדות השונות המשרתות בה.
הכותב מדגיש את רצונם של הדרוזים בתקופה המדוברת להשתלב בצה"ל. הם ראו בו חלק חשוב להשתלבותם בחברה הכללית, ולכן שירתו ולחמו באומץ לב במלחמות ישראל. עם זאת בתחילה ביקש צה"ל לגייסם במסגרות נפרדות. אולם השינוי חל בשנות השישים והשבעים בעקבות לחץ שהפעילו ראשי העדה והמשרתים הדרוזים. מאמציהם נשאו פרי, וכבר באמצע שנות ה-70 שולבו בלחימה, והתקדמו בסולם הדרגות.

שילוב הדרוזים בצה"ל: שלושים השנים הראשונות

ישראל בן דור[1]

תקציר

בשלושים השנים הראשונות לשירות הדרוזים בצה"ל התרחש מהפך מכריע שהוביל לשילובם המלא, ובשיאו, בשנת 1974, להסבת יחידת סיור 299 לגדוד חי"ר. בסערת מלחמת העצמאות נכרתה 'ברית דמים' בין מדינת ישראל לעדה הדרוזית. הדרוזים גויסו ליחידת המיעוטים (גדוד 300) שמשימותיה צומצמו בעיקר לביטחון השוטף בגבולות הדרום. היחידה נועדה להוכיח, בעצם קיומה, שישראל איננה אי יהודי בלב הים הערבי המקיף אותה. משנת 1956 על הדרוזים חל גיוס חובה, ובתוך זמן קצר בשל היותם לוחמים ומפקדים אמיצים, מסורים ומקצועיים הלך שמם לפניהם בצה"ל. בשנת 1959 הוקמה יחידת סיור 299 שפעלה רבות בגבולות הדרום, בין השאר, במלחמת ההתשה. בשנת 1968 הוביל לחצם של הדרוזים בצה"ל

1 ד"ר ישראל בן דור הוא חוקר עצמאי, העוסק במחקר, בכתיבה ובעריכת ספרים בהיסטוריה של ארץ ישראל, הסכסוך הערבי־ישראלי, בצה"ל ובמזרח התיכון. בעל תואר ראשון במזרח תיכון ולימודי ארץ ישראל מאוניברסיטת חיפה, בעל תואר שני בהיסטוריה צבאית ודיפלומטית מאוניברסיטת תל אביב ותואר שלישי מאוניברסיטת חיפה. לימד בכמה מוסדות אקדמיים.

להקמת פלוגת סיור 244 כיחידה מובחרת שנלחמה בטרור מלבנון, ובשנת 1972 נפתחו לפניהם יחידות התנדבותיות דוגמת הצנחנים וגולני, ואף קודמו לדרגת סא"ל. אף שהדרוזים נאבקו בהתמדה לשילוב מלא בצה"ל, מרביתם ואף הצבא ראו ביחידת המיעוטים גוף חיוני מכיוון שהיא סייעה למגויסים להתגבר על פערים, בכללם היעדר ידע מספק בשפה העברית. בשנת 1974 הוסבה יחידת המיעוטים לחטיבה מרחבית בגזרה המערבית שבגבול לבנון, ויחידה 299 הוסבה לגדוד חי"ר. לראשונה במבצע ליטני פעל הגדוד במערכה כוללת והצליח בפעולתו. בהדרגתיות הובילה התפנית מרחיקת הלכת לפתיחת כל מסלולי השירות וכל הדרגות.

פתיחה

במאי 2015, כאשר קיבל הרמטכ"ל גדי איזנקוט את ההחלטה לסגור את גדוד חרב 299,[2] הסתיימה למעשה הפרשה ההיסטורית של יחידות דרוזיות נפרדות בצה"ל, שהחלה עם הקמת יחידת המיעוטים במלחמת העצמאות. יחידת המיעוטים וגדוד חרב 299 היו ייחודיים בכך שהושתתו בעיקר על מגויסים מן העדה הדרוזית בישראל, ועליהם התווספו מגויסים מן העדה הצירקסית ויהודים. אחד מצעדיו של צה"ל היה ליזום כתיבת ספר שנועד לתאר את תולדותיו ומורשתו של הגדוד. משימה זו הופקדה בידי, והמאמר מתבסס על מחקר שערכתי לכתיבת הספר.[3] במסגרת זו נכללים חומרים מארכיון צה"ל וראיונות שקיימתי עם ארבעת המפקדים הדרוזים של יחידה 299 (בשנים 1968–1974) ועם עשרים ושניים[4] מפקדי הגדוד מהקמתו בשנת 1974 ועד לסגירתו בשנת 2015. המאמר מתמקד בהתפתחות שילובם של הדרוזים בצה"ל מהקמתה של יחידת המיעוטים בשנת 1948 ועד מבצע ליטני (1978).

2 באוגוסט 1973, במלאת עשרים וחמש שנים לקיום יחידת המיעוטים, לחיילים הוענקה סיכת לוחם ובה כנפיים ומעליהן חרבות מוצלבות ומגן דוד. בשנת 1987 העניק סא"ל (לימים אל"מ) נבי מרעי לגדוד את הכינוי 'חרב' לציון מורשת הלחימה המפוארת של העדה הדרוזית וברצף עם סמל החרבות המוצלבות, סמל יחידת המיעוטים וסמל הגדוד עם הקמתו.

3 תודתי נתונה לאל"מ (במיל') בני מיכלסון, הרמ"ח להיסטוריה בעבר, ולארכיון צה"ל על הסיוע ועל הייעוץ. תודה מיוחדת לרס"ן (במיל') סלמאן אבו רוכן, שבדומה לעזרתו בעבר, סייע גם הפעם בקריאה מעמיקה ובהערותיו המועילות. ישראל בן דור, **אחים לחרב ולתקווה, תולדות ומורשת גדוד 299 ("חֶרֶב") בצה"ל**, מחווה אלון ותל אביב: אכ"א מנהל אוכלוסיות בסיוע משרד הביטחון, 2020 (להלן: בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**).

4 שניים ממפקדי הגדוד נהרגו. אל"מ נביה מרעי ז"ל נהרג ב־27 בספטמבר 1996 בלחימה במוצב טרמית ברצועת עזה בעימות עם הפלסטינים שפרץ לאחר פתיחת מנהרת הכותל; תא"ל מוניר עמאר ז"ל, בן הכפר ג'וליס, סגן מתאם הפעולות בשטחים וראש המנהל האזרחי באיו"ש, שפיקד על הגדוד בשנים 2004–2006, נהרג בתאונת מטוס באזור נחל צלמון ב־25 במרץ 2016.

הדרוזים והצבא בעת החדשה

בישראל נמצאים רק כעשרה אחוזים (כ־149 אלף)[5] מהדרוזים בעולם (לפי הערכה כ־1.5 מיליון). יותר ממחציתם נמצאים בסוריה, וכרבע - בלבנון. הדרוזים בישראל מתגוררים ב־22 יישובים הנמצאים כולם בצפון הארץ, מרביתם (14) בגליל העליון, ארבעה ברמת הגולן ובחרמון, שניים בגליל התחתון ושניים בכרמל.[6]

מן המאה ה־11, שבה נודעה ברבים האמונה הדרוזית, נאלצו הדרוזים להילחם על קיומם. לצורך הקיום העדיפו תמיד לבנות את כפריהם בפסגות ההרים, וכך בלבנון, בסוריה ואחר כך בצפון הארץ נוצרו אזורים הרריים שבהם ריכוזי אוכלוסייה דרוזית. מעולם לא הקימו הדרוזים מדינה עצמאית, אם כי היו תקופות שבהן נהנו משלטון עצמאי תחת שליטים דרוזים בלבנון במאות ה־16 וה־17 (ששלטו גם בשטחים נרחבים בסוריה ובארץ ישראל) וב'הר הדרוזים' בסוריה תחת המנדט הצרפתי במחצית הראשונה של המאה ה־20. בני העדה בשלוש הארצות (סוריה, לבנון וישראל) מאוחדים באמצעות הדת ובקשר רגשי עז, אך מדובר בשלוש קהילות שהתפתחו באופן שונה.[7]

מראשית העת החדשה במזרח התיכון התמודדו הדרוזים עם שאלת הגיוס לצבאות שכבשו את המרחב. נפוליאון במסעו (1798–1799) ביקש מהדרוזים בלבנון להצטרף לצבאו, אולם בזהירותם הם העדיפו לחכות ולראות כיצד ייפול דבר. אחר כך הם התנגדו לגיוס ואף מרדו בהצלחה בכוחות חזקים מהם. בזמן הכיבוש המצרי (1831–1840) נלחמו הדרוזים בכוחות מצריים גדולים וגרמו להם לאבדות כבדות. אולם בסופו של דבר גויסו כאלף מהם לצבא המצרי והוקמו שלוש יחידות דרוזיות נפרדות, לפי בקשת השיח'ים (אנשי הדת) שביקשו לשמור על הזהות הדרוזית. גם בשלטון העות'מאני מרדו הדרוזים וגילו יכולת לתקוף כוחות גדולים של הצבא העות'מאני ולגרום להם אבדות כבדות. בתום מאבק קשה נאלצה יחידת פרשים דרוזית אחת להשתתף במלחמת קרים (1853–1856). במלחמת העולם הראשונה

5 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **האוכלוסייה הדרוזית בישראל - לקט נתונים לרגל חג הנביא שועייב 2022**, 24 אפריל 2022.

6 על הכפרים הדרוזיים בישראל ראו: ישראל בן דור, **"בני החסד" בישראל, הכפרים הדרוזיים בכרמל, בגליל ובגולן**, פקיעין: עמותת סא"ל סאלח פלאח ז"ל, 2014.

7 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 14–21.

הצטרפו הדרוזים בסוריה למרד הערבי. בשנת 1925 בהר הדרוזים פרץ המרד הגדול נגד הצרפתים, והדרוזים הצליחו בכמה קרבות שנודעו לתהילה, אך אבדותיהם היו כבדות. אחר כך הדרוזים התגייסו לכוח הצבאי המקומי שהקימו הצרפתים בסוריה ('החילות המיוחדים של המזרח'), שלימים היה לגרעין הצבא הסורי. בתחילת מלחמת העולם השנייה התגייסו כאלף דרוזים בסוריה לשירות המנדט הצרפתי (שתמך במשטר וישי), ואחר כך הצטרפו ל'גדוד הדרוזי' שהוקם בצבא הבריטי. היחידה פוזרה בשנת 1946, ולימים הצטרפו כמה מאנשיה ליחידת המיעוטים שהוקמה בצה"ל בשנת 1948.[8]

אומץ לב הוא מן התכונות הדרוזיות המובהקות, והסיבות לכך הן אמונה שהגורל נקבע מראש, אמונה בגלגול נשמות וגם ההכרח לעמוד על הנפש בפני אויבים. בכל תולדותיהם של הדרוזים ראו בהם לוחמים ומפקדים נועזים ומוכשרים, בעלי כוח רצון, עמידות גבוהה ושאיפה לנצח. מול כוחות עדיפים הצליחו לשמור על קיומם למרות המחיר הכבד בנפש. בשעת הצורך הם ידעו להתלכד, לקבל עליהם מרות של מפקד ולהילחם למען המשפחה, הבית, הכפר והעדה. לכל אלה יש להוסיף את המַנהיגים שעמדו בראשם. הללו השכילו לפרש את המציאות המשתנה, ובעת הצורך ידעו גם לכרות בריתות עם כוחות חדשים (דוגמת בריטניה), לפנות לדרך המשא ומתן ואף לוותר על עימותים שנראו חסרי סיכוי.

הנאמנות לעדה, לדת ולמדינה היא מהערכים החשובים ביותר לדרוזים.[9] נאמנותם למדינה היא גם מסורת דתית ומאז ומתמיד פיתחה וטיפחה חוגיהם המסורתיים והנהגתם הרוחנית בישראל. אם נגזר עליהם להילחם זה בזה משני צידי הגבול, הם רואים בכך גזרת גורל שיש להשלים עימה. הדרוזים בישראל גילו נאמנות ללא סייג למדינת ישראל, תרמו רבות לביטחונה והקריבו למענה. ישראל הכירה בייחודם ונתנה לעדה זו מעמד של עדה דתית עצמאית. כבר בשנה הראשונה לעצמאותה של מדינת ישראל היא הכירה בבעלות העדה על אתר נבי שועייב (קבר הנביא יתרו), המקום הקדוש ביותר לדרוזים בישראל.

8 שם, עמ' 23–31.

9 כך עולה ממחקר שבדק דפוסי זהות ועמדות אצל דרוזים, צעירים ומבוגרים. דבורה קורט, רנדה עבאס ויואל וולטרס, **דפוסי זהות ושאיפות חינוכיות אצל דרוזים מבוגרים וצעירים: מחקר בין־דורי על עמדות ותפיסות**, עכו: המכללה האקדמית גליל מערבי, 2012, עמ' 32–35.

שילוב בצבא

שירות בצבא מחייב מתן אמון במדינה והשתייכות לחברה עד נכונות לוותר גם על החיים לטובתה. לפיכך שירות של בני מיעוטים דתיים ולאומיים (כגון היהודים מארץ ישראל בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה)[10] הוא סוגיה מורכבת.

בתהליך השתלבותם של בני מיעוטים לאומיים בצבא המדינה זוהו שני שלבים עיקריים: בשלב הראשון, המכונה 'שילוב אינטגרציה) אופקי', הם משתלבים לתוך הפעילות הצבאית ובהדרגה זוכים לשוויון בתנאי השירות. שלב זה מסתיים לאחר שהצבא הגיע למסקנה שהנתון המכריע שיש להתייחס אליו לגבי שיבוצם הוא צורכי הצבא ונתוניהם האישיים. בשלב השני, המכונה 'שילוב אנכי', הם מקודמים לדרגות בכירות ואף מתמנים לפקד על יחידות לוחמות שאינן אתניות. סיומו מתבטא בשילובם המלא, ומוצאם האתני אינו משפיע יותר על קידומם.[11]

בהסתמך על שני השלבים שצוינו לעיל, אמשיג את השילוב בארבעה מונחים: שילוב בנפרד, שילוב מלא, שילוב אופקי ושילוב אנכי. **שילוב בנפרד** הוא הקמת יחידה אתנית בצבא שהמגויסים מיועדים אליה לפי זהותם העדתית. אומנם היחידה משולבת בצבא וחייליה מוכשרים במערכת ההדרכה עם כלל המגויסים, אך במרבית שירותם הם פועלים בה, כמעט ללא קשר של ממש עם יחידות אחרות. מטבע הדברים, מסלולי ההכשרה ואופק הקידום ביחידה האתנית מצומצמים למדי. **שילוב מלא** משמעותו פתיחה מלאה של כל מסלולי השירות ושל כל סולם הדרגות. כל מגויס יכול להתקדם בהתאם לכישוריו ולכוח רצונו. אפשר להבחין בין **שילוב אופקי** - פתיחה של מסלולי השירות - ובין **שילוב אנכי** - קידום בדרגות. השילוב האופקי והאנכי כרוכים זה בזה, וככל שנפתחים מסלולי שירות רבים יותר כך גם נפתחות אפשרויות הקידום.

שותפות בנטל הביטחוני, בייחוד בישראל, מעוררת אהדה ונטייה לתגמל את מי ששירתו בצבא ולתת יחס הפוך למי שלא שירתו. מידת ההשתלבות

10 בעניין זה בולט במיוחד המאבק להקמת יחידות 'עבריות' עם הדגל ועם הסמלים הלאומיים בזמן שהבריטים שאפו להקים יחידות מעורבות (יהודיות וערביות). המאבק הוכתר בהצלחה עם הקמתה של הבריגדה היהודית בספטמבר 1944. על הגדוד הראשון בבריגדה ראו: ישראל בן דור, **הראשון לחי"ל, ספר הגדוד הראשון לחטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל)**, רעות: אפי מלצר בע"מ, 2000.

11 שוקי אמרני, **הדרוזים בין עדה לאום ומדינה**, אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, 2011 (להלן: אמרני, **הדרוזים בין עדה לאום ומדינה**), עמ' 115–116.

של מיעוט בצבא עשויה להתאים לזו של השתלבותו בחברה או לעמוד בניגוד לה. ייתכן שרק בחלק מהתחומים תהיה התאמה בין ההשתלבות בצבא ובין ההשתלבות בחברה, אך עם הזמן מידת ההתאמה תלך ותגבר, עד להתאמה מלאה.

הגורמים העשויים להשפיע על הגיוס לצה"ל ועל הבחירה בקריירה צבאית ניתנים לחלוקה לשני סוגים עיקריים - גורמים ערכיים (תרומה לביטחון המדינה מתוך הזדהות או קיום חובה) וגורמים תועלתניים ובהם קידום אינטרסים אישיים, כגון התקדמות חברתית, שאיפה למקור פרנסה טוב, יוקרה וניידות חברתית. לגורמים התועלתניים יש חשיבות רבה מכיוון שהציפיות הן שהגיוס ישפר את המעמד החברתי ואת הנגישות למשאבים.[12]

שילוב בני המיעוטים בנפרד על ידי הקמת יחידות נפרדות מקנה להם תנאים נוחים לשמור על ייחודם האתני, אך גם מקל על המדינה לפקח עליהם ולהגביל את התקדמותם. ככל שבני המיעוט מתקדמים לקראת שילוב מלא בצבא, מידת נאמנותם למדינה מוערכת ברמה גבוהה יותר, ועל כן ניתן לשלבם בכלל מערכת הביטחון ובגופים אזרחיים רגישים.

נוסף על תפקידיו המסורתיים של הצבא מקובל לייחס לו תפקידים נוספים, בהם בניית הלאום על ידי שילוב כל קבוצות האוכלוסייה; חינוך לאזרחות טובה ולנאמנות למדינה; חיזוק היכולת האישית והציבורית להתמודד עם מצבי חירום; וקידום השוויון החברתי בין הקבוצות האתניות המרכיבות את האוכלוסייה.[13] ניתן להגדיר את יכולת ההגנה העצמית בישראל כ'מקודשת' בהיותה מענה יחידי להיסטוריה ארוכת ימים שבה נפל העם היהודי קורבן לרדיפות, לגירוש ולרצח עם. האיום הערבי והמוסלמי (כיום איראן) נתפס כאיום קיומי, ומשום כך השמירה על ביטחון המדינה הפכה ליעד עליון שעד היום משפיע על מדיניות החוץ והביטחון. הניצחונות במלחמות, ההתעצמות של ישראל והסכמי השלום לא הקהו את החרדה הקיומית הבסיסית.[14] מראשית ימיו הטיל דוד בן־גוריון על צה"ל משימות הנושאות אופי אזרחי מובהק בתחומי התיישבות, קליטת עלייה, מיזוג גלויות, חינוך ותרבות. ההכרעה לבנות את צה"ל על בסיס צבא סדיר קטן בשגרה ועל בסיס צבא מילואים גדול בחירום טשטשה

12 שם, עמ' 138–139.

13 שם, עמ' 120, 122.

14 ישראל בן דור, **אי יהודי בים הערבי**, רעות: אפי מלצר בע"מ, 2012.

גם היא את הגבולות שבין הצבא ובין החברה האזרחית. רוב הציבור בישראל מפאר את הצבא ומפתח ערכים של גבורה ושל הקרבה, המחברים אידיאלים של גבריות (וכיום גם נשיות) למטרות חשובות במישור הלאומי. השירות מבטא שייכות לחברה ולמדינה, ולפיכך מדיניות הגיוס והשילוב של בני המיעוט הלאומי בצבא משפיעה על מעמדם החברתי, על יחסה של החברה אליהם ומכאן גם על השתלבותם במוקדי הכוח במדינה ועל נגישותם למשאבים.[15]

בקרב העדה הדרוזית בישראל התנהל ויכוח פנימי בדילמה בין שילוב בנפרד ובין שילוב מלא. המנהיגים הדתיים והאוכלוסייה המבוגרת העדיפו שילוב בנפרד באמצעות היחידות הנפרדות מכיוון שהן אפשרו לשמור על הזהות הדתית והתרבותית, שימשו מסגרת מטפחת ('יחממה'), בייחוד לחיילים שסבלו מקשיים שונים, וסמל ומקור של כוח ושל גאווה לעדה. לעומתם, הצעירים יותר, התנגדו לשילוב בנפרד וסברו שהשירות ביחידות הנפרדות מפריע להתקדמות בצבא ויכול להפריע גם להשתלבות באזרחות לאחר מכן. אולם היו גם כאלה שסברו שניתן להמשיך לקיים את יחידת המיעוטים וגם להתקדם לשילוב מלא.

עידן השילוב בנפרד: מהקמתה של יחידת המיעוטים ועד מלחמת ששת הימים

שורשיה של הברית ההיסטורית שנרקמה עם גיוס הדרוזים לצה"ל בסערת מלחמת העצמאות נמצאים בנטייתם הראשונית של הדרוזים שלא להיגרר לעימות היהודי־ערבי המחריף מסוף שנות העשרים למאה הקודמת. בשנות השלושים התהדקו הקשרים בין יהודים לדרוזים: היהודים סייעו להם לשמור על ביטחונם מול הכנופיות הערביות, והדרוזים גמלו בסיוע יקר ערך במודיעין, ברכישת נשק, בפעולות מיוחדות ובקשרים עם הקהילות הדרוזיות שבסוריה ושבלבנון.[16]

במלחמת העצמאות לא חשו הדרוזים שבארץ איום מצד היישוב היהודי, וככלל החליטו להימנע מלהשתתף בפעולות איבה נגדו. אולם בצבא ההצלה הבין־ערבי התארגן גדוד דרוזים מהר הדרוזים שבסוריה. הגיוס

15 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 46.

16 ארז מייזל, "שנות שכנות טובה בתקופת המנדט כבסיס לשותפות מבצעית ב־1948", **מערכות הגנה, 100 שנים להקמת ארגון ההגנה**, דצמבר 2020 (להלן: מייזל, "שנות שכנות טובה").

נבע גם משמועות שלפיהן החריבו היהודים את כפריהם שבכרמל (עִספייא ודאליית אל־כרמל) וגם ממצוקה כלכלית. לאחר שהתברר שצבא ההצלה נכשל בניסיונו לכבוש את משמר העמק, תקף הגדוד הדרוזי את קיבוץ רמת יוחנן.[17] לאחר קרב קשה, שבו נגרמו אבדות ניכרות לשני הצדדים, החל משא ומתן בין אנשי ההגנה לאנשי הגדוד, ובו הוסכם על אי־התקפה הדדית ועל שיתוף פעולה. כחמישים מאנשי הגדוד נשארו בארץ והצטרפו ליחידת המתנדבים מאנשי עִספייא, דאליית אל־כרמל ושפרעם. כך נוצר הגרעין של היחידה הדרוזית בצה"ל שבתחילה כונתה 'יחידת הפשיטה', ואליהם צורפו מתנדבים מכפרי הכרמל. הגדוד עצמו התפזר, ורוב אנשיו חזרו להר הדרוזים. מכאן ואילך קשרו הדרוזים בארץ את גורלם בגורלה של מדינת ישראל.

ב־24 באוגוסט 1948 פרסם הרמטכ"ל פקודה לאגפי צה"ל ובה הודיע על הקמת יחידת המיעוטים. בפקודה הובהר שייעודה העיקרי הוא מדיני, והיא נועדה לפורר את האחדות הערבית על ידי הרחבת השסע בין המיעוטים (דרוזים, בדואים וצ'רקסים) ובין הערבים המוסלמים. בכך יימנעו פעולות חבלה ומודיעין מעבר לגבולות 'וימשכו' כמה שיותר עריקים מצבא ההצלה ומשאר הצבאות הערביים. הזיקה המדינית באה לידי ביטוי גם בקביעה שמפקד היחידה ימונה בתיאום עם המחלקה המדינית של משרד החוץ ויקבל הנחיות ממשרד החוץ, נוסף על פקודות ממטכ"ל אג"ם. באותה עת נועדה היחידה לאפשר שילוב בנפרד על ידי ריכוז כל בני המיעוטים המשרתים בצה"ל.[18]

ב־7 בספטמבר 1948 חוילו אנשי היחידה ונשבעו אמונים לצה"ל. לאחר יומיים עברה היחידה הדרוזית למחנה נשר שליד חיפה וצורפה ליחידת המיעוטים. אחר כך רוכזו ביחידת המיעוטים יחידות נוספות: הפל"הייב (יחידה בדואית מאנשי הכפר טובא, שבט ערב אל־הייב, שגוייסה לפלמ"ח) והפלוגה הצ'רקסית. בתחילה כונתה היחידה 'יחיל המיעוטים', והיא כללה שתי פלוגות: דרוזית וצ'רקסית. ראשי העדה התערבו רבות בנעשה בפלוגה הדרוזית. מכיוון שמדינת ישראל ראתה ביחידה בעיקר מכשיר פוליטי, המטכ"ל לא נתן לה את הציוד המתאים לאימונים ולפעילות מבצעית.

17 לבחינת מהלכי שני הצדדים ראו: חוסאם מועדי, "קרבות רמת יוחנן (הושה וכסאיר), 12–16 באפריל 1948 – עיון היסטורי ובחינה טקטית", **יסודות 1**, המחלקה להיסטוריה, 2019, עמ' 31–68.

18 רמי זיידאן, **גדוד בני ערב, תולדותיה של יחידת המיעוטים בצה"ל משנת 1948 ועד 1956**, בן שמן: מודן, תל אביב: מערכות, 2015 (להלן: זיידאן, **גדוד בני ערב**), עמ' 56; שמעון אביבי, **טס נחושת, המדיניות הישראלית כלפי העדה הדרוזית**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2007.

לראשונה במבצע 'חירם' הופעלה יחידת המיעוטים בשדה הקרב. הפלוגה הצ'רקסית צורפה לחטיבה 7 שנעה מצפת, וסייעה לכבוש כפרים עד מלכייה שבגבול עם לבנון. הפלוגה הדרוזית הייתה אמורה לכבוש את הכפרים ג'ת ויאנוח, ולמעשה תואם מראש עם מנהיגי הכפרים שתושביהם יקבלו את אחיהם בזרועות פתוחות. בליל 28-29 באוקטובר, ככל הנראה עקב תקלת תיאום, שמקורה בכישלון פיקודי ומבצעי, הותקפה הפלוגה הדרוזית בידי אנשי צבא ההצלה עם קבוצה מאנשי הכפרים.[19] חמישה עשר מחיילי צה"ל, ובהם שניים עשר דרוזים ושלושה יהודים (שני המפקדים של הפלוגה ורופא), נהרגו. באסון הזה נולד מטבע הלשון 'ברית דמים', ומאז הוא מלווה את מערכת היחסים בין הדרוזים ובין החברה והמדינה בישראל. אסף כץ, מפקד המחלקה, בן קיבוץ יגור, חש לעזרתו של חוסיין הלאל (אבו עלי), זקן הלוחמים בפלוגה, שהיה בן 44 ואב לחמישה. הלאל נפגע מכדור במצחו, כרע ארצה, הבין שמותו קרב וביקש ממפקדו אסף כץ שידאג לילדיו. המפקד התרומם מעמדתו, ובמהלך ריצתו אליו גם הוא נפגע ונהרג. מוסבאח חלבי, שהכתיר את ספרו העוסק בלוחמים הדרוזים שנפלו מִקום המדינה ועד שנת 1970 בכותרת 'ברית דמים', תיאר את הרגע שבו נפלו שניהם: "ובאותו הרגע, ומאותו צלף אויב, חטף אסף כדור ישר בראשו. וכך נפלו ביום ה־29 באוקטובר 1948 שני 'אחים' וידידים בנפש, כשהם חבוקים בעפר המולדת".[20] יגאל אלון, סגן ראש הממשלה, כתב בהקדמה לספר: "מדינת ישראל גאה ובוטחת בברית אשר כרתנו - ברית דמים וברית חיים גם יחד". בכל השנים מאז תבעו הדרוזים שמדינת ישראל תממש את 'ברית החיים' במלואה, כפי שהם מקיימים את 'ברית הדמים'.

ההרוגים הדרוזים היו מבני הכפרים עִספייא ודאליית אל־כרמל. הורי החללים דרשו חקירה מקיפה, והסכסוך איים על עצם קיומה של הפלוגה הדרוזית. לאחר מאמצים מרובים הוסדרו הפיצויים, וב־6 ביולי 1949 נערכה סעודת 'סולחה' במחנה יחידת המיעוטים שבנשר.

באוקטובר 1948 הציע מפקד היחידה טוביה לישנסקי לשנות את שמה לגב"ע ('גדוד בני ערב') עקב הדמיון בין שמה למשרד הממשלתי (משרד המיעוטים). גם בפקודת ההקמה הוגדרה היחידה 'יחידת פלוגות של

19 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 64. לפירוט מקורות ראו: שם, הערה 135; מייזל, "שנות שכנות טובה", הערה 38.

20 מוסבאח חלבי, **ברית דמים – פרשיות חייהם ומותם של החללים הדרוזים שנפלו במערכות ישראל**, ת"א: אותפז, 1970 (להלן: חלבי, **ברית דמים**), עמ' 25.

העדות ושל העמים הערביים'. הכינוי משקף את הדרך שבה ראה המפקד את היחידה כיחידה נפרדת ושונה מבחינה אתנית. בתחילה הותר השם אך אחר כך נפסל ללא סיבה, והשם הקודם, יחידת המיעוטים, חזר לשימוש. בסוף שנת 1949 קבע לישנסקי את המספר '300' למספרה של היחידה. הסיבה לכך הייתה שעד אז ניתנו 250 מספרים ליחידות יהודיות, וכך תישאר עתודה של חמישים מספרים ליחידות יהודיות נוספות.[21]

הפלוגה הדרוזית שנלחמה ביאנוח הייתה הגרעין שמסביב לו התפתחה יחידת המיעוטים. בנובמבר 1948 הורה יגאל ידין להגדיל את יחידת הדרוזים לגדוד מכיוון שפעילותה הוכיחה את חשיבותה, וכן קבע שהגדוד ייקרא 'הגדוד הדרוזי'.[22] לאחר מבצע 'יחירם' עסקה היחידה במשימות אבטחה וסריקת כפרים ערביים כבושים. בהדרגה היא הייתה אחראית לשמור על גבולות הארץ. היחידה חולקה לשלושה חלקים: מטה היחידה ובסיס א' בחזית הצפון (פיקוד הצפון) ובסיס ב' בחזית הדרום (פיקוד הדרום). מטה יחידת המיעוטים שימש מעין מפקדת חיל למיעוטים. בשני הבסיסים הוטל עליה לשמור על הגבולות על ידי לחימה במבריחים ובמסתננים, נוסף על משימות במרחב שבו היא פעלה.

היהודים פיקדו על היחידה והיו אחראים למרבית התפקידים שבפלוגת המטה, וסגניהם היו דרוזים, צ'רקסים ובדואים. הפקודות היו בעברית, אך השפה המדוברת ביחידה הייתה ערבית, ואף פקודות היום תורגמו לשפה זו. החיילים לבשו מדי צה"ל, אך הבדואים חבשו את ראשם בכָּפייה (מטפחת גדולה) ובעַקאל (רצועה הכרוכה על המטפחת) במקום בכומתה הרגילה. המזון והבישול היו זהים לאלה של יחידות אחרות בצה"ל. הפלוגות צוידו ככל פלוגות החי"ר, למעט מרגמות ומטולי חי"ר נגד טנקים (פיא"טים).[23] את כל החיילים הלא־יהודים גייס ושחרר מטה יחידת המיעוטים, והם הודרכו ביחידה. מפקדהּ העיד שרמת החיילות טובה מאוד, ובכלל זה היעילות בשימוש בנשק, הפעילות המבצעית (מארבים, סיורים וסריקות), תרגילי סדר, משמעת, הניווט והמורל. הוא הבהיר שקיום היחידה נועד למנוע ממגויס לא־יהודי לשרת ביחידות אחרות, אשר 'לא רצוי' שישרת

21 זייד‌אן, **גדוד בני ערב**, עמ' 62.

22 דברי ידין כפי שמופיעים אצל שכיב סאלח, יעקב בן אליהו ויורי מרק, **ממגעים אישיים – לשותפות גורל**, מפקדת פיקוד הגדנ"ע־חינוך, 1991 (להלן: סאלח ואחרים, **ממגעים אישיים – לשותפות גורל**), עמ' 33.

23 מטול חי"ר נגד טנקים, במקור מתוצרת בריטית.

בהן. נוסף על כך יש לצמצם את משימותיה 'לתפקידים מסוימים' בשגרה ובמלחמה. מטה היחידה סבר שגם אם יוחלט לחייב את הדרוזים להתגייס, המגויסים יתאמנו ביחידה. הוא הציע להקים מטה מרכזי שיטפל בכל הבעיות של יחידת המיעוטים ויהיה בקשר עם כל הגופים, ובהם המשטרה ומשרדי הממשלה, ובכל חזית יהיה מטה נפרד שיפעיל את יחידות המשנה. יש לקבוע מחנה מרכזי שבו יתרכזו הגיוסים והשחרורים, קורסים מרכזיים והכשרת סמלים. עוד הוסיף כי הדרגות הגבוהות צריכות להינתן לקצינים יהודים, אולם יש לאפשר כפילות מסוימת בתפקידי פיקוד כדי לקדם את בני העדות השונות. על היחידה ליהנות מעדיפות מבחינת כוח האדם כי חייליה אמורים לשמש דוגמה אישית. כמו כן ראוי לתת לה סימני היכר ואותות מיוחדים.[24] במצעד בשנת 1949 השתתפה יחידת המיעוטים וחייליה חבשו כָּפיות על ראשם.[25]

יחידת המיעוטים הייתה כור היתוך מיוחד במינו, והיחסים בין המפקדים היהודים לחיילים מן העדות השונות היו מורכבים. גם בקרב הדרוזים הייתה מתיחות בין תושבי הארץ לאלה שבאו מסוריה ומלבנון וכן בין בני הכרמל לבני הגליל. אולם המתחים החריפים ביותר היו בין צ'רקסים לדרוזים ובין דרוזים לבדואים. באוגוסט 1949 החריפה המתיחות בין הדרוזים לבדואים לחילופי אש, ובסיום האירועים התברר ששלושה חיילים נהרגו (קצין יהודי, חייל דרוזי וחייל בדואי) וחמישה עשר חיילים נפצעו (מהם שמונה בדואים ושבעה דרוזים). הבדיקות שנערכו בצה"ל הובילו למסקנה שמן ההכרח להתחשב בניגודים ובמשקעים העדתיים והדתיים הקיימים בין העדות השונות. לפיכך היחידה הפכה בפועל לדרוזית ברובה.[26] מערכת ההסברה הישראלית השתמשה ביחידת המיעוטים לצורכי לוחמה פסיכולוגית, והשידורים פיארו אותה וראו בה סמל לאחווה בין־עדתית. ההסברה הישראלית הבליטה את החיכוכים הפנימיים שרווחו בארצות ערב אך גם צה"ל לא הצליח להתגבר על הניגודים העזים. בינואר 1949 אושר ופורסם תג הכתף של סמל יחידת הדרוזים ובו שתי חרבות מונפות כלפי מעלה ומוצלבות זו בזו ומתחתן מגן דוד, שהכינו קצין וחייל דרוזים ביחידה. הסמל גם נועד לסמן את בני המיעוטים כחיילים בצה"ל

24 ט. לישנסקי, **מצב היחידה והצעות לעתיד**, 5 באפריל 1949, א"צ [ארכיון צה"ל] 859/721/1972.

25 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 69.

26 זיידאן, **גדוד בני ערב**, עמ' 102–109.

וכך למנוע חיכוכים בזמן ביקור חיילי היחידה ביישובים יהודיים.[27]

ישראל, בשנותיה הראשונות, הייתה שרויה בחרדה קיומית, בייחוד עד לניצחון במלחמת סיני (1956), היא ראתה עצמה כ'אי יהודי בים הערבי' וחששה מ'סיבוב שני' ומ'מקרה הכולי' שבמסגרתו תיערך מתקפה כוללת על ידי הצבאות הערביים שמטרתה למחוק את המדינה ואף לרצוח את עמה. אחת הדרכים שבהן ניסתה ישראל לשפר את מעמדה במרחב, הייתה ברית המיעוטים שישראל שאפה לכונן עם מיעוטים דתיים ואתניים ברחבי המזרח התיכון. הדרוזים בארץ ישראל נתפסו כגשר לאחיהם בסוריה ובלבנון, ובישראל סברו כי הם מסוגלים למנוע מאחיהם שבמדינות אלו לתמוך בצד הערבי. באותה עת גם סברו שהמיעוטים במדינות ערב היו מסוגלים לערער את יציבות המשטרים הערביים ובדרך זו לשבש את ההכנות להתקפה ערבית כוללת נגד ישראל. הדרוזים, בהתנדבותם לצה"ל, גם הוכיחו שמיעוט לאומי יכול להזדהות עם המדינה ולהשתלב בה והביעו אמון ביציבותה וביכולתה של המדינה הצעירה לשרוד.[28] מבחינתם, לאחר אלף שנות מאבק על קיומם בעולם הערבי והמוסלמי, זו הייתה החלטה הרת גורל.

לאחר החתימה על הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב הוחלט להקטין את הצבא כדי להפנות את המשאבים המצומצמים לקליטת עלייה, לייצוב הכלכלה ולבניית תשתיות. בשל אילוצים אלה, וככל הנראה עם התקריות האלימות שתוארו לעיל, בספטמבר 1949 הוחלט לבטל את יחידת המיעוטים ולהפוך את גדוד 300 לגדוד של משמר הגבול במרחב פיקוד הצפון. תלונות הדרוזים הגיעו לשר החוץ משה שרת, והוא השתכנע שהפירוק יסב נזק מדיני. לכן הוא פנה לראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון. בן־גוריון החליט שהיחידה לא תפורק, אלא תצומצם להיקף של שתי מחלקות דרוזיות, ששתיהן יכללו עד מאה חיילים. כל החיילים הדרוזים ששוחררו מצה"ל הועברו לשרת במילואים. אולם באפריל 1950 פורסמה פקודת מטכ"ל שקבעה כי יש לפרק את יחידת המיעוטים ולשחרר את חייליה עד 1 במאי 1950. לאחר מאבק של מפקדת היחידה בוטלה הפקודה. קיומה של היחידה נמשך במתכונת מצומצמת של מפקדת גדוד ושל פלוגה רובאית

27 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 71.

28 שמעון אביבי, **דרוזים מעשה מרכבה**, ירושלים: אריאל, 2015 (להלן: אביבי, **דרוזים מעשה מרכבה**), עמ' 14.

ובה שתי מחלקות ובהן כשבעים חיילים דרוזים בלבד, ילידי סוריה ולבנון, ומשימותיה הוסבו לשמירת מתקנים בלבד. היחידה הייתה גורם עליון לטיפול בכל ענייני חיילי המיעוטים מרגע גיוסם ובכלל זה תנאי שירות, דיור, בעיות כלכליות ואף סיוע במציאת עבודה למשוחררים. החיילים המשוחררים שבאו מסוריה ומלבנון קיבלו קרקעות נטושות, ואחר כך התגוררו בבתים שנבנו בעבורם.[29]

לאחר מלחמת העצמאות הוקצה גדוד 300 (יחידת המיעוטים) למשימות ביטחון שוטף בפיקוד המרכז ובפיקוד הדרום. המחנה המרכזי של גדוד 300 בדרום הוקם בתל ירוחם[30] ובו הפלוגה הסדירה. במאי 1953, עקב שביעות רצון מתפקודה, הוגדל תקן הפלוגה לארבע מחלקות רובאיות, ובסך הכול שירתו בה כמאתיים איש. בשנת 1953 יחידת המיעוטים הייתה בהיקף של גדוד חי"ר ובו פלוגת מפקדה, פלוגה אחת סדירה וארבע פלוגות מילואים. היחידה עסקה באטימת קווי שביתת הנשק במרחב שבין הר חברון ממזרח לרצועת עזה והר הנגב ממערב. מבחינה מבצעית היחידה הייתה כפופה למרחב שבו פעלה, ומכל הבחינות האחרות - למפקדת היחידה שנמצאה בצפון הארץ. פעולות היחידה זכו להערכה, וכמה פעמים היא הועברה בין שני הפיקודים. המפקדה טיפלה בחיילי המילואים ויצרה קשרים עם נכבדי העדה כדי לעודד את הגיוס לצה"ל שנועד גם כדי לקדם את צעירי העדה וגם כדי לקרבם לישראל. על רקע זה, בתחילת 1953 אף הוחלט לגייס למילואים צעירים שלא גויסו לשרות סדיר.[31]

ככל שגברה פעילות המסתננים, פנה צה"ל לדרך של ענישה והרתעה על ידי פעולות גמול. חיילי יחידת המיעוטים עסקו בעיקר בביטחון שוטף, אולם מעת לעת הם גם השתלבו בהצלחה בפעילות התקפית. בשנת 1955 פיקד מרדכי (מוטה) גור על פלוגה ד' מגדוד 890 לאורך גבול רצועת עזה, והוא למד להכיר ולהוקיר את אנשי יחידת המיעוטים. באותה שנה גברה פעילות

29 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 76.

30 בשנת 1951 סייע אמנון (רודי) זעיר, סא"ל (במיל'), חבר קיבוץ גן שמואל, להקים את מעברת ירוחם. לאחר הקמת הצריפים גבר הצורך בשמירה שכן מקום זה שימש למעבר מסתננים ומבריחים מרצועת עזה לירדן. בבאר שבע פגש זעיר את חיים (חיימקה) לבקוב, מפקד יחידת המיעוטים בדרום, וזה הציע לו לאייש את האזור באנשי מילואים דרוזים. כך החלה נוכחות יחידת המיעוטים במקום. רודי (אמנון זעיר), **וינה גן שמואל**, קיבוץ גן שמואל: קיבוץ גן שמואל, 1980, עמ' 114.

31 בשנים 1952–1954 ניסו ביחידת המיעוטים להפעיל מחלקת גמלים כדי לרדוף אחר מסתננים בחולות והמחלקה אף השתתפה במצעד בשנת 1954, אולם הניסוי לא צלח. בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 78.

הפדאיון ופלוגה ד' שבפיקודו נקראה לאבטח את הסיורים ולהתכונן להתערבות מהירה במקרה של תקרית. באוגוסט כבשה פלוגה מיחידת המיעוטים מוצב מצרי כדי לחלץ סיור גבול. בפעולה נהרגו ארבעה חיילים מצרים, עשרים ושניים נלקחו בשבי וכן נלקח שלל רב. חייל מהפלוגה נהרג, וחייל נוסף נפצע. למרות הנפגעים, בפלוגת המיעוטים היה המורל גבוה הודות להישגיה. בספטמבר 1955 קיבלו חמישה מחייליה, ששניים מהם נפלו בלחימה, צל"ש חטיבתי.[32]

ב־31 באוגוסט 1955, במבצע 'אלקיים', פשט גדוד 890 על משטרת ח'אן יונס שבדרום רצועת עזה, שבה נמצאה פלוגת חי"ר מצרית. לראשונה צורף כוח קטן מיחידת המיעוטים אל כוח הצנחנים וניתנה לו משימה צנועה. הפשיטה הוכתרה בהצלחה: הבניין פוצץ, שבעים ושניים חיילים מצרים ופלסטינים נהרגו, וחמישים ושמונה נפצעו. מהכוח הפושט נפל חייל אחד, ואחד עשר נפצעו. שני מפקדי הכוחות במבצע, מרדכי גור ורפאל איתן, היו למפקדי פיקוד הצפון והרמטכ"לים בשנות השבעים, ושניהם השפיעו על קידום מעמדם של הדרוזים בצה"ל. אחד מהם, מרדכי גור, שנפצע בפעולה, קיבל את עיטור העוז על חלקו בפעולה. אליאס, החובש הפצוע מיחידת המיעוטים, ביקרו, וכך נוצר קשר בין המשפחות, ואחר כך התהדק הקשר בין גור ליחידת המיעוטים.[33]

הדרוזים, ששמם הלך לפניהם כגששים וכלוחמים, היו בין המייסדים של סיירת שקד בפיקוד הדרום ושל סיירת אגוז בפיקוד הצפון (1956). את סיירת אגוז הקים האלוף יצחק רבין, מפקד פיקוד הצפון, מכיוון שחשש מהתלקחות בצפון על רקע מלחמת סיני. בגלגולה הראשון הורכבה היחידה מדרוזים, וייעודה היה לחבור לדרוזים בסוריה ולרתק את הצבא הסורי לעימותים מבית אם סוריה תחבור למצרים. מפקדהּ הראשון היה סא"ל אריה (אריק) גרדי, וסגנו היה נפתלי אלקין. לאחר כמה שבועות של אימונים מפרכים התברר שהחששות התבדו. רבין הציע לגרדי להמשיך לפקד על היחידה ולהפעילה בפעולות הביטחון השוטף שבפיקוד הצפון. בראשית הדרך מנתה הסיירת כ־25 לוחמים, ולאחר אימון, הקמה וגיבוש של שלושה חודשים יצאה לפעילות מבצעית במרחב פיקוד הצפון. בשנת

32 חלבי, **ברית דמים**, עמ' 33–34; זיידאן, **גדוד בני ערב**, עמ' 122, 131–132; בן דור, **אחים לחרב ותקווה**, עמ' 453.

33 מרדכי (מוטה) גור, **מצפון ומים**, ת"א: מערכות, 1998 (להלן: גור, **מצפון ומים**), עמ' 119–120; בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 80–81.

1957, כמה חודשים לאחר שהוקמה, עלה כוח של היחידה על מארב של משמר הגבול באזור אום אל־פחם, ואחד מחיילי הסיירת, חסן סולימאן אבו נג'ים,[34] דרוזי מהכפר ג'וליס, נהרג מאש עמיתיו[35] והיה לחלל הראשון של סיירת אגוז.

בדצמבר 1955 החליט סגן הרמטכ"ל חיים לסקוב לנתק את יחידת המיעוטים מאג"ם מבצעים ולהכפיפה פיקודית למפקדת פיקוד הצפון. בתוך היחידה היו קשיים בתקשורת מכיוון שמרבית חייליה ידעו ערבית ומעט עברית בזמן שהמפקדים ומרבית אנשי המטה ידעו מעט ערבית. כדי להתמודד עם אתגר לימוד השפה העברית וכדי להרחיב את השכלתם ואת ידיעותיהם נקבע 'קציו תרבות ותעמולה' ביחידה. לשם כך הוא ערך פעילויות רבות, בהן הרצאות לחיילים בבסיסים. בד בבד הם קיבלו עיתונים בשפה הערבית, וכדי להתגבר על הקושי בעברית תורגם החומר הצבאי לערבית.

בשנים הראשונות דרשו חיילים ממשפחות נכבדות תפקידי קצונה ופיקוד, ורק לאחר שהמתאימים נשלחו לקורסים וקיבלו את הדרגות בהתאם לכישוריהם ולמידת הצלחתם, הלחצים פגו. אנשי הדת התערבו בענייני היחידה, אולם גם המפקדים פנו אליהם בעת הצורך והסתייעו בהם לצורך הגיוס. המפקדים גם ביקרו חיילים בכפריהם.

מפקדת יחידת המיעוטים, שסבלה ממחסור בכוח אדם, דחפה את עבודת המטה בצה"ל כדי שיבחן את הרעיון לגייס את הדרוזים לשירות חובה. לפיכך ביקש מפקד גדוד המיעוטים שמעתה ייערך אימון הטירונים החדשים בבסיס ההדרכה לטירונים ולא בגדוד או בפלוגה הסדירה, כפי שהיה נהוג עד אז. באוקטובר 1955 סוכם בצה"ל כי יחידת המיעוטים תסתמך על גיוס חובה. שר הביטחון אישר זאת בתנאי שנציגי העדה יפנו אליו כדי להביע את תמיכתם בגיוס. לאחר קבלת מכתבי התמיכה הועבר הנושא להחלטת ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון, ובינואר 1956 סוכם גיוס החובה

34 ראו עליו: חלבי, **ברית דמים**, עמ' 51. סא"ל גרדי פעל ללא לאות כדי להנציח את חסן סולימאן אבו נג'ים באתר ההנצחה של היחידה. ילדיו המשיכו את מלחמתו, וכיום שמו של אבו נג'ים מוזכר באתר ההנצחה לחללי סיירת אגוז סמוך לקבר נבי חזורי שבשמורת הטבע חרמון.

35 יעקב ארז, "סיירת אגוז", בתוך: יעקב ארז, רן אדליסט וצבי לביא, **סיירות ומיעוטים**, ת"א: רביבים/מהדורת ספריית מעריב, 1983, עמ' 45–47; מייק אלדר, **יחידה 424 סיפורה של סיירת שקד**, ראשון לציון: עמותת סיירת שקד, 1994. בשנת 1964 הוקמה הסיירת מחדש במסגרת פיקוד הצפון ואף הורחבה עד למסגרת גדודית, עד שפורקה שוב בשנת 1974. בשנת 1995 שוב הוקמה יחידת אגוז כיחידה ללוחמת גרילה נגד ארגון חזבאללה.

סופית. זו הייתה תפנית חשובה בשילוב הדרוזים בצה"ל. במקום מתנדבים בסדיר ובמילואים הושתתה היחידה על מגויסי חובה. עדיין נשמרו הגבולות של שילוב בנפרד, אך יחידת המיעוטים כבר התארגנה לקלוט את המגויסים ולגבש מערך אימונים שיטתי, שנועד להקים מתוכם דור של מפקדים. מאפריל 1956 ואילך הדרוזים מגויסים לשירות בצה"ל לפי החוק שמחייב את האזרחים היהודים. ביולי 1956, לאחר שנקבע גיוס החובה, ניתנו להם הקלות שונות באזורים שהיו תחת הממשל הצבאי. הדרוזים קיבלו אותן בחיוב, אולם הן עוררו קנאה אצל בני המיעוטים האחרים. בכך הן קידמו את המדיניות שדגלה בהרחבת הקווים המפרידים בין הדרוזים למיעוטים האחרים ובקירוב העדה הדרוזית למדינה. הגיוס היה כרוך גם בהתגברות על ההתנגדות בקרב העדה הדרוזית לגיוס בכלל. היו צעירים שהתנגדו לעצם הגיוס בטענה שהם ערבים ואינם רוצים להילחם באחיהם, והיו אחרים שסירבו בטענה שהם דתיים. חלק מההתנגדות נבע מטענות לחוסר שוויון בין חיילים דרוזים ליהודים. לחילופין הייתה התנגדות לקיומה של יחידת המיעוטים והועלתה הדרישה לאפשר להם שילוב מלא. בתוך זמן קצר, לאחר שהממשלה הפעילה כמה אמצעים, שככה ההתנגדות, והכף הוכרעה לגיוס החובה לצה"ל (למעט כמה סייגים) ולהחלטה להשתלב בחברה הישראלית באופן מלא.[36]

בשנת 1956, כאשר החלה מלחמת סיני, התייצבו במפקדת הגדוד שיח'ים ונכבדים מבני העדה הדרוזית כדי להביע את תמיכתם במדינת ישראל, והם ביקשו לגייס את חיילי המילואים ולשלב את הדרוזים במלחמה. יחידת המיעוטים השתלבה במלחמת סיני (1956) כחלק מכוח ההטעיה (שנועד לשכנע את מצרים שמטרת המלחמה היא לתקוף את ירדן), ואחר כך היא טיהרה כפרים ומחנות פליטים ברצועת עזה. לאחר יציאת צה"ל מסיני חזרה יחידה 300 לפעילות הביטחון השוטף בגבולות המרכז והדרום.

ב־15 ביולי 1959 הוקמה יחידת חי"ר סדירה 299 לפעילות ביטחון שוטף בגבולות הדרום במסגרת יחידת המיעוטים. מפקדת יחידה 299 נמצאה בכפר ירוחם, והיא הוכפפה מבצעית למפקד גוש באר שבע שבפיקוד הדרום ומנהלתית למפקדת יחידת המיעוטים שנמצאה אז בטירה ליד חיפה והייתה כפופה לפיקוד הצפון. היחידה נפרסה ב'משמרות' בכמה אתרים, מירוחם ועד אילת, וחייליה ליוו כלי רכב (בעיקר אוטובוסים) ואבטחו

36 ביולי 1958 הופעל גיוס החובה גם לצ'רקסים. במרוצת השנים קבע צה"ל ארבעה תבחינים לדחיית גיוס או לשחרור משירות לחייבי גיוס דרוזים: דת, לימודים, מצב משפחתי וכושר גופני לקוי. בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 83–86.

צירי תנועה ומתקנים שונים. משנת 1962 נקראה היחידה 'יחידת סיור 299', ובשנת 1963 נוספה המילה 'סיור' גם לשמו של גדוד 300. מפקד יחידת סיור 299 היה דוד מימון, לימים אלוף בצה"ל.[37]

במפקדת היחידה התפתח הלך רוח שחיזק את המשך קיומה. היחידה ראתה את ייעודה בגיבוש חברתי ותרבותי, במתן שירותי חינוך ותרבות בשפה הערבית, בלימוד השפה העברית, בהשלמת השכלה, בחינוך לאזרחות, בקידום החיילים, בגיבוש צוות מפקדים שמתאים לטפל בבעיות הייחודיות לחייל הדרוזי, בבניית גאוות יחידה על בסיס לאומי דרוזי, בשמירה על ערכי הדת, בסעד, בבידור ובייצוג הדרוזים במפגנים ובאירועים בארץ ובחו"ל. מנגד, פיזור החיילים הדרוזים בכלל יחידות צה"ל נתפס ככרוך בסיכונים, ובהם חשיפתם לאפליה שיתקשו להתמודד עימה. כמה מהצעירים תמכו בקיומה של היחידה מכיוון שהם העדיפו את החברה המוכרת, להיות תחת מפקד דרוזי ולשרת במפקדת היחידה הקרובה לבתיהם. מנגד עמדו החסרונות ובהם הקרבה היתרה שבין מפקד לחיילים העלולה לשבש את היחסים; התערבות זקני העדה ונכבדיה בקידום בדרגות ובשחרור ממילואים; הגבלת התפתחותם של החיילים הדרוזים; ועיכוב השתלבותם בחברה הישראלית. בצה"ל רווחה הדעה שיש להגביל את שילוב הדרוזים בצה"ל ולכן עדיף שישרתו ביחידה בעלת משימות מוגדרות ויחשפו למידע צבאי מצומצם. ההגבלה נבעה מחשש שחיילים דרוזים יהיו יעד לגיוס מודיעיני מצד מדינה ערבית שכנה, או שיתפתו לחצות את הגבול כדי להתראות עם בני משפחה החיים בארצות השכנות. לעומת גישה זו סבר דוד בן־גוריון אחרת וגרס שיש לאפשר להם לבחור בין שירות ביחידת המיעוטים ובין שירות ביחידות האחרות. לדעתו, יש לשלבם גם ביחידות הצנחנים והשריון.[38]

מימיה הראשונים של היחידה התמסדו בהדרגה הטקסים שאפיינו את יחידת המיעוטים ולימים גם את גדוד 299. הטקס המרכזי בעוצמתו, המחבר את העדה עם הצבא ועם המדינה, הוא טקס יום הזיכרון לחללי צה"ל. בשנת 1954 הוקם בית העלמין הצבאי בעִספייא, ואחר כך הוקמו בתי עלמין צבאיים בחורפיש, בבית ג'אן וביאנוח. חיילי יחידת המיעוטים

37 בשנים 1965–1971 שימש מימון מפקד גוש באר שבע. בסוף שנת 1971 העבירו האלוף אריק שרון, מפקד פיקוד הדרום, לרצועת עזה כדי לסייע בלחימה במחבלים.

38 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 88–89.

הופקדו על הטקסים שבהם השתתפו מנהיגי העדה, מפקדי היחידה ואורחים נכבדים. שאר הטקסים התמקדו בקבר נבי שועייב שבו נקשרו רגשות עזים של מחויבות ושל נאמנות לעדה ולאמונה הדרוזית עם מחויבות ועם נאמנות לצה"ל ולמדינת ישראל. המסעות המסורתיים דרך הכפרים הדרוזיים הסתיימו בדרך כלל באתר נבי שועייב, ובו נערכו אירועים מיוחדים וטקסים, בהם השבעת הטירונים לצה"ל, סיום האימונים השנתיים, יום יחידת המיעוטים והקמת הגדוד וציון חילופי מג"דים. באפריל מדי שנה השתתפה יחידת המיעוטים גם בעלייה המסורתית לרגל (זיארה) לקבר הנביא שועייב. נציגיהם הרשמיים של המדינה ושל צה"ל באו אף הם למקום כדי להביע את הזדהותם עם העדה הדרוזית באירוע מיוחד זה. הטקסים הללו היו מכשיר חשוב בחינוך המגויסים מכיוון שהם גיבשו את ערכי היסוד: נאמנות לכפר ולעדה, לצה"ל ולמדינה.

פעם בשנה, ביום מיוחד, 'יום המיעוטים' בצה"ל, ערכה יחידת המיעוטים מפגן רב רושם, ובו הפגינה את כושרה הקרבי באמצעות תחרויות ספורטיביות ובאמצעות תרגיל באש חיה. אחר כך נערך מסדר חגיגי, ובשעות הערב - מסיבת סיום. באפריל 1958 השתתפה יחידת המיעוטים באירוע רב־משתתפים שנערך בנבי שועייב לציון חגיגות העשור לקום המדינה. ביולי נערך אירוע חגיגי במחנה היחידה לציון עשור להקמת יחידת המיעוטים.

באוקטובר 1963, ככל הנראה בפעם הראשונה, נערך טקס השבעת הטירונים באתר נבי שועייב. סיסמת האש שהודלקה בזמן המסדר הייתה 'אחים לנשק'. מכיוון שבני העדה הדרוזית אינם יכולים להישבע על התנ"ך או על הקוראן, מצאה הרבנות הראשית פתרון - הטירונים קיבלו כריכת בד שבצידה האחד שבועת האמונים ובצידה האחר תמונת קברו של הנביא יתרו מעוטרת בחמשת צבעי הדגל הדרוזי.

השירות הצבאי חיבר את הדרוזים לחברה הישראלית והיה אמור לאפשר להם שוויון בנגישות למשאבים. אולם כבני מיעוטים הם נמצאו בפריפריה החברתית והגאוגרפית, ולכן סבלו ממצוקות רבות. במהלך השירות וביתר שאת לאחר סיומו הם חשו תסכול רב מהפער שבין השתלבותם המהירה והמוצלחת בצה"ל ובין מכלול הבעיות שמהם סבלו משפחותיהם והכפרים שבהם גדלו. במשך שנים רבות לאחר קום המדינה סבלו מרבית הכפרים הדרוזיים מהיעדר כבישים, צנרת למים, חשמל וקווי טלפון. נוסף על שילוב מלא בצה"ל, דרשו הדרוזים שוויון מלא בשירותי רפואה, בסלילת

כבישים ובחיבור לחשמל ולטלפון. עקב היעדר כבישים בכפרים שבמרומי הגליל העליון, כגון ג'ת וכיסרא, היה הפינוי הרפואי מסובך ולעיתים מאוחר מדי, והזקוקים לאשפוז נפטרו לפני שקיבלו את הטיפול הנדרש. בינואר 1964 נפטרו עשרות תינוקות ממחלת החצבת בכפרים הדרוזיים שבגליל העליון (כיסרא, סְמיע, יאנוח ואחרים). על רקע חומרת המצב פעלה יחידת המיעוטים וסללה כבישים לכפרים ג'ת וכיסרא (בשנת 1960) ודרכים פנימיות בכפרים כיסרא וסְמיע (בשנת 1964). בשנת 1965 נחנך כביש חדש לכפרים כיסרא וסמיע, ומכאן ואילך הוא כונה 'כביש החצבת'. רק בשנות השישים ובתחילת שנות השבעים הושלם חיבור הכפרים הדרוזיים למים זורמים, לחשמל, לטלפון ולכבישים.[39]

שי הרבנות הצבאית הראשית

לחיל הדרוזי

טירון ג'דאן

אני נשבע ומתחייב בהן צדקי
לשמור אמונים למדינת ישראל,
לחוקתה ולשלטונותיה המוסמכים.
לקבל על עצמי ללא תנאי וללא סייג
עול משמעתו של צבא ההגנה לישראל.
לציית לכל הפקודות וההוראות הניתנות
על ידי המפקדים המוסמכים ולהקדיש
כל כוחותי ואף להקריב את חיי
להגנת המולדת ולחירות ישראל.

טירון ג'דאן (גדעון) עבאס (לימים אל"ם) נשבע אמונים לצה"ל. מימין מדליון ובחלקו העליון מגן דוד על רקע כחול ולבן, מתחתיו סמל החברות המוצלבות של יחידת המיעוטים, תבליט של נבי שועייב והמילים 'קבר יתרו' בעברית ו'נבי שועייב' בערבית (באדיבות אל"ם [במיל'] ג'דאן עבאס).

הצוהר שדרכו נחשף כלל צה"ל לדרוזים, היה הקורסים לפיקוד (מ"כים וקצונה) בבסיסי ההדרכה הצה"ליים. כך נוצרה היכרות קרובה בין הדרוזים ובין כלל המגויסים, נקשרו קשרי ידידות והערכה הדדיים, והדרוזים נחשפו ליכולות המבצעיות של יחידות אחרות.

אולם הלחץ של הצעירים הדרוזים לאפשר להם לשרת בכלל יחידות צה"ל הלך וגבר. בשנת 1962 התקבלו המלצותיו של מפקד יחידת המיעוטים,

39 שם, עמ' 96–101.

סא"ל שמואל דותן (1960–1968), לפתוח לפניהם את השירות במשטרה הצבאית בצפון ובדרום, בפלוגת תובלה, בחיל החימוש וביחידות הנח"ל. כמו כן כדי לחזק את רוח היחידה הוחלט לאפשר למחלקה נבחרת לעבור קורס צניחה, לאפשר ליחידה לשהות חודשיים במרחב הצפון (בקרבת המשפחות), להחליף את השם יחידת המיעוטים בשם 'יחידת סיור 300' ולאפשר לחיילים לחבוש כומתה שחורה (בגלל ההגדרה כיחידת סיור) במקום כומתה בצבע חקי. לראשונה הופנו חיילים דרוזים לשרת ביחידות אחרות, והשילוב בנפרד פינה את מקומו לתחילתו של שילוב אופקי. גם בנושא הקידום (השילוב האנכי) חל שיפור מסוים, ועד מלחמת ששת הימים הגיעו קצינים דרוזים לדרגת רס"ן. לראשונה בשנת 1963 מונה עקל תורכי, קצין דרוזי, לפקד על חיילים יהודים בפלוגת הטירונים שבבסיס ההדרכה לטירונים שבצריפין, והוא השתחרר מצה"ל בדרגת רס"ן.[40]

בשנת 1966 שירתו בגדוד הסיור 300 כ־400 קצינים וחיילים בשירות סדיר וכ־2,500 אנשי מילואים. ביחידה היו עשר פלוגות, מהן פלוגה אחת סדירה (יחידת הסיור 299), שבע פלוגות רובאיות במילואים, פלוגת אימונים (להכשרת הטירונים) ופלוגת מפקדה. הפלוגה הסדירה פעלה בגבול הערבה, ופלוגה נוספת – בגבול עם מצרים.

בשנת 1966 נפגשו קציני יחידה 299 עם האלוף דוד אלעזר, אלוף פיקוד הצפון, ועם האלוף ישעיהו גביש, אלוף פיקוד הדרום, והעלו את טענותיהם, בהן תנאי השירות הקשים, בעיקר התדירות הנמוכה של יציאות לחופשות שפגעה במשפחותיהם, והיעדר כלי רכב שהשימוש בהם עשוי להקל את הריחוק מהמשפחות שבצפון; ומניעת הקידום בצה"ל עקב ההגבלות הביטחוניות על שירות ביחידות. למרות הקשיים גדל מספר החיילים הדרוזים ששאפו לצאת לקורס קצינים, כי השירות בקבע הבטיח פרנסה לשנים ארוכות. שמואל דותן, מפקד יחידת המיעוטים, העלה כמה הצעות לטיפול בבעיות, והן התקבלו בהדרגה. תפנית ממשית התרחשה אחרי מלחמת ששת הימים.

קשיי השילוב בין יהודים לדרוזים באו לידי ביטוי בסיפוריהם של הקצינים הוותיקים. אל"ם (במיל') ג'דאען עבאס גויס לצה"ל במאי 1960. כאשר היה סמל מחלקה בבסיס ההדרכה לטירונים, פגש את סמל לביב נסר א־דין ששימש בתפקיד מיוחד: סַמָל הבעיות. נושא תפקיד זה היה צמוד למפקד

40 שם, עמ' 90–91.

הפלוגה, ותפקידו היה לפתור בעיות שצצו בין חיילים יהודים לדרוזים. כך, לדוגמה, חיילים יהודים נהגו לקלל בקלות ראש, ואילו אצל הדרוזים, עקב האיסור החמור לקלל, הובילו הקללות לאלימות. בשנת 1964, לאחר נישואיו, ביקש לעזוב את יחידת המיעוטים כדי להמשיך להתקדם בצה"ל, ולדבריו, אם בקשתו לא תינתן לו, יעדיף להשתחרר מהצבא. בקשתו נענתה בחיוב, והוא מונה למפקד מחלקת הטירונים במחנה אולגה ליד חדרה. מחלקה זו הייתה קשה עד כדי כך שמפקדה הקודם התייאש והרים ידיים. ג'דעאן, מכיוון שפיקד על יהודים, החליט ללמוד את יסודות היהדות, ובהם התנ"ך, השבת והחגים, ובין היתר, דאג לחייליו למזון כשר. בכל דרך רצה להוכיח שהוא טוב כמו המפקדים היהודים. בתוך זמן קצר התקדם, ובשנת 1966 כבר פיקד בעצמו על הבסיס.[41]

בשנת 1961 יצא סעיד עבד אלחק לקורס קצינים, והוא היה החניך הדרוזי היחידי בו. מבחינתו, הקושי העיקרי היה ידע בעברית, ולכן שינן את החומר עד שתיים-שלוש לפנות בוקר. בסיום הקורס העניק האלוף יצחק רבין, ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל, את הדרגות למסיימים. מפקד היחידה, סא"ל שמואל דותן, וסגנו איסר חלמיש, היו גאים בו וחיבקוהו.[42] לימים, היה לקצין הדרוזי הראשון שקודם לדרגות הסא"ל והאל"ם.

אל"ם (במיל') אסעד אסעד, שהתגייס לצה"ל בשנת 1963, נחשף לניסיון שצה"ל ערך. מאחר שמחזור גיוס זה היה גדול, הוקמו מחלקות מעורבות של דרוזים ושל יהודים. בכל מחלקה היו 15–20 דרוזים. אחרי הטירונות הבסיסית נשלחו כל המגויסים הדרוזים לאימון מתקדם במפקדת היחידה שבטירה.[43]

יחידת המיעוטים נועדה לאפשר לממסד הישראלי ליהנות משני העולמות: גם לשלב את הדרוזים בנפרד וגם לזכות ברווחים המדיניים הרצויים. התעסוקה בשמירה על הגבולות ביחידה נפרדת צמצמה הן את השילוב האופקי (פתיחת מסלולי השירות) והן את השילוב האנכי (קידום בדרגות). אולם מציאות החיים הייתה חזקה יותר, ובהדרגה ניכרו סדקים בהפרדה המלאה. דווקא הצבתם בגבולות חשפה אותם למצבי מבחן ומכיוון שבפעילות הביטחון השוטף הוכיחו את עצמם כלוחמים, הם נבחרו, בין

41 שם, עמ' 94.

42 שם, עמ' 113.

43 שם, עמ' 93–94.

היתר, להיות בין מייסדי הסיירות בשני פיקודים (דרום וצפון), כפי שצויין לעיל. מפקדים וחיילים רבים למדו להעריך את מסירותם ואת כישוריהם וביניהם ניתן למנות את משה דיין, מרדכי (מוטה) גור, אריאל (אריק) שרון, יצחק רבין, דוד מיימון ובנימין (פואד) בן־אליעזר. לימים הגיעו אישים אלה לצמרת הצבאית והפוליטית בישראל, ולעמדותיהם החיוביות הייתה השפעה על ההחלטות שהתקבלו בצה"ל ובמדינה לגבי הדרוזים.

ניתן להמחיש עמדה חיובית זו בדברי ההספד שנשא שר הביטחון משה דיין ב־9 במאי 1969 בלווייתו של רס"ל לוטפי נסר א־דין שנפל ב־7 במאי במרדף אחר מחבלים בגבול הערבה, ביום שבו היה אמור לצאת לחופשת שחרור. בשם צה"ל ומדינת ישראל ביטא שר הביטחון הוקרה עמוקה לבני העדה על לחימתם בגבולות:

> **לוטפי נסראלדין עמד עם חבריו לילה־לילה ויום־יום על משמר גבולותינו בצפון ובדרום, במזרח ובמערב. חיילים דרוזים אלה מגינים על חיינו, ומדי פעם הטובים והנועזים שבהם, אלה המסתכנים יותר מהאחרים. פורצים ומסתערים ודמם הקדוש מרווה את אדמתנו. העדה הדרוזית איננה רבה במספרה אבל היא גדולה ברוחה! כפריה ועריה יושבים לבטח על הכרמל ובהררי הגליל אך בחירי צעיריה ניצבים בחזיתות, פזורים בגבולות וסוככים בחייהם על תושבי ישראל כולם. בשבילי ההרים, בנתיבי המדבר ובדרכי הערבה, ברכב וברגל נעים הדרוזים האמיצים כשנשקם בידם ומביסים את המנסים לחדור לארצנו ולרצוח בנו.**[44]

ניצנים של שינוי: הקמת סיירת 244 וההתקדמות בדרגות (1967–1973)

בשנת 1967 נמצאה מפקדת גדוד סיור 300 בטירה שליד חיפה. בכל שנה, במאי ובנובמבר, נערכו גיוסים ליחידת המיעוטים, והמגויסים אומנו בפלוגת הטירונים. כמעט כל בני המיעוטים המגויסים שירתו ביחידה, ורק מעטים שירתו במשמר הגבול וביחידות אחרות. יחידת סיור 299 הייתה פרוסה ב'משמרות' בפיקוד הדרום, לאורך הגבולות עם מצרים ועם ירדן. מערך המילואים במגזר הדרוזי, שהתבסס על החיילים ששירתו בסדיר ביחידת המיעוטים, לא היה מאורגן באופן שיטתי.[45]

---

44 מנוסח ההספד כפי שצוטט במלואו אצל בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 128–129.

45 מופיד עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**, דאליית אל־כרמל: אסיה, 2003 (להלן: עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**), עמ' 23.

בתקופת ההמתנה שקדמה למלחמה הביעה העדה הדרוזית את מחויבותה ואת מסירותה למדינת ישראל. בין השאר, בכפרים נערכו כנסים, ומברקי תמיכה וברכות נשלחו אל משרדי הממשלה, אל ראשי המדינה, אל צה"ל ואל היחידה הדרוזית שבצה"ל.[46] בכל דרך תמכו אנשי המילואים והנוער בגיוס והביעו את הזדהותם המלאה עם העם היהודי. אולם מערך המילואים במגזר הדרוזי לא גויס. רק לאחר לחץ רב שולבו חלק מחייליו בשמירה על מתקנים. השתתפותם המצומצמת של הדרוזים במלחמה ושילובם במשימות משניות יצרו תרעומת רבה בקרב העדה.

מפקד פלוגת הטירונים שבטירה, סעיד עבד אלחק פנה לאלוף פיקוד הצפון, האלוף דוד (דדו) אלעזר, וביקש לשלב את הפלוגה בלחימה. בקשתו נענתה בחיוב. השיח' אמין טריף ונכבדי העדה באו לברך את החיילים לפני צאתם לקרב. בתחילה החזיקה הפלוגה את מוצב מזר שבגלבוע וספגה הפגזה ארטילרית ירדנית קשה. שני קשרים, אנשי מילואים, סופחו לכוח. בהפגזה נהרג אחד מהם, והאחר נפצע. אחד משני מפקדי המחלקה בפלוגה, הקצין עלי מועדי, נפצע. בעקבות חטיבת ברק טיהרה הפלוגה את ג'נין, התקדמה לשכם והמשיכה לנוע, ללא כל התנגדות, ליריחו ואחר כך לחוף קַליה שבצפון ים המלח. פלוגה מיחידה 299 שהייתה באזור בארותיים, בגבול עם מצרים, השתלבה בלחימה באוגדת אריאל שרון שבסיני. נוסף על כך חיילים דרוזים שהיו בקורסים, השתתפו בלחימה ביחידות שונות; חניכים בקורס המ"כים נלחמו בשכם וברמת הגולן. בכוח שנלחם בדרך לשכם, ובעיקר בעיר, היו 12–15 דרוזים וצ'רקסי אחד. מכיוון שהכוח הגיע לעיר ממזרח, ומכיוון שחייליו היו לבושים במדים מנומרים, סברו תושבי העיר שמדובר בצבא עיראק.[47]

מפקד יחידת המיעוטים שמואל דותן ביקש לקרב את הכפרים הדרוזיים ברמת הגולן למדינת ישראל, ולכן באותה שנה נערך טקס ההשבעה בכפר מג'דל שמס שלרגלי החרמון. בספטמבר 1967 יצא סעיד עבד אלחק עם הפלוגה למסע מירכא דרך חורפיש ונבי יושע למג'דל שמס.[48]

46 מוסבאח חלבי, "הדרוזים מצהירים נאמנות למדינה", **הַצֹּפֶה**, 29 במאי 1967.

47 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 114.

48 יואל דר, "יחידת מיעוטים הושבעה לרגלי החרמון", **דָּבָר**, 21 בספטמבר 1967; ריאיון עם אל"ם (במיל') סעיד עבד אלחק, 25 בינואר 2018 (להלן: ריאיון עם סעיד עבד אלחק).

בשנת 1968 הוקמה יחידה דרוזית ייחודית, פלוגת סיור 244. מוחמד מולא, היוזם, המייסד והמפקד הראשון של היחידה, נולד בירכא וגויס לצה"ל בשנת 1953. מראשית דרכו בצה"ל היה לוחם עז נפש, עצמאי ובעל יוזמה. במשך שנה רכש את ידיעת השפה העברית בסיוע של מורה לעברית, ובשנת 1959 סיים קורס קצינים, ומדי פעם פיקד על אחד 'המשמרות'.

טקס סיום הטירונות בנבי שועייב בנובמבר 1969. הקצין המצדיע מול במת הכבוד הוא סרן נאזם אבראהים מהכפר סאג'ור. על הבמה השיח'אמין טריף, משמאלו סא"ל צבי שפאן, מפקד יחידה 300, ומימינו רס"ן מרדכי (מוטקה) רז, סגן מפקד היחידה. זיהוי הקצינים בסיוע סלמאן אבו רוכן (אלבום יחידת המיעוטים, באדיבות אכ"א מנהל האוכלוסיות).

במלחמת ששת הימים, ללא כל אישור, יצא מוחמד מולא בג'יפ עם אחד ממפקדי יחידה 299 והצטרף לאוגדה 38 בפיקודו של האלוף אריאל (אריק) שרון. לאחר שבוע, כאשר חזרו לתל ירוחם, פנה מפקד הגוש דוד מימון אליו ושאלו: "מי נתן לכם אישור?" מולא השיב: "אני סחבתי את האחרים בלי לשאול אותך". מימון הזועם שלח אותו לביתו. מולא, שהיה אז סרן, חזר לביתו בירכא וכתב מכתב לרמטכ"ל חיים בר־לב. הרמטכ"ל קרא לו ללשכתו, ומוחמד דרש שצה"ל יקים סיירת דרוזית כמו אלה שיש בחטיבות גולני והצנחנים. הרמטכ"ל הבין את תסכולם של הקצינים הדרוזים שביקשו להתקדם ולהפגין את יכולתם. לפיכך הוא אישר להקים יחידת סיור מוצנחת, סיירת לכל דבר, שתהיה מורכבת מבני העדה הדרוזית ותיתן מענה למגויסים הדרוזים שביקשו לשרת ביחידות המובחרות. את החיילים יבחרו המפקדים אישית והם יעברו מסלול אימונים קשה, ארוך ומגוון.

היחידה תפעל בקרבת הכפרים הדרוזיים שבגליל ויוטלו עליה משימות הן בביטחון שוטף והן בזמן מלחמה. בעקבות הפגישה קיבל מולא את ההוראה להקים את יחידת הסיור 244 על בסיס מתנדבים מתוך מגויסי החובה.

לפי גרסה אחרת, במהלך ביקור הרמטכ"ל חיים בר־לב במחנה עין יהב, לאחר המלחמה, קם רס"ן מוחמד מולא, שהיה אז מפקד יחידה 299, ואמר שאם הדרוזים מיועדים רק לביטחון שוטף - מוטב שישוחררו מצה"ל. אם הדרוזים אינם משולבים כראוי בזמן מלחמה, טען, הרי אין טעם לשירותם בצבא. לאחר הביקור והשיחה הקשה החליט הרמטכ"ל להקים סיירת דרוזית. מופיד עאמר, מראשוני המתנדבים ליחידה, סיפר גם הוא על ביקור הרמטכ"ל ועל שיחתם הקשה ובעקבותיה החליט הרמטכ"ל להקים את יחידת הסיור.[49]

מולא הקים אפוא את היחידה ופיקד עליה במשך כשנתיים. באוקטובר 1968 ניתנה פקודת הארגון להקמת יחידה סדירה 244 בשיוך חיילי חי"ר, תחת פיקוד מפקד גדוד סיור 300, ובה שתי מחלקות לוחמים וכיתת מפקדה ושירותים. ייעודה היה לבצע תפקידים מיוחדים. מולא העריך שאם תהיה מלחמה, תוצנח הסיירת בהר הדרוזים, וכך תשמש ראש גשר ליחידות צה"ל שיתחברו להר הדרוזים בסוריה.[50]

באותה עת החל הגבול הלבנוני לשמש מרחב לחדירת מחבלים לישראל. יהודה דרעי, רכז הביטחון השוטף של מושב שומרה, סיפר שזמן קצר לאחר שהיישובים נאלצו להגביר את השמירה ולצאת לעבודה עם ליווי, הגיע רס"ן מוחמד מולא עם שמונה חיילים, אמר לו שהוא בא לתגבר את השמירה על הגבול וביקש את המפתח של המצודה שהוקמה במקום בזמן המנדט הבריטי (אחת ממצודות טגארט). באותה עת שימש המקום למעצר עיזים שחצו את הגבול מלבנון, וכולו היה מטונף בגללים. חיילי הסיירת עם אנשי המושב ניקו את המצודה והכשירוה כבסיס ליחידה. דרעי הוביל את

49 צבי לביא בהשתתפות מוסבאח חלבי וזאב קליין, "מיעוטים", בתוך: ארז כפיר ויעקב ארז (עורכים), **צה"ל בחילו – אנציקלופדיה לצבא ולבטחון כרך 14: סיירות ומיעוטים**, ת"א: רביבים ומעריב, 1983, עמ' 143–144; עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**, עמ' 23–24.

50 אג"ם/תוא"ר, **פקודת ארגון ליחידה 244**, 8 אוקטובר 1968. לגבי ייעוד הסיירת ראו: ריאיון עם רס"ן (במיל') מוחמד מולא, 8 באפריל 2018; עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**, עמ' 23. ייעוד זה הוזכר גם מפי סעיד עבד אלחק ומפי אסעד אסעד. אסעד אסעד, שהיה מפקד מחלקת טירונים באותה עת, סיפר שהלהיבו את המגויסים בסיפור שהפלוגה נועדה כביכול להנחתה בהר הדרוזים במקרה של מלחמה עם סוריה. ריאיון עם סעיד עבד אלחק; ריאיון עם אל"ם (במיל') אסעד אסעד, 4 באפריל 2018 (להלן: ריאיון עם אסעד אסעד).

מולא ואת חייליו לנקודה בעמק שבין המושבים שתולה, זרעית ואבן מנחם והסביר שהמקום שימש לתנועת מבריחים. הכוח הציב מארב באותו לילה וזכה להצלחה מבצעית ראשונה כאשר פגע במחבלים. אחר כך החזיקו את הקו מראש הנקרה עד מרגליות וערכו סיורים, תצפיות ומארבים.[51]

תחת פיקודו של מוחמד מולא הצליחה היחידה לסכל חדירות רבות של המחבלים, וכך נוצר אמון של כלל מפקדי צה"ל ביכולתה המבצעית. סגן מופיד עאמר, שהיה בין ראשוני המתנדבים ליחידה, קלט את המחזור הראשון מבסיס הקליטה והמיון ובו ארבעים חיילים. בתוך זמן קצר מנתה הסיירת 65 לוחמים אשר עברו קורס צניחה, לוחמה זעירה וקורסים מקצועיים שונים והפכו ללוחמים מעולים.

אולם זמן רב חלף עד שניתנה לסיירת ההזדמנות הראשונה לפעולה 'חודרת' מעבר לגבול. ב־22 במאי 1970 תקפו המחבלים אוטובוס תלמידים שהיה בדרכו ממושב אביבים לבית הספר האזורי. תשעה ילדים, נהג ושני מבוגרים נהרגו, ותשעה עשר ילדים ומבוגרים נפצעו. לאחר הפיגוע הרצחני היה גל התרעות על פיגועים נוספים לאורך קו הגבול. קורס המ"כים הופסק, והחניכים צורפו לחטיבה כדי לבצע מארבים חודרים. מפקד הסיירת, רס"ן מולא, ביקש ממפקד החטיבה וממפקד הפיקוד לאפשר לחיילי היחידה לבצע את המארבים החודרים, ובקשתו נענתה. חניכי קורס המ"כים החליפו את חיילי היחידה בפעילות ביטחון שוטף על קו הגבול, והסיירת ערכה את המארבים הללו. מולא בישר את הבשורה ללוחמי הסיירת בשמחה ובהתרגשות. הסיירת יצאה למארב חודר ליד עלמא א־שעב, בתוך שטח לבנון, כדי לפגוע בחוליית מחבלים. מולא פיקד על הכוח החודר, וסגנו, סרן שמס עאמר, פיקד על כוח החילוץ. ביחידה לא היו אז אמצעי ראיית לילה, מטעמי ביטחון שדה, ולכן צורף חייל מסיירת אגוז עם המכשיר המתאים, ובזמן הפעולה נעזרו בו רבות. המארב הוכתר בהצלחה. יחידת הסיור הדרוזית הייתה 'האחות התאומה' של סיירת גולני, אחת היחידות המובחרות בצה"ל. סיירת גולני, בפיקודו של רס"ן (לימים תא"ל) אפי איתם, התייחסה ליחידה הדרוזית בחום ובאהדה והעמידה לרשותה את כל החומר להדרכה. יחידת הסיור הקימה מסלול אימונים לפי הדוגמה של סיירת גולני והצליחה לאמן את הלוחמים באותה

51 עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**, עמ' 44; הדס ועופר רגב, **מצפון תמנע הרעה, סיפורה של עוצבת ברעם**, חטיבה 300/פורת, 2016 (להלן: רגב, **מצפון תמנע הרעה**), עמ' 35–37.

מתכונת.[52] רבים מלוחמיה פילסו דרכם אל דרגות הפיקוד הבכירות בצה"ל, וכמה ממפקדיה היו למפקדי גדוד חרב 299 (ראו להלן).[53]

בשנים 1968–1971, במלחמת ההתשה ובשנה שלאחריה, הורחבה פעילותה של יחידה 299 והיא השתלבה בפעולות נגד המחבלים במרחב ים המלח והערבה עד אילת שכללו מארבים, סיורים, מרדפים, הקמת גדרות והצבת אמצעים מיוחדים. שינויים ניכרים חלו במבנה ובארגון היחידה. במקום 'המשמרות' נקבע שהיחידה תהיה מורכבת ממפקדה ומשלוש פלוגות סיור. בכל פלוגה שתי מחלקות ובכל מחלקה שלושה צוותים. עם זאת דרגת מפקד היחידה נשארה רס"ן. פעילות היחידה הורחבה לסיני ומפקדת היחידה הועתקה מירוחם לאל־עריש שבסיני.[54] השינוי במבנה היחידה בא לידי ביטוי גם באימונים. במאי 1969 החליף ג'דעאן עבאס את מהנא כנען בפיקוד על פלוגת עין יהב. דוד מימון, מפקד הגוש, נענה לבקשותיו לאמן את הפלוגה בדומה ליחידות הטובות בצה"ל, ובין היתר, היחידה גם התאמנה בצפון.

באותן שנים נודע חמזי עריידי (לימים אל"ם) בתרומתו הייחודית בלחימה במחבלים על ידי פיתוח הגששות כאמצעי לאיתור חוליות מחבלים שניסו לחדור לשטח ישראל (ראו במסגרת).

בנובמבר 1963 גויס חמזי עריידי לצה"ל וצורף למחזור בבסיס הדרכה המרכזי לטירונים שבו הוכשרו מגויסים דרוזים ויהודים ביחד במשך חודשיים. בגלל היעדר ידע בעברית ובגלל הלם המעבר לצבא הוא התקשה במסגרת חדשה זו. הקושי בשפה העברית אף אילצו לחפש מישהו דובר ערבית כדי שיכוונו אל התחנה לטבריה שממנה יוכל להגיע לביתו במע'אר.[55] ביום העצמאות 1964 השתתף עם חלק מהיחידה, בפיקודו של רס"ן (לימים אל"ם) יגאל' מזייד עבאס, במצעד צה"ל שבתל אביב. העברית המצוינת שבפיו של מזייד, הופעתו המרשימה כקצין קרבי ואישיותו הכריזמטית

52 ריאיון עם אל"ם (במיל') עפיף עמאר, 18 בנובמבר 2018.

53 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 138–139.

54 אג"ם/תוא"ר, **פקודת ארגון ליחידת סיור 299**, 11 במרץ 1969; בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 121.

55 עריידי עשה חיל בלימודיו, ובמהלך השנים כתב ופרסם כמה ספרי שירה והגיגים בעברית. על חמזי עריידי ראו: שם, עמ' 132–135.

הפכוהו לדמות מופת בעיני החיילים ביחידה.[56]

בסוף שנת 1968 צורפו קצין הגששים הדרוזי, סגן (לימים אל"ם) חמזי עריידי, וארבעה בדואים מבוגרים למפקדת המחוז שבעין יהב, והם היו הגרעין הראשוני של יחידת הגששים. בשילוב כוחות קרקעיים ובסיוע מסוקים הצליח עריידי, בסיוע חוליות הגששים הבדואים, לאתר חוליות מחבלים במרדפים, להעתיק כוחות ולסייע באש בעת הצורך. היחידה גדלה, הגששים נפרסו באוהלים באתרים שונים בין עין גדי לאילת, והם הצליחו לאתר חוליות רבות ולחסלן.[57]

בשנים 1969–1970 היה סעיד עבד אלחק למפקד הדרוזי השני של יחידה 299. יחידות המשנה של יחידה 299 היו פרוסות במרחב העצום שבין עין יהב בערבה לנויבע (נואיבה) שבסיני. עבד אלחק פנה לאלוף פיקוד הדרום, האלוף שרון, וביקש את עזרתו כדי שיוכל למלא את תפקידו כהלכה. בעקבות זאת שרון הקצה ארבעה ג'יפים ליחידה, טנדר לסגן מפקד היחידה האיל סאלח (לימים המג"ד הראשון של גדוד 299) ומכונית 'כרמלי' (באותה עת רכב שירות לקצינים בכירים) לעבד אלחק. כמו כן שרון קבע שעבד אלחק יקבל מסוק פעם בשבוע כדי שיוכל לבקר בכל יחידות המשנה בערבה ובסיני והנחה את ראש לשכתו שבכל עת יוכל עבד אלחק להיכנס אליו. מאותו רגע חש עבד אלחק שהוא שווה בין שווים.[58] גם מחליפו ג'דעאן עבאס (פיקד על היחידה בשנים 1970–1973) נהנה מסיועו של שרון ומביקוריו ביחידתו. בין השאר, הוא ביקש ממנו לאפשר לו לשנות את אופי היחידה, את אימוניה ואת פעילותה כדי להשוות בינה ובין שאר היחידות בצה"ל וכן להצטייד בג'יפים, ברכב חדש לקצינים ובתת־מקלע עוזי בכמות מספקת. מדי שנה במשך חודשיים התאמנה היחידה ברמת הגולן,[59] ועבאס

56 מזייד עבאס, יליד הכפר ג'ת, סייע עם אביו לקיבוץ יחיעם הנצור במלחמת העצמאות. לאחר המלחמה זכרו חברי הקיבוץ את הנער והציעו שילמד בקיבוץ שער העמקים. כדי להקל עליו בדרך אל הקיבוץ ובקיבוץ עצמו העניקו לו הוריו המאמצים בקיבוץ את השם 'יגאל'. מזייד (יגאל) עבאס, **נער הפלא**, דאליית אל־כרמל: אסיה, 2007, עמ' 10–20.

57 בשנת 1970, כאשר שרון הזעיק את דוד מימון לסייע בלחימה במחבלים ברצועת עזה, הזעיק גם את חמזי עריידי. במלחמת יום הכיפורים הזעיק האלוף ישעיהו גביש, מפקד מרחב שלמה, את עריידי כדי שיסייע ללכוד כוחות קומנדו מצריים באזור אבו רודס, לאחר שמפקד פלוגה ד' מגדוד הצנחנים 890, סרן עמנואל (מנו) בן־ישי, נהרג במרדף ב־13 באוקטובר. מאות אנשי קומנדו מצרים נפלו בשבי. לאחר נפילתו של בן ישי מונה איתי מיכאלי לתפקיד מפקד הפלוגה. בפלוגה ד' היו בזמן המלחמה שני דרוזים, אחד מהם היה אמל אסעד, יליד הכפר עִספייא, שגויס במאי 1973 ולימים הגיע לדרגת תא"ל. מעוזיה סגל, **עדויות מגובה החול**, בן שמן: מודן, 2007, עמ' 54–61. יואב גלבר, **גדוד 890 במלחמת יום הכיפורים**, ת"א: מערכות, 2018, עמ' 44–47.

58 ריאיון עם סעיד עבד אלחק.

59 ריאיון עם אל"ם (במיל') ג'דעאן "גדעון" עבאס, 4 ו־26 בפברואר 2018, 27 במאי 2018.

הכינה לכל משימה. בנוסף להצטיינות במשימות הביטחון השוטף היחידה גם הצטיינה בתחרויות עם יחידות אחרות וזכתה במקומות ראשונים במודיעין, בשלישות, בתחזוקה ועוד. כשלושה חודשים לפני מלחמת יום הכיפורים החליפו אסעד אסעד בתפקידו, ועבאס עבר לטירה ומונה לקצין האג"ם הראשון של יחידת המיעוטים, תפקיד שלא היה קיים בעבר.[60]

אולם הדרוזים עדיין חשו תסכול עז הביעו את רגשותיהם בעיתונות. בשנת 1971 טען לוחם דרוזי שהשתחרר מצה"ל באותה שנה (לאחר עשרים שנות שירות), שהדרוזים בסוריה הצליחו להשתלב בצבאה טוב יותר מבישראל וכבר היו ביניהם טייסים, תותחנים, לוחמי שריון ואפילו רמטכ"ל. אולם דווקא בישראל, שבה הוכיחו הדרוזים את נאמנותם ואת מסירותם, הם נתקלו בקשיים: התקדמותם בדרגות הייתה איטית, מעטים מהם הגיעו לדרגת רס"ן, ורק בשנת 1971 לראשונה נפתחו בפניהם מסלולי שירות נוספים.[61]

מערך המילואים של יחידה 300 התפתח, ובשנת 1972 הוקם גדוד חי"ם (חי"ר מרחבי) מילואים, שהתבסס על משוחררי יחידה 300, ומשנת 1974 החזיק את הקו שבאזור מטולה. מאוחר יותר קמו שני גדודי מילואים נוספים. הצרכים הביטחוניים החדשים, מול האוכלוסייה הערבית בשטחים ומול פעילות המחבלים מלבנון והאוכלוסייה בדרום לבנון, פתחו בפני הקציניים הדרוזים אופקים חדשים לקידום עקב הצורך החיוני בדוברי ערבית רהוטה.[62]

תפנית בשילוב האנכי חלה בשנת 1972 כאשר עבד אלחק פרץ את תקרת הזכוכית והיה לקצין הדרוזי הראשון שקודם לדרגת סא"ל ואחר כך (בשנת 1976) לדרגת אל"ם. הקידום התרחש בנסיבות מיוחדות. ב־28 באפריל נפטר סא"ל אורי סימון, מפקד יחידה 300, מדום לב. האלוף גור קרא לעבד אלחק ומינה אותו לממלא מקום מפקד יחידה 300 לשנה. מפקדת יחידה 300 הייתה בטירה, ואליה היו כפופות יחידת סיור 244 שבשומרה ויחידת סיור 299 שבדרום. היחידה טיפלה גם בבדואים, בנוצרים ובמוסלמים, ובה הייתה מחלקה נוצרית והיו גם צ'רקסים. בתוקף היות עבד אלחק סגן

60 ג'דאען עבאס, **חיי גדעון, סיפורו של קצין דרוזי**, פקיעין: עירית ורד, 2018, עמ' 126–129. מכתב המלצה בסיום תפקיד שכתב שרון ב־13 ביולי 1973. ראו שם, עמ' 177.

61 ראובן בן צבי, "מכירים בנאמנותנו למדינה אך מגבילים קידומנו בצה"ל", **מעריב**, 2 במרץ 1971.

62 ראו בהרחבה בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 115–121.

המפקד הוא היה אחראי לגיוס, למילואים ולאימונים, ובין היתר, טיפל באימון ראשון מסוגו של היחידה בהשתתפות יחידות 244 ו־299 ובסיוע טנקים, מטוסים ותותחים. את דרגת הסא"ל העניק לו אלוף פיקוד הצפון, האלוף יצחק חופי, בכנס שנערך בחוף האילנות שבכינרת, במעמד השיח' אמין טריף וכל נכבדי העדה.[63]

באותה שנה, לאחר שדוד אלעזר מונה לרמטכ"ל, נערך דיון בשאלת שילוב הדרוזים בצה"ל, ובו השתתפו גורמים בכירים בצבא ובמערכת הביטחון. עבד אלחק הוזמן כדי להשמיע את קולם של הדרוזים בצה"ל. בתום הדיון הוחלט לשלב את הדרוזים בכל החילות בצה"ל, בהם חטיבת גולני, הצנחנים וחיל ההנדסה, למעט חיל האוויר ויחידות הקשר והמודיעין. לדעת עבד אלחק, צה"ל הקדים את שאר מערכות המדינה בשילוב הדרוזים, ומדיניותו עמדה בניגוד למדיניות ההפרדה שהייתה מקובלת אז. הקשיים בשילוב נבעו בעיקר מחינוך לקוי שקיבלו הדרוזים, והוא הוביל לאי־ידיעה מספקת של השפה העברית.[64]

בשנים 1971-1972, בעקבות ההחלטות שהתקבלו במטה הכללי, כאמור לעיל, הצליחו לראשונה יחידים להשתלב בחילות וביחידות שעד אז היו סגורים בפני הדרוזים. אחד מהם היה נביה מרעי, לימים אל"ם (ראו במסגרת).

בשנת 1971 עמד נביה מרעי לפני גיוס לצה"ל. בבית הספר החקלאי 'עירון' שבו למד, פגש חיילים בכומתות אדומות ובכנפי צניחה. נביה החליט להתגייס רק לחיל הצנחנים, ואף שנאבק להגשים את שאיפתו זו, דחה ראש מרכז הגיוס את בקשתו. בעקבות זאת הוא כתב לשר הביטחון משה דיין והביע את הסתייגותו. ב־16 בנובמבר 1972 גויס מחזור של בני מיעוטים. נביה וחבריו היו בטוחים שישלחו אותם ישירות לגדוד 300, אולם לפתע הם נחשפו לאפשרויות נוספות. במחזור נובמבר 1972 הופנה חלק מהמגויסים הדרוזים ישירות לשריון, לתותחנים, לחטיבת גולני ולחיל הים, ולראשונה התאפשר להם להתנדב לצנחנים. ארבעה נערים (נורי חטיב, זיאד בלעוס, סמיר ערייידי ונביה מרעי) עברו את מבחני הקבלה המתישים, שנמשכו

63 ריאיון עם סעיד עבד אלחק; סעיד עבדאלחק, **אל"ם, קורות חיי**, 2018 (מסמך אישי).

64 סאלח ואחרים, **ממגעים אישיים – לשותפות גורל**, עמ' 38–39; ריאיון עם סעיד עבד אלחק. דוד פלד, אמל נסראלדין ועמנואל שחראי, **שותפים לגורל; הדרוזים בישראל**, בת ים: רוניגל, 1977, עמ' 123–127.

ארבעה ימים, בהצלחה וגויסו לחיל הצנחנים. ארבעת הראשונים נקלטו בפלוגה ג' בגדוד 202 שהייתה בפיקודו של דורון אלמוג, לימים אלוף. הם חולקו שניים־שניים, נורי ונביה במחלקה אחת, זיאד וסמיר במחלקה אחרת. קשיי ההסתגלות היו הדדיים. נביה דיבר עברית רהוטה, הפגין ביטחון אישי רב והתבלט באישיותו החזקה, באנושיותו ובכוחו הפיזי. הוא היה מאגיסט ונהג לסייע במסעות למי שהתקשה בהליכה. כאשר הקניט אחד החיילים את נורי, הוא נפגע, אולם הוא התאפק מלהגיב. על פי הצעתו של מפקד המחלקה יגאל אורבך, לא היסס נביה להגיב באגרופים, וכך הפכו השניים, נביה ועמוס הירש, לחברים בנפש.[65]

צמיחתה של שכבת משכילים, בוגרי תיכון ואקדמאים, חידדה את בעיית קיומה של יחידת המיעוטים. בנובמבר 1971 גויס מחזור ובו אקדמאים שגיוסם נדחה עד לסיום לימודיהם ובוגרי תיכון. הללו קיוו שההכשרה שרכשו תפתח בפניהם אפשרויות חדשות, אך הצבא לא נערך מראש לקלוט אותם, ולכן אכזבתם הייתה גדולה. למעשה, הם שירתו ביחידת המיעוטים, ומשנת 1972 שולבו במערך הלוחם של חילות הצנחנים, השריון, ההנדסה והתותחנים. אולם מגויסים שביקשו להצטרף לבית הספר הטכני של חיל האוויר, לחיל המודיעין, לדובר צה"ל ולמחלקה להיסטוריה, נענו בשלילה. משום כך התסכול בקרב המשכילים הדרוזים הלך וגבר, והם החלו לדרוש לסגור את יחידת המיעוטים ולשבצם לכל תפקיד. יתרה מזו, כפי שטען רפיק חלבי, אם היחידה היא יחידת מיעוטים, ראוי היה לאפשר לדרוזים להתקדם בתוכה ואף לפקד עליה.[66] בשנת 1974 נמצא פתרון לאקדמאים דרוזים על ידי הקמת יחידת 'עמיחי' בחיל המודיעין שבצפון הארץ, וזו נועדה לאסוף מודיעין ממקורות גלויים. חיל המודיעין התקשה לאתר מגויסים מתאימים למטרה זו עקב היעדר תלמידי תיכון שלמדו ערבית.[67]

ערב מלחמת יום הכיפורים נמצאה מפקדת יחידה 299 באל־עריש, ו'המשמרות' היו פזורים בסיני (בביר חסנה, בביר תמאדה, בא־נח'ל ובקסיימה) ובערבה. עיקר הפעילות בסיני הייתה לחשוף מצבורים של נשק שהשאיר הצבא המצרי ולפרוץ צירים. הסיורים סימנו את הצירים, ופינו

65 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 143–144. איבון זוהר־כרמי (עורכת), **נביה מרעי**, כפר חורפיש: משפחת מרעי, 1999, עמ' 36–46.

66 רפיק חלבי, "מדוע אין מפקד דרוזי ליחידת המיעוטים", **דָּבָר**, 17 בספטמבר 1976.

67 אביבי, **דרוזים מעשה מרכבה**, עמ' 100–101.

אותם ממוקשים. כמו כן הם העניקו טיפול רפואי לבדואים תוך היעזרות ברופא ואף סייעו במזון ובמים. הודות לכך הבדואים העריכו את סיועם.

ביולי 1973 החליף אסעד אסעד, המפקד הדרוזי הרביעי של יחידה זו, את ג'דעאן עבאס. הוא ביקש לרכז את כל היחידה במקום אחד, ובקשתו נענתה בחיוב. מפקדת היחידה הועברה לירוחם, ושתי הפלוגות מסיני הועברו לתעסוקה מבצעית בערבה.[68]

כאשר פרצה המלחמה, אבטחה מחלקה מפלוגת סיור 244 את החפ"ק הפיקודי שבהר כנען עקב חשש להנחתת קומנדו סורי במקום, כפי שנעשה בחרמון. כעבור כמה ימים, לאחר שחלפה הסכנה, נכנס הפלס"ר, שישב בשומרה, לכוננות לחימה לעבר לבנון, ואחר כך נשלח לאזור אל־על שברמת הגולן. במהלך השמירה על טנקים ספג הפגזות. הפלוגה בפיקודו של מהנא כנען יצאה למבצע שבו הוטל עליה לפוצץ סוללת תותחים בשטח שבשליטת הסורים מדרום לאל־על. לאחר שהפלוגה נתקלה בשדה מוקשים שלא היה מוכר, ניתנה פקודה לחזור.[69]

בימים 21–22 באוקטובר, בפעולה השנייה לכיבוש החרמון, נשלחה הסיירת לטהר את מוצב החרמון ולפנות את גופות חללי צה"ל. פלוגת הסיור לקחה בשבי שני לוחמים סורים. אחר כך נשארה היחידה במוצב החרמון הישראלי והחזיקה בו כשבוע. החיילים סבלו מאוד מהקור העז.

פלוגת הטירונים בפיקודו של מופיד עאמר סיימה את אימוניה שבוע לפני פרוץ המלחמה. כאשר פרצה המלחמה, היא הוזעקה לטירה. ב־7 באוקטובר צוידו החיילים במטולי רקטות נגד טנקים, והפלוגה הועברה לאזור צמח-אל־חמה כדי לבלום התקדמות אפשרית של טנקים סוריים לכיוון הכינרת וכן עקב חשש שהירדנים יצטרפו למלחמה. שלוש המחלקות הושכבו במארבים כדי למנוע מטנקים סוריים לחצות את הירדן ולחסום התקדמות טנקים מרמת הגולן לגדת הכינרת. ב־10 באוקטובר עלתה הפלוגה לרמת הגולן ותפסה מוצבים מדרום לקוניטרה כדי לעבות את היערכות צה"ל בקו המוצבים. הפלוגה ספגה התקפות והפגזות רבות, וחמישה מחייליה נפצעו. אחר כך, עד הפסקת האש ב־24 בחודש, היא ערכה פעולות שונות בקו שבדרום רמת הגולן. גדוד המילואים של יחידה 300 נפרס בגבול לבנון,

68 ריאיון עם אסעד אסעד.

69 שיחה עם מהנא כנען, 27 בינואר 2019.

במרחב בין ראש הנקרה לשומרה, הציב מארבים ובלם כמה ניסיונות חדירה של מחבלים. כמו כן אבטח מתקני תעשייה בצפון. לאחר הפסקת האש עברו פלוגת הסיור ופלוגת הטירונים מרמת הגולן לאחזקת הגבול בלבנון. יחידה 299 פעלה בגזרה הירדנית שנותרה שקטה. פלוגה מהיחידה אבטחה את תנועתם של הכוחות מאוגדת המילואים 143, בפיקודו של האלוף שרון, לתעלת סואץ, ופלוגה אחרת אבטחה את אזור נאות הכיכר.

במלחמת יום הכיפורים כבר השתתפו ראשוני הדרוזים בלחימה בגולני, בצנחנים, בשריון, בהנדסה, בתותחנים וביחידות אחרות. כמה לוחמים נפלו, וכמה נפצעו. בניגוד למלחמת ששת הימים, הקצינים והחיילים הדרוזים חשו שהשתתפותם הייתה חשובה ומורגשת.[70]

אולם ההתקדמות בצה"ל לא לוותה בהתקדמות מספקת במישור האזרחי. בינואר 1974 ביטאו כותבי ירחון 'אל־הודה' את התסכול שחשו לאחר שבמשך יותר מרבע מאה של 'ברית דמים' ושל 'אחדות גורל' עדיין לא היה שוויון בין הכפרים הדרוזיים ובין התפתחותה של החברה הישראלית. עדיין חסרו תשתיות בכפרים, רמת בתי הספר הייתה נמוכה, וחיילים משוחררים נתקלו ביחס חשדני כאשר ניסו להתקבל לעבודה במערכת הביטחון. הדרוזים התגייסו מתוך אהבה אמיתית למדינה, המהווה עבורם, כפי שכתב אחד מהמשתתפים בביטאון, "חברה מפותחת, סמל לדמוקרטיה ובית חם". רפיק חלבי, ברשימתו 'רבע אחרי המלחמה', כתב שהעיתונות לא הזכירה את הלוחמים הדרוזים שנלחמו בגבורה במלחמה זו "לצד אחיהם היהודים... ובכך רשמו את הדף המזהיר ביותר בתולדות ההיסטוריה המשותפת". לדעתו, לאור ההצלחה שלה זכו הדרוזים ביחידות השונות, מן ההכרח לאפשר להם להשתלב בכל יחידות צה"ל באופן מלא ובכלל לפרק את כל המסגרות המפרידות בינם לחברה הישראלית.[71]

70 מפקד יחידה 300 סא"ל עמוס גלבוע סיפר כי לאחר שפלוגת הטירונים שהתה שבועיים תחת אש, החליט להוריד את הפלוגה להתארגנות, אולם החיילים התנגדו כי לא רצו להיפרד מחבריהם, אנשי השריון. יואל דר, "המפקד גאה בחייליו הדרוזים", **דָּבָר**, 15 בנובמבר 1973.

71 רפיק חלבי, "רבע אחרי המלחמה", **אל־הודה** 14, ינואר 1974.

משבר ביחסים בין הדרוזים למדינה עקב הפגיעה בדרוזים לאחר הפיגוע בקריית שמונה (אפריל 1974)

בשחר 11 באפריל 1974 חדרו שלושה מחבלים את הגבול מלבנון. סיור בוקר של גדוד המילואים בפיקודו של סא"ל עבד אלחק איתר את העקבות, ואנשיו המשיכו בחיפושים. סמוך לשעה 08:00 בבוקר הודיעה משטרת קריית שמונה על יריות בעיירה. רס"ן מזייד (יגאל) עבאס, סגן מפקד הגדוד, יצא למקום עם כוח הכוננות בגזרה בפיקודו של סגן סלמאן אבו רוכן. למקום הוקפצה גם פלוגה סדירה מיחידה 299 בפיקודו של סרן כמאל טרבייה. זו הייתה הפלוגה הראשונה מיחידה 299 שהועברה צפונה, ואחריה, עד סוף אותה שנה, עברו שאר הפלוגות והמפקדה צפונה (ראו להלן). הפלוגה הוכפפה לגדוד המילואים ומילאה משימות של ביטחון שוטף באזור בית הילל, בקרבת קריית שמונה. לאחר שהגיעו למקום האירוע פרצו מזייד עבאס וסלמאן אבו רוכן את דלתות בית הספר ונכנסו עם חיילי כוח הכוננות לסרוק אותו ולטהרו. בזמן הסריקות נשמעו צרורות של ירי לעבר הבניין השכן לבית הספר וכן פיצוץ עז מהקומה העליונה של הבניין. שניהם יצאו מבית הספר, נכנסו לבניין השכן ופינו את ההרוגים לאמבולנסים שהמתינו בקרבתו. אחר כך התברר שהמחבלים לא היו בבית הספר אלא בקומה העליונה של הבניין ממול, ברחוב יהודה הלוי 15. המחבלים חדרו לבניין, הרגו 16 אזרחים וצלפו על הכוח שפעל נגדם. מזייד הצטרף לחוליה שאיתרה את המחבלים שבבניין. לאחר חילופי אש וזריקת רימונים נהרגו שלושת המחבלים.[72] בזמן שסרקו גבעה בקרבת בית הספר נהרג סוהיל אבזאכ ונפצע קשה כמאל כבישי, שניהם מהפלוגה הסדירה של יחידה 299. נוסף על כך נהרג שוטר ממשמר הגבול. כמאל כבישי, היחידי שנפצע קשה מבין 16 הפצועים באירוע, נפגע בחוט השדרה ונותר נכה. כמו כן נפצע חייל דרוזי נוסף. נגמ"ש שהיה במקום חילץ את הנפגעים, וכוחות נוספים הגיעו למקום. כוח הכוננות חילץ את ההרוג סוהיל אבזאכ ואת הפצוע כמאל כבישי ופינה את כל ההרוגים לאמבולנסים שהמתינו בחוץ. פיגוע המחבלים בקריית שמונה היה הראשון בסדרת הפיגועים הקשים שקדמו למבצע ליטני.

72 כמה שעות לאחר האירוע נפגש העיתונאי עמוס כרמלי עם מזייד (יגאל) עבאס והוא שפך אור על ההתרחשות בו. עמוס כרמלי, "קוראים לו יגאל", **דָּבָר**, 15 במאי 1974.

לאחר האירוע הקשה השתולל המון בקריית שמונה בצעקות: "לא רוצים דרוזים". הדרוזים מרמת הגולן הואשמו בפיגוע. אנשים התפרצו למועצה המקומית בזמן שנערך סיכום של האירוע בנוכחות ממלא מקום הרמטכ"ל יצחק חופי, אלוף פיקוד הצפון, האלוף מרדכי גור, וסגן מפקד הגדוד מזייד (יגאל) עבאס. חופי דיבר עם כמה מהאנשים, ניסה להרגיעם ואמר שאין ספק שהמחבלים לא באו מרמת הגולן אלא מלבנון, ולדרוזים מרמת הגולן לא היה כל קשר לפיגוע.

הפגיעות בדרוזים בקריית שמונה נמשכו, וחייל דרוזי מיחידת המילואים ודרוזים מרמת הגולן הוכו. ההתפרעות הופסקה רק לאחר שניידת משטרה וחיילים בנגמ"ש הגיעו. ביום שלמוחרת הפיגוע הקשה במעלות (15 במאי) באו הוריו של כמאל כבישי הפצוע לבקרו בבית החולים שבצפת, לבושים בלבוש הדרוזי המסורתי. תושבים מקריית שמונה ירקו בפניהם וקראו לעברם "ערבים מלוכלכים". גם אחרים ממאות תושבי הכפר ג'וליס, שבאו לבקר את הפצוע, ובהם שיח'ים ממנהיגי העדה, נפגעו מיחס דומה. יומיים לאחר מכן בקריית שמונה הוכו שני חיילים מיחידתו של עבאס. הרוחות ביחידת המיעוטים סערו. באותם ימים נפגעו דרוזים גם במעלות, בטבריה ובאילת.

בפגישת סיכום עם המפקדים, שבה השתתפו מאות מאנשי גדוד המילואים שפעלה בגבול לבנון בזמן האירועים בקריית שמונה וחלקם אף השתתף בקרב, הביעו החיילים את העֶלבון הצורב שחשו. הרמטכ"ל גור נפגש עם חיילי יחידת המיעוטים, ביקש את סליחתם והביע את צערו. כמו כן דרש מתושבי קריית שמונה להפסיק להתנכל לדרוזים והדגיש את חלקם של הדרוזים ושל הצ'רקסים בהגנה על גבול הצפון. הוא גם הדגיש שחיילי יחידת המיעוטים היו הראשונים מבין אנשי צה"ל שחשו לקריית שמונה ונלחמו במחבלים. אחר כך הצהיר שצה"ל לא יוכל לעבור בשתיקה על מקרים כאלה, ולכן יפתח במערכת הסברה שתבהיר לציבור עד כמה גדול חלקם של החיילים הדרוזים והצ'רקסים בהגנה על גבולות המדינה, בתקווה שההסברה תמנע הישנות מקרים דומים בעתיד.[73]

73 בשנת 1976, על רקע האירועים הקשים בקריית שמונה, כתב יהונתן גפן את 'הבלדה לדרוזי' המתארת בכאב את הדרוזי שכל עוד הוא עם "הדובון והעוזי", נלחם ונפצע, "קשה היה לראות עליו שהוא דרוזי!" אולם ללא מדים פוגעים בו כי "בלי הדובון ובלי העוזי/כולם ראו עד כמה שהוא דרוזי". הבלדה הושמעה במופע "זה הכל בינתיים", שהיה משותף לו ולדני ליטני. בשנת 2018 חשף כמאל כבישי שהוא החייל שסיפורו הפך לבלדה. בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 159–161.

אל"ם בנימין בן־אליעזר, מפקד חטיבה 300, ראה צורך דחוף בפעולות הסברה כדי להגביר את המודעות לתרומה החשובה של הדרוזים ושל המיעוטים האחרים לביטחון המדינה, ונפגש עם תושבי קריית שמונה, צפת ומעלות. בעקבות האירועים הקשים נשמעו קולות בודדים בקרב הדרוזים שקראו לבטל את גיוס החובה, אך הרוב המכריע המשיך לתמוך בגיוס החובה ובהמשך ההשתלבות בצה"ל. רוב המגויסים עדיין העדיפו לשרת ביחידת המיעוטים, שנמצאה בהסבה לחטיבה מרחבית, בגלל השפה, המנהגים וגאוות היחידה. אולם בד בבד גדל מספר המבקשים לשרת ביחידות אחרות.

על רקע המצב הקשה הוקמו שתי ועדות כדי לבחון את היחסים בין יהודים לדרוזים: ועדה בכנסת וועדה באוניברסיטת חיפה. הוועדה בכנסת הגיעה למסקנה שהמעשים הקשים כלפי הדרוזים נבעו מבורות בציבור היהודי, ולכן המליצה שמשרד החינוך והתרבות יורה ללמד על "קיומה של ברית הדמים ושותפות הגורל בין העם היהודי לעדה הדרוזית בארץ". לפני הוועדה הובאו טענות גם על יחס מפלה כלפי דרוזים בצבא, בין השאר, באי־קבלתם לחלק מיחידות צה"ל. היא הביעה את עמדתה שלכל צעיר דרוזי צריכה להינתן האפשרות להגיע לכל יחידה בהתאם לכישוריו וללא כל סייג. כמו כן היא המליצה לשפר את מצבם, להשוות את האפשרויות העומדות בפני חיילים משוחררים דרוזים לאלו של האחרים, לשלב את כל בתי הספר שבכפרים הדרוזיים בתוכניות הגדנ"ע ולהקים יחידות גדנ"ע משותפות ליהודים ולדרוזים.[74]

בנובמבר 1974 פורסמו מסקנותיה של ועדת בן־דור (על שם פרופ' גבריאל בן־דור, שעמד בראשה) באוניברסיטת חיפה. הוועדה דנה בשירותם של הדרוזים בצה"ל, העלתה על נס את 'ברית הדמים' ואת נאמנותם ללא סייג, וטענה שיש לכונן שוויון מלא בצבא ובחברה הישראלית. היא המליצה לשלבם בכל יחידות צה"ל ולאפשר להם להתקדם בתפקידים ובדרגות. כמו כן טענה שיש לסייע לחייל הדרוזי המשוחרר על ידי השוואת הסיוע לזה הניתן לשאר החיילים. לדבריה, מתן שוויון לחייל הממלא את כל חובותיו

74 מדינת ישראל, הכנסת, לחיזוקה של העדה הדרוזית בישראל, מסקנות הוועדה, 8 במאי 1974, א"מ (ארכיון המדינה) א-7368/1.

חשוב ביותר למערכת היחסים שבין הדרוזים למדינה.[75] עם זאת סברה שיש צורך ביחידת המיעוטים מכיוון שהיא סייעה לגבש את העדה ולהקל את המעבר מהכפר לצבא. גם מסגרת טרום־צבאית, כמו גדנ"ע, הוכרה כהכרחית להכנת המגוייסים להשתלבות בצבא.

התפנית עם הקמת גדוד חי"ר 299, הסבת יחידת המיעוטים לחטיבת חי"ר ולחימת הגדוד במבצע ליטני

מתחילת שנות השבעים העתיקו המחבלים את בסיסיהם ללבנון. הגבול הצפוני הפך לגבול 'חם' מאוד, וחדירותיהם רבו והלכו. לאחר מלחמת יום הכיפורים חולקה גזרת גבול הלבנון לשתי גזרות חטיבתיות: חטמ"ר חירם בגזרה המזרחית וחטמ"ר בירנית בגזרה המערבית. בשנים 1974–1976 הצליחו חוליות המחבלים לחדור לשטח ישראל ולבצע פיגועים רצחניים במיוחד. יישובי הצפון היו ליעד מועדף. יכולת המניעה של צה"ל שופרה בהדרגה על ידי עיבוי הכוחות והמכשול בקו, פעילות ביטחון שוטף בשטח ישראל ופעולות חודרות לשטח לבנון. משלהי 1975 החלה להיווצר 'הגדר הטובה' על ידי סיוע הומניטרי וצבאי לתושבי המובלעות הנוצריות שבדרום לבנון, שהותקפו בידי ארגוני המחבלים והשמאל. צה"ל סייע לנוצרים בארגון הגנה עצמית ומרחבית ואימן אותם. חטיבה 300, בפיקודו של אל"מ בנימין בן־אליעזר, השתתפה ביצירת הקשרים ובהידוק היחסים עם הכפרים הנוצריים שבגזרתה וגם עם מנהיגי הנוצרים בלבנון.

באפריל 1974 בישר הרמטכ"ל דוד אלעזר לבנימין בן־אליעזר על העלאתו בדרגה לאל"ם, על הקמתה של חטיבה 300 ועל קבלת הפיקוד עליה. ב־16 בחודש החליף גור את אלעזר בתפקיד הרמטכ"ל, ורפאל איתן מונה לאלוף פיקוד הצפון. בשלושת החודשים הראשונים לתפקיד חדרו חוליות מחבלים לקריית שמונה, למעלות ולנהרייה וביצעו מעשי טבח באזרחים. בן־אליעזר, בעל ניסיון רחב בלחימה בטרור, שנרכש בין היתר בזמן שפיקד על סיירת שקד, פנה לרמטכ"ל והציע להקים מפקדה גזרתית שתשלוט על כל המרחב הימי והיבשתי שבגבול לבנון. ב־15 במאי, בזמן שבן אליעזר והיחידה עדיין היו בהתארגנות, התרחש פיגוע המיקוח במעלות. שלושה מחבלים החזיקו ב־105 תלמידי בית הספר התיכון מצפת. הניסיון לחלצם

75 את הוועדה, שפעלה באוניברסיטת חיפה, מינה שמואל טולידנו, יועץ ראש הממשלה לענייני ערביים ודרוזיים. מלבד בן דור (היו"ר) בוועדה פעלו פאיז עזאם וסלמאן פראג'. בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 161.

נכשל, ובפיגוע נטבחו 21 תלמידים, ושבעים נפצעו. כמו כן נהרגו חמישה מבוגרים, וכמה נפצעו. לאחר פיגוע זה נקרא שוב בן־אליעזר אל האלוף איתן ואיתן מינה אותו למפקד חטיבת בירנית. זו קיבלה את האחריות לגזרה המערבית שבגבול לבנון. בן־אליעזר, שהכיר בתפקידיו הקודמים את כישרונם ואת מסירותם של החיילים הדרוזים, הציע שהחטיבה החדשה תתבסס על כוחות יחידה 300, וכך יואץ שילובם של בני העדה הדרוזית במסגרת צה"ל. הרמטכ"ל גור קיבל את הצעתו.[76] חטיבה מרחבית 300 הוקמה על ידי איחוד חטמ"ר בירנית עם יחידה 300, ומפקדתה הועברה מטירה למחנה שרגא, ובסוף שנת 1974 - לבירנית.

יחידה 300 כללה יחידת סיור 299 בדרום, פלוגת סיור 244 בשומרה ושלושה גדודי מילואים. יחידה 299 כללה פלוגת הטירונים שבבסיס האימונים הפיקודי שבירוחם ושלוש פלוגות בגבול הערבה ובסיני. למפקד החטיבה בן־אליעזר מונו שני סגנים: סא"ל גדעון המאירי וסא"ל עבד אלחק. בשנת 1974 שימש המאירי סגן מפקד יחידת המיעוטים, ולאחר הקמת חטמ"ר 300 מונה לסגן מפקדה. הוא היה אחראי למשימות המבצעיות, ועבד אלחק - לכל ענייני כוח האדם. מוחמד עז אלדין (לימים אל"ם) מונה לקצין ההדרכה ולקצין המבצעים של חטיבה 300 ובכך היה לדרוזי הראשון בתפקיד. יחידה 299 הועברה לטירה (ואחר כך למחנה שרגא) והחלה בפעילות של ביטחון שוטף בחוף שבין נמל הקישון לראש הנקרה. קציניה של מפקדת יחידת המיעוטים הופתעו מבשורתו של בן־אליעזר על הסבת יחידה 299 לגדוד חי"ר.[77]

ואכן, בשנים 1974-1975 הוסבה יחידה 299 לגדוד חי"ר. גדוד חי"ר נדרש לכל המשימות, ובהן להילחם באופן רגלי, רכוב ומוסק; לכבוש שטחים ולהחזיקם; לבצע פעולות מיוחדות בעורף האויב; להכשיר לוחמים וקציניים ולחנכם לערכים.[78] מפקד הגדוד, בפעולותיו בשגרה ובחירום, הוא הגורם המרכזי הבונה והמוציא לפועל את יכולתו של הגדוד,[79] ואחת ממשימותיו היא להפחית את החיכוך בין מגויסים מרקע שונה ולהגביר את הלכידות. משימה זו הייתה מורכבת במיוחד בגדוד 299. אומנם הרוב המכריע של

76 אריק הניג, **פואד נגד כל הסיכויים**, ת"א: ידיעות אחרונות/ספרי חמד, 2005, עמ' 50.

77 ריאיון עם סעיד עבד אלחק.

78 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 167.

79 אלישיב שמשי, **בהם יותר מכל**, ת"א: משרד הביטחון, 2005, עמ' 9.

החיילים ושל הקצינים היה מבני העדה הדרוזית, אך בגדוד היו צ'רקסים (מוסלמים) ויהודים. הגדוד היה לכור היתוך כפול, הן של העדה הדרוזית והן של החברה הישראלית. לשון האם של רוב החיילים הייתה ערבית, אך השפה שבה התנהלה הפעילות הייתה עברית. הגדוד ופלוגת הסיור 244 היו בבת עינה של העדה הדרוזית, והרגישות לכל המתחולל בהם הייתה רבה. הסבת יחידה 299 לגדוד הייתה תפנית היסטורית בשירות הדרוזים בצה"ל, ובהדרגה התבטא המהפך ביכולתם של קצינים ששירתו בגדוד להתקדם ולהגיע לפסגות חדשות.

במאי 1974 פנה אל"ם בן־אליעזר לרס"ן האיל סאלח, שהדריך אז בקורס מ"פים, וביקש ממנו לחזור ליחידה 300 כדי להסב את יחידה 299 לגדוד חי"ר. ההיכרות ביניהם כבר הייתה ממושכת. האיל רכש ניסיון בהפעלת מסגרת גדודית כאשר הקים את אחד מגדודי המילואים ביחידה.[80] המג"ד הראשון בגדוד 299 נולד בכפר מע'אר, בן בכור למשפחה מרובת ילדים, ובה ארבעה עשר אחים ואחיות. בשנת 1956, במלחמת סיני, שירת אביו במילואים, וארבעה מאחיו שירתו בקבע, שניים כקצינים ושניים כנגדים. לאחר שנת לימודים ראשונה בבית ספר תיכון שבנצרת נאלץ האיל להפסיק את לימודיו ולצאת לעבוד כדי לסייע למשפחתו לממן את הוצאות האשפוז של אחותו. בנובמבר 1961 גויס לצה"ל והיה חניך מצטיין פלוגתי בקורס המ"כים שבג'וערה. אולם בעוד חבריו לקורס נשלחו לקורס קצינים, נמנע הדבר ממנו, לדעתו, מאחר שהוא 'בן מיעוטים'. בשנת 1964, לאחר מאבק ממושך, נשלח לקורס קצינים וסיימו בהצטיינות. את הדרגה העניק לו הרמטכ"ל יצחק רבין. אחר כך חזר לפעילות מבצעית ביחידה ופיקד על 'המשמרות'. האיל סיים קורס מ"פים בציון גבוה מאוד, ואחר כך נשאר להדריך בקורס מ"פים בחווארה שליד שכם. בהמשך התקדם והיה לסגן מפקד בה"ד 3, בית הספר לחי"ר.

סאלח התמודד עם אתגרים רבים, בהם הכנת התוכניות והמבצעים. אולם, הכנת הסגל להקמת הגדוד הייתה האתגר הקשה ביותר בעבורו שכן הקצינים ביחידה עסקו רק בביטחון שוטף. עד לאותה עת לא תרגלו לוחמה בשטח בנוי וכיבוש יעד מבוצר. גם המסלול שעברו החיילים בטירונות לא הכשירם למשימות גדוד החי"ר. נוסף על כך הקשיים במערכת היחסים של המדינה עם האוכלוסייה הדרוזית ותסכולם של החיילים מבעיות שחוו

80 ריאיון עם תא"ל (במיל') האיל סאלח, 7 בדצמבר 2016.

במשפחה ובכפר השפיעו על יחסם למסגרת הצבאית. כך, למשל, באותה עת הפקיעו אדמות מהכפר כיסרא בגליל העליון, ועל רקע זה (ומסיבות דומות) נפקדו חיילים רבים מהשירות. האיל הצליח להחזיר כמעט את כולם בשכנוע ובהסבר על חשיבות השירות בצה"ל.

הרמטכ"ל יצחק רבין חושף את דרגות הסג"ם לחניך המצטיין בקורס קצינים האיל סאלח בשנת 1964 (באדיבות תא"ל [במיל'] האיל סאלח).

הגדוד ערך אימון הקמה ארוך, כשלושה חודשים, באזור חירבת מחאז שבקרבת קריית גת, ובחודשים ספטמבר-נובמבר 1974 השתתף גם באימון ההקמה החטיבתי בירוחם, ובו השתתפו כל היחידות הסדירות והמילואים וכל גורמי הסיוע. ב־4 בנובמבר 1974 ערכה החטיבה תרגיל 'רטוב', בין־חילי משולב, ובו פעלו יחידות חי"ר, סדיר ומילואים, בתנועה בזחל"מים בסיוע יחידות הנדסה, טנקים, חת"ם ומטוסים. היחידה הוכיחה יכולת גבוהה והצליחה להבקיע מערך מבוצר בשטח שנראה בלתי עביר בגלל הערוצים העמוקים שבו.[81]

81 תצלומים המתארים את התרגיל של יחידת המיעוטים שנערך ב־4 בנובמבר 1974 בנגב, **דְּבָר**, 5 בנובמבר 1974.

לאחר אימון ההקמה של הגדוד נערך מסדר הסיום בקבר נבי שועייב בנוכחות הורי החיילים ונכבדים דרוזים. אורחי הכבוד היו אלוף פיקוד הצפון, האלוף איתן, ושר הביטחון שמעון פרס. מתחילת פברואר 1975, ככל הנראה, ביצע הגדוד פעולות חודרות בשטח לבנון , שאותן הוביל מפקד הגדוד בעצמו.

בתחילת תהליך ההסבה כלל הגדוד שלוש פלוגות רובאיות ופלוגת מפקדה בלבד, וככל הנראה, היו בו כ־400 איש. פלוגת הטירונים הוכשרה למשימותיה במסגרת הגדוד. האיל השתדל למסד את כל הכרוך בגדוד ובחייליו, והנחה את הקצינים להקשיב לחיילים ולסייע להם. כמות הנשק והציוד שבגדוד זה הייתה זהה ליחידות אחרות, ובאותה עת הוא היה מצויד בזחל"מים ובזחל"דים. מסלול ההכשרה נבנה לפי הוראות קצין החי"ר והצנחנים הראשי. הקשר עם היישובים בגבול הצפון היה רציף וטוב, והוועד למען החייל בנהרייה אימץ את הגדוד. העדה הדרוזית הייתה מעורבת בהחלטות הנוגעות ליחידה, אך סאלח שאף לעצמאות מלאה בהחלטותיו כמפקד. לפיכך סירב לקבל תכתיבים ולהעדיף חייל אחד על פני אחר, אף במחיר שייאלץ לעזוב את תפקידו. בתוך היחידה חש צורך להכשיר את סגל המפקדים ולעודד יציאת חיילים לקצונה. ככלל, היה מחסור בקצינים דרוזים, והם התקשו במתן פקודות בשפה העברית. הקצינים היו רגילים לדבר בערבית בזמן שהיה צורך להרגיל את החיילים לשפה העברית, כדי שיוכלו לפעול עם יחידות אחרות. לפיכך צה"ל פתח כיתות ללימוד השפה העברית. בעיה אחרת הייתה בחלוקת המשימות. בזמן שלוחמי הגדוד רצו להוכיח את יכולתם, העדיפה מפקדת החטיבה למסור את המשימות לחטיבות הצנחנים וגולני. מטרתו העליונה של סאלח, כמפקד הראשון, הייתה שהגדוד לא יפעל כמסגרת נפרדת בתוך הצבא, כפי שהייתה יחידת המיעוטים, אלא יתערה ממש בתוכו. כדי להשיג את המטרה נאלץ להתמודד עם קשיים בתוך היחידה, שבמשך שנים התרגלה לפעול אחרת.[82]

באותה עת נודעה פלוגת הסיור 244 , שפעלה במרחב מבירנית עד הים, בלחימתה העיקשת לסכל חדירות מחבלים והגיעה להישגים רבים. בשנת 1975 מיגרה היחידה כמאה היתקלויות על קו המערכת. בעקבות זאת עשרות

82 אופיר טל ושקד טורם, "העברת הלפיד", **במחנה**, אחים לחרב, גיליון חגיגי לרגל עצרת הפרידה מהגדוד, 11 באוקטובר 2015.

חוליות חוסלו ואף מחבל לא הצליח לחצות את קו גדר המערכת לשטח ישראל. בשנים 1975–1977 לא נפגע אף אזרח מפעילות מחבלים במרחב זה, אולם אחד מחיילי הסיירת, נוהאד סאבק, נהרג בהיתקלות עם מחבלים. באותן שנים ערכה היחידה פעילות חודרת, בעיקר פשיטות, לעומק שטח לבנון. בתחקיר שנערך לאחר פשיטתם של חיילי הסיירת על בית מחבלים בכפר ירין שיבחם מפקד פיקוד הצפון רפאל איתן באומרו: "אתם שברתם שיא צה"לי, מבחינת ביצוע, לוח זמנים והישגים". ב־24 במרץ 1976, במסדר חגיגי בבסיס הסיירת, העניק הרמטכ"ל, רא"ל מרדכי (מוטה) גור, ציון לשבח ל־19 מלוחמי היחידה (ובהם המפקד מופיד עאמר) וליחידה כולה על חלקם באבטחת גבול הצפון. הרמטכ"ל שיבח את היחידה: "פעילות המחבלים רפתה ונחלשה בזמן האחרון בזכותכם... ייחודה הגדול של יחידתכם הוא בהישגיכם המבצעיים, המיוחדים במינם אשר רישומם ניכר היטב לאורך גבול הלבנון. הצלחותיכם בלחימה במחבלים והקשרים שיצרתם שכנעו אותנו להפקיד בידיכם מרחבים גדולים יותר ומשימות מסובכות יותר".[83] הרמטכ"ל התכוון, ככל הנראה, להסבת יחידה 299 לגדוד חי"ר ולהסבת יחידת המיעוטים לחטיבה האחראית לגזרה המערבית בגבול עם לבנון.[84]

בחורף 1976, בתרגיל החטיבתי של חטמ"ר 300 בצפון, בפיקוד בן־אליעזר, לראשונה השתתפו שלושה סא"לים דרוזים: האיל סאלח, מפקד הגדוד הסדיר, מזייד יגאלי עבאס וג'דעאן עבאס, כל אחד מהם פיקד על גדוד מילואים. סאלח וג'דעאן היו המפקדים הדרוזים הראשונים שנשלחו לקורס פו"ם קצר[85] וסאלח סיימו בהצטיינות. בשנת 1979 מונה סאלח למפקד חטיבת הערבה בדרגת אל"ם. בכך היה למפקד הדרוזי הראשון של חטיבה זו, ואחריו באו נוספים מבין מפקדי גדוד 299. בהמשך עבר סאלח הסבה מלאה לשריון, ובנובמבר 1986, לאחר שני תפקידים נוספים, היה לקצין הדרוזי הראשון שקודם לדרגת תא"ל ומונה למפקד אוגמ"ר 85

83 יצחק לץ, "מה הם עושים הלילה", **במחנה**, 31 במרץ 1976, מצוטט במלואו אצל: עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**, עמ' 81–82. ראו בהרחבה על הסיירת: שם, עמ' 21–87.

84 ישראל בן דור, **מלח הארץ, סיפורי הגבורה של הצל"שניקים הדרוזים במלחמת לבנון השנייה**, פקיעין: דפוס מרסל, 2008, עמ' 20–21.

85 בזמן שרפאל איתן היה בתפקיד הרמטכ"ל ולאחר מאבק ממושך, נפתחה הדרך לפני סא"ל מופיד עאמר (לאחר תפקידו כמפקד גדוד 299), לקורס פו"ם ארוך. בעניין המאבק של מופיד עאמר להשתתף בקורס פו"ם הארוך ראו: עאמר, **איתי בסיירת הדרוזית**, עמ' 119–123.

שבבקעת הירדן. סרן יוסף משלב, מפקד פלוגה בגדוד 299 באותה עת, היה בשנת 2001 לקצין הדרוזי הראשון שקודם לדרגת אלוף, ואחריו קודמו קצינים נוספים. מחליפו של האיל, סא"ל וליד מנסור, נפצע קשה מרסיס מרגמה זמן קצר לאחר שהחל את תפקידו וניצל בדרך נס. לאחר החלמה ממושכת חזר לצבא לשירות מלא ופרש בדרגת אל"ם. לימים היה קונסול כללי בהודו, ובשנים 1996–2009 שימש שגריר ישראל בוויטנאם, בבוליביה ובפרו. בתפקידיו אלה היה הדרוזי הראשון מטעמה של מדינת ישראל שזכה לתפקידים רמי־מעלה בשירות משרד החוץ.[86]

בספטמבר 1976 העניקו הרמטכ"ל מרדכי גור ושר הביטחון שמעון פרס דרגת אל"ם לעבד אלחק, והוא היה הקצין הדרוזי הראשון שקיבל דרגה זו. כאמור, הוא היה אחראי ליחידת המיעוטים, ולמעשה פעל כמעין קצין החיל הראשי למיעוטים. בד בבד טיפל מפקד חטיבה 300, אל"ם בנימין בן־אליעזר, שהוקמה בשנת 1974 על בסיס חטיבת בירנית ויחידת המיעוטים, בביטחון השוטף.

הענקת דרגת אל"ם לסא"ל סעיד עבד אלחק בשנת 1976. מימין: הרמטכ"ל מרדכי (מוטה) גור; משמאל: שר הביטחון שמעון פרס (ראו דיון אל"ם [במיל'] סעיד עבד אלחק).

קצינים דרוזים היו מעורבים בלימת הקשרים הבין־חטיבתיים הגומלין עם המצרים

86 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 188–191.

בלבנון ואימנו אותם. כוחות מהגדוד ומיחידת סיור 244 ביקרו בכפרים נוצריים שבשטח לבנון כדי להפגין את נוכחות צה"ל וכדי להעלות את מורל התושבים.

ב־11 במרץ 1978, בפיגוע קשה במיוחד בצומת הקאנטרי קלאב שבמבואותיה הצפוניים של תל אביב, השתלטו מחבלים על אוטובוס, רצחו 35 מנוסעיו ופצעו 71 מהם. תשעה מחבלים נהרגו, ושניים נפלו בשבי. הרצח זעזע את המדינה, ובעקבות זאת לראשונה יצא פיקוד הצפון למבצע התקפי נרחב בדרום לבנון כדי לבער את כל מרכזי המחבלים ובסיסיהם שבגבול לבנון, מראש הנקרה ועד החרמון ובתוך לבנון עד ערוץ נהר הליטני.

לפני היציאה למבצע, ב־14 במרץ, ברגע האחרון, התברר לסא"ל כנען כי הגדוד הושאר 'מחוץ לתמונה' וכי לא הייתה כוונה לשלבו במהלכי המבצע. לפיכך הוא דרש מפיקוד הצפון בכל תוקף לשנות החלטה זאת, ואלוף הפיקוד, האלוף אביגדור (יאנוש) בן־גל, נענה. גדוד 299 שולב במילוי משימותיו של גדוד 890 בגזרה המערבית, והוא היה הגדוד השלישי בחטיבת הצנחנים. אחרי זמן קצר נאמר לכנען שייסע למחנה שרגא כדי לקבל את הפקודה, אולם מרוב התרגשות פקד כנען לנסוע לכיוון ההפוך.[87]

לראשונה מאז הקמתו של הגדוד הוא השתתף במבצע צה"לי רחב היקף. אל"ם אמנון ליפקין־שחק, מפקד חטיבת הצנחנים, נתן את הפקודה לכנען. המשימה שהוטלה על הגדוד הייתה להיכנס לשטח לבנון מראש נקורה ולפתוח את ציר החוף עד צור. כנען התבקש לכתוב את הפקודה, ואחר כך לערוך תרגיל על מודל. הפקודה התקבלה ללא הערות. ליפקין־שחק איחל לגדוד הצלחה, והגדוד יצא לדרכו. פלוגת הסיור 244 צורפה לגדוד, וכן סופחו ארבעה טנקים וסוללת מרגמות 160 מ"מ. בליל 14–15 במרץ, בחצות, בתנועה רגלית, יצא גדוד 299 בהרכב שתי פלוגות חי"ר, בפיקודו של סא"ל כנען, על הכביש הראשי, מראש הנקרה לכיוון נקורה. הכוח עצר את התקדמותו במרחק 600 מ' מנקורה והפעיל את תוכנית האש הארטילרית על שני ריכוזי המחבלים שהיו בכפר. בחסות האש הארטילרית קודמו טנקים לעמדות אש ופגעו בבתי המחבלים. סא"ל כנען איגף עם כוחו בתנועה רגלית והשתלט על הכפר תוך פגיעה בבנייני המחבלים ובמשאית ציוד. בשלב זה חברה לכוח יחידת משנה נוספת שנעה על הכביש מאזור חניתה. הגדוד התקדם עד למרחק 2 ק"מ מהעיר צור, שצה"ל נמנע מכיבושה. הגדוד לא

87 ריאיון עם אל"ם (במיל') מהנא כנען, 6 בדצמבר 2016.

ספג אבדות, ושילובו בחטיבת החי"ר הוגדר כהצלחה.[88]

לראשונה במבצע ליטני עלתה גם שאלת היחס לדרוזים בלבנון בנסיבות שבהן צה"ל פועל בלבנון ושיחידה דרוזית משתתפת במהלכי המבצע. הרמטכ"ל גור היה ער להימצאות הדרוזים בלבנון ולמשמעות של חילוואת אל־ביאדה שליד העיירה חאצביא כאתר דתי עבורם. לפיכך כאשר דנו באפשרות שצה"ל יכבוש את המקום, הוחלט להכניס את הגדוד הדרוזי בשאיפה שלא יהיה כל ירי. אולם אחר כך החליט להימנע מתקיפה באזור חאצביא מכיוון שהיו בקרבתו יחידות סוריות ומחבלים. בנסיבות כאלה ההשתלטות עלולה לדרוש הפעלת אש רבה, ומכאן היה חשש לאבדות בנפש ולסכנת פגיעה אפשרית באתר המקודש. כמו כן היה חשש שהסורים ותומכיהם ינקמו בדרוזים שסייעו לצה"ל, בייחוד, ככל הנראה, לנוכח פעולתו בעניין של השיח' אמין טריף. מהנא סיפר שקיבל הוראה לכבוש את חאצביא, הכין את הכוח ונע מזרחה. בזמן שהכוח נע לעבר חאצביא, נודע הדבר לשיח' טריף, והוא התקשר לשר הביטחון והביע את חששותיו שאם תהיה תקלה בתיאום או התנגדות עלולים ליפול חללים דרוזים (כפי שקרה ביאנוח במלחמת העצמאות). דבריו של השיח' הצטרפו, ככל הנראה, לנימוקים האחרים שצוינו לעיל, וסא"ל כנען קיבל פקודה, ממש לפני כיבוש חאצביא, לחזור לאחור. בסופו של דבר, צה"ל לא השתלט על מרחב חאצביא וחילוואתאל־ביאדה ונערך מדרום להם.[89]

למעשה, המבצע היה טבילת אש ראשונה של חטיבה 300, באותה עת בפיקודו של אל"ם שייקי ארז. לאחר כיבוש השטח וטיהורו שלטה החטיבה בכל השטח שמדרום לעיר צור, וגדוד 299 ופלוגת הסיור החזיקו מוצבים מדרום לעיר. החטיבה פעלה במרחב כשלושה חודשים. עד שהושלם כינונו של אד"ל (אזור דרום לבנון) הגישו היחידות סיוע רפואי, מזון ושירותים חיוניים לאוכלוסייה האזרחית. הקצינים הדרוזים בצה"ל סייעו ביצירת הקשרים עם האוכלוסייה הדרוזית בכפרים שבמורדות החרמון המערביים,

88 בזמן מבצע ליטני גויס סלמאן אבו רוכן בצו 8 כסמג"ד מילואים לאחר שמפקדת החטיבה עברה לקלעת שמע, וחלק מחיילי הגדוד נשארו כדי להחזיק את הקו בגבול עם לבנון. מפקד הגדוד וסגנו נאלצו להחזיק במפקדת הגדוד בשומרה, ומפקד החטיבה – בקלעת שמע, ולא היה להם מחליף. לפיכך סלמאן החליפם לסירוגין.

89 מוטה גור, **ראש המטה הכללי**, ת"א: מערכות ומשרד הביטחון, 1998, עמ' 448; מרדכי גור, "מבצע ליטאני", בתוך: ארנון סופר, נורית קליאוט ואבשלום שמואלי (עורכים), **ארצות הגליל**, חלק ב', חיפה: אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון, 1983, עמ' 869–876; שיחת טלפון עם אל"ם (במיל') מהנא כנען, 1 באוקטובר 2018.

על הצירים העולים לבקאע.[90]

בזמן שסא"ל מהנא כנען פיקד על הגדוד (בשנים 1977–1979) הוקמה הפלוגה המסייעת. באוקטובר 1978 התייצב מבנה הגדוד לאחר שפלוגת הסיוע הוסבה ממילואים לפלוגה סדירה (למעט מחלקת מרגמות שנשארה במילואים). בגדוד היו מפקדת גדוד, פלוגת מפקדה, ארבע פלוגות לוחמות מהן שלוש פלוגות רובאיות (אחת מהן במילואים) ופלוגה מסייעת.[91]

האלוף מרדכי גור, מפקד פיקוד הצפון בשנים 1970–1972 ובמחצית הראשונה של שנת 1974 והרמטכ"ל בשנים 1974–1978, העריך מאוד את גבורתם ואת מסירותם של הלוחמים הדרוזים. כך, לדוגמה, ביולי 1972, במסיבת פרידה שערכה העדה הדרוזית לכבודו, עם סיום תפקידו כמפקד הפיקוד, הציע ששמה של יחידת המיעוטים יוחלף ל'יחידת הסיורים'.[92] אולם נוסף על ההערכה המילולית, גור גם הכיר בתסכול שנגרם לדרוזים מכיוון ששירותם המסור בצה"ל לא זיכה אותם בשוויון הראוי בחיים האזרחיים. הוא ערך ביקורים ושיחות עם המנהיגים הדתיים והפוליטיים של העדה, בייחוד עם השיח' אמין טריף, והשתדל לטפל בבעיות שהעלו לפניו. הבקשה הראשונה הייתה לאפשר חיי משפחה נוחים וסדירים יותר לחיילים הדרוזים שנישאו, על פי המקובל בעדה, בגיל צעיר, ונשותיהם נאלצו לחיות לבדן עקב השירות הצבאי. לדברי גור, נושא זה טופל בתוך זמן קצר למדי.

נושא מורכב יותר היה קיומה הנפרד של יחידת המיעוטים ומנגד הצורך לאפשר לדרוזים להשתלב בכל היחידות בצה"ל. גור הכיר בכך שהיחידה הנפרדת הייתה מקור גאווה לעדה הדרוזית, ואף שסבר שקיומה צריך להימשך, המליץ לפתוח את שאר היחידות, בהן היחידות הלוחמות והטכניות, בפני המגויסים. בהוראת המטכ"ל בתוך כמה חודשים ההמלצות התקבלו, וגור טיפל בבקשותיהם של החיילים לשרת ביחידה אחרת.[93]

90 רגב, **מצפון תמנע הרעה**, עמ' 51–52; י.פ.פ.א. (צלם), "תצלום: קצין צה"ל מתייעץ עם נכבדי הפתחלנד על צרכיהם", **דְּבָר**, 20 במרס 1978.

91 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 191–192.

92 יואל דר, "יחידת המיעוטים תוסב ליחידת הסיורים", **דְּבָר**, 6 ביולי 1972.

93 גור, **מצפון ומים**, עמ' 120–121.

טענה אחרת הייתה שהקצינים הדרוזים לא קודמו מעבר לדרגת רס"ן. ביחידת המיעוטים היה תקן אחד של סא"ל, והוא ניתן למפקד שהיה יהודי. המענה לקושי זה ניתן בקרב היחידה עצמה. בעקבות הגידול המתמיד במספר חיילי המילואים הדרוזים ובעקבות החלטת המטכ"ל הוגדל מספר התפקידים של קצינים מדרגת סרן עד סא"ל. הדרך השנייה הייתה לפתוח את צה"ל לפני חיילי המיעוטים בכל הדרגות. כך נפתחו אפשרויות קידום לקציני המיעוטים במגוון תפקידי הדרכה, מטה ופיקוד. קידומם ביחידות קרביות (שריון, צנחנים וגולני) נקלע לקשיים, והגידול בתקנים בדרגות סרן ורס"ן ביחידת המיעוטים היה אמור לסייע גם בעניין זה. נוסף על כך, לקציני מיעוטים ניתנה אפשרות להשתתף בקורסים בכירים בצה"ל (פו"ם) ובקורסים מקבילים בחו"ל; הוחלט לזמן מפקדים דרוזים לדיונים מבצעיים העוסקים ביחידתם ובנושאים המטופלים על ידם; היכולת המבצעית של היחידה שופרה על ידי עריכת אימונים משולבים בלחימה ניידת על רק"ם בסיוע טנקים, ארטילריה ואוויר. לאחר מכן, תחת פיקודו של אל"ם בנימין בן־אליעזר, קיבלה יחידת המיעוטים (לאחר שהוסבה לחטיבה מרחבית) אחריות לגזרה עצמאית בגבול לבנון. לדברי גור, היו חששות שהיישובים היהודיים לא יסכימו להיות כפופים ליחידת המיעוטים ולא יעריכו את היכולת המבצעית של חיילי היחידה. אולם גור, שהכיר את יחידת המיעוטים עוד מימיו כמפקד פלוגה בצנחנים בשנות החמישים, העריך את הלוחמים מאוד, והם הוכיחו את יכולתם בסיכול חדירות שעל הגבול ובפעולות בלבנון. במרץ 1976 קיבלה פלוגת הסיור ציון לשבח יחידתי (ראו לעיל).[94]

לעומת זאת בקידום פתרון הבעיות בחיים האזרחיים התקשה גור הרבה יותר. הוא ניסה לקדם את חיבור הכפרים לחשמל, אך נותרה בעיה עם כמה כפרים מבודדים, ובהם בית ג'אן, שבהם התחייבה השקעה גדולה מאוד. בתחום החינוך טענו הדרוזים שעקב השירות הצבאי לא הצליחו דרוזים להתקבל למשרות הוראה בבתי הספר בכפרים, והן אוישו על ידי ערבים. הפתרון נמצא על ידי דחיית שירותם של בוגרי בתי ספר תיכון שהצטיינו בלימודיהם, והם הוכשרו להוראה והחלו לעבוד לפני הגיוס. בעיה קשה הייתה בעיית החיילים המשוחררים. לא ניתן היה לסגור את פער שלוש השנים בין הצעיר הדרוזי ובין הצעיר הערבי מאותו כפר (או מהכפר השכן), שבאותן שנים התחתן, עבד לפרנסתו ובנה בית. אומנם גם

94 שם, עמ' 122–123.

הצעיר היהודי סבל מאותה בעיה, אך הדבר לא הקל על הדרוזים, שהשוו את מצבם לשכניהם הערבים. גור השתדל להקל את המצוקה על ידי סיוע למשפחות החיילים, ובייחוד לחיילים הנשואים. גם בשנים מאוחרות יותר, בתפקידיו האזרחיים, הוא המשיך לפעול ולבטא את הערכתו הרבה ללוחמים הדרוזים ולעדה הדרוזית בישראל והדגיש את המחויבות לכבד את גבורת הלוחמים הדרוזים ואת קורבנם על ידי יצירת שוויון בכל תחומי החיים. בשנת 1991 כתב דברים אלה:

כמפקד בצה"ל זכיתי לשרת עם לוחמים דרוזים רבים - חיילים ומפקדים - וזכות זו הייתה מלווה תמיד בחוויה אנושית וצבאית מיוחדת במינה: ראיתי מקרוב את השילוב המופלא של מסורת וגאווה דרוזית מכאן והזדהות מלאה עם צה"ל ומדינת ישראל מכאן. מבחינתי האישית, אין ספק שהשילוב הנהדר הזה, הוא שעמד ביסוד המחוייבות שלי, כמפקד בצה"ל וכחבר כנסת וכשר בממשלה, כלפי כל דרוזי באופן אישי וכלפי כלל הדרוזים כעדה. מהימים הראשונים של שרותי המשותף עם הלוחמים הדרוזים ידעתי שאין כמו מסירותם ודבקותם להגנת המדינה המאצילה להם ולמשפחותיהם את כל הזכויות האנושיות והאזרחיות המקובלות במדינת ישראל. ידעתי והרגשתי שמות הגבורה של הלוחם הדרוזי לאורך כל גבולות המדינה הוא אשר מצווה לכולנו, החיים בתוך גבולותיה, לכבד גבורה זו במעשים ולא רק במילים ובהצהרות: בחינוך, בהשכלה, בעבודה, בתפקידים ובכל תחומי החיים. סיירתי עם הלוחמים הדרוזים בערבה וברצועת עזה; צעדתי עם גששים דרוזים לאורך הגבול ובמרדפים; עקבתי אחרי חוליות מארבים וסיורים רכובים של היחידה הדרוזית ושל לוחמים דרוזים בעוצבות אחרות; ראיתי אותם מסתערים; שמעתי אותם במכשירי הקשר רודפים אחרי האויב ופוגעים בו; שמעתי אותם בתחקירים אחרי מרדפים וקרבות. בכולם הייתה לי תחושה אחת: לקום ולהצדיע ללוחם הדרוזי: לאומץ ליבו; לעוז רוחו; לדבקותו במשימה; לסבלנותו וכוח הסבל שלו; למסירותו! וביקרתי במשפחות השכולות ולמדתי מהו כבוד אנושי: הכאב משולב בגאווה; תחושת אסון משולבת בהכרת השליחות; צער ויגון אישיים המזוהים עם צרכי המדינה. בפני כולכם אני עומד דום - ומצדיע! [95]

95 מוסבאח חלבי, סלמאן פלאח וסמיח נאטור (עורכים), **מנשרים קלו מאריות גברו**: ספר הנצחה לחללים הדרוזים, בית יד לבנים דאליית אל־כרמל: אסיה, עמ' 22–23.

גם מחליפו של האלוף גור בתפקיד אלוף פיקוד הצפון, האלוף רפאל (רפול) איתן, אלוף פיקוד הצפון בשנים 1974–1977 והרמטכ"ל בשנים 1978–1983, פיתח מערכת קשרים לבבית עם היחידות הדרוזיות ועם העדה הדרוזית. איתן אף הנחה שיש להתייחס אל החיילים ואל הקצינים הדרוזים באופן שוויוני לחלוטין בלי להתייחס למוצא, והשיקול היחידי צריך להיות הכישורים.[96]

באפריל 1983, כאשר סיים הרמטכ"ל איתן את כהונתו, ערכו עשרות קצינים דרוזים ובני משפחותיהם מסיבת פרידה נרגשת באתר נבי סבלאן שבחורפיש. מילות השבח החמות שיקפו את רגשותיהם כלפיו: "בתקופתך הרגשנו שאנחנו בתוך צה"ל... בתקופתך זכה קצין דרוזי ראשון להשתתף בישיבת המטה הכללי". קצין אחר אמר לו: "אנחנו לא נפרדים ממך, רק מהמדים שלך... הקדשת לנו הרבה מזמנך ואפשרת לנו להוכיח את עצמנו, נפתחו בפנינו שערים. אנחנו איתך כמו במשפחה גדולה אחת". איתן היה נרגש והגיב: "מי יודע, אולי אני דרוזי. הייתי אתכם בבקעת [הירדן] וברמה ונתתי לכם את המגיע לכם. כמו שאתם - כך אתם, לא יעזור. אם זה רפול או מישהו אחר. מי שטוב - מקבל, ומי שלא טוב - לא מקבל". אל"ם עבאס הגיש לרמטכ"ל שי פרידה מהעדה הדרוזית: מפת תבליט של ארץ ישראל, ובה מקומות הקשורים בדרכו של 'רפול' והיישובים הדרוזים במדינה.[97]

המסקנות

בשנים הראשונות לקום המדינה הוגבל שילובם של הדרוזים בצה"ל, וגם השתתפותם בלחימה הוגבלה עד למלחמת יום הכיפורים. אולם מאבקם לשילוב מלא, שהחל עם הקמת יחידת המיעוטים, הוכתר בהצלחה. לכאורה, קיומה של יחידת המיעוטים שירת בעיקר את האינטרסים הישראליים. באותה עת לשירות החובה של הדרוזים בצה"ל היה ערך מדיני חשוב כלפי העולם הערבי, וריכוז המיעוטים ביחידה הקל לפקח עליהם ולבדלם מכלל הצבא. אולם במבט לאחור ניתן להכיר בערכה של היחידה לגיבושה של העדה הדרוזית, לקידומה, לגישור על פערים ולמודרניזציה המואצת. הצבא קיבל על עצמו משימות, שהמדינה איחרה לטפל בהן, כגון בתחומי החינוך, הסיוע למשפחות, ההכשרה המקצועית ואפילו סלילת

96 בן דור, **אחים לחרב ולתקווה**, עמ' 179.

97 שרגא אשל ועמנואל אלנקווה, "אנחנו איתך כמו במשפחה אחת – אמרו הדרוזים לרפול", **ידיעות אחרונות**, 5 באפריל 1983.

כבישים לכפרים המבודדים במרומי הגליל העליון. לכל אלה יש להוסיף את הכישורים ואת הקשרים שצברו אלפי חיילים וקצינים, כולל לימוד השפה העברית והשלמת השכלה, ניסיון בפיקוד, בניהול ובפעילות מבצעית, היכרויות שנוצרו במהלך השירות בצבא ועוד. נראה אפוא כי רבים מהקצינים הדרוזים השתלבו בשלטון המקומי ובמשרדי הממשלה ובכך השפיעו לחיוב על מצבה של העדה הדרוזית בכלל.

אירוע גדודי לציון סוף האימון המתקדם וההשבעה לשני מחזורי גיוס באתר נבי שועייב. הפלוגה הקרובה היא הצעירה, והפלוגה הרחוקה היא הוותיקה, והיא סיימה אימון מתקדם. הנשק שיחולק ללוחמים מונח על השולחנות שלפניהם (באדיבות סא"ל אסעד סובח).

הדרוזים מצידם הדגישו תמיד שהנאמנות למדינה היא השיקול העליון מבחינתם, והם מוכנים לעשות עבורה את המרב. מראשית הדרך ובהתמדה הם גילו מוטיבציה גבוהה להתגייס לצבא וביקשו להוכיח את עצמם בכל דרך. הלוחמים והקצינים הדרוזים הפכו בצה"ל לשם דבר בגבורתם, באחוות הלוחמים, באישיותם ובמקצועיותם הצבאית. ניתן לסמן את סיום המאבק ואת ראשיתו של השילוב המלא בשנת 2003, שבה לראשונה, סיים צעיר דרוזי את קורס הטייס.

בשנים 1948–1967 העדיפו המדינה וצה"ל שילוב בנפרד. אומנם מראשית גיוס החובה לצה"ל (1956) הושמעו דרישות לשילוב מלא, אך רבים בעדה,

ובהם ההנהגה המסורתית, ייחסו יתרונות רבים לעצם קיומה של יחידת המיעוטים כמסגרת תומכת ומטפחת. בשנת 1959 הוקמה יחידת סיור 299 שפעלה בערבה. בשנת 1962 נפתחו כמה מסלולי שירות וננקטו צעדים סמליים נוספים כדי לשפר את מעמדה של היחידה. בשנת 1968 הושגה התקדמות ניכרת בשילוב האופקי כאשר הוקמה פלוגת הסיור 244, וכך לראשונה הצטרפו הדרוזים למעגל יחידות העילית בצה"ל. בשנת 1972 נעשו כמה צעדים מהותיים לקראת שילוב מלא ובהם פתיחתן של חטיבות הצנחנים וגולני ולראשונה קידומו של קצין דרוזי לדרגת הסא"ל. אפשרויות נוספות לקידום נפתחו עם הקמתו של גדוד מילואים ובעקבותיו שני גדודי מילואים נוספים. מכיוון שפלוגת הסיור וגדוד המילואים פעלו בצפון, התרחב מרחב הפעולה של היחידות הדרוזיות, והוא לא הצטמצם יותר לגבולות בדרום. במלחמת יום הכיפורים השתתפו שלוש יחידות דרוזיות (פלוגת הסיור, יחידה 299 וגדוד מילואים). בשנת 1974 הוסבה יחידת הסיור 299 לגדוד חי"ר, ויחידת המיעוטים - לחטיבת קו בגזרה המערבית בלבנון. בשנת 1978, לראשונה, השתתף הגדוד במבצע צה"לי מקיף (מבצע ליטני, 1978).

הסבת יחידת סיור 299 לגדוד חי"ר הייתה תפנית מרחיקת לכת בשילוב הדרוזים בצה"ל. הקצינים הדרוזים הראשונים שקודמו לדרגות הבכירות, מסא"ל ועד אלוף, היו קצינים שפיקדו על יחידת סיור 299 ועל גדוד חי"ר 299.[98]

המשך תיאור שירות הדרוזים בצה"ל, תולדות הגדוד ממבצע ליטני ואילך, ההשתלשלות שהובילה לסגירתו והוויכוח הפנימי בעדה בעניין זה ראויים לדיון במאמר נפרד. במסגרת שנקבעה למאמר זה אסתפק בציון המחסור בכוח האדם שהעיק על הגדוד. למרות המאמצים הרבים שהושקעו לא ניתן היה לפתור את הבעייה ולכן, במאי 2015 החליט הרמטכ"ל, רא"ל גדי איזנקוט, לסגור את הגדוד הסדיר. התברר שלא ניתן לאחוז בחבל משני קצותיו ולשמר את הגדוד כיחידה דרוזית לאחר שהשילוב בנפרד חלף מן העולם לחלוטין וכבר הושג שילוב מלא. עם סגירתו של הגדוד תם עידן המסגרות העדתיות הנפרדות לדרוזים בצה"ל.[99]

98 סעיד עבד אלחק קודם לסא"ל בשנת 1972 ולאל"ם בשנת 1976; האיל סאלח, מפקד הגדוד הראשון, היה הראשון שהגיע לדרגת תא"ל בשנת 1986; ויוסף משלב, מפקד גדוד 299 בשנים 1980–1982, היה הראשון שמונה לאלוף בשנת 2001.

99 לאחר סגירת גדוד 299 הועברו המספר 299 והשם 'חרב' לגדוד מילואים. תג החרבות ההיסטורי הועבר לתג חטיבה 300.

ביולי 1988 נערך הגדוד במסדר בנבי מוסא במתכונת סיכת הלוחם שניתנה ליחידת המיעוטים באוגוסט 1973: מגן דוד, כנפיים וחרבות מוצלבות. בשנת 2003 נערך הגדוד במסדר לפי השם חרב. סא"ל נביה מרעי (לימים אל"ם) הסב את שם הגדוד ל'חרב' בזמן שהיה מג"ד (בשנים 1987–1989). מעליו עשן מיתמר בחמשת הצבעים של הדגל הדרוזי. בצד שמאל למעלה סמל החרבות המוצלבות. שתי התמונות הורכבו יחד (באדיבות סא"ל [במיל'] רפאת חלבי).

נראה אפוא כי צה"ל השיג את שאר מערכות המדינה בגישתו השוויונית לדרוזים, השקיע מאמצים לתקן את הפערים ושימש כור היתוך ומסגרת מקדמת שוויון, וככל שהשתפר מעמדם בו, כך השתפר מעמדם החוקי, הפוליטי והחברתי במדינה. ניכר כי כיום כל החברה הישראלית חשה אהדה לשירותם של הדרוזים בצה"ל ומעריכה את נאמנותם ואת הקרבתם. עם זאת מן ההכרח להכיר במציאות שבה מדינת ישראל לא עמדה בציפיותיהם של הדרוזים לשוויון זכויות מלא. עם השנים נוצר פער ניכר בין מידת השתלבותם בצה"ל וההערכה לתרומתם לביטחון המדינה ובין מידת התקדמותם בחיים האזרחיים. הפער אף בלט עוד יותר כאשר שובצו בתפקידים רבים בתוך צה"ל, ומנגד, עם ההתקדמות הניכרת שהושגה,

נערמו ונגררו בעיות יסוד מן העבר. גם חוק הלאום (2018) עורר בקרבם תרעומת רבה.

מבחינת העדה הדרוזית, השירות בצה"ל היה למנוף חשוב במעבר המהיר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. אולם עם השנים הפכה היחידה העדתית הנפרדת מחממה נחוצה למסגרת מגבילה ומעכבת. ניכר כי הצעירים שגדלו במדינת ישראל חשים שהם חלק מהחברה הישראלית ושואפים לממש את מלוא האפשרויות הקיימות בה.

תקציר

במבצע 'עופרת יצוקה' הצליחה ישראל לפגוע בחמאס ולשנות את המצב הקיים מולו. במבצע פעלה אוגדה אחת בלבד, אוגדת עזה, והיא הצליחה, באמצעות החטיבות הרבות שהיו תחת פיקודה, להשיג את יעדיה. המאמר מדגיש את תרומתם של מפקד אוגדת עזה, תא"ל משה (צ'יקו) תמיר, שהכין את הכוחות למבצע, ושל מפקד האוגדה במבצע עצמו, תא"ל איל איזנברג, להצלחה זו.

במאמר מפורט אופן הכנת הכוחות למבצע - למידת האויב ואבחון מצב כוחותינו, גיבוש תפיסות מבצעיות ותוכניות, אימונים מותאמים לאתגר ועוד; האתגרים שבכך וחשיבות ההכנה. מאחר שאיזנברג החליף את תמיר סמוך למבצע, ניצבו לפניו אתגרים רבים. כמה מהם מובאים במאמר שלפנינו, ובין השאר, ניתן ללמוד על דרכו הייחודית להתמודד עימם.

מאמר זה הוא סנונית ראשונה בחקר מבצע 'עופרת יצוקה' - מבצע גדול ומשמעותי של ישראל נגד חמאס, לאחר ההתנתקות מרצועת עזה ב־2005.

'בכוחם להכריע' – מפקד אוגדת עזה בהכנות ובמבצע 'עופרת יצוקה'

אלי מיכלסון ושי קלפר[1]

מבוא

בשבת, 27 בדצמבר 2008, נר שישי של חנוכה, יצא צה"ל למבצע 'עופרת יצוקה', והוא הסתיים ב־18 בינואר 2009, בתום 22 ימי לחימה. זה היה מבצע רחב היקף ראשון מאז ההתנתקות של צה"ל (2005), והוא נערך בתגובה על הסלמת חמאס ועל הימשכות ירי תלול המסלול (תמ"ס) לעבר יישובי עוטף עזה.[2] מטרתו הוגדרה כך: "צה"ל יפגע קשה בחמאס, יצמצם באופן משמעותי ירי תמ"ס ופח"ע מרצועת עזה, ע"מ לשפר את ההרתעה, ליצור תנאים לשיפור המצב הביטחוני בדרום ולמנוע גלישת העימות לזירות נוספות".[3] המבצע החל במתקפה אווירית על חמאס ועל ארגוני הטרור ברצועת עזה והמשיך בכיתור העיר עזה. את התמרון הובילו פיקוד הדרום ואוגדת עזה.[4]

1 ד"ר אלי מיכלסון הוא ראש המחלקה להיסטוריה בצה"ל, ותא"ל שי קלפר הוא מפקד עוצבת הגליל בפיקוד הצפון.

2 מחלקת היסטוריה, **מבצע "עופרת יצוקה" – סקירה ראשונית**, יוני 2009 (להלן: מחלקת היסטוריה, **מבצע "עופרת יצוקה"**).

3 מטכ"ל/אגף המבצעים/חטיבת המבצעים, **"עופרת יצוקה" – פקודה מטכ"לית**, 27 בדצמבר 2008, בתוך: שמעון גולן, **העופרת נוצקה – תהליך קבלת ההחלטות במבצע "עופרת יצוקה"**, תוה"ד – המחלקה להיסטוריה, ינואר 2021 (טיוטה פנימית) (להלן: גולן, **העופרת נוצקה**), עמ' 72.

4 מחלקת היסטוריה, **מבצע "עופרת יצוקה"**, יוני 2009.

בצה"ל ובחברה הישראלית נתפס מבצע 'עופרת יצוקה' כמוצלח. הודות להישגיו הצליח צה"ל להחזיר את האמון שלו בעצמו ושל מדינת ישראל בו, זאת לאחר משבר האמון שנוצר בעקבות מלחמת לבנון השנייה.

במאמר זה נתמקד בדרג מפקד האוגדה ונתבונן על אתגריו בהכנת האוגדה למבצע ובניהולו. ברור כי זו התבוננות צרה ואיננה ממצה, אך המיקוד יאפשר לפתוח צוהר לתחום חשוב במבצע, שטרם נחקר.[5] נדגיש כי אין בכך לבטל את השפעתם של הדרגים הגבוהים מן האוגדה או הנמוכים ממנה; יתרה מזו נציין את פיקוד הדרום, בהובלתו של אלוף יואב גלנט, שהתכונן רבות למבצע, ובין השאר, פיתח מכלולי תקיפה בשיתוף עם חיל האוויר. חשוב לציין כי המבצע נערך תוך כדי מחלוקת עמוקה בתוך הדרג המדיני באשר למטרות המבצע, ולפיכך הדרגים שמעל האוגדה נדרשו לחצוץ ולאפשר לה לפעול.[6] על כך לא נרחיב, אך נציינם רק בהקשר הרלוונטי, בדגש על השפעתן של מחלוקות אלה על הפיקוד בלחימה.

במבצע 'עופרת יצוקה' תמרנו שמונה חטיבות בפיקודו של מפקד אוגדת עזה, תא"ל[7] איל איזנברג, שהחליף את תא"ל משה (צ'יקו) תמיר כחודש לפני המבצע. את פיתוח התפיסה, את התכנון המבצעי ואת ההכנות המקדימות ערך בעיקר תמיר, אך על הלחימה פיקד איזנברג. במאמר זה נעסוק בפועלם של שני המפקדים. בחלק הראשון נבחן את האופן שבו זיהה מפקד האוגדה משה תמיר השתנות אצל האויב ואת האופן שבו הצליח לרתום את כלל המערכת הצבאית להכנות מתאימות להתמודדות הבאה. בחלק השני נתבונן על המבצע עצמו ועל אתגריו של מפקד האוגדה איל איזנברג להתמודד עם האויב ולהפעיל כוחות רבים (בשיא הלחימה: שמונה חטיבות וגדודים נוספים). כמו כן ניחשף לשיח של הרמות הממונות (הפיקוד והמטכ"ל) לרתימת שותפים תוך כדי הלחימה ועוד.

המאמר מבוסס על מסמכים מההכנות למבצע, מן המבצע בדרגים השונים (לדוגמה, פקודות מבצע ויומני מבצעים), מסיכומי המבצע,[8] וגם על שיחות של הכותבים עם חלק מן המפקדים.

---

5 ישנן סוגיות רבות וחשובות למחקר ולבחינה בעקבות המבצע. לדוגמה, השפעת המכה המקדימה המפתיעה על הישגי המבצע, השפעת לקחי מלחמת לבנון השנייה על מוכנות צה"ל ונכונותו במבצע או הפעלת כוחות מיוחדים בו.

6 מרכז דדו, **תחקיר "עופרת יצוקה"**, 20 במאי 2009, עמ' 3.

7 הדרגות המצוינות במאמר הן הדרגות של המפקדים בתקופה הנדונה בו.

8 בעת פרסום המאמר מסמכים אלה אינם נגישים לציבור מטעמי ביטחון מידע.

חלק ראשון: היערכות צה"ל ואוגדת עזה ללחימה ברצועת עזה (2005–2008)

ההיערכות למבצע הייתה בשלושה שלבים: בשלב **הראשון** זוהתה הבעיה, קרי הבנת המציאות המבצעית המתפתחת והשתנות האויב. כמו כן נבחן מצב כוחותינו שהיו בתקופה מורכבת לאחר מלחמת לבנון השנייה. בשלב **השני** פותח המענה המבצעי לאתגר שהציב האויב, על ידי גיבוש תפיסה, על ידי כתיבת תוכניות מבצעיות ועל ידי הגדרת הכשירויות הנדרשות. בשלב **השלישי** נערכו הכנות נרחבות של הכוחות - הפיקוד, גופי המודיעין, האוגדה, החטיבות והיחידות ללחימה בעזה.[9]

אף שמחלוקה זו נראה כי מדובר בתהליך ליניארי המחולק לשלבים מובחנים ונפרדים, למעשה, זה היה תהליך רציף ומקביל שהכיל את כלל המרכיבים בו בזמן, בעוצמות משתנות. כך לדוגמה, הצוות שאבחן את הבעיה פעל בד בבד לצוות שגיבש פתרונות מבצעיים.[10] למרות זאת ולצורך הנוחות נציג את ההכנות בשלבים באופן כרונולוגי.

השלב הראשון - זיהוי האתגרים והבעיות ואבחונם

מקיץ 2005, לאחר ההתנתקות מרצועת עזה ועד התקופה שלפני מבצע 'עופרת יצוקה', התעצם כוחו הצבאי של חמאס. ברצועת עזה חלו שינויים מהותיים עם ניצחונו בבחירות, עם הקמת ממשלת אחדות ועם השתלטותו על השלטון. חמאס הפך מארגון טרור הפועל ברצועת עזה לארגון בעל הנהגה מדינית וצבאית השולט בה.[11] הביטויים המדיניים למהפך זכו לביטוי פומבי, אך ההתעצמות וההתחזקות הצבאית של הארגון נעשו מתחת לפני השטח והיו פחות מוכרים. ההתעצמות באה לידי ביטוי בגיוס לוחמים, בהתארגנות, בהכשרות ואימונים, בפיתוח וברכש של אמל"ח ועוד. האיחוד של 'גדודי עז א־דין אל־קסאם', ליבת הזרוע הצבאית, עם מערך האבטחה של הכפרים, 'המורביתון', עיצבו את הארגון הצבאי שהתפתח בעזה באותה תקופה. שינויים מסוג זה נידונו באוגדה ובפיקוד

9 מפקד אוגדת עזה בשנתיים שקדמו למבצע, תא"ל משה (צ'יקו) תמיר, הגדיר שלבים דומים בהרצאתו בכנס שנערך במכללות הצבאית ביוני 2009. ראו: משה תמיר, "בניין הכוח למבצע", בתוך: משה שמיר וצבי עופר (עורכים), **פיקוד, שילוב ושיתוף בין זרועי במבצע "עופרת יצוקה"**, הוצאת המכללה הבין־זרועית לפיקוד ולמטה, אוקטובר 2011 (להלן: תמיר, "בניין הכוח למבצע"), עמ' 180. סיכום הכנס לא ראה אור.

10 ריאיון שערכו הכותבים עם **משה (צ'יקו) תמיר**, 23 בדצמבר 2020.

11 מחלקת היסטוריה, **מבצע "עופרת יצוקה"**, עמ' 3–4.

כדי להבין טוב יותר את האתגר המתפתח מעבר לגדר.[12]

עם כניסתו של תמיר לתפקיד מפקד אוגדת עזה (אוגוסט 2006) הוא העמיק בהיערכות האויב בעזה והסיק כי חל שינוי ניכר אצל חמאס. הבנה זו התחדדה אצלו מביקורים וממפגשי למידה בגופי המודיעין שונים. למשל, בעת ביקורו ביחידה 8200 ביקש מסמלת שתשרטט לו את מבנה הארגון, והיא שירטטה את חמאס כמבנה צבאי עם מדרג (היררכייה) דיווחים בציר הפיקוד והשליטה (פו"ש).[13] בעקבות זאת הסיק כי חמאס הפך מתנועה חברתית ומארגון טרור לארגון צבאי למחצה, עם תפיסה מבצעית סדורה.[14]

בהמשך לכך הקים תמיר צוות שנקרא 'פורום התעצמות' והשתתפו בו בעיקר גורמי מודיעין, בהם הקמ"ן (קציו המודיעין) הפיקודי (קמ"ן מוביל בצבא לענייני עזה), קמ"ן האוגדה (קמ"ן המוביל לתחום התמרון) ונציגים נוספים מצה"ל ומהשב"כ. הצוות דן בהתפתחות ובהתעצמות של חמאס ובהבנת האתגר המתפתח.[15] מטרתו הייתה להתחקות אחר התפיסה המבצעית של חמאס ואחר דפוסי פעולתו. הובן כי חמאס מאיץ את בניין כוחו ומארגן את ההגנה על השטח על פי מרחבים ומתחמים. בתהליך הלמידה נותח אופן התארגנותו ונמצא כי הוא ערוך במבנה ארגוני צבאי הכולל מסגרות הדומות לחטיבות, לגדודים, לפלוגות, למחלקות ולכיתות, ואלה פועלים על פי תחומי אחריותם המרחבית. ניכר כי באופן זה שיפר חמאס את הפיקוד והשליטה בכוחות ואף את יכולת הסיוע והלמידה

12 תמיר, **"בניין הכוח למבצע"**, עמ' 180. וגם: לשכת מפקד פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה" (דצמבר 2008 – ינואר 2009) סיכום פיקוד הדרום**, אוקטובר 2010 (להלן: לשכת מפקד פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה"**).
בתחקיר שערך מפקד אוגדה 80 תא"ל יואל סטריק לאחר מבצע 'עופרת יצוקה' כדי לבחון את תהליך ההכנות לבמצע, טען כי השינויים שחלו בעזה לא זוהו מראש בצה"ל. עוד עלה כי צה"ל לא העריך נכון את האפשרות שחמאס ינצח בבחירות, יקים כוח צבאי, ישתלט על הרצועה ויכוון את מאמציו להתעצמות צבאית שיטתית שתכלול תפיסה מבצעית הגנתית עם רכיבים התקפיים וייטול לידיו את היוזמה במערכה אל מול ישראל. ניכר כי בצה"ל היה ספק באשר ליכולתו של חמאס להתעצם. לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי וההכנות למבצע "עופרת יצוקה"**, 13 במרץ 2009 (להלן: לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי**), עמ' 2–3. תימוכין נוספים לכך ניתן למצוא: לשכת מפקד פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה"**, עמ' 17–18.

13 תמיר, "בניין הכוח למבצע", עמ' 180; **וריאיון עם תמיר**, 23 בדצמבר 2020.

14 נזכיר כי בעבר פיקד תמיר על יחידות שנדרשו להתמודדות דומה – פיקד על יחידת אגוז בדרום לבנון ולמד את פעולת חזבאללה, ופיקד על חטיבת גולני בתקופת 'גאות ושפל' ונדרש ללמוד להתמודד עם ארגוני טרור.

15 תמיר, "בניין הכוח למבצע", עמ' 182.

ההדדית. נוסף על כך נותחו שיטות לחימתו - הנחת מטענים ומלכודים, שימוש במנהרות, הונאת הכוחות באמצעי דמה, ועוד.[16]

בהתמודדות מול כוחות הפועלים באורח בלתי סדור, בדגש על שיטות גרילה, קיים קושי להציג את אופן היערכות האויב ולהתייחס אליו בתכנונים המבצעיים. מצד אחד, המודיעין מנסה לשמור על ההמשגה של האויב ולהיות נאמן לאופן שבו האויב תופס את עצמו, ומצד אחר, המפקדים זקוקים להמשגה שתעזור להם להבין ולדמיין את האתגר שניצב מולם. מפקד האוגדה תמיר הוביל את תהליך הלמידה בהקשר זה ועסק בהמשגת האויב - השילוב בין מפקדים לקציני מודיעין אפשר להפוך את הידיעות על האויב לשפה ולהמשגה שמפקדים מכירים ומסוגלים להתמודד עימן.[17] פעולותו בתחום זה הייתה חלק מן התכנון המבצעי, השפיעה עליו והייתה בעלת ערך גבוה לאופן הכנת הכוחות והפעלתם.

לצד זיהוי הבעיה והגדרתה בחן מפקד האוגדה - וכמוהו גם מפקד הפיקוד - את מוכנותו של צה"ל ואת כשירותו לפעילות התקפית בעזה ברמה בינונית-נמוכה לנוכח רמת לחימה לא גבוהה שהופגנה במלחמת לבנון השנייה. כמו כן עלו בעיות ערכיות, ואלו באו לידי ביטוי בהיעדר יוזמה ובהיעדר חתירה למגע. האבחון השפיע על אופן הכנת הכוחות והיחידות ועל תהליך בניין הכוח, שכלל פיתוח שיטות לחימה, התארגנות מותאמת, תכנונים ואימונים.

16 זרוע היבשה – מחלקת תו"ל, **רשמים, תובנות ולקחים כנס מבצעי אוגדת עזה – 03/02/2008**, 4 בפברואר 2008 (להלן: זרוע היבשה – מחלקת תו"ל, **רשמים, תובנות ולקחים**), עמ' 1–2.

17 המשגת שיטות הפעולה של האויב ואופן התארגנותו אינה אירוע ייחודי. לדוגמה, לפני מלחמת ששת הימים נעשה מאמץ ניכר ללמוד את שיטות הפעולה של המצרים ושל הסורים, והעמקה הייתה בדוקטרינה הסובייטית. נעשה ניסיון למצוא מקרה דומה לעניין שתואר לעיל – ניתוח אויב (תפיסות, שיטות וארגון) של אנשי מודיעין עם מפקדים, אך לא נמצא מקרה (ישראלי) דומה לפני מבצע 'עופרת יצוקה'. דוגמה לכך ניתן לראות בתיאור של הערכות המודיעין לפני מלחמת לבנון השנייה. הייתה הבנה מסוימת אצל אנשי המודיעין על היערכות חזבאללה (מרכזי הכובד, מערכים וגזרות), אך זו לא תורגמה באופן בהיר עבור המפקדים, וכן לא הגיעה למפקדים. ראו: הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006, ועדת וינוגרד, **מלחמת לבנון השנייה – דין וחשבון סופי**, ינואר 2008, עמ' 258–255.

השלב השני – פיתוח המענה המבצעי, עיצוב התפיסה המבצעית וגיבוש דפוסי פעולה אל מול האויב

בד בבד עם 'פורום ההתעצמות' ריכז תמיר צוות שנועד לפתח את המענה למול חמאס. הצוות, ובו מפקדי החטיבות הסדירות, גיבש את התפיסה המבצעית תוך למידת הלקחים ממבצע 'חומת מגן' וממלחמת לבנון השנייה.

התפיסה המבצעית שגובשה באוגדה[18] ובפיקוד הניחה את התשתית לתוכנית מבצעית שכללה שני מאמצים: הראשון, טיפול בירי תלול מסלול בצפון הרצועה, והשני, טיפול במנהרות ההברחה ברפיח. בבסיס התפיסה המבצעית עמדה הכוונה לצמצם את ירי הקסאמים. לשם כך נותח השטח ונחקרו התשתיות הקרקעיות של מערכי השיגור, 'מרחבים חמים'. הללו מופו והפכו למטרות לחיל האוויר - בנק מטרות אחוד. פעולות אלו אפשרו להשמיד את מרחבי השיגור ולצוד משגרים נוספים. בהמשך הוקמו שלושה תאי תקיפה באוגדה, ואלה נועדו לשרת את החטיבות המתמרנות. בתפיסה גובשו גם דפוסי הפעולה במפקדות שנועדו להתמודד עם אויב הפועל בשיטות לחימה של גרילה. התאמה זו באה לידי ביטוי בחיזוק מרכיבי האש, המודיעין והאוויר במפקדות החטיבה והאוגדה.

בתכנון הושם דגש רב ברציפותה ובהמשכיותה של לחימה בלתי פוסקת ביום ובלילה כדי לשמר קצב מבצעים גבוה וכדי למנוע מהאויב להתאושש. תפיסה זו אף התייחסה למערכי הסיוע הקרבי והמנהלתי כחלק בלתי נפרד מהלחימה.

נוסף על כך הוסדר תחום הפיקוד והשליטה בין המטכ"ל, בין הפיקוד ובין האוגדה. נקבע כי הרמטכ"ל הוא מפקד זירת המלחמה, ומפקד פיקוד הדרום הוא מפקד זירת המבצעים ובתוכה חזית רצועת עזה. המשך ההסדרה פורט עד לרמת האוגדה ולמאמצים נוספים, בהם הזרועות והגופים שמחוץ לצבא. הסדרה זו שערך המטכ"ל בשיח עם הפיקוד אפשרה שיתוף פעולה בין־זרועי ובין־ארגוני.[19] על הקושי בתחום עמד מפקד פיקוד הדרום בסיכומו למבצע:

18 אוגדת עזה, **תפיסת הפעלה באוגדת עזה**, פברואר 2008 (מצגת).

19 לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי**, עמ' 31.

לאחר מלחמת לבנון השניה, וכחלק מהפקת הלקחים ממנה, הורגש שינוי בתפיסת הפו"ש בצה"ל והסתמנה מגמה של חזרה לפעולה מבוזרת יותר עפ"י עקרונות "פיקוד-משימה" ("פיקוד מוכוון משימה") [...] למרות העובדה כי הגדרת מדרג הפו"ש התבססה על היגיון פשוט, על תורה מוכרת וידועה ועל ניסיון מבצעי רב שנים, עברו כשלוש שנים עד לסיכומה.[20]

לצד פיתוח התפיסה התקיים נוהל קרב לתוכניות שונות מרמת המטכ"ל ועד רמת החטיבות. משנת 2006 נערכו מופעים רבים במסגרת נוהל הקרב: קבוצת פקודות (קפ"קים), אישורי תוכניות, משחקי מלחמה, מודלים, שולחנות עגולים עם גופים שונים (כולל מחוץ לצה"ל) ועוד.[21] הרעיונות שפותחו במסגרת נוהל הקרב היו הבסיס לתכנון מבצע 'עופרת יצוקה'. הכנסים המקצועיים, האימונים ותחקיריהם היו אירועי למידה מוגדרים, אך לדידו של מפקד חטיבה 35, אל"ם הרצי הלוי, גם התכנון המבצעי ונוהלי הקרב נוצלו ללמידה. "אני ראיתי באישורי תוכניות חוזרים עם ציקו [תמיר] כהזדמנות ללמידה ולהעמקה, ולא רק כמקום שבו 'חוטפים על הראש'".[22]

השלב השלישי – הכנת הכוחות ללחימה

כל אחד מן השלבים היה מאתגר, אך השלב האחרון היה קשה במיוחד בשל הצורך להניע את כלל המערכת הצבאית, בזמן שגורמים שונים אינם רואים בו אתגר מרכזי, או ליתר דיוק, רואים באתגרים אחרים כחשובים יותר.

ההכנות למבצע כללו נוהלי קרב ותכנונים מבצעיים; הכנת היחידות (אימונים); משחקי מלחמה; התארגנות מותאמת במפקדות; פיתוח אמל"ח ותשתית; ארגון הגנת העורף; ותיאום בין־זרועי ובין־ארגוני.[23] במסגרת הכנת היחידות נערכו אימוני צח"מים (צוות חטיבתי משולב) ממוקדים, אימוני מפקדות והכנת מכלולי התקיפה. את הלמידה מאימונים אלה הובילה האוגדה.

20 לשכת מפקד פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה"**, עמ' 34–36.

21 שם, עמ' 27–28.

22 ריאיון של הכותבים עם **הרצי הלוי**, 4 בינואר 2021.

23 לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי**, עמ' 36. וגם: פיקוד הדרום, **"ענן אפור" – הצגה לסגן הרמטכ"ל**, 31 בדצמבר 2007 (מצגת).

תמיר, מפקד האוגדה, לא עסק רק בהיבטים המקצועיים אלא גם בהיבטים נורמטיביים וערכיים. הוא נהג לבקר באימוני החטיבות ובגזרות הגדודיות; "הביקורים האלה היו מופעים מלמדים תוך החדרת נורמות והכוונת המפקדים והכוחות ליום שיגיע".[24]

לוחמים באימון בצאלים (באדיבות דובר צה"ל).

24 רסאן עליאן, "כקשר חם – מרכיבים מנטאליים כחלק מהכנה מבצעית למלחמה, מבצע 'עופרת יצוקה' כמקרה בוחן", בתוך: **מראות של מנהיגות**, גיליון 4, בית הספר למנהיגות, 2011, עמ' 28.

הכלי המרכזי להכנת הכוחות הסדירים ללחימה בעזה היה אימוני הצח"ימים, שכונו 'מעברי אש', ונעשו בהתאם לתפיסה ולתוכניות המבצעיות. האוגדה הגדירה את הכשירויות הנדרשות לצח"ימים.[25] בשנים 2007 ו־2008 נערכו שישה אימוני צח"ימים (בכל שנה) ואף נערך מודל פיקודי שסיכם את ההיערכות. האימונים היו בסיס ללמידה ולפיתוח ידע.[26]

לאחר המבצע ערך מפקד אוגדה מרחבית 80, תא"ל יואל סטריק, מטעם פיקוד הדרום, תחקיר ללמידה בנושא הכנת הכוחות למבצע. בו קבע:

> **תהליך חסר תקדים [...] התהליך על כלל מרכיביו היה מקצועי ואיכותי באופן שהשיב את האמון והביטחון של המפקדים בעצמם, לרבות מערך המילואים. להובלה האוגדתית את תהליך ההכנות כ"מומחית תוכן" אין אח ורע בגזרות אחרות והעניין מחייב חשיבה על תפקידן של האוגדות המרחביות כמחוללות ידע האחראיות על הטמעתו ביחידות הכפופות להן אופרטיבית.**[27]

נוסף על כך תיאר הלוי, מפקד חטיבה 35, את התרגילים ואת תהליכי הפקת הלקחים מהם כאירוע משמעותי שנערך באופן מסודר במעורבות של מפקד האוגדה תמיר. מבחינת הלוי, לקחי התרגילים שימשו אותו בהכנות למבצע, ובשבוע שלפני הכניסה לרצועת עזה עברה החטיבה עליהם כדי לשפר את המוכנות.[28]

בפברואר 2008 ערכה אוגדת עזה כנס מקיף, ובו השתתפו הרמטכ"ל, רא"ל גבי אשכנזי, מפקד פיקוד הדרום, אלוף יואב גלנט, מפקד זרוע היבשה, אלוף אבי מזרחי, ומפקדים מכלל היחידות והחילות. מטרתו הייתה "העלאת רמת הידע ושיפור מוכנות הכוחות לקראת כניסתם

25 לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי**, עמ' 36.

26 לשכת מפקד פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה"**, עמ' 37–38. את האימונים והמודלים הובילו במרכז לאימוני היבשה (מל"י). מפקד המרכז לאימונים טקטיים, ארז וינר, שהדריך את הכוחות באימונים, הפיץ מסמך מסכם עם לקחי התרגילים: **סיכום אימוני הצח"מים במסגרת "מעברי אש" במרכז לאימונים טקטיים**, 2007. מחלקת תו"ל מזרוע היבשה סייעה בהפקת הלקחים מהתרגילים וריכזה עבור המפקדים הנחיות מקצועיות, לדוגמה: **ריכוז תובנות ורשמים חותכי מודלים 'מעברי אש'**, יולי 2007.

27 לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי**, 13 במרץ 2009, עמ' 38.

28 המחלקה להיסטוריה, **"עופרת יצוקה" תחקיר מח"ט 35 – אלוף משנה הרצי הלוי 24.03.2009**, 2 באוגוסט 2009 (להלן: המחלקה להיסטוריה, **"עופרת יצוקה" תחקיר מח"ט 35**), עמ' 3. האוגדה הוציאה סיכום לקחים משלה מתרגילי החטיבות. לדוגמה: **סיכום אוגדתי למודל "המפץ הקטן" – צח"מ 35**, 14 במרץ 2007.

לתע"מ ולפעילות התקפית בגזרת אזח"ע". בכנס הוצגו התפיסה המבצעית של האוגדה, אופן התארגנות האויב ולקחים מפעילות ההגנה, מפעילות התקפית, ממבצעים מיוחדים ומהפעלת האש (חיל האוויר). מפקד האוגדה תמיר הדגיש בסיכומו, כמו באירועים אחרים, את ההיבטים הערכיים של הפעולה:

> **אנחנו לאחר מלחמת לבנון השנייה שהציבה בפנינו תמונת מראה באשר לליקויים שעלו. ערכיות הלחימה צוינה לאור [מה] שעלה בלחימה בצפון. בבט"ש התרחשו שני אירועים בהם מפקד ניתק מגע מהאויב מולו. אסור שזה יקרה, אסור שמפקדים יכנסו לקיבעון שיסיט את התעוזה וההקרבה לביצוע המשימה. יוזמה, התקפיות ותעוזה - חתירה למגע - זו לא סיסמא, זו תפיסת הפעלה. במקום בו יש אויב מפקד צריך לחתור למגע.**[29]

בסיכום הכנס הדגיש הרמטכ"ל, רא"ל גבי אשכנזי, את חשיבות הלמידה המבצעית:

> **האירוע בו אנו נמצאים מהווה מסר לאיכות ודרך חשיבה של יחידה. תרבות הלמידה, התדריך והתחקיר, הפקת הלקחים הם המצביעים על יחידה שפועלת נכון ותוצריה איכותיים. צבא שלא לומד, לא מפיק לקחים, לא חושף נקודות חולשה, סופו שלא יוכל להתמודד עם האתגרים הניצבים לפניו.**[30]

הלמידה מחיכוך

לצד ההכנות שנעשו באוגדת עזה, עסקה האוגדה בפעילויות מבצעיות במסגרת משימת ההגנה. היא ניצלה את הפעילויות ללמידה מן החיכוך המבצעי, ואף ייחדה חלק מהן להשיג מידע כדי להשלים את תמונת המודיעין של המבצע. דוגמה לכך ניתן למצוא בפעילות של יחידת אגוז, שתכליתה הייתה לאתר ולמפות מרחבי שיגור כדי להבין את האופן שבו הם ערוכים ואת הגיון פעולתם. היחידה הביאה מידע חשוב, והוא סייע להאיץ את הלמידה על יכולת התמ"ס של האויב.[31]

---

29 זרוע היבשה – מחלקת תו"ל, **רשמים, תובנות ולקחים**, עמ' 8.

30 שם.

31 **ריאיון עם תמיר**, 23 בדצמבר 2020. סיירת אגוז, **תחקיר מבצע "אגוזי קליפורניה"** (מצגת), ללא תאריך. המבצעים נערכו במרץ 2008.

יתרה מזו, בסבב לחימה שנערך ביוני 2007 זוהתה ירידה באפקטיביות של תאי התקיפה. בעקבות זאת פעלו לבחון את הבעייתיות ולמצוא שיטות לשפר את תהליכי העבודה המבצעיים. אלה הובילו גם לשינוי מבנה מרכז האש הפיקודי ולהתפתחות תאי התקיפה באוגדה.[32] בכך ניתן לראות זווית נוספת של למידה באוגדה ובפיקוד, שאינה עוסקת רק בתמרון ובכוחות המתמרנים.

במבצע 'חורף חם', שהחל ב־29 בפברואר 2008 והסתיים ב־2 במרץ 2008, פשטה חטיבת גבעתי על שכונת עזבת עבד רבו שבפאתי עזה. המבצע היה בתגובה על ירי רקטות נרחב לעבר יישובי עוטף עזה ואשקלון ונועד לפגוע בחמאס ולצמצם את ירי התמ"ס.[33] בהיתקלויות עם מחבלים נהרגו שני חיילים,[34] ומנגד הצליח צה"ל לפגוע ולהרוג 64 מחבלים. בסיכום המבצע עלה כי חל שיפור ניכר באופן הפעלת הכוחות ביחס לסבב הלחימה הקודם, בדגש על אופן השילוב בין מאמץ התמרון למאמץ האש, על שיפור במערכת הפיקוד והשליטה ועל שיפור בתהליכי התקיפה. כמו כן עלו לקחים לרמות השונות, בהם אופן עריכת נוהל הקרב ומשך הזמן שניתן למפקדים להתכונן למבצע.[35] חטיבת גבעתי והכוחות שנלוו אליה למדו את הלקחים, אך גם כוחות אחרים, שלא לחמו במבצע, הפיקו אותם. כך לדוגמה, ציין מפקד חטיבה 35 הלוי כי בהתאם לאופן שבו נלמד האירוע ערכה החטיבה השתלמויות, בהן השתלמות ניווט והתמצאות בשטח בנוי לפיקוד הזוטר.[36]

32 לשכת מפקד אוגדה 80, **תחקיר מסכם לתהליך נוהל הקרב הפיקודי**, עמ' 37.

33 מירי הרקטות נהרג רוני יחיא ז"ל ונפצעו 22 אזרחים נוספים.

34 סמ"ר דורון אסולין ז"ל וסמ"ר עדן דן גור ז"ל.

35 לשכת מפקד פיקוד הדרום, **תחקיר פיקודי לסבב הסלמה "חורף חם" – סיכום המפקד**, 31 במרץ 2008; חטיבת גבעתי, **סיכום מבצע "חורף חם"**, מרץ 2008 (מצגת). נציין כי במבצע אירע ירי דו־צדדי בין הכוחות. תופעה זו חוזרת על עצמה ביתר שאת במבצע 'עופרת יצוקה'.

36 ריאיון של הכותבים עם **הרצי הלוי**, 4 בינואר 2021.

סיכום החלק הראשון - ההכנות למבצע

היערכות הכוחות למבצע זכתה להערכה מהרמטכ"ל, ראי"ל אשכנזי, גם בסיום המבצע:

> **במהלך השנתיים שקדמו למבצע בוצעה מערכת הכנות מקיפה בצה"ל בכלל ובפיקוד הדרום בפרט. ההכנות התבססו על לקחי מלחמת לבנון השנייה ועסקו בכל הרמות - הטקטית, האופרטיבית והמדינית/אסטרטגית.**
>
> **למערכת ההכנות שבוצעה תרומה משמעותית להצלחת המבצע ונדרש ללמוד מכך בהתאמה לאופן הערכותנו ללחימה בזירות האחרות**
> **[...]**
> **הוגדרו הכשירויות הנדרשות כנגזרת מהמשימות האופרטיביות שסוכמו ונבנתה תוכנית אימון תואמת לכלל הסד"כ ("מעברי אש") שבוצעה במסגרת ההערכות לקראת אפריל 2007 ושוב בתחילת 2008**
> **[...]**
> **ישנה עוד שורה ארוכה ומפורטת של הכנות שבוצעו באוגדה, בחטיבות ובכוחות המסייעים שקצרה היריעה מלפרטן.**[37]

בריאיון שנערך מייד לאחר המבצע, הוסיף מפקד חטיבה 35, הלוי:

> **אני חושב שהתהליך שעשה פיקוד דרום ועשתה אוגדת עזה, ואני אומר גם כאן זה עניין מאד פרסונאלי, גלנט וציקו. זהו תהליך שצריך לקחת, לנתח אותו, ללמוד ממנו הרבה איך לוקחים אתגר, עושים הכנה, עושים חשיבה, עושים השתלמויות, עושים תרגילים. בסוף זה יוצר מוכנות הרבה יותר טובה [...] הוספנו עליו עוד דברים פנימית בתוך החטיבה.**[38]

אתגרי מפקד האוגדה בהכנות למבצע היו זיהוי השתנותו של האויב והגדרתה באופן ברור לכוחות; פיתוח מענה הולם ושיטות פעולה ישימות; הכנת הכוחות, מבצעית, מקצועית וערכית. תמיר, בסיוע פקודיו ומפקדיו,

37 לשכת הרמטכ"ל, **סיכום מטכ"לי ל"עופרת יצוקה" - סיכום הרמטכ"ל**, 24 ביוני 2009, עמ' 4–6. ההדגשות במקור.

38 המחלקה להיסטוריה, **"עופרת יצוקה" תחקיר מח"ט 35**, עמ' 2. הלוי פירט גם את ההכנות הפנימיות ובהן השתלמויות חטיבתיות בנושאים ממוקדים - ניווט בשטח בנוי, לחימה בשטח בנוי ועוד. הכנות אלו נערכו סמוך ללחימה. שם, עמ' 5–6.

גיבש תפיסה מבצעית ופעל להטמיעה ביחידות האוגדה והפיקוד. מפקד אוגדה שרואה את האתגרים בגזרתו, כמו תמיר, נדרש להיאבק על הקשב ועל הזמן של מפקדיו ושל פקודיו (ופקודיו הצפויים במבצע) כדי להכינם. מפקד האוגדה יכול לזהות ולפתח תפיסה מעולה, אך היכולת להנחילה גם מחוץ לאוגדה חשובה מאוד להצלחה המבצעית. תמיר התמודד עם אתגרים נוספים שהטרידו את צה"ל באותו הזמן, לדוגמה, מוכנות למלחמה בצפון.[39] הוא זכה לשיתוף פעולה מצד מפקד הפיקוד שהניע תהליכים להסדרה מול המטכ"ל, הפצ"ר, השב"כ ועוד, ואף דחף לקדם את המוכנות ברמת היחידות.[40]

לוחמים ברצועת עזה (באדיבות דובר צה"ל).

39 בתחילת ספטמבר 2007 תקפה ישראל כור גריעיני שהלך ונבנה בסוריה. במערכת הביטחון היה חשש שתקיפה זו עלולה להוביל לעימות בצפון. יובל אזולאי, "הותר לפרסום: כך השמידה ישראל את הכור הגרעיני בסוריה", **גלובס**, 21 במרץ 2018.

40 אג"ם פיקוד הדרום, **תחקיר נוה"ק למבצע – "עופרת יצוקה"**, 23 בפברואר 2009 (מצגת).

חלק שני: מפקד אוגדת עזה במבצע 'עופרת יצוקה' (דצמבר 2008 עד ינואר 2009)

כאמור, בשבת, 27 בדצמבר 2008, יצא צה"ל למבצע 'עופרת יצוקה'. אף על פי שהמבצע לא הוגדר מלחמה, הוא היה בהיקף נרחב, ובו השתתפו כוחות היבשה, האוויר והים וכוחות ביטחון נוספים. בתמרון ברצועת עזה השתתפו שמונה חטיבות בשיא הלחימה, ובמבצע נהרגו שלושה אזרחים ועשרה חיילים.[41]

התוכניות המוקדמות לפעולה בעזה כנגד חמאס הניחו את הצורך לנטרל את יכולות חמאס, "לחסום את 'צינור החמצן' של הארגון", ובכך למנוע את התעצמותו. לכך תוכנן מבצע רחב היקף, שהיה צריך לכלול את ההשתלטות על רפיח ועל הגבול של רצועת עזה עם המצרים, אולם תוכנית זו לא אושרה. בפועל, ביציאה למבצע 'עופרת יצוקה', הגדיר הדרג המדיני את התכלית האסטרטגית כך: "להרתיע את חמאס ולפגוע בו בצורה כזו שלא ירצה להמשיך לירות".[42]

המבצע נפתח בתקיפה אווירית, והתמרון הקרקעי, שהיה באחריות האוגדה, החל שבוע לאחר מכן, ב־3 בינואר 2009. בשלב הראשון נכנסו ארבע חטיבות במסגרת ההתקפה אוגדתית: שלוש חטיבות במאמץ עיקרי לכיתור הרצועה מדרום וממזרח ולכיבוש שטחים בפאתי העיר עזה, וחטיבה נוספת בצפון העיר עזה כמאמץ משני. נוסף על כך שתי החטיבות המרחביות פעלו במשימת הגנה, אך גם בהתקפה - פעולה שהייתה בהתאם ללקחי מבצע 'חורף חם', כלומר הטעיה וטשטוש כיווני ההתקפה.[43] בהמשך המבצע נוספו עוד שתי חטיבות מילואים ללחימה - חטיבה לכל מאמץ.[44] בשיא פיקדה אוגדת עזה על שמונה חטיבות.[45]

41 אוגדת עזה, **"עופרת יצוקה" מהלכי הקרב הצגת נתונים לרמטכ"ל**, 19 בינואר 2009.

42 גולן, **העופרת נוצקה**, עמ' 58–59. תמיר, שתכנן את המבצע, העיד כי לא הצליח לשכנע את הדרג המדיני בנחיצותו.

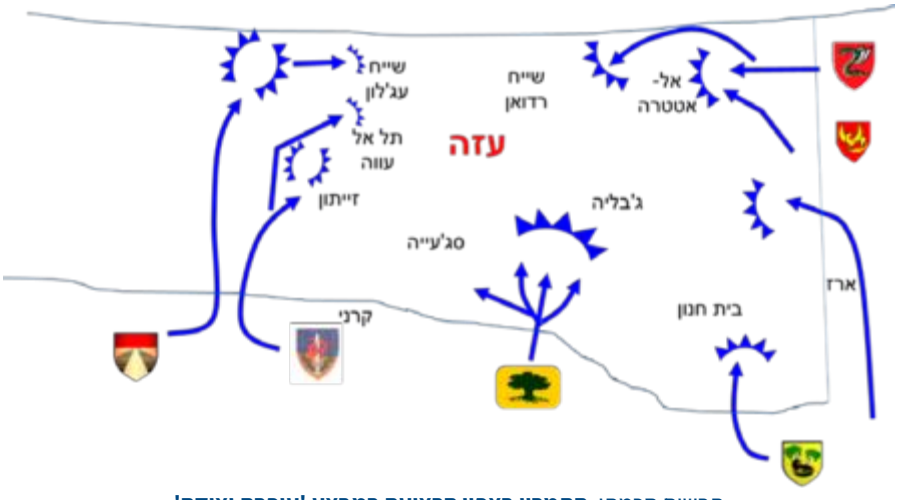
43 ריאיון שערכו הכותבים עם **איל איזנברג**, 22 בדצמבר 2020.

44 לשכת מפקד פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה"**.

45 בהשוואה למלחמות ולמבצעי עבר מספר החטיבות שעליהן נדרשה האוגדה לפקד במבצע זה היה חריג. אף שניתן למצוא לו מקבילות בעבר, לדוגמה, אוגדה 91 במלחמת לבנון השנייה, אך גם זו חריגה. במלחמת אחרות מספר היחידות באוגדה היה נמוך בהרבה – לדוגמה, אוגדה 38 בששת הימים (אריאל שרון באום כתף) כללה ארבע חטיבות, אוגדה 252 במלחמת יום הכיפורים כללה ארבע חטיבות, או אוגדה 96 במלחמת שלום הגליל כללה ארבע חטיבות (בשיא). ברור שהאתגרים המבצעים הם שונים, אך אתגר הפיקוד והשליטה של אוגדת עזה במבצע זה בולט באופן ניכר.

בטרם החל התמרון ערכה האוגדה פעילויות להסתרת היערכותה ללחימה. בשבוע הראשון למבצע, שעיקרו היה פעולה מן האוויר, נערכו הכוחות, ובחלק מן הזמן קיבלו הוראות להיות מוכנים לכניסה לרצועה. ההוראות בוטלו כמה פעמים בערב סמוך לכניסה. ביטולן פגם בהכנות ואף השפיע על מורל הכוחות - עלייה וירידה של המתח בקרבם.[46]

לאחר הגעת הכוחות ליעדיהם הראשונים וכיבושם החל השלב השני של המבצע, ובו הם נדרשו לטהר את המרחב ממחבלים ולערוך פשיטות ממוקדות על יעדים נוספים - מרחבי שיגור, מתחמי אויב ועוד. החטיבות פעלו בד בבד, כל אחת בגזרתה, והתקדמו בקצב איטי יחסית כדי לטהר את השטח מאויב. הרעיון המנחה היה לשמר רצף לחימה מול האויב ולמנוע ממנו להתארגן מחדש.[47]

תרשים סכמתי: **התמרון בצפון הרצועה במבצע 'עופרת יצוקה'**

46 המחלקה להיסטוריה, **"עופרת יצוקה" תחקיר מח"ט 35**, עמ' 9.

47 אוגדת עזה, **"עופרת יצוקה" תחקיר התמרון היבשתי**, מצגת, 17 במרץ 2009. וגם: ריאיון שערכו הכותבים עם **איל איזנברג**, 22 בדצמבר 2008.

אתגרי מפקד האוגדה

איל איזנברג, מפקד האוגדה במבצע, החל את תפקידו ב־19 בנובמבר 2008, רק כחודש ושבוע לפני המבצע, אולם נערך אליו כחצי שנה לפני כהונתו. בין השאר, הוא למד את האתגרים בגזרה ובאוגדה, את התפיסה ואת התוכניות המבצעיות ואף צפה בהכנת הכוחות.

איזנברג החל לשמש מפקד אוגדת עזה לאחר שפיקד על אוגדה 98 במלחמת לבנון השנייה. לדבריו, מלחמה זו 'צרבה' את תודעתו והותירה בו חותם לגבי התפקוד, הכשירות ומוכנותו של צה"ל בכלל ושל היחידות המתמרנות בפרט. מהפיקוד במלחמה זו הפיק לקחים אישיים, וניכר שאלה באו לידי ביטוי באופן פעולתו במבצע 'עופרת יצוקה'.

האתגר הראשון שעמד לפני מפקד האוגדה עם כניסתו לתפקיד היה להחליט עד כמה הוא ישמר או ישנה את התפיסה ואת התוכניות. כאמור, איזנברג החל את התפקיד כחודש ושבוע לפני המבצע, לאחר שהאוגדה נערכה אליו כשנתיים. הדילמה הייתה אם לשנות את התוכנית האוגדתית בהתאם לגישתו ובכך להכריח את החטיבות לתכנן מחדש את משימותיהן או להסתמך על התוכניות הקיימות ולשמר יציבות עבור החטיבות והגדודים.[48]

> **חצי שנה לפני הכניסה לתפקיד התחלתי ללמוד את התכנון האופרטיבי של האוגדה. אני מבין שזה יכול לקרות במשמרת שלי, ואין ימי חסד. אני נוכח במספר אימוני צח"מים. את אימוני הצח"מים מוביל צ'יקו [תמיר] בניגוד מוחלט לדרקטיבה של הצבא. הוא מן היקב והגורן עושה את האימונים. לומד את התכנונים ורושם לעצמי דברים שהם תנאי לשמירת הזהות בין המתכנן למבצע... להוציא לפועל תוכנית של מישהו אחר זה מאד קשה. הנחת היסוד שלי היא שקודמי הניח יסודות טובים ואני צריך להמשיך את זה קדימה. מה הבעיה בלשנות את התוכנית? התוכנית מאושרת על מטה כללי. אתה צריך להניע נוהל קרב חדש. זה גם עניין של משאבים.**[49]

48 ריאיון שערכו הכותבים עם **איל איזנברג**, 22 בדצמבר 2020.

49 שם.

איזנברג החליט לאמץ את התפיסה ואת התוכניות הקיימות ולערוך בהן שינויים קלים בלבד. החלטה זו נשענה על ההבנה כי התוכניות הקיימות טובות מספיק, אך גם כי חיוני לייצב את המערכת ולהשאירה ברמת מוכנות גבוהה לפעולה. לפיכך הוא ערך שינויים רק בתחום הלוגיסטיקה[50] והאש[51] ובנוהל קרב חפוז ליחידות, אך הוא לא שינה את מרחבי הלחימה הצפויים של החטיבות.[52] בהתאם לכך, לפני המבצע ערך איזנברג נוהל קרב חפוז ליחידות ובו ערך שינויים קלים בלבד.[53]

מפקד האוגדה מול פקודיו

ב־5 בינואר 2009, ביום השני לתמרון, אירעו שני מקרים מצערים של ירי בין עמיתים; הראשון בחטיבת גולני שבו נהרגו שני חיילים וקצין ונפצעו 32 לוחמים, בהם מפקד חטיבת גולני, אל"ם אבי פלד. כארבע שעות לאחר מכן היה אירוע דומה בחטיבת הצנחנים, ובו נהרג קצין ונפצעו ארבעה חיילים קל.[54] מפקד האוגדה הגיע במהירות לבית שבו נפגעו לוחמי גולני, תחקר את האירוע ופעל להרגיע את הכוחות באופן שאפשר להם להמשיך לפעול. כאשר אירועים כאלה מתרחשים, נוכחות מפקד האוגדה לצד הכוחות בלחימה, 'פיקוד מלפנים', נועדה לאפשר פיקוד ישיר על האירוע ולמנוע ממנו לצאת משליטה. להבנת איזנברג, מפקד האוגדה נדרש לחזק את תחושת המסוגלות והביטחון של הפקודים ושל היחידות המבצעות, ובה בעת הוא נדרש לייצר תחושת שליטה וביטחון אצל הרמה הממונה שהוטרדה מן האירועים ושחששה מהסתבכות באופן דומה לקרבות שהיו במלחמת לבנון השנייה. בולט כי התנהלותו באירוע היא לקח אישי ממלחמה זו. במהלכה ספגה חטיבה 551 שהייתה תחת פיקודו באוגדה 98, נפגעים רבים בעיירה דבל, ולכן ראה חשיבות שבאירוע מורכב יימצא המפקד הבכיר בשטח.[55]

50 איזנברג, כלקח אישי ממלחמת לבנון השנייה, ביקש שכל יחידה שמגיעה למבצע בעזה תגיע עם כל הציוד שנמצא לה בימ"ח. בתחום הרפואה ביקש לשנות את ההגדרות ולהעביר לפיקוד את האחריות לפינוי מהגדר לבית החולים. מפקד הפיקוד אישר את הבקשה.

51 בתחום האש ביקש איזנברג להוסיף סד"כ ארטילרי לאוגדה, בדגש על הצורך בעשן להסתרת הכוחות.

52 איזנברג הנחה שלא להכניס נגמ"שים לא ממוגנים ללחימה.

53 שם.

54 אוגדת עזה, **מבזק ידע 2**, 7 בינואר 2009.

55 ריאיון שערכו הכותבים עם **איל איזנברג**, 22 בדצמבר 2020.

בחלק מן האירועים המבצעיים בחר איזנברג להתמקם בחזית ולפקד מלפנים כדי לאבחן תמונת מצב מקרוב וכדי לעודד את הגייסות. הוא העיד כי לילה זה היה קשה ביותר, וחלק מהיחידות ראו את האויב כמאיים, ממש 'צל הרים כהרים'. מפקד האוגדה תיאר זאת כך: "העליתי את כל המח"טים בקשר, פיזרנו את הערפל, נסכנו ביטחון בכוחות, המשכנו לייצר בהירות במשימות והמשכנו על פי תוכנית להשגת המשימה".[56]

במקרים אחרים בחר איזנברג להתמקם במרחב שבו פעלו שתי חטיבות בסמיכות - גבעתי ו־401. מיקום זה נועד לשפר את רמת התיאום בין החטיבות ולוודא את התקדמותן בקצב הרצוי מבחינתו. על אף שהייתו בחזית הלחימה הוא הקפיד לערוך הערכות מצב וחיתוכי מצב במפקדה האחורית עם מטה האוגדה. את ניהול הקרב והשליטה ערכו רמ"ט החטיבה ומנהלי הלחימה מן המפקדה האחורית.

דוגמה נוספת להתערבות מפקד האוגדה הייתה בסוגיה של חציית נחל חנון בתחילת המבצע. מפקד הפיקוד ומפקד האוגדה היו מוטרדים מיכולת הכוחות לחצות את הנחל בשל תנאי השטח במזג האוויר החורפי. ואכן מזג האוויר גרם לדחות את המבצע ב־24 שעות.[57] בעקבות זאת התפתח ויכוח בין האוגדה לפיקוד, למטכ"ל ולכוחות ההנדסה. רבים צידדו בכך שיש להמתין עד שישתפרו התנאים כדי שאפשר יהיה לחצות את הנחל. אולם מפקד האוגדה החליט להפעיל את גדוד ההנדסה כדי לטהר את הגשרים ממטענים (על ידי ירי צפ"שים, צפע שריון) ולעבור עליהם בלי לדחות את המבצע. החלטה זו הייתה קריטית לעיתוי פתיחת ההתקפה האוגדתית ולמניעת דחייתו.

במבצע נדרש איזנברג לפקד על כוחות רבים (ביחס למקובל). האוגדה פעלה ב'פיסוק רחב', בשיטות פעולה שונות (הגנה והתקפה) ובמצבים שונים (פשיטה והיתקלות). הדבר הקשה על הפיקוד והשליטה וחייב לפעול על פי עקרון פיקוד המשימה ולאפשר עצמאות לכוחות. על כך הרחיב מפקד חטיבה 401 במבצע, אל"ם יגאל סלוביק:

56 שם.

57 פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה" – חיתוך מצב בוקר 020700 (1) – סיכום האלוף**, 2 בינואר 2009.

לאורך כל המבצע שיטת הפיקוד בכל המדרגים היתה: פיקוד מכוון משימה. היחידות בשטח קיבלו משימות, גבולות גזרה ואמצעים, הציגו תוכניות ופעלו לאור רוח המפקדים והמטרה. פיקוד זה נסך במפקדים ברמות השונות ביטחון רב ותחושת מסוגלות ומחויבות גבוהות מאד. בנוסף חופש הפעולה שהתאפשר חסך זמן רב של "ברברת" בין מדרגית מיותרת בלחימה. זמן זה נוצל להכנות טובות יותר של המשימות ולביצוע איכותי יותר של המשימות עצמן.[58]

מפקד אוגדת עזה, תא"ל איזנברג, עם מפקד חטיבת גולני, אל"ם פלד, במבצע 'עופרת יצוקה' (באדיבות דובר צה"ל)

החטיבות פעלו עצמאית מאוד, עד כדי כך שהלוי טען כך: "לא הרגשתי קרב אוגדתי. היו כאן ארבעה קרבות חטיבתיים [צנחנים, גולני, גבעתי ו־401]".[59] לעצמאות שכזו נדרש להגדיר את היעדים ואת המשימות באופן ברור ובד בבד לקיים מנגנוני שליטה, בקרה ותיאום בין היחידות,

58 חטיבה 401, **סיכום צח"מ – מבצע "עופרת יצוקה"**, ינואר 2009, עמ' 205.

59 המחלקה להיסטוריה, **"עופרת יצוקה" תחקיר מח"ט 35**, עמ' 18. ראוי לציין כי חטיבת הצנחנים פעלה בנפרד משלוש החטיבות האחרות שתמרנו במרכז הרצועה.

המסגרות, הזרועות והארגונים השונים. במבצע זה בא לידי ביטוי הקרב האוגדתי בסנכרון המאמצים ובהכפפתם לכוחות המתמרנים, ולא במהלכים אוגדתיים אחודים.[60]

מפקד האוגדה מול הרמות הממונות

במבצע נערכו דיונים עם המטה הכללי ועם הדרג המדיני באשר למטרותיו ולמהלכיו. היו חילוקי דעות וגישות שונות להתמודדות עם חמאס ולאופן מיצוי המבצע, והדיונים והוויכוחים השליכו על מהלכי המבצע ועל משכו.[61] על מפקד האוגדה מוטלת האחריות לתרגם את ההחלטות לפקודה אופרטיבית; הוא החוליה המתווכת בין הדרג האסטרטגי לטקטי. לאיזנברג היו אתגרים רבים למול המפקדים הממונים במהלך הלחימה, ובה בעת הוא נדרש לייצר בהירות עבור הכוחות בשטח ולהגדיר את המשימות ואת היעדים באופן ברור.

דוגמה למורכבות זו ניתן לראות בסוף המבצע, ב־17 בינואר 2009, כאשר ראש הממשלה אהוד אולמרט הודיע על הפסקת אש. לאיזנברג נודע על כך בשעה 23:00 עם כל אזרחי ישראל.[62] החלטת הממשלה קבעה כי הכוחות ינצרו את האש ביום ראשון, 18 בינואר בשעה 02:00 לפנות בוקר, וכי הם יישארו בשטח עד להחלטה אחרת בעניין.

איזנברג חשב שההחלטה כלשונה היא בעייתית; מצד אחד, להישאר בשטח, ומנגד - לנצור את האש. הישארות הכוחות במקומם, בעת שאזרחים ומחבלים יכולים לנוע בשטח בחופשיות, עלולה הייתה להעמידם בדילמה ובסכנה ואף לסכן את הישגי המבצע עד כה. בשיחות עם מפקדיו הוא הסביר את הבעייתיות ביישום ההחלטה כלשונה, וטען שעליו להסיג את הכוחות לאחור לעמדות שבהן יהיו מוגנים ויוכלו לעמוד במשימתם. כשעה לאחר

60 מאפייניו של הקרב האוגדתי בעת הנוכחית מול אויב לא־סדור הם שאלה לא פתורה וייתכן שזהו אחד המאפיינים של קרב זה.

61 מרכז דדו, **תחקיר "עופרת יצוקה"**, 20 במאי 2009.

62 ריאיון שערכו הכותבים עם **איל איזנברג**, 22 בדצמבר 2020. ההחלטה לסיים את המבצע ולהפסיק את האש לא הפתיעה את איזנברג ואחרים כי הייתה על הפרק בדיונים לקראת ההחלטה. לדוגמה, יממה לפני הנסיגה בה ניתנה ההנחיה הזו: "האוגדה תתכנן ותיערך לביצוע קרב נסיגה על כלל מאפייניו (הפעלת אש) ולהיערך למצב בו יוחלט על יציאת הכוחות. היעד הינו ביצוע נסיגה כאשר האויב במצב של חוסר יכולת תגובה". פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה" – חיתוך מצב בוקר 160700 (1) – סיכום האלוף**, 16 בינואר 2009. גם למחרת, שעות לפני הנסיגה, נאמרו דברים דומים: פיקוד הדרום, **מבצע "עופרת יצוקה" – הערכת מצב צהריים 171445 (1) – סיכום רמ"ט הפיקוד**, 17 בינואר 2009.

הודעת ראש הממשלה קיים איזנברג קפ"ק עם מפקדי החטיבות והורה להם לסגת לעמדות שולטות. ב־18 בינואר בשעה 03:00 החלו הכוחות לנוע לאחור לעמדות שולטות. בהמשך, לאחר הוראה מפורשת, יצאו כל הכוחות מרצועת עזה, והסתיים מבצע 'עופרת יצוקה'.

החלטתו של איזנברג אינה טריוויאלית, והוא ספג ביקורת מצד חלק ממפקדיו על כך שנעשתה ללא אישור מפורש.[63] הוא מילא חלל שנוצר ובו הייתה אי־בהירות לגבי אופן יישום ההחלטה המדינית. בהחלטה זו מימש את אחריותו כמפקד הבכיר ביותר בשטח, וקיבל החלטה חשובה לנוכח הבנתו את המתרחש בשטח, אך זו הייתה בעלת השלכות החורגות מהרמה האוגדתית.[64] אף שלכאורה חרג איזנברג מסמכותו, הוא זכה לגיבוי מפקדיו שראו את השלכות החיוביות בהחלטה. כך עולה מתוך דבריו של מפקד פיקוד הדרום גלנט למחרת היציאה מרצועת עזה:

> **חמאס הופתע מההתפתחויות ביממה האחרונה: ההחלטה החד־צדדית של ישראל על נצירת האש ואופן פרסומה, היציאה המהירה של כוחות צה"ל והתגובות התומכות בעולם. הדבר הביא לכך שהוא [חמאס] חדל מלהיות שחקן משמעותי, גם אם ברצונו להכות מכה משמעותית אין לו במי להכות והוא מבין שהעולם נגדו [...] גרם הדבר לכך שבבוקר ניסה חמאס לבחון את ישראל ואחר הצהריים החליט ללכת להסדר.**[65]

גלנט אמר את הדברים בהערכת המצב המטכ"לית. על כך הוסיף מפקד המכללות, אלוף גרשון הכהן: "יש להביע הערכה עמוקה לרעיון של ניתוק מגע, שהוא ביטוי נוסף לשמירת היוזמה יחד עם שליטה מלאה בתהליך". ראש אמ"ץ, אלוף טל רוסו, ציין גם הוא ש"ניתוק המגע וההיערכות מחדש נעשו בצורה מרשימה".[66]

---

63 שיחה של הכותבים עם ראש אמ"ץ במבצע, אלוף טל רוסו.

64 אחת הנקודות שציין איזנברג בשיחה עם הכותבים הייתה ניסיונו מתוך הנסיגה מרצועת הביטחון בלבנון. איזנברג היה מפקד החטיבה המזרחית ביק"ל בעת הנסיגה. הנסיגה התבטאה בכך שלא ניתנו פקודות מפורשות וברורות מן הרמות הממונות, ועל כן ייתכן כי ניסיון מבצעי ייחודי זה השפיע על אופן פעולתו בסיום מבצע 'עופרת יצוקה'. מתוך ריאיון שערכו הכותבים עם **איל איזנברג**, 22 בדצמבר 2020.

65 מזכירות הפיקוד העליון, **הע"מ יומית – 18 בינואר 2009**.

66 שם.

לסיכום, ניכר כי מפקד האוגדה במבצע, איזנברג, היה קשוב ועסק בעיקר בנעשה במרחב התמרון. הביטוי המעשי לכך היה בנוכחותו בשטח בעת אירועים ובאופן שוטף במבצע. אופן הסגת הכוחות מן השטח מבטא את הבנת המתרחש במרחב הלחימה ואת הקשב הרב שלו למתרחש ולעלול להתרחש בשדה הקרב.

סיכום

אלישיב שמשי, בספרו על מפקדי האוגדות, הבליט ארבעה תחומים שייחודיים לדרג זה: הבנת הכוונה של הרמה הממונה ומידת ההיענות לפעול ברוח הכוונה; הבנת המתרחש בשדה הקרב; כושר קבלת החלטות; יכולת הפיקוד והשליטה על כוחות רבים. אתגרים אלה, שציין שמשי מתוך ניתוח הקרבות במלחמת יום הכיפורים, רלוונטיים גם לדרג האוגדה במבצע 'עופרת יצוקה'.[67] ניכר כי איזנברג התמודד עימם, וראוי להבליט שניים שהיו דומיננטיים יותר - היכולת לפקד על כוחות רבים והיכולת להבין את כוונת הרמה הממונה ולתרגמה באופן הולם לביצוע.

מפקד האוגדה נמצא בתווך שבין האסטרטגיה לטקטיקה ומתחכך לא מעט עם הרובד המדיני. הוא זה שנדרש לתרגם מונחים כמו 'הרתעה' או 'מניעת התעצמות' לכדי פקודות מבצעיות קונקרטיות. מהמיקום הייחודי והמשמעותי של מפקד האוגדה הוא נתפס כמי שבכוחו להכריע את הקרב, וגורל המערכה מוטל על כתפיו.

התהליכים, המערכים והמאמצים שהאוגדה מפעילה נועדו לנצח את האויב. כך היה במלחמות ובקרבות העבר בעולם בכלל ובצה"ל בפרט. זהו גם סיפורה של אוגדת עזה ושל מפקדיה במבצע 'עופרת יצוקה' -בהתכוננות ובביצועו. האוגדה מצאה את עצמה עוברת ממצב שגרה ללחימה עצימה כנגד ארגון חמאס שהוא אויב לא־סדור, ארגון טרור וגרילה, כדי לפגוע בו קשות ולהרתיעו.

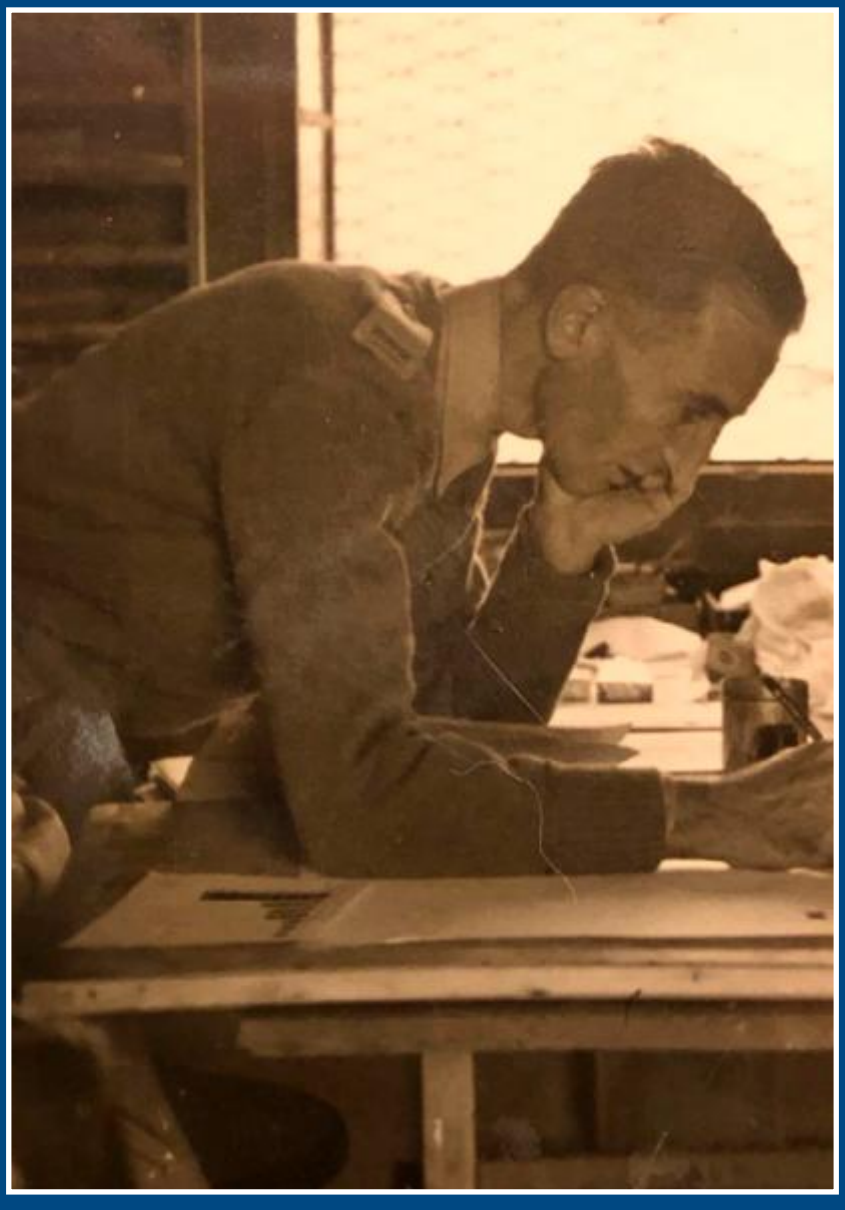
ממבצע 'עופרת יצוקה', כמו ממבצעים אחרים, עולות שאלות, בהן מה מקומו של הקרב האוגדתי אל מול אויב לא־סדור ובתמרון מבוזר, או מה תפקידה של האוגדה. ממבצע זה ניתן ללמוד על תפקידה הייחודי של האוגדה ושל העומד בראשה בהכנת הכוח ובניהול הקרב האוגדתי - הצורך

67 אלישיב שמשי, **בכוחם להכריע - על מפקדי אוגדות בשדה הקרב**, תל אביב: משרד הביטחון, 2007, עמ' 13–14.

לסנכרן את המאמצים, לתמוך ולשלוט, לפקד ולהנהיג מלפנים ומאחור ולמצוא מהן נקודות ההתערבות וההחלטה הקובעות.

אף שמאמר זה מעלה דוגמה חיובית על תפקודם של מפקדי האוגדה בהכנות ללחימה ובלחימה עצמה, עדיין עולות כמה שאלות, המצריכות בדיקה והעמקה. למשל: מדוע הכוחות לא הופעלו בציוותי הכוחות שבהם התאמנו? האם מוצו יכולות כלל צה"ל שהושקעו במבצע? האם נכון היה להפעיל אוגדה נוספת כדי למצות טוב יותר את הכוחות בלחימה? ובכלל, מה רמת חופש הפעולה האפשרית לאוגדה ולחטיבותיה בלחימה כזו?

שונות רבה באופן הפעלת החטיבות במבצע מעלה גם את השאלה המהותית: האם הייתה לכידות (קוהרנטיות) בשיטות הלחימה, בייחוד במקרה שבו ההכנות כה יסודיות - מגיבוש תפיסה ועד אימונים ומודלים מותאמים? שאלות אלה ועוד נותרו לנו להמשך חקירה ולמידה ממבצע חשוב זה.

הגרפיקאי עמנואל בלאושילד מעצב סמל חיל המודיעין, שוקד על שולחן העיצוב בשירותו הצבאי באגף כוח האדם, בסביבות 1949-1950 (התמונה באדיבות בתו רגיטה יקר).

שער ד׳

מדורים

תעודה היסטורית 573

סקירת סמלים / ליעד גלבוע 585

תעודה היסטורית – לקחי מלחמת שלום הגליל

הנדון: "לקחים, מסקנות והמלצות ממלחמת 'שלום הגליל' (תמצית)"
המועד: 18 בדצמבר 1983
הגוף המפרסם: מה"ד-תו"ל
החתום: תא"ל דוד כץ, עוזר ראש מה"ד לתו"ל

תהליך הפקת הלקחים ממלחמת שלום הגליל החל עוד במהלכה, וכלל סיכומי היחידות, החילות והזרועות, האגפים והמטה הכללי. את התהליך הובילה והנחתה אג"ם-מה"ד, ובסופו היא פרסמה את סיכום הלקחים המטכ"לי מן המלחמה.

התעודה שלפנינו מתמצתת את לקחי צה"ל ממלחמת שלום הגליל. בתהליך הפקת הלקחים עולים לקחים ונושאים רבים המצריכים טיפול ושינוי. האתגר בתהליך זה הוא לעמוד על הלקחים המרכזיים המבטאים גם את האתגרים העתידיים והצפויים במלחמות הבאות.

מסמך זה מכיל שלושה חלקים מרכזיים: החלק הראשון מסביר את תהליך הפקת הלקחים ואת הפערים בו (לדוגמה, הצורך בוועדה מיוחדת לבחינת לקחי השהייה בלבנון, קרי 'הבט"ש'); החלק השני סוקר את בעיותיו המרכזיות של צה"ל במלחמה (12 נושאים שהוגדרו כבעיות); והחלק השלישי והאחרון מציג את הלקחים העיקריים.

תעודה זו היא הבסיס להמשך התהליך שעיקרו יישום הלקחים ומימושם באופן שימנע הישנותם בעתיד. מחלקת תו"ל שבצה"ל מפרסמת תעודה זו אחרי פרסום מסמך הלקחים המלא. מן הכתוב בה בולט כי היא חולקה בעשרים עותקים בלבד. ראוי לבחון למי פורסם המסמך והאם זו הייתה רשימת תפוצה ממצה למסמך חשוב זה.

ל ש כ ה
טל' 2383
מב - 98
י"ב בטבת תשמ"ד
18 בדצמבר 83
עותק מס' 34 מתוך 70 עותקים
ממך זה מכיל 9 עמודים

סודי ביותר

ברקוד צבורה
000008209

לקחים, מסקנות והמלצות ממלחמת "שלום הגליל"

(תמצית)

סודי ביותר

לקחים, מסקנות והמלצות ממלחמת שלום הגליל
מב- 98
20

סודי ביותר

כל המוסר תוכן ממסך זה, כולו, או קטעי, לידיעת אנשים שאינם מוסמכים לכך-עובר על חוקי בישראל - ממדינה. כל המוסיף מסמך זה נדרש לשמירה מחמירה ביותר של משטרת ישראל או המשטרת הצבאית.

טבת תשמ"ד — דצמבר 1983

ל ש כ ה
מב - 98
עותק מס' 25.

ת ו כ ן

כללי 2

מוקדי בעיות 4

המלצות עיקריות 7

2/..

סודי-ביותר

מהיד - הדיל
ל ש כ ה
מב - 98
עותק מס' 24

לקחים, מסקנות והמלצות ממלחמת "שלום הגליל" - תמצית

כ ל ל י

1. התמר המוגש הוא תמצית של חוברת סיכום לקחים, מסקנות והמלצות שפרסמנו באוקטובר 83.

2. בתהליך ניתוח אירועי מלחמת "שלום הגליל" הסתיים שלב עיקרי עם סיום סבב הסיכומים החיליים, הזרועיים והאגפיים ברמת המטה הכללי.

3. לימוד ותחקור לקחי מלחמה הם תהליך רצוף ומתמשך. מיצוי הלקחים ויישומם בתהליכי העבודה השונים יארכו זמן רב. תחומים רבים נמצאים בהתפתחות מתמדת, ולכן התהליך הוא דינמי.
חשוב לציין כי מלחמת "שלום הגליל", במידה מסוימת, החישה תהליכים שונים שההחלטות עליהם התקבלו עוד בתקופה שקדמה למלחמה.

4. עם תום סבב כינוסי הלקחים הוטלה על מה"ר-תו"ל המשימה לרכז במסמך אחד את עיקרי הלקחים וההמלצות ליישומם בתחומים השונים. מסמך זה עוסק בראשי הפרקים ונדלה מ"ים" המסמכים שהצטברו בעקבות המלחמה. אין המסמך מתיימר לכסות את היריעה כולה ואינו בא לסיים תהליך הלימוד והניתוח של המלחמה על השלכותיה השונות - המסמך נועד בראש ובראשונה לאפשר עיון מקיף והשוואתי, להוות עזר בעבודת המחשב והמטה השוטפת.

5. כינוסי הלקחים עסקו בניתוח פעולות צה"ל במלחמת "שלום הגליל" בתחומים החיליים, ובאותם נושאי תורת-לחימה, ארגון ו-אמל"ח שהיו האופייניים למלחמה זו. בשל חילופי המשמרות ברמות הפיקוד השונות נאלצנו לבטל מספר כינוסים ולא הגענו למיצוי סופי של התכנית הבסיסית שהצבנו לפנינו.
יש חשיבות רבה לכך, שהנושאים שלא נידונו עדיין לא יירדו מסדר היום ויזכו לדיון ממצה ומסכם. בראש רשימת הנושאים שלא נבחנו במסגרת הסיכומים ה-צה"ליים:
א. עבודת המטה-הכללי ותפקוד ה-מצפ"ע לקראת המלחמה ובמהלכה.
ב. פעילות חיל-הים במלחמה.
ג. המודיעין ברמה-האסטרטגית (להבדיל מהדיון במודיעין הקרבי, שמוצה הן בכינוס מיוחד והן במסגרת הדיונים בתחומים החיליים).
ד. פעולת מפקדת פיקוד הצפון כמפקדת חזית במלחמה.

6. קיימים כמה אירועי קרב מרכזיים שעדיין לא נבחנו במסגרת כינוסי צה"ל, ותהיה תועלת רבה בבחינתם במתכונת זו, ואלה הם:
א. הקרבות במבואות ביירות: דוחה - סיל - קבר שמעון - שמלן.
ב. הקרבות על פרברי ביירות - ובביירות.
ג. הקרב להפיסת המאחז על ציר ביירות-דמשק, מעין-זחלתא ועד בתמדון.

סודי-ביותר

3/..

מה"ד - הו"ל
ל ש כ ה
מב - 98
עותק מס' 20

7. מאז תום אירועי הקרב המרכזיים עוסק צה"ל בהחזקת כל המרחב שנכבש בלבנון ונתקל בבעיות רבות וקשות שנכנסות בז'רגון הצבאי תחת הכותרת הבלתי ממצה - בט"ש. יש מקום למנות ועדה מיוחדת שתבחן היבטים שונים בפעילות זו, כדי לשמר את הניסיון הרב שהצטבר ברמות השונות, להפיק לקחים ולהמליץ המלצות בהיבטים שונים על סוגייה זו ובדגש על:
   א. היערכות בשטח עוין ולחימה בטרור תוך כדי החזקת מרחב עוין לאורך זמן.
   ב. ההתמודדות עם בעיות האוכלוסייה המקומית.
   ג. שגרת ארגון ואימון במציאות ה-בט"ש הנובעת מהיקרכות בלבנון.

8. יש צורך בדיון ממצה בהיבטים הכוללים של המלחמה, קביעת יעדיה המדיניים והצבאיים דרך גיבוש מטרות המלחמה - תהליך התפתחות התכנון של המהלכים בטרם המלחמה ותוך כדי הלחימה. מול ממדים אלו יש לבחון את מידת התיאום שבין התכנון לביצוע ואת הערכת ההישגים מול המטרות. אכן, דיון כזה נוגע בתחום רגיש מאוד ובנקודת החיתוך שבין הדרג המדיני לצבאי. אולם אין להתחמק מכך, היות שניתוח נחוץ לגיבוש הראייה הכוללת שכלעדיה הניתוחים אינם נוגעים בממעויות האסטרטגיות והאופרטיביות והם "סכנו-טאקטיים" וארגוניים מעיקרם. ניתוח אסטרטגי ואופרטיבי של המלחמה חייב להיות בבסיס תהליך בחינת הצרכים להמשך הלחימה וההתמודדות עם ארגוני החבלה ועם הסורים.

<u>תכנון המלחמה - מטרותיה והישגיה</u>

9. הפישות היסוד של תכנון מהלכי מלחמת "שלום הגליל" גובשו ונבחנו במשך תקופה ארוכה. התכנית עברה "גלגולים" רבים. לדרג הצבאי הוגדרו מטרות מלחמה. זו הייתה מלחמה יזומה שרק מועד פתיחתה הושפע מעיתוי הפיגוע בשגריר ישראל בלונדון - וזאת בהמשך לסדרת פיגועים שהעמידו את צה"ל על סף ביצוע פעמים אחדות.
יש לראות בהישג נכבד את העובדה שהמלחמה התנהלה רק באותה גזרה שבה בחרה מדינת ישראל למעול באורח צבאי, והאירועים לא "גלשו" אל גזרות אחרות ולא גררו עימות כולל, תוך שהאיזון העדין ביתר החזיתות נשמר וחוזה השלום עם מצרים לא נופץ.

10. יש צורך לבצע עבודת מחקר מעמיקה שתנתח את התפתחות התכנון של המלחמה בהקבלה להתפתחות הגדרת מטרות המלחמה. כאמור, סיכום תהליך ראייה והפקת לקחים ממלחמה לא יכול שלא לעסוק בסוגייה של בחינת התכנית האופרטיבית שבוצעה בהיבטה הרחב. הייגו, בחינת השאלה, אם הייתה התכנית האופרטיבית של מבצע "שלום הגליל" - כפי שהתגבשה במהלך דיונים ותכנונים ארוך - מסגרת מתאימה שתבטיח את השגת המטרות המרביות, כפי שהוגדרו לדרג הצבאי.

11. הכניסה למלחמה התבצעה בנוהל קרב חפוז; ואף כי התבסס על נוהלי קרב מקדימים ארוכים, חשוב לציין כי במידה רבה היה זה מבצע "מתגלגל" - ולכך הייתה השפעה רבה על מהלכיו. דיונים רבים יוחדו לנושא זה בשלבי התכנון השונים, וראוי כי אספקט זה ייבחן באמת מידה של החכמה שלאחר המעשה.

<u>סודי-ביותר</u>

4/..

מה"ד - תו"ל
ל ש כ ה
מב - 98
עותק מס' 8

12. אין מסמך זה מתיימר לדון בנושאים אלו. יש לקיים דיון מטכ"ל בסוגייה זו שיוכן על-ידי מה"ד-היסטוריה בשילוב עם אג"ת-מחלקה לתכנון אסטרטגי ובסיוע מה"ד-תו"ל. במרכז הדיון מומלץ לעסוק בשאלות האלה:

א. האם התאימה התכנית האופרטיבית של מבצע "אורנים גדולי" שהיה בסיס התכנון של המלחמה - להשגת מטרות המלחמה הצבאיות והמדיניות, כפי שגובשו במהלך התקופה מקיץ 81 עד אוגוסט 82.

ב. כיצד חזתה התכנית האופרטיבית את התפתחות המלחמה ולוח הזמנים להשגת היעדים. האם הותאמו כלל האמצעים המבצעיים, הלוגיסטיים והאנושיים למלחמה כפי שהתפתחה. איזו השפעה הייתה לכך שהמלחמה הייתה מלחמה "מתגלגלת"?

ג. באיזו מידה השיגו מהלכי המלחמה והתקופה שלאחריה את המטרות המדיניות, ועד כמה ניתן מענה לבעיות הצבאיות שהתעוררו במהלך המלחמה ולאחריה.

מוקדי בעיות

13. עבודת המפקדות ברמות מצפ"ע, פיקוד וגיס מחייבת בחינה יסודית. טרם קוים דיון מסכ וממצה לגיתות סיב התפקוד והליקויים שהתגלו בעבודת שלוש רמות אלו:

א. ה-מצפ"ע - במלחמת "שלום הגליל" הפכה המפקדה הקדמית של פיקוד הצפון (ארמון) למקום הפעולה האמיתי של ה-מצפ"ע (הכולל כידוע את הדרג המדיני). מרבית מקבלי ההחלטות התקבצו בה, ובה גם התקבלו ההחלטות העיקריות לניהול מהלכי המלחמה.

סיטואציה מעין זו עשויה לחזור גם בעתיד.

מעגלי התיאום הבין-זרועיים בהתבסס על המשתית הקיימת, אינם יכולים להיסגר מה"ארמון". הוא הדין עם הגיבוי של אגפי ה-מטכ"ל למהלכי המלחמה.

ב. מפקדת הפיקוד - אופן פעולת מפקדת פיקוד הצפון טרם נותח. יש חשיבות להקמת צוות שיבחון היבטים רבים בשיטת שליטת מפקדת הפיקוד, כדי להפיק לקחים ולהעבירם לשאר הפיקודים.

ג. מפקדת גיס - מפקדת גיס 446 ביצעה בפעם הראשונה ב-צה"ל שליטה בקרב גיסי. אין ספק כי הצורך במפקדות גיסיות הוכח במלחמה - ועתה מתבצעת עבודת למיסוד המפקדה ונוהליה.

14. רצף בלחימה - בתחום ביצוע הלחימה התגלתה נקודת תורפה בסיסית הקשורה בקיום רצף הלחימה. מרבית הלחימה בוצעה בשעות היום ומעט מאוד פעילות בוצעה בלילות. ללא ספק אפשרו פסקי זמן אלו לאויב להתארגן ולבסס מערכי הגנה כך, שהלחימה התארכה מעבר למתוכנן, וכל בוקר היינו צריכים לשלם מחדש דמי "כניסה למשחק". בהקשר לכך יש להדגיש

סודי-ביותר

5/..

מהיר - חדיל
ל ש כ ה
מב - 98
עותק מס' 9

אספקט נוסף והוא, שהמלחמה התנהלה בשלביה האחרונים גם בפעולות הלחימה ביום בטאקטיקת "כרסום" ו"זחילה" והיה בה משום אובדן התנופה המאקטית. מרכז הכובד בפעילות המאקטית הועתק מתחום התמרון והתנועה לתחום עדיפות האש והניסיון להבטיח "השמדת כל המטרות" בטרם ייצאו הכוחות להסתערות.
חייתה כאן השפעה שלילית של הרגישות המוצדקת לנפגעים על תנופת הלחימה; דבר שאולי, באופן פרדוקסלי, האריך את משך החיכוך שייתכן שגרם לתוספת נפגעים.

15. לוחמת לילה - במלחמת "שלום הגליל" כמעט שלא נלחמו בלילה, אף שהכושר הטכנולוגי ורמת האימונים בלילה אפשרו לחימה כזו.
לא ניתן לשמור על רצף לחימה ללא המשכה בלילה. הסיבות שמנעו לחימה בלילה נבעו בעיקר מאי השארת עתודות וכוחות סריים (שעסקו במשך היום בנוהל קרב, ובלילה נלחמו) ומקיום נוהל וניהול קרב לקויים.
יש לבחון כיצד לקיים רצף לחימה בלילה על-ידי תכנון כוחות ומשימות; ביצוע נוהלי קרב מקדימים במקביל לניהול הקרב ובמקביל לפעולות קרב אחרות; בהכנסת כוחות בדירוג ובמיצוי יעיל יותר של יחידות מיוחדות וכוחות חי"ר בפעולות בעומק האויב ועל יעדי איכות. ניתן לקבוע שבעיית קרב הלילה במלחמת "שלום הגליל" הייתה בתחום ההחלטה ולא בתחום הביצוע.

16. גודל ה-סד"כ ומבנהו
גודל ה-סד"כ, שהושקע במלחמת "שלום הגליל" בגזרה אחת מתוך חזית הצפון, מעורר מחשבות רבות בהקשר לגודל סד"כ צה"ל וארגונו במסגרות האופרטיביות. אין ספק שבהיות צה"ל משוחרר מהצורך להשקיע כוחות בגזרות אחרות, ניתן והיה צריך ב"שלום הגליל" לרכז סד"כ גדול וליצור עדיפות כוחות מוחצת להכרעה. עם זאת נשאלת השאלה, האם כמות המסגרות האוגדתיות הנוכחית מקנה גמישות מספקת לפיתרון בעיות צפויות בראייה כוללת - במקרה שנאלץ בו לנהל מלחמה בכמה חזיתות. בנוסף לכך, קיימות דעות כי האוגדות במבנן הנוכחי מסורבלות, הן בגודל המרכיב הקרבי, והן בתחום ה"זנב" הלוגיסטי. בסיכום, כל האוגדות שהופעלו במלחמה לא פעלו במבנה הארגוני הקבוע, אלא עברו צירופים מחדש. בשל צורך מבצעי הוקמו מפקדות מאולתרות אד-הוק ברמה האוגדתית. מציאות זו מצדיקה בחינה מחודשת של מבנה וארגון ה-סד"כ מבחינת כמות הגופים ברמה האוגדתית וכמות האוגדות ב-סד"כ.

17. הקרב המשולב הבין-זרועי - במלחמת נוכחנו, כי אנו עדיין רחוקים ממיצוי נכון של מרכיבי הכוח בקרב המשולב הבין-זרועי. אסור שהתצלחה המרשימה של חיל-האוויר בהשמדת מערך ה-נ"מ הסורי וביצירת העליונות האווירית המוחלטת תוך הפלת כ-100 מטוסי אויב - תסיח דעתנו מדיון נוקב במידת ההשפעה הישירה שהייתה לכוח האווירי בהכרעת הלחימה היבשתית.
משהושגה העליונות האווירית, היה צריך וניתן להשיג השמדה מאסיבית של האויב במוקדי הלחימה היבשתית מן האוויר.

סודי-ביותר

6/..

ל ש כ ה
מב - 98
עותק מס' 8

אין דברים אלו מכוונים כביקורת על זרוע-האוויר, אלא על האופן שבו סגור כיום מעגל התיאום של הקרב המשולב - יבשה-אוויר.
בהקשר לכך חייבים להזכיר גם את אופן מיצוי פוטנציאל מסוקי התקיפה שהייתה זו להם "הופעת הבכורה" בקרב ה-צה"לי. גם בתחום השילוב הבין-זרועי - "ים-יבשה" ובמיוחד בנושא הנחיתה הושג הישג רב. עם זאת קיימים תחומים רבים בתחום הקרב המשולב ים-אוויר-יבשה שמחייבים קידום.

18. היפגעות כוחותינו על-ידי כוחותינו - במלחמה זו היו מקרים רבים, שכוחותינו נפגעו מכוחותינו - הן על-ידי פגיעת חיל-האוויר בכוחות היבשה, והן על-ידי פגיעת כוחות יבשה בעצמם.
סוגייה זו היא כבדה ובעלת משמעות פסיכולוגית. בעיה זו היא בעיקרה בעיה טכנית, ויש למצוא לה פיתרון בתחום ה-אמל"ח.

19. "מעגל המודיעין" - אחת מנקודות התורפה הבולטות ביותר במלחמה היא בתחום "מעגל המודיעין". זוהי סוגייה מסובכת ורבת היבטים, ולא ניתן לפתור אותה באמירה כללית או ב"פיתרון קסם", בתחום פיתוח אמל"ח או שינוי ארגוני. הבעיה העיקרית היא, שבאופן כללי מצוי ב"מרחב הצבאי" מידע עצום שאינו זמין באותן נקודות שבהן הוא חיוני לביצוע הלחימה.
די אם נזכיר את בעיית הזרמת המענות של גיחות הצילום לכוחות הקדמיים או את נושא מיצוי ה-מז"ט.
אין ספק שסוגייה זו כרוכה ושזורה בבעיית התקשורת, הפיקוד, השליטה והבקרה ברמות השונות.

20. אמל"ח - במלחמת "שלום הגליל" היו בידי כוחות היבשה (למעט חי"ק) כ-94 פריסי אמל"ח חדשים. כמויות וסוגי ה-אמל"ח החדשים מעידים על קידום טכנולוגי ניכר ביותר של כוחות היבשה בתקופה שבין מלחמת "יום הכיפורים" למלחמת "שלום הגליל". בהרבה מקרים העניק קידום זה מקדמה טכנולוגית בולטת לכוחות היבשה של צה"ל על האויב.
למרות זאת חסר לכוחות היבשה יתרון מובהק בתחום ה-אמל"ח, שבאמצעותו ניתן להכריע קרבות, תוך התבססות על פער איכותי במערכות נשק לעומת אלו שבידי האויב.

21. כוחות מיוחדים - ב-צה"ל יש פוטנציאל הגלום ביחידות איכות מיוחדות, שיכול לקיים תנופת לחימה תוך כדי הוצאת האויב משיווי משקלו בקו המגע ובעומק על-ידי פשיטות. במלחמה זו כמו בקודמותיה לא בוצעו פעולות שכאלה, למרות קיומם של יחידות האיכות וה-אמל"ח המתאים.

סודי-ביותר

7/..

מב - 98
עותק מס' 20

22. מערכות פיקוד, שליטה ובקרה - נושא פיתוח מערכות לשליטה, לבקרה ולתיאום בקרב היבשה ובקרב הבין-זרועי נדון פעמים רבות. מלחמת "שלום הגליל" הפסה אותנו בהיבט זה "בין השמשות" - פרוייקטים אחדים התנהלו ונוסו, אך עד היום לא גובשה תפישה שלמה לפיתוח מערכת אינטגרטיבית מודרנית שתענה על צרכים רבים.

23. מחזוקה - רוויית הכוחות במלחמת "שלום הגליל" בגזרה צרה ובקשיי צירים - יצרה בעיות קשות בתחום הלוגיסטיקה.

24. דוברות - במלחמת "שלום הגליל" התגלתה במלוא חריפותה בעיית ההסברה של צה"ל ושל מדינת ישראל.

המלצות עיקריות

25. בסיכום הביניים מספר 1 (מאוגוסט 82) הודגשו מסקנות והמלצות מידיות, שעלו משלבי הניתוח הראשונים.

26. בסיכום מסקנות מאוקטובר 83 קיימת התייחסות מפורטת בנושאים רבים. להלן פירוט מתומצת של מספר המלצות עיקריות:

א. מסכ"ל, פיקוד וגיס - יש לתרגלם באופן דחוף ולבצע באופן שוטף משחקי מלחמה לבחינת המבנונים האופרטיביים.

ב. מבנה וארגון סד"כ האוגדות - מודגש פעם נוספת, כי יש לבצע בחינה מזורזת למבנה הארגוני של האוגדה כעוצבת היסוד, הן מבחינת מרכיבי הכוח והן מבחינת גודל יחידות המשנה. בהקשר זה מבוצעת עבודה מסכמת למבנה מפקדת האוגדה ולשיטת תפעולה. כך הצענו לבחון מחדש את ארגון ה-אוגמ"רים. בחינה נוספת צריכה להיעשות בתחום מיצוי פוטנציאל מערכות הנשק העיקריות בדגש על טנקים. קיימות מספר דעות על הצורך לארגן באופן שונה את יחידות הטנקים, תוך הגדלת כמות הקציניים ואפשרות לשינוי במבנה הפלוגות והגדודים. מומלץ כי קשנ"ר עם מה"ד-תו"ל ירכזו את ההצעות השונות ויביאון לדיון מרכזי.

ג. איזון מכנית האימונים ה-צה"לית - מכנית אימוני יחידות הצבא משועבדת מאז המלחמה למכנית המעסוקה המבצעית. יש צורך לבחון שינוי במודל אימוני ה-סד"כ בדגש על אימון המילואים. בתחום זה, אלה עיקר ההמלצות:

1) לשים דגש על אימוני מפקדות חטיבה ואוגדה - ולבצעם במסגרת ה-מרא"ם ב-באלי"ש.
2) להעביר את מרכז הכובד באימון המילואים ב-באלי"ש למרגילי מסגרות גדולות.
3) לבחון מחדש את היחס בין תרגילים שברמת המסגרות מגדוד ומעלה למרגילים דו-צדדיים.
4) למסד אימונים תוך כדי מעסוקה מבצעית.
5) למסד שיטות אימון לשמירת מיומנות בהפעלת מערכות הנשק, תוך התבססות על מרכזי אימון מרחביים והכנסת אמצעי אימון חדשניים.

8/.. סודי ביותר

מב - 98
עותק מס' 96

ד. שימת דגש על השילוב הבין-חילי והבין-זרועי באימונים. בכל התרגילים מרמת פלוגה ומעלה חייב לבוא לידי ביטוי ההיבט הבין-חילי. בכל התרגילים מרמת חטיבה ומעלה חייב לבוא לידי ביטוי ההיבט הבין-זרועי (אוויר יבשה). נושא זה כבר זכה לטיפול נמרץ בתכנית התרגילים שבוצעו מאז המלחמה.

ה. עדכון ה-תו"ל - ככלל ניתן לקבוע, שתורת הלחימה שנלמדה ותורגלה ב-צה"ל בשנים האחרונות אכן הוכיחה את עצמה ואיננה דורשת שינויים רדיקליים, אלא היא מחייבת המשך הטמעה באמצעות אימון ותרגול של ה-תו"ל הקיים. אולם יש צורך לחדד ולשפר מספר נקודות ב-תו"ל.
מאמץ מחלקות התורה ו-מה"ד-תו"ל מתמקדים בשנת העבודה הקרובה בעדכון ה-תו"ל, בתחומים האלה:
1) לחימה בשטח הררי.
2) לחימה בשטח בנוי.
3) לחימה בקומנדו.
4) לחימה משולבת נגד כוחות יבשה משולבים של האויב.
5) קיום רצף לחימה - ושימת דגש על קרב הלילה.
6) המודיעין הקרבי.

ו. בחינת הפיסות אופרטיביות וטכניקות קרביות - יש לבחון מחדש לאור לקחי המלחמה את הפיסות האופרטיביות והטכניקות הקרביות הנגזרות מהן, בדגש על המתארים המחייבים קרב הבקעה.

ז. כוחות מיוחדים - יש להקים מפקדה ייעודית ועצמאית לכוחות מיוחדים, שברגיעה תעסוק בתכנון מבצעים ובהכשרת ה-סד"כ, ובזמן לחימה - תתמקד בתחום זה בלבד. הוצע לבסס את המפקדה הזאת על מפקדת קחצ"ר, תוך שתופרדה ממפקדת אוגדה 96.

ח. מיסוד עבודת המפקדות ברמות השונות - יש חשיבות להחשת תהליך הדיון בכל הנוגע לתפעול המפקדות ביבשה, ברמות אוגדה, בגיס, בפיקוד וב-מטכ"ל. ובד-בבד עם הפעלת ה-מרא"ם לסכם את נוהלי עבודת המטות בניהול קרב.

ט. פיתוח מערכות שו"ב - הנושא מחייב קבלת עדיפות גבוהה בתכניות הפיתוח, תוך בחינת אירומי ה-ל"א ו"התפוצצות האוכלוסין" של צרכני שירותי התקשורת במערכת הצבאית. הוקמה מנהלת פרוייקט לקידום נושא ה-שו"ב ליבשה ולתיאום הבין-זרועי.

י. מסוקי נ"ט - הנושא חייב לקבל תנופה, תוך ניסיון למצוא דרך להצטיידות מאסיבית במסוקי נ"ט על סוגיהם השונים.

יא. אמל"ח כנגד חי"ר - מכל נושאי ה-אמל"ח, שנבחנו בעבודה נפרדת, יש צורך לתת דגש באמצעי לחימה למניעת ב-חי"ר האויב, הן בביצורים והן בשטחים חשופים. בעיית עקירת חי"ר או קומנדו משטחים חיוניים - עלולה להיות מן הבעיות הקשות שניתקל בהן במלחמה הבאה.

יב. תחזוקה - על רקע המלחמה ובהמשך למחשבות שהיו קיימות ערב המלחמה בולט הצורך לעסוק ביסודיות בארגון מחדש של מערך תחזוקה השדה בראייה מרחבית.

יג. דוברות - יש להקים בזמן רגיעה גוף, שיכלול את כל הגורמים ההסברתיים במדינה (צה"ל, משרד החוץ, לשכת ראש הממשלה ועוד), שיבנו את מערכת ההסברה הפנימית והחיצונית ויפעילו אותו כאגרוף הסברתי מרוכז.

9/..

סודי ביותר

עותק מס'

סיכום

27. סיכום המסקנות המפורט (אוקטובר 83) הוגש כמצע לדיוני מטכ"ל, ומכליתם - סיכום תהליך הפקת הלקחים ואישור ההמלצות.

דוד כץ, תת-אלוף
ע' רמ"ד מחי"ד ל-תוי"ל

סודי ביותר

תולדות סמל חיל המודיעין

ליעד גלבוע[1]

מבוא

"צבע כומתת חיל המודיעין הוא ירוק. צבעי תג השרוול הם ירוק ולבן, ומעידים על כך שהחיל חצי נסתר וחצי גלוי. במרכז התג ניצבת ה'חמ"ניה' [המדריכה מושכת בכתפיה ופושטת ידיה לשני הצדדים כדי להדגים כיצד נראית צורת החמ"ניה] – כך נראו אנשי המודיעין כשבאו אליהם בשאלות אחרי שפרצה מלחמת יום כיפור..."

רב"ט ש', מדריכת קורס גדנ"ע מזרחנים, פברואר 1996 [2]

1 ד"ר ליעד גלבוע הוא הנציג הקבוע של המחלקה להיסטוריה של צה"ל בוועדת הסמלים הצה"לית.

2 ליעד גלבוע, **מחברת שבוע גדנ"ע-מזרחנים**, 25 עד 29 בפברואר 1996, עמ' 3.

לא בכדי נבוכה מדריכת קורס גדנ"ע מזרחנים בבואה להסביר לי ולחבריי, תלמידי כיתה י"א, מה פשר סמל השרוול של חיל המודיעין. הצורה העומדת במרכזו, שאותה כינתה בשם 'חמ"ניה' (על שם ראשי התיבות של החיל), מככבת גם בלב תג הכובע המשמש סמל חיל המודיעין. במאמר שבכתב העת של המרכז למורשת המודיעין, 'מבט מל"מ', ב־2011, יצא ראש ענף ההיסטוריה והמורשת של החיל, סא"ל גדעון מיטשניק, למסע מרתק בין ותיקי חיל המודיעין בניסיון לפענח את משמעות הסמל החילי, שבשעתו מלאו לו יותר משישים שנה. ממצאי מחקרו העידו כי המבוכה בנוגע לפשרו של הסמל הייתה גם נחלתם של מפקדים בכירים בחיל לדורותיהם: האם מדובר בחבצלת, בלוטוס, באירוס, בוורד, או בשושן? ואולי סמל חיל המודיעין הוא דווקא מחט המצפן של יורדי הים הסינים? מדוע נבחר סמל זה ומתי?[3]

במאמר שלפניכם אנסה לענות על שאלות אלו בהתבסס על מידע שאספתי מארכיון צה"ל, מהעיתונות, ממחקרים בנושאים משיקים, מראיונות וממקורות נוספים. במקרים שבהם טרם מצאתי מידע מוחשי אנסה להשלים את החסר על ידי הערכות, ואני מקווה שבמעלה הדרך יימצא פתרון מבוסס.

המגן המשובץ

ב־6 ביוני 1948, כמה ימים לאחר הקמת צה"ל, פרסם אכ"א (אגף כוח האדם) פקודה הקוראת לחטיבות, לחילות ולשירותים להעביר לידיו הצעות לסמלים שייענדו על השרוול השמאלי של המדים. הומלץ כי המפקדים יקבלו הצעות לסמלים מחייליהם כדי לשתפם בעיצוב דמות היחידה.[4] נראה כי קריאתו של אכ"א להצעות לסמלים הופנתה גם לשירות המודיעין, לפחות בראשית הדרך, שכן לפי דוח שנשלח לראש אכ"א בשלהי אוגוסט 1948 הוזכר השירות בין היחידות שטרם הגישו הצעות לסמל.[5]

שירות המודיעין הצבאי הוקם בחודשים יוני-אוגוסט 1948, והעומד בראשו עד דצמבר אותה שנה, איסר בארי, נדרש אישית לסוגיית סמלי

3 גדעון מיטשניק, "סמל חמ"ן", **מבט מל"מ** 60, יוני 2011 (להלן: מיטשניק, "סמל חמ"ן"), עמ' 27.

4 **פקודת אגף כוח אדם 86: "סמלים לחטיבות, חילות ושרותים"**, 6 ביוני 1948, א"צ (ארכיון צה"ל) 16/2315/1950.

5 מטכל/אכא/3, **סמני יחידות**, תאריך לא ברור, אך לאחר 20 באוגוסט 1948, א"צ 438/67/1951.

הצבא בהקשרים של ביטחון שדה. למרות זאת מפקדי השירות בחרו בסמל רק במאי 1949. הסמל הנבחר נועד לשמש את כל גורמי המודיעין שלא היו כפופים למפקדה מסוימת, אלא השתייכו מנהלתית לגוף חדש שנקרא 'בסיס שירות מודיעין'. בסיכום ישיבת מטה מחלקת המודיעין שנערכה ב־17 במאי 1949 בראשות סגן ראש המחלקה, רס"ן בנימין גיבלי, המאורע מתואר בלקוניות, כסעיף אחרון מבין תריסר סעיפים הדנים בענייני מנהלה. תחת הכותרת 'סמל לבסיס שירות מודיעין' נכתב: "אושר סמל לבסיס שירות מודיעין".[6]

נראה כי ברקע להחלטה עמדו שני אירועים: האחד, ארגונו של המודיעין כמחלקה באגף המטה הכללי (אג"ם־ממ"ן) והפיכתו למטה המקצועי של מערך המודיעין הצבאי, חיסול מטה שירות המודיעין הצבאי והקמתו של 'בסיס שירות מודיעין' כמסגרת מנהלית לכל יחידות המודיעין (מרץ-מאי 1949).[7] השני, הנחיית אכ"א לחטיבות, לחילות ולשירותים להכין עד 19 במאי 1949 הצעות לדגל יחידה, ואותו יקבלו ביום הצבא שייקבע בהמשך.[8]

הצעה לסמל בסיס שירות מודיעין
(א"צ 59/1551/1951)

ב־20 במאי 1949 שלח מפקד בסיס שירות המודיעין, סרן שמואל גניזי, לאכ"א את הצעת מטה מחלקת המודיעין לסמל בסיסו שירות מודיעין, הוא הסמל של כלל יחידות המודיעין: מגן משבצות שחור ולבן, כדוגמת לוח השחמט (או הדגל המונף במרוצי מכוניות), מאחוריו חרב זהובה ומשני צדדיו

6 זהבה אוסטפלד, **צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא ומשרד הבטחון בהנהגתו של דוד בן-גוריון**, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1994 (להלן: אוסטפלד, **צבא נולד**), עמ' 349–351, 375–376; יואב גלבר, **ניצני החבצלת: המודיעין במלחמת העצמאות, 1948–1949**, תל אביב: משרד הביטחון, 2000, עמ' 515–519, 524; **פ"מ 11/1: "שירות מודיעין"**, 18 באוגוסט 1948, א"צ 4/868/1998; שרות מודיעין, **סמל לחטיבה**, 24 באוקטובר 1948, א"צ 352/67/1951; שרות מודיעין, **סמלי יחידות**, 4 בנובמבר 1948, א"צ 352/67/1951; אגם/מחלקת מודיעין, **סמל ודגל**, 6 ביולי 1949, א"צ 56/1551/1951 (להלן: אגם/מחלקת מודיעין, **סמל ודגל**); אגם/מחלקת מודיעין, **סכום דברים מישיבת מטה מחלקת מודיעין מיום שלישי 17/5/49**, 19 במאי 1949, א"צ 10/29/2006.

7 אוסטפלד, **צבא נולד**, עמ' 375–376.

8 מטכל/אכא, **דגלי-יחידות**, 2 במאי 1949, א"צ 59/1551/1951.

ענפי (זית?) ירוקים, הכלולים בתוך מגן בצבע תכלת בעל מסגרת שחורה. בו בזמן שלח המפקד את ההצעה לדגל בסיס שירות המודיעין: סמל כמתואר לעיל במרכזו של דגל מלבני בצבע ירוק כהה.[9]

משמעות הסמל והדגל לא הוסברה, ולא ידוע מי הגה ועיצב אותם. פרשנות אפשרית לסמל היא שהמודיעין כמוהו כמשחק שחמט, מאבק מוחות עם האויב. ייתכן גם שצבעי השחור והלבן מעידים על הפעילות הגלויה והסמויה של גורמי המודיעין. המוטיבים של החרב ושל ענפי הזית - בהנחה שאכן מדובר בזית - אולי שאובים מסמל צה"ל, ושילובם מסמל את אופיו ההגנתי של הצבא.[10] אשר לרקע הירוק של דגל המודיעין, אפשר שהוא הושאל מצבעו של סרט הזרוע (Arm of Service Strip) ששימש גורמי מודיעין בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.[11]

הצעת מטה ממ"ן לסמל ולדגל נדחתה. תחילה הוסבר כי מחלקות באגפים אינן זכאיות לסמל. במענה השיב ראש ממ"ן (מחלקת המודיעין), סא"ל חיים הרצוג, כי בסיס שירות המודיעין הוא חלק משירות, ולמעשה משמש בסיס (depot) שעימו נמנה כל איש מודיעין שאינו משתייך ליחידה בצבא, כגון המטה הכללי או מפקדה כלשהי. חרף הסבר זה סירב אכ"א לאשר את הסמל; נראה כי בשלב זה, ביולי 1949, כבר החל לעסוק בהסדרה מחודשת של תחום הסמלים בצבא, כחלק מעבודת מטה שכונתה 'הפנים החדשות' ו־'The New Look'. בהמשך לשיחת טלפון עם ראש ממ"ן הבהיר ראש טייסת[12] אריה גולעד, מוביל ההסדרה, כי "מפאת השינויים העומדים לחול בשיטת סימון החילות והשירותים אין לאשר סמלי שרוול חדשים". בד בבד הבטיח כי "בעיבוד שיטת הסימון החדשה ייקבע זיהוי מובהק לאנשי שירות המודיעין".[13]

9 בסיס שרות מודיעין, **סמל היחידה**, 20 במאי 1949, א"צ 55/1551/1951; בסיס שרות מודיעין, ללא נדון, 20 במאי 1949, א"צ 59/1551/1951.

10 מטכל/אכא, **סמלי צ.ה.ל.**, 30 בספטמבר 1949, א"צ 578/87/1954.

11 Lt.-Colonel Howard N. Cole, O.B.E., **Heraldry in War: Formation Badges 1939–1945**, Aldershot: The Wellington Press, Gale and Polden, LTD, 1946, pp. 141–142.

12 המקבילה לדרגת רס"ן בחיל האוויר באותה תקופה.

13 מטכל/אכא, **סמל ודגל**, 31 במאי 1949, א"צ 55/1551/1951; אגם/מחלקת מודיעין, **סמל ודגל**; ללא מוען, **סכום פגישה מיום 28.8.49**, ללא תאריך, א"צ 579/87/1954; ללא מוען, **סיכום ישיבת ועדת הסמלים ב-14.7.49**, ללא תאריך, א"צ 53/1551/1951; **יומן אריה גולעד**, 14 ביולי 1949, 8 באוגוסט 1949 ו־10 בספטמבר 1949; מטכל/אכא, **סמל לאנשי שרות מודיעין**, 18 ו־19 ביולי 1949, א"צ 578/87/1954 וגם 56/1551/1951.

שושן ושמו חבצלת

בתחילת נובמבר 1949 זומנו נציגי החילות והשירותים, לרבות נציגי המודיעין, לדיון באכ"א כדי להציג הצעות הנוגעות, בין היתר, לאופן סימול החילות. נראה כי ועדת הסמלים הציעה לייצג כל חיל באמצעות פיסת בד צבעונית תחת תג כובע צה"ל (ואפשר גם תחת דרגות הקצונה).[14]

חודש מאוחר יותר, ייתכן בהמשך לשיחה עם הרמטכ"ל הנכנס, ראי"ל יגאל ידין, סיכמה הוועדה להכין הצעה לתגי כובע נפרדים לכל חיל, אשר ייענדו על גבי רקע צבעוני. רקע מצבע זהה ייענד גם מתחת לסימני הדרגה. הרקע שנבחר לייצג את המודיעין, כמו את חיל הקשר ואת חיל ההנדסה, היה ירוק. ההחלטה לקבוע תגי כובע חיליים עוגנה בישיבת המטה הכללי ב־26 בדצמבר. מנגד, החליט המטה הכללי שרקע תגי הכובע יהיה זהה עבור כל חילות היבשה, וצבעו אדום.[15]

ציור ראשוני של סמל חיל המודיעין

נראה כי בתקופה זו, נובמבר-דצמבר 1949, נולד סמל חיל המודיעין כפי שהוא מוכר כיום. בד בבד עם העבודה על שיטת הסימול החדשה של צה"ל, באכ"א עמלו להכין חוברת הסברה שנועדה לעודד את הגיוס לצבא הקבע. על עיצובה הגרפי הופקד הצייר, סגן עמנואל בלאושילד, שבעברו שימש נוטר שסופח לצבא הבריטי (ראו נספח). החוברת הציגה, בין היתר, את חילות צה"ל במלל, בתמונה ובסמל ראשוני. חלק מסמלים אלו דומים לסמלים שאושרו רשמית בהמשך, ובהם ניתן למצוא את הציור המוקדם ביותר, למיטב ידיעתי, של סמל חיל המודיעין: פרח השושן (Fleur de Lys), בשלב זה ללא עלי האלון וללא הסרט עם שם החיל שיופיעו בהמשך בתחתית הסמל.[16]

14 מטכל/אכא, **פגישה**, 3 בנובמבר 1949, א"צ 57/1551/1951; מטה חיל ההנדסה, **הצעות לסמון חילות ומבנים פקודיים**, נובמבר 1949, א"צ 57/1551/1951.

15 ללא מוען, **ישיבת ועדת הסמלים מה-8.12.49**, 9 בדצמבר 1949, א"צ 58/1551/1951; ללא מוען, **עיקרי ישיבת המטה הכללי ביום 26.12.49 (שני מושבים)**, ללא תאריך, א"צ 1/847/1962.

ב־5 בינואר 1950 דן אכ"א עם נציגי החילות בתגי הכובע החיליים. חלק מהנציגים נעדרו מהדיון, בעוד אחרים הגיעו עם הצעות מוכנות. בעקבות זאת התריע ראש־טייסת גולעד בחילות להעביר לידיו את הצעותיהם עד אמצע החודש, וָלא - את הסמל יקבע אכ"א. תוך כדי התהליך התייעץ ראש־טייסת גולעד עם המזרחן ומומחה ההרלדיקה, פרופ' ליאו מאיר, ועם הבוטנאים אפרים וחנה הראובני, מניחי היסודות למחקר המדעי של טבע הארץ במקורות ישראל. בראשית מרץ 1950 אישרו מפקדי החילות וועדת הסמלים את תגי הכובע, ועד סוף החודש אישר הרמטכ"ל את התגים.[17]

סמל חיל המודיעין, כמו סמלי החילות האחרים, פורסם רשמית בהוראות הפיקוד העליון ב־5 בדצמבר 1950. הסמל כפי שהופיע בנספח להוראות עוטר בפרח השושן, בחמישה עלי אלון מימינו ובחמישה משמאלו, ומתחתיו סרט ועליו הכתובת 'יחיל מודיעין'. הסמלים נמסרו לייצור בית המלאכה 'קרצ'מר ובניו', שנוסד בידי אומן המתכת שמואל קרצ'מר מירושלים. הזמן הרב שחלף בין אישור הסמלים ובין פרסומם בפקודות נבע מהרצון להשלים את ייצור תגי הכובע החיליים, שנמשך מעבר למתוכנן (יחידות מסוימות עדיין נתקלו בקשיים לקבל את תגי הכובע מבסיסי הציוד חודשים לאחר הפרסום). מכיוון שלא ניתן היה לספק רקע לתגי הכובע עד למועד הכנסתם לשימוש, הוחלט להורות לענוד את התגים ללא רקע.[18]

16 **יומן אריה גולעד**, 24 בדצמבר 1949; מטכל/אכא, **תעמולה לצבא הקבע**, 25 בנובמבר 1949, א"צ 911/1551/1951; אבא איתמר, "גבורת ישראל בבולים", **הַבּקָר**, 27 בינואר 1961 (להלן: איתמר, "גבורת ישראל בבולים"), עמ' 8; **ריאיון עם רגיטה (לבית בלאושילד) ועם רפי יקר**, 24 בנובמבר 2020 (להלן: **ריאיון עם רגיטה ועם רפי יקר**); האגף ליחסי צבור במשרד הבטחון והאגף לכח אדם במטה הכללי, **בחירי הנוער - בצבא הקבע**, ללא תאריך.
עותק סופי של החוברת הועבר ללשכת הרמטכ"ל ב־28 בדצמבר 1949. עותק עם תוספת פתח דבר, דברי סיום וקטעים מדברי בן־גוריון בכנס מפקדים הופצה, ככל הנראה, בראשית ינואר 1950.
מטכל/אכא, **חוברת תעמולה "בחירי הנוער – בצבא הקבע"**, 28 בדצמבר 1949, א"צ 912/1551/1951; מפקדת חיל ציוד וחמוש, **תוספת לחוברת**, 10 בינואר 1950, א"צ 912/1551/1951.

17 מטכל/אכא, **תגי הכובע חיילים**, 9 בינואר 1950, א"צ 65/1551/1951; מפקדת חיל הנח"ל, **מכתבכם ג/ס/869/6 מ-2.1.50**, ינואר 1950, א"צ 1088/1551/1951; בסיס ובי"ס ליחידות שריון, **תגי הכובע חיילים**, 12 בינואר 1950, א"צ 65/1551/1951; ללא מוען, **פרטי-כל מישיבת ועדת המדים והסמלים מיום 9.3.50**, ללא תאריך, א"צ 576/87/1954; צמד מכתבים מראש טייסת גולעד למאיר ולהראובני, ללא נדון, תאריך לא ברור, ככל הנראה ראשית פברואר 1950, א"צ 576/87/1950; מטכל/אכא, **תגי כובע**, 28 במרץ 1950, א"צ 630/702/1960.

תג כובע של חיל המודיעין – לפי ששת החללים שהיצרן חתך במתכת נראה שמדובר בגרסה המוקדמת של הסמל (1950)

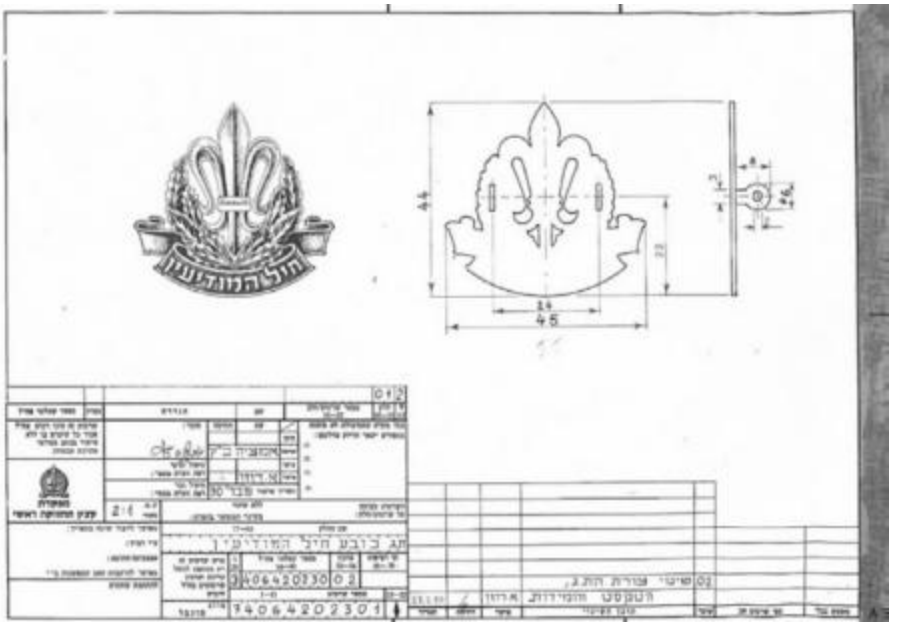

סמל חיל המודיעין כפי שפורסם בהוראות הפיקוד העליון (א"צ 34/868/1998)

הגם שחלפו יותר משבעים שנה מפרסומו הרשמי בפקודות, סמל חיל המודיעין כמעט שלא השתנה. בשנות התשעים תוקנו שמות חילות צה"ל על ידי הוספה, על פי רוב, של ה"א היידוע לשם של כל חיל. לפיכך בפברואר 1990 אושר שרטוט חדש של תג הכובע של חיל המודיעין, גדול יותר בממדיו, ובו הכיתוב 'חיל המודיעין' במקום 'חיל מודיעין'. את הסמל במתכונתו העדכנית שרטט הגרפיקאי אמציה כץ, שעיצב חלק מסמלי צה"ל, ליטש סופית ושרטט לייצור רבים מהסמלים, הדגלים והניסים

18 **הפ"ע 125: "תגי כובע – צ.ה.ל. (פרט לחיל הים)"**, 5 בדצמבר 1950, א"צ 34/868/1998; **נספח מס' 1 להוראות הפיקוד העליון חוברת מס' 15/50 מיום כ"ו בכסלו תשי"א – 5.12.50: סמלי צבא-הגנה לישראל**, 5 בדצמבר 1950, א"צ 34/868/1998; מפקדת חיל ציוד וחמוש, **תגי כובע**, 7 בנובמבר 1950, א"צ 632/702/1960; מטכל/אגא/1, **קביעת כובעים ותגי-כובעים עבור צ.ה.ל.**, 18 בינואר 1950, א"צ 65/1551/1951; מטכל/אכא, **משמעת לבוש – סימנים וסמלים**, 11 באוגוסט 1950, א"צ 632/702/1960; מפקדת חיל הנח"ל/אפסנאות, **סמלי צבא הגנה לישראל**, 8 במרץ 1951, א"צ 633/702/1960; מטכל/אכא, **תגי כובע**, 29 בנובמבר 1950, א"צ 632/702/1960; **פ"מ (תשי"א) 3/7: "משמעת לבוש – תגי כובע – צ.ה.ל. (פרט לחיל הים)"**, 5 בדצמבר 1950, א"צ 35/868/1998.
ייתכן שלפחות חלק מתגי הכובע שנקבעו ב־1950 יוצרו גם בבית המלאכה של אומן המתכת **גרשון צחובוי** מתל אביב, אולם לפי שעה לא עלה בידי לאתר התכתבויות בנושא בינו ובין גורמי צה"ל או משרד הביטחון.
"תולדות החברה", **פורטן חברת צחובוי**, https://www.zeho.co.il/%d7%90%d7%95%d7%9-%d7%94%d7%97%d7%91%d7%a8%d7%94/3%d7%95%d7%aa-, נדלה ב־3 באוקטובר 2021; לוח סמלי צה"ל מתנת גרשון צחובוי, **ארכיון מכון ז'בוטינסקי; ריאיון עם אילן צחובוי**, 16 ו־30 במרץ 2021.

הרשמיים של הצבא בשנים 1964–1997. תהליך החלפת תגי הכובע הישנים של החילות בתגים חדשים התארך לנוכח הבחירה למצות את השימוש במלאי התגים הקיים עד אזילתם.[19]

שרטוט תג הכובע של חיל המודיעין, פברואר 1990

מקורות סמל חיל המודיעין ומשמעותו

בריאיון שהעניק עמנואל בלאושילד לכתב 'במחנה' יוסף ארגמן, ושפורסם במרץ 1967, סיפור עיצובו של סמל חיל המודיעין מתואר לצד סמלים נוספים מעשה ידיו:

19 מפקדת מר"ץ–ענף ארגון, **הצעה לתיקון הק"א 01-11-33 תגי כובע**, 11 בפברואר 1996, א"צ 1099/206/2009; **ריאיון, התכתבות ושיחה עם אמציה כץ**, 25 בדצמבר 2019, 27 ו־29 בספטמבר 2021; אמציה כץ, **סמלי/תגי השרוול של צבא ההגנה לישראל 1948–2018**, הוצאה עצמית, 2019, כריכה אחורית; אמ"ץ–תוה"ד, **לשון צה"ל בשנים התש"ם–התשע"ד (1980–2014)**, התשע"ד–2014, עמ' 208.

את הסרט המתפתל ועליו שם החיל נטל בלאושילד מן הסמלים הבריטיים... הסמל הקשה ביותר לביצוע היה תג הכובע של חיל מודיעין. לאחר לבטים רבים וניסיונות נפל, החליט בלאושילד לבחור בחבצלת [ראו התייחסות בהמשך - ל"ג], סמל הצופים והבורבונים בצרפת, וסביבה צייר עלי אלון, שהם סמלים מן המיתולוגיה. הצעה אחרת לסמל המודיעין הייתה עיצוב תג הכובע של החיל בצורת... חור של מנעול.

שרטוט סמל חיל המודיעין מתוך תמונה שהייתה תלויה במשרדו של בלאושילד, ובה תגי כובע נוספים שעיצב ומכתב הוקרה מראש אכ"א

על פי ריאיון נוסף עם בלאושילד, בכתבה מספטמבר 1994 ב'כל העיר' הסביר אורן פלק כי "למודיעינציקים הוקצתה החבצלת של בית המלוכה הצרפתי ושל שירותי ביון בעולם כולו (למרות הצעה ראשונית לעצב את סמלם בצורת חור מנעול, להדגשת הסודיות)".[20]

נכון לכתיבת שורות אלה אין מידע המצביע בוודאות על זהות האדם שהגה את הרעיון להשתמש בשושן בסמל חיל המודיעין. אפשרות אחת היא שמדובר בבלאושילד, שלא הסתפק בעיצוב הסמלים אלא, כדברי אחד ממפקדיו, ראש ענף המשמעת, המשטר והנוהג, סא"ל יונה חצור, "עזר

20 יוסף ארגמן, "כך נוצרו סמלי צה"ל", **במחנה**, כרך כ"א, גיליון 28 (985), 21 במרץ 1967 (להלן: ארגמן, "כך נוצרו סמלי צה"ל"), עמ' 18–19; א. פלק, "דרקון, חרב, פרח, טנק", **כל העיר**, 2 בספטמבר 1994 (להלן: פלק, "דרקון, חרב, פרח, טנק"), עמ' 9.

ברעיונותיו ובהצעותיו לעיצוב השיטה", ואף זכה להוקרה על כך מראש אכ"א;[21] אפשרות שנייה היא שאדם אחר הגה את הרעיון, ובלאושילד הוציאו אל הפועל כגרפיקאי.

כך או כך, הדברים המובאים מפי בלאושילד מעלים שתי שאלות: מדוע נבחר סמל הצופים ובית המלוכה הצרפתי, מעוטר בעלי אלון, לשמש סמל חיל המודיעין? מדוע כונה פרח השושן 'יחבצלת'? אף שאין בידי מידע המבהיר שאלות אלה בנחרצות, ניתן להעריך מהן הסיבות שעמדו ברקע לעיצוב סמל המודיעין כפי שהוא ולכינוי השושן שבליבו בשם 'יחבצלת'.

נראה כי השימוש בדוגמה של פרח המסמל את בית בורבון לא נועד לבטא זיקה בין חיל המודיעין הישראלי ובין צרפת, למשל, בניגוד לפרח השושן המופיע בלב סמל השרוול של חטיבה 205 (מודיעין צבאי) של צבא ארה"ב, המסמל את המדינה שבה הופעלה היחידה לראשונה במלחמת העולם השנייה - צרפת (מועד עיצוב הסמל אינו ידוע).[22]

סמל השרוול של חטיבה 205 (מודיעין צבאי) של צבא ארה"ב

סמל עיריית פריז ובו פרח השושן, סמל בית בורבון בבול צרפתי (עיצוב: אנדרה בר ורובר לואי)

21 מטכל/אכא, **ציון לשבח – ק/70689 סגן בלאושילד, ענף ארגון ונוהל**, 13 בדצמבר 1950, א"צ 633/702/1960; מטכל/אכא, **הערכה**, 19 בדצמבר 1950, א"צ 633/702/1960.

22 פירוש סמל השרוול של חטיבה 205 באתר הרשמי של החטיבה (כפי שהוצג ב־17 ביוני 2006): https://web.archive.org/web/20060617083654/http://www.205mi.wiesbaden.army.mil/heraldic_items.htm, נדלה ב־31 באוגוסט 2021.

סמל תנועת הצופים העולמית

מנגד, אפשר כי בלאושילד, בוגר תנועת הנוער הצופית־חלוצית 'הנוער הציוני - הרצלייה',[23] או אדם אחר בחרו לשבץ את פרח השושן בסמל חיל המודיעין מתוך הזדהות עם משמעות סמל תנועת הצופים, כפי שמייסד התנועה, רוברט באדן־פאוול, פירש אותו (בהנחה שאכן היה מודע הוגה סמל חיל המודיעין לפירוש זה). לפי באדן־פאוול, כאות הוקרה למלך שארל הראשון שמוצאו מצרפת, במאה ה־13 השתמש הימאי פלאביו ג'יאויה בפרח השושן (בשילוב האות הלטינית T) כסימן לציון הצפון בדגם של מצפן שאותו פיתח; מאז באופן מסורתי במצפנים ובמפות סמל זה מצביע על הצפון. "המשמעות שלמעשה יש להסיק מסמל ה־"Fleur de Lys", הסביר באדן־פאוול, היא שהוא מצביע תמיד על הכיוון הנכון (ולמעלה), לא פונה ימינה ולא שמאלה, מפני שכיוונים אלו מובילים שוב לאחור".[24] בהשאלה ממשמעות זו אפשר כי הוגה סמל חיל המודיעין ביקש לומר שהמודיעין מורה על כיוון הפעולה הנכון לכוחותינו.

לעומת זאת, כפי שטען ראש אמ"ן לשעבר, אלוף (במיל') שלמה גזית, ייתכן שהוגה סמל חיל המודיעין בחר בשושן מתוקף הזדהותו עם יכולות הסיירות וההתמצאות בשטח שאפיינו את הצופים[25] (ולאו דווקא מתוך היכרות משמעות סמלם). לפי תאוריה זו, אימוץ סמל הצופים נועד להצביע על הצורך לחקות את דרכיהם בהקשרי הסיירות והכרת השטח.

23 **ריאיון עם רגיטה ועם רפי יקר**, וכן **מסמכים ואלבומי תמונות** השמורים עימם; משה קול, **על תנועת הנוער הציוני "הרצליה" בלטביה**, ללא תאריך, ארכיון משואה, AR-T-00003-019.

24 Lord Baden–Powell of Gilwell, **Lessons from the Varsity of Life**, London: C. Arthur Pearson Ltd., 1933, pp. 146–147.
באדן־פאוול גם הצביע על שלושת קצוות פרח השושן כתזכורת לשלושת מרכיבי הבטחת הצופים (שבועת הצופים): נאמנות לאלוהים ולמלך, עזרה לזולת וציות לחוקת הצופים.
להרחבה ראו גם: The Scout Association (UK), "The Story behind the Scout Emblem – Fleur-de-Lis or Arrowhead?", **Scouts Heritage**, https://heritage.scouts.org.uk/exhibitions/scouting-innovations/the-story-behind-the-scout-emblem-fleur-dy-lis-or-arrowhead/, נדלה ב־1 בספטמבר 2021.

25 מיטשניק, "סמל חמ"ן".

נראה כי הבחירה בשושן כסמל חיל המודיעין לא נוצרה כהשראה מסמלי גופי מודיעין בצבאות זרים. ראשית, הנגישות של אנשי אכ"א למידע בנושא סמלים בשנים 1948-1950 הייתה ככל הנראה מוגבלת, והתמקדה בחומרים שמקורם בצבאות ארה"ב ובריטניה. בספרים שהועמדו לרשות אכ"א מספריית שירות מודיעין 7, שהיה אחראי למחקר צבאות זרים, ובחומרים ממקורות נוספים הופיעו סמלי מודיעין בודדים.[26] שנית, גם נגישות רבה יותר למידע בנושא סמלי צבא כנראה לא הייתה מספקת השראה לבחירה בשושן לסמל חיל המודיעין, שכן לפי מקורות מידע שנגישים כיום, באותה תקופה לא שימש פרח השושן סמל מובהק של גופי מודיעין. אדרבא, במלחמת העולם השנייה השתמשו צבאות ארה"ב, בריטניה, אוסטרליה, הודו וקנדה בסמלים אחרים: ספינקס; ורד; כוכב בעל חמישה קודקודים ובמרכזו האות הלטינית I; ושושנת רוחות וחנית. מנגד, סמל שכל כולו פרח השושן שימש בצבא הבריטי דווקא כתג כובע של יחידת הרגלים, רגימנט מנצ'סטר.[27]

בד בבד אפשר שההיכרות עם צורתו הכללית של סמל המודיעין הצבאי הבריטי, Intelligence Corps, אכן נתנה השראה למעצב סמל חיל המודיעין. בריאיון ל'במחנה' ציין בלאושילד מפורשות כי את הרעיון לסרט שעליו כתוב שם החיל אימץ מהסמלים הבריטיים.

26 בסיס שרות מודיעין–ש.מ.7, **סמלים ואותות הצטיינות – ספרות**, 2 באוגוסט 1949, א"צ 48/1551/1951; המטה הכללי/אגם/מחלקת מודיעין, **אותות הצטיינות – מכתבכם אא/0-2 מיום 22.8.49 – 2223**, 6 בספטמבר 1949, א"צ 48/1551/1951; מטכל/אכא, **אותות הצטיינות**, 22 באוגוסט 1949, א"צ 48/1551/1951; בסיס שרות מודיעין–ש.מ.9, **מכתב מטכל/אכא אא/ס/62945 מיום 11 ליולי 1949. מכתב אגם/מת"ם 39/78 מיום 13 ליולי 1949**, 20 ביולי 1949, א"צ 48/1551/1951.
למסמכים נוספים של צבאות זרים בנושא סמלים ראו גם א"צ 506/67/1951.

27 Guido Rosignoli, **Army Badges and Insignia of World War 2 – Book 1**, 2nd edition, Dorset: Blandford Press, 1974, plate 66; Guido Rosignoli, **Army Badges and Insignia of World War 2 – Book 2**, New York: Macmillan Publishing Co., 1975, plate 3 & plate 22; Peter Doyle and Chris Foster, **British Army Cap Badges of the Second World War**, Oxford: Shire Publications, 2012 (Doyle and Foster, **British Army Cap Badges** להלן:), pp. 83, 109; **All Badges – Database of the World Insignia**, https://allbadges.net/en/search?q=intelligence, נדלה ב־1 בספטמבר 2021; **Heraldry of the World**, https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/wiki/Category:Military_heraldry, נדלה ב־1 בספטמבר 2021.

בכיוון השעון מהפינה השמאלית העליונה: סמלי המודיעין בצבאות הודו, קנדה, בריטניה, אוסטרליה וארה"ב במלחמת העולם השנייה

סמל רגימנט מנצ'סטר

סמלי המודיעין בצה"ל ובצבא הבריטי

ברוח זו ייתכן שאת הוורד (Rose), סמל הסודיות המשמש בתג הכובע הבריטי, החליף בלאושילד בשושן, ואת עשרת עלי הדפנה שמצדדיו החליף בעשרה עלים של עץ אלון. מדבריו, כי עלי האלון הם סמל מהמיתולוגיה, אפשר שביקש לרמוז על הסיפור הבא מן המיתולוגיה היוונית: האלון היה העץ של זאוס, האדיר באלי יוון. הכוהנים היו מפרשים את רצונו של זאוס באמצעות פיענוח רשרוש עלי האלון.[28] על אותו משקל ייתכן שעל ידי שימוש בעלי האלון בסמל החילי ביקש בלאושילד לבטא את תפקיד המודיעין בפיענוח סודות האויב. מן הראוי לציין, בהקשר זה, כי ברוב תגי הכובע האחרים עשה בלאושילד שימוש דווקא בזרי זית.

חיים הרצוג, לימים ראש ממ"ן, קצין מודיעין בריטי. על דשי מדיו סמלי ה־Intelligence Corps (באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

28 ארגמן, "כך נוצרו סמלי צה"ל", עמ' 19; Foster and Doyle, **Badges Cap Army British**, p. 109; אדית המילטון, **מיתולוגיה**, מושב בן שמן: מודן הוצאה לאור, 2018, עמ' 28–29.

מדוע קיבל פרח השושן בליבו של סמל חיל המודיעין את הכינוי 'חבצלת'?

עשרות שנים לפני אימוצו של פרח השושן לסמל חיל המודיעין היו תנועת הצופים שהקים באדן־פאוול וסמלה מקור השראה לתנועות נוער עברי בארץ ישראל ובעולם. כבר ב־1914 בוורשה פעלה אגודת הצופים היהודים 'השומר', ועל דגלה התנוסס מגן־דוד ובליבו פרח השושן. ב־1917 בווינה פורסם 'המדריך למנהלים שומריים', ובו נקבע סמל ראשוני של תנועת 'השומר הצעיר', שושן וזר עלי דפנה מוקפים במגן־דוד. בוועידת היסוד של הסתדרות הצופים העבריים בארץ ישראל ב־1936 אומץ סמל חדש לתנועה בדמות שושן מונח על גבי מגן־דוד ומתחת להם הסיסמה 'היה נכון'. 'גוש הצופים הקשישים' שבתל אביב כבר אימץ את השושן לסמלו עם הקמתו ב־1928.[29]

מימין: סיכות תנועות נוער ועליהן סמל השושן: גורדוניה, הנוער הציוני, הצופים והשומר הצעיר. משמאל: חותמת מתקופת המנדט הבריטי ועליה סמל גוש הצופים הקשישים בתל אביב (ארכיון יד טבנקין 3/307/3־11)

נראה כי השם העברי 'חבצלת' דבק בסמל תנועת הצופים שהקים באדן־פאוול עוד בעשורים שקדמו ליצירת סמל חיל המודיעין. שם זה כבר נזכר ב־1920 בוועידת הצירים השנייה של הסתדרות הצופים בארץ ישראל. חברי 'גוש הצופים הקשישים' בתל אביב ביקשו לתאר את סמל הצופים כ'חבצלת השרון' כדי להפריך את הטענות כי מדובר בסמל זר ליהדות (אף שהשושן

29 אליהו שדמי, **לידתה של תנועה: פרקים בתולדות השומר הצעיר 1913–1927**, גבעת חביבה: הוצאת מרכז לתיעוד וחקר, 1987, עמ' 9, 11; חמדה אלון, **היה נכון! חמישים שנות צופיות עברית בארץ־ישראל תרע"ט–תשכ"ט 1919–1969**, תל אביב: הוצאת עם הספר בע"מ, 1976 (להלן: אלון, **היה נכון!**), עמ' 41, 78–79, 120, 122; אלי צור, "סיפורה של תנועה וסמליה", בתוך: שלמה שאלתיאל (עורך), **הניפו דגל! דגלי השומר הצעיר – מאה שנים ראשונות**, גבעת חביבה: הוצאת יד יערי, 2014 (להלן: צור, "סיפורה של תנועה וסמליה"), עמ' 32.

הוא סמל יהודי ונוצרי כאחד).[30] בחוברת של ועידת היסוד של הסתדרות הצופים העבריים בארץ ישראל הוסבר כי הסמל החדש של התנועה "מורכב מחבצלות על גבי מגן־דוד. על הרקע הלאומי שהינו ציוני־חלוצי, אנו בונים את היסוד הבין־לאומי המיוצג בחבצלת, סמל השלום של כל צופי העולם". ברוח זו כונה סמל הצופים בשם 'חבצלת' גם בכתבות שהופיעו בעיתונות העברית בארץ ישראל בשנות השלושים. תימוכין לשימוש במילה 'חבצלת' לתיאור פרח השושן ניתן למצוא שנות דור קודם לכן. במדרש רבה שיר השירים טען האמורא רבי יודן לפי הפסוק "אני חבצלת השרון שושנת העמקים" (פרק ב', פסוק א'), כי החבצלת והשושנה הם כינויים לשלבי גידול שונים של אותו הפרח. באופן דומה, לפי תרגום השבעים, החבצלת והשושנה חד הם.[31]

מאחר שהכינוי 'חבצלת' דבק בסמלי הצופים והשומר הצעיר בשלבים מוקדמים, אך טבעי היה שהוא ידבוק בסמל חיל המודיעין שנוצר כמה עשורים אחר כך. הגם שגילויו של השושן הצחור בארץ ישראל ב־1925 (לכל המאוחר) שם לכאורה קץ לוויכוח על זיהוי הפרח המופיע במקרא כשושן או כשושנה, ברוב המכריע של מקורות המידע מאז ועד ימינו,

30 ללא מחבר, "ועידת הצירים השניה של הסתדרות הצופים בא"י", **הצופה – חוברות לעניני הצופיות**, חלק ב', טבת תרפ"א, ארכיון יד טבנקין 11-3/375/2, עמ' 25–26; ההנהגה הראשית של הסתדרות הצופים בארץ ישראל, **אספה ג' 3 אחה"צ**, ט"ו באלול תר"פ, ארכיון יד טבנקין 11-3/342/5, עמ' 4; אלון, **היה נכון!**, עמ' 78–79.
הטענות כי סמל תנועת הצופים העולמית מבטא את רעיון השילוש הקדוש בנצרות, והרצון לבחור בסמל נבדל המתאים לאופיו של הצופה העברי עמדו במוקד הדיון על בחירת סמל הסתדרות הצופים בארץ ישראל בוועידת הצירים השנייה של התנועה (29 באוגוסט 1920). בתום דיון רווי מחלוקות העדיפו רוב הצירים לבחור בתמר כסמלם. 16 שנה מאוחר יותר, כאמור, הוחלף הסמל.

31 **הצופה – חוברת הועידה הארצית השביעית (ועידת היסוד)**, ירושלים: הסתדרות הצופים העברים בארץ ישראל, התרצ"ו, עמ' ג'; י.פ., "המחנה הרביעי של השומר הצעיר בא"י", **דָּבָר**, 17 בנובמבר 1933 (להלן: פ., "המחנה הרביעי של השומר הצעיר"), עמ' 4; א. זימון, "בולים בעולם", **הארץ**, 27 באוגוסט 1939 (להלן: זימון, "בולים בעולם"), עמ' 6; מערכת האנציקלופדיה העברית, "שושן", **האנציקלופדיה העברית**, גבעתיים־רמת־גן: דפוס פלאי בע"מ, התשל"ט (להלן: מערכת האנציקלופדיה העברית, "שושן"); ללא מחבר, "שושן ושושנה", **פורטן האקדמיה ללשון העברית**, 19 באוגוסט 2021. https://hebrew-academy.org.il/2021/08/19/%D7%A9%D7%95%D7%A9%D7%9F-%D7%95%D7%A9%D7%95%D7%A9%D7%A0%D7%94/#_ftnref2, נדלה ב־8 בספטמבר 2021; שרה'לה אורן וחן שרמן, "על שושן או שושנה בשרות העם והמדינה", **פורטן פארק נאות קדומים** (להלן: אורן ושרמן, "על שושן או שושנה"). https://www.n-k.org.il/plant-of-the-month/lilium-candidum-org-il-category-https-www-n-k, נדלה ב-8 בספטמבר 2021; אליק מישורי, "דגלי השומר הצעיר: הערות איקונוגרפיות", בתוך: שלמה שאלתיאל (עורך), **הניפו דגל! דגלי השומר הצעיר – מאה שנים ראשונות**, גבעת חביבה: הוצאת יד יערי, 2014 (להלן: מישורי, "דגלי השומר הצעיר"), עמ' 122.

שבהם נתקלתי במחקר זה, הוסיף הכינוי 'חבצלת' לתאר את סמלי הצופים והשומר הצעיר גם יחד.[32]

הסמל החדש של הצופים,
חוברת ועידת היסוד, ירושלים 1936

אחרית דבר:
פרח השושן מתקבע כסמלו המובהק של המודיעין

בשנתיים הראשונות לקיומו של צה"ל לא היה כל סממן חיצוני רשמי שהצביע על שיוכו של חייל לחיל המודיעין או לתחום העיסוק המודיעיני. איש מודיעין שהשתייך לחטיבה כלשהי נתבקש לענוד את תג כובע צה"ל ואת סמל השרוול של אותה חטיבה.[33] תג הכובע של חיל המודיעין כפי שאושר ב־1950 היה לסימן הזיהוי הראשון שהבחין ביו אנשי מודיעין לחיילים מחילות אחרים.

32 אורן ושרמן, "על שושן או שושנה"; אלכסנדר איג, **תוספות לידיעת הצמחיה של ארץ ישראל (קונטרס ד')**, תל אביב: ההסתדרות הציונית והאוניברסיטה העברית, מכון לחקלאות ולמדע-הטבע, המחלקה הביולוגית, שבט התרפ"ו, עמ' 35–36; מערכת האנציקלופדיה העברית, "שושן".
למקורות המשתמשים בכינוי 'חבצלת' ראו:
יוסף שמיר (עורך), **השומר הצעיר בפולין 1913–1950: קובץ מסות ותעודות**, גבעת חביבה: מרכז לחקר ותיעוד, 1991, עמ' 94; פ., "המחנה הרביעי של השומר הצעיר"; צור, "סיפורה של תנועה וסמליה"; רן חכים, **סמל הבוגרים: 100 שנות "השומר הצעיר" 1913– 2013**, קיבוץ דליה: הוצאת מערכת, 2013, עמ' 20; **דף הפייסבוק הרשמי של 'השומר הצעיר'**, 1 במאי 2013. https://www.facebook.com/HashomerHatzairOfficial/photos/a.514185945286152/543598159011597, נדלה ב־8 בספטמבר 2021; זימון, "בולים בעולם"; ש. אבי־אפרת, "בול יובל הצופיות העברית", **למרחב**, 30 ביולי 1968, עמ' 3; אלון, **היה נכון!**, עמ' 69, 74, 78–79, 122, 445, 451; אריה כרוך, "צופיות", **האנציקלופדיה העברית**, גבעתיים-רמת־גן: דפוס פלאי בע"מ, התשל"ו.
מישורי טוען (במאמרו "דגלי השומר הצעיר") כי 'השושן הצחור' הוא השם העדכני של החבצלת.

33 **פ"מ 21/3: "סמלים"**, 27 באוקטובר 1948, א"צ 3/868/1998.

השושן הצחור בבול ישראלי
(עיצוב: צבי נרקיס)

מאז אותו תג כובע ועד ימינו התקבע פרח השושן כסמלו המובהק של המודיעין, והוא בא לידי ביטוי בשלל סימני היכר שהתפתחו בהדרגה ונועדו לייחד את איש המודיעין מסביבתו (תהליך ההבחנה וההיבדלות באמצעות סימנים מסימנים שונים לא היה כשלעצמו ייחודי לחיל המודיעין). הפעם השנייה שבה השתמשו בשושן בסמל רשמי הייתה בתחום סימני המקצוע. במרץ 1954 נקבע כי שושן צהוב על רקע אדום ישמש סימן המקצוע של סייר (ובהמשך גם של משי"ק סיירים). באוקטובר 1956 הוגדר שסימן המקצוע של מודיעין יבוטא בסמל של שושן אדום על רקע שחור,[34] ושסימן המקצוע של סיור ממונע יהיה טנק ושושן אדומים על רקע שחור. ביוני 1970 נקבע סימן מקצוע נוסף לציון מקצועות מודיעיניים אחרים, בדמות שושנת רוחות אדומה על רקע שחור.[35]

סימני מקצוע: הימני - סייר (ומש"ק סיירים), השניים האחרים - מודיעין

34 מוכרת גם גרסה של שושן צהוב על רקע בורדו. אכ"א–ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סימני מקצוע** (להלן: אכ"א–ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סימני מקצוע**).

35 **פ"מ 32/13: "סימני מקצוע" ונספח מס' 12 לפ"מ**, 17 במרץ 1954, א"צ 170/316/1998; **תיקונים לפקודות המטה הכללי (תשט"ו) – חוזר מס' 3**, תיקון נ/5, 1 באפריל 1955, א"צ 108/233/2015; **תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 40**, תיקון נ/168, 15 באוקטובר 1956, א"צ 122/316/1998; אכ"א–ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סימני מקצוע**; **תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 75**, תיקון נ/1, 5 ביוני 1970, א"צ 67/316/1998.

במרוצת 1966 נעתר אכ"א לדרישה ולנוהג שהיה מקובל ביחידות שונות בצבא, והוא פעל להכשיר ולהסדיר ענידה של סיכות יחידה ושל סיכות לבעלי תפקידים ('סמלי יחידה קטנים') על ידי יצירת מנגנון קבוע לאישור ביטחוני וגרפי של בקשות לסמלים. שינוי מדיניות זה הוביל לשטף של בקשות לאישור סמלי יחידה. בין הסמלים הראשונים שדן אכ"א היה סמל סיירת שקד. בהנחה שהסמל שאושר בוועדת הסמלים במרץ 1967 זהה לסמל המוכר כיום - סכין קומנדו ניצבת על רקע שושן ומפת הארץ, ומצדדיה זוג כנפיים - זו סיכת היחידה הרשמית הראשונה שכללה את פרח השושן.[36]

סיכת להק מודיעין

סיכת סיירת שקד

בהמשך לסיירת שקד הגישו יחידות שונות בקשות לסמלים שעל פניו שימש מרכיב השושן ביטוי למודיעין ולסיור. לראשונה ביולי 1970 אושרה סיכה שנועדה להיענד בידי חיילי חיל המודיעין,[37] ובהמשך אושרו סיכות ליחידות ולמקצועות מודיעיניים ספציפיים, כגון סיכה לבוגרי קורס אלחוטנים ביחידה 8200, סיכת מפענח, סיכת להק מודיעין (למד"ן) וסיכה ליחידת המודיעין של פיקוד הדרום. בשנים 1966-1994 אושרו לפחות 13 סיכות שבוודאות כללו את סמל השושן ו־18 סיכות נוספות שבהן, ככל הנראה, נכלל הסמל. מתוך סיכות אלו השתייכו 21 לחיל המודיעין, חמש - לחיל האוויר, ארבע - לסיירות (כולל סיירת ימית), ואחת השתייכה למפקדת חילות השדה.[38]

36 אכ"א-ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סמלים יחידתיים קטנים**, (להלן: אכ"א-ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סמלים יחידתיים קטנים**); **תיקונים לפקודות המטה הכללי - חוזר מס' 53**, תיקון ב/20 (ביטול **פ"מ 33.0812: "סמלי יחידות וסיכות - איסור ייצור וענידה"** שנכנסה לתוקף ב־1 במאי 1958), 15 בינואר 1967, א"צ 61/316/1998 וגם 108/316/1998; **תיקונים לפקודות המטה הכללי - חוזר מס' 65**, תיקון ב/44 (פרסום **פ"מ 33.0610: "סמלים יחידתיים - אישור וענידה"**), 3 באוקטובר 1968, א"צ 71/316/1998.
סמל אוניית חיל הים "מזנק", שפורסם **בהפ"ע 212: "סמלים" (חוברת מס' 35/51)** ב־1 בנובמבר 1954, כלל גם הוא שושן, אך היה זה כחלק מציור של שושנת הרוחות. א"צ 33/868/1998.

37 מראה הסיכה אינו ידוע, אולם נראה שהיו לה שתי גרסאות: הראשונה זמנית עם כיתוב כלשהו, והשנייה בצבע כסף וללא כיתוב. סיכת חיל המודיעין בוטלה עם הופעת סמל השרוול החילי, שיתואר להלן. אכ"א-ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סמלים יחידתיים קטנים**.

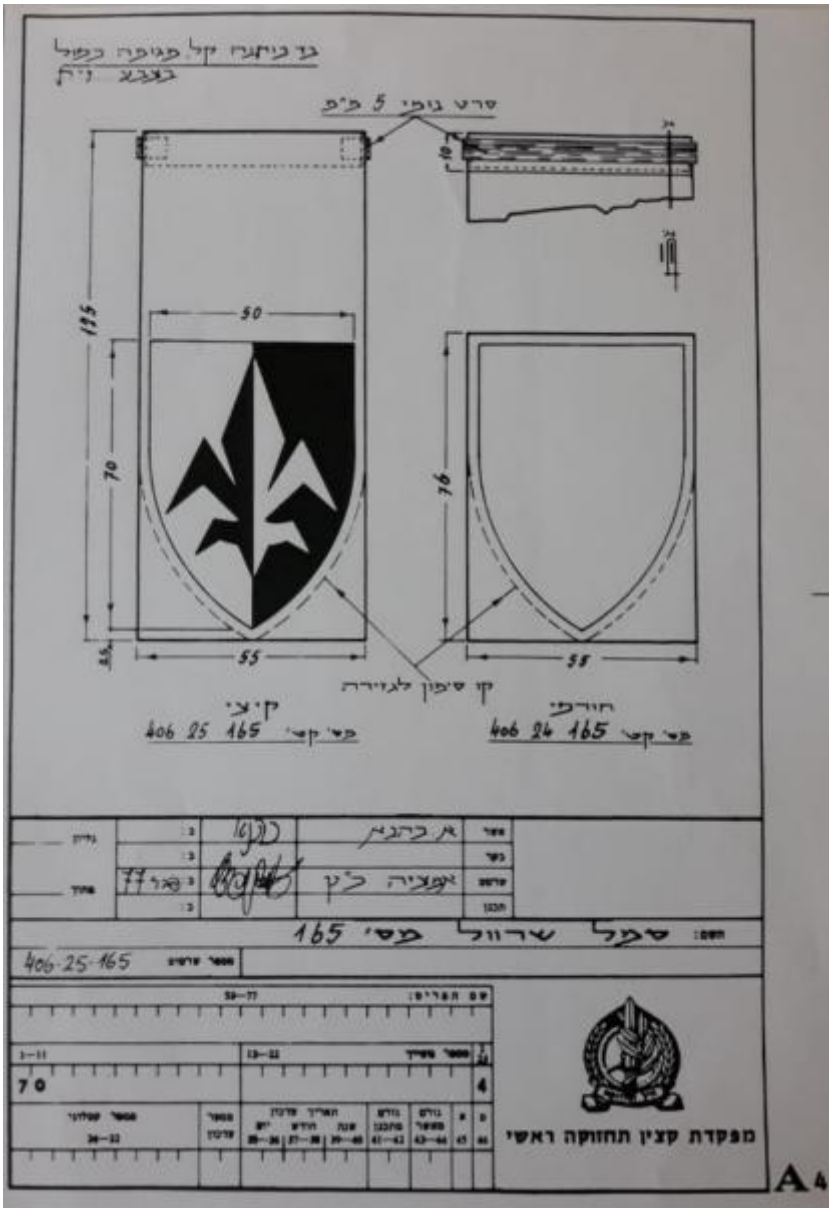
38 שם.

סמל שרוול יחידת אגוז

הפעם הראשונה שבה הופיע פרח השושן בתג יחידה היה בסמל השרוול שאימצה יחידת אגוז, כפי שהופיע בפקודות המטה הכללי באוגוסט 1970. חיל המודיעין ביקש לאמץ תג שרוול באוקטובר 1976, וזכה לאישור הרמטכ"ל ב־17 בינואר 1977. במרכז התג החילי ניצב השושן, חציו ירוק וחציו לבן, על רקע ירוק ולבן במהופך. צבעי התג תאמו את צבעי הדגל החילי, שפורסם בפקודות המטה הכללי ב־1961. בריאיון שערכתי עם אלוף (במיל') שלמה גזית, ששימש ראש אמ"ן בשנים 1974-1979, הוא הסביר: "הפריע לי כראש אמ"ן שאנשי חיל המודיעין - אין להם תג. הלכו אז עם התג של החיל הכללי [הכוונה לתג מתקני המטה הכללי, שצורתו עלה גפן לבן על רקע שחור - ל"ג]. מה זה?! ואז עשינו, אני זוכר, מכרז כזה, קיבלנו כמה הצעות... והגענו אז לדבר הזה... כולם קיבלו את זה בשמחה ובששון". כששאלתי למשמעות התג השיב גזית: "אל"ף אני לא יודע. כלומר, את מי שצריך 'להאשים' זה את... הרצוג, שהוא אימץ את זה. עד כמה שאני יודע זה כאילו היה בא מתנועת הצופים הבין-לאומית, אבל לא יודע פרטים... כשהגעתי למודיעין 15 שנה אחר כך זה כבר היה עובדה מוגמרת לחלוטין" [הדגשות המחבר - ל"ג].[39]

39 **תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 76**, תיקון נ/5, 31 באוגוסט 1970, א"צ 64/316/1998; אכ"א–ענף המשטר והמשמעת, **כרטסת סמלי שרוול; תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 146**, תיקון ב/1634 (פרסום **פ"מ 33.0411: "דגלים חיליים"**), 16 באוגוסט 1961, א"צ 120/316/1998; **ריאיון עם אלוף (במיל') שלמה גזית**, 11 באוקטובר 2019; **הפ"ע 126: "סמלי שרוול – צ ה ל (פרט לחיל הים)"**, חוברת מס' 15/50, 15 בדצמבר 1950, א"צ 34/868/1998; מטכל/אכא, **משמעת לבוש – סמלי שרוול**, 29 במאי 1950, א"צ 631/702/1960.
מעניין כי בספרו האוטוביוגרפי תיאר גזית את סמל השרוול של חיל המודיעין כ"ציור 'הליצן הסיני', בגוני ירוק–לבן", בלי להזכיר את המילה 'חבצלת' (או 'שושן'). ראו: שלמה גזית, **בצמתים מכריעים – מהפלמ"ח לראשות אמ"ן**, ראשון לציון: משכל, 2016 (להלן: גזית, **בצמתים מכריעים**), עמ' 243.
זהות מעצב סמל השרוול המקורי של חיל המודיעין אינה ידועה בוודאות לפי שעה. בפגישה אקראית בצפת עם הצייר ויטו (ויקטור בוחניק) ב־8 באוגוסט 2002 סיפר האחרון שבשירותו הצבאי באחת מיחידות חיל המודיעין הוא עיצב את הסמל. בשיחת טלפון ב־18 באוגוסט 2021 אישר ויטו כי שירת בחיל המודיעין בשנים שבהן עוצב התג, אך לא זכר אם הוא זה שעיצבו.

תג חיל המודיעין כפי ששרטט אמציה כץ לייצורו,
פברואר 1977

במהלך השנים נוספו תגים נוספים הנושאים את סמל השושן, ובהם תגי יחידות המודיעין בפיקודים המרחביים (אפריל 1990), תג מפקדת קציו המודיעין השדה הראשי (מאי 2000) ועוד. במרץ 2002 עבר התג החילי שינוי: דמותו שונתה מצורת מגן לצורת עיגול, ונוסף לו מגן־דוד (דבר שהוביל לשינוי תגי יחידות המודיעין הפיקודיות).[40]

סימן זיהוי מרכזי נוסף שנועד לייצר גאוות יחידה ולייחד את אנשי חיל המודיעין היה כומתה בצבע נפרד. בהתאם לפקודת המטה הכללי (תשט"ו) 33.0502: "תלבושת קיץ - צה"ל (פרט לחיל הים)", חבשו חיילי חיל המודיעין משני המינים כומתת חאקי (זית) כללית ועליה תג הכובע החילי. משאומצה כומתה חדשה ('יכובע סירה') לחיילות ב־1963, נקבע כי נשות חיל המודיעין יחבשו את הכומתה הכללית, שבתחילה היה צבעה כחול כהה ואחר כך שחור, בצירוף סמל החיל. ביולי 1990, לאחר מאמצי שכנוע שהחלו כנראה לכל המאוחר בימיו של אלוף גזית כראש אמ"ן ותמו בימיו של אלוף ליפקין־שחק, לימים הרמטכ"ל, לאנשי חיל המודיעין נקבעה כומתה ייחודית בצבע ירוק כהה.[41]

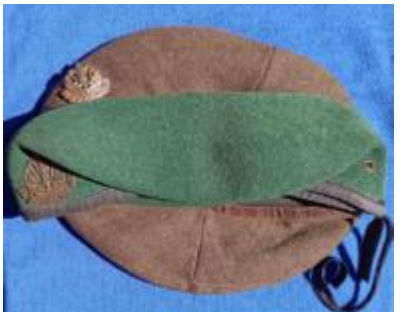

סמלי שרוול: חיל המודיעין (גרסת בד שמשונית של הסמלים שאושרו ב־1977 וב־2002), מודיעין פיקוד הדרום (1990 ו־2008) ומפקדת קציו מודיעין השדה הראשי (2000)

40 אכ"א–ענף המשטר והמשמעת, **דוח תגים**, ללא תאריך.

41 **פ"מ (תשט"ו) 33.0502: "תלבושת קיץ – צה"ל (פרט לחיל הים)"**, א"צ 2/246/2003; **תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 14**, תיקון ב/21 [עדכון **פ"מ 33.0502: "תלבושת קיץ – צה"ל (פרט לחיל הים)"**], 10 ביוני 1963, א"צ 99/316/1998; **תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 16**, תיקון ב/7 [עדכון **פ"מ 33.0502: "תלבושת קיץ – צה"ל (פרט לחיל הים)"**], 1 בספטמבר 1963, א"צ 99/316/1998; **תיקונים לפקודות המטה הכללי – חוזר מס' 47**, תיקון ב/5 [עדכון **פ"מ 33.0502: "תלבושת קיץ – צה"ל (פרט לחיל הים)"**], 15 ביוני 1966, א"צ 62/316/1998; ללא מחבר, "כומתה חדשה לחיל המודיעין", **במחנה** 44, 18 ביולי 1990, עמ' 10; גזית, **בצמתים מכריעים**, עמ' 243.

לצד כל השינויים והתוספות בתחום הסמלים חיילי המודיעין מוסיפים לשאת על כומתותיהם סמל המשמש את החיל יותר משבעים שנה כמעט ללא שינוי. חרף כל האמור לעיל, משמעות הסמל עודנה נותרה כאחד מהסודות הגדולים ביותר של חיל המודיעין.

כומתת זית וכומתה בצבע ירוק כהה, שתיהן נושאות את סמל חיל המודיעין, האחד בצורתו המקורית והשני בגרסה המעודכנת (עם ה"א היידוע)

נספח: עמנואל בלאושילד - מעצב סמל חיל המודיעין [42]

עמנואל בלאושילד נולד ב־17 בפברואר 1915 בעיר ליבאו (לייפאיה, Liepāja) שבלטבייה. תחביביו מאז ילדותו היו ציור ואיסוף בולים. עם סיום לימודיו בגימנסיה בגיל 16 המשיך לשנת לימוד נוספת בבית הספר לאומנות הציור. בתום הכשרה של שנתיים בתנועת 'הנוער הציוני - הרצלייה', ב־19 ביולי 1936 עלה לארץ כחלוץ, ובשנות השלושים והארבעים הצטרפו שתי אחיותיו ואחיו אליו.

42 Immigration of Department ,Palestine of Government **Imanuels Blausilds**, ללא תאריך, ארכיון המדינה תיק 000flnz-Naturalization-Organizations Mandatory-ISA; שמואל בן ישראל, "בול 'זכויות האדם'", **חרות**, 19 בספטמבר 1958, עמ' 6; איתמר, "גבורת ישראל בבולים"; **ריאיון עם רגיטה ועם רפי יקר**, וכן **מסמכים ואלבומי תמונות** השמורים עימם; **טופס של ועדת הגיוס של ה'הגנה'** שמולא ב־22 באוקטובר 1947, הארכיון לתולדות ה'הגנה' (נמסר לרגיטה ולרפי יקר); **ריאיון עם אמיר גולעד**, 9 בספטמבר 2021; ללא מחבר, "בולי המזלות", **פורטן התאחדות בולאי ישראל**, ללא תאריך. http://israelphilately.org.il/article.asp?id=614, נדלה ב-10 בנובמבר 2022; מטכל/אכא, **ציון לשבח – ק/70689 סגן בלאושילד, ענף ארגון ונוהל**, 13 בדצמבר 1950, א"צ 633/702/1960; מטכל/אכא, **הערכה**, 19 בדצמבר 1950, א"צ 633/702/1960; ארגמן, "כך נוצרו סמלי צה"ל", עמ' 18–19; פלק, "דרקון, חרב, פרח, טנק", עמ' 6–9; יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ראשון: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית, 1939–1942**, ירושלים: הוצאת יד יצחק בן-צבי, התשל"ט, עמ' 48–54.

במשך שנתיים עבד בלאושילד בפרדסנות באזור כפר סבא. ב־1938 גויס ל'הגנה' והצטרף ל'משטרה היהודית הנספחת' (Jewish Attached Police - JAP): כוח של יותר מ־200 נוטרים שסופחו ליחידות הצבא הבריטי בארץ בתפקידי עזר שונים כדי לדכא את 'המרד הערבי הגדול' ('המאורעות'). במסגרת זו, כשוטר מוסף זמני (Temporary Additional Constable - TAC), בספטמבר אותה שנה סופח לפלוגה של רגימנט Royal Scots הבריטי, ובהמשך פעל גם לצד כוחות של רגימנט Royal West Kent ושל רגימנט Sherwood For esters.

בתחילת מלחמת העולם השנייה הוצב, בין היתר, במחנה הצבאי 'בת־גלים' (Peninsula Barracks) שבחיפה ולאחר מכן במחנה המעצר המשטרתי בצריפין (Sarafand). מדבריו ומתצלומים שהותיר אחריו עולה שאבטח את אחת העליות לחניתה; במסגרת הצבא הבריטי פעל בגזרות קלקיליה, טול כרם, שכם וג'נין; שירת בתצפיות תותחי חוף; אבטח שיירות אספקה ומתקני צבא שונים ברחבי הארץ, בהם מתקנים של 'חיל האוויר המלכותי'; ואף שמר במחנות שבויים ועצורים. לפי מסמך של ה'הגנה', בלאושילד היה "מתמחה בטופוגרפיה - סידור מפות אסטרטגיות וכו'", והשתחרר ב־1945 בדרגת קורפורל (Corporal). בד בבד עם השירות הצבאי בזמנו הפנוי עסק בגרפיקה שימושית.

ערב מלחמת העצמאות שימש בלאושילד גרפיקאי בחברת הפרסום 'שמיר' שבתל אביב. במהלך המלחמה היה לוחם בחטיבת 'עודד', ועם שוך הקרבות המשיך לשירות קבע בצה"ל והיה גרפיקאי באכ"א. בהיותו קציין בדרגת סגן מילא בלאושילד חלק מרכזי בהסדרה המחודשת של סמלי צה"ל בשנים 1949-1950 ('הפנים החדשות'), עם מפקדו וחברו אריה גולעד ועם גרפיקאים זוטרים ממנו. בלאושילד הגה ועיצב בעצמו רבים מתגי הכובע וסמלי השרוול שנוצרו בתקופה זו, ואף זכה להוקרה על כך מראש אכ"א, אלוף שמעון מזא"ה. עד שחרורו בדרגת סרן ב־1954 הספיק בלאושילד לעצב סמלים נוספים, לצד עבודות בולטות אחרות, ובהן חוברת

ההסברה 'בחירי הנוער - בצבא הקבע'. כאיש מילואים, אולי בשל שליטתו באנגלית ובגרמנית, שירת ביחידת הקישור לאו"ם ואף הוצב בעמדות של משקיפי הארגון.

לאחר שחרורו מהצבא הצטרף בלאושילד למשרדו של המעצב הגרפי אוטה וליש, ואחר כך ניהל את הוצאת 'אמיר' עד פרישתו לגמלאות. בעשור החמישי לחייו הספיק להגשים את חלום ילדותו וזכה לעצב מגוון בולים, בהם בול זכויות האדם (1958) ובולי גלגל המזלות (1961-1962).

עמנואל בלאושילד נפטר ב־1998 והותיר אחריו שתי בנות, רגיטה ויחיאלה.

תודות

מחבר המאמר מבקש להודות לגורמים האלה על תרומתם למחקר: עמיתי המחבר במחלקה להיסטוריה של צה"ל ובארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, אנשי ענף המשטר והמשמעת באגף כוח האדם בעבר ובהווה, ראש ענף ההיסטוריה והמורשת של חיל המודיעין והמנכ"ל הקודם של מכון ז'בוטינסקי, סא"ל (במיל') גדעון מיטשניק, וצוות הארכיון של המכון, יובל רון מארכיון יד טבנקין, אנשי מדור ההלבשה וההנעלה בחטיבה הטכנולוגית ליבשה ואנשי מדור הציוד לפרט ומרכז ההספקה האחוד בזרוע היבשה - אגף הטכנולוגיה והלוגיסטיקה של צה"ל, מנהלת הספרייה של המרכז למורשת המודיעין נאוה רייך, יעל שמיר, יוסף ארגמן, אורנה איתמר (פיינר), גיל חובב ואורן פלק, רגיטה (לבית בלאושילד) ורפי יקר, אמיר גולעד, איתמר חצור, ערי וליש, בעז קרצ'מר, אילן צחובוי, אמציה כץ, שלמה נקדימון, לאה גולדברג מעמותת יד חיים הרצוג, שרית ליבוביץ זלץ - ארכיון נאות קדומים, אלוף (במיל') שלמה גזית ז"ל, אל"ם (במיל') חזי סלע, תא"ל (במיל') שלום הררי, ד"ר שרית שטרן, רותם קפלן ומכון שנקר, רס"ן נתי מילמן וסגן מאיה לנדר מהחטיבה לקש"ח, מאור רוזנשטיין ורב"ט אופק לוי מדובר צה"ל ואחרונים חביבים לביא ואייל גלבוע.

יסודות הוא שנתון היסטורי-צבאי שפיט בהוצאת המחלקה להיסטוריה של צה"ל. כרכיו מתפרסמים בשתי סדרות, מאסף וסדרת נושא, ומגישים לקורא מחקרים רב-תחומיים אודות ההיסטוריה הצבאית במדינת ישראל. המאמרים המתפרסמים בכתב העת נדרשים להאיר פנים חדשות וישנות במחקר ההיסטורי-הצבאי, ועוברים שיפוט-עמיתים (Peer-Reviewed) בפיקוח הוועדה האקדמית של כתב העת.

יסודות
כתב העת של המחלקה להיסטוריה בצה"ל

הכותבים בגיליון זה:

ישראל בן דור
שמעון גולן
ליעד גלבוע
בני גשור
דותן דרוק
בעז זלמנוביץ
אורי זינגר
אייל זיסר
מאור לוי
אהד לסלוי
חוה מודריק עברוני
אלי מיכלסון
יעקב נאור
אלון קדיש
שי קלפר

צה"ל – המחלקה להיסטוריה

משרד הביטחון – ההוצאה לאור